

JYU DISSERTATIONS 142

Jaana Luttinen

”Miltä mielestä tuntui, ei arvaa kukkaan”

**Sodan kuormittavuus ja kriisinkestävyys
Iisalmen pitäjän kotitalouksissa 1800-luvun
ensimmäisinä vuosikymmeninä**

UNIVERSITY OF JYVÄSKYLÄ
FACULTY OF HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES

JYU DISSERTATIONS 142

Jaana Luttinen

**”Miltä mielestä tuntui,
ei arvaa kukkaan”**

**Sodan kuormittavuus ja kriisinkestävyys
Iisalmen pitäjän kotitalouksissa 1800-luvun
ensimmäisinä vuosikymmeninä**

Esitetään Jyväskylän yliopiston humanistis-yhteiskuntatieteellisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi yliopiston Liikunnan salissa L302
marraskuun 1. päivänä 2019 kello 12.

Academic dissertation to be publicly discussed, by permission of
the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Jyväskylä,
in building Liikunta, auditorium L302 on November 1, 2019 at 12 o'clock noon.

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO
UNIVERSITY OF JYVÄSKYLÄ

JYVÄSKYLÄ 2019

Editors

Petri Karonen

Department of History and Ethnology, University of Jyväskylä

Ville Korkiakangas

Open Science Centre, University of Jyväskylä

Copyright © 2019, by University of Jyväskylä

Permanent link to this publication: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-7871-6>

ISBN 978-951-39-7871-6 (PDF)

URN:ISBN:978-951-39-7871-6

ISSN 2489-9003

ABSTRACT

Luttinen, Jaana

“No one guesses what it felt like”: The Burden of War and Resilience to Crisis in Iisalmi Parish Households in the First Decades of the Nineteenth Century.

Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2019, 507 p.

(JYU Dissertations

ISSN 2489-9003; 142)

ISBN 978-951-39-7871-6 (PDF)

This dissertation examines the effects of war on civilians in an early modern local community, during and after the Finnish War between Sweden and Russia in 1808–1809. The research focus is on how the crisis evolved and what the circumstances of war were like locally, how the war burdened civilians and the local community economically and socially, and what kind of resilience they had against the crisis.

The Finnish War was a tiny part of the Napoleonic Wars in Europe, but in Finland the war was one of the most severe demographic crises. This war was also the period of Finnish transition from Swedish rule to becoming a Duchy of the Russian Empire; the war has even had a mythical role in the national narrative in Finland. This study offers a different perspective, that of New Military History, taking an interest in social and economic aspects of wars from the civilian’s point of view. The key theoretical concepts are crisis, resilience, local community, and household. The theoretical framework is inspired especially by Myron P. Gutmann (1980) and Daniel R. Curtis (2014).

The Russian pacification policy created a new source for studying households: civilians’ applications for compensation for war damage caused by Russians. The other main primary sources are estate inventory deeds, the property tax records for 1800, census records, church records, administrative documents, and even oral local history collected from the 1850s to the 1930s.

The focus of scrutiny is on a Finnish parish and especially on four of its villages, near the Koljonvirta battlefield. Iisalmi was a large, but sparsely populated parish in Eastern Finland. When the war broke out, the parish was a peripheral part of Eastern Sweden, far from Stockholm and the Baltic Sea. During the war, Iisalmi was controlled by the Swedish or Russian army; during the truce in autumn 1808, the parish area was divided between both armies. I have analyzed the situation of families from about 1800 to 1815 by critically reading and closely comparing the sources. I have systematically gathered information about individual households, written their life stories during and in the years after the war, and combined information from individual households to provide both village and parish level statistics.

Iisalmi had a series of severe harvests in the years before war. The war deepened the crisis, made livelihood and everyday life more difficult, increased the economic and social vulnerability of families, and polarized the local community for years. Resilience was forged in a harsh context of deepening poverty, but individuals, households, and the local community responded with different kinds of coping strategies.

Key words: wartime, crisis, war stressors, burden of war, resilience, household, local community.

TIIVISTELMÄ

Luttinen, Jaana

“Miltä mielestä tuntui, ei arvaa kukkaan”. Sodan kuormittavuus ja kriisinkestävyys Iisalmen pitäjän kotitalouksissa 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä.

Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2019, 507 p.

(JYU Dissertations

ISSN 2489-9003; 142)

ISBN 978-951-39-7871-6 (PDF)

Tutkin väitöskirjassani sodan vaikutuksia siviileihin varhaismodernin ajan paikallisyhteisössä: analysoin, kuinka kriisi kehittyi paikallisesti, millaiset sota-ajan olosuhteet olivat, miten sota kuormitti siviilejä ja paikallisyhteisöä ja millaista resilienssiä heillä oli kriisiä vastaan. Suomen sota 1808–1809 oli pieni ja syrjäinen osa Napoleonin aikaisia sotia Euroopassa mutta Suomen historiassa yksi kaikkein ankarimpia demografisia kriisejä. Sota oli suomalaisille myös siirtymä Ruotsin itäisestä valtakunnan osasta Venäjän keisarikunnan suuriruhtinaskunnaksi. Sodalla on ollut liki myyttinen rooli kansallisessa historiankirjoituksessa.

Sodan talous- ja sosiaalishistoriaa paikallisväestön näkökulmasta tarkasteleva tutkimukseni lukeutuu niin sanottuun uuteen sotahistoriaan. Teoreettinen viitekehys on saanut vaikutteita erityisesti Myron P. Gutmannin (1980) ja Daniel R. Curtisin (2014) tutkimuksista. Venäläisten rauhoittamispolitiikka Suomessa loi historiantutkimukselle uuden lähteen, jonka avulla tutkia kotitalouksien tilannetta sodan aikana: korvaushakemukset venäläisten aiheuttamista sotavahingoista. Lähteinä olen käyttänyt myös perukirjoja, kertaluonteista vuoden 1800 varallisuusveroluetteloa, henki- ja kirkonkirjoja sekä esimerkiksi hallinnollisia dokumentteja, aikalaismuistelmia ja sotaan liittyviä paikallistarinoita.

Tutkimus kohdentuu perifeeriseen Itä-Suomeen, harvaanasuttuun, mutta laajaan Iisalmen pitäjään. Syksyn 1808 aselevon aikana pitäjä oli jaettuna molempien armeijoiden kesken. Keskittyminen yhteen pitäjään mahdollistaa useiden eri aineistojen ristiin lukemisen lähdekriittisesti. Olen kerännyt systemaattisesti tietoa yksittäisistä perheistä ja kirjoittanut heidän sodan- ja jälleenrakennuksen aikaiset elämäntarinansa. Lisäksi olen yhdistänyt yksittäisten perheiden tiedot kylä- ja pitäjätason tilastoiksi, joiden avulla olen syventänyt vertailua.

Iisalmessa oli jo ennen sotaä kärsitty useista peräkkäisistä katovuosista sekä ankarista epidemioista. Sota voimisti kriisiä, vaikeutti monin tavoin kotitalouksien toimeentuloa ja arkista elämää ja kasvatti heidän taloudellista ja sosiaalista haavoittuvuuttaan ja paikallisyhteisön polarisaatiota. Resilienssi oli kovalla koetuksella syvenevässä ja laajenevassa köyhyyydessä, mutta yksilöillä, kotitalouksilla ja paikallisyhteisöllä oli myös selviytymisstrategioita, jotka toivat kestävyyttä ja joustoa kriisitilanteeseen.

Avainsanat: sota-aika, kriisi, sodan kuormitustekijät, sodan kuormittavuus, resilienssi, kotitalous, paikallisyhteisö.

Author's address Jaana Luttinen
Department of History and Ethnology
P.O. BOX 35 (H)
FIN 40014 University of Jyväskylä
jaana.luttinen@jyu.fi

Supervisors Professor Petri Karonen
Department of History and Ethnology
University of Jyväskylä

Professor emeritus Ilkka Nummela
Department of History and Ethnology
University of Jyväskylä

Reviewers Professor Pirjo Markkola
Faculty of Social Sciences, History
Tampere University

Professor emeritus Nils Erik Villstrand
Nordic History
Åbo Akademi University

Opponent Professor Pirjo Markkola
Faculty of Social Sciences, History
Tampere University

ESIPUHE

Neither the life of an individual nor the history of society can be understood without understanding both. (C. Wright Mills, 1959)

Aloitin historian opinnot Jyväskylässä syksyllä 1982. Samana vuonna amerikkalaisen sosiologin C. Wright Millsin *The Sociological Imagination* ilmestyi suomeksi. Se oli yksi niistä kirjalöydöistä, joka inspiroi ja suuntasi opintojani yhteiskuntapolitiikkaan. *Sosiologinen mielikuviutus* on kulkenut siitä lähtien uskollisesti mukana ja vakiinnuttanut, tosin jo vuosikymmeniä avaamattomana, paikkansa työhuoneeni kirjahyllyssä. Kun mietin nyt ”paluutani historiaan”, pyyhin pölyt kirjasta ja selailen vahvasti alleviivattuja ja paikoin huutomerkkein korostettuja, jo aavistuksen kellastuneita sivuja. Edelleen huomaan innostuvani: ”Tieteenalana historia houkuttelee penkomaan yksityiskohtia, mutta se myös rohkaisee tutkijaa laajentamaan näkemystään niin, että se käsittää yhteiskuntarakenteiden kehityksen ratkaisevat käännekohtat”.

Väitelyäni 1990-luvun lopulla yhteiskuntapolitiikasta työskentelin muuttaman vuoden projektipäällikkönä EU:n tukemassa kulttuurimatkaileuhankkeessa, jonka tarkoituksena oli kehittää Koljonvirran kulttuurihistoriallisesti arvokasta aluetta elävöittämällä Suomen sodan historiaa. Silloin törmäsin sekä vahvoihin kansallisiin myytteihin että historian valjastamiseen nykypäivän tarpeisiin. Joensuun maakunta-arkistossa löysin vastapainoksi satoja iisalmelaisten laadituttamia sotavahinkoluetteloita vuosilta 1808–1809 ja tajusin edessäni olevan lähdeaineistoa, jonka avulla olisi mahdollista saada uutta tietoa paikallisten olosuhteista sodan aikana. Lyhyessä, matkailuyritysten toimintaympäristöä kehittävässä hankkeessa ei kuitenkaan ollut mahdollista tehdä tutkimusta, vaan oli tukeuduttava vakiintuneisiin näkemyksiin. Koljonvirta-hanke herätti mielessäni tutkimuseettisiä kysymyksiä: voinko tutkijana vahvistaa runebergilaista sankarimyyttiä ja tuottaa matkailijoille kiehtovia elämyksiä sodasta, jonka todellisuus oli jotain aivan muuta?

Iisalmelaisten sotavahinkoluettelot eivät jättäneet minua rauhaan, ja Suomen sodan 200. muistovuoden lähestyessä aloin hahmotella tietokirjaa Koljonvirran alueen perheiden kohtaloista 1808–1809. Lähetin tekstiä kommentoitavaksi taloushistorian professori Ilkka Nummelalle, joka on opiskeluaikojeni alusta lähtien suhtautunut ymmärtävästi kiinnostukseeni tutkia tavallisen ihmisen elämisen edellytyksiä 1700–1800-luvuilla. Hän totesi kirja-aihioni olevan uusimman sotahistorian mukainen ja arveli aineksien riittävän jopa väitöskirjaksi. Ilkka kehotti keskustelemaan myös varhaismodernin ajan ja rauhan rakentamisen problematiikan asiantuntijan, professori Petri Karosen kanssa, joka niin ikään suostui ohjaajakseni. Näin olin saanut tutkimukselleni parhaat mahdolliset ja toisiaan oivasti täydentävät ohjaajat. Lämmin kiitos teille molemmille ajastanne, asiantuntemuksestanne, kannustuksestanne – ja ratkaisevista sysäyksistä matkan varrella kohti päämäärää!

Kiitän Jyväskylän yliopiston taloushistorian oppiaineen nykyistä pääedustajaa, professori Jari Ojalaa myötämielisestä suhtautumisesta ja rakentavasta palautteesta tutkimuksen viimeistelyvaiheessa. Esitarkastajat emeritus professori Nils Erik Villstrand ja professori Pirjo Markkola, joka myös lupautui vastaväittäjäksi, antoivat arvioissaan arvokkaita näkemyksiä ja käytännön neuvoja väitöskirjan viimeistelyyn. Kiitän Suomen Tietokirjailijoita, Suomen Kulttuurirahaston Pohjois-Savon rahastoa, Olvi-säätiötä ja Jyväskylän yliopiston (silloista) humanistista tiedekuntaa saamistani apurahoista. Kiitokset kuuluvat myös filosofian maisteri Jari Järviselle, joka on piirtänyt kaikki tutkimuksen kartat, ja filosofian tohtori Kate Sotejeff-Wilsonille, joka on tarkistanut englanninkielisen tiivistelmän ja yhteenvedon. Iisalmen kaupunginkirjaston kaukopalvelu on ollut edellytys tutkimuksen tekemiselle. Kiitän lämpimästi kirjastovirkailija Sinikka Lappalaista vuosia kestäneestä hyvästä palvelusta ja kärsivällisyydestä kaukolainojen uusimisessa.

Valtaosin olen tehnyt tutkimusta vapaa-aikanani muiden töiden ohessa, ja välillä on ollut pitkiäkin taukoja. Ututta uskoa ja intoa olen aina saanut ohjaaja- ja tutkijatapaamisissa Jyväskylän yliopiston Historian ja etnologian laitoksella. Tutkimuksen etenemisen kannalta on ollut erityisen tärkeää tuntee kuuluvansa tutkijayhteisöön, vaikka arkeni on ollutkin kaukana akateemisesta maailmasta. Erityisesti haluan kiittää kahta ”helalaista” tutkijaa, FT Tiina Hemminkiä ja FT Merja Uotilaa, jotka ovat jakaneet kanssani kiinnostuksen 1800-luvun alkupuolen tutkimukseen ja ottaneet mukaan hankkeisiinsa. Kiitos yhteisistä artikkeleista, antoisista keskusteluista ja mainiosta tsemppauksesta!

Kaitsulle ja Marille iso halaus, että olette tsempanneet minua käsikirjoituksen pariin pitkienkin taukojen jälkeen. Onhan tätä nyt tovi tullut tehtyä. Kiitos myös kiinnostuksesta kuulla ja kommentoida – ja tarkistusavusta loppurutistuksessa. Tutkimuksen omistan vanhemmilleni Pirkolle ja Martille, jotka ovat aina kannustaneet oppimaan uutta, perehtymään asioihin ja keskustelemaan maailmanmenosta kaikissa aikamuodoissa.

Iisalmessa 7.10. 2019
Jaana Luttinen

ASETELMAT

ASETELMA 1	Neljä teoreettista esiteollisen ajan yhdyskuntatyyppiä ja niiden ideaalittyypinen resilienssi suhteessa vallan ja varallisuuden tasa-arvoiseen jakautumiseen ja muuttumiskykyyn.....	60
ASETELMA 2	Keskeiset tutkimuslähteet.	73
ASETELMA 3	Iisalmelaisten kokemia kuormitustekijöitä sota-aikana ja sen jälkeisenä aikana.	432
ASETELMA 4	Iisalmelaisten kriisinkestävyys peilattuna Curtisin (2014) esiteollisten yhdyskuntien ideaalittyypisiin selviytymistrategioihin suhteessa vallan ja varallisuuden tasa-arvoiseen jakautumiseen ja muuttumiskykyyn.	444

KARTAT

KARTTA 1	Tutkimuskylät Kuopio-Oulu-tien varrella etelästä pohjoiseen: Paloiskylä, Pappilan virkatalon torpat, Iisalmen kirkonkylä ja Partala.	90
KARTTA 2	Iisalmen pitäjän sijainti.	103
KARTTA 3	Iisalmen pitäjän keskeiset liikenneväylät ja kylät.	104
KARTTA 4	Ruotsalaisten joukkojen sijainti 1.10.1808. Aselepolinja kulki itä-länsi-suuntaisesti Iisalmen kirkon korkeudella.....	147
KARTTA 5	Venäläisten ja ruotsalaisten sijainti lokakuun alussa 1808.	149
KARTTA 6	Niilo Kärkkäisen matka tapaamaan venäläisten päällikköä.	164
KARTTA 7	Iisalmen pitäjän kestikievarit.	301
KARTTA 8	Koljonvirran taistelualan taloja.....	309
KARTTA 9	Iisalmen kirkkoherran virkatalo torppineen 1800-luvun loppupuolella.	325

KUVAT

KUVA 1	Mustavalkoinen valokuva Koljovirran taisteluun osallistuneen majuri A. A. Thesleffin akvarellimaalauksesta, joka esittää Koljonvirran siltaa ja virran länsirannalla sijainnutta pihapiiriä, Kauppilaa. Vasemmassa laidassa näkyy Iisalmen kirkko. Alkuperäinen värillinen teos kuvaa taistelupäivää, 27.10.1808, mutta lienee valmistunut vasta sodan jälkeen. Virran länsirannalle (kuvassa oikealla) majuri on taiteillut myös siviilejä. Kuva: Maria Hirn, 1952, Museoviraston Kuvakokoelmat, Historian kuvakokelma, alkuperäinen maalaus yksityisomistuksessa.....	178
--------	---	-----

KUVIOT

KUVIO 1	Iisalmen pitäjän yli 15-vuotiaiden miesten sosiaaliryhmä vuonna 1805 seurakunnan väestötaulun mukaan, n=3 299.....	114
KUVIO 2	Venäläisten aiheuttamat sotavahingot tutkimuskylissä omaisuuslajeittain (mainintojen %-osuus hakemusten lukumäärästä, n=110).....	198
KUVIO 3	Luonnollinen väestökasvu Iisalmessa ja Suomessa 1805–1811. Promillea väestöstä.....	224
KUVIO 4	Henkikirjoitettu väestö (hlöä) Iisalmen pitäjässä 1806–1815.....	226
KUVIO 5	Kuolleiden ja syntyneiden lukumäärä (hlöä) Iisalmen pitäjässä 1805–1811.....	230
KUVIO 6	Kuolleiden (haudattujen) lukumäärä (hlöä) Iisalmessa kuukausittain vuosina 1807–1810.....	234
KUVIO 7	Iisalmessa vuosina 1808–1809 haudattujen kuolinsyyt (%-osuus haudatuista).....	242
KUVIO 8	Väestömäärä (hlöä) henkikirjojen mukaan tutkimuskylissä 1805, 1808, 1809 ja 1810.....	245
KUVIO 9	Tutkimuskylien taloudet (lkm) henkikirjojen mukaan 1805, 1808, 1809 ja 1810.....	245
KUVIO 10	Kuumeisiin, punatautiin ja rokkoihin kuolleiden sekä muiden kuolinsyiden %-osuudet (haudattujen lkm) tutkimuskylissä ja Iisalmen pitäjässä 1808–1809 sekä Savossa 1808–1810.....	246
KUVIO 11	Kuolleiden sukupuoli vuosittain 1800–1815 (%-osuus haudatuista).....	247
KUVIO 12	Imeväisyyskuolleisuus 1807–1810 Iisalmessa ja Suomessa (alle vuoden ikäisinä kuolleiden osuus syntyneistä promilleina).....	249
KUVIO 13	Iisalmessa 1808–1809 kuolleiden (hlöä) ikärakenne sukupuolen mukaan.....	250
KUVIO 14	Iisalmen pitäjässä vuonna 1808 kuolleiden lukumäärän suhde vuonna 1800 kuolleisiin ikäryhmittäin.....	251
KUVIO 15	Kuolleiden ikärakenne (%-osuus haudatuista) Iisalmessa 1807–1810.....	252
KUVIO 16	Vuonna 1808 Iisalmen pitäjässä kuolleiden sosiaalinen tausta (%-osuus kuolleista, n=955).....	254
KUVIO 17	Köyhänä kuolleet (%-osuus kuolleista) Iisalmen väestötaulujen 1802–1811 mukaan.....	255
KUVIO 18	Tutkimuskylien sotamenetysten tyypittely sosiaaliryhmittäin (korvausanomusten lkm).....	260
KUVIO 19	Vuoden 1800 varallisuusverotuksessa verotettujen %-osuus tutkimuskylien henkikirjatalouksista (lkm) varallisuuden mukaan (riksiä).....	338
KUVIO 20	Keskimääräinen korvausanomus (riksiä/anomus) ja kuolinpesien 1808–1811 keskimääräinen netto-omaisuus (riksiä/perukirja) Iisalmessa sosiaaliryhmittäin.....	343

KUVIO 21	Tutkimuskylien kuolinpesien keskimääräinen varallisuus (riksiä/perukirja) sekä koko pitäjän kuolinpesien keskimääräinen varallisuus (riksiä/perukirja) sosiaaliryhmittäin 1808–1811.	345
KUVIO 22	Iisalmelaisten kuolinpesien vakavaraisuusprosentti (netto-omaisuus/brutto-omaisuus) sosiaaliryhmittäin 1808–1811.	346
KUVIO 23	Iisalmelaisten varattomien ja ylivelkaantuneiden kuolinpesien suhteellinen osuus (%) kuolinpesistä sosiaaliryhmittäin 1808–1811.	347
KUVIO 24	Saatavia ja velkoja kirjanneiden kuolinpesien %-osuudet perukirjoista sosiaaliryhmittäin Iisalmissa 1808–1811.	348
KUVIO 25	Tutkimuskylien henkikirjataloudet sosiaaliryhmittäin (%-osuus talouksista) vuosina 1805 ja 1810.	371
KUVIO 26	Iisalmelaisten ikärakenne (%-osuus väestöstä) 1800, 1805 ja 1810.	372
KUVIO 27	Yli 15-vuotiaiden iisalmelaisten siviilisäätö (%-osuus).	373
KUVIO 28	Solmitut ja puretut avioliitot (lkm) Iisalmen pitäjässä 1800–1815.	374
KUVIO 29	Leski-isäntien ja -emäntien osuus (%) tutkimuskylien talouksista 1805–1810.	375
KUVIO 30	Naimattomien ja leskien solmimat avioliitot (%-osuus solmituista avioliitoista) Iisalmen pitäjässä 1800–1815.	377
KUVIO 31	Kastetut, haudatut ja vihityt (hlöä) Iisalmen pitäjässä 1800–1815.	383
KUVIO 32	Syntyneiden ja kuolleiden lukumäärä Iisalmen seurakunnassa vuosina 1789–1840.	385
KUVIO 33	Luonnollinen väestönkasvu (henkilöä) Iisalmen seurakunnassa vuosin 1789–1840.	386
KUVIO 34	Tutkimuskylien keskimääräisen talouden perherakenne (hlöä) 1805–1810 henkikirjojen mukaan.	389
KUVIO 35	Tutkimuskylien kotitalouksien koko (%-osuus talouksien kokonaismäärästä) vuosien 1805 ja 1809 henkikirjoissa.	390
KUVIO 36	Itsellistalouksien osuus (%) tutkimuskylien talouksista 1805–1810 henkikirjojen mukaan.	392
KUVIO 37	Itsellisten (ml. mäkitupalaiset) ja palkollisten määrä (hlöä) Iisalmen pitäjässä 1806–1815 henkikirjojen mukaan.	393
KUVIO 38	Koonti sotavahinkojen ja varallisuuden suhdetta kuvaavista keskeisistä tunnusluvuista (riksiä) tutkimuskylissä ja Iisalmen pitäjässä.	435

TAULUKOT

TAULUKKO 1	Iisalmen pitäjässä laaditut perukirjat 1808–1811.	76
TAULUKKO 2	Kastettujen ja haudattujen lukumäärän vuosittainen vertailu syntyneitten ja kuolleitten luettelon ja väestötabelin välillä Iisalmen seurakunnassa 1807–1810.	81

TAULUKKO 3	Iisalmen pitäjän täysi-ikäinen aatelisto, papisto ja muut säätyläiset (hlöä) läänintilien 1808 tositekirjan mukaan.	110
TAULUKKO 4	Toukokuussa 1808 Iisalmen seudulla käydyissä kahakoissa vangitut, haavoittuneet ja kaatuneet (hlöä).	133
TAULUKKO 5	Ruotsin ja Venäjän armeijan tappiot (hlöä) Iisalmen pitäjässä 27.10.-10.11.1808.	157
TAULUKKO 6	Sotavahinkoluetteloissa mainittu vahinkojen aiheutumisen syy.	171
TAULUKKO 7	Iisalmelaisten sotavahinkoluettelot rahallisen arvon (riksiä) mukaan.	181
TAULUKKO 8	Iisalmelaisten sotavahinkoluettelot korvauksenhakijan sosiaalisen aseman mukaan ja verrattuna pitäjän sosiaaliseen rakenteeseen vuonna 1805.	187
TAULUKKO 9	Tutkimuskyläiden verifioitujen vahinkoluetteloiden määrä, vahinkojen suuruus ja keskiarvo (riksiä) sosiaalisen aseman mukaan.	189
TAULUKKO 10	Kymmenen eniten sotavahinkoluetteloita tehnyttä henkikirjakylää.	190
TAULUKKO 11	Kymmenen suurimmat vahingot (riksiä) ilmoittanutta kylää.	190
TAULUKKO 12	Kymmenen kylää, joissa ilmoitettiin suurimmat keskimääräiset vahingot (riksiä).	191
TAULUKKO 13	Tutkimuskyläiden sotavahinkoluetteloiden lukumäärä ja suuruus rikseinä.	192
TAULUKKO 14	Tutkimuskyläiden sotavahinkojen tunnuslukuja.	195
TAULUKKO 15	Tutkimuskyläiden sotavahinkoluetteloissa esiintyvä yleisin hintapyyntö (moodi, riksiä) menetetyille omaisuudelle sekä vertailutietoja vastaavalta ajankohdalta (riksiä).	197
TAULUKKO 16	Tutkimuskyläiden sotavahingot omaisuuslajien mukaan luokiteltuna (arvo rikseinä).	199
TAULUKKO 17	Ilmoitettujen sotavahinkojen kohdistuminen eri omaisuuslajeihin (%-osuus ilmoitetusta vahinkojen kokonaissummasta) sosiaaliryhmittäin tutkimuskylissä.	200
TAULUKKO 18	Tutkimuskyläiden suurimmat heinävahingot sotavahinkoluetteloissa.	207
TAULUKKO 19	Tutkimuskyläiden kärsimät kiinteistö- ja aidasvauriot sotavahinkoluetteloiden mukaan.	210
TAULUKKO 20	Tutkimuskylissä menetetyt kotieläimet taloutta ja sotakorvausanomusta kohti. Hevoset ja karja Iisalmen pitäjässä 1805 ja 1810 taloutta kohti.	215
TAULUKKO 21	Kumpumäen tilan kotieläinten yksikköhintojen vertailu perukirjan ja sotavahinkoluettelon välillä (riksiä).	216
TAULUKKO 22	Tutkimuskyläiden suurimmista kotieläinvahingoista kärsineet talolliset (eläinten lukumäärä sekä yhteisarvo rikseinä).	217
TAULUKKO 23	Arvio Iisalmen pitäjän väestökehityksestä 1805–1810.	223

TAULUKKO 24	Kuolleisuus Iisalmen seurakunnassa Suomen sodan, 1830-luvun koleravuosien ja 1860-luvun nälkävuosien aikana (% vuosikymmenen alun ja lopun väestömäärän keskiarvosta.)	227
TAULUKKO 25	Iisalmen pitäjässä kuolleet (hlöä) vuosina 1802–1815.....	228
TAULUKKO 26	Tutkimuskylien ja Iisalmen pitäjän kuolleisuus 1808–1809 henkikirjoitettuun väestöön suhteutettuna.	229
TAULUKKO 27	Iisalmessa näivetystautiin (<i>trånsjuka</i>) kuolleet (hlöä) 1805–1815 haudattujen luettelon mukaan.	238
TAULUKKO 28	Savolaisten kuolemansyyt 1808–1810 ja 1811–1812.....	241
TAULUKKO 29	Kuolleisuus ikäryhmittäin (tuhatta asukasta kohden) vuonna 1808 sukupuolen mukaan Iisalmen pitäjässä ja miesten osalta koko Suomessa. Iisalmen osalta väestöpohjana on käytetty vuosien 1805 ja 1810 väestön keskiarvoa.....	248
TAULUKKO 30	Tutkimuskylien korvaustenhakijoiden aineelliset menetykset (rajana 52 riksiä) ja lähipiirin kuolemantapaukset (rajana vähintään yksi vuonna 1808 kuollut lähiomainen) ristiintaulukoituna.	257
TAULUKKO 31	Iisalmen pitäjässä laaditut yli 520 riksin sotakorvausanomukset (lkm) sosiaaliryhmän mukaan.....	261
TAULUKKO 32	Vastarintaan osallistuneiden talollisten ja torppareiden korvaushakemuksia.	264
TAULUKKO 33	Venäläisvastaiseen toimintaan osallistuneiden iisalmelaisten säätyläisten sotavahinkoluetteloita.....	267
TAULUKKO 34	Iisalmelaisten ruotusotilasperheiden sotakorvausanomuksia.	294
TAULUKKO 35	Sotavahinkoluettelon laadittaneita kestikievareita ja postitaloja Iisalmen pitäjässä.	302
TAULUKKO 36	Koljonvirran taistelualueella (länsirannalla) asuneiden perheiden sotavahinkoja.	310
TAULUKKO 37	Pappilan torppareiden yli 520 riksin sotavahingot.	326
TAULUKKO 38	Vuoden 1800 varallisuusverotuksessa verotetut tutkimuskylien kotitaloudet suhteessa henkikirjatalouksien määrään ja kiinteän omaisuuden arvo.	338
TAULUKKO 39	Tutkimuskylien varallisuus vuoden 1800 varallisuusverotuksessa.....	340
TAULUKKO 40	Iisalmessa korvausanomuksen laadittaneiden henkilöiden ja kuolinpesän vainajien sosiaalinen asema vuosien 1808–1811 perukirjoissa verrattuna väestön sosiaaliseen asemaan pitäjässä 1805.....	341
TAULUKKO 41	Iisalmelaisten kuolinpesien netto-omaisuus vuoden 1808–1811 perukirjoissa ja sotakorvausanomusten suuruus sosiaaliryhmittäin.	344

TAULUKKO 42	Kuolinpesien keskimääräinen velka (riksiä) Iisalmessa ja tutkimuskylissä 1808–1811 maaseuturahvaan perunkirjoissa sosiaaliryhmittäin.	349
TAULUKKO 43	Haettu sotakorvaus sekä perukirjan brutto-omaisuus (ml. saatavat) ja velat kymmenen kotitalouden osalta 1808–1811 sekä kapteeni Sahlsteinin tapaus (perukirja vuodelta 1802), riksiä.	353
TAULUKKO 44	Tutkimuskylistä laaditut sotavahinkoluettelot vuoden 1809 loppuun mennessä. Vertailu kirkkoherra P. J. Collanin 17.3.1809 laatiman yhteenvedon ja vuoden 1809 käräjillä käsiteltyjen verifiointien välillä.	355
TAULUKKO 45	Iisalmessa vuosina 1809–1813 verifioidut sotavahinkoluettelot.	358
TAULUKKO 46	Korvauksensaajat ja korvauksetta jääneet, tilanne ennen vuotta 1814.	359
TAULUKKO 47	Iisalmen käräjillä verifioidut tutkimuskylien sotakorvausanomukset (lkm) sekä Nordenswanin listauksissa korvauksensaajiksi merkityt anomukset 1812–1813 (lkm).	359
TAULUKKO 48	Iisalmen käräjillä 1809 verifioidut sotavahingot sekä niiden laskennalliset korvaukset.	361
TAULUKKO 49	Iisalmelaisten 52–520 riksin sotakorvaushakemusten yhteissumma sekä saadut korvaukset.	363
TAULUKKO 50	Venäläisten aiheuttamat sotavahingot yksityisille henkilöille (seteliruplaa) ja korvauksen piiriin hyväksytyt osan läänikohtainen jakauma (%).	364
TAULUKKO 51	Savon ja Karjalan lääniin maksetut sotavahinkokorvaukset (seteliruplaa) 1812–13.	365
TAULUKKO 52	Vaasan läänissä kymmenen eniten sotavahinkoja kärsinyttä pitäjää (Jääskeläinen 2011) ja vertailu Iisalmen pitäjään.	366
TAULUKKO 53	Tutkimuskylien korvausanomukset ja päätökset korvauksensaajista 1812–1813.	367
TAULUKKO 54	Iisalmen käräjillä verifioidut tutkimuskylien sotavahingot, korvauksenalaiset vahingot ja saadut korvaukset (riksiä)...	369
TAULUKKO 55	Yhden täysi-ikäisen perheenpään (isäntä tai emäntä) taloudet (lkm) tutkimuskylien henkikirjoissa 1805–1810.	375
TAULUKKO 56	Naisleskien asema väestötaulun mukaan 1805 ja 1810.	376
TAULUKKO 57	Keskimääräinen luonnollinen väestönkasvu Iisalmen pitäjässä 1790–1839 vuosikymmenittäin.	384
TAULUKKO 58	Tutkimuskylien asukkaiden asema taloudessa (%-osuus henkikirjoitettujen määrästä) 1805, 1808, 1809, 1810.	391
TAULUKKO 59	Tutkimuskylien itsellistaloudet (<i>inhyses/lösa karlen/lösa qvinnan</i>) 1808–1809 henkikirjojen mukaan.	397
TAULUKKO 60	Iisalmen taloudet (<i>hushåll</i>) 1805 ja 1810 varallisuuden mukaan luokiteltuna. Kirkkoherran arvio väestötaulussa...	398

TAULUKKO 61	Iisalmen pitäjän taloudet varakkuuden ja perhekoon mukaan luokiteltuna vuonna 1810. Kirkkoherran arvio.	399
TAULUKKO 62	Tutkimuskylien taloudet, joilla oli maksamattomia kruununveroja 1808 ja 1809.	402
TAULUKKO 63	Muuttoliike Iisalmen pitäjässä viisivuotiskausittain 1801–1805, 1806–1810 ja 1811–1815 väestötaulujen mukaan.....	405
TAULUKKO 64	Muuttoliike Iisalmen pitäjässä 1811–1815.....	406
TAULUKKO 65	Iisalmen pitäjän köyhät 1805 ja 1810 väestötaulujen mukaan.	410

SISÄLLYS

ABSTRACT

TIIVISTELMÄ

ESIPUHE

ASETELMAT, KARTAT, KUVAT, KUVIOT JA TAULUKOT

SISÄLLYS

1	TUTKIMUKSEN VIITEKEHYS.....	19
1.1	”Sandels hän Partalass’ istuvi vaan ja huoleti suurustaan syö”	19
1.2	Aikaisempi tutkimus ja keskeiset käsitteet.....	20
1.2.1	Suomen sodan tutkimuksen sukupolvet.....	20
1.2.2	Paradigman muutos ja ”uusi” sotahistoria	36
1.2.3	Suomen sota osana väestökriisien historiaa.....	46
1.2.4	Avainkäsitteet.....	52
1.2.4.1	Väestökriisi ja sodan vaikutukset.....	52
1.2.4.2	Sodan kuormittavuus ja kotitalouksien resilienssi.....	56
1.2.4.3	Paikallisyhteisön rakenteet ja yksilöt.....	60
1.2.4.4	Kotitalouden resilienssi	63
1.3	Tutkimuksen toteutus	71
1.3.1	Tutkimusaineisto ja -menetelmät	71
1.3.2	Kysymyksen asettelu ja tutkimuksen rakenne	93
1.3.3	Eettiset kysymykset ja yhteiskunnallinen relevanssi.....	95
1.4	Tutkimusalue.....	102
1.4.1	Elinkeinot ja kauppayhteydet	104
1.4.2	Sosiaalinen rakenne ja varallisuus.....	109
2	SOTAVUOSI 1808 IISALMELAISTEN NÄKÖKULMASTA	117
2.1	Talvi ja kevät.....	117
2.1.1	Sodan paikallinen alkua.....	117
2.1.2	Kahden esivallan välissä	120
2.1.3	Paikallinen vastarinta	131
2.2	Kesä rintamalinjan takana	137
2.3	Syksy.....	143
2.3.1	Armeijoiden huoltoa.....	143
2.3.2	Taistelukenttänä	154
2.3.3	Vetäytyvien sotajoukkojen armoilla.....	157
3	SODAN HINTA	162
3.1	Sotavahinkojen inventointi talvella 1808–1809.....	162
3.1.1	Venäläisten lupaukset korvauksista.....	162
3.1.2	Vahinkojen luettelointi Iisalmen pitäjässä.....	166
3.1.3	Vahinkojen syyt ja aiheuttajat	169
3.2	Iisalmelaisten aineelliset menetykset.....	180
3.2.1	Korvausanomusten lukumäärä ja vahinkojen suuruus	180

3.2.2	Korvauksenhakijoiden sukupuoli ja sosiaalinen ryhmä	182
3.2.3	Sotavahinkojen alueellinen keskittyminen pitäjän sisällä.....	189
3.2.4	Sotavahingot omaisuuslajeittain ja niiden rahallinen arvo... 195	
3.2.4.1	Menetysten arvon määrittäminen ja kohdentuminen... 195	
3.2.4.2	Vilja- ja rehupula jo ennen talvea	201
3.2.4.3	Kotien, aittojen ja eläinsuojien vauriot	210
3.2.4.4	Tuoretta lihaa nälkäisille sotilaille	214
3.2.4.5	Vaatteita ja puuta viluisille.....	218
3.3	Kuolontalvi 1808–1809	221
3.3.1	Sotatapahtumien ja kuolleisuuden yhteys	221
3.3.1.1	Väestökehitys 1800–1815	222
3.3.1.2	Kuolleisuus ja syntyvyys	226
3.3.1.3	Kuolleisuuden kehitys sodan aikana	231
3.3.2	Sotavuosien kulkutaudit	236
3.3.3	Sodanaikaisen kuolleisuuden rakenne	246
3.3.3.1	Kohdentuminen eri sukupuoliin ja ikäryhmiin	246
3.3.3.2	Kuolleiden sosiaalinen tausta	253
4	SODAN KUORMITTAMIA KOTITALOUKSIA	256
4.1	Menetysten kasautuminen	256
4.2	Talonpoikaississien kärsimät sotavahingot	262
4.3	Vastarintaan osallistuneiden säätyläisten menetykset.....	266
4.3.1	Maisteri Johan Niklas Gummerus	267
4.3.2	Maanmittari Karl Fredrik Boisman	273
4.3.3	Sahlsteinin vapaaehtoiskomppania.....	275
4.4	Iisalmen komppania.....	282
4.4.1	Upseerien ja aliupseerien tilanne.....	282
4.4.2	Ruotusotilaiden kotiinpaluu	287
4.4.3	Korpraali Juho Heikki Bovellan.....	297
4.5	Kestikievarit ja postitalot	300
4.6	Taistelun alueen talot	308
4.6.1	Kauppilan isäntä lautamies Juhana Kauppinen.....	310
4.6.2	Kaarakkalan leskiemäntä Reetta Tuovinen.....	314
4.6.3	Timosten perhe.....	318
4.6.4	Fredriksdalin kartano ja Pölkkyinniemi	321
4.7	Pappilan torpparit	324
5	RAUHAN RAKENTAMINEN JA KOTITALOUKSIEN JOUSTOVARA.....	330
5.1	Ulkopuolisen avun ja luoton tarve.....	332
5.1.1	Nälkäkriisin torjunta.....	332
5.1.2	Aineellisten menetysten vaikutus perheiden talouteen.....	336
5.1.3	Sotakorvauskysymys.....	354
5.1.3.1	Korvausperusteiden määrittäminen.....	354
5.1.3.2	Laskennalliset korvaukset Iisalmessa.....	359
5.1.3.3	Sotavahingot verrattuna muuhun maahan.....	363

5.1.3.4	Korvauksensaajat ja korvaukset	366
5.2	Kotitalouksien sisäinen joustovara	369
5.2.1	Kotitalouksien demografiset ja rakenteelliset muutokset.....	369
5.2.1.1	Lesket ja perheiden perustaminen	372
5.2.1.2	Orvot ja "varastolapset"	382
5.2.1.3	Kohti ydinperhettä?.....	387
5.2.1.4	Itsellistalouksia entistä enemmän	391
5.2.2	Veronmaksukyky	397
5.2.2.1	Isonjaon jälkeiset verovapausvuodet päättyivät.....	397
5.2.2.2	Verorästit kasvoivat vuosi vuodelta	401
5.2.3	Liikkuminen työn perässä	404
5.2.4	Joustovaran riskirajoilla: köyhänapu ja varkaat.....	406
5.3	Rauhoittamispolitiikan paikallisia piirteitä	411
5.3.1	Paikallishallinnon vakaus	411
5.3.2	Suhtautuminen venäläisiin.....	417
5.3.3	Paikallinen jälleenrakennuksen agenda	419
6	JOHTOPÄÄTÖKSET	427
6.1	Keskeiset kuormitustekijät	429
6.2	Kuormitustekijöiden vaikutukset.....	433
6.3	Resilienssin indikaattorit	436
6.4	Iisalmelaisten joustovara vs. resilienssin ideaalityypit	439
6.5	Jatkotutkimuksen mahdollisuuksia	444
	SUMMARY	447
	LYHENTEET	458
	KÄYTETYT VANHAT MITAT.....	458
	LÄHTEET	463
	LIITTEET.....	502

1 TUTKIMUKSEN VIITEKEHYS

1.1 "Sandels hän Partalass' istuvi vaan ja huoleti suurustaan syö"

Sandels han satt i Pardala by,

Åt frukost i allsköns ro.

"I dag, ett slaget, blir striden ny,

Det skall gälla vid Virta bro." -

Herr pastor, jag låtit kalla er hit.-

Var god, foreller en bit!

(J.L. Runeberg 1848, Fänrik Ståls Söng, ote runosta Sandels)

Runebergin Sandels istui Koljonvirran taistelupäivän aamuna Iisalmen pitäjän Partalan kylän kestikievarissa nauttimassa kaikessa rauhassa ylellistä aamiaista paikallisen pastorin kanssa. Toisin kuin runo ehkä antaa ymmärtää, Suomen sodan aika on maamme historian ankarimpia väestökriisejä. Vuosien 1808–1809 poikkeuksellisen korkean kuolleisuuden taustalla on osoitettu olleen sotajoukkojen mukanaan levittämät kulkutautiepidemiat ja suoranainen ruoan puute. Pohjois- ja Itä-Suomessa kriisiä syvensivät samanaikaiset peräkkäiset katovuodet, mutta myös Ruotsin ja Venäjän armeijoiden huolto tyhjensi tehokkaasti paikallisväestön muona- ja rehuvarastoja. Lisäksi sota rasitti paikallisväestöä monin velvollisuuksin: sotilaiden majoituksesta sotakuljetuksiin. Taistelualueen tuhot muodostivat vain osan siviiliväestön sodanaikaisista aineellisista menetyksistä. Paikallisten oli alistuttava omaisuuden pakko-ottoihin ja kohdattava välillä suoranaista ryöstelyä sekä ilki- ja väkivaltaa, jota edes miehitysarmeija ei virallisesti hyväksynyt.

Millaiset olivat siviilien sota-ajan olosuhteet ja miten he kokivat sodan? Millainen oli paikallinen siirtymä sodasta rauhaan perifeerisessä Itä-Suomessa esivallan vaihdoksen jälkeen? Sotahistoriallisessa tutkimuksessa vuosien 1808–1809 sotapaikkakunnat on tyypillisesti esitetty sotilaallisten tapahtumien näyttämönä, jonne tutkimukselliset parrasvalot syttyvät sotajoukkojen saavuttua ja josta ne sammuvat joukkojen lähdettyä. Anonymiksi jäävä paikallisväestö on kollektiivisessa sivuosassa, yksittäisiä talonpoikaissankareita lukuun ottamatta. Paikallishistoriallisissa teoksissa Suomen sodasta on puolestaan usein kirjoitettu ikään kuin erillisenä episodina siviilien arjesta. Kaiken kaikkiaan historian tutkimuksessa on käsitelty yllättävän vähän ja ohimennen Suomen sodan aikaisen – ja ylipäätään varhaismodernien sotien – katastrofaalisen kuolleisuuden ja aineellisten menetysten yhteisvaikutusta paikallisyhteisöön ja kotitalouksiin, kuten myös perheiden ja paikallisyhteisöjen toimintaa kriisin keskellä. Sodan maailmaa on tarkasteltu ikään kuin riippumattomana muusta yhteiskunnasta. Tutkimuksellani haluan jäsentää ja ymmärtää 1800-luvun alkupuolen ihmisten olosuhteita, kokemuksia ja ratkaisuja sodan, katovuosien ja tautien kriisiyttämässä paikallisyhteisössä ja osana sen aikaista yhteiskuntaa. Tutkimus analysoi sekä sodan kuormittavuutta varhaismodernissa agraarisessa paikallisyhteisössä että kotitalouksien kriisinkestävyttä ja joustovaraa poikkeusoloissa. Alueellisesti tutkimus kohdistuu Iisalmen pitäjään Pohjois-Savossa.

1.2 Aikaisempi tutkimus ja keskeiset käsitteet

1.2.1 Suomen sodan tutkimuksen sukupolvet

Oman haasteensa Suomen sodan aikaan kohdistuvalle tutkimukselle luo se, että ajanjakso on kansallisessa historiankirjoituksessa nostettu merkittäväksi käännekohtaksi, jonka tapahtumat ja toimijat ovat osin saaneet myyttisiä piirteitä. Tämän vuoksi tutkimuskirjallisuuden lähdekriittinen arviointi on erityisen tärkeää. Vuosina 1808–1809 käydyllä Ruotsin ja Venäjän välisellä sodalla on monta nimeä. Ruotsalaisessa ja suomalaisessa tutkimuksessa puhutaan yleisesti Suomen sodasta, mutta ruotsalaiset ovat käyttäneet myös käsitettä Ruotsin sota (*Sveriges krig åren 1808 och 1809*). Venäläisessä historiankirjoituksessa ei ole vakiintunutta nimeä sodalle vaan useita määrittelyjä, kuten ”vuosien 1808–1809 sota”, ”Suomen yhdistäminen Venäjään” ja ”Suomenmaalainen sota”.¹ Iisalmelaisissa aikalaislähteissä ei puhuta Suomen sodasta, vaan vuosien 1808–1809 tai pelkästään vuoden 1808 sodasta, tapahtumista, vihollisuuksista (*fiendtligheterna*) tai rauhattomuuksista (*oroligheterna*). Usein viitattiin vain yleisesti ”sodan aikaan” tai ”sotasyksyyn”. Toisinaan sota nimettiin hyvin paikallisesti, kuten Koljolan sodaksi tai Koljolan tappeluksi. Paikallisissa kansantarinoissa, jotka on tallennettu 1800-luvun loppupuolella tai 1900-luvun alkupuolella, sota usein rajautui kertojan

¹ Engman 2008b, 130; Ericsson 2000, 338; Generalstabens krigshistoriska afdelning 1890–1922.

paikkakunnalle: ”Koljonvirran tappelun aikaan” tai ”Koljolan/Koljonvirran sodan aikaan”. Tästä huolimatta sodan osapuolet olivat paikallisissakin lähteissä hyvin selvillä: Ruotsin kuningas ja kuninkaallinen armeija vastaan Venäjän keisari ja keisarillinen armeija. Tässä tutkimuksessa käytetään rinnakkain nimityksiä Suomen sota ja vuosien 1808–1809 sota.²

Suomen sodasta on julkaistu runsaasti tutkimuksia ja kaunokirjallisuutta. Artikkelissaan *Kriget 1808–1809 – Forskningsläget ur finländsk synvinkel* Pertti Hakala on koonnut tietoja Suomen sodasta julkaistuista tutkimuksista aina 1990-luvulle saakka. Historialliseen bibliografiaan oli kertynyt lähes 600 eri teosnimikettä otsikon ”sota 1808–1809” alle.³ Määrä on kasvanut edelleen, varsinkin 2008–2009 vietetty 200. muistovuosi lisäsi Suomen sotaa ja sen merkitystä käsittelevien tutkimusten määrää. Suomen sota on kiinnostanut myös ruotsalaisia ja venäläisiä tutkijoita. Ennen vuosituhaten vaihdetta Suomessa julkaistut tutkimukset voidaan aiheensa perusteella jakaa karkeasti kahteen pääryhmään. Ensimmäkin sotaa on analysoitu sodankäyntinä. Tutkimukset ovat tarkastelleet myös sodan syitä ja poliittisia seurauksia. Toiseksi eniten on kukoistanut paikallishistoriallinen tutkimussuuntaus, joka on keskittynyt paikallisten sotatapahtumien kuvaamiseen ilman niiden kytkemistä laajempiin yhteyksiin tai teoreettisiin viitekehyksiin.⁴

Suomen sodan merkitystä on tutkimuksissa linjattu perinteisesti valtiollisesta näkökulmasta ja pääpiirteissään kolmella tavalla. Ensimmäkin Suomen eroa Ruotsista ja valtakunnan hajoamista korostava näkökulma on painottanut suomalaisten ja ruotsalaisten yhteisen historian loppua. Vastakkainen näkökulma on korostanut Venäjän voittoa ja Suomen yhdistämistä Venäjän valtakuntaan, mikä avasi uusia mahdollisuuksia Suomen erilliskehitykselle ja toki myös esimerkiksi uramahdollisuuksia suomalaisille Venäjällä. Kolmas tutkimuksellinen suuntaus on painottanut Suomen sotaa alkuna kehitykselle, jonka seurauksena Suomi rakentui vähitellen kansallisvaltioksi.⁵

Kaikki tutkimukselliset päälinjat ovat osaltaan monipuolistaneet käsitystämme vuosien 1808–1809 tapahtumista ja niiden merkityksestä. Laadukkaat tutkimukset ovat luoneet vankan käsityksen sotatapahtumista ja sodan luonteesta, sodan syitä ja seurauksia unohtamatta. Yleiseen mielikuvaamme Suomen sodasta on kuitenkin kiistatta eniten vaikuttanut yksittäinen runoteos: Johan Ludvig Runebergin *Fänrik Ståls sägner*, joka ilmestyi kahdessa osassa 1848 ja 1860. Runoilijan vapaudella Runeberg teki varhaisfennomaanisessa teoksessaan tunnetuksi Suomen sotaan osallistuneita historiallisia henkilöitä ja sodan taistelupaikkoja. Hän yhdisti faktaa ja fiktiota esimerkiksi sepittämällä useita kuvitteellisia kansanhahmoja ja kytkemällä niitä historiallisiin tapahtumiin ja tapahtumapaikkoihin. *Fänrik Ståhls sägner* suomennettiin 1860–1870-luvuilla. Teos oli erittäin suosittu esimerkiksi niin kutsuttujen sortovuosien aikana ja sitä käytettiin

² KA, SOTAVAH Caa:25–26, Iisalmi; KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2; Piispantarkastusten pkt 1811–1844 II Cd:3, vuosi 1811; SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Suomen sota, Iisalmi.

³ Hakala 1999, 179.

⁴ Ericsson 2000, 338; Paaskoski 2010.

⁵ Engman 2008a, 422–424; Engman 2008b, 129.

vuosikymmenten ajan kansakoulujen äidinkielenopetuksessa. Suomen sodan historia tuli kansallisen ylpeyden lähteeksi: *Vänrikki Stoolin tarinoissa* kansa pysyy urhoollisena ja yhtenäisenä tappiosta huolimatta. *Vänrikki Stoolin tarinoita* on kutsuttu suomalaisen patriotismin ja kansakunnan rakentamisen perustekstiksi.⁶

Vänrikki Stoolin tarinat ilmentää enemmän ilmestymisaikansa poliittista ja kulttuurista ilmapiiiriä kuin Suomen sodan historiaa. Tästä huolimatta Runebergin luonnehdinnat ovat vaikuttaneet – ja vaikuttavat yhä – vahvasti siihen, miten kerromme Suomen sodan historiaa ja mitä muistamme siitä. Varsin yleinen virheellinen mielikuva on esimerkiksi käsitys, että Sandels olisi aterioinut Partalan kestkikievarissa Koljonvirran taistelupäivän 27.10.1808 aamuna ja Sven Dufva-niminen ruotusotamies olisi taistellut Koljonvirran sillalla yksin ja urhoollisesti venäläisiä vastaan.⁷ *Vänrikki Stoolin tarinat* ei ole historiakirja, vaan sepitteellisellä runoteoksellaan Runeberg loi suomalaista identiteettiä ja käsitystä Suomesta omassa ajassaan: ”Oman suomalaiskansallisen henkisen olemassaolon ruotsalaisen ja venäläisen välissä sekä suomalaisen tulevaisuususkon ja positii-visen itsetunnon”, kuten Matti Klinge on todennut. Runoteoksessa korostettiin ensimmäistä kertaa avoimen isänmaallisesti suomalaisten sotilaiden urheutta ja solidaarisuutta sekä suomalaisen kansanluonteen hienoutta. Kansan isänmaallisuuden ja urhoollisuuden vastapainona Runebergin teoksessa on ylempisäätyisten tappiomieliala. Sotaa katsotaan miehistön ja kenttäupseerin näkökulmasta, suurpoliittista taustaakaan unohtamatta.⁸

Edellä mainittuja Suomen sodan tutkimustraditioita ja *Vänrikki Stoolin* tarinoiden poikkeuksellista kansansuosiota, suoranaista yhteiskunnallista tilausta⁹, voidaan ja tulee tarkastella osana suomalaiskansallisen historian, identiteetin ja kansakunnan rakentamista. Suomen sotaa ja Porvoon valtiopäiviä 1809 on pidetty kansallisessa historiakirjoituksessa käännteentekevinä tapahtumina. Tarkoituksenani on etäännyä Suomen sodan kansallisesta kertomuksesta ja tarkastella sotaa paikallisen aikalaisväestön näkökulmasta. Vuosien 1808–1809 sodan tutkimustraditioiden tuntemus on kuitenkin tärkeää, jotta väylä uudelle tutkimusnäkökulmalle avautuu perustellusti.

Aikalaiskuvapolven muistelmat

Suomessa julkinen aikalaiskeskustelu Suomen sodasta oli käytännössä lähes olematonta aina 1830-luvulle saakka, joten välittömiä aikalaistuntemuksia ja -tulkintoja on tutkimuksellisenä lähteenä käytettävissä niukalti¹⁰. Varsinkaan venäläisiin kriittisesti suhtautuvia kannanottoja ei julkisuudessa esitetty. Tämä on ymmärrettävää, koska sensuuri kielsi sotaa koskevan kirjallisuuden, jopa ruotinnokset venäläisten upseerien muistelmista. Ajateltiin, että sodan muistaminen

⁶ Hårdstedt 2010, 405; Wrede 2005, 335–336.

⁷ Runeberg on sijoittanut Iisalmen pitäjän Koljonvirralle kolme runoaan: Sandels, Sven Tuuva ja Luutnantti Zidén. Runeberg 1982 (1848).

⁸ Klinge 2004, 422, 424, 462, 599; Engman 2009a, 231–232; Engman 2009c; Hårdstedt 2010, 405.

⁹ Klinge 2004, 422.

¹⁰ Ehrström 2008 (1808). Eric Gustaf Ehrströmin päiväkirjat vuodelta 1808 ovat säilyneet. SKS julkaisi ne 200 vuotta myöhemmin nimellä *Ylioppilaan sotapäiväkirja 1808* Maija Hirvosen suomentamana.

ja muistelemisen saattaisivat ärsyttää venäläisiä. Venäläisten aiheuttamista ai-neellisista tuhoista, väkivallasta siviiliväestöä kohtaan ja suomalaisten sodanai-kaisesta sissitoiminnasta ei ollut suotavaa puhua äänekkäästi. Suuriruhtinaskun-nan johtokerros noudatti niin sanottua byrokraattis-patrioottista linjaa, jonka mukaan keisarin ei tulisi kuulla Suomesta mitään muuta kuin hyvää. Kun Suo-messa ei käyty julkista aikalaiskeskustelua sodasta, muistot elivät lähinnä yksi-tyisten ihmisten henkilökohtaisina tai sodan koskettamien sukujen muistoina sekä taistelupaikkojen ympärillä.¹¹

Suomen sodan ensimmäistä historiankirjoittajien sukupolvea edustavat omakohtaisesti sodan kokeneet upseerit, jotka painattivat muistelmiaan, julkai-sivat päiväkirjojaan ja kirjeenvaihtoaan sekä tutkivat sodankäynnin ja diploma-tian historiaa. Sodan kokeneiden upseerien muistelmia alkoi ilmestyä ja levitä Suomessa lähes kolmekymmentä vuotta sodan jälkeen. Heillä oli omakohtaisia kokemuksia ja näkemyksiä, mutta vain vähän paikallistuntemusta. Ajallista etäi-syyttä tapahtumiin oli jo vuosikymmeniä. Vuonna 1835 julkaistiin ruotsinnos kenraali Jan Peter van Suchtelenin 1827 ranskaksi painetuista muistelmista, jotka hänen poikansa Paul van Suchtelen oli toimittanut. Kenraali J. P. van Suchtelen palveli Suomen sodassa Venäjän ylipäällikön Buxhoevdenin päämajassa adju-tanttina.¹²

Vuonna 1836 ilmestyi Sandelsin prikaatin kenttäpastorina toimineen C. J. Holmin muistelmat *Anteckningar öfver fälttågen emot Ryssland åren 1808 och 1809*. Holm kirjoittaa hyvin ihailien Savon Prikaatin toiminnasta sodassa. Esipuhees-saan hän kuitenkin ilmoittaa tavoitteikseen ”oikeamielisyyden” ja ”totuuden”. Hän kertoo aikoneensa tehdä laajemman esityksen sodasta, mutta ”koska samoi-hin taisteluihin osallistuneiden henkilöiden kertomukset olivat usein täysin ris-tiriitaisia ja koska minulla ei ollut mahdollisuutta päästä perille oikeasta”, hän päätti kirjoittaa vain siitä, josta saattoi hankkia ”luotettavan varmuuden”. Sota-pastori Holmin lähtökohta muistutti siis hyvinkin historiantutkimuksen perus-lähtökohtia. Hän kertoi myös tavasta, jolla oli kerännyt tietoa:

Henkilön, joka osallistumatta itse taisteluun on kuitenkin läsnä ja mielensä mukaan saa valita sijaintinsa tarkastelulle, on usein helpointa seurata sen koko kehitystä. – Ja koska hän [sotilaspastori] virkansa ansiosta ei voi joutua ristiriitaisiin kilpailu- tai kateustilanteisiin, hän kokee mitä pikimmin, millaiseksi ympäristö itsekunkin arvioi. Monesti olin itse silminnäköjänä käydyissä taisteluissa ja tehdyissä liikkeissä. Minulla oli myös tilaisuus kuulla kokeneiden upseereiden lausuntoja. Niinpä arviointini pe-rustuvat joko henkilökohtaisesti hankittuun tietoon ja asiantuntijain näkemyksiin taikka prikaatissa yleisesti vallinneeseen käsitykseen jostakin asiasta.¹³

Kolme vuotta Holmin muistiinpanojen julkaisemisen jälkeen ilmestyivät eversti Gregori Adolfsson Aminoffin muistelmat *Relation om f.d. Sawolaks brigadens, af Kong. Finska Arméen, deltagande i 1808 & 9 årens fälttåg Finland och Wester-botten*. Myös Aminoff kuvasi Savon Prikaatin vaiheita ja olosuhteita omasta ja päällystön näkökulmasta. Eversti Gustaf Montgomeryn muistelmat *Historia öfver*

¹¹ Hakala 1999, 179–181; Engman 2009a, 229–232; Paaskoski 2009a, 35.

¹² Suchtelen 1836.

¹³ Holm 1977 (1836), 13–14.

kriget mellan Sverige och Ryssland åren 1808 och 1809 julkaistiin kahdessa osassa vuonna 1842. Holm, Aminoff ja Montgomery keskittyivät kuvaamaan yksityiskohtaisesti ja omiin kokemuksiinsa perustuen Ruotsin kamppailua Venäjää vastaan.¹⁴ Heidän näkökulmaansa ei mahtunut paikallisväestön tilanne. Kirjoittajat olivat säätyläisiä, joilla ei edes ollut kovin paljon kosketusta rahvaan elämään. Tästä huolimatta teoksista löytyy silminnäkiäjän tietoa sotatoimialueen siviilien elämästä, paikallisista olosuhteista ja esimerkiksi kuvauksia säästä, majoittumisesta ja ruokatilanteesta.¹⁵

Kenraaliluutnantti A. I. Michailovski-Danilevskin 1841 venäjäksi julkaistu historia Suomen sodasta julkaistiin ruotsiksi 1850 nimellä *Beskrifning öfver Finska kriget till lands och sjös åren 1808 och 1809*. Teos tarjosi ensimmäistä kertaa laajalle yleisölle venäläisen näkökulman taisteluihin Savossa ja Västerbottenissa. Kyseessä oli Venäjän yleisesikunnan virallinen Suomen sodan historia. Michailovski-Danilevski oli Venäjän tiedeakatemian jäsen, senaattori ja sotasensuurikomitean puheenjohtaja. Hänen teoksensa oli osa Venäjällä kirjoitettua Napoleonin sotien historiahanketta.¹⁶ Venäläinen lehtimies ja kirjailija Faddei Bulgarin (1789–1859) julkaisi 1846–1849 kuusiosaiset muistelmansa. Hän oli osallistunut 19-vuotiaana ratsuväenupseerina Suomen sotaan. Sota-ajan kuvaus sisältyy muistelmasarjan neljänteen ja viidenteen osaan, jotka julkaistiin Pietarissa 1848 eli 40 vuotta sodan jälkeen.¹⁷ Bulgarinin teos poikkeaa siinä mielessä muista veteraaniupseerien kirjoituksista, että hän kuvaili poikkeuksellisen paljon venäläisten sotilaiden elämää Suomessa ja kohtaamisiaan paikallisväestön kanssa. Lisäksi hän kommentoi olosuhteita Suomessa.¹⁸ Edellä mainittuja aikalaismuistelmia käytetään osittain myös tämän tutkimuksen lähteenä.

Kaunokirjallisuudessa Suomen sotaa alettiin käsitellä 1830-luvun loppupuolelta lähtien. Kaunokirjallisuus toi romantisoivan ja jopa isänmaallisen päätöksen vahvaksi näkökulmaksi 1808–1809 tapahtumien tulkintaan yhdistäen faktaa ja fiktiota. Sanomalehtien jatkokertomukset tutustuttivat uutta sukupolvea sodan historiaan. Suomalaissyntyinen ruotsalaiskirjailija G. H. Mellin (1803–1876) julkaisi 1838 pienoisoromaanin *Pavo Nissinen. Scener ur sista finska kriget*. Vuonna 1806 syntyneen Gustaf Henrik Mellinin isä oli ollut Revonlahden kappalainen. Perhe oli muuttanut sodan jälkeen Ruotsiin. Romaani ilmestyi ensimmäisen kerran suomeksi 1879. Alkulauseessa kerrotaan, että tarina perustui ”todenperäisiin tapauksiin” Rothin ja Spooфин sissirekkestä kesällä 1808. Myös J. V. Snellman julkaisi kolme Suomen sotaan sijoittuvaa romanttista jatkokertomusta *Saima*-lehdessään. Kaksi ensimmäistä *Fienderne* (1844) ja *Spionen* (1845) sijoittuvat Savoan

¹⁴ Paaskoski 2009b, 205; Hakala 1999, 183; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 319.

¹⁵ Holm 1977 (1836); Aminoff 1839.

¹⁶ Paaskoski 2009a, 35; Paaskoski 2009b, 206.

¹⁷ Bulgarin 1996 (1848).

¹⁸ Venäläinen vänrikki I. Liprandi kirjoitti Suomen sodan aikaisiin päiväkirjoihinsa perustuen yksityiskohtaisen kuvauksen Lohtajan aselevon irtisanomisesta sekä Koljonvirran taistelun alkamisesta ja sitä edeltäneistä hetkistä. Artikkelin julkaistiin *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning* -aikakauslehdessä vuonna 1861. Liprandi keskittyy artikkelissaan pohtimaan niin kutsuttua kellokiistaa eli sitä, paljonko kello oli, kun taistelu alkoi. Liprandi 1861.

ja kolmas jatkokertomus *Den svagas styrka* (1845) Pohjanmaalle. Yhteinen teema jatkokertomuksille oli ristiriita rakkauden ja patriotismin välillä.¹⁹ Johan Ludvig Runebergin *Fänriks Ståls sägner* julkaistiin hieman myöhemmin, vuonna 1848, minkä jälkeen Runebergin säkeillä oli pitkään vaikutuksensa Suomen sotaa käsitteleviin teoksiin, olivatpa ne kauno- tai tietokirjallisuutta.²⁰

Suomen sodan alkamisesta tuli kuluneeksi viisikymmentä vuotta 1858, jolloin sota oli paljon esillä julkisuudessa. Esimerkiksi Ruotsin kuninkaallisessa teatterissa esitettiin Gustaf Montgomeryn näytelmä *Vid Virta bro*, jossa Iisalmen pitäjän taistelutapahtumat nousivat symbolisoimaan koko sotaa. Muistovuonna Ruotsissa ilmestyi myös eversti Sandelsin adjutantin Johan Jakob Burmanin (1771–1824) muistelmat *Anteckningar, förda under tiden från år 1785 till år 1816, jemte relation om Savolaks-brigadens operationer under 1808 och 1809 års krig*, joka täydensi ja osin korjasi sotilaspastori C. C. Holmin muistelmien tietoja, jotka olivat herättäneet ilmestyessään osin kritiikkiä. Pari vuotta myöhemmin Oscar Rancken julkaisi appensa, Porin rykmentin sotatuomarina sodan aikana toimineen C. H. Aspin päiväkirjat. Porin rykmentin vaiheisiin liittyy myös kapteeni Carl Adolf Brakelin (1774–1861) omakohtaiset muistiinpanot Suomen sodasta. Hän kirjoitti muistelmansa sodan jälkeen vaiheittain niin, että ne olivat valmiina 1830-luvulla. Teos julkaistiin vasta postuumisti, vuosi Brakelin kuoleman jälkeen. Ensimmäiset silminnäkijöiden kokemuksiin perustuneet yksityiskohtaiset kuvaukset talonpoikaisesta vastarinnasta julkaistiin 1840–1850-luvun vaihteessa: Pohjanmaalta C. E. Bladhin *Minnen från Finska kriget åren 1808–1809* ja Karl August Bomanssonin kuvaus Ahvenanmaalta.²¹

Muistovuosi innoitti myös kaunokirjailijoita. *Suomettaressa* julkaistiin helmikuusta 1858 lähtien Oskar Blomstedtin jatkokertomus *Kuwaelmia 1808 wuoden sodasta Suomessa (Skildringar av kriget i Finland år 1808)*. Vuoden lopussa kertomus ilmestyi suomeksi kirjana. Blomstedt käsitteli Lapuan taistelua ja suomalaisten sotilaiden urheutta heinäkuussa 1808. Jo edellisenä vuonna hän oli julkaisut *Vältvääpeli Roth'in urotyöt Ruovedellä (Fäلتfäbel Roths hjäلتdedåd i Ruovesi)*. Vuonna 1862 Blomstedt jatkoi samalla temalla pienoiskertomuksessa *Kapina Kauhajoella v. 1808 (Resningen i Kauhajoki 1808)*. Hän kuvaa, kuinka talonpoikaisväestö auttoi Ruotsin armeijaa. Näytelmät ja historialliset jatkokertomukset edustivat sotahistorian popularisointia. Niissä korostettiin tavallisen kansan sankarillisuutta ja keskeistä osallisuutta sodankulkuun.²²

Suomen sota ja siihen liittynyt siviiliväestön aseellinen vastarinta nähtiin 1800-luvun loppupuolelta lähtien erittäin isänmaallisessa valossa. Tämä ilmenee havainnollisesti esimerkiksi ruotsalaisen kirjailija J. O. Åbergin (1843–1898) kir-

¹⁹ Paaskoski 2009b, 200; Kotivuori 2005, nro U1043 (Gustaf Henrik Mellin); Mellin 1838; Mellin 1897; *Fienderne*-jatkokertomus, Saima nro 21–23 23.5.1844–6.6.1845; *Den Svaga styrka*-jatkokertomus, Saima nro 43 23.10.1845, nro 44 30.10.1845, nro 46 13.11.1845; *Spionen*-jatkokertomus, Saima nro 3–8, 16.1.1845–20.2.1845;

²⁰ Engman 2009a, 271.

²¹ Bladh 1849; Burman 1858; Asp 1860; Brakel 1994 (1862); Paaskoski 2009b, 201; Engman 2009a, 245–246.

²² Bladh 1849; Bomansson 2008 (1852); Burman 1858; Holm 1977 (1858); Blomstedt 1857; Blomstedt 1858; Blomstedt 1862; Paaskoski 2009b, 199–200; Engman 2009a, 264.

joittamassa, faktaa ja fiktiota yhdistävässä sankaritarinassa *Eerik Ollikainen. Historiallis-romanttisia kertomuksia Sandels'in sotaretkeltä Itä-Suomesta 1808*, joka ilmestyi 1882. Talonpoika Erkki Ollikainen ei ole vain fiktiivinen hahmo, vaan hänet mainitaan myös Suomen sodan aikalaislähteissä ja tutkimuskirjallisuudessa kevään 1808 talonpoikaiskahakoiden johtajana Iisalmen pitäjässä. Tästä huolimatta hänestä tiedetään historiallisena henkilönä kovin vähän. Ollikainen vaikuttaa enemmän myyttiseltä patriootilta kuin todelliselta henkilöltä. Myyttisiä Suomen sodan talonpoikaissankareita syntyi 1800-luvulla muitakin, esimerkiksi pohjoiskarjalainen talollinen Olli Tiainen. Napoleonin aikaisia kansannousuja on yleisesti idealisoitu ja romantisoitu kansallisessa historiankirjoituksessa ja samalla synnytetty kuhunkin aikakauteen sopivia kansallissankareita, kuten Tirolin vapaustaistelijaksi nostetun majatalonisännän Andreas Hoferin (1767–1810) mytologisointi eri aikoina osoittaa. Nykytutkimuksessa on kuitenkin todettu, että esimerkiksi ranskalaisia vastaan taistelleet espanjalaiset guerillat eivät olleet patriottisia vapaustaistelijoina tai yhtenäisen vastarintaliike vaan hyvin heterogeeninen joukko moninaisine motiiveineen.²³

Eri puolilla Suomea 1808 ilmennyt siviiliväestön vastarinta on kansallisessa historiankirjoituksessa leimallisesti kuvattu alempien yhteiskuntakerrosten patriottisena liikehdintänä. Esimerkiksi Loimaan kapinayrityksessä oli syksyllä 1808 mukana paljon palvelusväkeä, renkejä, torppareita, maaseudulla asuvia käsityöläisiä, reserviläisiä ja entisiä sotilaita sekä jossain määrin talollisten poikia ja ehkä talollisiakin. Säätyläiset näyttävät siellä suhtautuneen torjuvasti tai erittäin varovaisesti vastarintaan. Pidätettyjen kertomusten perusteella kokoontumispaikoilla ei olisi ollut säätyläisiä lainkaan. Sylvi Möllerin 1939 tekemän tulkinnan mukaan selitys liittyy ylempien ja alempien yhteiskuntakerrosten maailmankatsomuksellisiin eroihin: ”Ylempien yhteiskuntaluokkien keskuudessa oli jonkinlaisen yleiseurooppalaisen maailmankertomuksen lisäksi vakiintunut käsitys, jonka mukaan Suomea oli mahdotonta puolustaa Venäjää vastaan.” Rahvaan tilanne oli Möllerin mielestä aivan toinen: ”Isänmaanrakkaudessaan, vastenmielisyysdössään perivihollistaan kohtaan ja puolustustahdossaan ne olisivat varmaankin olleet valmiita suuriinkin ponnistuksiin ja uhrauksiin.” Varmasti myös pelko maorjuuteen joutumisesta vaikutti rahvaan valmiuteen vastarintaan.²⁴

Venäläisen upseerin Bulgarinin omakohtainen kokemus tukee perinteistä näkemystä vastarintaan osallistuneiden sosiaalisesta taustasta. Hän kirjoitti muistelmissaan, että aatelisto ja kaupunkilaiset eivät halunneet ”sekaantua” sotaan, vaikka eivät suhtautuneetkaan erityisen myönteisesti venäläisiin. Säätyläisistä ainoastaan paikallinen papisto yritti ”estää kansaa suostumasta kuuliaisuuteen venäläisiä kohtaan”. Luterilaisten pappien kielteinen suhtautuminen kumpusi todennäköisesti ennen kaikkea kielteisestä asenteesta Venäjän ortodoksisuuteen. Aatelistosta ja kaupunkilaisista Bulgarin totesi muun muassa näin: ”Jokainen pelkäsi omaisuutensa puolesta ja oli hyvillään, jos sai olla rauhassa ja jos pystyi myymään jotakin käteistä Venäjän rahaa vastaan.” Bulgarinin mielestä

²³ Åberg 1882; Savolahti 1998; Steinlecher 2000; Sandbichler 2002; Bachhofer 2012; Esdaile 2004, 194, 198, 204; Broers 2010, 180–921.

²⁴ Möller 1939, 431.

Suomen aatelisto ei suhtautunut myötämielisesti Ruotsinkaan hallitukseen eikä ollut valmis uhraamaan henkeään ja omaisuuttaan kuninkaan puolesta. Bulgarin väitti jopa, että monet suomalaiset upseerit olivat talven 1808 perääntymisvaiheessa ”jo salaisesti sopineet keskenään”, että palaisivat perheidensä luo.²⁵

Nykytutkimus painottaa, että Napoleonin aikaisiin kansannousuihin osallistuivat aktiivisesti myös säätyläiset – ja usein johtajina. Esimerkiksi Portugalissa monet papit ja upseerit olivat johtamassa sissitoimintaa. Espanjan guerillojen johtajissa oli säätyläisiä: papistoa, upseereja, lakimiehiä, tohtoreita, opiskelijoita ja virkamiehiä. Samoin Suomessa säätyläiset osallistuivat venäläisvastaisiin kansannousuihin. Esimerkiksi Ahvenanmaalla liikehdinnän johtohahmoja olivat kappalainen Henrik Johan Gummerus ja nimismies Erik Arén, Tampereella vääpeli Carl Johan Spoo ja aliupseeri Jakob Johan Roth sekä Pohjois-Karjalassa kenttävääpeli Brunow ja opiskelija Isak Stenius. Ne, jotka osallistuivat kahakointiin eri puolella Eurooppaa rivimiehinä, olivat pääasiassa maaseudun talonpoikia, käsityöläisiä ja paimenia, mutta mukana oli kaupunkilaisia opiskelijoita, porvareita, pappeja ja munkkeja. Lisäksi joukkoon mahtui sotilaskarkureita, rikollisia, irtolaisia ja seikkailijoita. Tutkimusten perusteella nationalisteja ja patriotteja enemmän vastarintaan osallistui köyhyydestä kärsiviä ihmisiä ja ryövärijoukkoja. Taistelu ruokavaroista oli keskeinen konfliktin aiheuttaja ja ylläpitäjä. Ranskalaiset miehittäjät pyrkivät saamaan ruoka- ja rehuvaransa jo valmiiksi köyhältä maaseudulta ja guerillat estämään tämän. Kalabriassa Napolin kuningaskunnassa rauhattomuudet johtuivat pääasiassa väestön epätoivoisesta tilanteesta. Kalabria oli yksi köyhimpiä alueita Euroopassa. Myös suomalaisen rahvaan varhaismodernin ajan kapinat olivat yleensä periferian protesteja, joissa lähtökohdiana olivat toimeentuloon ja maan hallintaan liittyvät kysymykset.²⁶

Myös Iisalmen pitäjässä ilmeni niin kutsuttuja talonpoikaiskahakoita. Talonpoika Erkki Ollikaisen joukkoihin kuului paikallisia säätyläisiä, minkä vuoksi nimitys talonpoikaisjoukoista ja -sisseistä on ainakin Iisalmen osalta vähintäänkin kapea-alainen, ellei jopa harhaanjohtava. Nimeltä mainittuja paikallisia säätyläistaustaisia vastarinnanmiehiä olivat ainakin vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan, triviaalikoulun kollega, maisteri Johan Niklas Gummerus, maanmittari Karl Fredrik Boisman ja eläköitynyt kapteeni Jakob Johan Sahlstein, jotka kaikki olivat erittäin arvovaltaisia ja varakkaita pitäjäläisiä. Kesällä 1808 perustetussa kapteeni Sahlsteinin vapaaehtoiskomppaniassa palveli useita paikallisia säätyläisiä, muun muassa ruukinomistajat Lars ja Elias Dahlström Salahmilta, maanmittarin poika Henrik Gustaf Zidén Kilpisaaresta, vänrikki Anders Bogislaus Winter Paloisilta ja arrendaattori Adam Jaan Partalasta.²⁷

Verrattain lukuisa säätyläisedustus iisalmelaisissa talonpoikaisjoukoissa herättää väistämättä kysymyksen, miksei vastarintajoukkojen johto kuulunut säätyläismiehille vaan talonisäntä Erkki Ollikaiselle. Sääty-yhteiskunnassa oli

²⁵ Bulgarin 1996 (1848), 77.

²⁶ Hårdstedt 2010, 220–221, 226–227, 230, 263–264; Persson 2007 (1986), 41–80; Katajala 2002, 492; Esdaile 2004, 194; Fraser 2008, 344–345, 397–400.

²⁷ Generalstaben III:I 1902, 312–314; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 140; Persson 2007 (1986), 111–112; Burman 1858, 19; Montgomery 1842, 141; Vihola 2008b, 14–15; Kivekäs 1876, 14; Ivalo 1907, 87.

poikkeuksellista, että säätyläiset olisivat olleet talonpoikien komennettavina. Yksi selitys saattaa olla se, että Suomen sodan jälkeisessä kirjallisuudessa ei haluttu korostaa paikallisten säätyläisten osuutta venäläisvastaisessa toiminnassa. Suomalaisen kansallistunteen voimistuessa 1800-luvun loppupuolella tilanne alkoi muuttua, mutta toisaalta silloin rakennettiin kuvaa yhtenäisestä Suomen kansasta – ja siihen näkemykseen sopivat hyvin Suomen sodan aikaiset talonpoikaiset vastarintamiehet puolustamaan isänmaata.

Faddei Bulgarinin aikalaistulkinnan mukaan suomalaisissa säätyläisissä ei ollut samanlaista kansallisylpeyttä ja patriotismia, joka innosti esimerkiksi Espanjan kansaa nousemaan Napoleonin vastaan. Suomalaisten intomieli vaimeni venäläisten voittojen myötä, mutta Espanjassa ranskalaisten voitot ”lisäsivät vihaa heitä [*ranskalaisia*] kohtaan ja yllyttivät kansaa nousemaan vastarintaan”. Kun alkoi olla selvää, että Venäjä on valloittanut Suomen, säätyläisten vastarinta hiipui. Nils Erik Villstrandin mukaan yhteiskunnan eliitin sodanaikainen toiminta todistaa välttämättömyyteen alistumisesta. Suomen johtava kerros päätteli varhaisessa vaiheessa, ettei Ruotsin puolelta koskaan voitaisi johtaa sotaa menestyksekkäästi loppuun. Sen vuoksi monet ryhtyivät tekemään epätoivotusta tilanteesta parasta mahdollista. He valitsivat toimintastrategiakseen sopeutumisen.²⁸

Kansallisen historiakirjoituksen sukupolvi

Suomen sodan historiankirjoituksen toista sukupolvea edustavat teokset, joissa sotaa tarkasteltiin kansallisessa viitekehyksessä. Ensimmäinen Suomen sotaa suomalaisten näkökulmasta tarkastellut historiateos oli professori Fredrik Cygnaeuksen (1807–1881) kirjoittama *Joachim Zachris Duncker och hans omgivning*, joka ilmestyi sodan 50. muistovuonna. Kirjoittajana Cygnaeus ei edustanut enää sodassa taistellutta sukupolvea, vaan varhaista suomalaista akateemista historiankirjoitusta. Teos levisi tehokkaasti myös akateemisen maailman ulkopuolella: esimerkiksi Zacharias Topeliuksen toimittamassa *Helsingfors Tidningarissa* julkaistiin lokakuussa 1858 ote Cygnaeuksen kirjasta otsikolla *Om slaget vid Wirda bro*. Siinä kuvattiin Virran taistelua. Cygnaeus oli Snellmanin tavoin ydinvaikuttajia suomalaismielisessä ja patrioottisessa liikehdinnässä 1800-luvun puolivälin jälkeen, mikä heijastuu hänen kerronnastaan. Dunckerin elämäkertateoksessa Cygnaeus toisti useaan kertaan, että urheat suomalaiset sotilaat pakottivat valloittajan kunnioittamaan suomalaista kansaa ja suomalaisten luonteen paremmuutta. Hän siteerasi muun muassa Sandelsin raporttia Virran taistelun jälkeen: ”Jos suomalaiset käyttäytyvät rohkeasti, sitä ei voi ollenkaan lukea heille ansioksi; he ovat luonteeltaan rohkeita”. Teostaan varten Cygnaeus oli haastatellut sotaan osallistuneita ja käyttänyt upseerien muistelmia.²⁹

Sodan muistovuosina 1858–1859 havahduttiin, että sotaveteraaneja oli yhä jonkun verran elossa, mutta heistä moni eli äärimmäisessä köyhyydessä ja sodan vammauttamina. Viiden, kuuden ruplan vuotuinen eläke ei riittänyt elämiseen.

²⁸ Villstrand 2012, 275.

²⁹ Cygnaeus 1858 (”*Om Finnarne bete sig tappert, kan det alldeles icke tillräknas dem såsom förtjänst; deras natur är att vara tappre.*”); *Helsingfors Tidningar* 13.10.1858; Paaskoski 2009b, 211, 216–218.

Lehdistössä keskusteltiin, kenen tulee kantaa vastuu veteraaneista: valtion, seurakunnan vai kansalaisten. Veteraaneille alettiin myös koota rahaa. Helsingissä ja Turussa komiteat tallensivat tietoja elossa olevista veteraaneista ja keräsivät heille varoja jaettavaksi 1859–1865. Sanomalehdet julkaisivat valtakunnallisia listoja apua saaneista veteraaneista vuoteen 1866 asti.³⁰

Auttamisinto johti myös sotaperinteen keräämiseen. Näin tallentui muistitietoa Suomen sodasta. Opiskelijat keräsivät materiaalia Suomen Kirjallisuuden Seuralle. Sanomalehdissä ilmestyi 1850–1860-luvulla useita satoja pienoiselämäkertoja veteraaneista: heidän taustoistaan, sotapalvelustaan ja sodanjälkeisestä kohtalostaan ja elinoloistaan. Esimerkiksi *Åbo Underrättelser* ja *Suomen Julkisia Sanomia* julkaisivat veteraanien elämäkertoja runsaasti. Juttujen joukossa oli myös Iisalmen pitäjän ruotusotilaiden elämäntarinoita. Veteraanielämäkerrat kuvastavat sääty-yhteiskunnan holhoavaa ja sivistyneistön kansallisromanttista suhtautumista kansaan ja talonpoikiin. Veteraanit esitettiin kertomuksissa poikkeuksetta esimerkillisinä yksilöinä: urheina taisteluissa, nöyrinä köyhyyydessään ja vaivoissaan.³¹

Viimeiset Suomen sodan veteraanit kuolivat 1880-luvulla. Tammikuussa 1881 *Helsingfors Dagbladissa* julkaistiin sotkamolaisen nimismiehen ja Pohjanmaan rykmentissä vänrikkinä palvelleen Fredrik August Ståhlbergin kuolinilmoitus. Hän oli osallistunut muun muassa Koljonvirran taisteluun. Ståhlberg oli kuollut joulukuussa 1880 Sotkamossa 90 vuoden iässä, joten hän oli ollut 18-vuotias sotasyksynä 1808. *Uuden Suomettaren* mukaan vanhus oli ollut ”yksi noista enään harvassa tavattavista vuosien 1808–1809 Suomen sotilaista”.³²

Aktiivisen keruutyön ansiosta Suomen sodasta on säilynyt paljon kansantarinoita. Ulla-Maija Peltosen sanoin kaikki sodat ja niiden jälkiseuraukset jättävät muistojen rintamat. Samalla tavoin kuin isostaviihasta tai vuoden 1918 tapahtumista on myös Suomen sodasta säilynyt runsaasti kansantarinoita, jotka kertovat paikallisten sotakokemuksista – tai ainakin kokemusten välittämisestä sukupolvelta toiselle. Kansanomainen historia muodostuu sekä ihmisten kokemuksista että kaikesta siitä tiedosta, jonka he omaksuvat jokapäiväisessä elämässään. Kansanomainen historia välittyy erityisesti historiallisissa tarinoissa, kun niitä kerrotaan suullisesti tai kirjallisesti. Taina Ukkosen mukaan historialliset tarinat kuvastavat ennen kaikkea sitä, miten niiden kertojat arvioivat erilaisia historiallisia tapahtumia ja yhteiskunnallisia suhteita. Muistaminen voidaan nähdä yhtä aikaa historiallisena kokemuksena (tunnemuistona) ja historiallisena tietoisuutena (harkittuna muistona). Nämä muistamisen puolet limittyvät toisiinsa folcloressa ja muistitiedossa, jotka antavat informaatiota sekä historiallisesta kokemuksesta subjektiivisena ja yksilöllisenä muistona että historiallisesta tietoisuudesta kollektiivisena ja julkisena muistona.³³

Sosiaalisella muistilla tarkoitetaan yhteisön, yhteiskunnallisen ryhmän tai kansakunnan historiantulkintoja sekä niitä yhteisöllisiä ja jopa rituaalisia tapoja,

³⁰ Engman 2009a, 233; Lagerstedt 2010, 5; Villstrand 2014, 19–20. Rahalahjoituslistausten perusteella vähintään 676 sotaveteraania oli elossa vuonna 1858.

³¹ Engman 2009a, 251, 265–266.

³² Helsingfors Dagblad 2.1.1881; Uusi Suometar 3.1.1881.

³³ Peltonen 2003, 10, 20–21; Vilkuna 2006; Ukkonen 2000, 36–37.

joilla näitä tulkintoja ylläpidetään. Yhteisö sekä säätelee muistelu- ja muistamistapoja että määrittää, mitkä asiat ovat muistamisen arvoisia. Tulkinnat voivat olla muistinvaraisia, vaikka niihin ovat vaikuttaneet esimerkiksi lehtiartikkelit, tutkimus- ja romaanikirjallisuus, elokuvat ja ylipäätään nk. julkinen historia. Myös paikat, rakennukset ja etenkin muistomerkit voivat olla osa sosiaalista muistia.³⁴

Sotiin liittyy yleensä paljon sosiaalista muistia, joka on säilynyt jopa vuosisatojen ajan. Muistitietoa Suomen sodasta kerättiin laajalti eri puolilta maata Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistoon 1800-luvun loppupuolelta alkaen. Tietoa tallennettiin pitkälti Runebergin hengessä. Esimerkiksi Iisalmissa merkittiin muistiin erityisesti kansantarinoita Koljonvirran taistelusta, sen päälliköistä ja ratkaisuvaiheista. Kustaa H. J. Vilkuna on analysoinut tutkimuksessaan *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta* perimätietoon perustuvia kansantarinoita. Hän käyttää käsitettä ”isonvihan jälkimuisto” tehdessään eron kansanomaisen suullisen historian ja aikakauden primäärilähteiden välillä. Jälkimuisto-käsite on käyttökelpoinen tutkittaessa Suomen sodan aikaa. Tutkimustieto vuosisatojen takaisista tapahtumista on kaikesta vakiintuneisuudestaan huolimatta hyvin kerroksellistunutta, mikä korostaa lähdekritiikin merkitystä tutkimuskirjallisuutta käytettäessä. Isostavihasta kerrotut kansantarinat olivat poliittisesti käyttökelpoisia 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun sortovuosien ja 1920–1930-luvun valkoisten venäläisvastaisessa propagandassa. Aivan samoin on käytetty Suomen sotaan liittyviä kansantarinoita.³⁵

Suomeksi ilmestyneet Suomen sodan kuvaukset olivat 1800-luvun loppupuolelta lähtien poikkeuksetta kansallisaatteen värittämiä. Esimerkiksi suomenmielinen historianopettaja ja sittemmin sanomalehtimies K. F. Kivekäs (1847–1918) julkaisi 1876 kansallishenkisen historiakuvausten Suomen sodasta, jossa korostettiin suomalaisten urhoollisuutta muun muassa näin:

Sota-into hehkui mielessä eheänä vielä, eikä epätoivo ollut päässyt kenenkään urhoutta pilaamaan. Senpi tähden sodan loppupuoli tuli niin kovaksi, senpä tähden piti venäläisten veri virtoina juokseman, ennen kuin he Suomen kansan vihdoin saivat keisarin alamaiseksi. Piti tuleman ihmiskunnan tietoon, että Suomen kansa on kelvollinen ja voimallinen kansa, ja että jos kohta muut kansat ovatkin rikkaampia ja suurempia, ei kuitenkaan löydy urhoollisempaa ja kestävämpää.³⁶

Suomalaiset historiankirjoittajat painottivat 1800-luvun ja 1900-luvun molemmiin puolin sotien merkitystä kansakunnaksi rakentumisessa. Kansallista historiaa tulkittiin niin, että kaikkina aikoina miehen velvollisuus oli ollut oman kansansa alueen puolustaminen, mikä kuvattiin puolustustahdon ja toistuvien uhrauksien kontekstissa. Suomalaisten joukkojen korostettiin antaneen arvostetun ja kunniakkaan panoksensa vuosisatojen ajan Ruotsin sotavoimissa. Samalla tavoin 1808–1809 sodassa suomalaiset ruotusotilaat olivat täyttäneet velvollisuutensa, vaikka heidät oli ikään kuin jätetty yksin taistelemaan isänmaan puolesta. Historiankirjoittajien tulkinnat olivat runebergiläisiä: kansan omalla tahdolla ja

³⁴ Ukkonen 2000, 35.

³⁵ Vilkuna 2006, 532.

³⁶ Kivekäs 1876, 31.

halulla puolustaa itseään ase kädessä sekä suomalaisten ruotusotilaiden taiste-
luissa osoittamalla urhoollisuudella oli suuri merkitys siihen, että Suomi sai au-
tonomisen aseman osana Venäjän valtakuntaa. Historiankirjoittajat korostivat
suomalaisten sodankäynnin erityisyyttä. ”Suomen joukkoja” tai ”maamme sota-
voimia” ei tutkimuksissa asetettu osaksi Ruotsin valtakunnan sotalaitoksen ko-
konaisuutta. Varsinkin sortovuosien aikana painotettiin oman maan puolustami-
sen ja puolustustahdon tärkeyttä.³⁷

Ajan kuluminen on vääjäämättömästi vaikuttanut Suomen sodasta kirjoit-
tamiseen. Toisaalta etäisyys tapahtumiin on avannut uusia näkökulmia, toisaalta
aikalaiden tunteita ja tietämystä on jäänyt unholaan. Kun Suomen sota siirtyi ko-
kemuseräisistä muistoista kulttuuriseen muistiin, sotaa alettiin tarkastella toi-
saalta tunteettomammin, toisaalta edelleen vahvasti kulloistenkin kansallisten
tulkintojen kautta. Ensimmäinen Suomen sotaa käsittelevä akateemisten tutki-
musten aalto alkoi Suomessa lähes sata vuotta sodan jälkeen 1890-luvulla, jolloin
sota kytkettiin osaksi pohdintoihin Suomen autonomisesta asemasta. Vahvana
avauksena historiapolitiiselle keskustelulle toimi venäläisen historioitsijan K. F.
Ordinin kaksiosainen teos *Pokorenije Finljandii* (Suomen valloitus), joka ilmestyi
venäjäksi 1889. Ordini näki valloituksen johtuneen Pietarin turvallisuustilanteen
vahvistamispyrkimyksestä ja väitti, että Suomi oli yhdistetty provinssina Venä-
jään. Kokonaisella teosarjalla historiantutkija J. R. Danielson(-Kalmari) pyrki
1890–1896 kumoamaan tämän näkemyksen. Hän oli runebergilaisella linjalla ja
katsoi autonomian olleen seurausta suomalaisten sotilaiden urhoollisuudesta.
Danielson kirjoitti 1896 populaarin ja hyvin myyneen teoksen *Suomen sota ja Suo-
men sotilaat vuosina 1808 ja 1809*.³⁸

Suomen sodan 100-vuotismuistovuosia vietettiin 1908–1909 niin kutsuttu-
jen routa- tai sortovuosien varjossa, mikä näkyi – Haminan rauhan juhlinnan li-
säksi – julkaistuissa historiateoksissa kovenevana isänmaallisena henkenä, kui-
tenkin sensuurin rajoittamana. Suomalaisten isänmaanrakkautta ja kansan mie-
huutta nostettiin esiin historiallisten romaanien ja historiateosten avulla. Histo-
riasta väitelleeltä tohtorilta, toimittaja Santeri Ivalolta ilmestyi 1907 varsin perus-
teellinen *Suomen sota 1808–1809*, jonka julkaisijana oli Kansanvalistusseura. Seu-
ravana vuonna ilmestyivät J. R. Danielson-Kalmarin ja Eirik Hornborgin Suomen
sotaa käsittelevät teokset. Vuonna 1909 julkaistiin Hugo Schulmanin yleisteos
Taistelu Suomesta 1808–1809, joka oli tulkinnoiltaan niin ikään hyvin runebergi-
läinen ja vieritti vastuun tapahtumista Ruotsin korkeimman sodanjohdon kan-
nettavaksi.³⁹

Runsas Suomen sotaan liittynyt kansallisromanttinen kirjallisuus ja kansan-
tarinat synnyttivät ja vahvistivat myyttejä, joita ylläpitivät myös tutkijat. Suomen
sotaa paikallistasolla käsittelevä tai paikallisiin oloihin viittaava tutkimus perus-
tui yllättävänkin pitkään suhteellisen vähäiselle ja yksipuoliselle Suomen sotaan
liittyvien lähteiden käytölle.⁴⁰ Toki jo 1800–1900-luvun vaihteen tienoilla ilmestyi

³⁷ Karonen & Villstrand 2014, 147, 151–152, 163–164, 177

³⁸ Ordini 1889; Danielson 1890; Danielson 1891; Jussila 2009, 122–126, 134–135; Engman
2008b, 140–141; Taskinen 2018, 392.

³⁹ Hornborg 1908; Schulman 1909; Jussila 2009, 141–143.

⁴⁰ Partanen 2009, 95.

tiukasti arkistotyöskentelyyn perustuvia julkaisuja Suomen sodasta. Ruotsin yleisesikunnan sotahistoriallisen osaston 1890–1922 julkaisema, yhdeksänosainen *Sveriges krig åren 1808 och 1809* pohjautuu ruotsalaisten ja venäläisten alkuperäislähteisiin tarkasti. Moniosainen teos kuvaa sotatapahtumia yksityiskohtaisesti lähes hetki hetkeltä eri alueilla. Taisteluita ja molempien armeijoiden tilannetta tarkastellaan myös tilastoin ja erillisin karttaliittein, jotka auttavat paikantamaan sotatapahtumia eri paikkakunnilla. Tässäkin tutkimuksessa hyödynnetään näitä karttoja. Tutkijoiden nimiä ei Ruotsin esikunnan tutkimuksessa ole mainittu, mikä korosti Ruotsin virallista valtiollista käsitystä Suomen sodasta ja pyrkimystä tutkimuksen objektiivisuuteen.⁴¹ Suomen sodan aikaisia asiakirjoja on myös julkaistu, kuten 1893 ja 1895 *Handlingar rörande förvaltningen i Finland I–II* ja valtionarkistonhoitajan Reinhold Hausenin toimittama, 1916 ilmestynyt *Bref och anteckningar från kriget i Finland 1808–1809*. Sodan raadollisempi puoli avautuu K. E. Lindénin tutkimuksessa, joka käsittelee hyvin yksityiskohtaisesti taisteluvammoja, sairauksia ja sodanaikaista sairaanhoitoa. *Sjuk-vård och läkare under kriget 1808–1809* ilmestyi 1908.⁴²

Vuoden 1918 sisällissodan jälkeen voittanut puoli omi Suomen sodan ja sen runebergiläiset sankarit osaksi sankaritarinaansa, mikä näkyy muun muassa Lotta Svärd -järjestön nimivalinnassa. Suojeluskuntatyössä hyödynnettiin aktiivisesti Suomen sodan muistoja. Suomen sota oli osa valkoisten historiapolitiikkaa, ja sitä kautta vuosien 1808–1809 tutkimus politisoitui vahvasti. Vapausota asetettiin fennomanian rakentaman nationalistisen diskurssin jatkumoon, Runebergin ja Topeliuksen luoman fiktiivisen kansallisen menneisyyden osaksi. Tämä viesti välitettiin kuulijoille esimerkiksi isänmaallisissa juhlissa. Miika Siironen mainitsee havainnollisen esimerkin Iisalmesta: kun kuopiolainen ministeri Armas H. Saastamoinen oli juhlapuhujana Iisalmessa 1923, hän kutsui paikallisia ”Koljonvirran kaupungin” asukkaiksi kuuluisan taistelupaikan mukaan.⁴³

Kustaa H. J. Vilkuna on huomauttanut, että aktivistien ja AKS:n ”ryssänvihainen” ja historiallisen kokemustiedon varaan perustuva käsitys poikkesi yhdeltä keskeiseltä osaltaan kansanomaisesta näkemyksestä. Aktivistit ja AKS pyhittivät venäläisvihamielisyyden: aitosuomalaisen jalona ja pyhänä velvollisuutena oli vihata venäläisiä ja rakastaa omaa heimoa sen sorretun historian valossa. Käsitys oli helppo yhdistää vastenmielisenä koettuun sosialismiin ja bolševismiin, jotka nähtiin valkoisen ja kansallisen Suomen vastakohtina. Tämä näkyi muun muassa siten, että Koljonvirran taistelun merkitystä nostettiin äärioikeistolaisessa retoriikassa sankarillistamalla suomalaisia sotilaita ja ryssittelemällä venäläisiä. Kulloisenkin nykyhetken muistikulttuuria hallitseva politiikka on muokannut tulkintoja Suomen sodasta, kuten vuoden 1918 tapahtumista tai talvi- ja jatkosodastakin.⁴⁴

⁴¹ Generalstabens krigshistoriska afdelning 1890–1922; Engman 2008b, 139–140; Paaskoski 2009a, 35.

⁴² *Handlingar rörande...* 1893 ja 1895; Hausen 1916; Lindén 1908.

⁴³ Siironen 2012, 58; Kotilainen 2010, 314.

⁴⁴ Vilkuna 2006, 533; Kinnunen & Kivimäki 2018, 379; Lähteenkorva 1933, 273.

Toisen maailmansodan jälkeinen sukupolvi

Suomen sota politisoitui tutkimuskohteena ja tavallaan jäi (ääri)oikeiston historiapolitiikan välineeksi. Vaihtoehtoisia tulkintoja ei ainakaan näkyvästi esitetty. Toisen maailmansodan jälkeen Suomen sotaa käsittelevä tutkimuskirjallisuus harveni mutta alkoi samalla etäännyä kansallisromanttisesta tutkimusperinteestä. Suomen sota asetettiin eurooppalaiseen suurvaltapoliittiseen viitekehykseen. Toinen maailmansota muodostaa tutkimuksessani aikarajan, jota on syytä tässä yhteydessä korostaa. Ennen toista maailmansotaa kerätty muistitieto sekä ilmestyneet muistelmat ja historiantutkimukset ovat pääasiassa tutkimuslähteenä, sodanjälkeinen historiantutkimus puolestaan muodostaa varsinaisen tutkimuskirjallisuuden ytimen. Erkki K. Osmonsalon *Suomen valloitus 1808* oli ensimmäinen sodanjälkeinen yleisesitys Suomen sodasta ja ilmestyi 1947. Teos keskittyi sodan poliittiseen historiaan: suurvaltapoliittikkaan ja ”kotimaan poliittisiin tapahtumiin sotavuosina”. Osmonsalo kirjoitti yhdessä T. J. Viljasen kanssa artikkelin *Suomen sota 1808–1809* Arvi Korhosen toimittamaan *Suomen historian käsikirjaan*, joka julkaistiin 1949. Osmonsalon osuus keskittyi Suomen sodan kansainvälisiin taustoihin. Muutamaa vuotta myöhemmin ilmestynyt Eirik Hornborgin *När riket sprängdes* loi analyyttisen kokonaiskuvan sotatapahtumista. *Suomen historian käsikirja* merkitsi suomalaisen historiantutkimuksen uudelleensuuntautumista, jossa Suomen menneisyys sopeutettiin toisen maailmansodan jälkeisiin poliittisiin realiteetteihin.⁴⁵

Autonomisen Suomen keskusrakenteiden muotoutumista tarkasteltiin valtioneuvoston 175-vuotisjuhlan kunniaksi 1984 julkaistussa Päiviö Tommilan teoksessa *Suomen autonomian synty 1808–1809*, jossa käsiteltiin myös ”Suomen autonomisen valtion” syntyyn vaikuttaneita taustatekijöitä ja uuden aseman muotoutumista 1810-luvulla erityisesti keskushallinnon näkökulmasta.⁴⁶ Viime vuosikymmeninä Suomen sota on kytketty aiempaa tiiviimmin osaksi eurooppalaista historiaa ja kansainvälistä politiikkaa. Tässä perspektiivissä Suomen sota oli vain yksi episodi Napoleonin sodiksi kutsutusta kansainvälisestä myllerryksestä, joka muutti Euroopan karttaa.⁴⁷ Matti Klingen *Keisarin Suomi* on kokonaisesitys Suomen 1800-luvun historiasta, joka kytketään kansainväliseen politiikkaan. Teoksen ensimmäisessä luvussa Klinge tarkastelee Suomen muodostumista kansakuntana, valtiona ja ideana sekä eri säätyryhmien suhtautumista sotaan ja sen jälkeiseen esivallan vaihdokseen. Klingen tutkimuksessa Suomen sota asettuu lähtökohdaksi Suomen synnylle.⁴⁸

Suomen sotaa tutkittiin 2000-luvulle saakka ennen kaikkea kansallisessa viitekehyksessä sotahistoriallisesta ja poliittis-hallinnollisesta näkökulmasta. Suomalaisien tutkijoiden lisäksi Suomen sodasta ovat olleet kiinnostuneita ruotsalaiset ja venäläiset tutkijat. Ruotsalaisten historiantutkijoiden näkökulmaa

⁴⁵ Osmonsalo & Viljanen 1949; Hornborg 1955. Erkki K. Osmonsalo (1894–1949) nimitettiin Suomen ensimmäiseksi poliittisen historian professoriksi vuonna 1948; Karonen & Villstrand 2014, 153–154.

⁴⁶ Tommila 1984.

⁴⁷ Sodan kansainvälisistä taustoista Hårdstedt 2006; Klinge 2009; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008.

⁴⁸ Klinge 1997.

edustaa esimerkiksi professoreiden Sten Carlssonin ja Jerker Rosénin 1968 ilmestynyt yleiskatsaus *Den svenska historien* -teossarjan 11. osassa: *Finland förloras. Karl Johan och freden*. Suomen menettämisen syinä he painottivat sekä Ruotsin roolia eurooppalaisessa suurvaltapolitiikassa että ruotsalaisen sodanjohdon psykologista kyvyttömyyttä suhtautua siviiliväestöön ja suomalaisiin ruotusotilaisiin. Varsinkin talven 1808 perääntymisvaihe loi suuria paineita kotiseutunsa oman onnensa nojaan jättäneille sotamiehille ja synnytti vastustusta venäläisten haltuun jätetyssä paikallisväestössä. Tästä huolimatta Suomessa suurinta vastarintaa venäläisiä vastaan tekivät maata omistavat talolliset. Venäläisten rauhoittamispolitiikka tehoi ensimmäisenä virkamiehiin ja muihin säätyläisiin. Suomen menettäminen muutti ”tynkä-Ruotsin” poliittista ja taloudellista painopistettä etelään ja länteen, eikä Tukholma entiseen tapaan sijainnut valtakunnan keskellä. Valtakunnan pieneneminen rauhoitti Ruotsin ulkopolitiikkaa huolimatta sodanjälkeisinä vuosina ilmenneistä revanssiajatuksista ja venäläisten hyökkäyksen pelosta.⁴⁹

Suomen sodan 200-vuotismuistovuosien aikana ilmestyi runsaasti 1808–1809 tapahtumiin liittyvää tutkimusta ja näyttelyjulkaisuja. Muistovuodet synnyttivät myös kansainvälistä tutkimusyhteistyötä. Kansallisarkiston julkaisema *Venäjän keisarikunta ja Suomen suuriruhtinaskunnan synty 1808–1820* -näyttelyjulkaisu tarkastelee Suomen liittämistä Venäjään, suuriruhtinaskunnan hallinnon perustamista ja Suomen erillisaseman rakentumista sodanjälkeisellä vuosikymmenellä. Julkaisussa hyödynnettiin myös venäläistä arkistoaineistoa. Jyrki Paaskoski korostaa suomalaisten halua solmia ”erillisrauha” Venäjän keisarin kanssa kesän 1808 jälkeisessä tilanteessa, jossa he näkivät Ruotsin valtakunnan itäisten läänien liittämisen väistämättömänä tosiasiana toisin kuin ruotsalaiset.⁵⁰ Ruotsin arkistolaitoksen vuosikirjassa *Stormvindar – en bok om ödesåret 1809* tarkastellaan muun muassa sotaan osallistuneiden tunnelmia ja kuvauksia sotakentältä sekä ylempää säätyjä edustavien suomalaisten suhtautumista eroon Ruotsista.⁵¹

Suomen kansallismuseon ja Livrustkammaren yhteisnäyttely *1809 – Ero ja uusi alku. 200 vuotta Suomen sodasta* tuotti 2009 ilmestyneen, yli 400-sivuisen näyttelyjulkaisun, jossa on kahdeksan ruotsalaisen, suomalaisen ja venäläisen historiantutkijan artikkelia. Julkaisu tarkastelee ennen kaikkea sodan kansainvälistä taustaa ja seurauksia Suomessa ja Ruotsissa. Rainer Knapaksen mukaan Suomesta tuli 1809 sotilaallisesti katsoen itsenäinen valtio omine rajoineen, samoin taloudellisesti tullialueena ja omine postilaitoksineen, mutta ilman omaa valuutaa. Suomi alkoi kääntyä taloudellisesti Pietarin suutaan. Venäjän rupla ja koppeikka otettiin käyttöön koko maassa, mutta myös Ruotsin rahaa oli käytössä Suomessa aina vuoteen 1840 asti. Kauppa Ruotsin kanssa ja talonpoikaispurjehdus Ruotsin puolelle jatkuivat Pohjanmaalta. Ideologinen muutos ruotsalaisesta venäläiseksi kesti vuosikymmeniä.⁵²

⁴⁹ Carlsson & Rosén 1979 (1968), 70–71,

⁵⁰ Hakala 2009; Paaskoski 2009a, 41.

⁵¹ von Malmborg 2009; De Groat 2009; Tarkiainen 2009.

⁵² Hagberg, Sandin & al. 2009; Knapas 2009, 89, 94.

Historiantutkimuksessa on pohdittu Suomen sodan syitä ja seurauksia myös sotavuosia pitemmällä aikavälillä ja laajemmasta eurooppalaisesta näkökulmasta, esimerkkinä 2009 ilmestynyt Matti Klingen *Napoleonin varjo*, joka käsittelee Euroopan ja Suomen murrosta 1795–1815. Martin Hårdstedtin *Omvälningarnas tid* kytkee Pohjolan tapahtumat osaksi eurooppalaisia Napoleonin aikaisia sotia. Suurvaltopoliittisten tilanteiden muutoksilla oli vaikutuksensa Ruotsin ja Venäjän sodankäyntiin sekä maiden ulko- ja sisäpoliittisiin ratkaisuihin ja näin välillisesti Suomen aluetta koskeviin ratkaisuihin. Eurooppalaisittain Venäjän ja Ruotsin välinen sota oli laajuudeltaan sinänsä vähäinen ja seurauksiltaan varsin merkityksetön, vaikka Pohjolan poliittinen kartta piirtyi uudelleenlaiseksi.⁵³

Paikallishistorioiden lisäksi siviiliväestön Suomen sotaa tarkasteltiin aina 1990-luvulle saakka lähinnä talonpoikaissankareiden, talonpoikaississien näkökulmasta. Ruotsalaisen Anders Perssonin *1808 Gerillakriget i Finland* julkaistiin ruotsiksi vuonna 1986 ja kaksi vuotta myöhemmin suomeksi nimellä *Suomen sodan unohdetut sankarit*. Persson tarkasteli vuosia 1808–1809 uudesta tutkimuksellisesta näkökulmasta: aiheena oli siviiliväestön vastarinta. Hän osoitti, että kevään ja kesän 1808 kansannousun johtajina toimivat patrioottiset säätyläiset ja Sveaborgin ja Svartholman linnoituksen entiset upseerit ja sotilaat, mutta kaha-kointiin osallistui väkeä kaikista yhteiskuntakerrostumista. Syksyn aikana vastarinta ehtyi, kun väestö oli katojen ja kulkutautien näännyttämää.⁵⁴

Myöhemmin 2000-luvulla Martin Hårdstedt on pohtinut syitä samanaikaisille aseellisille kansannousuille eri puolilla Eurooppaa: Espanjassa, Portugalissa, Etelä-Italiassa, Tirolissa, Preussissa, Norjassa ja Suomessa. Kuten edellä on jo todettu, perinteisesti Napoleonin aikaiset kansannousut on tulkittu kansallisen patriotismin ilmauksiksi. Hårdstedt kuitenkin painottaa, että Napoleonin vastainen vastarinta kumpusi alueellisesti eri syistä ja kapinoinnin syyt vaihtelivat eri osallistujilla. Kyse ei ollut yhtenäisestä kansanliikkeestä, vaan esimerkiksi uraansa edistävästä upseereista, privilegioistaan kiinni pitävistä aristokraateista, kotiseutuaan ja maaomaisuuttaan puolustavista talonpojista, vallankumoustaiteista innostuneista radikaaleista – ja vaikkapa yksittäisistä seikkailijoista ja ryöväreijoukoista. Toisaalta kyseessä oli monin paikoin sosiaalinen konflikti, jossa nälkäräjällä elävät espanjalaiset ja napolilaiset maatyöläiset taistelivat yhtä lailla paikallisia feodalistiherroja kuin ranskalaisia miehittäjiä vastaan. Toisaalta maalaiset ja kaupunkilaiset halusivat yksinkertaisesti vain puolustaa perheitään, kotiaan ja omaisuuttaan valloittajilta, kun huhut ranskalaisten julmuuksista ja hävityksistä levisivät nopeasti. Sota-aika tarjosi hyvät olosuhteet myös rikolliselle toiminnalle.⁵⁵

Historiantutkimuksessa on 2000-luvulla alettu korostaa, ettei Suomi ollut 1800-luvun alussa yhtenäinen alue, vaan sodan vaikutukset olivat eri alueilla erilaisia. Max Engmanin mukaan suurten keskusten, Tukholman ja Pietarin, veto-voima selittää alueellista erilaisuutta. Suomen sodan aikaan voidaan erottaa

⁵³ Klinge 2009; Hårdstedt 2010.

⁵⁴ Persson 2007 (1986), 250–251.

⁵⁵ Villstrand 2012, 282; Hårdstedt 2010, 217–218, 320;

kolme Suomen ja lähialueiden muodostamaa aluetta: pohjalainen, balttilainen ja sisämaa-alue. Pohjalainen alue käsitti Pohjanlahden molemmat rannikot. Alue suuntautui perinteisesti Tukholmaan. Balttilaisen alueen yhteydet suuntautuivat Suomenlahden yli Pietariin ja Tallinnaan, ja vuoden 1809 jälkeen erityisesti Pietariin. Sisämaa-alue oli niin kaukana merestä, että se sai tärkeimmät vaikutteensa joko pohjalaisen tai balttilais-pietarilaisen alueen kautta.⁵⁶

Vuoden 1809 valtiollisessa katkoksesta ei siirrytty vain Ruotsin kuningasvallasta Venäjän keisarin alaisuuteen, vaan samalla heilahti Suomen suuriruhtinaskunnaksi muodostetun aluekokonaisuuden taloudellinen ja kulttuurinen tasapaino. Autonomisen valtion sisäinen identiteetti alkoi rakentua kielellisesti ja kulttuurisesti suomenkielisen rahvaan varaan. Suomen alueen talouden kannalta aiemmin kehittyneisyyden ja innovaatioiden etuvartiona toimineet, osin ruotsinkieliset läntiset maakunnat, menettivät 1809 jälkeen asemiaan. Niiden välittäjäasema Ruotsiin katkesi, ja itäsuomalainen rahvas alkoi nousta kansallisesti ja alueellisesti strategiseen etuasemaan Länsi-Suomelle etäisemmän keisarivallan suojeluksessa. Kaukana merenrannikolta sijaitseva pohjoissavolainen Iisalmen pitäjä edustaa itäsuomalaista sisämaa-aluetta, joka kauppayhteyksiltään alkoi Suomen sodan jälkeen vähitellen suuntautua Oulun ja Raahen sijaan Viipuriin ja Pietariin.⁵⁷

1.2.2 Paradigman muutos ja ”uusi” sotahistoria

Yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa, johon historiantutkimus voidaan lukea, tapahtui viime vuosituhaten lopulla vähittäinen paradigman muutos makrotason rakenteista mikrotason ihmislähtöiseen tai -keskeiseen tutkimukseen. Siirtymää on luonnehdittu yksilön paluuksi historiaan. Painotuksen muutos tavassa tehdä tutkimusta ulottui sotahistorialliseenkin tutkimukseen. Poliittisen johdon päätöksiin ja sotatoimiin keskittyneiden tutkimusten rinnalle nousivat 2000-luvun alusta alkaen sodan kulttuurihistorialliset tulkinnat. Yksilöiden ja ihmisryhmien kokemushistoriasta muodostui keskeinen osa sodan tutkimusta. Aiempaa enemmän alettiin kiinnittää huomiota siihen, miten sodat ovat vaikuttaneet rivi-sotilaisiin ja siviileihin: yksilöihin, perheisiin, eri sukupuoliin ja kokonaiseen sukupolviin, jopa sukupolvesta toiseen. Sotatapahtumien sijaan tutkimus keskittyi toisaalta sotaan yhteiskunnallisena ilmiönä ja toisaalta yhteiskunnallisiin ilmiöihin sodan aikana, kuten vaikkapa naisten palkkatyöhön tai rintamasotilaiden seksuaalisuuteen. Tutkijan katse kohdistui sodanaikaiseen elämään, sodan yhteisölliseen ja yksilölliseen kokemiseen ja ylipäättään sota-ajan ilmiöiden, ongelmien ja seurausten analyttiseen kuvaukseen huomioiden sodan yhteiskunnalliset vaikutukset.⁵⁸

⁵⁶ Engman 2004, 113–115; Engman 2009b, 47, 52.

⁵⁷ Klinge 2006; Alanen 1957; Engman 2004, 115; Sulkunen 1999, 90, 135.

⁵⁸ Kinnunen & Kivimäki 2018, 373, 376; Hytönen 2014; Näre 2017. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki ovat em. artikkelissaan luoneet katsauksen toisen maailmansodan sosiaali- ja kulttuurihistoriaan Suomessa vuosina 2007–2018. He ovat rajanneet tarkastelunsa akateemisiin väitöskirjoihin, joita katsauksessa on mukana 25.

Paradigman muutos oli niin vahva, että erottautumista perinteisestä sotahistoriasta haluttiin korostaa nimeämällä uusi suuntaus ”uudeksi sotahistorialliseksi tutkimukseksi” (*The New Military History*), josta tuli 2000-luvun ensimmäisillä vuosikymmenillä Suomessakin runsaasti käytetty kattonimike monenkirjavalle sodan tutkimukselle. Käsite syntyi amerikkalaisten sotahistorioitsijoiden keskusteluissa 1970-luvun loppupuolella, kun nimenomaan perinteisen sotahistorian tutkijat pyrkivät laajentamaan tutkimusalueitaan taistelulentiltä ympäröivään yhteiskuntaan. Lähes rinnakkainen, mutta neutraalimpi kattokäsite keskusteluissa on ollut *War and Society*, joka määrittyy lähinnä sodan ja yhteiskunnallisten rakenteiden tutkimiseen. Suomessa Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki lanseerasivat uusi sotahistoria -käsitteen artikkelikokoelmassaan *Ihminen sodassa*, joka ilmestyi 2006. Heidän tarkoituksenaan ei ollut väheksyä perinteistä sotahistoriallista tutkimusta, vaan painottaa tapaa katsoa sotaa kulttuurisista, sosiaalisista ja psykologisista näkökulmista. Sittemmin he ovat itsekriittisesti todenneet, että on täsmällisempää puhua kulttuurihistoriallisesta käänteestä sotahistorian tutkimuksessa kuin uudesta sotahistoriasta.⁵⁹

Uusi sotahistoria -käsitettä voidaan kyseenalaistaa myös toteamalla, että sodan sosiaali- ja kulttuurihistoriallisella tarkastelulla on jo vuosikymmenten perinteet. ”Sodan sosiaalishistorian” nousu liittyi toisen maailmansodan jälkeiseen sosiologisen ja ylipäättään yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen vahvistumiseen. Tutkimuskohteina olivat erityisesti yhteiskuntaluokat ja yhteisöjen rakenteet. Sodista kiinnostuivat myös aivan muiden alojen asiantuntijat kuin sotahistorioitsijat. Kansainvälisestikin merkittävä sodan sosiaalipsykologiaa käsittelevä tutkimus oli Knut Pippingin väitöskirja *Kompaniet som samhälle*, joka ilmestyi 1947. Siinä hän tutki konekiväärikomppaniaa, jonka aliupseerina hän oli toiminut. Komppania pienois-yhteiskuntana käsitteli epävirallista sotilaallista alakulttuuria, sotilaselämää, yksittäisiä sotilaita, heidän suhteitaan ja suhtautumistaan moniin eri asioihin. Jyväskylän yliopistossa professorit Faina Jyrkilä ja Leo Paukkunen analysoivat 1970–1980-luvuilla siirtoväen sopeutumista talvi- ja jatkosodan jälkeen laajoilla, pääasiassa tilastollisilla tutkimusaineistoilla. Ilkka Nummela on puolestaan tutkinut toisen maailmansodan taloudellisia rasituksia Suomessa 1939–1959. Jo nämä yksittäiset esimerkit osoittavat, että ”uutta”, poikkitieteellistä sotahistoriallista tutkimusta on julkaistu vuosikymmeniä.⁶⁰

Sodan sosiaali- ja kulttuurihistoria on laajentanut ymmärrystä sota-ajasta ottamalla tutkimuskohteeksi ilmiöitä, jotka olivat aiemmassa tutkimuksessa kyseenalaistamattomia toimijoita tai taustaoletuksia. Kansallisvaltio tutkimusten viitekehystenä on joko kyseenalaistettu tai otettu tutkimuskohteeksi. Sosiaali- ja kulttuurihistoriallinen sodan tutkimus on Suomessa painottunut erityisesti ensimmäiseen ja toisen maailmansotaan sekä sisällissotaan, josta erityisesti 100. muistovuosi kirvoitti runsaasti julkaisuja. Vuoden 1918 tapahtumia on tarkasteltu ”uuden sotahistorian” näkökulmasta, tutkimuskohteena vaikkapa punaiset

⁵⁹ Kinnunen & Kivimäki 2018, 373, 376, 381; Taskinen 2018, 385; Karjalainen 2016.

⁶⁰ Pipping 1947; Jyrkilä 1975; Jyrkilä 1976; Paukkunen 1989; Nummela 1993; Taskinen 2018, 387.

naiset ja sotaorvot sekä ajallisesti lyhyen sisällissodan pitkäkestoiset yhteiskunnalliset vaikutukset.⁶¹

Lähteenään kulttuurihistoriallisella sodan tutkimuksella on päiväkirjoja, kirjeitä, muistelmia, haastatteluja, valokuvia ja muita yksityisten ihmisten tunnoista ja kokemuksista kertovia materiaaleja. Keskeiset tutkimuskysymykset liittyvät yksilöllisiin ja yhteisöllisiin tuntoihin ja kokemuksiin. Uusi paradigma on näkynyt selkeimmin talvi- ja jatkosodan tutkimuksessa. Muiden sotien tavoin toisen maailmansodan aikaa käsiteltiin Suomessa aluksi erilaisissa tapahtumakuvauksissa ja henkilökohtaisissa muistelmissa. Vähitellen alkoi valmistua akateemisia julkaisuja, ja samalla tutkimuskenttää alettiin tarkastella myös sosiaali- ja taloushistorian näkökulmista. Tavallaan viimeisimpinä lenkinä talvi- ja jatkosodan tutkimustraditioon on liittynyt sodan kokemushistoria, kuten Marianne Junilan väitöstutkimus vuodelta 2000. Hän selvitti suomalaisten siviilien ja saksalaisten sotilaiden välisiä suhteita jatkosodan aikana. Toisena esimerkkinä mainittakoon Ville Kivimäki, joka on käsitellyt väitöskirjassaan suomalaisten sotilaiden sotakokemuksia, traumoja ja sotilaspsykiatria jatkosodan aikana. Hänen ja Tiina Kinnusen vuonna 2013 toimittama artikkelikokoelma *Ihminen sodassa, suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta* on niin ikään esimerkki suomalaisesta ”uudesta sotahistoriasta”, jossa käsitellään niin siviilien kuin sotilaiden sotakokemuksia ja niiden pitkäaikaisiakin vaikutuksia yksilöiden elämään ja yhteiskuntaan.⁶²

Paradigman muutoksen myötä sota on käsitteenä laajentunut kattamaan useita yksityisiä ja yhteiskunnallisia elämänalueita sekä moninaisia – marginaalisiakin – ryhmiä. Kulttuurihistoriallinen sodan historia korostaa, että yksilöt ja sosiaaliset ryhmät kokevat sodan eri tavoin. Sodan tarkastelu yhteiskunnallisena ja kulttuurisena prosessina laajentaa sodan ajan käsitettä taisteluja edeltävään aikaan ja rauhaan paluuseen sekä sodan kulttuurisiin, yhteiskunnallisiin ja psykologisiin pitkäaikaisvaikutuksiin. Sodan miehiseen toimintaympäristöön keskittyntä historian tutkimusta alettiin 1900-luvun loppupuolella kritisoida ja yhdeksi keskeiseksi tutkimusteemaksi muodostui naisten rooli sodassa: rintamalla ja kotirintamalla. Tutkimuksissa on tarkasteltu eri ihmisryhmien paluuta ja sopeutumista sodasta rauhaan, kuten lottien, Kolmanteen valtakuntaan paenneiden suomalaisnaisten ja kotirintamanaisten, sotaorpojen, evakkolasten, Ruotsiin lähetettyjen sotalasten, Lapin lasten, ortodoksisen siirtoväen, pikku-lottien, sota-poikien ja niin edelleen. Sodan keston ajallinen aikajänne on tutkimuksissa pidentynyt yli virallisen sotatilan. Sodan vaikutukset eivät pääty rauhaan, kuten vaikkapa Suuren Pohjan sodan jälkeinen tilanne 1720-luvulla tai Lapin fyysinen ja henkinen jälleenrakennus toisen maailmansodan jälkeen hyvin osoittavat. Sodan jälkilotaa ja rauhan rakentamista on analysoitu esimerkiksi artikkelikokoelmassa *Kun sota on ohi*. Keskeisiä kysymyksiä ovat, miten yhteiskunta on kulloinkin siirtynyt sodasta rauhaan, millaisia makro- ja mikrotason ongelmia yhteiskunnat ja yksilöt ovat joutuneet kohtaamaan sodan jälkeen, minkälaiset seikat ovat edesauttaneet

⁶¹ Kinnunen & Kivimäki 2018, 375, 378; Sisällissotaa koskevaa uutta tutkimusta esimerkiksi Lintunen 2015; Hentilä 2018; Näre 2018; Tepora & Roselius 2018; Kaarninen 2017;

⁶² Junila 2000; Kivimäki 2013; Kinnunen & Kivimäki 2013; Karjalainen 2016, 12, 17–18.

tai estäneet rauhaan palaamista sekä mikä on ollut valtion, yhteisön tai yksilön rooli tässä prosessissa. Rauhanrakentaminen on käsitteenä tavallaan neutraalimpi kuin rauhaan paluun ja rauhankriisin käsitteet. Rauhaan paluu pitää sisälleen ajatuksen siitä, että on olemassa rauhantila, johon voidaan sodanmyllerryksistä palata. Rauhankriisi puolestaan korostaa sodanjälkeiseen aikaan liittyviä ongelmia ja samalla sodanjälkeinen aika tulee tulkituksi kriisiksi, mitä se ei automaattisesti kuitenkaan ole.⁶³

Myös poliittisesti tarkoituksenmukaista, mutta yksinkertaistavaa jälleenrakennusajan kansallista selviytymistarinaa on tutkimuksissa alettu purkaa. Esimerkiksi Ville Kivimäen ja Kirsi-Maria Hytösen toimittamassa artikkelikokoelmassa *Rauhaton rauha* tarkastellaan useista näkökulmista toisen maailmansodan jälkitilaa ja mentaliteettia Suomessa. Teoksen tarkoituksena on osoittaa, ”ettei yhtä suomalaista kokemusta rauhasta koskaan ollut: ihmiset olivat erilaisten tilanteiden edessä niin yksilöinä kuin alueellisestikin”. Yhteisessä artikkelissaan kirjan toimittajat ja Petri Karonen avaavat kansallista yhtenäiskertomusta jälleenrakennuksen vuosista. Kollektiiviset me-kertomukset tekevät aina jonkinasteista vääryyttä erilaisille kertomuksille, jotka olivat sidottuja paikkaan, yksilöihin, sukupuoleen, sosiaaliseen asemaan ja moniin muihin tekijöihin. Kirjoittajat toteavat suomalaisessa sodanjälkeisessä yhteiskunnassa olleen mitä moninaisempia ”karkeita jakolinjoja”, kuten lotat, sukupuoliroolit, sotaorvot, sotalapset, sotaveteraanit ja -invalidit, sodan eri sukupolvet, Lapin ja Karjalan menettäminen, siirtoväki (ortodoksinen, luterilainen), maaseutu-kaupunki ja poliittiset suuntaukset.⁶⁴

Uusi sotahistoriallinen suuntaus on vaikuttanut myös Suomen sodan tutkimukseen ja kyseenalaistanut kansallisen historiakertomuksen luomaa yhtenäiskuvaa 1808–1809 tapahtumista. Laajasti arkistoaineistoon pohjautuvaa, aiempaa tutkimusta yhteen kokoavaa ja jo jonkin verran uuden sotahistorian teemoja hyödyntävää ja kokonaisvaltaista Suomen sodan nykytutkimusta edustaa vuonna 2008 ilmestynyt Jussi T. Lappalaisen, Lars Ericson Wolken ja Ali Pylkkäsen *Suomen sodan historia 1808–1809*. Teoksessa tarkastellaan yleisellä tasolla siviiliväestön asemaa, kuten heidän keskeistä rooliaan armeijoiden huoltojärjestelmissä, venäläisvastaisia talonpoikaiskahakoita sekä sodan aineellisia ja väestömenetyksiä. Molemmat armeijat olivat täysin riippuvaisia paikallisväestöstä: talonpoikien oli asetettava kyytimiehiä, hevosia ja kärryjä muona-, rehu-, sotatavara- ja sotilaskuljetuksiin. Erityisesti venäläisten sotilaiden huolto perustui heidän

⁶³ Virolainen 1999; Junila 2000; Kujala 2003; Karonen & Tarjamo 2006; Karonen 2006 10, 19–20; Kinnunen 2006; Paksuniemi 2014; Salminen 2007; Karonen 2008a; Kuusisto-Arponen 2008; Kananen 2010; Kavén 2010; Alenius & Fält 2011; Nevala-Nurmio 2012; Malinen & Tamminen 2017; Heiskanen 2018; Kinnunen & Kivimäki 2018, 373, 378; Tuominen & Löfgren 2018; Virtanen 2018. Sodan jälkitilaa ja sotatilan ylittäviä vaikutuksia tutkittiin vuosina 2002–2005 toteutetussa *Rauhaan palaamisen ongelmien ratkaiseminen suomalaisessa yhteiskunnassa – Valtiovallan ja paikallisyhteisöjen toiminta sotien jälkitilojen hoidossa vuosina 1600–2000* -tutkimushankkeessa. Petri Karosen ja Kerttu Tarjamon 2006 toimittama artikkelikokoelma *Kun sota on ohi* valottaa 1900-luvun sotia koskevien esimerkkien kautta tätä hanketta, jonka keskiössä oli ilmiö nimeltä ”yhteiskuntien ja yhteisöjen rauhaan paluu”.

⁶⁴ Kivimäki & Hytönen 2015; Kivimäki, Hytönen & Karonen 2015; Kivimäki 2015, 285; Kinnunen & Kivimäki 2018, 378.

omaan aktiivisuuteensa: heidän oli hankittava ruokansa pääosin suoraan paikallisväestöltä. Lääkäreitä ja kiinteitä sairaaloita oli molemmilla osapuolilla vähän. Sairastuneita sotilaita oli majoittuneena paikallisissa taloissa, ja talonpojat joutuivat siirtämään sairaita ja haavoittuneita liikkuviin ja pysyviin sairaaloihin.⁶⁵ Ruoan puute ja puutteellinen sairaanhoito olivat armeijoiden pääongelmat niiden vetäytyessä kohti Västerbottenia sodan loppuvaiheessa.⁶⁶ Nämä ongelmat heijastuivat kohtalokkaasti siviiliväestöön siellä, missä sotilaita liikkui.

Martin Hårdstedtin ja Göran Backmanin 1990-luvun loppupuolella toimitetussa *Krig kring Kvarken* -artikkelikokoelmassa tarkastellaan Suomen sota tavallisten rivisotilaiden, paikallisväestön ja -hallinnon näkökulmasta. Hårdstedt on monissa tutkimuksissaan käsitellyt sotajoukkojen huoltoa, jossa paikallisväestöllä oli tärkeä rooli. Hän on korostanut, että eurooppalaisessa mittakaavassa Suomen sota oli pieni, mutta kun suhteutetaan maassa liikkuneiden armeijoiden koko harvalukuisen väestöön, vähäisiin ja huonokuntoisiin liikenneyhteyksiin, maantieteellisiin etäisyyksiin, ankariin sääoloihin ja saatavilla oleviin huoltorekursseihin, Suomen sota oli laaja ja ankara. Armeijoiden huoltojärjestelmä ja paikallisväestön taloudellinen sietokyky olivat koetuksella. Taistelut vaikuttivat vain vähän siviilien elämään, mutta armeijoiden ylläpito rasitti rahvasta. Sotajoukkojen puolestaan oli huomioitava paikallisten resurssien niukkuus: ne eivät voineet viipyä samalla alueella kovin pitkään ilman pelkoa muonan ja rehun loppumisesta. Tämän vuoksi Suomen alueella taistelevien armeijoiden koko oli Euroopan mittakaavassa pieni: isoa sotilasjoukkoja ei olisi pystytty huoltamaan. Hårdstedt painottaa, että loppujen lopuksi sota oli enemmän taistelua ympäristöä ja ulkoisia olosuhteita vastaan kuin taistelua vihollista vastaan.⁶⁷

Martin Hårdstedt korostaa huollon merkitystä menestyksekkäälle sodankäynnille myös 2006 ilmestyneessä teoksessaan *Finska kriget 1808–1809*. Suomen sodassa mahdollisuudet huoltaa joukkoja olivat sodan molemmille osapuolille rajalliset. Hårdstedt on tutkimuksissaan tuonut esiin merkittävät erot Ruotsin ja Venäjän armeijoiden huollossa. Ruotsin armeijan huolto perustui hierarkkiseen hankintasysteemiin, makasiinijärjestelmään sekä talonpoikaiseen kyyditys- ja majoitusvelvollisuuteen. Venäläisten sotilaiden huolto oli hajautettu pieniin artillereihin eli keittokuntiin tai ruokaporukoihin. He joutuivat paljon enemmän tekemisiin paikallisväestön kanssa kuin Ruotsin armeijan sotilaat. Venäläinen upseeri Bulgarin kirjoitti jo aikoinaan muistelmissaan, että kesällä 1808 ruokavarojen puute pakotti venäläiset lähettämään laajalle alueelle muonanhankkijoita, joiden tuli etsiä Kuopion seudun metsistä talonpoikien asuinpaikat ja kerätä heiltä karjaa. Molempien armeijoiden huolto rakentui makasiinien varaan, joita oli sijoitettu strategisesti tärkeisiin paikkoihin. Varastoihin saatiin viljaa joko tuomalla sitä alueen ulkopuolelta tai ostamalla paikallisilta. Heikoin lenkki molemmilla armeijoilla oli kuljetuskapasiteetti varastoista joukoille. Kyytimiehiä, hevo-

⁶⁵ Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 33–34.

⁶⁶ Ericsson 2000, 337.

⁶⁷ Hårdstedt & Backman 1999; Hårdstedt 1999; Hårdstedt 2000; Hårdstedt 2002; Hårdstedt 2006.

sia ja kärryjä oli saatavilla rajoitetusti, usein riittämättömästi, minkä vuoksi sotilaat joutuivat hankkimaan elintarvikkeita suoraan paikallisilta. Monet sotilaat jättivät maksamatta ruoat ja tarvikkeet, jotka he taloista ottivat. Venäläisten sotilaiden huolto oli kuitenkin joustavampi ja hajautetumpi kuin ruotsalaisten, koska venäläiset palkkasotilaat sopeutuivat paremmin kulloisiinkin olosuhteisiin ja pystyivät huoltokuljetusten viivästyessä selviytymään omin neuvoin keittoporukoissaan.⁶⁸

Martin Hårdstedt on kuvannut maaseutuväestölle Suomen sodan aikana langenneita moninaisia velvollisuuksia, leivänleivonnasta ja sotaväen majoittamisesta kyydityksiin. Hän on kiinnittänyt huomiota paikallisiin virkamiehiin ja heidän rooliinsa osana armeijoiden huoltoa. Maaherrat, kruununvoudit, nimismiehet ja muut paikallishallinnon edustajat toimivat sota-aikana armeijan ja siviiliväestön välissä. Virkamiehet järjestelivät ajureita ja soutajia sekä hevosia, rekiä, kärryjä ja veneitä armeijoiden käyttöön. Ylipäätään virkamiehet olivat vastuussa siitä, että paikallisväestö saatiin noudattamaan sille asetettuja velvollisuuksia. Virkamiesten asema oli hankala, eikä sitä ainakaan helpottanut se, että virkatehtävien antajaksi muuttui miehitysarmeija.⁶⁹

Martin Hårdstedt on käsitellyt paikallisväestön ja -hallinnon tilannetta varsin yleisellä tasolla. Hänen tutkimustensa perusteella herää kysymys, millainen oli näiden monien paikallisia perheitä ja virkamiehiä rasittaneiden tekijöiden yhteisvaikutus paikallisella tasolla ja miten paikallisväestö selvisi niistä. Lisäksi nousee kysymys Ruotsin ja Venäjän armeijan aiheuttamista aineellisista menetyksistä, niiden suuruudesta ja luonteesta. Henry Nygård on käsitellyt sotakorvauskysymystä osana venäläisten rauhoittamispolitiikkaa Pietarsaaren pitäjässä. Venäläisille tehtyjen korvausanomusten perusteella sotavahingot kohdistuivat ainoastaan pääteiden varrella oleviin asumuksiin. Valtaosa vahingoista oli aiheutunut paikallisväestölle siitä, että sotilaat olivat väkivalloin ja ilman maksua vie-neet taloista erityisesti ruokaa ja polttopuiksi kelpaavaa puutavaraa. Merkittävä osa vahingoista oli palaneita aidaksia ja poisvietyjä heiniä, joten taloudelliset menetykset olivat Nygårdin arvion mukaan suhteellisen vaatimattomat yksittäisille kotitalouksille.⁷⁰

Armeijoiden huolto koostui perinteisesti varustuksista (aseet, ammuksiset, vaatetus, hevoset, kulkuneuvot, teltat, polttopuut, valaistus ja niin edelleen), muonan ja rehun hankinnasta, joukkojen liikkumisesta, varusteiden, muonan ja rehun kuljettamisesta sekä sairaanhoidosta. Christer Kuvaja on tutkinut väitöskirjassaan miehitysarmeijan elintarvike- ja rehuhuoltoa isonvihan aikana 1713–1721 Länsi-Suomessa. Venäjän armeija hyödynsi valloitetun alueen resursseja mahdollisimman paljon. Sisäisellä huollolla Kuvaja tarkoittaa huoltoa, jossa elanto saatiin sotatoimialueen paikalliselta väestöltä. Armeijat tarvitsivat laajan alueen, jolta he pystyivät hankkimaan ravintoa sotilaille ja hevosille. Varsinkin

⁶⁸ Hårdstedt 1999; Hårdstedt 2006; Hårdstedt 2010, 225; Bulgarin 1996 (1848), 60

⁶⁹ Hårdstedt 1999; Hårdstedt 2000; Hårdstedt 2006.

⁷⁰ Nygård 1999. Lähes 60 prosenttia talouksista oli kärsinyt korkeintaan 25 bancoriksiin (38 valtionvelkariksiin) suuruiset vahingot ja noin joka kymmenes yli sadan riksin vahingot.

hevosten rehu oli saatava armeijan läheltä, sillä rehua tarvittiin paljon, se oli painavaa hevosten kuljetettavaksi ja kuormastot liikkuivat hitaasti. Isonvihan aikaan hevosten huolto oli paikallisväestölle suurempi rasitus kuin sotilaiden. Rehun saanti oli armeijoille erityisen tärkeää talvikuukausina marraskuusta huhtikuuhun, jolloin hevosille ei ollut tarjolla luonnonniittyjä. Viljaa tarvittiin myös sotilaita varten, sillä leipä muodosti heidän päivittäisen ravintonsa perustan. Paikallisväestöltä oli hankittava viljaa, sitä oli jauhettava paikallisissa myllyissä tai käsikivillä ja paikallisväestö oli saatava leipomaan jauho leiväksi. Armeijat tarvitsivat muonitukseensa paikallisia vilja- ja jauhovarastoja, myllyjä, jauhinkiviä ja uuneja. Ulkoisella huollolla Kuvaja puolestaan tarkoittaa miehittäjän kotimaasta saatuja tarvikkeita. Ulkoiseen huoltoon oli turvauduttava varsinkin oleskelun pitkittyessä tai jos alueella ei ollut saatavissa tarvittavaa muonaa ja rehua. Isonvihan aikaan miehitysarmeija sai Suomesta vain kolmanneksen elintarvikkeistaan ja rehustaan. Ulkoinen huolto ja siihen liittyvät liikenne yhteydet olivat elintärkeässä roolissa. Suomen sotaan liittyen Bulgarinin totesi muistelmissaan, että venäläisten sotilaiden pahin vihollinen oli nälkä. Pietarista lähetettiin jatkuvasti viljaa, mutta ”aniharvoin toimitukset tulivat perille sotajoukoille asti”. Kuormavaunuista oli suuri pula, ja ”partisaanit katkaisivat yhtenäen tien kuormastoilta, koska niitä suojattiin liian heikosti”. Myös väärinkäytöksiä ilmeni: ”Muonituksesta vastaavat henkilöt olivat vain hyvillään, kun ruotsalaiset kaappasivat kuormastoja, sillä silloin he välttyivät kaikilta tarkastuksilta, laskuilta ja tilityksiltä”. Kun ulkoinen huolto ei toiminut, paine sotatoimialueen väestön resurssien hyödyntämiseen kasvoi entisestään.⁷¹

Miehittäjän näkökulmasta sodan kustannukset haluttiin siirtää viholliselle. Armeijat pyrkivät hyödyntämään paikallisia resursseja mahdollisimman paljon. Suomen sodan aikaan tiedettiin jo hyvinkin, aiempien sotien perusteella, ettei Suomi ollut miehittäjälle helppo alue käydä sota. Venäjän armeija ei esimerkiksi isonvihan aikana ollut pystynyt pärjäämään Suomesta saatavilla resursseilla, vaan muonaa ja rehua oli jouduttu kuljettamaan Venäjältä. Tämä johtui Christer Kuvajan mukaan kahdesta syystä. Ensinnäkin varakkaimmat asukkaat pakenivat Suomesta Ruotsiin, varsinkin aateliset, porvarit ja siviilivirkamiehet. Heidän lisäksi varsinkin rannikkoalueen talonpoikia oli runsaasti lähtijöiden joukossa. Toiseksi väkivaltainen ryöstely ja ilkivalta köyhdyttivät erityisesti Uuttamaata ja Pohjanmaata. Monia taloja tuhottiin ja tiloja muuttui autioksi, mikä vaikeutti veronmaksua. Venäläiset eivät pystyneet hyödyntämään toivomallaan tavalla paikallista maataloutta.⁷²

Pakenemisen lisäksi sota-aikana ilmeni moninaista siviiliväestön vastarintaa aseellisesta kapinoinnista ja väkivallasta passiiviseen vastustukseen. Antti Kujala on väitöskirjassaan *Miekka ei laske leikkiä* tutkinut paikallisväestön tottelemattomuutta ja niskurointia Suuren Pohjan sodan 1700–1714 aikana, kuten velvoitteiden laiminlyöntiä, rikoksia virkamiehiä vastaan (esimerkiksi väkivaltaista vastustamista ja solvaamista), sotilaskarkuruutta ja maanpetoksia. Rahvaan tottelemattomuus nousi Suomen maaseudulla sodan aikana huomattavan korkealle

⁷¹ Kuvaja 1999, 3–4, 42–47, 53, 267–268; Bulgarin 1996 (1848), 68.

⁷² Kuvaja 1999, 33; Kuvaja 2002, 32–33.

tasolle. Niskoittelu oli niin laajaa, ettei kruunu pystynyt rankaisemaan syyllisiä kuin ajoittain, valikoidusti ja kampanjanomaisesti. Valtaosa Suuren Pohjan sodan aikaisesta niskoittelusta oli lievää tottelemattomuutta, mutta joukkomittaisena sekään ei ollut esivallan näkökulmasta toivottavaa. Avoimempaa kapinointia esiintyi Suuren Pohjan sodan aikana yksittäistapauksina eivätkä ne yleensä liittyneet toisiinsa. Antti Kujalan mukaan säiden aikaansaamat kadot koettelivat maataloutta ja taloudellista toimintaa enemmän kuin sodan tuomat velvollisuudet ja rasitukset. Satojen parantuessa maatalous elpyi ja talonpojat osoittivat ”ihmeteltävän hyvää kykyä sopeutua sotaan ja työvoimapulaan”. Miesten vähenevä työpanos korvattiin naistyövoimalla. Kato koetteli paikallisväestöä keskimäärin vähemmän sellaisilla alueilla, joilla harjoitettiin maanviljelyä korvaavia tai täydentäviä elinkeinoja ja joilla oli mahdollisuuksia ostaa viljaa.⁷³

Jussi Jääskeläinen on vuonna 2011 ilmestyneessä väitöskirjassaan analysoinut Venäjän armeijan huollon ja logistiikan vaikutuksia Suomen aikaan paikallisella tasolla. *Paikallisyhteisö resurssina ja tuhojen kohteena: Venäjän armeijan logististen ratkaisujen seuraukset Suomen sodassa 1808–1809* sijoittuu sota- ja taloushistorian rajapintaan ja tarkastelee sodan ja paikallisyhteisön suhdetta, mutta rajaa esimerkiksi sodan demografiset vaikutukset tutkimuksen ulkopuolelle. Jääskeläinen analysoi ennen kaikkea paikallisyhteisön merkitystä sotaa käyvälle venäläiselle armeijalle, jonka logistiikka on hänen mukaansa pääsyy paikallisyhteisöjen kokemille aineellisille menetyksille. Mitä kontrolloimattomampaa paikallisten resurssien hyväksikäyttö venäläisillä joukoilla oli, sitä tuhoisimmat seuraukset olivat paikallisyhteisölle.⁷⁴

Paikallisyhteisöstä tuli valloittavan armeijan sotilaallisen menestyksen maksaja. Jussi Jääskeläisen mukaan Etelä-Pohjanmaalla venäläisten sotilaiden ryöstöt siihen liittyvine rehun- ja muonanhankintoihin aiheuttivat paikka paikoin suoranaista nälänhädän. Pahimmillaan seurauksena oli kuolleisuuden kasvu ja väestön väheneminen, millä edelleen oli vaikutuksensa perheiden työvoimaan. Sotamenestykseen pyrkivän valloittaja-armeijan ja sotatoimialueen paikallisyhteisöjen intressien välillä oli sisäänrakennettu ristiriita. Paikallisyhteisön kannalta olisi ollut parempi, että armeijan elannon hankinta ei olisi kohdistunut sotatoimialueelle tai että se olisi ainakin kohdistunut mahdollisimman laajalle, jotta rasitus olisi ollut paikallisesti keveämpää. Armeijoille tämä olisi kuitenkin merkinnyt ajan hukkaa hyökkäysoperaatioissa ja niiden vaarantumista.⁷⁵

Jussi Jääskeläisellä on keskeisenä lähteenään sotavahinkojen korvausanomukset, joita tehtiin ylipäällikkö von Buxhoevdenin lupauksiin perustuen. Jääskeläinen on kuitenkin rajannut tutkimusaineistostaan kokonaan pois kaikkein pienimmät (alle 100 seteliruplan eli alle 52 valtionvelkariksin⁷⁶) vahinkoluettelot noudattaakseen tutkimuksessa samoja kriteerejä, jotka olivat hallituskonseljilla, eli Jääskeläinen keskittyy vain korvauksenalaisiin sotavahinkoihin. Pai-

⁷³ Kujala 2001, 93–94, 336–337.

⁷⁴ Jääskeläinen 2011, 216.

⁷⁵ Jääskeläinen 2011, 226–227.

⁷⁶ Rahaoloista ks. Käytetyt vanhat mitat.

kallisyhteisössä pienet yksittäiset vahingot ovat kuitenkin voineet olla kohtalokkaita köyhille talouksille, ja myös esimerkiksi vahinkojen mahdollinen pienuus suhteessa kotitalouden varallisuuteen voi myös antaa aihetta pohdintoihin. Jääskeläisen tarkastelutaso on pääasiassa pitkä, jolloin rahallisesti pienimpien hakeusten poisjäännillä ei ole suurta vaikutusta kokonaisuuden kannalta. Makrotasolla Jääskeläinen on tutkinut, miten Suomen sodan 1808–1809 venäläisten aiheuttamat sotavahingot jakaantuivat maan eri osien kesken. Hän on myös arvioinut sotavahinkojen kokonaissuuruuden. Venäläisten sotilaiden suomalaisille siviilileille 1808–1809 aiheuttamat sotavahingot keskittyivät yli 90-prosenttisesti Pohjanmaalle ja Pohjois-Savoon. Jääskeläisen laskelmat perustuvat siviilien pääasiassa 1808–1809 tekemiin sotakorvausanomuksiin, jotka oli verificoitu käräjillä ja lähetetty hallituskonseljin käsiteltäväksi. Vaasan läänin osuus oli anotusta kokonaissuuremmasta noin 75 prosenttia. Pohjois-Savon ja Pohjois-Karjalan kattavan Savon ja Karjalan läänin osuus oli toiseksi suurin, 18 prosenttia.⁷⁷

Korvausanomukset eivät kerro Ruotsin armeijan aiheuttamista menetyksistä, mutta tarjoavat siitä huolimatta harvinaislaatuisten ja runsaan lähdeaineiston sodan taloudellisten vaikutusten tutkimiseen paikallistasolta lähtien. Jääskeläisen tutkimus painottuu armeijan näkökulmaan, mutta hän on analysoinut myös vahinkojen laatua ja kohdentumista eri sosiaaliryhmiin. Vahinkojen kärsijöinä olivat ennen kaikkea talolliset, joilla oli sotilasjoukkojen huollolle tärkeitä elintarvikkeita, rehua ja hevosia. Lisäksi esiintyi suoranaista ryöstelyä ja ilkivaltaa. Jääskeläinen tarkastelee esimerkinomaisesti yksittäisten tilojen vahinkoja, mutta pääasiassa hän operoi pitäjätasolla.⁷⁸

Suomen sodan tutkimuksessa, kuten pääosin muidenkin varhaismodernin ajan sotien tutkimuksessa, on käsitelty huomattavasti enemmän valtakunnan ja alueiden kuin paikallisyhteisöjen, sotilaiden kuin siviilien; miesten kuin naisten; aikuisten kuin lasten; maataomistavien säätyläisten ja talollisten kuin tilattomien sotakokemuksia. Varhaismodernin ajan naisten sotahistoria on verrattain uusi ja kehittymässä oleva tutkimusalue. Tuoretta kansainvälistä tutkimusta, joka käsittelee Ruotsin valtakunnan tilannetta, edustavat esimerkiksi Maria Sjöbergin *Kvinnor i fält 1550–1850* ja Mary Elizabeth Ailesin *Courage and Grief*. Sjöberg käsittelee sotajoukkoihin enemmän tai vähemmän kiinteästi kuuluneiden ja mukana kulkeneiden naisten roolia ja sen muutosta. Hän korostaa, etteivät varhaismodernin ajan naiset olleet vain sodan uhreja, vaan naisia myös osallistui sotiin ja heillä oli merkitystä puhtaasti sotilaallisestakin näkökulmasta arvioiden. Sjöbergin mukaan perinteiselle sotahistorialle tyypillinen tiukka erottelu feminiinisen siviilien maailman ja miehisen armeijan välillä ei välttämättä kuvaa 1500–1700-lukujen tilannetta, jossa siviilivirkamiehet olivat usein myös upseereita, sotilaat elivät paikallisväestön keskuudessa sodankin aikana ja rintamalle miehiään seuranneet vaimot olivat huolehtimassa sotilaiden huollosta ja hoidosta, siviileinä armeijan keskuudessa. Toisaalta kun sodat lyhenivät ja siviileiltä ryöstelyä hillittiin, vähenivät myös sotajoukkojen mukana kulkevien vaimojen ja lasten

⁷⁷ Jääskeläinen 2011, 17, 19, 74. Vain syvätkä tutkimuksen kohdepitäjissä Närpiössä ja Kuortaneella on tutkittu myös alle 100 seteliruplan jääneet sotavahingot.

⁷⁸ Jääskeläinen 2011.

määrä 1700-luvulta lähtien. Toisaalta 1800-luvun puolivälin jälkeen sotaan lähti aiempaa enemmän naisia töihin, kuten sairaanhoitajiksi ja muonitustehtäviin.⁷⁹

Elizabeth Ailes painottaa naisten keskeistä roolia Ruotsille 30-vuotisessa sodassa. Hänkin tarkastelee naisia, jotka kulkivat lapsineen miesten mukana sodassa, mutta myös naisia kotirintamalla, kuten talonpoikaisnaisten strategioita minimoida sotaväenottojen sosiaaliset ja taloudelliset vaikutukset kotitalouksiinsa ja upseerien puolisoitten yrityksiä säilyttää sosiaalinen asemansa. Sota ei vain vaikuttanut naisten elämään, vaan avasi heille uudenlaisia mahdollisuuksia toimia yhteisöissään ja yhteiskunnassa. Monet joutuivat poikkeusoloissa huolehtimaan perheestään, sosiaalisesta asemastaan, maatilantoista ja kotitalouden veronmaksuista vuosikausia, kun heidän miehensä olivat sotimassa Ruotsin valtakunnan rajojen ulkopuolella. Näin naisilla oli rauhanaikoja laajemmat mahdollisuudet osallistua monella tavoin yhteisönsä elämään.⁸⁰

Suomen sota oli todella lyhyt verrattuna 30-vuotiseen sotaan, mutta yhtä lailla paikallisten ruotumiesten poissaolo jätti sotilastorpat vaimojen vastuulle. Myös ruotumiesten ja nostoväen varustaminen sotaan rasitti paikallista taloutta. Naisleskillä, sotilaiden leskiä laajemminkin, oli enemmän laillisia oikeuksia edustaa kotitalouttaan, erityisesti lapsiaan, sekä huolehtia perheen omaisuudesta. Kuten Beatrice Moring ja Richard Wall tutkimuksessaan *Widows in European Economy and Society 1600–1900* osoittavat, menneisyyden lesket eivät olleet vain passiivisia avun vastaanottajia, vaan heillä oli kykyä yhdistää erilaisia toimintastrategioita elättääkseen itsensä ja lapsensa. Samoin iisalmelainen sota-ajan leski ja kadonneen tai vankina olevan miehen puoliso saattoivat olla perheenpäänä ja emännöidä tilaa tai torppaa, kun täysi-ikäinen nainen muutoin oli aviomiehensä tai muun holhoojan määräysvallan alaisena. Täysi-ikäisen naisen siviilisäätö vaikutti voimakkaasti hänen statukseensa. Lisäksi naislesken iällä on todettu olleen vaikutusta. Työikäisten ja -kykyisten naisleskien mahdollisuudet olivat moninai- semmat kuin iäkkäämmillä ja raihnaisimmilla naisleskillä, jotka olivat usein muiden avun varassa.⁸¹

Sota vaikutti myös naimisissa olevien naisten asemaan, muidenkin kuin ruotusotilaiden vaimojen. Sodan ja nälänhädän kaltaisten poikkeusolojen vallitessa oli monin paikoin mahdollista, että vaimot edustivat miehiään ja saattoivat tehdä itsenäisesti sopimuksia. Jos aviomies oli sotavankeudessa, kadoksissa tai poikkeusolojen vuoksi toimintakyvyttömänä, vaimo saattoi myös myydä omaisuutta ilman miehensä suostumusta. Vastaavasti aviomies pystyi myymään puolisonsa perimää maaomaisuutta vain poikkeusoloissa, joissa vaimo ei ollut saatavissa. Tutkimuksissa on osoitettu, että vaimoille sallittujen riippumattomien toimintatapojen laajuus vaihteli eri puolilla Eurooppaa paikallisesti ja eri aikoina. Sota-aikaa ja sen jälkeistä jälleenrakennusta tutkittaessa voidaan kiinnittää huomiota esimerkiksi siihen, mitkä olivat naimisissa olevien naisten oikeudet irtaimeen ja kiinteään omaisuuteen, mitkä olivat heidän mahdollisuutensa toimia miehensä ja kotitaloutensa edustajana ja mikä oli naisten oikeus omaisuuteen

⁷⁹ Sjöberg 2008, 192–193; Sjöberg 2007, 212–213.

⁸⁰ Ailes 2018, 7, 12, 14–15, 60, 68–69, 70–71, 167.

⁸¹ Moring & Wall 2017, 20, 23–24, 259.

avioliiton purkautuessa sekä millainen toimintavapaus heillä oli poikkeusoloissa.⁸²

1.2.3 Suomen sota osana väestökriisien historiaa

Sodilla on poliittisia, demografisia, sosiaalisia ja taloudellisia vaikutuksia paikallisväestöön. Perinteisen sotahistorian lisäksi Suomen sotaa on tutkimuksissa tarkasteltu erityisesti väestökriisinä. Sota oli yksi viime vuosisatojen tuhoisimmista kuolleisuuskriiseistä maassamme. Suomessa kuolleisuustilastoja on voitu laatia jo lähes 300 vuoden ajalta seurakuntien haudattujen luetteloista, joita alettiin tehdä 1720-luvulla. Niiden perusteella Kari Pitkänen on osoittanut seitsemän kuolleisuuspiikkiä Suomen historiasta: 1740-luvun hattujen sodan, Kustaa III:n sodan 1789–1790, Suomen sodan 1808–1809, 1830-luvun alkupuolen ja 1860-luvun suuret nälkävuodet, vuoden 1918 ja 1940-luvun sotavuodet. Ne ovat kaikki ajanjaksoja, joihin on liittynyt poikkeuksellista ja laajasti yhteiskuntaan kohdistunutta poliittista tai taloudellista epävakautta.⁸³ Muutoin Suomen, kuten koko Euroopan, väkiluku kasvoi 1700-luvulla ennennäkemättömän nopeasti ja kasvuvauhti kiihtyi entisestään 1800-luvulla. Oiva Turpeisen mukaan syrjäseutujen väestönkasvun keskeisin tekijä oli aikakaudelle poikkeuksellisen alhainen kuolleisuus, mikä johtui pääosin tartuntatautien vähäisyydestä. Toki välillä tautiepidemioiden vuoksi kuolleisuus nousi syrjäseuduillakin, mutta se kompensoitui nopeasti ja pitkällä aikavälillä kuolleisuus pysyi suhteellisen matalana. Turpeinen on tutkinut tilastollisesti Suomen sodan aikaista kuolleisuutta kaupungeissa, joissa sotilaiden levittämät tartuntataudit levisivät helposti tiheän asutuksen ja epähygieenisten olojen vuoksi.⁸⁴

Sodan tai nälän vaikutusten arvioinnissa olisi mielenkiintoista mitata, mikä osuus niillä on ollut kriisiajan kuolleisuuteen. Yhteiskunnallisia ilmiöitä ei kuitenkaan voi eristää laboratoriokokeen lailla. Oiva Turpeinen ja Kari Pitkänen ovat molemmat tarkastelleet Suomen historian syvimpiä kuolleisuuskriisejä ylimääräiset kuolemat -käsitteen avulla ja tällä tavalla pyrkineet erottamaan kriisin vaikutuksen satunnaisesta vaihtelusta. He ovat arvioineet niiden kuolemien määrää, jotka ilman poikkeusoloja eivät olisi siinä vaiheessa muutoin tapahtuneet. Suomen historiapäivillä 2008 pitämässään luennossa Kari Pitkänen totesi Suomen sodan aikana olleen noin 66 000 ylimääräistä kuolemaa, suurten nälkävuosien aikana 1860-luvulla 120 000 ja 1939–1944 noin 86 000. Suomen sodan aikaisista luvuista puuttuvat lähes kokonaan sotilaat, sillä heitä ei tuolloin merkitty seurakuntien haudattujen luetteluihin. Pitkänen on suhteellistanut tutkimustuloksensa vertailukelpoiseksi laskemalla kunkin kriisin ylikuolleisuusluvut viiden miljoonan väestölle. Ylikuolleisuudella tarkoitetaan tässä yhteydessä sairauden tai muun vastaavan tekijän aiheuttamaa kuolleisuuden lisäystä pitemmän

---

⁸² Beattie & Stevens 2013, 8–10; Korpiola 2013, 50.

⁸³ Pitkänen 2008.

⁸⁴ Turpeinen 1987; Turpeinen 1999, 71.

ajanjakson keskivertokuolleisuuteen⁸⁵. Tällöin Suomen sodan aikaan olisi ollut 375 000 ylimääräistä kuolemaa, suurten nälkävuosien aikaan 335 000 ja toisen maailmansodan aikaan 115 000. Pitkäsen tutkimustulosten perusteella Suomen sota oli väestöön suhteellistettuna tuhoisin väestökriisi 1800–2000-lukujen Suomessa.⁸⁶

Suomen sodassa naisten ja miesten kuolleisuus oli suurin piirtein yhtä suurta, myös niin kutsuttujen ylimääräisten kuolemien määrä. Vertailukohtana mainittakoon, että esimerkiksi vuoden 1918 sisällissodassa naisten kuolleisuus oli selvästi pienempi kuin miesten, ja toisessa maailmansodassa ylikuolleisuus keskittyi Suomessa lähes täysin miehiin. Suomen sodan aikaisessa miesten kuolleisuudessa huomiota kiinnittää erittäin suuri alle 15-vuotiaiden ja yli 40-vuotiaiden määrä. Esimerkiksi talvisodassa menetettiin paljon työiässä olleita miehiä, jotka olivat rintamalla. Esiteollisten sotien aikaiseen poikkeuksellisen korkeaan kuolleisuuteen vaikuttivat usein samanaikaisesti tautiepidemiat ja nälkäkriisi. Väestökriisin taustalla oli moninaisia sosiaalisia, taloudellisia, poliittisia ja demografisia rakenteellisia tekijöitä.⁸⁷

James Mielke ja Kari Pitkänen ovat tarkastelleet Ahvenanmaan demografisia piirteitä Suomen sodan aikaan tutkimusaineistoinaan seurakuntien haudattujen, kastettujen ja vihittyjen luettelot. Sota-ajan kuolleisuudelle oli ominaista, että se koetteli kaikkia ikäryhmiä ankarasti mutta erityisesti 5–64-vuotiaita. Sotilaiden läsnäololla ja kulkutautikuolleisuudella oli selvä ajallinen ja paikallinen yhteys. Sodan vaikutukset avioliittoihin ja syntyvyyteen eivät olleet yhtä dramaattisia, mutta kuitenkin havaittavia. Kriisi vähensi sekä syntyneiden määrää että avioliittoon vihkimisiä. Syntyneiden lasten lukumäärän laskuun sodan aikana lienevät vaikuttaneet raskaana olevien naisten tavanomaista suurempi kuolleisuus ja keskenmenot. Syntyneitä ja vastavihittyjä pareja oli sotaa seuranneena vuonna selvästi enemmän kuin keskimäärin 1800-luvun alussa, mutta tilanne tasoittui muutamassa vuodessa. Ahvenanmaalla väestökehitys palautui sotaa edeltäneelle tasolle vasta parikymmentä vuotta Suomen sodan jälkeen.⁸⁸

Tom Ericsson on analysoinut väestö- ja sosiaalishistorian näkökulmasta Suomen sodan vaikutuksia Västerbottenissa, lähinnä Uumajan ja Alatornion seuduilla. Sodan demografisten ja sosiaalisten seurausten tarkastelu osoitti, että sota väliaikaisesti muutti paikallisyhteisön väestökehityksen ja sosiaalisten prosessien trendejä, jotka olivat alkaneet 1700-luvun loppupuolella. Sodan aikana väestömäärä väheni, ikärakenne vanheni, leskien määrä kasvoi ja sota näytti iskevän pahiten työikäiseen väestöön. Talollisten lesket muuttivat avioitumiskäytän-

⁸⁵ Ylikuolleisuudella tai ylikuolevuudella tarkoitetaan lääketieteessä sairauden tai muun vastaavan tekijän aiheuttamaa jonkun ihmisryhmän kuolleisuuden lisäystä keskimääräiseen väestöön. Lääketieteen sanasto, Duodecim, http://www.terveyskirjasto.fi/terveyskirjasto/tk.koti?p_artikkeli=ltt03810.

⁸⁶ Pitkänen 2008; Turpeinen 1999.

⁸⁷ Turpeinen 1999, 72–74; Mielke & Pitkänen 1989, 374; Voutilainen 2016.

⁸⁸ Mielke & Pitkänen 1989.

töään solmimalla avioliiton heti sotaa seuranneina vuosina selvästi itseään nuorempien miesten kanssa, joille avioliitto oli vaurastumisen mahdollisuus tai ainakin keino välttää köyhtyminen.⁸⁹

Maria Lähteenmäki on käsitellyt artikkelissaan *Tautinen sota* Suomen sotaa paikallisena ilmiönä Perämeren pohjukassa, Tornion ja Alatornion seudulla. Suuria taisteluja alueella ei käyty, mutta sota oli vahvasti läsnä rannikkoseudulla ja aiheutti alueella 1800-luvun pahimman väestökatastrofin. Sotilaiden mukana Tornionjokilaaksoon levisi punatautia, lavantautia, ”hermokuumetta” ja pilkkukuumetta. Täiden välityksellä monet taudit tarttuivat ahtaissa ja epähygieenisissä oloissa nopeasti. Alatorniolla kuolleisuusprosentti oli 21, kun se ennen ja jälkeen sodan oli 4–5 prosenttia. Menehtyneet olivat kaikenikäisiä, lapsikuolleisuus ja alle yksivuotiaiden kuolleisuus oli erittäin korkeaa. Armeijan huoltojärjestelmä ja -tilanne selittävät osittain väestökatastrofin. Nälkiintyneet ja kylmetyneet joukot pysähtyivät suhteellisen köyhälle ja vähäväkiselle alueelle hankkimaan ruokaa, hoitamaan sairaita ja haavoittuneita sekä lepäämään. Tornion seudun ihmiset jäivät katastrofista huolimatta paikoilleen. Mitään joukkopakoa ei syntynyt, eikä irtolaisasetusten vuoksi olisi voinut noin vain lähteäkään kotipitäjästä. Lisäksi sotilaiden uskottiin olevan vain ohikulkumatalla. Kylmä talviaikaan ei rohkaissut pakenemaan. Väestö oli jo parin vuoden ajan ollut katovuosien riuduttamaa.⁹⁰

Yhdessä Tiina Hemmingin ja Merja Uotilan kanssa olemme tutkineet artikkelissa *Marscherande epidemier* Suomen sodan aikaista kuolleisuutta paikallisella tasolla. Olemme vertailleet sotatapahtumia ja kuolleisuutta neljässä maaseutupaikajässä eri puolilla Suomea: Hollolassa, Iisalmessa, Ilmajoella ja Nordmalingissa. Sotatapahtumilla oli selkeä yhteytensä kuolleisuuteen, mutta pitäjien välillä oli eroja, jotka eivät ole johdettavissa suoraan sotatapahtumista. Kuolleisuustilastoista havaitaan muun muassa, että kuolleisuus oli Iisalmessa poikkeuksellisen korkea jo ennen sotavuotta 1808. Artikkelista käy ilmi sodanaikaisen väestökriisin ja sen seurausten paikallinen luonne.⁹¹

Toisessa yhteisartikkelissamme *Suomen sodan jäljet ja jälleenrakennuksen edellytykset* olemme kiinnittäneet huomiota sodasta selviytymisen alueelliseen eroihin lyhyellä ja pitkällä aikavälillä. Sodan jäljet olivat pahimmat alueilla, joilla taisteltiin ja joissa ryöstely yltyi isompiin mittakaavoihin. Seuduilla, joka vallattiin nopeasti, ei huomattavia vahinkoja juuri päässyt syntymään. Sodan aineelliset ja henkilömenetykset kasautuivat paikallisestikin: usein suuria aineellisia menetyksiä kokeneissa perheissä oli kärsitty myös kuolettavista tautiepidemioista. Kaikista menetyksistä huolimatta yhteisöjen toipuminen sodasta oli paikoitellen hämmästyttävän nopeaa, mihin näyttäisi vaikuttaneen erityisesti kaksi seikkaa: toisaalta asuminen alueella, jossa sotatapahtumia ei juuri ollut, ja toisaalta eläminen vauraalla seudulla, jossa oli mahdollisuuksia sivuelinkeinoihin ja vilkkaaseen kaupankäyntiin. Yhteisöstä oli selviytymisessä apua etenkin silloin, kun

⁸⁹ Ericsson 2000, 345–346.

⁹⁰ Lähteenmäki 2004, 447–445.

⁹¹ Hemminki, Luttinen & Uotila 2010.

kaikki kotitaloudet eivät kärsineet omaisuusvahingoista. Tällöin vähäisin menetyksin selvinneet pystyivät esimerkiksi antamaan lainaa tuhoista kärsineille.⁹²

Tiina Hemminki on artikkelissaan *Finska krigets inverkan på det materiella välståndet* osoittanut vielä tarkemmin, että Suomen sota vaikutti valikoivasti talollisten varallisuuteen ja velkaantuneisuuteen. Paikallisilla sotatapahtumilla ja niiden luonteella oli merkityksensä, miten moni talollinen köyhtyi, kuinka paljon ja miten pitkäaikaisesti. Merja Uotila on puolestaan tutkinut Suomen sodan vaikutuksia hollolalaisiin käsityöläisiin. Hollola kuului alueeseen, jossa oli vain vähäisiä sotatoimia sodan alkuvaiheessa. Se oli suurimman osan sota-ajasta venäläisten rauhoittamispolitiikan alaisena. Sota ei vaikuttanut kovin paljon käsityöläisten arkeen, ja esivallan vaihdoksen seuraukset näkyivät lähinnä välillisesti ja pitemmän aikavälin hitaina muutoksina. Artikkelissani *Krigets spår och återgången till fred* olen jäsentänyt yhteen kokoavasti sodan taloudellisia vaikutuksia perifeerisen sisä-Suomen eli Iisalmen pitäjän näkökulmasta.⁹³

Tiina Hemmingin mukaan Suomen sota vaikutti talollisten varallisuuteen sotatoimipaikkakunnilla. Hän on tutkinut väitöskirjassaan talonpoikien luottosuhteita Pohjanlahden molemmiin puolin, Ilmajoella ja Nordmalingissa, 1796–1830. Ilmajoen talollisten varallisuudessa on nähtävissä selkeä heikentyminen heti sotavuosien jälkeen. Nordmalingissa, sodan taisteluilta säästyneessä pitäjässä, vastaavaa ei ole havaittavissa. Ilmajoella talollisten velkaantuminen nousi selvästi Suomen sodan aikana ja sen jälkeisinä vuosina. Sodan, tautien ja katojen vaivaamalla seudulla velka eri muodoissaan oli keino selvitä, ja takaisinmaksua voitiin ajatella vasta hyvinä aikoina. Suomen sota vaikutti merkittävästi Ilmajoen talollisten lainasuhteisiin, niin maksettavien kuin saatavien osalta. Lyhyellä aikavälillä sota heikensi talollisten taloutta: velkaa otettiin useammin kuin annettiin eivätkä talolliset juuri voineet lainata toisilleen.⁹⁴

Varallisuustason laskun ohella poikkeuksellisen moni ilmajokelainen talollinen otti tuolloin velkaa yli oman omaisuutensa arvon. Ylivelkaantuminen oli erityisesti kriisiaikojen tai nuorena kuolleiden talollisten perukirjoissa esiintyvä ilmiö. Sodan mukanaan tuomat taudit tappoivat poikkeuksellisen paljon myös nuorempaa aikuisväestöä, jolla tyypillisesti oli enemmän velkaa kuin omaa pääomaa. Sodan vaikutus oli kuitenkin lyhytaikainen, ja tilanne korjaantui Ilmajoella nopeasti.⁹⁵

Suomen sodan vaikutuksia paikallisyhteisöön on tarkasteltu lukuisissa paikallishistoriallisissa tutkimuksissa. Siikajokilaakson historiassa Mauno Hiltunen kuvailee monipuolisesti Suomen sodan ja samanaikaisten peräkkäisten katovuosien yhteisvaikutuksia alueella. Myös esimerkiksi Pirjo Markkola tarkastelee poikkeuksellisen suurta sota-ajan kuolleisuutta ja venäläisten aiheuttamia aineellisia vahinkoja Ikaalisten entisen emäpitäjän historiassa. Teppo Vihola on kirjoittanut sodan demografisista vaikutuksista Pohjois-Savossa. Sanna Koiviston pro

⁹² Hemminki, Luttinen & Uotila 2020.

⁹³ Hemminki 2010; Uotila 2010; Luttinen 2010a.

⁹⁴ Hemminki 2014, 116, 143, 215.

⁹⁵ Hemminki 2014, 147, 216.

gradussa käsitellään Kuortaneen paikallisoloja 1808–1809. Pia Varstala on tutkinut opinnäytetyössään ruotusotilaiden sopeutumista Uudessakaarlepyyissä Suomen sodan jälkeen.⁹⁶

Suomen sotaa on käsitelty luonnollisesti juuri niiden seutukuntien paikallis- ja maakuntatason historioissa, joissa taisteltiin ja joissa sotilaita liikkui ja majoittui. Esimerkiksi Jouko Niemelän mikrohistoriallinen tutkielma *Suomen sodan aika 1808–1809 Alavudella Pohjanmaalla* kuvaa siviilien ja venäläisten sotilaiden kohtaamisia: ryöstöistä ja tapoista rauhanomaiseen kanssakäymiseen. Niemelä on kartoittanut esimerkiksi alavutelaisten pakopaikkoja, piilopirttejä. Hän on tutkinut talojen kärsimät aineelliset vahingot. Niemelä tarkastelee tilastojen valossa myös Alavudella riehunutta tautiepidemiaa. Lisäksi hän kertoo paikallisten ruotusotilaiden vaiheista. Näiden tekijöiden yhteisvaikutusta Niemelä ei kuitenkaan tutki.⁹⁷

Edellä esitetystä huolimatta voidaan todeta, että tutkimuksissa ovat jääneet edelleen suhteellisen vähäiselle huomiolle 1808–1809 katastrofaalisen kuolleisuuden, aineellisten menetysten ja sota-ajan velvoitteiden yhteisvaikutukset paikallisyhteisöihin ja perheisiin. Oiva Turpeinen on painottanut, että Suomen sodan aikainen väestökriisi koostui nimenomaan paikallisista kriiseistä. Perifeeriset agraariyhteisöt joutuivat kestämaan ja hoitamaan kriisinsä pitkälti omin voimin aina 1800-luvun loppupuolelle saakka. Vuosisadan alussa tiedonkulku oli hidasta ja uutiset oman elinpiirin ulkopuolelta välittyivät tyypillisesti monien välikäsiä kautta.⁹⁸ Turpeisen tutkimus herättää kysymyksen, miten kriisin kohdannut paikallisyhteisö ja sen jäsenet toimivat, kun ulkopuolista apua ei ollut saatavilla tai sitä oli liian vähän. Mitkä olivat hädänalaisten perheiden keinot selviytyä?

Ensimmäinen akateeminen tutkimus, joka käsitteli Suomen sodan pitkäaikaisia vaikutuksia eli paikallisväestön sotarasituksia ja sodanjälkeistä tilannetta, oli O. I. Lehtosen väitöskirja *Kuvauksia Oulun läänin oloista Aleksanteri I:n aikana*. Kaksiosainen teos ilmestyi vuonna 1925. Tutkimus keskittyy maaherra Carl Henrik Ehrenstolpen (n. 1753–1825) toimintaan, mutta ensimmäisessä osassa kuvataan nimenomaan Oulun läänin tilannetta 1809–1813 maaherran ja lääninhallinnon näkökulmasta. Tutkimuksessa tulevat esille sodan monet rasitukset talonpoikaisväestölle, kuten pitkät muonankuljetukset, hevosten saamisen vaikeus, sotilaiden majoittaminen, kanuunaveneiden rakentaminen venäläisille ja hankaluudet siirtyä Ruotsin rahasta Venäjän valuuttaan. Lisäksi Oulun lääni kärsi pahoin nälänhädästä 1807–1813. Sota- ja katovuosien aikana läänin asukkaiden oli vaikea selviytyä veronmaksusta, mikä johti rästiveroihin ja tilojen autioitumiseen. Lehtonen kuvaa yksityiskohtaisesti lääniin kohdistuneita hätäavustustoimia. Hän käsittelee tutkimuksessaan sekä sota-aikaa että sen jälkeistä rauhanrakentamista Oulun läänissä.⁹⁹

⁹⁶ Hiltunen 1996; Markkola 2006; Vihola 2008a; Koivisto 2000; Varstala 2007.

⁹⁷ Niemelä 2015. Monissa paikallishistoriikkeissa on käsitelty Suomen sotaa, kuten projektiryhmä *Krig och elände* Oravaisia julkaisussaan *Människoöden och olika företeelser under Stora ofreden 1714–21 och 1808–09 års krig*.

⁹⁸ Turpeinen 1991.

⁹⁹ Lehtonen 1925.

Lehtonen painotti, että sodan vaikutukset olivat hyvin erilaiset eri puolilla lääniä. Sota ei juuri vaikuttanut Oulun läänin pohjoisimpiin osiin, mutta eteläisissä pitäjissä, joissa sotajoukot olivat kulkeneet edestakaisin, hävitys oli tuntuva. Kuljetusrasituksia, pakko-ottoja ja ryöstelyä kesti lähes koko vuoden 1808. Autiotaloja oli valloituksen jälkeen sadoittain Saloisten kihlakunnassa, joka sijaitsi Iisalmen pitäjän läheisyydessä. Armeijoiden jäljiltä tienvarret taloineen olivat kurjassa kunnossa. Lehtosen mukaan ihmisten ruumiita ja hevosten raatoja oli kaikkialla, missä sotajoukot olivat kulkeneet. Tarttuvat taudit alkoivat riehua entistä voimakkaammin, kun kevät sulatti kaiken likaisuuden ja mädätti hautaamattomia ruumiita. Sotaväki oli vallatonta. Oulun läänin eteläosissa siviilit olivat nälkiintyneitä, mutta heitä vaadittiin raskaisiin jälleenrakennustöihin, kuten siltojen rakentamiseen.¹⁰⁰

Venäläiset pyrkivät estämään monin tavoin siviiliväestön vastarinnan ja rauhattomuudet. Hilding Klingenberg on isonvihan aikaisen venäläisen siviilihallinnon 1717–1721 vallankäytön muotoja tutkiessaan todennut, että toimivassa miehityksessä paikallisväestön alistaminen ja miehitysvallan legitimointi esiintyvät paradoksaalisesti rinnakkain. Suomen sodassa venäläisten rauhoittamispolitiikka alkoi jo sodan alkuvaiheessa ja jopa ennen sotatilaa, jolloin ei ollut vielä varmuutta sodan lopputuloksesta. Miehittäjän etu oli rauhoittaa vallattu alue mahdollisimman pian saadakseen hyödynnettyä seudulta saatavia resursseja tehokkaasti. Paikallisväestön kuuliaisuutta voidaan puolestaan pitää asukkaiden tietoisena strategiana, jotta he voisivat elää turvallisesti ja ylläpitää tai saavuttaa tyydyttävät elinolot. Klingenberg huomauttaa, että vuoden 1808 valloituksessa sekä venäläiset miehittäjät että suomalainen paikallisväestö muistivat isonvihan ja pikkuvihan aikaisia kokemuksia ja ottivat niistä opikseen, kun valloittajan sotilashallinnosta siirryttiin vähitellen uuden esivallan siviilihallintoon. Venäläisten valtaukset 1714–1721, 1742–1743 ja 1808 noudattivat samaa strategista kaavaa: jo valloituksen alussa annettiin lupaus säilyttää voimassaolevat lait ja oikeudet, valloitetun alueen virkamiehiä ja säätyläisiä sitoutettiin sopimuksin ja heitä palkittiin, väestöltä vaadittiin uskollisuudenvalaa keisarille ja paikallishallinto sai jatkaa entiseen malliin. Samanaikaisesti valtapolitiikkaa toteutettiin myös alistamalla, pakottamalla, rankaisemalla, uhkaamalla ja varoittamalla.¹⁰¹

L. G. von Bonsdorff analysoi 1929 painetussa väitöskirjassaan *Den ryska pacifiering* venäläisten rauhoittamispolitiikkaa. Hän keskittyi Etelä-Suomeen, kolmeen eteläiseen maakuntaan: Varsinais-Suomeen, Uuteenmaahan ja Hämeeseen (Turun ja Porin lääniin, Uudenmaan ja Hämeen lääniin ja Kymenkartanon lääniin), jotka kaikki olivat sodan varhaisista vaiheista saakka venäläisten hallinnassa. Bonsdorff analysoi venäläisten rauhoittamispolitiikkaa diplomaattisina sanakäänteinä, lupauksina ja keskushallinnon toimenpiteinä, mutta tarkastelee asioita myös paikallisten virkamiesten ja pappien näkökulmasta. Bonsdorff analysoi armeijoiden elintarvikkeiden hankintaa, sotilaiden majoittamista, kyyditysrasituksia ja uskollisuudenvaloja. Bonsdorffin tutkimus ei kuitenkaan käsittele varsinaisella sotatoimialueella sijainneita pitäjiä Pohjanmaalla ja Itä-Suomessa.

¹⁰⁰ Lehtonen 1925, 44–45.

¹⁰¹ Klingenberg 2009, 215–216, 226, 230.

Hän ei myöskään tarkastele rauhoittamispolitiikkaa siviiliväestön, vaan lähinnä hallinnon näkökulmasta. Suomen rauhoittaminen oli klassisella tavalla kepin ja porkkanan yhdistelmä. Pääosin rauhoittamispolitiikkaa on pidetty onnistuneena, mutta esimerkiksi uskollisuuden- ja kuuliaisuusvalan vannominen osoittautui vuoden 1808 aikana venäläisten virhearvioksi, jolla ei ollut rauhoittavaa vaan pikemminkin vihamielisyyttä lietsova vaikutus.¹⁰²

1.2.4 Avainkäsitteet

Tässä luvussa määrittelen tutkimukseni keskeiset käsitteet: kriisi, paikallisyhteisö, kotitalous, kuormitustekijä/kuormittavuus ja resilienssi. Samalla pohdin, miten sodan vaikutukset voidaan erottaa muusta väestökriisistä, mikä on yksilön ja rakenteiden osuus paikallisyhteisön historiassa, millainen oli kotitalouksien ja perheen suhde 1800-luvun alussa sekä miten kuvata ihmisten ja perheiden/kotitalouksien kriisinkestävyyttä eli reagointia sodan kuormitustekijöihin, kiteytysti resilienssiä.

1.2.4.1 Väestökriisi ja sodan vaikutukset

Sodat, tautiepidemiat ja luonnonmullistukset ovat yhteiskunnallisia kriisejä, häiriötilanteita, jotka vaarantavat yhteiskunnan vakautta ja elintärkeitä toimintoja, ihmisten jokapäiväistä elämää ja totuttua arkea. Kriisille ei ole yhtä täsmällistä määritelmää. On esimerkiksi vaikea yleispätevästi määritellä, kuinka korkeaksi kuolleisuuden tulee nousta, jotta se muuttuu yhteiskunnan kannalta kriittiseksi. Saksalaisen aatehistorioitsijan Reinhart Koselleckin vuonna 1959 ilmestyneen väitöskirjan *Kritik und Krise* mukaan kriisi-käsitteen historiallisessa semantiikassa tapahtui 1700–1800-luvulla käänne ja käsitettä alettiin soveltaa poliittisen, sosiaalisen ja taloudellisen kehityksen kuvaamiseen. Aiemmin katoihin, tautiepidemioihin, nälänhätiiin ja sotiin suhtauduttiin pikemminkin fatalistisen syklisesti toistuvina Jumalan rangaistuksina, kun taas valistuksen myötä myös järjen kriitillä pyrittiin vaikuttamaan kriisien edistykselliseen ratkaisuun. Kriisit sijoituivat aikaan ja paikkaan, alkuineen ja loppuineen.¹⁰³

Koselleckin mukaan kriisille on luonteenomaista, että se on potentiaalinen siirtymävaihe, jonka aikana on vielä avointa, miten kauan kriisi kestää ja mihin se johtaa. Avoin odotushorisontti (*Erwartungshorizont*) luo yleistä epävarmuutta ja vakaudettomuutta. Kriisin aikana vallitsevista realiteeteista on mahdotonta ennakoita kriisin jälkeistä todellisuutta. Toisin sanoen kriisi on epätäydellisesti määriteltävissä oleva tilanne, jossa eri toteutumismahdollisuudet ottavat mittaa toisistaan. Kriisiin liittyy olennaisesti kontingenssi, mahdollisuuksien sattumanvaraisuus. Tämän kaltaisessa tilanteessa elettiin myös Suomen sodan aikaan, mikä on syytä huomioida aikalaisten toimintaa arvioitaessa. Kriisi ei ole objektiivinen, ihmisten toiminnasta irrallinen tilanne. Sen vuoksi on tärkeää pohtia, ketkä haluavat vaikuttaa kriisiin, sen kulkuun ja päättämiseen, millä motiiveilla

¹⁰² von Bonsdorff 1929; Villstrand 2002; Villstrand 2012, 291.

¹⁰³ Koselleck 1973 (1959), 4–7.

ja mitä mahdollisuuksia he pyrkivät hyödyntämään ja mitä estämään toteutumaasta.¹⁰⁴

Kriisille on luonteenomaista, että sen puhkeaminen koetaan äkillisenä ja yllättävänä, vaikka kriisiin olisi varauduttu. Kriisi on vastakohta arkipäiväiselle ja tavanomaiselle. Yhteiskunnalliset kriisit ovat voimakkaasti sidoksissa kulloiseenkin yhteiskuntaan, aikaan ja paikkaan. Kriisin taustalla on taloudellisia, sosiaalisia ja poliittisia tekijöitä, joiden yhteisvaikutuksesta kriisi on alkanut kehkeytyä (akkumuloitua) ja lopulta lauennut (eskaloitunut) näennäisen äkillisesti. Esimerkiksi halla, kuivuus ja tulvat voivat laukaista nälkäkriisin, mutta kriisin varsinaisia syitä ovat vaikkapa sadon epäonnistuminen, kulkutaudit, sodat, väestöpaine, huonot liikenneyhteydet, kallistuneet hinnat, varattomuus ostaa ruokaa – tai usein näiden taustatekijöiden yhteisvaikutus. Esimerkiksi Suomessa 1690-luvun nälkävuosien monivyyhtisiksi taustasyiksi ovat tutkimuksissa paljastuneet ainakin ilmastolliset ja maantieteelliset olosuhteet, merkantilistinen sääntelyideologia, keskitetyn valtion heikko kriisivalmius, tiedonkulun ja päätöksenteon hitaus, kelvoton hätäruoka ja kerjäläisten levittämät taudit sekä suurvaltaajan vanhatestamentillinen fatalismi. Puolestaan 1860-luvun nälkäkriisin taustalla on nähty olleen esimerkiksi huonot sadot, maatalouden alhainen tuottavuus yhdistettynä viljan merkitykseen pääravinnonlähteenä, talonpoikien velkaantuminen, suhdannevaihtelut ja kireä talouspolitiikka.¹⁰⁵

Jo 1970-luvulla brittiläinen taloushistorioitsija Andrew Appleby yhdisti demografisen kriisin taloudellisiin, poliittisiin ja sosiaalisiin muutoksiin tutkimusalueellaan Lounais-Englannissa 1500–1600-luvuilla. Hän osoitti tutkimuksessaan, että alttius nälänhätiiin vaihteli alueittain ja perustui enemmän taloudellisiin ja sosiaalisiin oloihin kuin säähän, ilmastotekijöihin ja yksilöiden ravitsemukselliseen tilaan. Appleby käytti käsitettä nälänhätien ekologia. Hän painotti, että nälänhätiiä voidaan ymmärtää kunnolla vasta, kun ne asetetaan lujasti sosiaaliseen ja taloudelliseen kontekstiinsa. Ajatusta voi hyvin soveltaa ylipäättään poikkeusolojen, kuten sodanaikaisten kriisien tutkimukseen.¹⁰⁶

Miikka Voutilainen on todennut väitöskirjassaan *Poverty, Inequality and the Finnish 1860s Famine*, ettei esiteollisten kuolleisuuskriisien tutkimuksessa ole vielä 2000-luvullakaan kiinnitetty riittävästi huomiota köyhyyden ja sosiaalisen riskin todelliseen laajuuteen eikä siihen, mikä yhteys niillä on ollut väestökriisiin. Myös maataloutta, tuon ajan tärkeintä taloudellista sektoria, on tarkasteltu liian monoliittisesti. Tavanomainen katsantokanta on ollut, että toistuvat viljakadot haavoittivat maataloutta eivätkä maanviljelijät kyenneet nykyaikaistamaan ja kehittämään toimeentuloaan. Voutilaisen mielestä tutkimuksen sokeana pisteenä on ollut nimenomaan se, että suomalaisia nälänhätiiä on tarkasteltu väestö- ja

¹⁰⁴ Koselleck 1973 (1959), 105; Makropoulos 2013, 3, 7.

¹⁰⁵ Walter & Schofield 1989, 5–6; Lappalainen 2012, 233–240; Muroma 1991; Kujala 2001, 336; Soikkanen 1991, 11–12; Häkkinen 1992, 10–11; Ikonen 1991, 282; Weiss 2000, 145, 147, 150–151; Voutilainen 2016. Uusinta suomalaista nälänhätätutkimusta on koottu mm. artikkelikokoelmaan Jussila & Rantanen 2018.

¹⁰⁶ Appleby 1978, 2–3; Walter & Schofield 1989, 2–4, 19, 22, 25

maatalouskeskeisesti ilman ajankohdan sosio-ekonomista ja poliittista tilanneanalyysia.¹⁰⁷ Vastaavasti voidaan väittää, että Suomen sodan aikaista väestökriisiä on tutkimuksissa tarkasteltu monoliittisesti ainoastaan ja vain sotatilasta johduttuna, vaikka kriisin puhkeamisen taustalla on varmasti useita muitakin yhteiskunnallisia taustatekijöitä.

Maantieteelliseltä laajuudeltaan kriisejä on globaaleja, kansainvälisiä, valtakunnallisia, alueellisia ja paikallisia. Vaikutuksiltaan kriisi voi rajoittua yhteen tai useampaan yhteiskunnalliseen toimintoon tai olla kokonaisvaltaisesti yhteiskuntaa koetteleva katastrofi. Alueelliset, jopa paikalliset erot kuolleisuudessa olivat suuria Suomen sodan aikaan. Vuosina 1807–1814 koettiin etenkin maan keski- ja pohjoisosissa vaikea seitsemän peräkkäisen katovuoden jakso, joka osaltaan huononsi merkittävästi alueellista ravitsemustilannetta ja kohotti viljan hintoja. Vaikka ajoittain ja paikoin suoranainen nälkäkuolema uhkasi, se ei yleensä johtanut valtakunnallisiin toimiin, vaan jokainen alue joutui pärjäämään pääasiassa oman onnensa nojassa. Tiedon välittyminen sekä avun saanti ja jakelu olivat epävarmoja, koska tiedonkulkukanavat ja liikenneyhteydet olivat vähäisiä, hitaita ja usein epäluotettaviakin. Tästä syystä erityisesti perifeeristen seutujen asukkaiden taloudelliset mahdollisuudet selviytyä olivat heikommat kuin rinta- maiden eläjien.¹⁰⁸

Tieto paikallisista kriiseistä saavutti päätöksentekijät 1800-luvun alkupuolella hitaasti ja avustustoimiin liittyvä päätöksentekoprosessi oli ajalle tyypillisen byrokraattinen kaikessa hierarkkisuuudessaan ja muodollisuudessaan. Vapaaehtoisia avustusjärjestöjä tai muita kansalaisryhmiä ei yhteiskunnassa vielä 1800-luvun alussa toiminut, Suomen Talousseuran valistustoimintaa lukuun ottamatta. Valtio yritti helpottaa tilannetta myöntämällä kriisialueelle hätäapua. Apu kohdistui lähinnä veroa maksaville talonpojille, jotka olivat tärkeitä valtion tulonmuodostuksen kannalta. Heille pyrittiin järjestämään viljalainoja. Kun jälleen tulisi hyvä sato, viljalaina voitaisiin maksaa valtiolle takaisin. Viljan saanti ulkomailta oli vielä 1800-luvun alussa huomattavasti hankalampaa kuin vuosisadan loppupuolella, jolloin laajentunut kansainvälinen kauppa, ulkomainen halpa vilja ja höyrylaivat mahdollistivat Suomessa sen, että ruokaa voitiin tarvittaessa ostaa sujuvammin kauempaakin.¹⁰⁹

Myron P. Gutmann on tutkimuksissaan analysoinut 1600–1700-luvuilla käytyjen sotien yhteiskunnallisia yhteisvaikutuksia maalaisväestöön. Hänen teoksensa *War and Rural Life in the Early Modern Low Countries* ilmestyi vuonna 1980. Gutmannin tavoitteena oli yrittää erottaa väestökriiseistä nimenomaan sodan osuus: sodan vaikutuksen sosiaaliset, taloudelliset ja demograafiset indikaattorit. Hän rajasi tutkimuksensa Liégen ja Maastrichtin väliseen Basse-Meusen alueeseen Itä-Belgiassa ja Alankomaissa. Ajallinen ja maantieteellinen rajausta mahdollisti kokonaisvaltaisen tarkastelun ja laajan tilastollisen materiaalin keräämisen

¹⁰⁷ Voutilainen 2016, 196.

¹⁰⁸ Turpeinen 1991, 13, 171–172; Euroopassa vuodet 1805–1820 olivat monin paikoin kylmimmät niin kutsutun pienen jääkauden (n. 1300–1850) aikana. Fagan 2000, 171.

¹⁰⁹ Turpeinen 1991, 13, 150, 171–172; Kauranen 1999, 16–17.

paikallisyhteisöjen taloudesta, maataloustuotannosta, hinnoista ja demografiasta kehityksestä. Kvantitatiivista aineistoa Gutmann vertasi sekä alueella käytyjen sotien kronologiaan että muihin alueella koettuihin väestökriiseihin. Tutkimus painotti, että varhaismodernissa Euroopassa nimenomaan sotien, katojen ja kulkutautien yhtäaikaisuus aiheutti suuria katastrofeja.¹¹⁰

Gutmann määritteli väestökriisin sellaiseksi lyhyen aikavälin (määräaikaiseksi) tapahtumasarjaksi, joka kykeni tuottamaan häiriön normaalina pidettyyn demografiseen kehitykseen ja rakenteeseen joko lisäämällä merkittävästi kuolemantapausten määrää tai vähentämällä huomattavasti syntyneiden määrää. Tämä määritelmä toimii alustavana lähtökohtana myös tässä tutkimuksessa, sillä sodanaikainen väestökriisi tuskin koskaan rajautuu sodan syttymispäivän ja rauhansopimuksen allekirjoittamispäivän väliin. Gutmannin mukaan sodilla oli paljon suurempi vaikutus paikallisiin väestökriiseihin kuin sääoloilla, sillä sodat yleensä nostivat elintarvikkeiden hintoja ja vähensivät maataloustuotantoa enemmän kuin tavanomaiset katovuodet. Gutmann on myös korostanut, ettei sodan vaikutus suinkaan pysynyt tasaisena koko sota-ajan eikä kohdellut sotaa käyvien valtakuntien alueita tasa-arvoisesti. Sodan vaikutukset vaihtelivat intervallimaisesti eri vuosina, vuodenaikoina ja jopa tiheämmin. Paikkakunnalla olleiden sotajoukkojen koko ja oleskelun kesto vaikuttivat merkittävästi sodan jättämien jälkien laajuuteen ja syvyyteen. Armeijat aiheuttivat siviileille menetyksiä tahattomasti tai välttämättömän huoltonsa vuoksi. Joukot levittivät väistämättä myös kulkutauteja. Sotilaat tuhosivat arvokasta maalaisomaisuutta myös tarkoituksellisesti ja ilkivaltaisesti. Sodan vuoksi paikallisväestö menetti lisäksi työikänsä, sillä väkivallan pelon vuoksi he pysyivät poissa pelloiltaan – ja Suomessa pakenivat metsään piilopirtteihinsä. Siviilien tuli osallistua erilaisiin sota-ajan tehtäviin. Keski-Euroopassa kymmenen tuhannen miehen lyhytaikainenkin leiri 500–1 000 asukkaan kylän pelloilla tuhosi helposti kyläläisten seuraavan sato-kauden. Jos taudit, katovuodet ja sodan tuomat yleiset rasitukset osuivat yhtä aikaa alueelle, tilanne muodostui tuhoisaksi siviiliväestölle. Kun sota yhdistyi katovuosiin, ruoan saatavuus vaikeutui, ruoan hinta nousi korkeaksi ja yhä harvemmalla oli varaa ostaa viljaa. Aliravitsemuksen heikentämiä ihmisiä kuoli armeijoiden mukanaan tuomiin tauteihin joukoittain.¹¹¹

Sota häiritsi siviilien elämää. Elämänlaatu heikentyi, ja väestökasvu vähintäänkin pysähtyi. Sota tuhosi siviilien omaisuutta ja vaikeutti heidän elinkeinon. Sota rikastutti harvoja mutta velkaannutti monia. Sota sai ihmiset usein kärsimään nälästä ja pahimmillaan johti heidän kuolemaansa. Gutmann tutki myös Basse-Meusen alueen väestön kriisin kestäkykyä, resilienssiä. Yleisesti ottaen siviilit eivät vastanneet sodan kuormitustekijöihin muuttamalla ansaintatapaansa. Talolliset saattoivat kyllä tehdä muutoksia työvoimansa vahvuuteen, tuotantomääriinsä ja tavarankuljetusreitteihinsä, mutta muuttivat harvoin taloudellisen toimintansa keskeisiä menetelmiä, kuten käyttämiään maatalousvälineitä ja -tekniikoita. Kriisin aikana heillä oli pikemminkin tavoitteena palata entiseen kuin

¹¹⁰ Gutmann 1980, 4–6, 67.

¹¹¹ Gutmann 1980, 8, 36, 67, 77–79, 199.

tehdä uudistuksia. Gutmannin mukaan sota iski paikallisesti raskaimmin pienviljelijöihin, vuokraviljelijöihin ja maataloustyöväkeen. Miika Voutilainen on päättänyt samaan tutkiessaan 1860-luvun nälkävuosia Suomessa. Tilattomilla oli vähiten sodan vaikutuksia pehmentäviä tekijöitä paikallisyhteisössään. Maanomistajien ja vauraimpien vuokraviljelijöiden kyky selviytyä sodasta, säilyttää omaisuutensa ja omistusoikeutensa maahan oli selkeästi yhteydessä siihen, kuinka paljon heillä oli ruokavarantoja ja muita säästöjä. Gutmannin tutkimuksen mukaan ne, joiden ruoka- ja siemenvarastot olivat olemattomat, hukkuivat kriisin aikana nopeasti velkoihinsa, sillä he eivät pystyneet maksamaan vuokraa, kymmenyksiä tai/ja veroja. Velkataakasta eroon pääseminen kesti vuosia. He joutuivat ehkä luopumaan maaomaisuudestaan tai lähettämään lapsensa tilan ulkopuolisiin töihin, jos työpaikkoja ylipäättäen oli löydettävissä. Ahtaimmalla sota-aikana olivat jo valmiiksi velkaantuneet kotitaloudet. Gutmann korostaa, että sota vähensi joka tapauksessa väestön resursseja, myös hyvinä satovuosina. Ensinnäkin armeijan huolto vähensi paikallisten ruokavarastoja aivan konkreettisesti. Toiseksi sota aiheutti myös muita aineellisia menetyksiä, mikä köyhdytti paikallisväestöä. Kolmanneksi kulkutaudit heikensivät siviilien toimintakykyä, joten he eivät välttämättä edes kyenneet hankkimaan ruokaa, oli se minkähintaista tahansa. Tavallinen kato ei aiheuttanut paikallisesti näin monimutkaista tilannetta.¹¹²

1.2.4.2 Sodan kuormittavuus ja kotitalouksien resilienssi

Myron P. Gutmannin mukaan sodasta selviytymiseen vaikuttivat ennen kaikkea alueen vauraus sekä työ- ja luotonsaantimahdollisuudet. Basse-Meussen alueella maata omistavat talolliset selvisivät sodasta parhaiten. He eivät paenneet sotaa, sillä maa oli heidän tärkein pääomansa. He näkivät niin sodan keskellä kuin sen jälkeisessä tulevaisuudessa mahdollisuuksia toimia, ja he nauttivat luottamusta paikallisessa yhteisössään. Gutmannin mukaan nimenomaan yhteisöllisyyden tunne ja luottamus antoivat maaseutuyhteiskunnassa joustoa ja kestävyyttä, resilienssiä, sekä tulevaisuudenuskoista jälleenrakennuksen tahtoa. Talonpoikaissäestön asema paikallisyhteisössä avasi heille kriisin aikana mahdollisuuksia, joskin maaomaisuus myös satoi heitä omistamaansa maahan. Talollisilla oli halua rauhoittaa ja kehittää paikallista yhteisöä huolimatta sodan luomasta epävarmuudesta esimerkiksi lainamarkkinoille. Talollisten maanomistajuus toi vakiintuneisuutta ja taloudellista turvaa. Jos yksilö tai perhe tunsu, että paikallisyhteisössä oli mahdollisuuksia elää ja vaurastua, he yleensä jäivät sinne. Gutmann korostaa, että kyse oli enemmästä kuin maanomistuksesta. Tulevaisuuden mahdollisuuksien tunnetta vahvistivat talouden vakaus ja vauraus, työpaikat ja sivutulot, luottokelpoisuus ja köyhän väestönosan työllistyminen. Kaikki nämä vaikuttivat väestön yleiseen jousto- ja kestokykyyn, resilienssiin, kriisien aikana.¹¹³

Kriisit eivät kohdelleet paikallisyhteisön jäseniä tasapuolisesti, vaan rakenteellinen sosiaalinen ja taloudellinen eriarvoisuus korostui. Tilaton väestö eli maata omistavia useammin absoluuttisessa ja pitkäaikaisessa köyhydessä,

¹¹² Gutmann 1980, 25, 75–77, 100–101, 167; Voutilainen 2016, Part III, Article 3, 6, 14–15.

¹¹³ Gutmann 1980, 203–205, 207–208.

minkä vuoksi he olivat sosiaalisesti haavoittuvampia myös kriiseissä. Tautiepidoissa kuolema kohtasi herkimmin niitä, joiden elinolot olivat heikoimmat. Esimerkiksi viljan hinnan muutokset eivät välttämättä vaikuttaneet kovinkaan paljon lähes omavaraistaloudessa asuvan talollisen talouteen, mutta saattoivat saada tilattoman kriisin partaalle, jos tämä ei pystynyt päivätöinä tai käteisellä hankkimaan perheelleen riittävästi leipäviljaa. Nälänhätien aikana kuoli paljon ihmisiä, jotka kärsivät aliravitsemuksesta, mutta heidän kuolemiinsa vaikuttivat sekä varattomuus ostaa riittävästi ravintoa että ahtaat ja epähygieeniset asuinolot. Yhtä lailla nälänhädästä kärsivässä yhteisössä oli aina yleensä ihmisiä, jotka voivat hyvin ja jopa hyötyivät tilanteesta. Poikkeusolojen analyysissa tulee siis mui-
 taa sosiaalisten ryhmien differentiaation mahdollisuus.¹¹⁴

Kriisissäkin ihminen on toimija, olipa hänen yhteiskunnallinen asemansa mikä tahansa. Hän pyrkii varautumaan kriisejä vastaan eli etukäteen ennakoimaan ja minimoimaan riskejä, kuten keräämään ruokavarastoja, kehittämään maatalouden menetelmiä, sääntelemään ruokavarastojensa käyttöä ja minimoimaan kulutustaan. Maanviljelijä pohtii, onko parempi myydä, syödä vai säästää vuoden sato siemenviljoineen. Ihminen ei yleensä jättäydy täysin fatalistisesti vaikeidenkaan olosuhteiden armoille vaan yrittää selviytyä hengissä: metsästää ja kalastaa, kerätä luonnonantimia hätäruoaksi, kehitellä uusia elintarvikkeiden korvikkeita, teurastaa karjaa, syödä siemenviljaa, lainata viljaa, kehittää sivuelinkeinoja, hakea toimeentuloa kotiseudun ulkopuolelta, myydä omaisuutta, jättää veroja maksamatta, jättäytyä pitäjän köyhäinhoidon varaan, kulkea paremmille seuduille ja kerjätä, varastaa ruokaa tai ryhtyä vaikuttamaan vallanpitäjiin ja ehkä kapinoimaankin olosuhteita vastaan. Ihmisen toimintamahdollisuuksilla on kuitenkin yhteiskunnalliset rajansa: vallitsevat taloudelliset, sosiaaliset ja poliittiset rakenteet.¹¹⁵

Sodan poikkeusolot tyypillisesti kärjistikivät yhteiskunnassa jo vallinneita ongelmia, kuten Suomen sodan aikana kulkutautien ja nälkäkriisien vaikutuksia. Yksilöiden, kotitalouksien, paikallisyhteisöjen ja koko yhteiskunnan kyky kohdata ja selvitä kriiseistä oli koetuksella. Elettiin laajalti yhteisöllisen katastrofin rajalla ja monien kotitalouksien osalta kriittinen raja myös ylittyi. Nälän ja kulkutautien lisäksi tyypillisiä sota-ajan yksilöitä, kotitalouksia ja yhteisöjä rasittavia kuormitustekijöitä olivat, kuten olemme jo aiemmin todenneet, sotajoukkojen huoltoon liittyneet velvollisuudet ja pakko-otot, taisteluiden, kahakoiden ja sotilaiden ilkivaltaan liittyneet materiaaliset menetykset sekä väkivalta.

Resilienssillä eli kriisinkestävyydellä tarkoitetaan yksilöiden ja yhteisöjen kykyä säilyttää toimintakykynsä muuttuvissa olosuhteissa ja valmiutta kohdata häiriöitä ja palautua niistä. Kriisinkestävyys liittyy olennaisesti yhteisön tai yksilön sopeutumisen- tai ylipäättään reagointikyky eli joustovara selviytyä kriisistä. Resilienssin vastakohtana voidaan pitää haavoittuvuutta, heikkoutta, jäykkyyttä tai kykenemättömyyttä kohdata kriisi. Kriisiaikojen tutkimuksissa on todettu, että tärkein hengissä pysymiseen liittynyt piirre oli yleensä joustavuus. Esimer-

¹¹⁴ Walter & Schofield 1989, 13, 19; Voutilainen 2016, 206.

¹¹⁵ Soikkanen 1991, 12; Häkkinen 1992, 14–15; Häkkinen 1999, 122; Weiss 2000, 164–165, 167.

kiksi jos perhe pystyi ajoissa säästämään ravintoaineita ja muuttamaan toimintatapojaan, selviytymismahdollisuudet paranivat. Tutkimuksissa on käytetty myös Richard Wallin kehittämää käsitettä mukautuva perhetalous (*adaptive family economy*), jolla hän viittaa erityisesti perheiden ja kotitalouksien kykyyn sopeutua taloudellisiin ja sosiaalisiin muutoksiin ja pyrkimykseen maksimoida hyvinvointiaan monipuolistamalla jäsentensä työllistymistä myös kotitalouden ulkopuolella, esimerkiksi kriisiaikana etsimällä sivutuloja tai muuttamalla työn perässä. Tässä tutkimuksessa käsitteitä resilienssi, kriisinkestävyys ja joustovara käytetään rinnakkain. Resilienssin käsitettä on käytetty hyvin eri tavoin eri tieteen aloilla. Käsitteen käyttö on nykyisin laajentunut akateemisen keskustelun ulkopuolelle, mikä on omiaan hämärtämään käsitteen merkitystä. Resilienssi on tällä hetkellä jopa eräänlainen populaari muotitermi aikakauslehdissä, jossa keskustellaan esimerkiksi nykyihmisen stressinsietokyvystä ja muutostoustaavuudesta työelämän paineissa. Akateemiseen keskusteluun resilienssi-käsitteen toi ekologi C. S. Holling 1970-luvun alkupuolella. Sitten käsitettä on käytetty laajalti myös yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa. Yhteiskuntatieteissä käsite on määritelty kyvyksi toipua muutoksesta tai sopeutua muutokseen. Esimerkiksi sosiologiassa resilienssiä on käytetty kuvaamaan ryhmien ja yhteisöjen kykyä selviytyä ulkoisista paineista ja häiriöistä, joita sosiaaliset, poliittiset ja ympäristömuutokset aiheuttavat. Resilienssillä kuvataan kestävyyttä ja joustavuutta selviytyä muutosaineista.¹¹⁶

Historiantutkimuksessa resilienssin käsitettä on käytetty vain vähän, kansainvälisestikin. Petri Karonen ja Nils Erik Villstrand pitävät resilienssiin liittyvää empiiristä tutkimusta kuitenkin tarpeellisena, sillä historialliset lähteet voivat tuottaa arvokasta tietoa yksilöiden ja yhteisöjen resilienssistä eri kulttuureissa ja eri aikoina.¹¹⁷ Resilienssillä, kriisinkestävyydellä ja joustovaralla voidaan tiivistetysti ilmaista ihmisten ja yhteisöjen kykyä kestää ja selviytyä kriisistä ja sen aiheuttamista kuormitustekijöistä. Sodan kuormittavuudella ja kuormitustekijöillä tarkoitan asioita ja olosuhteita, jotka vaikeuttivat ja rasittivat perustarpeiden tyydyttämistä, toimeentuloa ja jokapäiväistä elämää. Ihmisten yleisiä perustarpeita ovat ainakin ruoka ja juoma, riittävä vaatetus, asuinsuoja, lämpö, lepo, turvallisuudentunne sekä ylipäätään kaikki elämän jatkumista ja jatkamista edistävät asiat arjessa. Varsinaisesti keskustelu ihmisen tarpeista heräsi vasta modernissa yhteiskunnassa ja on ollut vahvasti kulttuurisidonnainen.

Talous- ja sosiaalhistorian tutkija Daniel R. Curtis on analysoinut tutkimuksessaan *Coping with Crisis: The Resilience and Vulnerability of pre-industrial settlements*, miksi osalla esiteollisen ajan yhdyskunnista oli resilienssiä selviytyä ul-

¹¹⁶ Karonen & Villstrand 2017, 621; Alter, Capron, Neven & Oris 2002, 404–409; Häkkinen 1999, 122; Wall 1986, 265, 294. Richard Wall on soveltanut *adaptive family economy* -käsitettä erityisesti siirtymävaiheessa kotitalouden tuotantoyksiköstä palkkatyöyhteiskuntaan.

¹¹⁷ Curtis 2014, 1–2; Karonen & Villstrand 2017, 626–627. Karonen ja Villstrand siteeraavat ruotsalaisen Isabelle Brännlundin väitöskirjaa *Histories of reindeer husbandry resilience: land use and social networks of reindeer husbandry in Swedish Sápmi 1740–1920* vuodelta 2015: "Historical sources - - can provide valuable information about resilience, but such sources (and historical analyses generally) are under-used resources in resilience research."

koisista kriiseistä ja osalla ei. Hän on käyttänyt kolmea yhdyskunnan kriisinaikaista resilienssiä tai haavoittuvuutta ilmentävää indikaattoria, jotka sopivat nimenomaan esiteollisen aikakauden tarkasteluun: 1) väestön vähenemistä tai pysähtymistä (kuolleisuutta), 2) maatalousmaan menettämistä tai arvon alenemista ja 3) rakennusten sekä muiden pääomahyödykkeiden tuhoutumista. Yhdyskunnassa, jossa oli hyvä resilienssi, kriisin aikainen kuolleiden lukumäärä oli suhteellisen alhainen tai ainakin yhdyskunta oli kykenevä säilyttämään väestönsä läpi kovien aikojen. Lisäksi yhteisöllä oli resilienssiä, jos se pystyi estämään tai ainakin vähentämään maatalousmaan tuhoutumista eikä kokenut asuntojen, karjasuojien, varastojen ja muiden pääomahyödykkeiden menetyksiä – tai oli ainakin kykenevä suhteellisen nopeaan jälleenrakennukseen. Vastaavasti yhteisöt, joilla oli alhainen resilienssi, haavoittuivat kriisissä herkästi eli olivat alttiita kriisien negatiivisille vaikutuksille. Tällaisissa yhdyskunnissa kriisin aikainen kuolleisuus oli poikkeuksellisen rajua. Lisäksi kriisi aiheutti usein voimakasta poismuuttoa parempien toimeentulomahdollisuuksien perässä. Alhaisesta resilienssistä kertoi myös maatalousmaan ja muun elinympäristön tuhoutuminen, kuten asuntojen menettäminen. Jälleenrakennus oli vaikeaa ja hidasta.¹¹⁸

David R. Curtisin mukaan esiteollisen ajan sosiaalinen ja taloudellinen kehitys linkittyy ennen kaikkea omaisuuden ja vallan käyttöön, jaettavuuteen ja vaihdettavuuteen. Omaisuus ja valta ovat Curtisin tutkimuksen avainkäsitteitä. Hän jakaa esiteolliset yhteiskunnat neljään perustyyppiin sen perusteella, kuinka tasa-arvoisia/polarisoituneita ja dynaamisia/muuttumattomia niiden keskeiset varallisuuden ja vallan rakenteet olivat. Mitä tasa-arvoisempi ja oikeudenmukaisempi yhteiskunta, sen enemmän sillä oli resilienssiä selvitä kriiseistä. Tasa-arvoinen omaisuuden ja vallan jakautuminen oli elintärkeä osatekijä esiteollisen yhteiskunnan valmiudessa käsitellä kriisiä tai toipua siitä. Epätasa-arvoisessa omaisuuden ja vallan jakautumisessa ihmiset menettivät kyvyn kontrolloida omaa kohtaloaan tai hyötyä työnsä tuloksista.¹¹⁹

Edellä mainitun pohjalta David R. Curtis on hahmotellut neljä esiteollisen ajan yhdyskunnan ideaalityyppiä tasa-arvoisuuden ja muutoskykyisyyden perusteella: 1) protektionistinen ja riskejä välttävä (tasa-arvoinen-pysyvä), 2) joustava (tasa-arvoinen-dynaaminen), 3) rajoittava ja pakottava (polarisoitunut-pysyvä), 4) lyhytnäköinen (polarisoitunut-dynaaminen). Niillä jokaisella oli omanlaisensa selviytymisstrategia kriiseissä. (ASETELMA 1.) Ensimmäisessä yhdyskuntatyypissä omaisuuden ja vallan käyttöä, jakautumista ja vaihtuvuutta luonnehtivat tasa-arvoisuus ja pysyvyys. Yhdyskunta pyrki ennen kaikkea säilyttämään status quon, olemassa olevan tilanteen ja valtasuhteet. Yhdyskunta käytti protektionistisia strategioita välttääkseen riskejä, vähentääkseen mahdollisia häiriötekijöitä ja ennustamattomia markkinavaikutuksia. Yhdyskunnan tavoitteena oli luoda suotuisa tasapaino väestön ja saatavilla olevien resurssien välillä. Yhdyskunta ei muuttunut kovinkaan paljon, mutta sillä oli verrattain hyvä resilienssi kriisejä vastaan, kuten katoja ja kulkutauteja vastaan.¹²⁰ (ASETELMA 1.)

¹¹⁸ Curtis 2014, 19, 23.

¹¹⁹ Curtis 2014, 23, 60, 270–271.

¹²⁰ Curtis 2014, 39, 60.

Toista Curtisin hahmottelemaa esiteollista yhdyskuntatyyppiä luonnehtivat tasa-arvoisuus ja dynaamisuus. Tällainen yhdyskunta käytti joustavia selviytymisstrategioita, koska yhdyskunnassa oli laaja-alaista vapautta vastata ennakoivasti demograafisiin, taloudellisiin ja ympäristömuutoksiin. Yhdyskunnan tavoitteena oli rajoittaa altistumista potentiaalisille häiriötekijöille. Yhdyskunta pystyi venymään kriisitilanteissa ja mukautumaan uusiin olosuhteisiin. Sen kriisinkestävyys oli hyvä.¹²¹ Kolmas yhdyskuntatyyppi oli yhtä aikaa polarisoitunut ja dynaaminen. Se käytti lyhytaikaisia ja -näköisiä ja kapea-alaisia strategioita, koska yhteisöä hallitsivat voimakkaat sidosryhmät, jotka ajoivat omaa etuaan. Samalla he jättivät muun yhteisön hyvin alttiiksi mahdollisille kriiseille, kuten nälänhädälle. Neljäs yhdyskuntatyyppi oli polarisoitunut ja pysyvä. Valtaa käyttäneet intressiryhmät halusivat säilyttää status quon. Ne hyödynsivät rajoittavia tai pakottavia selviytymisstrategioita vahvistaakseen omaa valtaansa ja vaurautaan. Samalla muilla yhteisöön kuuluvilla oli vain rajattu mahdollisuus hyödyntää kriisiin sopeutuvia strategioita. Rajoittavia ja pakottavia strategioita käytävällä yhdyskunnalla oli enemmän resilienssiä kuin polarisoituneella-dynaamisella yhdyskunnalla, mutta toisaalta molemmat olivat paljon alttiimpia kriiseille kuin joustavia tai protektionistisia selviytymisstrategioita käyttäneet yhteisöt.¹²² (ASETELMA 1.)

Curtisin yhdyskuntatyypit ovat teoreettisia ideaalittyyppejä, joita vasten voidaan peilata ja ennen kaikkea jäsentää esiteollisen ajan yhdyskuntien taloudellista ja sosiaalista kriisinkestävyyttä, tässä tutkimuksessa erityisesti Suomen sodan aikaisen itäsuomalaisen perifeerisen paikallisyhteisön ja sen sosiaaliryhmien resilienssiä. On muistettava, että mitä enemmän keräämme aikaa ja paikkaan sidottuja yksityiskohtia ja vivahteita, paikallista kontekstia, sen varmemmin todellisuus pakenee teoreettisista ideaalittyypittelyä – ja myös päinvastoin. On siis tasapainoiltava yleistettävyyden ja erityisyyden välillä.

ASETELMA 1 Neljä teoreettista esiteollisen ajan yhdyskuntatyyppiä ja niiden ideaalittyypinen resilienssi suhteessa vallan ja varallisuuden tasa-arvoiseen jakautumiseen ja muuttumiskykyyn.

	Tasa-arvoinen	Polarisoitunut
Dynaaminen	Joustava	Lyhytnäköinen
Muuttumaton	Protektiivinen	Rajoittava ja pakottava

Lähde: Curtis 2014.

1.2.4.3 Paikallisyhteisön rakenteet ja yksilöt

Yhtä paikkakuntaa tarkastelemalla on mahdollista saada sellaista paikallistason ylittävää tietoa, jota muuten olisi hankalaa – ellei mahdotonta – tutkia laajoilla

¹²¹ Curtis 2014, 49.

¹²² Curtis 2014, 44–45, 52

alueilla tai koko maasta.¹²³ Yhteiskunnalliset ilmiöt näkyvät, vaikuttavat ja muuttuvat paikallisella tasolla. Ihmiset eivät 1800-luvullakaan olleet vain passiivisesti luonnon, sotien, politiikan ja hallinnon armoilla, vaan he olivat aktiivisia toimijoita ja elinolosuhteidensa kehittäjiä. Mikrohistoriallista lähestymistapaa on yleisesti käytetty analysoitaessa esimerkiksi tapahtumien kulkua, paikallisyhteisöjen rakenteita ja jännitteitä, ihmisten ajattelu- ja toimintamalleja, sukuverkostoja sekä arjen toimeentuloa ja selviytymiskeinoja. Risto Alapuron *Suomen synty* on esimerkki mikrohistoriallisesta tutkimuksesta, jossa yhteiskunnallista ilmiötä ja prosessia analysoidaan yhdellä paikkakunnalla. Hän on tutkinut poliittisesti modernin Suomen syntyä eli niin sanottujen suurten joukkojen tuloa politiikan näyttämölle, tutkimusalueenaan Huittinen 1890–1933. Alapuro korosti, että vain suppeassa ympäristössä on mahdollista tutkia konkreettisesti, miten ihmiset liittyivät yhteen ja asettuivat toisiaan vastaan. Paikallisen ja valtakunnallisen jännite ja paikallisen säätelyjärjestelmän ja valtakunnallisten mullistusten kohtaaminen olivat osa Suomen poliittista syntyä. Alapuron tutkimus ei siis ensisijaisesti kohdistunut Huittisiin vaan prosessiin, jota voi parhaiten tutkia yhdellä paikkakunnalla.¹²⁴

Antero Heikkinen on tutkinut kuhmolaisten kaskiviljelijöiden ja tervanpolttajien elämää ja elinehtoja 1800-luvulla. *Kirveskansan elämää* ilmestyi 1988. Heikkinen toi esiin kuhmolaisten elämisen ehdoissa iduillaan olevan suuren elinkeinomuutoksen 1800-luvun alussa: siirtymisen vähitellen kaskeajista tervanpolttajiksi. Suomen sota ei näyttänyt heilauttavan kuhmolaisten elämää, sillä Kuhmo Kainuun itälaidalla ei kuulunut sotatoimialueeseen. Sen sijaan esivallan vaihdos näkyi muun muassa virkamiesten toiminnassa, vaikka itärajalla rahvaalla oli suorastaan epätavallisen runsaasti mahdollisuuksia toimia. Antero Heikkinen kyseenalaisti näkemystä monoliittisestä, tottelevaisesta, määräyksiin alistuvasta rahvaasta. Samalla hän hahmotti kehityslinjaa ihmisen – alamaisen tai kansalaisen – omaehtoisen toiminnan ja sen edellytysten muutoksista.¹²⁵

Kirveskansan murros -teoksessaan Antero Heikkinen analysoi elämää Kuhmossa 1830-luvun kriisivuosina. Tarkastelu ulottuu välitöntä nälkäkriisiä syvemmälle: alueen elinkeinorakenteen murrokseen, yksilöllisyyden uusiin merkkeihin ja paikallisyhteisön jäsenten käsityksiin paikastaan aikansa yhteiskunnassa. Heikkisen mukaan kirveskansan liikkumatila oli 1800-luvun neljännellä vuosikymmenellä kapeampi kuin se oli ollut vuosisadan alussa. Väki oli lisääntynyt ja perinteiset tavat käyttää luonnonvaroja vaikeutumassa. Heikkinen korostaa, että hänen tutkimuskohteenaan eivät ole vainajat eivätkä nälkä ja taudit. ”Sen sijaan kerron nälän ja tautien puristuksessa kamppailevien ihmisten pyrkimyksistä hallita elämänsä”.¹²⁶

Kaisa Kauranen jäsentää lisensointitutkielmassaan pohjoissuomalaisen rahvaan toimintaa paikallisyhteisöissä 1830-luvun katovuosien aikana. Hänen mukaansa paikallisväestö reagoi katovuosiin kahdella tasolla. Ensinnäkin rahvas

¹²³ Esim. Alapuro 1994; Levi 1992.

¹²⁴ Alapuro 1994, 316.

¹²⁵ Heikkinen 1988.

¹²⁶ Heikkinen 1997; Antero Heikkinen on tarkastellut kuhmolaisten elämää myös 1800-luvun jälkipuolella. Heikkinen 2000.

reagoi kollektiivina, joukkona jonka alueelliset rajat olivat epäselvät, mutta jonka suhde säätyläistöön oli suorastaan antagonistinen. Esimerkiksi huhut olivat talonpoikaisen väen ilmaisuväylä ja painostuskeino olosuhteissa, joissa sen legitimit yhteiskunnalliset vaikutusmahdollisuudet olivat vähäiset. Huhuihin kanavoituivat niiden levittäjien näkemykset ja toiveet oikeudenmukaisuudesta ja kenties taloudellisesta hyvityksestä tukalissa oloissa elämisestä. Kollektiivina rahvas toimi myös silloin, kun se piti kiinni omista tavoistaan, jotka ärsyttivät tai oudoksuttivat säätyläisväestöä. Toiseksi rahvas muodostui paikallisyhteisön jäsenistä. Kirkonmenojen yhteydessä, pitäjänkokouksissa ja käräjillä ihmiset kokoontuivat yhteen. Paikallisyhteisön eri ryhmien välillä ilmeni yhteistoimintaa, vihamielisyyttä, oudoksuntaa, mukautumista, vastarintaa, alistamista ja patriarkaalista suojelua, mutta kyse ei välttämättä ollut minkään ryhmän tai yksilön pyryvästä asenteesta.¹²⁷

Yhteisö-käsitteellä on monia merkityksiä, jotka kaikki liittyvät jollain tapaa ryhmänmuodostukseen ja sosiaaliseen vuorovaikutukseen. Yleisimmillään yhteisön jäsenillä on jotakin yhteistä. Yhteisyyden perustana voivat olla esimerkiksi taloudelliset, poliittiset tai alueelliset seikat, sukulaisuus, intressit tai maailmankatsomus. Yhteisyys ilmenee toimintana (toiminnallinen yhteisö) tai yhteenkuuluvuuden tunteina (symbolinen yhteisyys). Yhteisön jäsenten välisiä vuorovaikutussuhteita säätelevät keskinäiset käyttäytymissäännöt, moraaliset sitoumukset, normit, sanktiot ja sisäinen hierarkia. Myös ryhmän jäsenten ja ei-jäsenten välisessä vuorovaikutuksessa on sääntöjä ja käyttäytymisnormeja.¹²⁸

Pentti Renvallin mukaan pitäjä on organisoitunut yhteisö ja yksilöllinen sosiaalinen kokonaisuus, jolla on omat erikoispiirteensä ja omat muista pitäjistä ainakin osin erottuvat vaiheensa ja kohtalonsa. Kun historiantutkimus rajoittaa aiheensa paikallisesti, on tarkoituksena saada kuva jonkun ihmisryhmän historiasta niin, että siihen tulisivat mukaan eri elämänalojen keskinäiset yhteydet sellaisina kuin ne käytännössä esiintyivät. Paikallinen raja ei tarkoita aiheen tarkastelua irrallaan niistä seuduista, yhteisöistä ja maailmoista, jotka olivat paikallisyhteisöön vuorovaikutuksessa. Renvall painottaa, ettei historiantutkimuksessa voi eikä ole mielekästäkään ”hallita sitä mittaamatonta yksityistapauksien moninaisuutta, mitä menneisyys sisältää, ilman harvempia yleisluonteisia selittäviä näkökohtia”. Renvallin mukaan historiallisen tilanteen ymmärtäminen voi kuitenkin tapahtua vain ihmisen suhtautumisen pohjalta. Toisaalta historiantutkijan on pyrittävä löytämään ”tyypillisen yksilön ajatusrakennelma”, joka sulkee itseensä mahdollisimman monien yksilöiden yhteiset piirteet. Tavoitteena on tällöin ”eräänlainen epäpersoonallinen mielekkyys, joka on lukuisille samojen tilannetekijöiden keskellä eläville yksilöille yhteinen”. Moninaisuutta voidaan vähentää esimerkiksi havainnoimalla yhteyksiä sekä rinnakkain esiintyvien tekijöiden että peräkkäisten muutosten välillä. Renvall korosti, ettei historiallisessa elämässä ole mitään irrallista, muusta riippumatonta, vaan historian ilmiöt ovat

¹²⁷ Kauranen 1999, 153–154, 156.

¹²⁸ Lehtonen 1990, 23–28.

aina osa suurempia kokonaisuuksia, rakenteita. Hahmottamiensa rakenneominaisuuksien avulla historiantutkijoiden on Renvallin mielestä mahdollista hallita suurta ilmiöiden määrää.¹²⁹

Jo Renvallia aiemmin oli ruotsalainen sosiologi Börje Hanssen kehitellyt yksilöitä ja rakenteita lähestyvää tutkimusotetta. Hänen sosiaali-antropologinen sosiologian väitöskirjansa *Österlen* vuodelta 1952 tarkasteli Kaakkois-Skånea 1700–1800-luvuilla. Tutkimuksen kohteena oli kansanelämä kokonaisvaltaisesti: ihmiset ekologisessa, sosiaalisessa ja taloudellisessa toimintaympäristössään. Hän analysoi paikallisyhteisön sosiaalisia kerrostumia ja niiden välisiä suhteita: millaisia sosiaalisia ryhmiä paikallisyhteisössä oli, millaisilla maantieteellisillä alueilla ne liikkuivat, miten ne erosivat toisistaan arvostuksissa, mielipiteissä ja elämäntyylyissä, miten ne suhtautuivat toisiinsa ja millaisia suhteita heidän välillään oli? Hanssen operoi historian ja sosiologian välimaastossa ja halusi välttää ihmisen ja ympäristön vastakkainasettelua. Hän tutki sosiaalista toimintaa tavoitteenaan perustella, mikä oli luonteenomaista tietylle yhteiskunnalliselle ryhmälle tietyssä aikana tietyssä paikassa. Hanssen tutki sekä rakenteita että yksilöitä ja käytti sekä kvantitatiivisia metodeja että yksittäisten tapausten kvalitatiivista analyysia. Hanssen painotti, että tutkimuksessa molemmat metodit tulisi yhdistää. Hanssenin tutkimuksellinen periaate voidaan kiteyttää: ei rakennetta ilman yksilöä, ei yksilöä ilman rakennetta.¹³⁰

Anthony Giddensin moderniin yhteiskuntaan sijoittuvan rakenteistumisteorian mukaan jokainen yhteiskunnalliseen toimintaan osallistuva toimija omaa huomattavassa määrin tietoa sen yhteiskunnan uusintamisen olosuhteista, jonka jäsen hän on. Rakenteistumisen käsitteeseen liittyy oleellisesti näkemys rakenteiden kaksinaisuudesta: ”yhteiskunnallisten järjestelmien rakenteelliset ominaisuudet ovat järjestelmää ylläpitävien toimintakäytäntöjen kannalta sekä niiden välineitä että tuotoksia”. Hieman toisin ilmaistuna: rakenne on toimijana toimimiselle sekä keino että pidäke. Yksinkertaistaen: kaikki yhteiskunnan rakenteet ovat ihmisen toiminnan tuloksia ja niitä pitävät yllä ihmisten teot. Giddens korostaa, ettei rakennetta pidä jäsentää toiminnan esteeksi vaan oleellisena tekijänä toiminnan toteuttamista. Rakenteistuminen on läsnä niin ”jyrkimmässä” yhteiskunnallisessa muutoksessa kuin ”jäykimmässä” yhteiskunnallisen vakaisuuden ilmenemismuodoissa. Renvallin, Hanssenin ja Giddensin näkemyksissä yhteiskunnalliset rakenteet ovat olemassa aina ja vain ajassa ja paikassa ja nimenomaan historialliset toimijat uusintavat niitä. Tältä teoreettiselta pohjalta voidaan perustellusti kysyä, millaisia ja miten joustavia Suomen sodan aikaiset yhteiskunnan rakenteet olivat paikallisyhteisön näkökulmasta.¹³¹

1.2.4.4 Kotitalouden resilienssi

Paikallisyhteisön piirteinä on pidetty maantieteellistä läheisyyttä, sosiaalista homogeenisyyttä, naapuruutta ja arkipäiväistä läheisyyttä. Tässä tutkimuksessa

¹²⁹ Renvall 1983 (1965), 266–267, 275. 328–330, 333, 335

¹³⁰ Hanssen 1952, 9–11; Hellspong 2006, 198.

¹³¹ Giddens 1984 (1979), 24, 117–118; Haapala & Lloyd 2018, 16.

paikallisyhteisöksi konkretisoituu laajimmillaan Iisalmen pitäjä 1800-luvun kahden ensimmäisenä vuosikymmenenä. Paikallisyhteisöön luetaan kuuluvaksi kaikki pitäjässä tuona aikana asuneet henkilöt. Pitäjä oli enemmän kuin pelkkä hallinnollinen yksikkö. Pitäjäläisten kesken oli vuorovaikutusta niin jumalanpalveluksissa, pitäjänkokouksissa ja käräjillä kuin vaikkapa avioliittoja solmittaessa ja luottosuhteita hoidettaessa. Pitäjä muodostui kylistä, joissa ihmisten välinen vuorovaikutus oli välitöntä ja henkilökohtaista. Kylä oli usean kotitalouden muodostama alueellinen toimintayhteisö. Kotitaloudet olivat Iisalmen pitäjässä pääosin maataloutta harjoittavia tuotantoyksiköitä. Kotitalouteen kuuluivat kaikki samassa taloudessa asuneet palvelusväkeä myöten.¹³²

Perhe ei sanana esiinny ainakaan yleisesti 1800-luvun alun viranomaislähteissä. *Familj*-sanaa ei käytetä edes kuvaamaan biologista sukulaisuutta. Perhe esiintyi 1700-luvulla lähinnä aateliston käyttämänä käsitteenä tarkoittaen laajaa biologisten ja aviosukulaisten muodostamaa yhteisöä. Samassa taloudessa asuvia nimitetään 1800-luvun alkupuolella esimerkiksi taloksi (*hus*), talonväeksi (*hemmanbo*), ruokakunniksi (*matlag*), yhdessä asuviksi (*sammanbo*) tai yhtiöksi (*bolag*). Henkikirjassa tila (*hemman*) on itsenäinen verotusyksikkö. Tilalla asuvat ja työskentelevät ihmiset muodostivat (koti)talouden (*hushåll*), joka oli maaseudulla paikallisyhteisön pienin tuotantoyksikkö. Ruokakuntaan kuuluivat myös vuosipalkolliset, vaikka 1700-luvun lopulta lähtien voidaan havaita palvelusväen erkaantumista isäntäperheestä omiksi ydinperheikseen. Tässä tutkimuksessa taloudella ymmärretään yhden isännän tai (leski)emännän alaiseksi henkikirjoissa merkitty ruokakunta.¹³³

Peter Laslettin klassisen määritelmän mukaan kotitalouden jäsenien keskeiset kriteerit ovat yhdessä saman katon alla nukkuminen ja syöminen (*locational criterion*), yhdessä työskenteleminen ja toimiminen (*functional criterion*) ja osin keskinäiset biologiset ja aviolliset sukulaisuussuhteet (*kinship criterion*). Laslett korostaa, että kotitalouden määritelmä vaihtelee alueellisesti ja ajallisesti. Varhaismodernissakin yhteiskunnassa kotitalouksia oli monenlaisia, kuten ydinperheitä (aviopari, jolla on lapsia, lapseton aviopari tai leskimies tai -nainen lasten kanssa), yksineläjiä (lesket, naimattomat yksineläjät), yhdessä asuvia perheettömiä henkilöitä, laajentuneita perheitä (usean sukupolven edustajia tai ydinperheen kanssa asui naimattomia verisukulaisia ja leskeksi jääneitä kälyjä ja lankoja) tai monen perheen talouksia (ydinperheen lisäksi sisarusten tai vanhemman tai nuoremman sukupolven perheitä tai muita sukulaisten muodostamia perheitä).¹³⁴

Eurooppalaisessa perhetutkimuksessa on korostettu eroja läntisen ja itäisen perheen välillä. Rajan on katsottu kulkeneen Triesten ja Pietarin muodostamalla linjalla. Raja jatkui Suomeen, minkä suomalaiset tutkijat ovat tuoneet vahvasti esille Väinö Voionmaan *Karjalaisen heimon historiasta* (1915) lähtien. Ydinperheen rakenne esiintyi Länsi-Euroopassa jo ennen teollistumista ja kaupungistumista. Ydinperhe syntyi naisen ja miehen solmiessa avioliiton, jolloin he muodostivat

¹³² Lehtonen 1990, 14–15, 23, 25, 71, 219.

¹³³ Waris 1999, 22; Sirén 1999, 16.

¹³⁴ Laslett & Wall 1972, 21–40; Wall 1983, 9; Hajnal 1983, 100; Sirén 1999, 17–19.

itsenäisen kotitalouden. He eivät jääneet asumaan vanhempinsa tai sisartensa kanssa. Läntisessä Euroopassa avioliitot solmittiin suhteellisen vanhoina (24–30-vuotiaina), mikä johtui osittain kotitalouden perustamiseen liittyvistä taloudellisista vaikeuksista – tai vaatimuksista. Myöhäisestä avioitumisiästä huolimatta lapset jättivät lapsuudenkotinsa jo teini-ikäisinä (15–18-vuotiaina) työskennellen ja asuen esimerkiksi palkollisina ja oppipoikina muiden talouksissa. European Marriage Pattern EMP koski lähinnä Länsi- ja Luoteis-Eurooppaa. Muualla avioliitot solmittiin yleensä varhemmin, ne olivat järjestettyjä ja pariskunta jäi usein asumaan miehen kotiin. Itäsuomalainen kotitalous oli tyypillisesti ryhmäperhe, jossa asui ydinperheen lisäksi muitakin henkilöitä. Savossa saman katon alla asuneet perheet olivat tavallisesti biologista tai aviollista sukua keskenään, mutta he muodostivat myös työyksikön ja raatoivat yhdessä kaskilla. Monijäsenisistä perheistä huolimatta nykyaikainen 3–5 hengen perhetyyppi oli 1800-luvun alussa Savon maaseudulla kaikkein yleisin. Toiseksi yleisimpiä olivat perheet, joihin kuului kuudesta kymmenen jäsentä. Varsinaisia suurperheitä, vähintään 16-henkisiä yhtymiä, oli vuonna 1810 ainoastaan kolme prosenttia (605 kotitaloutta) Savon silloisten kotitalouksien kokonaismäärästä (17 650). Suurperheisiin kuului yleensä muitakin kuin veri- ja aviosukulaisia.¹³⁵

Kirsi Sirén on painottanut väitöstutkimuksessaan itäisen ja läntisen perhesysteemin eroa Suomessa. Kotitalouden suuri koko, useiden avioparien määrä, omaisuuden jakaminen talossa asuvien poikien kesken, maaomaisuuden periytyminen vain miehille ja naisten varhainen avioituminen luonnehtivat itäistä perhemallia 1700-luvulla. Idässä kotitalous oli kollektiivinen, taloudellisten ja poliittisten traditioiden keskus. Ikä- ja sukupuolihierarkia oli paljon selvempi kuin läntisessä perhejärjestelmässä: vanhemmat olivat lastensa yläpuolella, iäkkäämmät nuorempien ja miehet naisten yläpuolella, erityisesti aviomies vaimon. Tutkimuksissa on todettu, että taloudelliset, institutionaaliset, demografiset ja ekologiset tekijät muokkasivat perhekäsitystä. Elina Wariksen väitöskirja ruokolahtelaisista perhelaitoksesta ja yhteisöllisestä toiminnasta vahvasti, että sukulaisuuteen ja työryhmään liittyvät roolit menivät Itä-Suomessa osittain päällekkäin. Waris kuvasi ruokolahtelaisen perhejärjestelmän liittoluonnetta, kotitalouksiin perustettuja yhtiöitä. Hänen mukaansa perinteinen suurperhe-käsite ei kuitenkaan sovellu kuvaamaan 1700–1800-luvun vaihteen ruokolahtelaista perhejärjestelmää. Ruokolahtelaisten rakennuksia ja rakennuskantaa koskevat inventaariot tuomiokirjoissa ja yhtiöiden jakoihin liittyvät selvitykset osoittivat, että osatalouksista muodosti eräänlaisen osayhtiön: yhtiöelämä supistui vain osittaiseen omaisuusyhteyteen ja/tai niissä tehtyyn yhteiseen viljelyyn ja karjanhoitoon. Yhdessä aterioivien ja saman katon alla nukkuvien perheyhteisöjen ja erillään asuvien kotitalouksien välillä oli monenlaisia variaatioita. Tämä on hyvä muistaa tehtäessä johtopäätöksiä 1800-luvun alun itäsuomalaisista kotitalouksista. Ylipäätään on huomioitava, etteivät sukulaisuussiteet välttämättä ole kotitaloutta koossa pitävä tekijä. Voinemme kuitenkin olettaa, että toimiva itsenäinen kotitalous oli jäsenilleen vähintäänkin jokapäiväistä elantoa tuottava yksikkö, jossa oli

¹³⁵ de Vries 2008, 14–16; Wall 1983, 2; Laslett 1983, 517; Wirilander 1960, 87; Voionmaa 1969 (1915).

tärkeää työkykyisten jäsenten riittävän suuri lukumäärä suhteessa alaikäisiin, vanhuksiin ja työkyvyttömiin eli niin sanotusti tuottamattomiin kotitalouden jäseniin. Sota-aikana toimiva huoltosuhde voi äkillisesti muuttua ja kotitalouden on pyrittävä löytämään uusi tasapaino taloudellisesti tuottavana yksikkönä.¹³⁶

Suomen sodan aikainen poikkeuksellisen korkea kuolleisuus pienensi perheitä, millä oli todennäköisesti vaikutuksensa perheiden toimeentuloon. Nimenomaan suurperhettä on pidetty yhtenä perheiden selviytymistä vahvistaneena mekanismina Itä-Suomessa. Suurperhe takasi ydinperhettä ja usean sukupolven kantaperhettä varmemmin riittävän työvoiman ja toimi suojana katoja ja väestönmenetyksiä vastaan. Mitä suurempi ruokakunta tai perhe, sitä enemmän sillä oli käytössään työvoimaa ja mahdollisuuksia monipuoliseen elinkeinojen harjoittamiseen. Monimuotoinen talous puolestaan mahdollisti parantuneen toimeentulon kautta ruokakunnan kasvun. Suurempi ruokakunnan koko ja monimuotoinen talous vahvistivat näin toinen toisiaan.¹³⁷ Toisaalta EMP-keskustelussa on painotettu länsieurooppalaisen ydinperheen kykyä selviytyä ulkoisista paineista. Ydinperheellä oli resilienssiä selviytyä ja sopeutua muutoksiin. Taloushistorioitsija Jan de Vries korostaa, että ydinperhe oli liitto sekä miehen ja vaimon että vanhempien ja lasten välillä. Toisaalta ydinperhe oli haavoittuvainen ja kriiseissä hauras häiriöille ja herkkä hajoamaan. Paineissa ydinperheen sisäinen koheesio oli koetuksella. Siinä missä suurperhe sai vaikeina aikoina apua toisiltaan, ydinperheen oli usein turvaututtava kirkon ja kansalaisyhteiskunnan tarjoamaan mahdolliseen apuun. Toisaalta ydinperheen muodostama kotitalous oli erittäin sopeutuva ja – tämän päivän ilmaisuin – varsin strategisesti toimiva kokonaisuus, joka kykeni vastaamaan toimintaympäristönsä mahdollisuuksiin ja uhkiin ketterästi.¹³⁸

Perinteisiin agraariyhteisöihin kohdistunut mikrohistoriallinen tutkimus on 1990-luvulta lähtien korostanut, että erityisesti kriisiaikoina, nälänhätien ja sotien vallitessa, paikallisyhteisöjen toimintaa näyttävät ohjanneen monimutkaiset sukulaisuuden ja palkollinen–isäntä-aseman välittämät sosiaaliset tekijät. Yhteisön yleisenä strategiana oli elämän ja tuotannon ylläpitäminen ja niiden edellytysten turvaaminen. Perhestrategioilla tarkoitetaan useiden erillisinä ruokakuntina tai kotitalouksina eläneiden sukulais- tai liittolaisperheiden yhteistoimintaa. Liittolaisperheet muodostivat verkoston ja yhteneväisiä strategioita, joiden avulla yksittäiset ihmiset ja ryhmät torjuivat tulevaisuuden epävarmuutta.¹³⁹ Esimerkiksi Etelä-Karjalassa Ruokolahdella Pietari kasvukeskuksena mahdollisti toimeentulostrategian, jossa perheliitot hoitivat useita toimintoja samanaikaisesti: kaskeamista, voikauppaa, rahdinajoja ja muita sivuelinkeinoja. Ryhmä- tai liittoperheissä yhdessä toimiminen korostui, esimerkiksi sukulaisuuteen pohjaten tai taloudellisena yhtiökumppanuutena. Ryhmäperheen talous muodostui vähintään kahden pariskunnan muodostamasta ruokakunnasta. 1800-luvun alussa oli

¹³⁶ Laslett 1983, 535–536; Danhieux 1983, 416; Sirén 1999, 102–103; Waris 1999, 180–181.

¹³⁷ Piilahti 2007, 278.

¹³⁸ de Vries 2008, 14–16, 103.

¹³⁹ Häkkinen 1999, 112; Levi 1992, 12, 14.

tavallista, että samassa henkikirjan taloudessa asui useampia kuin vain yksi avio- pari lapsineen tai lapsitta. Useimmiten nämä ryhmäperheet olivat sukua keskenään. Savossa tyypillisiä olivat esimerkiksi isä-poika- ja veljesperheet sekä jos- sain määrin monikymmenjäsenet suurperheet, joissa avio- ja verisukulaisuus oli monipolvista ja -haaraista. Aikakauden lähteistä on kuitenkin vaikea varmuu- della päätellä, olivatko samaan talouteen merkityt henkilöt konkreettisesti samaa ruokakuntaa yhteisen pirtinpöydän ympärillä tai edes saman katon alla.¹⁴⁰

Historiantutkijat ovat korostaneet, että suurperheitä on muodostunut ni- menomaan runsaasti työvoimaa vaativiin elinkeinoihin. Sukupolvien välinen yh- teisasuminen oli tyypillistä myös muualla kuin Itä-Suomessa, esimerkiksi saaris- tossa. Usein vanhin poika, joka oli perimysjärjestyksessä ensimmäinen, meni nai- misiin isänsä vielä eläessä. Isä ja poika hoitivat talontöitä yhdessä, kunnes isä kuoli, sairastui tai tuli iän myötä työkyvyttömäksi. Beatrice Moring (1994) on tut- kinut perheiden rakennetta, sosiaalisia verkostoja ja talouden kehitystä Turun saaristossa 1600–1800-luvulla demografisin keinoin. Hän on seurannut ihmisiä paikallisyhteisössä useiden vuosisatojen ajan ja dokumentoinut muutosproses- sin. Samassa kulttuurimiljöössä oli samanaikaisesti erilaisia kotitalouden malleja, joihin vaikuttavat ihmisten taloudellinen ja sosiaalinen status. Maaseudulla ydin- perhe oli tunnusomainen tilattomille, suurperheet maanomistajille. Tilattomien ydinperhe oli maattoman väestön selviytymisstrategia, suurperhe työvoimaa tarvitsevan talollisen selviytymisstrategia.¹⁴¹

Beatrice Moring käyttää termiä kotitalouden syklinen kehitys (*cykliska hushållsutveckling*) kuvatessaan kotitalouden muodon ja rakenteen muutosta sen mukaan, kuinka talouteen tuli tai poistui uusia jäseniä syntymien, muuttojen, avioliittojen ja kuolemien myötä. Moringin mukaan yhteiskunnallinen hoito- tai suojaverkko (*omsorgsnätet*) pohjautui perheen ja suvun työpanokseen, mutta var- sinkin isommissa talouksissa työtehtäviä liikeni myös vähemmän tuotteliaille jä- senille ja samalla kapasiteettia huolehtia heistä. Tämä ei koskenut ainoastaan isännän tai emännän iäkkäitä vanhempia, vaan huolenpito ulottui ahtaalla ole- viin sisaruksiin, orvoiksi jääneisiin sisarusten lapsiin, aviottoman lapsen synnyt- täviin tyttäriin tai vaikkapa vanhenevaan leskisetään.¹⁴²

Beatrice Moringin väitöskirjan perusteella kotitalouden (*hushåll*) ja ympä- ristön vuorovaikutus oli merkittävää saariston asukkailla. Perinteisessä maata- lousyhteiskunnassa monipuolinen talous useine sivuelinkeinomahdollisuuksi- neen näyttää lisänneen perherakenteen monimuotoisuutta. Kriisiaikoina saaris- tolaisyhteisön taloudellinen rakenne, jossa kalastus ja karjanhoito olivat keskei- set elinkeinot, antoivat yhteisölle vastavoimaa sota-, tauti- ja katovuosien kriisejä vastaan. Saaristossa vallitsi tietoisuus resurssien rajallisuudesta, mikä näkyi re- surssien jaossa. Väestötilastoissa oli nähtävissä pyrkimys tasapainoon: hedelmäl- lisyys oli ankarissa saaristo-oloissa alemmalla tasolla kuin Manner-Suomessa.¹⁴³

¹⁴⁰ Waris 1999, 22–25; Piilahti 2007, 26; Wirilander 1960, 85–86.

¹⁴¹ Moring 1994, 143.

¹⁴² Moring 1994, 141; Waris 1999, 38.

¹⁴³ Moring 1994, 141; Piilahti 2007, 23.

Tarkastellessaan savolaista kartanokulttuuria 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alkupuolella Anna-Maria Åström on nostanut säätyläisten sosiaalisten kontaktien keskeisiksi elementeiksi sukulaisuuden ja naapuruuden.¹⁴⁴ Suvusta oli turvaa, ja sukulaisista huolehtiminen koettiin kaikkien velvollisuudeksi. Myös säätyläistalouksissa sukuverkostojen sisällä ydinperheet kasvoivat ja pienenivät huollettavien lähisukulaisten määrän ja perheiden varallisuuden mukaan. Vanhemmat ja sisarukset olivat tärkeitä. Asiakirjatasolla tilattomat näyttävät erityisesti 1700-luvun loppupuolelta lähtien muodostavan yhä enenevässä määrin pieniä ydinperheitä, kuten yksineläjiä, aviopareja tai leskiä lapsen kanssa. Sukuverkostot ulottuivat kuitenkin itsellismökissäkin asuvan avioparin ylle ja toivat näin omalta osaltaan taloudellista joustovaraa heidän elämäänsä.¹⁴⁵

Perhettä ei tutkimuskohteena voi irrottaa ja eristää siitä yhteisöstä, jossa sen jäsenet elivät ja vaikuttivat, vaan perheitä on tutkittava suhteessa yhteisöön. Todellisuudessa niin perheiden sisäiset kuin niiden väliset suhteet vaikuttivat merkittävästi ja monella tavalla ihmisen elämän ehtoihin. Sama pätee 1800-luvun alun itäsuomalaiseen perheeseenkin. Sukulaisuuteen liittyvässä historiatutkimuksessa on viime vuosikymmeninä oltu kiinnostuneita myös siitä, miten ihmiset käyttivät ja arvostivat sukulaisuutta jokapäiväisessä elämässään. Tämä näkökulma on relevantti tutkittaessa ihmisiä sotien ja muiden kriisien aikana, jolloin sukulaisverkostot voivat toimia sosiaalisena tuki- ja hoivaverkostona ja lisätä kotitalouden ja sen jäsenten resilienssiä. Yksilöitä ei tarkastella toisistaan erillisinä, vaan osana perhettä, sukua, paikallisyhteisöä ja ympäristöä. Tässä tutkimuksessa käytän rinnakkain käsitteitä perhe ja kotitalous korostaen molemmissa käsitteissä 1800-luvun alun nykyistä laajempaa perheyhteisöllisyyttä.¹⁴⁶

Kari-Matti Piilahti on 2007 ilmestyneessä väitöskirjassaan analysoinut valkealalaisten perheiden ekologis-taloudellisia resursseja ja kontaktiverkostoja 1600–1700-luvuilla usean sukupolven ajan. Kriisiaikoina ruokakunnat pyrkivät säilyttämään tasapainonsa ulkoisen kontaktimuodostuksen avulla. Taloudelliset suhteet suuntautuivat osittain eri tahoille kuin kotitalouksien sosiaalinen vuorovaikutus. Velanottoa ja -antoa, takauksia ja taloudellista yhteistyötä tehtiin ainakin osittain eri henkilöiden kanssa kuin solmittiin avioliittoja ja kummiyhteyksiä. Valkealaisten toimintakenttä oli kokonaisuudessaan omapitäjäpainotteinen. Vuorovaikutus tapahtui ensisijaisesti omassa ja naapurikylässä, ja sitä kauempana asuviin muodostui linkkejä lähinnä takausten, velkasuhteiden ja avioliittojen kautta. Kriisiaikoina taloudelliset kontaktit keskittyivät omaan pitäjään, kun taas avioliitoissa ja kummiyheteissa pitäjän ulkopuoliset kontaktit vahvistuivat. Piilahti päätyi tulokseen, etteivät kriisiajat vaikuttaneet merkittävästi velkakontaktien laajenemiseen pitäjän ulkopuolelle. Takausmiehet haettiin kriisiaikoina pääasiassa lähikylästä ja ulkopaikkakuntalaisten osuus laski. Velkoja perittiin tiheimmin katovuosina ja heti niiden jälkeen. Sen sijaan toispaikkakuntalaisia avioliittoja solmittiin suhteellisesti eniten kriisiaikoina ja niiden jälkeisinä

---

¹⁴⁴ Åström 1993, 180.

¹⁴⁵ Miettinen 2012, 268.

¹⁴⁶ Piilahti 2007, 20.

vuosina, joskin myös kylän sisäisiä avioliittoja solmittiin poikkeusoloissa tavallista enemmän.¹⁴⁷

Ruokakuntien välisessä vuorovaikutuksessa oli olennaista vähentää taloudellista epävarmuutta ja pyrkiä minimoimaan satovaihteluiden ja muiden ulkoisten seikkojen vaikutus toimeentulolle. Myös perheen sisäiset tekijät, kuten kotitalouden rakenteen syklinen vaihtelu, huomioitiin. Kotitaloudet olivat voimakkaasti sidoksissa harjoittamiinsa elinkeinoihin ja niiden vaatimaan työvoimatarpeeseen. Toimeentulomuodot olivat vahvasti riippuvaisia luonnon ja teknisen kehityksen asettamista rajoista. Tarkoituksenmukaista oli turvata vähintään minimitoimeentulon saavuttamiseksi tarvittava työvoima.¹⁴⁸

Perifeerisellä maaseutualueella kotitaloudet eivät tavoitelleet elinkeinoiltaan voittoja ja rikastumista, vaan jokapäiväistä leipää. Anneli Meriläinen-Hyvärinen (2008) väitöskirja käsittelee pohjoissuomalaisten paikallisyhteisöjen luontois- ja maaseutuelinkeinoja pitkällä aikavälillä, 1600-luvulta 1990-luvulle. Pohjois-Suomessa kaskiviljelijät elivät 1700–1800-luvulla monitoimitaloudessa, jossa tavoitteena oli kotitalouden omavaraisuus. Työn tarkoituksena ja päämääränä oli riittävä toimeentulo. Kaskirukiin myynti oli järkevää silloin, kun ruista kertyi yli oman tarpeen, sillä oli kysyntää ja siitä maksettiin riittävän hyvä hinta. Viljanmyynti ei ollut säännöllinen ja vakaa osa toimeentuloa vaan ajoittainen ylimääräinen lisä, josta kaupankäyntiä harjoittaneet suvut pääsivät suotuisissa olosuhteissa nauttimaan ja jonka eteen he olivat valmiita tekemään työtä. Talonpoikien viljakaupalle oli ominaista erisuuruisten satojen aiheuttama vaihtelevuus. Monitoimitaloudessa oli jonkin verran sisäistä joustoa: mahdollisuuksia siirtyä tarvittaessa elinkeinosta toiseen. Taloudellisen tuoton rinnalla toimintaa ohjasi ja ylläpiti omanlainen kaskeamisen mentaliteetti, luontosuhde ja metsäinen elinympäristö. Esiteollisissa maaseutuyhteisöissä elintarvikkeiden ja niiden tuotantoedellytysten hallitseminen oli myös tärkeä vallan lähde. Esimerkiksi jos kriisiaikoina ei ollut saatavissa ulkopuolista elintarvikeapua, maata omistamaton väestö jäi suurella todennäköisyydellä talollisväestön armoille. Sota loi agraarisille kotitalouksille myös markkinoita, sillä sotilaat tarvitsivat elintarvikkeita, siviilit puolestaan suolaa, tupakkaa ja jauhoja.¹⁴⁹

On muistettava, että agraarisessa ja esiteollisessa läntisessä yhteiskunnassa kaikki kotitalouden jäsenet tekivät lähes aina työtä kotonaan: omalla tilallaan, vuokratorpassaan, palveluspaikassaan tai itsellisenä asuen toisten nurkissa. Vaikka perheen ja yhteiskunnan valtarakenteet olivat patriarkaalisia, kaikkien perheenjäsenten osuutta tuotantoon pidettiin olennaisena kotitalouden taloudellisessa selviytymisessä. Talollisperhe teki työtä yhdessä ja myös työn hedelmät jaettiin yhteisesti. Vasta teollistumisen myötä työ ja koti eriytyivät julkiseen ja yksityiseen sfääriin ja siirryttiin niin sanotun yhden elättäjän malliin ja palkkayhteiskuntaan. Miehistä tuli perheensä elättäjiä (*breadwinner*) ja lapsityövoimaakin käytettiin, mutta naiset jäivät hoitamaan palkatta kotia ja lapsia, luomaan edellytyksiä miehen kodin ulkopuoliselle työlle. Teollisuusyhteiskunnassa palkkaa

¹⁴⁷ Piilahti 2007, 268, 278.

¹⁴⁸ Piilahti 2007, 278.

¹⁴⁹ Meriläinen-Hyvärinen 2008, 83–84, 99, 115; Häkkinen 1999, 112; Lindegren 200, 511–512.

alettiin maksaa työntekijälle henkilökohtaisesti, mikä poikkesi agraarisen tuotantoyksikön käytännöistä. Länsi-Euroopassa nimenomaan Napoleonin aikaisten sotien jälkeen alkoi käänne, jossa vähitellen yhä useampi talollisten jälkikasvusta ja itsellis- ja palkollisväestöön kuuluvista hankki elantonsa kodin ulkopuolelta ja asui muualla kuin työnantajansa tiloissa. Samalla työntekijöiden paternalistinen valvonta alkoi heikentyä ja ydinperhe vahvistua. Toisaalta nuoret jättivät lapsuudenkotinsa ja perustivat oman perheen aiempaa vanhempina, sillä oli tärkeää löytää työpaikka, jolla elättää perhe, ja asunto, jossa ydinperhe voisi elää. Myös naisen asema muuttui: maalaistalojen emäntien rooli oli vahva ja näkyvä miehensä rinnalla yhteisessä tuotantoyksikössä ja itsellis- tai palkollispariskunta työskenteli yleensä samalle talolle, mutta teollisessa yhteiskunnassa avioavaimojen tehtävät rajoittuivat kodin- ja lastenhoitoon ja he olivat riippuvaisia miestensä ansioista.¹⁵⁰

Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900 tarkastelee laajaan dataan perustuen kriisiaikojen kuolleisuutta euraasialaisessa viitekehityksessä. Kuolleisuuden vaikuttavia taustatekijöitä olivat ennen kaikkea seuraavat kaksi: 1) yhteisön ja yksilön sosioekonominen ja kulttuurinen toimintaympäristö ja 2) kotitalouksien aktiivinen toiminta ja mikrotason päätöksenteko, joilla oli vaikutuksensa kotitalouksien rakenteisiin ja verkostoihin. Esimerkiksi agraarisessa tuotantoyksikössä vanhemmat joutuivat huonoina aikoina tekemään päätöksiä muun muassa resurssien ja vastuiden jakamisesta ja siitä, ketkä he asettivat kotitaloudessaan etusijalle ja keitä he erityisesti suojelivat. Kulttuurinen konteksti vaikutti kotitalouksien päätöksiin ja sitä kautta yhteisöjen ja alueiden demografiseen kehitykseen. Yksilöiden ja kotitalouksien toimintamahdollisuudet olivat kiinteässä yhteydessä sosioekonomiseen statukseen, yhteisössä vallitseviin oikeuksiin ja vapauksiin sekä rajoitteisiin, perinteisiin ja instituutioihin. Kulttuuri tarjoaa ohjeita yksilöille, kotitalouksille ja yhteisöille tulkita ympäristöään ja määritellä toimintamahdollisuuksiaan kulloisessakin tilanteessa. Samanaikaisesti kulttuurin rajoja koetellaan ja kulttuurinen konteksti kehittyy inhimillisessä toiminnassa. Äkilliset väestökriisit voivat toisaalta paljastaa yhteisön tiedostamattomia piiloasenteita, toisaalta horjuttaa olemassa olevia rakenteita.¹⁵¹

Renzo Derosasin ja Michel Orisin toimittamassa artikkelikokoelmassa *When Dad Died* analysoidaan yksilöiden ja perheiden selviytymistä kotitalouden pään, perheen isän, kuolemasta. Artikkeleissa tarkastellaan ja vertaillaan kansainvälisesti – Aasiasta Eurooppaan – perheiden toimintastrategioita isän kuoleman aiheuttamassa stressitilanteessa erityisesti 1700–1800-luvuilla. Yhteiskunnalliset rakenteet loivat kulloisessakin yhteisössä tyypillisiä toiminta- ja sopeutusstrategioita, mutta yleensä paikallinen tilanne oli tutkijoiden ennakkokäsityksiä monipuolisempi. Varsinkin kriisiaikoina sekä yksilöt että yhteisöt poikkesivat tavanomaisesta, rikkoivat rakenteellisia odotuksia. Kun esimerkiksi perheen isä kuoli, agraarisessa ja esiteollisessa yhteiskunnassa kotitalouden tilanteeseen vaikuttivat hyvin moninaiset seikat, kuten omistiko perhe maata, kuuluivatko he yhteisössään köyhiin vai varakkaisiin, oliko heillä saatavia tai velkoja ja jättikö

¹⁵⁰ Train 2016, 195; Seccombe 1986, 54, 56, 60–61; de Vries 2008, 210.

¹⁵¹ Lee, Campbell & Bengtson 2004, 431–433.

isä jälkeensä alaikäisiä vai täysi-ikäisiä lapsia, poikia vai tyttöjä. Maaseutuyhteisön kotitaloudet olivat asumis- ja kulutusyksiköiden lisäksi usein tuotannollisia yksiköitä, ja tuotannon jatkuvuus oli turvattava isännän kuolemankin jälkeen. Tällöin oli tärkeää, että kotitaloudella oli käytössään isännän työpanoksen korvaavaa työvoimaa. Yksittäisten perheiden tilanteet olivat isän kuollessa hyvin moninaisia. Kotitalouksien rakenne oli tavallaan jatkuvassa koetuksen ja muutoksen tilassa, rakenteen oli joustettava kulloisenkin tilanteen mukaan.¹⁵²

Kotitalouden resilienssi -käsitteeseen kiteytän tässä tutkimuksessa perheiden mahdollisuuksia ja tapoja reagoida sitä kohdanneisiin ulkoisiin ja sisäisiin muutostekijöihin kriisiaikana. Karkeasti yleistäen kotitalous selviytyy ja pärjää kriiseissä sitä paremmin, mitä enemmän sillä on kestävyyttä ja joustovaraa. Resilienssiä voi olla monentyyppistä, kuten ekologista (luonnon olosuhteisiin liittyvää), taloudellista, sosiaalista ja kulttuurista sekä yhteisöllistä ja yksilöllistä.

1.3 Tutkimuksen toteutus

1.3.1 Tutkimusaineisto ja -menetelmät

Kotitalouksien sodanaikaisten kuormitustekijöiden ja resilienssin tutkiminen edellyttää perheiden tilanteen ja olosuhteiden järjestelmällistä ja monipuolista kartoittamista. Maaseuturahvaan kirjeitä, päiväkirjoja ja muuta subjektiivista, kokemusperäistä aineistoa ei käytännössä ole saatavilla 1800-luvun alusta. Tämän vuoksi historiantutkijan on rakennettava kuva tutkimusajanjaksonsa talonpoikaisyhteisöstä ja kotitalouksista pääasiassa valtionhallinnollisten ja kirkollisten lähteiden avulla. Kirkollisia ja viranomaisasiakirjoja ei ole aikoinaan laadittu kuvaamaan perheitä tai kotitalouksia, vaan ne ovat syntyneet hallinnon ja kontrolloinnin välineiksi. Niihin on koottu tietoa esimerkiksi veronmaksukykyisistä ja -kyvyttömistä henkilöistä. Kirkonkirjojen avulla valvottiin ennen kaikkea seurakuntalaisten kristillistä nuhteettomuutta: uskonnollisen kirjallisuuden lukutaitoa, kristinopin taitoja, konfirmaatiota, ehtoollisilla käyntiä, avioliittoon vihkimisiä, lasten kastamisia ja kuolleiden hautaan siunaamisia. Muuttokirjojen ja -luetteloiden avulla varmistettiin, että jokainen kuului johonkin seurakuntaan ja ettei hän ollut irtolainen. Rippikirjoihin merkittiin rikoksia ja rangaistuksia ja muita kirkkoherran tarpeelliseksi katsomia merkintöjä. Kansa kirjattiin asiakirjoihin aikakauden patriarkaalisen ihanteen mukaisesti. Merkintöjen taustalla on sääty-yhteiskunnan hierarkkisuus, maata omistaneen mieslinjaisen ketjun korostaminen sekä niiden seurauksena ydinperhe, joka oli perimyslainsäädännön keskiössä. Tilattomat tai palkolliset saatettiin jättää kokonaan luetteloimatta tai heidät merkittiin maataomistavien alaisuuteen.¹⁵³

¹⁵² Derosas & Oris 2002; Oris & Ochiai 2002, 78; Fauve-Chamoux 2002, 130; Moring 2002, 174; Alter, Capron, Neven & Oris 2002, 404–409.

¹⁵³ Piilahti 2007, 17; Miettinen 2012, 263.

Selvittääkseni perheiden sodanaikaisia kuormitustekijöitä ja resilienssiä olen kerännyt seurakunnallisista ja paikallishallinnollisista lähdesarjoista järjestelmällisesti taustatietoja yksittäisistä kotitalouksista 1800-luvun kahdelta ensimmäiseltä vuosikymmeneltä. Yhdistämällä eri asiakirjojen tietoja saadaan hyvinkin yksityiskohtainen kuva yksittäisten kotitalouksien tilanteesta ja kehityksestä. Lisäksi koottua aineistoa on mahdollista tarkastella kvantitatiivisesti: luomalla kotitalouksista kylä- ja pitäjätasoisia tilastoja sekä vertailemalla kotitalouksia ja kyliä toisiinsa. Näin hahmottuu sekä varsin kokonaisvaltainen että monivivahteinen kuva paikallisyhteisön tilanteesta. Tutkimusaineistona on myös sodan synnyttämiä viranomaisten asiakirjoja ja muita paikallisia oloja kuvaavia seurakunnan ja valtionhallinnon arkistolähteitä. Keskeisenä Suomen sodan vaikutuksia kuvaavana lähteenä olen hyödyntänyt kotitalouksien laadituttamia ja käräjillä verifioituja sotavahinkoluetteloita ja niiden korvauskäsittelyprosessiin liittyviä dokumentteja. Pitäjänkokousten pöytäkirjoissa puolestaan käsiteltiin sodanaikaisia poikkeusoloja ja sodanjälkeistä jälleenrakennusta. (ASETELMA 2.) Tässä yhteydessä on huomattava, että Savon ja Karjalan läänin eli Kuopion läänin arkisto on suurimmaksi osaksi tuhoutunut ajalta ennen vuotta 1809 eikä maaherrojen/kubernöörin kertomuksia ole sotavuosilta eikä sitä seuranneilta vuosilta, ei myöskään kruununvoudin kertomuksia.¹⁵⁴

Päälähteitä täydentävästi käytän paikallisia oloja tutkimusajankohtana kuvaavia arkistolähteitä, karttoja, sanomalehtiä, aikalaisten muistelmateoksia sekä arkistoitua tai julkaistua suullista perinnettä Suomen sodasta. Myös Suomen sotaan liittyviä sotilasasiakirjoja on hyödynnetty, mutta pääpaino on ollut siviilien tilannetta käsittelevissä asiakirjoissa. (ASETELMA 2.) Metodinen pääperiaate on, että monipuolista tutkimusaineistoa luetaan, vertaillaan ja tulkitaan aktiivisesti ristiin lähdekriittisellä otteella. Tavoitteena on luoda perusteltu kokonaiskuva 1800-luvun alun iisalmelaisten kotitalouksien olosuhteista ja erityisesti sodan vaikutuksista.¹⁵⁵ Lähdeluettelon yhteydessä on lyhyt katsaus arkistolähteiden ja kirjallisuuden valintaan ja käyttöön liittyen.

¹⁵⁴ Kokkonen 2009b. Haminan rauhan jälkeen maaherrojen vuosittaisia kertomuksia ei laadittu Suomessa muutamaan vuoteen. Vuonna 1811 keisarillisella reskriptillä kuvernöörejä kehoitettiin lähettämään kertomukset läänien tilasta määräajoin 1799 annettujen ohjeiden mukaisesti. Kehotus uusittiin 1816, jolta vuodelta on säilynyt myös Kuopion läänin maaherran kertomus. Tilastokeskus 2012.

¹⁵⁵ Kansallisarkistossa olevien Suomen sodan asiakirjojen lisäksi käytössä on ollut myös venäläistä lähdeaineistoa. Iisalmen kaupungin hallinnoimassa *Koljonvirta – historiaa ja yrittäjyyttä* -hankkeessa 2005–2007 (Interreg III A Karjala) koottiin Iisalmeen tietoa Suomen sotaan liittyvistä historiallisista dokumenteista Moskovan sota-arkistossa. Tutkijat Marina Dubova valtiosuojelukeskuksesta ja Tatjana Berdjajeva Sortavalan museosta tekivät tutkimusmatkan Moskovan sota-arkistoon ja laativat listan siellä olevista Suomen sodan asiakirjoista. Listan perusteella projektipäällikkö Saku Heikkinen ja Koljonvirran historian tuntija, yhteysjohtaja Jouko Pennanen valitsivat Iisalmen kaupungille kuvattavat dokumentit, jotka Dubova ja Berdjajeva kuvasivat Moskovassa ja hoitivat tarvittavat luvat Venäjän hallinnolta. Dokumentit toimitettiin Iisalmeen kesäkuussa 2007. Dokumentit käänsi tutkija Juri Shikalov Joensuun yliopistosta. Dokumenttimateriaalia oli kaikkiaan yli 50 sivua, mutta siitä päätettiin käänntää ”vain merkittävimmät osat” (37 sivua ja viisi karttaa). *Koljonvirta – historiaa ja yrittäjyyttä...* 2008, 6.

ASETELMA 2 Keskeiset tutkimuslähteet.

1. TILASTOLLISET TIEDOT KOTITALOUKSISTA	2. KUVAILEVAT TIEDOT IISALMEN PITÄJÄSTÄ JA PITÄJÄLÄISISTÄ
1.1. Sodan synnyttämät arkistolähteet	2.1. Aikalaiskuvaukset
1.1.1. Pien-Savon ylinen tuomiokunta, tuomiokirjat 1808–1809: sotakorvausanomusten verifioinnit 1.1.2. Buxhoevdenin siviilikanslia 1808: sotakorvausanomusten käsittely 1.1.3. Hallituskonseljin (senaatin kamari-osaston) talousosaston arkisto 1809–1816: sotakorvausanomusten käsittely	2.1.1. Iisalmen maaseurakunta pitäjänkokousten pöytäkirjat 1808–1814 2.1.2. Pien-Savon ylinen tuomiokunta, tuomiokirja 1808 2.1.3. Muita hallinnollisia asiakirjoja 2.1.4. Karttoja 2.1.5. Upseerien muistelmat 2.1.6. Aikakauden sanomalehdet
1.2. Kotitalouksiin liittyvät jatkuvat arkistosarjat n. 1805–1815	2.2. Suullinen perinne Suomen sodan ajasta Iisalmessa
1.2.1. Iisalmen maaseurakunta: <i>a) väestörekisteri</i> kastettujen, vihittyjen ja haudattujen luettelot; rippikirjat ja lastenkirjat; muuttaneiden luettelot (säilyneet v:sta 1810); perukirjat, erityisesti 1808–1811 <i>b) hallintoarkisto</i> väkilukutaulukot, erityisesti 1800–1815 1.2.2. Savon ja Karjalan läänin läänintilit, Pien-Savon ylinen kihlakunta, Iisalmen pitäjä: Iisalmen henkikirjat ja muut pitäjän kotitalouksia koskevat luettelot, erityisesti 1805–1815 1.3. Pien-Savon ylinen tuomiokunta perukirjat, erityisesti 1808–1811 1.4. Svenska Riksarkivet, Vuoden 1800 varallisuusveroluettelo (kertaluonteinen)	2.1. Suomen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto Sota ja vainoajat, Suomen sota: Iisalmea koskevat historialliset tarinat, erityisesti Koljonvirran taistelu 2.2. Sanomalehdissä ja paikallishistorioissa julkaistut kansantarinat Iisalmeen liittyvät Suomen sodan tarinat

Sotakorvausanomukset

Venäläisten paikallisväestölle aiheuttamia aineellisia menetyksiä on mahdollista analysoida siviilien tekemien sotavahinkoluetteloiden avulla. Venäläisten Suomen armeijan ylipäällikön, kreivi Buxhoevdenin kanslia antoi 1808 useita hallinnollisia määräyksiä, joiden perusteella siviiliväestöllä oli mahdollisuus tehdä korvausanomuksia sodan vuoksi kärsimistään vahingoista. Anomuksia laadittiin Suomessa runsaasti vuosien 1808–1813 aikana, Iisalmessa niitä on vähintään 665 kotitaloudelta 1808–1809. Iisalmelaisista sotavahinkoluetteloista on kerrottu tarkemmin luvussa 3.1. On huomattava, että laaditut luettelot koskivat vain venäläisten tekemiä vahinkoja ja niistäkin vain sellaisia, joita venäläiset eivät olleet heti korvanneet ja joista siviilit katsoivat aiheelliseksi tehdä korvausanomuksen. Kaikilla vahinkoja kärsineillä ei todennäköisesti edes ollut mahdollisuutta tehdä tai teetättää kirjallista anomusta. Näistä rajoitteista huolimatta korvausanomukset ovat kiistatta merkittävin lähde tutkia yksityiskohtaisesti niitä perheitä ja kyliä, jotka kokivat aineellisia menetyksiä Suomen sodan aikana.

Suomessa yksityisten henkilöiden korvausvaatimuksia tuli runsaasti niiltä paikkakunnilta, joissa venäläiset olivat taistelleet, liikkuneet tai majoittuneet. Buxhoevden tuskin oli varautunut tällaiseen korvaustulvaan. Toisaalta on arveltu, ettei venäläisillä ollut alun perinkään aikomusta maksaa mitään. Kyse olisi ollut vain propagandasta, jotta Suomen väestö pidettäisiin rauhallisena. Toisaalta Buxhoevdenin antamia lupauksia joukkojen huoltoon tarvittun muonan, rehun ja kyyditysten maksamisesta on pidetty myös taktiikkana, jolla venäläiset halusivat varmistaa pitkälti paikallisväestön resurssien varassa olleen huoltonsa jatkuvuuden pitämällä paikallisyhteisöt rauhallisina. Todennäköisesti kyse oli sekä sodanaikaisesta propagandasta että taktiikasta. Bonsdorff kiteyttää venäläisten rauhoittamispolitiikan houkuttelevan ”lahjusten kullan” ja pakottavien ”piiskansolmujen” yhdistelmäksi. Sodan päättymisen jälkeen korvauksia maksettiin, joskaan ei täysimääräisenä eikä kaikille vahinkoja kärsineille. Lupaus vahinkojen korvaamisesta pidettiin vain osittain, mutta näinkin vajavaisesti toteutuneena sotakorvaukset olivat yksi valloitetun alueen rauhoittamiskeino sodan jälkeen.¹⁵⁶

Vahinkoja kärsineet kotitaloudet laadittivat omat luettelonsa, jotka todistettiin oikeiksi, allekirjoitettiin ja vahvistettiin valalla käräjillä. Sieltä anomukset lähetettiin maaherran virastoon, josta ne toimitettiin edelleen, lähetysajankohdasta riippuen, joko Buxhoevdenin siviilikansliaan, kenraalikuvernöörin kansliaan tai hallituskonseljin kansliaan. Jussi Jääskeläinen on todennut, että sotavahinkojen arvioinnissa oli riski, että talonpojat käyttäisivät tilaisuutta hyväkseen ja liioittelisivat vahinkoja ja mahdollisesti lisäisivät niihin myös kaiken Ruotsin armeijan ottaman. Tämän estämiseksi vahinko, sen ajankohta, tekijä ja tekotapa oli ilmoitettava mahdollisimman täsmällisesti. Korvauksiin oikeuttavan tekotavan tuli olla venäläisten tekemä varkaus, pakko-otto, ”väkivaltainen haltuunotto” tai vastaava. Sotatilan vuoksi armeijoilla oli oikeus saada korvausta vastaan elintarvikkeita ja kulkuvälineitä. Ne olivat armeijoiden huollolle välttämättömiä, ja niitä kutsuttiin pakko-otoiksi. Ainoastaan lämpö ja sänkyoljet talon tuli antaa käyttöön korvauksetta¹⁵⁷. Koska venäläiset viranomaiset eivät asettaneet omia arviointikomissioitaan, vastuu koko prosessista oli Ruotsin valtakuntaa aiemmin palvelleilla viranomaisilla. Historiallisena lähteenä korvausanomuksia on kritisoitu muun muassa siitä, että korvausta hakevan oli mahdollista vaikuttaa arviointiin, jos hän ja anomuksen kirjoittaja tunsivat toisensa entuudestaan. Toisaalta vahinkoja oli maalaisyhteisössä verrattain hankala kovin paljon liioitella, koska naapurit tunsivat toistensa arvokkaimman omaisuuden – viljan ja karjan – hyvin. Isot petosyritykset olisivat tulleet varmasti ilmi vahinkoluetteloja käräjäoikeudessa verifioitaessa. Naapurikateus piti tästä huolen. Jos yleinen henki pitäjässä kuitenkin oli se, että anomusten kautta haettiin oikeutta epäoikeudenmukaiseen kohteluun, ei vahinkoluetteloissa ainakaan vähätelty vahinkoja.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Hårdstedt 2006, 234; Jääskeläinen 2011, 15; von Bonsdorff 1929, 434.

¹⁵⁷ von Bonsdorff 1929, 257.

¹⁵⁸ Hårdstedt 2006, 233–234; Nygård 1999, 352; Jääskeläinen 2011, 20–21.

Perukirjat

Sotavahinkoluettelot kertovat kotitalouksien menettämästä omaisuudesta, mutta eivät siitä, miten suuren osan vahingot muodostivat perheiden omaisuudesta. Kotitalouksien kokonaisvarallisuutta voidaan tarkastella perukirjojen avulla, ja tätä kautta on mahdollista saada käsitys aineellisten menetysten suhteellisesta suuruudesta. Perukirjan tarkoitus oli kuvata varallisuutta sellaisena kuin se oli vainajan kuolinhetkellä ollut: kiinteä ja irtain omaisuus, velat ja saatavat. Vuoden 1734 yleisen lain mukaan täysi-ikäisinä kuolleiden omaisuudesta piti toimittaa perunkirjoitus perinnönjakoa varten viimeistään kolmen kuukauden jälkeen kuolemasta. Maaseudulla perukirja oli vieraiden miesten laatima perillisten tai näiden holhoajien läsnä ollessa. Pesän ilmoittaja toimi valan velvoittamana. Perukirjassa tuli ilmoittaa koko pesän omaisuus. Omaisuusluettelo voitiin toimittaa joko kihlakunnan tuomarille kuukauden sisällä sen laatimisesta tai asiakirja voitiin esittää seuraavilla käräjillä. Jos näin ei tapahtunut, uhkasi leskeä rangaistus: neljäsosa hänen perinnöstään vähennettäisiin jaettavaksi muiden perillisten kesken. Tutkimusten perusteella on kuitenkin käynyt ilmi, että esimerkiksi köyhien kuolinpesistä tehtiin perukirjoja harvoin, vaikka omaisuuden salaamisesta ja perunkirjoituksen laiminlyönnistä oli määrätty rangaistus. Köyhillä ei ollut välttämättä mitään jaettavaa. Perukirjoja on myös tuhoutunut ja kadonnut.¹⁵⁹

Lain määräysten kirjaimellinen noudattaminen tarkoittaisi sitä, että Suomen sodan aikaan menehtyneiden aikuisten omaisuudesta olisi pitänyt laatia perukirja vuosien 1808–1809 aikana. Näin ei käytännössä kuitenkaan ollut. Iisalmessa sotavuosina kuolleiden omaisuudesta tehdyt perukirjat jakautuvat lähes poikkeuksetta vuosille 1808–1811. Olen käynyt näiden neljän vuoden perukirjat Iisalmen osalta läpi. Niitä kertyi yhteensä 193. Tämän perusteella perukirja on tehty noin joka viidennestä täysi-ikäisenä kuolleen iisalmelaisen omaisuudesta. Tilanne vaikuttaa varsin tyypilliseltä: Erkki Markkasen väitöskirjan mukaan perukirjoja tehtiin 1800–1900-luvun vaihteessa noin joka kolmannesta kuolinpesästä ja aiemmin tätä vähemmän. Perukirjoitukseen ryhdyttiin erityisesti silloin, kun perillisille oli jotain jaettavaa, kuolinpesällä oli saatavia tai se oli velkainen. Muutoin perunkirjoitusmääräyksiä rikottiin yleisesti. Perukirjan laatiminen myös maksoi, mikä ei ainakaan kannustanut köyhiä kuolinpesiä lain noudattamiseen. On siis muistettava, että perukirjat kuvaavat ennen kaikkea omistavan aikuisväestön varallisuutta.¹⁶⁰

Iisalmelaisten perukirjoja löytyi sekä tuomiokunnan arkistosta (17 prosenttia) että seurakunnan arkistosta (83 prosenttia). Valtaosa oli seurakunnan arkistossa, mikä viittaa siihen, että vainajan leski oli menossa uudelleen naimisiin. Tämä oli tärkeä motiivi laadituttaa perukirja. Jos leskeksi jäänyt aikoi uudelleen naimisiin, hänen oli osoitettava perunkirjoitus pidetyksi, ennen kuin hänet saatiin kuuluttaa kirkossa uuteen avioliittoon. Lain mukaan pappi menetti vir-

¹⁵⁹ Vuoden 1734 laki, IX luku; Nummela 2013, 167–168.

¹⁶⁰ Markkanen 1988, 52; Pitkänen 1995, 50; Nummela 1995, 89; Nummela 2013, 167–168; Perlinger 2005, 40; Hemminki 2014, 266–268. Ilmajoella ja Nordmalingissa perukirjat tehtiin lähes 80-prosenttisesti lakisääteisesti kolmen kuukauden kuluessa kuolemasta. Kuitenkin Suomen sodan aikana näilläkin paikkakunnilla perukirjoitus viivästyi huomattavasti.

kansa, jos hän vihki lesken ennen laillista perinnönjakoa. Miesleski saattoi avioitua puolen vuoden päästä puolisonsa kuolemasta, mutta naislesken tuli odotella uutta liittoa vuoden verran. Sotavuosien 1808–1809 lesket menivät varsin usein 1–3 vuoden jälkeen uudelleen naimisiin, minkä huomaa myös seurakunnan arkistossa säilytettävien perukirjojen kasvavasta määrästä. Lisäksi seurakunnan arkistossa on todennäköisesti enemmän köyhemmän kansanosan perukirjoja kuin tuomiokunnan arkistossa. Köyhien kuolinpesien perukirjat olivat lyhyitä ja pelkistettyjä, kun mitään jaettavaa perillisille ei ollut. Perukirjoissa oli tarkoitus esittää omaisuus sellaisena kuin se kuolinhetkellä oli ollut, mutta niiden perusteella ei muodostu välttämättä käsitystä iäkkään väestönsosan varallisuudesta, vaan aktiivisessa työiässä ja perheenperustamisessa olevan väestön varallisuustilanteesta. Monessa perunkirjoitetussa kuolinpesässä lapset olivat vielä alaikäisiä.¹⁶¹ Iisalmissa perukirjoja tehtiin eniten tarkasteluajanjakson keskimmaisina vuosina 1809–1810: neljä viidesosaa peruskirjoista oli laadittu näinä kahtena vuotena. Suuri määrä selittynee sillä, että vuodenvaihteeseen 1808–1809 osunut raju tautiepidemia lisäsi huomattavasti kuolleisuutta – ja pienellä viiveellä perunkirjoitusten tarvetta. (TAULUKKO 1.)

TAULUKKO 1 Iisalmen pitäjässä laaditut perukirjat 1808–1811.

Perukirjan laatimisvuosi	Perukirjojen lkm	%-osuus
1808	16	8
1809	85	44
1810	69	36
1811	23	12
Yhteensä	193	100

Lähde: KA, Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1810; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1811; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1–2, vuodet 1808–1811.

Talolliset tekivät sekä perukirjoja että korvausanomuksia suhteellisesti eniten ja selvästi enemmän kuin heidän suhteellinen osuutensa pitäjäläisistä oli. Tämä ei ole yllättävää, sillä maaseutuyhteisössä talolliset olivat – vähäisten säätyläisten lisäksi – ainoita, jotka omistivat kiinteää omaisuutta. Talolliset kävivät myös vilja- ja voikauppaa, minkä vuoksi heiltä jäi saatavia ja velkoja. Varakkaimpien säätyläisten ja talollisten irtaimessakin omaisuudessa riitti jaettavaa: hevosia ja karjaa, rekiä ja veneitä, työkaluja ja talousastioita. Pääosin itäsuomalaisen maaseutuväestön varallisuustaso oli alhainen. Laillinen perinnönjako kuitenkin edellytti perunkirjoitusta. Perukirjaa lähdeaineistona käytettäessä on huomioitava sekä sen painottuminen tilallisiin että uutta avioliittoa suunnittelevien leskien talouksiin. Lisäksi on pohdittava, millaista varallisuutta perukirjoissa lueteltiin ja miten se hinnoiteltiin. Perukirjoissa ei välttämättä lueteltu kaikkea omaisuutta, vaan se, jolla nähtiin olevan arvoa perinnönjaossa, jonka olemassaolo

¹⁶¹ Luttinen 2010b; Toivanen 2005, 12; Markkanen 1977, 44–48; Nummela 1988, 28; Nummela 2013, 168. Esimerkiksi Mikkelissä kustavilaisena aikana 1789–1809 täysi-ikäisten keskimääräinen kuolinikä oli 53 vuotta, ja perukirjoitettu väestö kuoli kymmenisen vuotta nuorempana, noin 40-vuotiaana. Korhonen 1986, 23.

muistettiin ja josta saattaisi syntyä perintöriitoja. Tutkimusten perusteella perukirjoissa määritellyt hinnat omaisuudelle olivat jonkin verran matalammat kuin vapailla markkinoilla. Kuolinpesän omaisuus oli usein jo käytössä kulunutta ja kotieläimet vanhoja. Perukirjoihin listattiin paljon sellaista kotitaloustavaraa ja työkaluja, joita ei yleensä ostettu vaan ne tehtiin kotona puhdetöinä. Perukirja toimi perinnönjaon perustana. Perillisistä tuskin kukaan oli innokas yliarvostamaan tulevaa perintöään, ja tämä ajattelu todennäköisesti heijastui uskotujen miesten määrittämiin hintoihin. Perukirjan toimitusmaksunkaan vuoksi kuolinpesän omaisuutta ei ollut syytä ylihinnoitella: seurakunnan vaivaiskas- saan oli maksettava köyhäinosuus (*fattigas andel*), joka oli kahdeksasosa prosentti (1/8 %) kuolinpesän varallisuudesta. Ilkka Nummelan mukaan perunkirjoituksen tarkoitus oli arvioida pesän arvo yhtenä kokonaisuutena, raha-arvona, joka oli mahdollista saada myytäessä se. Kyse oli eräänlaisen könttähinnan muodostamisesta.¹⁶²

Vuoden 1800 varallisuusverotiedot

Perukirjojen lisäksi on toinen lähde, joka kuvaa kotitalouksien varallisuutta 1800-luvun alussa. Norrköpingin valtiopäivillä 1800 säädettiin valtakunnassa kannettavaksi kertaluonteinen omaisuusvero. Veroa varten suoritettu omaisuuden arviointi on Eino Jutikkalan mukaan luotettavampi omaisuuden kuvaaja kuin vuosittaiset toistuvat veroluettelot, joilla oli taipumus toistaa itseään. Veronalaista oli sekä yksityisten että yhteisöjen omaisuus. Verovapaita olivat talouksesineet (*husgeråd*), joilla tarkoitettiin myös tavallisia huonekaluja ja vaatevarastoja sekä sellaista hopeaa, jonka käyttö ei ollut ylellisyysasetusten mukaan kielletty.¹⁶³

Maaseudulla kaikki tilat oli verotettava ”etujensa mukaan verrattuna kussakin maapaikassa käyviin arvoihin ja hintoihin”, sillä jopa samassa pitäjässä saman manttaalisten tilojen todettiin olevan hyvin erilaisia ”niin laajuuteen, tiluksiin ja maan viljavuuteen kuin rakennuksiin ja kuntoon nähden.” Talonpoikien hallitsemat kruununtilat taksoitettiin samojen perusteiden mukaan kuin perintötilat. Verotettaviksi joutuivat myös kuninkaankartanot, siviilivirkatalot ja pappilat sekä osa sotilasvirkataloista. Ne henkilöt, joilla ei ollut vähintään 50 rixsin omaisuutta, olivat verovapaat. Tosin kiinteistöjen omistajista vähäisimmätkin joutuivat verovelvollisiksi.¹⁶⁴

Verotusluetteloissa on kolme saraketta, joista ”tunnetun” ja ”tuntemattoman” omaisuuden sarakkeet on ilmaistu pankinrikseinä. Kolmas sarake oli valtionvelkaseteinä esiintyviä ”pääomia ja saatavia” varten, sillä velkasopimukset oli yleensä kirjoitettu valtionvelkasetelien määräisiksi. ”Tunnetulla omaisuudella” vuoden 1800 varallisuusverotuksessa tarkoitettiin lähinnä kiinteistöjä.

¹⁶² Nummela 2013, 168; Nummela 2007, 107; Nummela 1988, 28; Markkanen 1988, 17.

¹⁶³ Jutikkala 1949, 170–171 ja 175; Nummela 1990, 7–8. Vuonna 1800 arviointi tehtiin yhdenmukaisten perusteiden mukaisesti. Arvioimislautakuntaan kuului kaksi jäsentä kustakin säädystä. Puheenjohtajana toimi läänin maaherra. Kussakin kaupungissa ja kihlakunnassa oli oma lautakuntansa. Lisäksi säädettiin, että talonpojat pääsivät mukaan kaupunkilaisten omaisuuksia arvioimaan ja porvarit vastaavasti maalaisten.

¹⁶⁴ Jutikkala 1949, 173–174.

Tuntematonta omaisuutta olivat esimerkiksi rahat, saatavat ja lainatut pääomat.¹⁶⁵ Maalaisvarallisuus oli valtaosaltaan maaomaisuutta. Suomalaisen talonpojan omaisuus vaihteli taksoituksessa muutamasta sadasta (Itä-Suomessa vain muutamasta kymmenestä) pankinriksistä tuhanteen tai puoleentoista tuhanteen pankinriksiin. Eino Jutikkalan tutkimukset ovat osoittaneet, että maalaisvarallisuus heikkeni lännestä itään mentäessä. Maan vauraimmat talonpojat asuivat pääasiallisesti Helsinki–Pori-linjan lounaispuolella sekä lisäksi Ylä-Satakunnassa ja Pohjanmaan rannikolla.¹⁶⁶

Varallisuusveroluetteloiden ja sotavahinkoluetteloiden laatimisajankohdan välillä on lähes kymmenen vuotta. Tilojen omistussuhteissa, varallisuudessa ja rahan reaaliarvossa on ennättänyt tapahtua muutoksia, mikä on muistettava tietoja verrattaessa. Vuoden 1800 varallisuusverotuksessa maatalojen arvo arvioitiin kaavamaisesti. Esimerkiksi pelto- ja kaskimaan arvosuhteet eivät välttämättä vastanneet niiden välisiä tuottavuuseroja. Lisäksi varallisuusverotuksessa ei huomioitu lainkaan irtainta omaisuutta eikä sato- ja ruokavarastoja. Vuoden 1800 omaisuudenarvioinnin arviot siis jonkin verran alittavat todellisen varallisuuden. Itä-Suomen kaskialueen varallisuus näyttää tulleen aliarvioituksi. Jutikkalan mukaan omaisuusveron taksoitus ei edes teoriassa voi milloinkaan vastata todellisuutta, koska omaisuuden arvosta voidaan olla eri mieltä. Sama pätee sotavahinkojen ja kuolinpesien omaisuuden hinnoitteluun. Lisäksi hintojen osalta niin sanottu todellisuus on jatkuvassa muutoksessa, joten mitään vakaata vertailuarvoa ei Suomen sodan aikaisissa lähteissä ole mahdollisen yli- tai alihinnoittelun arvioimiseksi.¹⁶⁷

Kirkolliset väestörekisterilähteet

Tutkimuksen tavoitteena on luoda mahdollisimman kokonaisvaltainen kuva paikallisyhteisön ja sen kotitalouksien tilanteesta Suomen sodan aikoihin. Demografisia muutoksia tutkin sekä kirkonkirjojen että henkikirjojen avulla. Rippi- ja lastenkirjojen lisäksi Iisalmen seurakunnan historiakirjat ovat keskeinen lähde: erityisesti 1805–1810 haudatut, kastetut ja vihityt. Lisäksi hyödynnän kirkkoherrojen laatimia väestötabelleja 1800–1815 sekä muuttaneiden luetteloita 1810–1815.¹⁶⁸

Kirkkoherrat kokosivat väestötabelleja eli väkilukutauluja 1800-luvun alussa viiden vuoden välein. Vuodesta 1802 Iisalmen kirkkoherra täytti maaseutuseurakunnille tarkoitetun väkilukulomakkeen (*Formular för Folkmängdens an-*

¹⁶⁵ Jutikkalan mukaan pankinriksin ja valtionvelkaseteleiden vaihtosuhte vaihteli kihlakunnittain. Sata pankinriksiä vastasi joidenkin lautakuntien käyttämien arviointiperusteiden mukaan joko 120 tai 125 valtionvelkaseteliä. Kun kokonaisselvitystä veron tuotosta tehtiin seuraavan vuoden alussa, suhdelukuna laskelmissa käytettiin 140, mikä Jutikkalan arvioinnin mukaan ei ollut riittävä kurssi. Oikeampi on kurssi 150, mitä Jutikkala on käyttänyt laskelmissaan. Samaa suhdelukua käytetään tässä tutkimuksessa. Jutikkala 1949, 172, 175, 177; Nummela 1990, 8–9.

¹⁶⁶ Jutikkala 1949, 180–181, 191; Nummela 2018, 108, Kartta 3.

¹⁶⁷ Soininen 1974, 367; Jutikkala 1949, 175.

¹⁶⁸ Iisalmen maaseurakunnan muuttaneiden luetteloita ei ole säilynyt 1800-luvun ensimmäiseltä vuosikymmeneltä kuin parilta vuodelta osia.

teckande på Landsbyggden). Pitäjän väestö tuli tilastoida muun muassa iän, siviilisäädyn ja säätyaseman perusteella. Lomakkeessa kysyttiin myös pitäjään muuttaneiden ja pitäjästä muuttaneiden määriä viisivuotiskausittain. Vuosittain kirkkoherra täytti kuolleisuuslomakkeen (*Formular för Mortalitetens antecknande både i Städerne och på landet*), jossa nimestään huolimatta kysyttiin tietoja myös vuoden aikana syntyneistä. Kirkkoherra merkitsi syntyneet ja kuolleet kuukausittain, kuolleena syntyneiden lukumäärän, synnyttäneiden iän, kuolleiden ikärakenteen, kuolinsyyt iän, sukupuolen ja kuukauden mukaan. Tiedot perustuivat seurakunnan historiakirjoihin.¹⁶⁹

Väestötilastointi merkitsi papeille ylimääräistä ponnistusta, joka ei tuonut lisäarvoa varsinaiselle seurakuntatyölle. Jos he tekivät tilastointia osittainkin vastahakoisesti, työ ei välttämättä ollut tuloksiltaan täysin luotettavaa eikä täsmällistä. Kirkkoherrojen tilastotyön epätasaisuus ilmeni lähinnä vuodenvaihteen tienoilla, jolloin heille ei ollut ehtinyt saapua vielä kaikkia tietoja seurakunnan alueella toimitetuista kasteista ja hautauksista. Myös pappien vaihdoksilla on ollut vaikutuksensa tilastojen luotettavuuteen ja keskinäiseen vertailuun.¹⁷⁰ Kirkkoherra vaihtui Iisalmessa muutama vuosi ennen Suomen sotaa. Kirkkoherra Johan Lagus kuoli vuonna 1806, minkä jälkeen tehtävää hoiti useita vuosia väliaikaisesti Pehr Johan Collan. Tämä oli toiminut pitäjässä jo aiemmin kappalaisena ja tunsii seurakunnan hyvin. Collan nimitettiin vuonna 1812 vakinaisesti kirkkoherran virkaan.

Papiston tilastotyön virheellisyydet piilivät usein jo niissä epätarkkuuksissa, joita oli syntynyt tilaston pohjamateriaalin eli kirkonkirjojen pidossa. Syntyneiden luetteloista on yleisesti todettu puuttuvan 1800-luvun puoliväliin saakka 10–20 prosenttia lapsista. Useimmiten puutteet kohdistuivat kuolleena syntyneisiin ja kastamattomina kuolleisiin. Väestötabelleiden täyttämisohjeiden mukaan heitä ei laskettu kastettujen eikä siten haudattujenkaan tilastoihin. Kari Pitkänen on arvellut, että erityisesti harvaanasutussa Itä-Suomessa moni vastasyntynyt jäi rekisteröimättä, sillä syntymän ja papin antaman kasteen välillä oli tavallisesti useiden viikkojen väli. Kuolleiden luetteloihin on jäänyt rekisteröimättä myös kotiseurakunnan ulkopuolella kuolleita, kadonneita, hukkuneita ja muita sellaisia, jotka eivät soveltuneet sen ajan käsitysten mukaan kirkkomaahan haudattaviksi.¹⁷¹ Sota-ajan kaltaisissa poikkeusoloissa tällaisten hautaamatta jääneiden tapausten voi kuvitella pikemminkin yleistyneen kuin harvenneen. Esimerkiksi muualla kuolleita ruotusotilaita ei merkitty oman pitäjän haudattujen luetteloon. Näin ollen sota-ajan kuolleisuutta tarkasteltaessa kirkonkirjojen tiedot eivät ainakaan perusteetta paisutelleet kuolleisuutta.

¹⁶⁹ Wirilander 1964, 523–524.

¹⁷⁰ Wirilander 1964, 527–531, 533; Happonen 2009, 25. Pitäjän syrjäkulmilta saatettiin tuoda tabellien teon jälkeen kasteelle monen kuukaudenkin ikäisiä lapsia, jotka olivat syntyneet jo edellisen vuoden puolella. Osa seurakuntalaisista oli mennyt naimisiin tai kastanut lapsensa muualla, esimerkiksi Iisalmelaiset verrattain usein Maaningalla, mistä tiedot tulivat viiveellä Iisalmeen. Myös pitäjään muuttaneen palvelusväen muuttotodistukset tulivat pappien nähtäväksi usein vasta helmi-maaliskuun kinkereillä, joiden aikana papit muutenkin hankkivat varmimmat tiedot seurakuntalaisistaan ja merkitsivät ne kirkonkirjoihin.

¹⁷¹ Wirilander 1964, 529; Happonen 2009, 139.

Kaarlo Wirilander on verrannut järjestelmällisesti Savon seurakuntien väestötabellien ja kirkonkirjojen väestötietoja 1721–1870. Tiedot ani harvoin vastasivat täysin toisiaan, mutta eroavuudet eivät olleet seurakunnittain suuria, enimmäkseen vain muutama ja enimmillään muutama kymmen henki vuotta kohden.¹⁷² Vertailu Iisalmen seurakunnasta 1807–1810 vahvistaa tämän. Lähdeaineistojen tietojen ero oli vuosittain 8–26 henkilöä. Jos sekä kristinuskoon kastettujen että hautaan siunattujen luetteloihin lasketaan mukaan väestötauluissa ilmoitetut kuolleenä syntyneet, lähteiden väliset erot pienevät ja ovat keskenään hyvin lähellä toisiaan. Väestötabelleja voi siis tutkimuksessa varsin hyvin käyttää rinnakkain seurakunnan historiakirjojen kanssa. (TAULUKKO 2.)

Rippikirjoissa on lueteltu seurakunnan konfirmoidut asukkaat kylittäin, tiloittain ja ruokakunnittain. Rippikirjat antavat tietoja muun muassa seurakuntalaisten syntymä- ja kuolinajoista, sosiaalisesta asemasta, naimisiinmenoista, muuttomerkinnöistä ja rangaistuksista. Rippikirjoihin on merkitty konfirmoitujen seurakuntalaisten ehtoollisella käynti, luku- ja kirjoitustaito, kristinopinkappaleiden osaaminen ja rokotukset. Lastenkirjoissa olivat kotitaloudesta ne lapset, jotka eivät olleet vielä käyneet ripillä. Heidän kohdallaan oli merkintöjä syntymäajasta, mahdollisesta kuolinpäivästä ja rokotuksista. Rippi- ja lastenkirjojen huomautussarakkeessa saattaa olla hyvinkin henkilökohtaista tietoa seurakuntalaisesta.

Suomen sodan aikaisia rippikirjoja on Iisalmen pitäjältä kaksi: toinen vuosilta 1805–1815 (Alapitkä–Tuovilanlahti) ja toinen vuosilta 1807–1815 (Ulmala–Väisälänmäki). Sodanaikainen lastenkirja on vuosilta 1790–1826. Siinä on tietoja lähes neljäkymmenen vuoden ajoilta. Vuosikausia käytössä olleet kirjat ovat usein täyteen ahdettuja ja papiston tekemät merkinnät ovat monilta osin epäselviä. Osa henkilömerkinnöistä on hyvinkin tarkkoja, osa saattaa jäädä pelkiksi nimimaininnoiksi. Rippi- ja lastenkirjojen perusteella on vaikea päätellä, ketkä asuivat tietyssä paikassa juuri tiettyinä ajankohtana. Periaatteessa niihin kuitenkin merkittiin pitäjän sisällä tapahtuneet muutot: tekemällä merkintä rippikirjan sivunumerosta, jonne henkilö oli siirretty tai josta hän oli tullut. Myös ehtoollismerkinnöistä voi tehdä oletuksia muuttamisten ajankohdista ja mahdollisista poissaoloista. Yleensä oli tapana, että seurakuntalaiset kävivät vähintään 1–2 kertaa vuodessa ehtoollisella.¹⁷³

¹⁷² Wirilander 1964, 537; Winberg 1975, 148.

¹⁷³ KA, IISA, Rippikirja 1805–1815, I Aa:9, KA, IISA, Rippikirja 1807–1815, I Aa:10, KA, IISA, Lastenkirja 1790–1826, I Ab:5; Winberg 1975, 144.

TAULUKKO 2 Kastettujen ja haudattujen lukumäärän vuosittainen vertailu syntyneitten ja kuolleitten luettelon ja väestötabelin välillä Iisalmen seurakunnassa 1807–1810.

Vuosi	Syntyneet väestö- taulussa lkm	Kuolleena syntyneet väestötaulussa lkm	Väestötaulun syntyneet ja kuolleena syntyneet lkm yht.	Syntyneet kastettujen luettelossa lkm	Kuolleet väestö- taulussa lkm	Kuolleina syntyneet väestötaulussa lkm	Väestötaulun kuolleet ja kuolleina syntyneet lkm yht.	Kuolleet haudattujen luettelossa lkm
1807	355	13	368	365	351	13	364	376
1808	281	11	292	289	946	11	957	957
1809	298	9	307	313	571	9	580	578
1810	464	12	476	490	199	12	211	215

Lähde: KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot; Kuolleiden ja haudattujen luettelot; Väkilukutaulukot.

Kuolleisuutta ja syntyvyyttä voidaan tutkia haudattujen ja kastettujen luetteloiden avulla. Kuten edellä on todettu, haudattujen luetteloihin merkityjä kastamattomia lapsia ei välttämättä ole aina merkitty syntyneiden luetteloihin. Papit mittasivat väestön luonnollista lisääntymistä kirkollisesti kastettujen ja haudattujen erotuksen perusteella. Vastasyntyneillä kuolleilla, varsinkaan kastamattomilla, ei ollut merkitystä seurakunnan jäsenmäärän kasvun kannalta, jos sekä syntymä että kuolema tapahtuivat hyvin lähekkäin. Merkitsemiskäytäntö oli kuitenkin 1800-luvun alussa ilmeisesti muuttumassa. Ainakin Iisalmen seurakunnassa on 1800–1810-luvun kastettujen luetteloissa merkintöjä heti hätäkasteen jälkeen kuolleista vastasyntyneistä ja myös ilman hätäkastetta kuolleista, mutta elävänä syntyneistä lapsista. Vastasyntyneinä kuolleiden kohdalla on merkitty sukupuoli ja heti synnytyksen jälkeen menehtymiseen viittaava ”pian sen jälkeen” (*strax efter*). Kuolleiden luettelosta puuttuvat oman seurakunnan ulkopuolella kuolleet, kuten sodassa menehtyneet Iisalmen komppanian sotilaat. Kuolleiden luettelossa vainajat ovat vuosittain aikajärjestyksessä. Heidän kohdallaan on merkintä nimestä/sukupuolesta, sosiaalisesta asemasta, kotipaikasta, iästä, siviilisäädystä ja kuolinsyystä. Kastettujen luettelossa syntyneet ovat aikajärjestyksessä pääsääntöisesti syntymäajan mukaan. Heistä mainitaan myös kastepäivä, nimi, vanhemmat, äidin ikä, kotipaikka ja lapsen kummit.¹⁷⁴

Vihittyjen luetteloissa on morsiamen kotiseurakunnassa kuulutetut avioparit ja heidän vihkimispäivänsä, sosiaalinen asemansa ja kotipaikkansa. Koska avioliitot on rekisteröity morsiamen kotiseurakunnassa, Iisalmen seurakunnan vihittyjen luettelosta puuttuvat ne parit, joissa morsian oli kirjoilla Iisalmen ulkopuolella. Valtaosa morsiamista ja sulhasista oli kuitenkin iisalmelaislähtöisiä. Seurakunnan muuttaneiden luetteloissa mainitaan vuoden aikana aikajärjestyksessä pitäjään ja pitäjästä muuttaneet, perheellisistä miehen tai naislesken mukaan: nimi, muuttokirjan numero, perhejäsenten määrä sukupuolen mukaan, lähtö- tai tulopaikka sekä viittaukset rippikirjan sivulle.¹⁷⁵ Kaiken kaikkiaan seurakunnallisten väestölähteiden avulla on mahdollista hahmottaa yksittäisten kotitalouksien perhetapahtumia ja vertailla niitä keskenään. Erityisen mielenkiinnon kohteena tutkimuksessa ovat ne kotitaloudet, jotka kärsivät sodan aikana aineellisia menetyksiä.

Henkikirjat

Kotitalouksien rakenteellisia muutoksia on mahdollista tutkia kirkollisia lähteitä täsmällisemmin henkikirjojen avulla. Läänintilien osana olevat henkikirjat ovat kameraalinen lähde. Henkiraha perittiin periaatteessa kaikilta 15–63-vuotiailta. Henkikirja koottiin maakirjan pohjalta vuosittain, mikä oli 1800-luvun alussa kihlakunnankirjurin vastuulla. Maaherra määräsi henkikirjoitustilaisuuden ajan ja paikan, joista ilmoitettiin kirkossa kuulutuksella. Tilaisuuteen kutsuttiin tavallisesti henkikirjoitettavat yhden kylän alueelta. Vuoteen 1880 saakka ruokakuntien päämiehet ilmoittivat väkensä tilaisuuksissa suullisesti. Paikalla olivat myös

¹⁷⁴ Winberg 1975, 137–138.

¹⁷⁵ KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821, I Ca:3, 20.12.1808 ja 27.12.1808; Winberg 1975, 137; Sirén 1999, 169–170; Happonen 2004, 37.

lauta-, kuudennus- ja kruununvirkamiehet. Tietojen todenperäisyyttä tarkistettiin jonkin verran myös rippi- ja historiakirjoista. Varsinkin maaseudulla henkikirjurit käyttivät pohja-aineistona seurakunnan rippikirjoja.¹⁷⁶

Henkiraha ei ollut samansuuruinen kaikille. Verovelvollisen yhteiskunnallinen asema, sääty ja ammatti sekä maaseudulla tilan luonto vaikuttivat veron suuruuteen. Henkirahaa ei peritty muiden ”eläteilä”: lapsilta, vanhuksilta, köyhiltä, kerjäläisiltä, työkyvyttömiltä ja vaivaisilta. Heidän lukumääränsä merkittiin kuitenkin talouskohtaisesti henkikirjaan, ja usein huomautussarakkeessa heidät mainittiin nimeltä. Näin henkikirjat mahdollistavat myös työkyvyttömyyden tutkimisen, ja niiden antamaa tietoa voidaan verrata seurakunnallisiin väestölähteisiin. Henkirahaa ei peritty aatelisperheen jäseniltä ja palvelusväeltä, sotapäällystöltä, ratsumiehiltä, alipäällystöltä, ylioppilailta ja teineiltä. Uudistilallisilla oli 15 vuoden verovapaus kaikista veroista, ja uudistorppareilla verovapaus kesti neljä vuotta. Uudistilallisia oli Iisalmessa 59 kotitaloutta vuoden 1808 henkikirjan mukaan. Henkirahasta vapauttaminen oli henkikirjoittajan ja hänen avustajiensa harkinnassa, mistä syystä vapauttamisten määrät ja perusteet vaihtelivat kihlakunnittain. Toisaalta henkikirjoittaja toivoi mahdollisimman korkeita tuloja, sillä hän sai prosentin kerätyistä tuloista. Toisaalta korkeammat viranomaiset eivät nähneet mielekkäänä, että vero yritettiin kantaa henkilöiltä, joista tiedettiin etukäteen, ettei heillä ollut mitään mahdollisuuksia maksaa niitä. Iisalmen henkikirjat 1800-luvun alussa vaikuttavat hyvin tarkoilta. Esimerkiksi vapaaherra Simon Wilhelm Carpelanin talous palvelusväkineen on merkitty Iisalmen henkikirjoihin.¹⁷⁷

On arvioitu, että henkikirjoitettu väestö on yleensä jonkin verran todellista asukaslukua pienempi. Eron selvittäminen on suhteellisen hankalaa tai ainakin hyvin työlästä. Kirsi Sirén on todennut Kymenkartanon läänin osalta, että väestöstä jäi merkitsemättä henkikirjaan yllättävän pieni osa, vain muutama prosentti koko pitäjän aikuisväestöstä. Sen sijaan väestötaulujen ja henkikirjojen erot olivat huomattavia. Niin ikään Christer Winbergin ruotsalaisessa aineistossa henkikirjoista puuttui väestöä pari prosenttia verrattuna kirkollisiin väestölähteisiin. Tutkiessaan Lounais-Suomen saariston väestöhistoriaa 1600–1800-luvuilla Beatrice Moring on todennut, että työkykyiset 15–63-vuotiaat aikuiset on merkitty henkikirjoihin pääsääntöisesti kattavasti. Päivi Happonen on puolestaan Sortavalan kaupungin osalta tullut siihen tulokseen, että henkikirjoissa oli 1800-luvun alkupuolella paljon vain nimellisesti kaupungissa asunutta väestöä. Hän pitää tuon ajanjakson osalta kirkonkirjoja luotettavampana väkiluvun määrittelijänä kuin henkikirjoja.¹⁷⁸

Iisalmen pitäjässä henkikirjoihin merkitty väestömäärä on huomattavasti suurempi kuin kirkkoherran väkilukutauluissa ilmoittama pitäjän asukasmäärä. Esimerkiksi vuoden 1810 väestötaulun mukaan asukkaita pitäjässä oli 10 330, mutta henkikirjoihin asukkaita oli merkitty 12 813. Ero on noin 2 500 henkilöä.

¹⁷⁶ Happonen 2004, 89; Happonen 2009, 39; Sirén 1999, 172–173.

¹⁷⁷ Sirén 1999, 174; Happonen 2004, 86; KA, hk, Iisalmi 1808; KA, hk, Iisalmi 1810, Haapajärvi 17.

¹⁷⁸ Sirén 1999, 176–177; Winberg 1975, 142–143, 150; Moring 1994, 22; Happonen 2009, 141.

Syyn täsmällinen selvittäminen ei ole mahdollista, koska väestötaulut on tehty vain pitäjätason yhteenvetona ja rippikirjojen merkinnöistä on puolestaan liki mahdoton saada kootuksi täsmällisesti vain yhden vuoden tilannetta. Kirkonkirjojen ja henkikirjojen välistä eroa aiheuttava tekijä on esimerkiksi se, että Iisalmen seurakunta ja Iisalmen pitäjän henkikirjoitusalue eivät olleet keskenään yhtenäisiä. Henkikirjoituspiiri oli seurakuntaa suurempi. Henkikirjoihin oli otettu seurakuntaa laajemmin mukaan rajaseutua erityisesti Nilsiän, Maaningan ja Rautalammin suunnalla. Päivi Happonen on väitöskirjassaan todennut, että henkikirja- ja kirkonkirjaväestön epäidenttisyys on nimenomaan paikallinen tekijä, jonka voimakkuus vaihtelee tutkimuskohteittain. Hän painottaa, että tekijän merkittävyys on todennettava tutkimustulosten luotettavuuden osoittamiseksi.¹⁷⁹ Tässä tutkimuksessa henkikirjaa ja kirkonkirjoja käytetään rinnakkain. Niiden avulla kerätään tilastollista tietoa iisalmelaisperheistä 1800-luvun ensimmäisiltä vuosikymmeniltä. Samalla on mahdollista verrata henki- ja kirkonkirjojen tietoja keskenään.

Iisalmen osalta talouskohtainen tarkastelu osoittaa, että pääsääntöisesti henkikirjojen ja kirkonkirjojen antama tieto on yhteneväinen. Esimerkiksi perheenjäsenten syntymät ja kuolemat on useimmiten huomioitu myös henkikirjoissa, samoin taloudessa olevien naimattomien yli 15-vuotiaiden lasten lukumäärä. Huomautussarakkeessa heidät on usein mainittu nimeltä, mikä helpottaa vertailua kirkonkirjoihin. Kuitenkaan aivan yhteneväisiä näiden kahden lähteen antamat tiedot eivät ole. Erityisesti lapsista, vanhuksista ja muista työvoiman ulkopuolella olevista on välillä vaikea saada täsmällisesti samanlaista kuvaa henki- ja kirkonkirjojen kesken.¹⁸⁰

Kotitalous muodosti henkirahaa maksavan verotuksellisen yksikön, ja henkirahan maksu oli talouden päämiehen vastuulla. Henkikirjat vaikuttavat käyttökelpoiselta lähteeltä, sillä niihin on merkitty periaatteessa kaikki talon väkeen kuuluvat, myös vuosipalkolliset piijat ja rengit. Talous on eritelty omana rivinään. Ensimmäisenä ovat sarakkeet isännälle ja emännälle. Heidän jälkeensä on merkitty omiin sarakkeisiinsa lukumäärinä vävyt/langot, miniät/kälyt, pojat/veljet, tyttäret/siskot, rengit ja piijat sekä periaatteessa talouteen kuuluvat itsellismiehet ja -vaimot, joita kahta viimeksi mainittua ei kuitenkaan yleensä merkitty tähän yhteyteen vaan omina kotitalouksinaan. Henkikirjoista selviää rippikirjoja paremmin vuosittain taloudessa työskennelleet palkolliset ainakin lukumääräisesti. Henkikirjoissa palkolliset kirjattiin työnantajansa talouteen.¹⁸¹

Itsellistä väestön osalta oli kahta käytäntöä: heitä oli merkitty sekä tilojen yhteyteen että kylän loppuun. Iisalmessa nimenomaan irtainväestö (*lösa karlen/qvinnan*) merkittiin kylittäin viimeisinä erillisinä ruokatalouksina, joten heidän asuin- ja työpaikoistaan ei henkikirjojen perusteella pysty tekemään sijaintikylää tarkempia johtopäätöksiä. Määre "*lösa karlen/qvinnan*" korostaa heidän olleen talosta toiseen liikkuvaa köyhää tilapäistyövoimaa, jopa irtolaisia. Tilojen yhtey-

¹⁷⁹ Happonen 2009, 32, 37, 140.

¹⁸⁰ Moring 1994, 22.

¹⁸¹ Happonen 2009, 144.

teen merkityistä itsellisistä käytettiin käsitettä *inhyses*. Lain mukaan jokaisella ihmisellä tuli olla vakinainen asuinpaikkansa ja jokaisen piti hyödyttää työllään yhteiskuntaa. Itselliväestölle oli tyypillistä liikkuvuus talosta toiseen työn- ja asunnon perässä. Tutkimuksissa on todettu, että henkikirjoissa esiintyy puutteita erityisesti tilattoman väestön osalta, jolla ei ollut varaa maksaa henkirahaa. Tämän ryhmän jäljittäminen on varsin hankalaa, sillä mäkitupalaisten ja loisten määrä vaihtui jatkuvasti. Iisalmissa itselliväestöä on kuitenkin johdonmukaisesti merkitty henkikirjoihin omilla nimillään. Siitä, kuinka paljon itselliväkeä jäi henkikirjoittamatta, ei ole tietoa, koska itselliväestöä on rippikirjoihin merkitty erittäin kirjavin käytännöin ja merkinnöin. Kaiken kaikkiaan henkikirjojen ja kirkonkirjojen kautta välittyy kuva, ettei itselliväestön rekisteröinti ollut aivan ajan tasalla eikä kirjaa pitävien hallinnassa. Henkikirjat vaikuttavat kuitenkin tältä osin tarkemmilta kuin rippikirjat.¹⁸²

Sodan kuormitustekijöitä kartoitettaessa henkikirjat on tärkeä lähde, koska niiden avulla voidaan, kuten edellä on jo todettu, tarkastella kotitalouden kokoa ja koostumusta ja niissä tapahtuvia muutoksia sekä myös sodan vaikutusta työkyvyttömyyteen, koska työkyvyttömät on eritelty omaan sarakkeeseensa. Henkirahaa maksamattomat ala- ja yli-ikäiset (yli 60-vuotiaat) sekä muun syyn takia vapautetut on merkitty talouksittain lukumäärinä. Henkikirjan viimeiseen sarakkeeseen on kirjoitettu henkilöiden nimien lisäksi huomautuksia esimerkiksi sokeudesta, kuuroudesta, ”höperyydestä” tai muusta työkyvyttömyyttä aiheuttavasta tekijästä. Alle 15-vuotiaita lapsia ei ole yleensä mainittu nimeltä. Epäilyt siitä, että henkikirjoihin olisi merkitty liian vähän lapsia, ovat kuitenkin todennäköisesti perusteettomia, sillä lasten määrällä oli merkitystä henkirahan suuruuden määräytymisessä: useasta lapsesta saattoi saada vapautuksen verosta. Toisaalta henkikirjoituksen yhteydessä on voitu yrittää vähätellä 15–16-vuotiaiden ikää, jotta veronmaksu voitaisiin välttää.¹⁸³

Henkikirjoista ilmenevät rippi- ja lastenkirjoja paremmin taloudessa tapahtuneet muutokset vuosittain. Henkikirjoituksen ajankohta oli yleensä joko vuoden lopussa tai alussa. Henkikirjoissa taloudet on eritelty selkeämmin omille riveilleen kuin rippikirjassa, jota kirkkoherra on täyttänyt usean vuoden ajan enemmän tai vähemmän huolellisesti ja niteen aukeamaa monesti varsin luovasti hyödyntäen. Rippikirjassa ehtoollismerkinnät kertovat, missä henkilö on asunut ehtoollisen aikaan. Toisaalta kaikki eivät käyneet joka vuosi ehtoollisella, joten henkikirjat antavat täsmällisemmän tiedon henkilön kotipaikasta. Henkikirjasta saatu tieto väestön sosiaalisesta rakenteesta on tarkempi kuin rippikirjasta. Henkikirjan luetteloimainen luonne luo hyvän ja yhtenäisen perustan aineiston kvantitatiiviselle tarkastelulle.

Talouskohtainen (*hushåll*) vertailu erityisesti vuosien 1805–1810 osalta osoittaa, että Iisalmen pitäjässä kirkonkirjojen ja henkikirjojen antama tieto perheoloista vastaa vähintäänkin kohtuullisen hyvin toisiaan. Usean rinnakkaisen lähteen avulla voi arvioida, keitä talouteen tuona aikana kuului ja millaisia muutoksia talouden kokoonpanossa tapahtui. Kirkonkirjojen ja henkikirjojen välillä

¹⁸² Heikkinen 1988, 55–56; Jutikkala 1980, 150; Sirén 1999, 176.

¹⁸³ Jutikkala 1980, 150; Sirén 1999, 176.

on ristiriitaisia tapauksia, joiden analysoiminen auttaa arvioimaan näiden lähteiden vahvuuksia ja puutteellisuuksia pitäjä- ja kylätason tarkastelussa. Kirkonkirjojen ja henkikirjojen rinnakkainen käyttö antaa merkittävästi luotettavamman kuvan paikallisista väestöoloista kuin pitäytyminen vain jompaankumpaan lähdeaineistoon.¹⁸⁴

Pitäjäntokousten pöytäkirjat ja muu tutkimusaineisto

Tutkimuksessa tarkastellaan kotitalouksia myös osana paikallisyhteisöä. Paikallinen näkökulma sotaan, sen seurauksiin ja jälleenrakentamiseen ilmenee esimerkiksi Iisalmen seurakunnan pitäjäntokouksen pöytäkirjoissa. Pitäjäntokoukset olivat areena pitäjäläisten vuorovaikutukselle. Kokouksissa oli 1700-luvun loppupuolelta lähtien käsitelty seurakunnallisten asioiden lisäksi enenevässä määrin niin sanottuja maallisia kysymyksiä, kuten pitäjänmakasiinin hoitoa, köyhäinhoitoa sekä teiden ja siltojen rakentamista. Pitäjäntokouksessa puhetta johti ja pöytäkirjaa piti kirkkoherra. Kokouksiin osallistuivat vain maataomistavat talolliset. Peter Aronssonin väitöskirjan mukaan pitäjäntokouksista muodostui vähitellen, 1700-luvun lopulta lähtien, paikallinen vaikuttamisväylä ennen kaikkea talollisille ja muille maanomistajille. Aiemmin pitäjäntokoukset olivat olleet nimenomaan paikallisen säätyläiseliitin vaikuttamisareena. Pitäjäntokoukset alkoivat hieman muistuttaa niin kutsuttua porvarillista julkisuutta: asiallista, avointa ja tasa-arvoista argumentointia julkisessa keskustelussa ja osallisuutta yhteisistä asioista päättämiseen. Maanomistajien näkökulma ei kuitenkaan edelleenkaan edustanut koko pitäjän näkemystä. Samaan aikaan kun maanomistajien keskustelukulttuuri kehittyi, tilattoman väestön lukumäärä kasvoi. Pitäjässä oli yhä enemmän niitä, jotka eivät voineet vaikuttaa paikalliseen päätöksentekoon. Näine rajoituksineenkin pitäjäntokousten pöytäkirjoissa käsitellään niitä asioita, joita yhteisöllisesti sodan jälkeen pidettiin tärkeinä.¹⁸⁵

Iisalmen sodanaikaista tilannetta valottavat myös aikalaisten muistelmat ja sanomalehtikirjoitukset, maaherrojen raportit, kartat ja tapauskohtaisesti erilaiset Suomen sodan aikaiset asiakirjat. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistosta, vanhoista sanomalehdistä ja paikallishistoriallisesta kirjallisuudesta löytyy lukuisia paikallisia sotatarinoita, joissa esiintyvät paikat ja henkilöt ovat yhdistettävissä iisalmelaisiin perheisiin ja kotitalouksiin koskeviin viranomaisdokumentteihin. Tiukasti ajateltuna tallennettua Suomen sodasta kertovaa tarinaperinnettä ei voi pitää osana suullista historiaa (*oral history*), koska silminnäköiden kertomukset puuttuvat lähes kokonaan. Kaikkien tallennettujen kansantarinoiden syntyketjua ei pystytä edes selvittämään. Monet tarinoista kuvaavat sodanaikaista elämää kertojan vanhempien tai isovanhempien kokemina ja kertomina tai ainakin sellaisena kuin se näiden lähiympäristössä (tuttavat, naapurit) oli koettu. Valtaosa tallennettujen kansantarinoiden kertojista ei ollut siis sodan kokenutta sukupolvea, vaan vähintään toista tai kolmatta sukupolvea.

¹⁸⁴ Happonen 2009, 143–144.

¹⁸⁵ Aronsson 1992, 306–308, 312, 319, 342; Habermas 2004 (1962). Käsitteellä porvarillinen julkisuus viitataan filosofi ja yhteiskuntateoreetikko Jürgen Habermasin vuonna 1962 teoksessaan *Strukturwandel der Öffentlichkeit* esittämiin pohdintoihin kansalaisyhteiskunnan synnystä.

Toisaalta usein alkuperäinen kertoja on identifioitavissa, minkä vuoksi paikallistarinoita voidaan ydinsisällöltään pitää varsin luotettavina kuvauksina kollektiivisista muistoista. Sodan läheltä kokoneiden kertomukset ovat seuraavien sukupolvienkin välittämänä lähdeaineistona arvokkaita niiden subjektiivisen luonteen vuoksi. Parhaimmillaan kansantarinoiden avulla voidaan päästä lähelle ihmistä, kokijaa ja hänen ajatuksiaan. Kertomukset usein liioittelevat ja muistavat asioita väärin, mutta niin voivat tehdä asiakirjatkin. Sotatapahtumien erityisyys teki niistä mieleenpainuvia ja kertomisen arvoisia pitkään sodan jälkeenkin.¹⁸⁶

Suomen sodan aikaiset kertomukset kohdentuvat usein paikalliseen taloon tai kylään eikä niissä liikuta omaa pitäjää kauempana. Poikkeuksena ovat kertomukset sotilaista, jotka taistelivat Koljonvirralla mutta olivat kotoisin Iisalmen ulkopuolelta. Kansantarinat sodasta ankkuroituvat yleensä nimeltä mainittuun maantieteelliseen tapahtumapaikkaan. Ne tarkastelevat sotaa korostetusti paikallisesta näkökulmasta, usein täysin irrallaan sodan kokonaiskuvasta.¹⁸⁷ Monet historialliset tarinat ovat folkloristisia. Niissä kerrottuja tapahtumia ei voi tarkasti ajoittaa eikä täsmällisesti paikantaa. Esimerkiksi kun kerrotaan paikallisten paenneen sodan aikana piilopirteihin, kyse on tuona aikakautena tyypillisestä reagoitavasta, mutta sinänsä kerrottu tarina on voinut tapahtua yhtä hyvin isonvihan, Kustaa III:n sodan tai Suomen sodan aikana, niin Itä-Suomessa kuin Pohjanmaallakin. Tallennettu historiallinen muistitieto 1800–1900-luvun vaihteen molemmin puolin kertoo lähinnä siitä, kuinka ihmiset ovat käsittäneet ja arvioineet Suomen sotaa vuosikymmenten jälkeen. Mitä paremmin kertoja kykenee nimeämään tarinansa henkilöt ja sijoittamaan heidät paikalliseen ympäristöön ja mitä yksityiskohtaisemmin hän osaa tapahtuneesta kertoa, sitä helpompi on uskoa muistitiedon pohjautuvan alkuperäisiin sotakokemuksiin ainakin osittain. Kun tarina-ainesta hyödynnetään, on tärkeää verrata sitä aikalaislähteiden antamaan kuvaan. Näin on mahdollista arvioida kansantarinan uskottavuutta.¹⁸⁸

Myös tarinan kertojaa ja tallentajaa tulee tarkastella lähdekriittisesti. Tarinoissa yhdistyvät yksilöllinen historiallinen kokemus ja kollektiivinen historiallinen tietoisuus, joita välitetään jälkipolville sekä kertomalla että vaikenemalla. Muistitietoa käytettäessä on huomioitava, että ihmisen muisti on valikoivaa ja arvoisälttöistä. Tämä koskee niin kertojaa kuin kertomuksen muistiinkirjoittanutakin. Jopa hiljaisuus on merkityksellistä: mistä on haluttu vaieta tai jouduttu vaikenemaan. Muunneltuakin totuutta käytetään, esimerkiksi itselle tai suvulle epämieluisat asiat muunnetaan oman edun mukaiseksi, toisten mustamaalautakaan unohtamatta. Suullinen tarinaperinne ei tuo esiin niitä asioita, joista sodan aikana ja sen jälkeen on haluttu tai on pitänyt vaieta tai joita ei ole pidetty merkityksellisenä kerrottujen tapahtumien kannalta. Esimerkiksi tiedetään, että Pohjanmaalla siviiliväestö vastusti monin tavoin venäläisten vaatimia uskollisuudenvaloja keisarille, mutta tarinaperinteessä aihetta käsitellään erittäin vähän

¹⁸⁶ Peltonen 2003, 19; Kotilainen 2010, 306, 309.

¹⁸⁷ Asplund Ingmark 2009, 31–32.

¹⁸⁸ Asplund Ingmark 2009, 32–34; Kotilainen 2010, 313.

ja silloinkin aihetta vain sivuten. Sodan jälkeen ei ole ollut otollista levittää tarinoita, joissa on kerrottu paikallisväestön vastarinnasta venäläisiä kohtaan.¹⁸⁹

Suomen sotaan liittyneet kansantarinat on tallennettu käsin kirjoittamalla kuulonvaraisesti, joten ne eivät välttämättä ole suoria kertojan sitaatteja samalla tavalla kuin myöhemmin on pystytty haastatteluja nauhoittamaan tai digitaalisesti tallentamaan. Kerrottu kirjoitettiin tekstiksi usein aikaviiveellä ja ulkomuistista, jolloin se suodattui kerääjän oman ymmärryksen ja tietämyksen läpi. Muistitietoa käytettäessä on tärkeää pohtia, millaista valtaa muistitiedon kerääjät ovat käyttäneet haastattelutilanteessa tuodakseen esiin tai vaientaakseen koettua. Myös kertomusten lähettäjiille maksetut palkkiot ja perimätiedon tuntijoiden osakseen saama kunnia ovat varmasti vaikuttaneet tallentamisinnokkuuteen. Tallentaja on voinut jättää tarinasta osia kirjoittamatta, hän on voinut muuttaa kerrontaa ja käytettyä kieltä ja niin edelleen. Nykytutkijalla on yleensä vain vähän tietoa tarinankertojan taustasta. Nykytutkija ei myöskään tiedä, miten tallentaja on ohjeistanut ja ohjannut kertojaa tallennustilanteessa. Muistitieto kuvaa ennen kaikkea tallennusajankohdan kansanomaista historiakäsitystä, johon vaikuttavat kerronta-ajan yhteiskunnalliset, kulttuuriset ja poliittiset ilmiöt.¹⁹⁰

Käytän muistitietoa vain valikoiden täydentämään, yhdistämään tai vahvistamaan kirjallisista asiakirjoista ja muista aikalais teksteistä löydettyjä tietoja. Muistitietoa hyödyntäessäni kiinnitän mahdollisuuksien mukaan huomion siihen, kuka kertoo ja kenelle sekä milloin ja mistä hän on tietonsa Suomen sodasta saanut. Tutkimuksessa verrataan lähdekriittisesti aikalaislähteiden ja kansantarinoiden antamaa kuvaa. Parhaimmillaan kansantarinat täydentävät kuvaamme sodasta ja sen seurauksista paikallisyhteisölle. Suomen sodan aikaisia kansantarinoita, jotka liittyvät Iisalmen pitäjään, on kymmenittäin. Tutkimuksessa on käyty läpi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston historialliset tarinat ja paikallistarinat, jotka koskevat sotaa ja vainoaikoja. Tutkimuksen lähteenä niistä on käytetty yhteensä 83 tarinaa, joissa on kytkös Koljonvirran taiseluun tai Suomen sotaan Iisalmessa.¹⁹¹

Lähdeaineistojen kvantitatiivinen ja kvalitatiivinen ristiin luku

Tutkimukseni lähestymistapa on aineistolähtöinen. Yksittäisten havaintojen avulla hahmotetaan kotitalouksien ja pitäjän tilannetta ja rakennetaan yleistettävää kuvaa Suomen sodan aikaisesta todellisuudesta. Edellä kuvattuja tutkimusaineistoja luetaan ja verrataan monipuolisesti ristiin, mikä syventää, laajentaa ja vahvistaa kuvaa tutkimuskohteesta. Tutkimusote on vahvasti lähdekriittinen, koska eri lähdeaineistojen antamia tietoa tarkastellaan suhteessa toisiinsa aivan yksittäisistä ihmisistä ja kotitalouksista lähtien. Kokoamalla yhteen kirkollisista väestölähteistä, henkikirjoista, vero- ja sotavahinkoluetteloista ja perukirjoista yhden perheen tietoja, saadaan kokonaiskäsitys kustakin kotitaloudesta ja siinä tapahtuneista muutoksista tutkimusajanjakson aikana. Muodostamalla ii-

¹⁸⁹ Peltonen 2003, 10, 12; Asplund Ingemark 2009, 31–33.

¹⁹⁰ Kotilainen 2010, 306–307, 315.

¹⁹¹ SKS, KRA, Sota ja vainoajat, Iisalmi. Luettelo tarinoista lähdeluettelon yhteydessä.

salmelaisten kotitalouksien tiedoista tilastoja, pystytään tyypittelemään, vertailemaan ja yleistämään tietoja kylä- ja pitäjätasolla. Kvantitatiivinen tarkastelu mahdollistaa erilaisten taustamuuttujien vaikutuksen huomioimisen, kuten sosiaalisen aseman, iän tai asuinpaikan sijainnin merkityksen arvioimisen sodanai- kaiseen kuolleisuuteen, sotavahinkojen määrään ja laatuun. Lisäksi kuvailevan määrällisen analyysin avulla voidaan tutkia esimerkiksi kuolleisuuden ja sotava- hinkojen yhteisvaikutuksia kotitalouksissa, kylissä ja pitäjässä.

Sodan paikallisten vaikutusten analysoinnin keskiössä ovat aineellisten va- hinkojen osalta Iisalmen käräjillä verifioidut sotavahinkoluettelot ja demografis- ten muutosten osalta Iisalmen seurakunnan haudattujen, syntyneiden, vihittyjen ja muuttaneiden luettelot sekä henkikirjat. Iisalmessa sotavahinkoja käsiteltiin runsaasti talvi- ja syyskäräjillä 1809. Olen käynyt järjestelmällisesti läpi käräjä- pöytäkirjat Joensuun maakunta-arkistossa ja kerännyt tiedot 665 iisalmelaisen kotitalouden korvausanomuksesta. Kaikista sotakorvausanomuksista olen ke- rännyt hakijan ja vahinkojen suuruuden (valtionvelkarikseinä, jatkossa lyhyem- min riksi) lisäksi mahdollisuuksien mukaan seuraavat tiedot: hakijan asuin- paikka (kylä, talo) ja sosiaalinen asema, vahinkojen aiheuttaja(t), ajankohta ja syy/aiheuttamistapa. Myös anomuksen laatija, laatimisaika ja käräjillä käsittelyn ajankohta on tallennettu. Kylittäinen yhteenveto sotavahingoista on esitetty liit- teessä 1. Iisalmen pitäjää koskevat sotavahinkoluettelot esitellään tarkemmin lu- vussa 3.1. osana lähdeaineiston paikallista syntytaustaa ja sitä toimintaa, jota yli- päällikkö Buxhoevdenin lupaukset saivat aikaan paikallisyhteisössä.

Buxhoevdenin siviilikanslian, kenraalikuvernöörin kanslian ja senaatin ka- maritoimituskunnan arkistoista olen jäljittänyt tiedot kunkin hakemuksen käsit- telyprosessista ja mahdollisesti myönnetystä korvauksesta vuoteen 1816 saakka. Yksittäistä korvausanomusta koskevat tiedot on siis yhdistetty vähintään kah- desta lähteestä. Olen seurannut korvausprosessin etenemistä ja arvioinut kor- vausprosentit koko pitäjän, tutkimuskylien ja yksittäisten korvauksenhakijoiden osalta. Näin kertynyttä Iisalmen pitäjää koskevaa sotavahinkodataa olen käsitel- lyt kvantitatiivisesti ja analysoinut hakemusten suuruutta ja vahinkojen kohden- tumista edellä mainittujen muuttujien avulla. Lisäksi olen verrannut Iisalmen pi- täjän tilannetta muuhun Suomeen hyödyntämällä muiden maakuntien ja pitäjien tilanteita valottavia tutkimuksia.

Sota-ajan aiheuttamien demografisten muutosten analysoimiseksi olen tar- kastellut pitäjän väestömäärän kehitystä 1800–1815 sekä seurakunnan väestötau- lujen että henkikirjojen tietojen perusteella. Pitäjätason tietoa kuolleista, synty- neistä, vihityistä ja muuttaneista¹⁹² 1800–1815 olen kerännyt seurakunnan histo- riakirjoista. Kuolleisuuden osalta olen koonnut seuraavat tiedot vuosilta 1807– 1810: vainajan nimi, sosiaalinen asema, ikä, asuinpaikka, kuolinaika (kuukausi ja vuosi), kuolinikä ja -syy. Avioliittoon vihityistä on kerätty väestötauluista vuo- sittaiset tiedot ensikertalaisten ja leskien avioliitoista. Henkikirjoista ja muista läänintileihin liittyvistä luetteloista on koottu vuotuiset tiedot itsellisten, palkol- listen ja käsityöläisten sekä säätyläistalouksien lukumääristä.

---

¹⁹² Iisalmen seurakunnan muuttaneiden luettelot ovat säilyneet täydellisenä vasta vuodesta 1810 lähtien.

Tutkimuksen päätavoitteena on tarkastella sotavuosien vaikutusta kotitalouksien taloudelliseen tilanteeseen ja sosiaaliseen rakenteeseen, mikä edellyttää useiden lähdeaineistojen tietojen yhdistämistä yksittäisten kotitalouksien osalta. Koko pitäjän osalta tällaisen tietomäärän kerääminen olisi ollut hidasta ja hankalaa, koska on varmistuttava siitä, että kulloisenkin lähteen antamat tiedot tallennetaan oikean kotitalouden kohdalle. Tästä syystä olen valinnut syvätarkasteluun taistelutapahtumien ja joukkojen majoittumisen kannalta keskeiset neljä peräkkäistä tienvarsikylää etelästä pohjoiseen lueteltuna: Paloinen, kirkkoherran virkatalon torpat, Iisalmen kirkonkylä ja Partala. Niistä käytän jatkossa kokoavaa yhteisnimitystä tutkimuskylät. Kylät sijaitsevat Koljonvirran taistelualueen läheisyydessä. (KARTTA 1.)

KARTTA 1 Tutkimuskylät Kuopio–Oulu-tien varrella etelästä pohjoiseen: Paloinen, Pappilan virkatalon torpat, Iisalmen kirkonkylä ja Partala.

Pohjakartan ja nimistön lähde: Generalstaben V:III 1910, Kartta IIC. Koljonvirta on merkitty tähdellä. Kirkko ristillä.

Tutkimuskylissä kirjatut venäläisten aiheuttamat sotavahingot olivat sekä hakemusten lukumäärällä että niiden kokonaissummalla mitattuna suhteellisen suuria. Kaikkien tutkimuskyläiden keskimääräiset vahinkoluettelot ylittivät pitäjän keskiarvon. Kirkkoherran virkatila ja sen noin neljäkymmentä torppaa sijaitsivat syyskuussa 1808 solmitun aselepolinjan molemmiin puoliin ja olivat osittain puolueetonta aluetta. Nykyisin alue on Iisalmen kaupungin keskusta-alue. Paloinen oli kirkolta etelään lähdeittäessä seuraava kylä Paloinenvirran toisella puolella.

Myös siitä valtaosa kuuluu nykyisen Iisalmen kaupungin keskusta-alueeseen. Paloisilla oli majoittuneena venäläisiä lokakuun 1808 alkupuolelta lähtien. Kirkolta pohjoiseen Oulun suuntaan matkatessa seuraavat kylät olivat Iisalmen kirkonkylä ja Partala. Molemmissa oli lokakuussa majoittuneena Ruotsin armeijan sotilaita. Koljonvirran taistelualaue sijaitsi Iisalmen kirkonkylässä ja pappilan mailla. Koljonvirran taistelun jälkeen venäläisiä liikkui ja majoittui kaikkien tutkimuskylien alueella. Tutkimuskylien valikoituminen tutkimuskohteeksi tulee perustelluksi luvussa 3.2.2., jossa on analysoitu sotavahinkojen kohdentumista kylittäin. Tutkimuskylistä tehtiin yhteensä 110 sotakorvausanomusta 107 tutkimusperheeltä, jotka olen identifioinut myös henkikirjoista sekä rippi- ja lastenkirjoista.¹⁹³

Tutkimuskylien avulla olen analysoinut kotitalouksien rakennetta ja siinä tapahtuneita muutoksia 1805–1810. Tutkimuskylien kotitaloudet on kartoitettu erityisesti vuosien 1805, 1808, 1809 ja 1810 henkikirjoista. Kustakin kotitaloudesta on koottu seuraavat tiedot: kylä, tilan numero, osuus tilasta, savu, ruokakunnan pää, sosiaalinen asema, ruokakunnan jäsenten lukumäärä sekä ruokakunnan rakenteeseen liittyen isäntien, emäntien, poikien/veljien, tyttärien/siskojen, vävyjen/lankojen, miniöiden/kälyjen, renkien ja piikojen lukumäärät. Lisäksi on kirjattu yli 60-vuotiaat ("yli-ikäiset"), alle 15-vuotiaat alaikäiset sekä sairauden tai muun syyn takia henkirahan maksusta vapautetut.

Sotavahinkojen kohdistumista tutkimuskylien talouksiin on tutkittu yhdistämällä sotavahinkoluetteloiden tiedot tapaus tapaukselta vuosien 1808–1809 henkikirjojen antamiin tietoihin. Tutkimuskylien kotitalouksien sotavahingoista on koottu seuraavat tiedot: kotitalouden pää, kylä, tilan numero, sosiaalinen asema, käräjäpöytäkirjan pykälä, vahinkojen kokonaissumma sekä vahinkojen suuruus omaisuuslajeittain: kiinteistö, aidakset, vilja, oljet, akanat ja heinät, muu ruoka, eläimet, kalastustarvikkeet, veneet ja muut ajoneuvot, työkalut, huonekalut- ja taloustarvikkeet, vaatteet ja tekstiilit, käteinen, jalometallit sekä muu omaisuus (esimerkiksi kirjat).

Tutkimuskylien sotavahinkoluetteloiden, henkikirjojen, haudattujen luetteloiden sekä rippi- ja lastenkirjojen avulla on kotitalous kotitaloudelta yhdistetty tiedot sotavahingoista ja kuolemantapauksista 1808–1809. Sodan vaikutusten kasautumista on tarkasteltu muun muassa ristiintaulukoimalla tietoja kotitalouksissa koettujen sotavahinkojen suuruudesta ja siellä sattuneista lähiomaisen (sukulaisuus verenperintönä tai avioliiton kautta) kuolemantapauksista.

Tutkimuksen yhtenä tavoitteena on suhteuttaa ilmoitetut sotavahingot vahingonkärsijän omaisuuteen, mihin tarvitaan arvio vahingonkärsijöiden taloudellisesta tilanteesta sotaa edeltäneeltä ajalta. Tavoite on vähintäänkin haasteellinen, sillä ei ole olemassa mitään kattavaa rekisteriä tai muuta lähdeaineistoa, jossa olisi arvioitu perheiden omaisuus juuri ennen sotaa. Vuoden 1800 varallisuusveroluettelot antavat tietoa tilanteesta useita vuosia aiemmin. Taloudet eivät enää Suomen sodan aikaan olleet samanlaisia eivätkä välttämättä edes samoja, mutta varallisuusverotietoja voidaan käyttää suuntaa-antavina vertailutietoina.

---

¹⁹³ Neljästä tutkimuskylästä hakemuksia on 110, mutta muutamalta henkilöltä oli kaksi hakemusta.

Yksittäisissä tapauksissa on pystytty vertaamaan kotitalouden kärsimiä sotavahinkoja samasta taloudesta ennen sotaa tehtyihin perukirjoihin. Päähuomio on kuitenkin ollut sodanaikaisissa ja niiden jälkeisissä perukirjoissa. Tutkimusta varten olen käynyt järjestelmällisesti läpi Iisalmen pitäjän perukirjat sekä tuomiokunnan että seurakunnan arkistosta 1808–1811, jona aikana mitä todennäköisemmin sotavuosien kuolinpesät tekivät perukirjan, jos sellainen ylipäätään laadittiin. Kaikkiaan perukirjoja on Iisalmen pitäjältä tutkimusaineistona 193. Jokaisesta perukirjasta on kerätty seuraavat tiedot: vainajan nimi, sosiaalinen asema, asuinpaikka, kuolinaika, perilliset, perukirjan laatimisaika, kiinteän omaisuuden arvo, irtain omaisuus, brutto-omaisuus (kiinteän ja irtaimen omaisuuden yhteisarvo), saatavat, velat ja netto-omaisuus (huomioitu saatavien ja velkojen vaikutus). Perukirjojen tiedot yhdistämällä saadaan kylä- ja pitäjätason tietoa iisalmeilaisten varallisuudesta ja velkaantuneisuudesta sosiaaliryhmittäin.

On muistettava, ettei perukirjalla ja vahingonkorvausanomuksella ole keskenään mitään yhteyttä. Vahingonkorvausanomuksiin merkittyjä summia ei ole kirjattu sodanaikaisiin ja jälkeisiin perukirjoihin saatavina, sillä kuolinpesät eivät olleet varmoja, myönnettäisiinkö heille menetyksistä korvauksia ja minkä suuruisina. Perukirjojen arviomiehet ja kirjurit eivät välttämättä olleet samoja henkilöitä, jotka olivat arvioineet venäläisten aiheuttamat sotavahingot. Lisäksi on huomattava, että sota-ajan menetykset eivät perunkirjoitetuissa talouksissa voineet olla aivan totaalisia, koska niistä pystyttiin kuitenkin laatimaan perukirja muutaman vuoden kuluessa sodasta. Ilman perittävän arvoista omaisuutta perukirjaa ei yleensä ollut käytännössä edes syytä tehdä, vaikka laki siihen velvoittikin. Tästä huolimatta perukirjojen avulla voidaan osittain arvioida, miten suuria menetykset iisalmelaisille talouksille olivat. Tällöin erityisen mielenkiinnon kohteena ovat ne kuolinpesät, jotka olivat kohdanneet myös aineellisia menetyksiä Suomen sodan aikana. Näin voidaan verrata perheen sotavahinkoja samasta taloudesta tehtyjen kuolinpesien varallisuuteen. Arvio on luonnollisesti vain suuntaa antava, sillä sotakorvausanomukset ja perukirjat on tehty eri ajankohdalla ja eri tarkoitukseen. Myös läänintilien 1808–1809 verorästiluetteloita on yhdistetty sotavahinkoja kärsineiden kotitalouksien tietoihin.

Monien samanaikaisten lähdeaineistojen rinnakkainen käyttö mahdollistaa sodan paikallisten kokonaisvaikutusten, sodan kuormittavuuden ja kotitalouksien resilienssin tarkastelun. Useista eri lähteistä saatuja tietoja on tutkimuksessa luettu ristiin ja yhdistelty tietoja tilastollisen analyysin mahdollistaviksi tiedostoiksi. Kvantitatiivisen aineiston avulla on mahdollista hahmottaa sekä paikallisyhteisön rakennetta että siinä tapahtuneita muutoksia Iisalmen pitäjässä, kylissä ja kotitalouksissa noin 1800–1815. Tietoa saadaan esimerkiksi asukasmäärän kehityksestä, väestön sosiaalisesta rakenteesta, ikärakenteesta, aikuisväestön siviilisäädystä, kotitalouden koosta ja koostumuksesta (ydinperhe, muut sukulaiset, palkolliset, itselliset), varallisuudesta, sotavahinkojen suuruudesta ja kohdentumisesta, kuolleisuuden kehittymisestä ja rakenteesta, syntyneisyydestä ja solmituista avioliitoista. Tilastollisen aineiston avulla voidaan tehdä vertailuja kotitalouksien, kylien ja jopa pitäjien kesken.

Eri lähteistä koottu ja koodattu tutkimusdata muodostaa rungon, jonka avulla voidaan kuvata ja peilata yksittäisiä kotitalouksia ja niiden kohtaloita. Jokaisesta tutkimuskylän sotavahinkoja kärsineestä kotitaloudesta olen kirjoittanut sota-aikaa ja jälleenrakennusaikaa käsittelevän kertomuksen. Tutkimuskylän talouksien lisäksi olen kirjoittanut kertomuksia joistakin muista pitäjän talouksista, kuten kestikievareista, säätyläis- ja sotilasperheistä. Tällaisten sota-ajan elämänkertomusten avulla on mahdollista tarkastella havainnollisesti kriisin kuormitustekijöiden yhteisvaikutusta yksittäisiin kotitalouksiin ja sen jäseniin sekä heidän resilienssiään. Kertomuksiin olen etsinyt tietoja myös genealogisin menetelmin seurakunnan historiakirjoista ja rippikirjoista, henkikirjoista, perukirjoista, vuoden 1800 varallisuusveroluettelosta ja tapauskohtaisesti muista löytyneistä asiakirjoista. Kotitaloudet on mahdollisuuksien mukaan sijoitettu kartalle käyttäen apuna 1750-luvun pitäjänkarttaa, Suomen sodan aikaisia sotilaskarttoja ja Ruotsin yleisesikunnan laatimaa kartta-aineistoa. Kertomuksissa on tapauskohtaisesti hyödynnetty esimerkiksi kirkkoherran rippikirjaan tekemiä lisähuomautuksia, sotavahinkoluetteloissa mainittuja tapahtuma- tai omaisuuskuvauksia, vuoden 1808 tuomiokirjasta tai 1800-luvun sanomalehdistä löytyneitä tietoja, kotitalouden elämään liittyneitä kansantarinoita sotavuosilta ja Iisalmen komppanian sotilasluelletoita. Näin tietoja eri lähteistä yhdistelemällä ja kriittisesti tarkastelemalla on koottu yhteensä 107 perheen (110 sotavahinkoluetteloon perustuvan) sotatarinat, joiden kautta on mahdollista selvittää, miten samalla tai eri tavoin sota kohteli perheitä ja millaisia selviytymisstrategioita niissä ilmeni. Kaikki elivät poikkeusoloissa, mutta kotitalouksien sosioekonominen status vaihteli ja perheet elivät eri elämänvaiheita: oli nuoria pareja, lapsiperheitä, aikuistuvien nuorten perheitä, leskitalouksia, monen sukupolven perheitä ja niin edelleen.

Osasta kotitalouksista on löytynyt runsaasti ja monipuolisesti tietoja, osasta erittäin vähän. Tästä syystä kotitalouksista kirjoitettujen kertomusten pituudet vaihtelevat muutamista riveistä useisiin sivuihin. Kertomuksia ei julkaista tässä yhteydessä, mutta niitä on hyödynnetty eri puolilla tutkimusta. Kotitalouksista kirjoitettuja deskriptiivisiä kertomuksia ja kvantitatiivista dataa olen analysoinut koko tutkimuksen ajan rinnakkain toisiaan täydentäen ja keskenään vertaillen: olen etsinyt sekä eri tavoin tyypillisiä kotitalouksia että keskimääräisestä poikkeavia tapauksia, olen havainnollistanut tilastollisia piirteitä, luokituksia tai ilmiön kehitystä esimerkein. Kvantitatiivisen ja kvalitatiivisen menetelmän yhdistämisellä on haluttu toteuttaa tutkimuksellista pääperiaatetta: ”Ei yksilöä ilman rakennetta, ei rakennetta ilman yksilöä”. Samalla olen pohtinut, oliko yksittäisillä kotitalouksilla joustovaraa suhteessa niitä ympäröiviin rakenteisiin ja kuormitustekijöihin.

1.3.2 Kysymyksen asettelu ja tutkimuksen rakenne

Tutkimuksen tarkoituksena on selvittää Suomen sodan aikaisen kriisin luonnetta, kriisin taloudellisia ja sosiaalisia vaikutuksia paikallisyhteisössä ja kotitalouksien kuormitustekijöitä ja resilienssiä. Tutkimus kohdentuu maantieteellisesti periferiseen Itä-Suomeen, pohjoissavolaiseen Iisalmen pitäjään. Tutkimuksen ajallinen perspektiivi keskittyy 1800-luvun alkuvuosiin (noin 1800–1815). Tarkastelen

Suomen sotaa maaseutuväestön näkökulmasta. Keskittyminen yhteen pitäjään mahdollistaa useiden eri lähdeaineistojen keskinäisen ristiinlukemisen, minkä avulla päästään lähemmäs yksilöitä ja perheitä heidän elinympäristössään ja arjessaan. Näin luodaan inhimillinen näkökulma yhteiskunnalliseen kriisiin. Käsi-tytys Suomen sodan aikaisten kotitalouksien tilanteesta ja sodanjälkeisistä vaiheista monipuolistuu, tarkentuu ja syvenee. Tavoitteena on Iisalmen pitäjään kohdistuvan case-tutkimuksen kautta pohtia myös yleisemmin varhaismodernin ajan kotitalouksien kuormitustekijöitä ja kriisinkestävyyttä. Iisalimesta saatuja tutkimustuloksia verrataan sekä alueellisesti että ajallisesti tukeutuen aiempiin tutkimuksiin. Vertailun ja kontekstoinnin avulla pohditaan myös, ovatko Iisal- mesta saadut tutkimustulokset yleistettävissä ja auttaako tämän kaltainen paikallistutkimus tarkentamaan kuvaamme varhaismodernin ajan väestökriiseistä, ennen kaikkea täsmentämään keskeisiä käsitteitä, kuten sodan kuormittavuutta ja kotitalouksien resilienssiä.

Keskeisin tutkimuskysymys on ”uuden” sotahistoriallisen paradigman mukainen: millaisia olivat sota-aika ja sen jälkeinen rauhanrakentaminen paikallisyhteisön ja kotitalouksien näkökulmasta? Pääkysymys jakaantuu kolmeen alakysymykseen:

1. *Kriisin kehkeytyminen ja kriisin aiheuttamat muutokset paikallisväestön olosuh- teissa:* Miten sotavuodet 1808–1809 muuttivat paikallisväestön arkea, miten kriisiytyminen paikkakunnalla ilmeni ja mitä taustatekijöitä kriisille on löy- dettäväissä?

2. *Keskeisten kuormitustekijöiden vaikutukset paikallisyhteisöön ja kotitalouksiin*

2.1. Millaisia ja miten suuria kotitalouksien materiaaliset menetykset olivat taloudellisesti, keihin ja millaiseen omaisuuteen ne kohdistuivat ja mikä ai- neellisten vahinkojen merkitys paikallisesti oli?

2.2. Millaisia demografisia muutoksia sota aiheutti paikallisyhteisössä? Miten sota vaikutti kotitalouksien kokoon, rakenteeseen ja tuotantokykyyn?

2.3. Mitkä olivat taloudellisten ja sosiaalisten menetysten yhteisvaikutukset paikallisyhteisössä? Miten vaikutukset kohdentuivat alueellisesti, sosiaaliryh- mittäin, kotitalouksittain, sukupuolittain ja ikäryhmittäin ts. millaisia diffe- rentiaatiotekijöitä esiintyi?

3. *Paikallisyhteisön ja kotitalouksien resilienssi:* Millainen oli paikallisyhteisön, sen sosiaaliryhmien ja kotitalouksien taloudellinen ja sosiaalinen kriisinkestä- vyys ja joustovara? Miten siviilit varautuivat ja reagoivat sotaan, millaisia sel- viytymiskeinoja heillä oli, miten he selviytyivät ja toipuivat Suomen sodan aikaisesta kriisistä?

Tutkimus jakaantuu neljään osaan, joissa kaikissa sotavuoden 1808 tapah- tumia tarkastellaan iisalmelaisten siviilien näkökulmasta. *Luvussa 2* pohditaan, miten iisalmelaisten olosuhteet muuttuivat sodan aikana ja miten poikkeusoloi- hin reagoitiin. Keskeinen kysymys on, mitä arjesta poikkeavia tilanteita ja arkea kuormittavia asioita paikallisväestön oli kohdattava. *Luvussa 2* kuvataan sodan aiheuttaman paikallisen väestö- ja talouskriisin kehkeytyminen ja puhkeaminen myöhäissyksyn 1808 mennessä.

Luvussa 3 käsitellään sodan hintaa paikallisväestölle analysoimalla syväliemmin keskeisiä kuormittavuustekijöitä: materiaalisia vahinkoja ja väestökriisiä. Luvussa tarkastellaan aineellisten menetysten syitä ja kohdentumista. Luvussa esitellään sotavahinkojen paikallinen inventointiprosessi, minkä jälkeen tutkitaan siviilien aineellisten menetysten laatua ja taloudellista arvoa pitäjän tasolla sekä kylittäin, sosiaaliryhmittäin ja kotitalouksittain. Paikallista väestökriisiä analysoidaan tutkimalla väestömuutosten yhteyksiä sotatapahtumiin, nälkäkriisiin ja kulkutautiepidemioihin. Luvussa tarkastellaan myös sota-ajan kuolleisuuden poikkeuksellista luonnetta analysoimalla sen kohdentumista muun muassa sukupuoleen, ikään ja sosiaaliseen asemaan. Tarkastelutasot ovat pitäjä, kylät ja kotitaloudet.

Luvussa 4 tutkimuksen keskiössä on sodan aiheuttamien aineellisten ja henkilömenetysten kasautuminen, yhteisvaikutukset kotitalouksissa ja paikallisyhteisössä. Tarkastelu painottuu pahiten sotavahingoista kärsineisiin kyliin ja kotitalousryhmiin analysoiden taustatekijöitä, jotka aiheuttivat kriisin kohdistumisen nimenomaan heihin. Luvussa sodan vaikutuksia havainnollistetaan kotitalouksiin kohdistuneiden case-tutkimusten avulla.

Luku 5 keskittyy paikallisyhteisön ja kotitalouksien kriisinkestävyYTEEN ja joustovaraan, resilienssiin. Tarkasteluajanjakso pitenee sodanjälkeisiin vuosiin. Luvussa 5 seurataan paikallisyhteisön ja kotitalouksien paluuta rauhaan ja sitä, millainen niiden taloudellinen ja sosiaalinen tilanne oli sodan jälkeen. Luvussa kuvataan pitäjäläisten ulkopuolisen hätäavun ja luototuksen tarvetta, kotitalouksien sisäistä joustovaraa vastata taloudellisiin haasteisiin, kriisin vaikutusta veronmaksukykyyn sekä muita paikallisyhteisön ja kotitalouksien selviytymiskeinoja kriisissä. *Luvussa 6* kootaan keskeiset tutkimustulokset ja esitetään johtopäätelmät.

1.3.3 Eettiset kysymykset ja yhteiskunnallinen relevanssi

Historiantutkijan oma persoona, hänen arvonsa, maailmankuvansa ja kiinnostuksen kohteensa vaikuttavat monin tavoin tutkimukseen. Itselflektion lisäksi hän pohtii kysymyksenasetteluaan, näkökulmiensa valintaa ja tutkijan eettisiä sääntöjä ja normeja – ylipäätään sitä, mikä on hyvää ja hyväksyttävää historian-tutkimusta. Historiantutkijalla ja hänen työllään on suhde menneisyyteen, nyky-päivään ja tulevaan. Historioitsija on rekonstruktioistaan vastuussa sekä menneisyydelle että nykyisyydelle, sillä tutkimuksen argumentaatio kohdistuu nimenomaan tutkijan aikalaisiin. Jorma Kalela on kiteyttänyt historiantutkijan eettiset periaatteet harkitsevuuteen ja oikeudenmukaisuuteen. Harkitsevuus kohdistuu tutkijan ja hänen nykyisen ja tulevan yleisönsä väliseen yhteyteen, oikeudenmukaisuus tutkijan ja hänen tutkimuskohteidensa suhteeseen.¹⁹⁴

Tutkimuksellani haluan tavoittaa, jäsentää ja ymmärtää 1800-luvun ihmisten olosuhteita ja kokemuksia sodan, nälän ja tautien kriisiyttämässä paikallisyhteisössä ja osana sen aikaista yhteiskuntaa. Tutkijana minua inspiroiva, joskin

¹⁹⁴ Koskivirta & Lidman 2017, 15; Kaartinen 2005, 206–207.

epäilemättä hieman naiivi lähtökohta on samantapainen kuin *Kun halla nälän tuskan toi* -teoksen kirjoittajilla suhteessaan 1860-luvun nälkävuosiin:

Joskus kirjoittaja haluaisi kulkea historiassaan kamera kädessä, astella nauhuri kaulassaan pitkin talvisia nälkämäkiä ja pysähtyä taloihin puhumaan kerjäläisten kanssa. Hän haluaisi tavoittaa ne kaksi miljoonaa naista, miestä, lasta ja vanhusta, jotka hätäaikana elivät. Hän haluaisi ripustaa kuvat lukijansa eteen, tuoda heidän äänensä esiin, välittää heidän tuntemuksensa leivän loppuessa, kuoleman kohdatessa, välittää hätäaputoiden toivottaman aherruksen ja köyhäintalon hirvittävän kalmanhajun – ja lopuksi virittää taustalle 1800-luvun loppupuolen suomalaisen yhteiskunnan ja sanoa, katsokaa, tässä on heidän historiansa siten kuin he itse sen ovat kokeneet ja kertoneet. Tässä on teidän historianne.¹⁹⁵

Oikeudenmukaisuus tutkittavia ihmisiä kohtaan on keskeisimpiä historian-tutkijan eettisistä vaatimuksista. Oikeudenmukaisuuden periaatteeseen liittyy olennaisesti kysymys, onko reilua tarkastella tutkimuksen kohteena olevia siinä asiayhteydessä, jossa on ajatellut sen tehdä.¹⁹⁶ Voidaan oikeutetusti kysyä, miksi ja millä oikeudella tutkin Suomen sodan musertamia ja murjomia perheitä? Millä oikeudella kerron heidän sairauksistaan, menehtymisistään, varallisuudestaan ja omaisuuden menetyksistään ja väkivallan kokemuksistaan? Luvatonta se ei ole, sillä tutkimusaineistot ovat tallennettuina julkiseen arkistoon eivätkä tiedot ole enää henkilötietolain soveltamisen alaisia. Mutta onko minulla tutkijana eettisiä perusteita kerätä yksittäisestä ihmisestä tietoa julkisista lähteistä ja koota niiden avulla hänestä henkilökuva, paljastaa hänestä henkilökohtaisia tietoja? Voinko tutkijana kertoa hänestä yksityiskohtaista tietoa, josta hän itse olisi saattanut haluta vaieta?¹⁹⁷

Suomen yliopistot ovat sitoutuneet tutkimuseettisen neuvottelukunnan (TENK) ohjeistukseen alojensa eettisistä periaatteista. Yhteisten lähtökohtien ja velvoitteiden lisäksi ihmistieteitä ohjeistetaan erikseen kolmella osa-alueella: tutkittavan itsemääräämisoikeuden kunnioittaminen, vahingoittamisen välttäminen sekä yksityisyys ja tietosuojat.¹⁹⁸ Historiantutkimukselle ei ole Suomessa vielä luotu virallisia alakohtaisia eettisiä ohjeita, vaikka osa tutkimuseettisen neuvottelukunnan ihmistieteiden ohjeistuksesta on ristiriidassa historiantutkimuksen peruslähtökohtien kanssa. Esimerkiksi yksityisyyden suojaan perustuva henkilö- ja paikkatietojen häivyttäminen sotii historiatieteiden tapahtumien autenttista esittämistä ja dokumentoimista sekä riittävää kontekstoimista vastaan. Lisäksi 1800-luvun alussa eläneiltä kohdehenkilöiltä ei ole enää mahdollista pyytää suostumusta tutkimukseen ja näin kunnioittaa heidän itsemääräämisoikeuttaan.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Häkkinen, Ikonen, Pitkänen & Soikkanen 1991, esipuhe.

¹⁹⁶ Kalela 2017, 102–103.

¹⁹⁷ Kaartinen 2005, 211.

¹⁹⁸ TENK, Humanistisen, yhteiskuntatieteellisen ja käyttäytymistieteellisen tutkimuksen eettiset periaatteet ja ehdotus eettisen ennakkoarvioinnin järjestämiseksi, verkkojulkaisu <http://www.tenk.fi/sites/tenk.fi/files/eettisetperiaatteet.pdf> viitattu 3.3.2018.

¹⁹⁹ Koskivirta & Lidman 2017, 16–17.

Historiantutkimuksen oikeutus nojaa pitkälti siihen, että kulttuurissamme on perinteisesti ollut tärkeää, että muistamme asioita ja ihmisillä on oikeus tulla muistetuksi. Kuitenkin nykyinen tietosuojaan liittyvä lainsäädäntö perustuu ajatukseen, että ihmisellä on oikeus tulla myös unohdetuksi ja olla tunnistamaton. Tämä periaate tuntuu monesti sotivan historiantutkimuksen lähtökohtaa vastaan. Kun historiantutkimus tuo menneisyyden ihmisen näkyville, menneisyyden ihminen väistämättä paljastuu. On kuitenkin huomattava, että tietosuojalait ja -säädökset sitovat tutkijaa sitä vähemmän, mitä kaukaisempaa menneisyyttä hän käsittelee. Salassapitosäännöksiä ei tarvitse soveltaa, ”jos siinä tarkoitettu menettely henkilökisteriin talletettujen tietojen ikä ja laatu huomioon ottaen on rekisteröityjen yksityisyyden suojan vuoksi ilmeisen tarpeetonta”. Tämä ei kuitenkaan tarkoita tutkijan vastuuttomuutta. Kun tutkimuskohde on julkisoikeudellisten ohjeistusten soveltamisalan ulkopuolella, juridiikkaa tärkeämmäksi tulee tutkijan etiikka ja moraalit. Yksityisyyden suojelemisen ja asiakirjojen vapaan käytettävyyden välillä tasapainoileminen on historiantutkijalle tärkeä eettinen haaste.²⁰⁰

Tutkimuseettisiä kysymyksiä on alettu korostaa myös 1800-lukua ja sitä vanhempia aikoja koskevissa historiantutkimuksissa aiempaa enemmän, kun tutkimuskohteina ovat yhä useammin aivan tavalliset ihmiset suurmiesten ja muiden julkisuuden henkilöiden sijaan. Mikrohistoriallisessa tutkimuksessa on usein yhtenä päätavoitteena tehdä oikeutta aiemmin näkymättömille ja kasvottomiksi jääneille ihmisille. Tämän vuoksi heitä on käsitelty omilla nimillään myös hyvin sensitiivisissä asiayhteyksissä. Asiakirjoista on paljastunut heistä henkilökohtaisia tietoja ilman, että tutkija voi kysyä heidän halukkuuttaan esiintyä tutkimuksessa tunnistettavina historiallisina henkilöinä.²⁰¹

Historioitsijan vastuu menneitä sukupolvia kohtaan perustuu kuolleiden ansaitsemaan suojeluun ja kunnioitukseen: vainajien muistoa ei tule riistää eikä käyttää muutoin väärin.²⁰² Kunnioitettava muisto laajenee myös lähisukulaisiin ja jälkeläisiin. Sotahistoriaa paikallistasolla tutkittaessa on muistettava, että esimerkiksi paikkakunnalla saattaa yhä elää sodan kokeneiden ihmisten sukulaisia, jotka vaalivat sodanmuistoa sukutarinoissaan ja hautapaikkoja hoitaessaan. On kunnioitettavaa kirjoittaa menneisyyden ihmisistä asiallisesti ja hienovaraisesti, heidän toimintaansa oman aikansa lähtökohdista ymmärtäen, kaikkea revittelevyyttä ja sensaatiomaisuutta välttäen. Arkaluonteisista asioista kirjoittaessa voi olla parempi ratkaisu, että yksittäisten ihmisten kohtaloiden yksityiskohtaisen kuvauksen sijaan korostetaan tapauksen suhdetta ajan yleisiin käytäntöihin ja tapoihin. Vaikka tässä tutkimuksessa joidenkin iisalmelaisperheiden sotakokemukset nousevat tutkimustekstissä ajoittain muita suurempaan rooliin, tarkoituksena on silloinkin rekonstruoida kokonaiskuvaa paikallisyhteisöstä sota-aikana ja sodan jälkeen. Kun tutkimuskohteena on verrattain suuri määrä ihmisiä,

²⁰⁰ Henkilötietolaki 22.4.1999/523 § 14, momentti 1, kohta 3; Kaartinen 2005, 208–209, 211. Koskivirta & Lidman 2017, 17; Vainio-Korhonen 2017, 40.

²⁰¹ Vainio-Korhonen 2017, 32–33; Miettinen 2017, 155.

²⁰² Koskivirta & Lidman 2017, 18.

tiedot yksittäisistä ihmisistä eivät ole erityisen huomion kohteena vaan yksittäisen tapaus havainnollistaa yleistä tilannetta tai poikkeamisen mahdollisuutta siitä.²⁰³

Historiantutkijalle olennainen eettinen periaate on tutkimusaiheen ja kohdehenkilön elämän moninäkökulmainen kontekstointi: menneisyyden ilmiöiden asettaminen ajalliseen ja kulttuuriseen asiayhteyteensä. Yksilöä tarkastellaan ajassaan ja osana yhteisöjään: mikä oli tuolloin ja siellä mahdollista, mikä mahdotonta, mikä tyypillistä, mikä epätyypillistä ja millaisia merkityksiä ihmiset antoivat asioille ja teoille? Historiantutkijan tavoitteena on toiminnan käsitettäväksi tekeminen ja selittäminen käytettävissä olevien lähteiden pohjalta. Samanaikaisesti kun historiantutkija rekonstruoi tutkimuskohteidensa näkemykset, hän itsekriittisesti argumentoiden puolustaa tutkittaviaan omaa tulkintaansa vastaan. Tällaisesta kontekstoinnista syntyvät kulttuurihistorialliset tulkinnat, jotka kasvattavat historian tajua ja ymmärrystä.²⁰⁴

Yksilöstä löytyvien, usein vähäisten ja osin kyseenalaista tietoa sisältävien asiakirjamerkintöjen esittäminen henkilöiden omilla nimillä edellyttää tietojen huolellista asiayhteyksiinsä sijoittamista. Tässä tutkimuksessa käytän rinnakkain sekä tarkkaa ja yksilöityä että laajaa ja anonyymiä tutkimusotetta, mikä sekä auttaa yksittäistapausten ymmärtämistä osana laajempaa kontekstia että vahvistaa tutkimuksen moniäänisyyttä. Tavoitteena on ymmärtää siviilien sotaa ja sen vaikutuksia yhtä aikaa sekä yksittäisten ihmisten kokemuksina että yhteiskunnallisena ilmiönä.²⁰⁵

En ole anonymisoinut 1800-luvun alkupuolella eläneitä ihmisiä. Tunnistettavuus ei voi enää tuottaa mielipahaa eikä vahinkoa edes lähisukulaisille, koska heitäkään ei ole enää elossa. Suomen sodasta on kulunut useiden sukupolvien aika. Myös se, mitä pidämme arkaluontoisina asioina, on vuosisatojen saatossa muuttunut. Esimerkiksi aviottomat lapset ja esiaviolliset sukupuolisuhteet ovat moraalisisina kysymyksinä menettäneet nykyisin merkityksensä.²⁰⁶ Tutkimuksessa kuvataan myös köyhyyden ääri rajoilla olevia ihmisiä ja heidän ratkaisujaan, kuten ruoan varastamista. 1800-luvun alkupuolen savolaisella maaseudulla valtaosa väestöstä oli köyhää rahvasta, jonka arkipäivään kuuluivat katovuodet, pettuleipä ja uhka mieron tiestä. Vaikeuksissa oleva köyhä maalaisihminen ei ollut poikkeava tutkimusajankohtana.

Nimeämisen kautta menneisyyden ihmiset saavat arvokkuutta: he eivät ole anonyymiä rahvasta vaan tuntevia ja ajattelevia toimijoita. Tässä tutkimuksessa kuvataan ja pohditaan Iisalmen pitäjässä asuneiden ihmisten kohtaloita, joiden avulla on mahdollista lähestyä ja ymmärtää siviilien todellisuutta sodan ja jälleerakennuksen aikana. Heidän näkökulmansa ei tule riittävästi esiin tilastollisten, sotatapahtumien ja poliittis-hallinnollisten tutkimusten kautta.

---

²⁰³ Saarimäki 2017, 82–83.

²⁰⁴ Koskivirta & Lidman 2017, 23; Kalela 2017, 105, 107; Leskelä-Kärki 2004, 315.

²⁰⁵ Frigren 2017, 56–57, 68.

²⁰⁶ Saarimäki 2017, 86, 88.

Tutkija tekee oikeutta menneisyyden ihmisille ja heidän kokemuksilleen, kun hän kuvaa heidän elämänkohtaloitaan mahdollisimman moniäänisesti ja siten, että nykylukijakin kykenee ymmärtämään heidän valintojaan ja ratkaisujaan. Historiallista empatiaa tutkittavaa kohtaan on esimerkiksi pyrkimys irtautua lähdeaineiston viranomaiskatseesta. 1800-luvun alun lähdeaineisto Iisalmen pitäjäläisistä on vallanpitäjien tuottamaa. Maaherroilla, papeilla, kruununvoudeilla, henkikirjoittajilla ja nimismiehillä on ollut omat tottelevaisuuteen ja nöyryyteen kehottavat norminsa. Lähdeaineistoja hyödynnettäessä on tärkeää pohtia myös sitä, miten rahvas itse määritteli, muokkasi, väisti ja jopa kiisti viranomaisten ja muiden vallanpitäjien normeja, joita sodan kaltaisessa poikkeustilassa oli tavallistakin enemmän.²⁰⁷

Historiantutkija ei käytä tietoaan tutkittavien vahingoittamiseksi tai halventamiseksi. Lain mukaan henkilötietojen arkaluonteisuus kestää yleensä korkeintaan 130 vuotta. Tällä perusteella Suomen sota ja sitä seurannut vuosikymmen ovat vapaasti tutkittavissa. Arkistolähteet ovat julkisia, vapaasti ja käyttörajoituksitta tutkittavissa. Arkistot myös julkaisevat arkistoaineistoa runsaasti ja koko ajan enenevässä määrin avoimesti internetissä. Vaikka henkilöiden omia nimiä ei tutkimuksessa mainittaisikaan, heidät on kuitenkin mahdollista jäljittää ja tätä kautta tunnistaa. Tämä johtuu historiantutkimuksessa vakiintuneesta tavasta viitata yksittäisiin asiakirjoihin yksilöidyssä arkistossa. Tästä huolimatta kaikkea yksittäisiä ihmisiä koskevia henkilökohtaisia tietoja ei ole välttämätöntä, tarpeellista tai eettisesti perusteltua julkaista. Myös 1800-luvun alkupuolta tutkivan historiantutkijan on syytä miettiä, onko tarpeen mainita tutkittavat omilla nimillä, kun he ovat niin kutsuttuja tavallisia ihmisiä ja heihin liitetään hyvin yksityisiä ja intiimejä asioita. Arkaluontoisissa yhteyksissä nimien mainitseminen voi leimata ihmisiä ja heidän mahdollisia jälkeläisiään, varsinkin jos kuvauksen kohteena on pieni paikallisyhteisö, sukunimi on harvinainen tai helposti tunnistettava.²⁰⁸

Historiantutkija harkitsee, mistä arkaluontoisista asioista hän voi vaieta heikentämättä tai vääristelemättä tutkimustuloksia. Historioitsija tasapainoilee todennukaisuuden, rehellisyyden ja oikeudenmukaisuuden vaatimusten ja tutkimuskohteena olevien ihmisten yksityisyyden ja muiston kunnioittamisen ihanteen välillä. Toisaalta tutkija pohtii, millaiset asiat ovat tutkimuskysymysten kannalta olennaisia ja tarpeellisia jakaa lukijoille. Toisaalta hän kysyy, tehdäänkö menneisyydelle oikeutta vaikenemalla epäedullisista asioista. Esimerkiksi avioliiton ulkopuolisten suhteiden piilottaminen, anonymisointi tai pseudonymisointi uusintaisi käsitystä, jonka mukaan au-lapsissa olisi jotakin häpeällistä ja salailtavaa. Yhtä lailla on tärkeää miettiä, miten aviottomien suhteiden tai vaikkapa väkivallan yksityiskohtainen kuvaus liittyy kulloiseenkin tutkimukselliseen tehtävään.²⁰⁹

²⁰⁷ Vainio-Korhonen 2017, 44–45.

²⁰⁸ Frigren 2017, 53; Miettinen 2017, 154.

²⁰⁹ Vainio-Korhonen 2017, 35; Kaartinen 2005, 212; Kivimäki 2017, 198; Miettinen 2017, 153–155.

Historiantutkija arvioi menneisyyden ihmisten toimintaa ja ajattelua heidän oman aikansa lähtökohdista ja heidän silloisen tietonsa ja ymmärryksensä valossa. Historiantutkijan tutkimuskohde on vieraassa menneisyydessä, jonka käsitejärjestelmä ja kulttuuriset merkitykset ovat olleet toiset kuin meidän. Mennyt on kuin vieras kulttuuri. Toisaalta tutkija ei voi projisoida sinne suoraan oman aikansa käsitteitä ja näkemyksiä, jotka voivat vääristää mennyttä. Toisaalta jokainen historiantutkija tulee väistämättä käyttäneeksi oman aikansa käsitteitä ja tietämystä, mikä myös voi auttaa näkemään menneessä sellaista, jota välttämättä aikalaiset eivät nähneet selkeästi. Tällaisia 1800-luvun alulle vieraita käsitteitä on tässäkin tutkimuksessa, esimerkiksi kaikki keskeiset teoreettiset käsitteet: perhe, paikallisyhteisö, sodan kuormitustekijät, kriisi, resilienssi ja vaikkapa yleisemmin maalaisrahvaan selviytymisstrategioiden pohtiminen. Lähihistorian tutkijaa lukuun ottamatta historiankirjoittaja ei voi saada tutkimuskohteiltaan palautetta. Sen vuoksi on hyvä muistaa, että läheisyyden ja tuttuuden tunne saattaa aiheuttaa kriittisyyden puutetta ja vivahteiden huomiotta jättämistä, vieraus taas yli-kriittisyyttä ja ankaruutta. Kaikesta huolimatta historiantutkija yrittää kohdata menneisyyden ihmisen, tehdä tämän läsnä olevaksi, ymmärtää ja arvostaa tätä kulttuurihistoriallista taustaa vasten. Historiantutkija esimerkiksi pohtii, millaisina käsitykset hyvästä, oikeasta ja eettisestä näyttäytyivät tutkimushenkilöiden elinaikana. Kunniaa ja mainetta voi pitää sellaisina ominaisuuksina, joita esimodernin ajan yksilö piti tavoittelemisen arvoisina. Oikeuden tekemistä menneisyyden ihmisille voi tavoitella kirjoittamalla heistä sävyyn, joka ei olisi loukannut heitä tai vahingoittanut heidän asemaansa heidän omassa elinympäristössään.²¹⁰

Historiantutkijan luoma kuva on aina epätäydellinen ja -täsmällinen todellisuuteen verrattuna ja arkistossa oleva tieto, intiimikin, on tuotettua, välittyntä, karsittua ja osittaista. Suomen sodan aikaisesta Iisalmesta kootut perheterinat ovat vain yksi mahdollinen versio, perusteltu tulkinta tapahtuneesta ja sen merkityksestä.²¹¹ Historiantutkijana en pysty rekonstruoimaan, eikä ole tarkoitustakaan rekonstruoida, yksittäisten ihmisten ja sukujen kohtaloita juuri sellaisena kuin ne todellisuudessa ovat olleet, vaan pohdin 1808–1809 sotaan liittyvien julkisten lähdeaineistojen kautta aikalaisten yksilöllisiä ja yhteisöllisiä kokemuksia ja ratkaisuja.

Harkitsevuus ja omien lähtökohtien erittely ovat historiantutkimuksen olennaisia eettisiä periaatteita. Historiantutkija arvioi tutkimusprosessiaan, tunteitaan ja asenteitaan. Juha Sihvolan mukaan objektiivisuus ei edellytä, että tutkimustieto olisi ”varmaa, täydellistä, eksaktia tai yksiselitteistä”. Historiantutkimuksessa objektiivisuus on pätevää dokumentointia ja argumentointia ja liittyy olennaisesti siihen, että tutkimuksen lähtökohdat, aineisto ja tulokset ovat julkisesti arvioitavissa. Objektiivista on julkisen vertaisarvion uskottavana pitämä tieto.²¹² Osa harkitsevuutta tässä tutkimuksessa on esimerkiksi se, kuinka Suomen sodasta ja Ruotsin ja Venäjän armeijasta sotilaineen kirjoitetaan. On varot-

²¹⁰ Leskelä-Kärki 2004, 321–323; Frigren 2017, 63, 65.

²¹¹ Leskelä-Kärki 2004, 313–314.

²¹² Kaartinen 2005, 226; Sihvola 2003, 38.

tava toistamasta kritiikittömästi tai epähuomiossa edellisten vuosisatojen historiantutkimuksessa esitettyjä viholliskuvia, vihapuhetta, kansallistunnetta ja sankarimyyttejä.

Historiantutkimuksen eettiset arvot – todenmukaisuus, rehellisyys, läpinäkyvyys ja avoimuus, oikeuden tekeminen kohteelle ja vainajan muiston kunnioitus – ovat tulkinnanvaraisia ja saattavat tuntua monissa käytännön tutkimustilanteissa ristiriitaisilta. Historiantutkija tulkitsee eettisiä ideoita ja ohjenuoria tapauskohtaisesti tasapainoilemalla tieteen arvojen, tutkijan erilaisten vastuiden ja käytännön työskentelyn välillä, noudattamalla tiedeyhteisön traditioita ja kuuntelemalla omaa sisäistä ääntään. Tasapainoilu tehdään tiedeyhteisölle näkyväksi, koska tutkimustyötä ohjaava eettinen normisto ei ole universaali eikä kiistaton, vaan se elää ajassaan ja on keskusteluiden tulosta. Riikka Miettisen mielestä paras nyrkkisääntö tulkintoja, tulosten esittämistä ja esittämistapaa koskeviin valintoihin on pitäytyä siinä, mitä ja miten tutkija haluaisi itsestään kirjoitettavan. Vaikka näkemykset tästä vaihtelevat tutkijasta toiseen, tuloksena syntyy eettisesti kestäviä ja perusteltavissa olevia ratkaisuja ja esityksiä.²¹³

Yhteiskunnallinen relevanssi

Tiedon lajina historia on yhteiskunnallisesti ehdollistunutta: tutkijan kohteeseen valitsemia asioita on tulkittu jo ennen häntä, Suomen sotaakin jo yli parin sadan vuoden ajan.²¹⁴ Tutkijana haluan ymmärtää Suomessa 1800-luvun alkupuolella eläneiden ihmisten kokemuksia ja ratkaisuja. Siviilien sota ja heidän kokemuksensa ovat yhtä tärkeitä muistaa kuin saman ajan poliittis-hallinnolliset toimijat ja armeijoiden manööverit.

Tutkimus lisää tietoa Suomen sodasta ja sen vaikutuksista paikallisyhteisöön. Tutkimus tuo uutta tietoa siviiliväestön olosuhteista ja kokemuksista sekä sodan aikana että ylipäätään 1800-luvun alun arjessa. Tutkimus syventää ja monipuolistaa käsitystämme yhdestä maamme merkittävimmästä väestökriisistä sekä esimodernin paikallisyhteisön sosiaalisista ryhmistä, niiden taloudellisesta ja sosiaalisesta joustovarasta, toimintamahdollisuuksista ja keskinäisistä suhteista. Tutkimus osallistuu siihen yleiseen ja ajankohtaiseen keskusteluun, jossa pohditaan sotien, nälänhätien ja luonnonkatastrofien vaikutuksia ihmisten ja perheiden elämään, paikallisyhteisöjen ja kotitalouksien kriisinkestävyyttä ja mahdollisuuksia toimia kriisin aikana ja sen jälkeen.

Tutkimuksellani haluan osallistua yhteiskunnalliseen keskusteluun väestökriiseistä ja tavallisen ihmisen asemasta kriiseissä. Vaikka Suomen sodan ajoista on kulunut jo reilut kaksisataa vuotta, tutkimuksen keskeiset teemat ovat edelleen ajankohtaisia: väestökriisien taustatekijät ja pitkäaikaisvaikutukset, yksittäisten ihmisten ja perheiden joustovara ja selviytymisstrategiat, paikallisyhteisön oma-apu ja ulkopuolisen hätäavun tarve sekä organisointi. Suomen sodan aikainen väestökriisi oli laajuudestaan huolimatta samalla hyvin paikallinen.

²¹³ Miettinen 2017, 156; Kivimäki 2017, 196.

²¹⁴ Kalela 2017, 97, 99.

Huolimatta siitä, että nykyisin talous, politiikka, tiedonvälitys ja jopa sodankäynti ovat hyvin globaaleja ilmiöitä, maailman väestökriisit vaikuttavat olevan edelleen hyvin paikallisia ja useimmat niistä suuren julkisuuden unohtamia.

1.4 Tutkimusalue

Maantieteellisesti tutkimus rajoittuu Iisalmen pitäjään pohjoisimmassa Pohjois-Savossa – Pohjanmaan, Kainuun ja Pohjois-Karjalan rajoilla, kaukana Tukholmasta ja Itämerestä. Pitäjä oli Suomen sodan aikaisia taistelupaikkakuntia. Yhden pitäjän rajaaminen tutkimusalueeksi on perusteltua, koska tavoitteena on saada aiempaa tietämystä syventävää ja monipuolistavaa tietoa sota-ajan vaikutuksista ihmisten ja paikallisyhteisön arkeen.

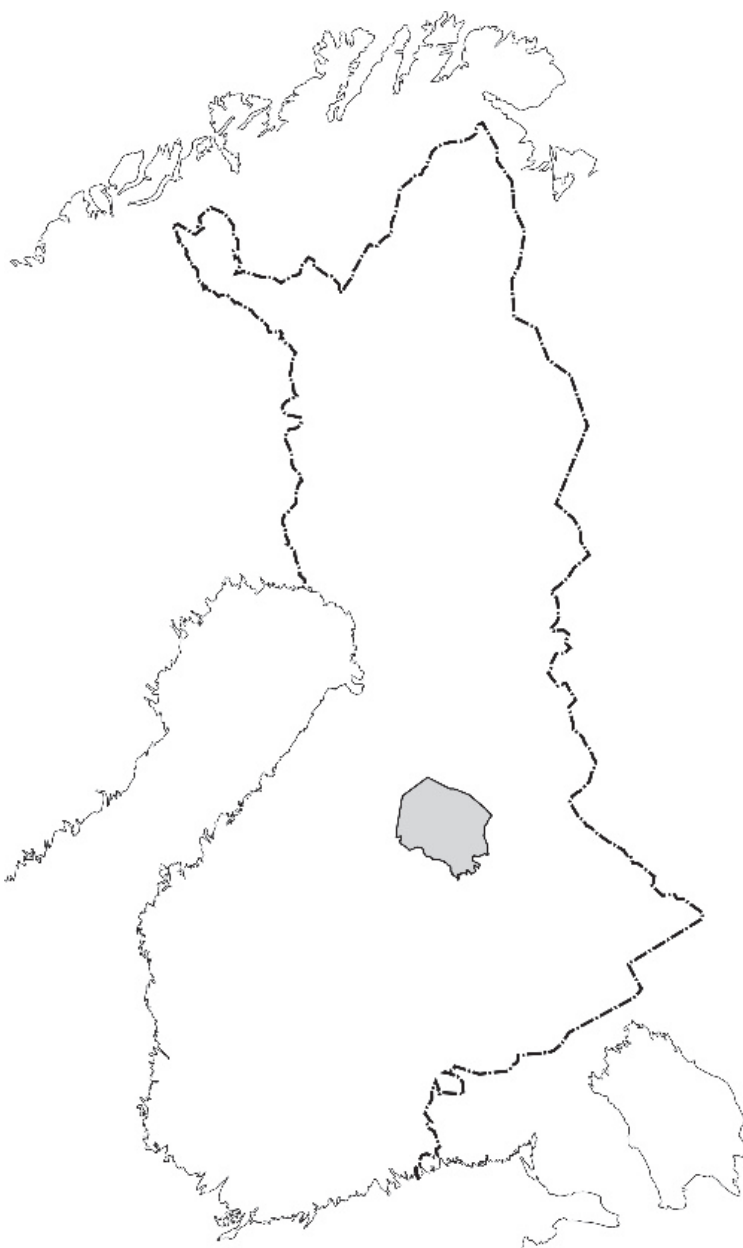
Iisalmen pitäjä käsitti 1800-luvun alussa suurin piirtein nykyisin Ylä-Savona tunnetun alueen. Pitäjä oli pinta-alaltaan seurakunnaksi huomattavan laaja, noin 6 900 neliökilometriä, mutta harvaanasuttu. Iisalmen eteläisin tienvarsikylä oli Alapitkä ja pohjoisin Nissilä. Molemmat sijaitsivat parin päivämatkan eli noin viidenkymmenen kilometrin päässä kirkolta, tultiinpa sinne hevosella tai veneillä. Porvoon tuomiokapituli korosti papinvaalien yhteydessä, että Iisalmen pastoraatti oli ”eräs hiippakunnan vaivalloisimpia”. Papeilta vaadittiin tiettoimilla taipaleilla, järvien ja soiden ylityksillä ”hyvää fyysistä kuntoa”. Kirkon, pappilan, pitäjätuvan ja kruununmakasiinin muodostama alue Koljonvirran läheisyydessä oli pitäjän taloudellinen, poliittinen, henkinen ja myös maantieteellinen keskus, jonne johtivat niin vesireitit kuin maantietkin.²¹⁵ (KARTTA 2; KARTTA 3.) Väestökasvu oli 1700-luvun loppupuolella nopeaa. Kun 1750-luvun alussa Iisalmen seurakunnassa oli asukkaita alle viisituhatta, oli väkiluku viisikymmentä vuotta myöhemmin reilusti kaksinkertaistunut. Kirkkoherran arvioiden perusteella vuonna 1805 pitäjässä oli noin 10 800 asukasta.

Savon tie halkoi Iisalmen pitäjää. Tie kulki Kuopiosta Toivalan salmien lauttajärjestelyjen jälkeen pohjoiseen Onkiveden, Nerkoonjärven, Peltosalmen ja Poroveden itäpuolisia kankaita ja harjanteita pitkin Paloiskylään ja Paloisvirralle, josta matkaa Iisalmen kirkolle oli vielä noin kolme kilometriä. Savon tie oli mutkikas, kapea ja tasoittamaton mutta joltisestikin rattailla ajettavassa kunnossa. Kelirikkoajat ja kevättulvat olivat kulkuyhteyksien kannalta ongelmallisia. Paloisvirran yli oli rakennettu silta, kuten kirkon pohjoispuolella Koljonvirran ylitse. Keväällä 1808 Paloisvirran ja Koljovirran ylittäminen oli mahdollista vain tilapäisjärjestelyin, koska tulva oli rikkonut molemmat sillat. Talvitie Kuopiosta Iisalmeen oikaisi Kallaveden yli Koivusaaren, sieltä Maaningan Halolan kautta Onkivedelle. Iisalmen kirkon pohjoispuolelta Koljonvirralta Savon tie jatkui Partalan kylään ja sieltä edelleen Valkeisille, Vieremälle, Salahmille ja Nissilään, Pohjanmaan rajalle. Talvitien reitti puolestaan kääntyi jo kirkon eteläpuolelta,

²¹⁵ SRA, Iisalmen pitäjänkartta 1755–1757; Matinolli 1957, 46–47; Klinge 2006, 13 ja 166–167. Tuomikapitulin kannanotto oli 1770-luvulta.

Paloisvirran tienoilta läntiselle Porovedelle ja sieltä edelleen Haapajärvelle, Kiuruvedelle, Koskenkylään, Luupuvedelle ja Remekselään, josta jatkettiin Pohjanmaan puolelle Viitamäen kautta. Piippolassa talvi- ja kesätiet jälleen yhtyivät. Jonkinlaiset kesä- ja talvitiet olivat olemassa Kiuruvedelle, Pielavedelle ja Maaningalle, Nilsiaan ja Kajaanin suuntaan.²¹⁶ (KARTTA 3.)

KARTTA 2 Iisalmen pitäjän sijainti.

Lähde: KA, MHKA; Generalstaben V:III 1910. Karttapohjana on käytetty maanmittauslaitoksen ylitarkastajan C. W. Gylldenin metsäkarttaa vuodelta 1850 (pl. Viipurin lääni). Suomen sodan aikaan ei ollut vielä käyty rajanvetoa länsirajalla. Iisalmen pitäjän rajat ja nimitys ovat Ruotsin yleisesikunnan Sveriges krig 1808–1809 -karttojen mukaiset.

²¹⁶ Rissanen 1927, 210–212, 410; Räisänen 1959, 15–16; Nenonen 1999, 237; SRA, Iisalmen pitäjänkartta 1756–1757.

Pohjakartta ja nimistö: Generalstaben V:III 1910, Kartta IIC. Koljonvirran silta on merkitty tähdellä, kirkko ristillä. Karttaan on merkitty muutamia kartanoita: Wilhelmsdal, Fredriksdal, Åkerssund, Pakkas ja Kumpumäki sekä luutnantin puustelli Lagerudd. Kolmiot ovat kestikievereita. Kiuruveden, Kajaanin (Sukevan) ja Pörsänmäen tiereitit paranivat vasta Suomen sodan jälkeen, jolta ajalta myös niiden kestikievarit ovat.

1.4.1 Elinkeinot ja kauppayhteydet

Iisalmen pitäjän pääelinkeino oli karjatalous ja maanviljelys, jossa kaskeamisella oli vielä 1800-luvun alkupuolella huomattava merkitys. Iisalmi kuului kaskiviljan tuoton pääalueeseen. Böckerin tilastojen mukaan vielä 1830-luvulla pitäjässä

saatiin 35 prosenttia rukiista ja 20 prosenttia ohrasta kaskesta. Pelto- ja kaskiviljelystä harjoitettiin rinnakkain. Kaskeamisen merkitystä selittää myös se, että pitäjän pohjoisosaa uudisasutettiin voimakkaasti 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Esimerkiksi *Åbo Tidningissä* julkaistiin 16.11.1805 uutinen, jossa kerrottiin, että iisalmelaisia uudisraivaajia oli palkittu Suomen Talousseuran kultaisilla ja hopeisilla ansiomerkeillä. Uudisraivaajat olivat Salahmilta ja Kiuruveden kappeliseurakunnasta, jotka olivat pitäjän harvaanasuttua pohjoisaluetta. Henkikirjaan oli merkitty 59 verovapaata uudistilaa vuonna 1808 ja 36 uudistilaa vuonna 1810. Kirkkoherra Pehr Johan Collan kirjoitti vielä 1824, että pitäjässä kaskettiin paljon syrjäisillä saloilla, muualla vähemmän.²¹⁷

Kotitarpeiksi iisalmelaiset viljelivät naurista, humalaa ja harmaata hernettä, jonka pehmeät varret soveltuivat hyvin karjan rehuksi. Peruna ja vehnä olivat vielä harvinaisia viljelykasveja 1800-luvun alussa. Kauraa ei iisalmessa viljelty. Hevosille syötettiin sen sijasta ohraa. Pitäjässä oli paljon järviä, minkä vuoksi kala kuului olennaisena osana ruokavalioon tuoreina ja talveksi suolattuina: ahvenet, muikut, hauet, kuhat, kuoreet ja särjet. Riistana ammuttiin lähinnä metsäkanoja ja turkisten vuoksi kettuja. Karhuja, susia ja hirviä oli pitäjässä vain vähän 1800-luvun alussa.²¹⁸ Pehr Johan Collan totesi Suomen Talousseuralle 1817, että harvaanasutussa Iisalmen pitäjässä oli monia suuria korpia, erämaita, joiden vuoksi metsiä ei voinut helposti hävittää. Metsien häviämisen pelko oli yleinen aikakauden talouspolitiikassa. Tästä huolimatta kirkkoherra Collan suhtautui verrattain myönteisesti kaskeamiseen, koska monin paikoin iisalmelaiset eivät hänen mukaansa voineet muulla tavoin hyödyntää karuja ja soisia maitaan. Kirkkoherra uskoi ajalle tyypillisesti, että metsien hävittäminen miedonsi ilmastoa ja vähensi halloja, joten tässäkin mielessä kaskeaminen oli järkevää. Collan ajatteli, että kaskeamalla harvennettaisiin myös metsien petoeläimiä, susia ja karhuja. Toisaalta hän toivoi, että iisalmelaiset talolliset hyödyntäisivät metsiään monipuolisemmin, esimerkiksi tervanpolttoon ja potaskankeittoon, jos niistä ei ollut tukkimetiksi.²¹⁹

Iisalmen pitäjässä rahaa saatiin 1800-luvun alkupuolella kaskiviljan lisäksi karjataloudesta. Koko maahan verrattuna Ylä-Savossa riitti karjalle hyvin heinää ravinteikkaista hiesumaiden rantaluhdistista ja kaskiahoilta. Niittyjä ei tarvinnut juurikaan raivata. Nautoja peltohehtaaria kohti oli Pohjois-Savossa vuonna 1825 enemmän kuin muualla maassa.²²⁰

Merkittävin vesistöalue Pohjois-Savossa on pitkänomainen Vuoksen vesistöön kuuluva Kallaveden laakso, joka ulottuu Varkauden seuduilta aina Iisalmen pohjoisosiin. Vesistö toimii ilmastoa lämmittävänä tekijänä nostamalla yölämpötiloja kesäisin ja syksyisin sekä pidentämällä hieman kasvukautta. Savon tie myötäili Iisalmen vesistöreitillä, jonka ympärille pitäjän vanhin ja oletettavasti vaurain asutus sijoittui. Iisalmen pitäjä sijaitsi eteläboreaalin alueen pohjoisreunalla,

²¹⁷ KA, hk, Iisalmi 1808 ja 1810; Collan 1824, 47; Björn 2007, 112; Soininen 1974, 57, kartta 2.

²¹⁸ Åbo Akademi, Suomen Talousseura, Sockenbeskrivningar D VII, Daniel Hall, Beskrifning öfver Öfre Savolax härad år 1800; Collan 1824, 45; Soininen 1974, 175.

²¹⁹ Collan 1817; Luttinen 2012, 110, 191–192.

²²⁰ Solantie 2012, 167.

jossa kasvukauden pituus ei aina riittänyt sadon kypsymiseen. Juhannuksen aikoihin suurten sateiden riski oli suurempi kuin Etelä-Suomessa, mikä oli uhkana parhaana kasken polttoaikana. Kevät koitti Iisalmen pitäjään yleensä huhtikuun alkupuolella, kesä toukokuun lopulla. Kirkkoherra Pehr Johan Collanin mukaan syysruis kylvettiin Iisalmessa perinteisesti elokuun 1.–25. päivä ja ohra toukokuussa, viimeistään kesäkuun alkupuolella. Syysruis oli korjuukypsä heinäkuun lopulta elokuun puoliväliin. Ohran kasvukausi oli noin 90 päivää kylvöstä, joten sitä korjattiin elokuun loppupuolella. Juhannusrukiista saatiin ensimmäisenä syksynä vihantasato, jota voitiin käyttää rehuna. Kauran ja vehnän kypsymisajat olivat 110–120 päivää, joten niiden kasvukausi jäi liian lyhyeksi Iisalmen pitäjässä. Heinää korjattiin todennäköisesti kesä-heinäkuun vaihteesta lähtien aina elonkorjuuseen asti.²²¹

Hallat tulivat Iisalmen pitäjään yleensä elo-syyskuun vaihteessa. Talvi alkoi tyypillisesti loka-marraskuun taitteessa. Ero lumipeitteen syntymisessä ja katoamisessa pitäjän eteläosan ja koillisen vaara-alueen välillä oli noin kaksi viikkoa. Ruotsin ja Venäjän armeijan sotilaita kulki Iisalmen pitäjän läpi edestakaisin keväällä 1808, jolloin lumet alkoivat jo sulaa, mutta jäät eivät olleet vielä lähteneet. Ruokavarastot alkoivat olla pienimmillään. Eniten ja pisimpään sotilaita oli pitäjässä loka-marraskuussa, kelirikko aikaan, jolloin sää alkoi muuttua jo talviseksi. Satokauden jälkeen talollisten varastot olivat parhaimmillaan, mitä se useiden katovuosien jälkeen tarkoittikaan.²²²

Kadot keskittyivät Suomessa hallanarkojen 62. ja 64. leveyspiirin väliin, jonne Iisalmen pitäjänkin sijoittui. Kadot koettelivat erityisesti alavia maita. Kasviviljelykset olivat tyypillisesti mäkien ja vaarojen rinteillä, mikä suojasi niitä paremmin pakkaselta. Samoin järvien rannoilla olevat pellot olivat usein suojassa hallalta. Kuopion ja Oulun lääneissä katoja oli keskimäärin joka kolmas vuosi 1810–1870, Vaasan läänissä ruis- tai ohrasato tai molemmat epäonnistuivat vielä useammin: miltei joka toinen vuosi. Rukiin katoriski oli Iisalmessa 1800-luvun alkupuolella vähintään 25 prosenttia. Hallat keskittyivät erityisesti pitäjän pohjoisosiin vedenjakajaseudulle. Iisalmi kuului 1830-luvulla alueisiin, joissa normaalinakin satovuonna vähintään viisi prosenttia väestöstä käytti hätäravintoa ja viljasta ostettiin neljännes. Hätäravinnon käyttö ei välttämättä merkinnyt sitä, että seudun viljavarat eivät olisi riittäneet koko väestölle, vaan viljaa ei riittänyt tarpeeksi pitäjän köyhimmille – tai heillä ei ollut varaa ostaa viljaa. Iisalmen seutu oli karjatalousaluetta, mikä osittain selittänee viljan säännöllistä ostoa paikkakunnalle. Suomen sota osui ajanjaksoon, jolloin Itä- ja Pohjois-Suomessa oli useita peräkkäisiä katovuosia. Esimerkiksi kevät 1805–1814 olivat poikkeuksellisen kylmiä ja maanviljelykselle epäsuotuisia.²²³

Saimaan latvavedet ulottuvat Iisalmen pohjoisosiin saakka ja muodostivat perinteisesti tärkeän liikenneväylän. Pohjan sodan jälkeen iisalmelaisten luontai-

²²¹ Ohra kypsyi noin 90 päivää kylvöstä. Collan 1824, 46–47; *Pohjois-Savo – järvialueet vaikuttavat ilmastoon, Suomen muuttuva ilmasto*, verkkojulkaisu Ilmasto-opas.fi.

²²² Solantie 2012, 169, 207; *Pohjois-Savo – järvialueet vaikuttavat ilmastoon, Suomen muuttuva ilmasto*, verkkojulkaisu Ilmasto-opas.fi.

²²³ Voutilainen 2017, 94, 130; Solantie 2012, 169, 207; Soininen 1974, 167, 368–369.

nen vesireitti Viipuriin katkesi kokonaan, kun sekä Viipuri että Lappeenranta jäivät rajan taakse. (Ks. KARTTA 2.) Pohjoissavolaisten kaupankäynti kääntyi Pohjamaalle. Tervapoltto tyrehtyi sopivien vesi- eli kuljetusreittien puuttuessa. Myös kaupankäynnin vuosikello muuttui. Pohjoissavolaiset siirtyivät kesäisestä ja varhaiskysyisestä tervan vesikuljetuksesta viljatynnyreineen talvisille rekikeleille. Iisalmelaiset veivät talviteitä pitkin ennen kaikkea kaskiviljaa lähimpiin satama-kaupunkeihin: muutaman tuhannen asukkaan Ouluun ja runsaan tuhannen asukkaan Raaheen, joihin molempiin oli matkaa parisataa kilometriä eli noin viikon matka Iisalmen kirkolta – ja toinen takaisin. Reilusti alle tuhannen asukkaan Kuopion kaupungista ei ollut muodostunut merkittävää kauppa- eikä markkina- paikkaa, vaan se oli enemmän hallinnollinen kaupunki, jonne veroviljat jouduttiin kuljettamaan. Kuljetuskustannukset Iisalmesta Pohjanlahden rannikolle olivat suhteellisen kalliita: kauppamatkat kestivät ajallisesti pitkään. Vilja oli raskasta myyntitavaraa, minkä vuoksi iisalmelaiset talolliset mielellään kuljettivat myös kevyempiä tuotteita, kuten voita ja talia, Pohjois-Pohjanmaan kaupunkeihin.²²⁴

Suomi oli 1800-luvun alussa edelleen hyvin epäyhtenäinen ja jakaantui erilaisiin taloudellisiin alueisiin. Kuten aiemmin on jo todettu, varallisuus väheni lännestä itään siirryttäessä, ja Iisalmen pitäjä kuului köyhempään puoleen Suomea. Elinkeinojen perusteella Suomesta erottui kolme erityisaluetta: kaskiruukiin ja tervan Itä-Suomi, viljan ja raudan Etelä-Suomi ja karjan, tervan ja sahateollisuuden Pohjanmaa. Iisalmen pitäjää oli kaski-Suomea, jossa oli erinomaiset edellytykset karjanhoidolle. Myös kauppayhteyksien perusteella hahmottui kolme Suomea: Tukholman vaikutuspiirissä oleva Pohjanmaa, Pietarin ja Baltian yhteyksien Etelä-Suomi ja sisämaan perifeerinen Itä-Suomi, jonka yhteydet ulkomaailmaan kulkivat Pohjanmaan tai Etelä-Suomen kautta. Sisämaan kaupan ongelma oli, että kauppamatkat olivat pitkiä sekä Pohjanmaan satamiin että etelän tapulikaupunkeihin Haminaan ja Loviisaan. Iisalmi kuului niin sanottuun perifeeriseen Suomeen, jossa yhteydet suuriin kauppakeskuksiin olivat välillisiä. Raudasta ja suolasta oli jatkuvaa niukkuutta.²²⁵

Lääninkamreeri Daniel Hallin mukaan Ylä-Savon kihlakunnassa talolliset eivät harjoittaneet 1800-luvun alussa sivuelinkeinoja, joten kriisiaikoina heillä näyttää olleen suhteellisen vähän jousto- ja siirtymävaraa kaski- ja peltoviljelystä toisiin elinkeinoihin. Iisalmelaiset eivät käyneet tervakauppaa, eivät tehneet tiiliä eivätkä polttaneet kalkkia. Naiset hyödynsivät villaa, pellavaa ja hampppua vain kotitarpeiksi ja kutoivat niistä vaatteita ja kalastusverkkoja. Daniel Hall kertoi, etteivät talonpojat valmistaneet edes työrekiään, puusankkojaan tai ruokalusikoitaan, vaan hankkivat ne viljaa vastaan itsellismiehiltä, joista ei ollut seudulla

²²⁴ Aunola 1967, 88–89, 91–92; Nenonen 1999, 252–255; Suomen alueellisesta kolmijaosta ja Sisä-Suomi-käsitteestä (indikaattoreina kauppa ja muuttoliike) Engman 2009b, 47–61; Karonen 2014, 40 (taulukko 2).

²²⁵ Engman 2004, 114–115; Jutikkala 1949, 181; Nummela 2007, 107; Engman 2009b, 54–61; Karonen 2014, 275.

pulaa (*uppå hvilka icke är någon brist*).²²⁶ Myöskään Böckerin tilaston mukaan Iisalmen pitäjä ei kuulunut 1830-luvulla myyntikotiteollisuuden alueisiin. Daniel Hallin mukaan paikallisille ei jäänyt kaskeamisen vuoksi aikaa sivuelinkeinoihin. Puhdetöiden sijaan he talvisin joutuivat kuljettamaan kaskisaloilta viljansa pie-
neen, usein naapureiden kanssa yhteiskäytössä olleeseen riiheen, jossa vilja pui-
ttiin. Lisäksi yläsavolaisten matkat myllyihin, kirkkoon, käräjille, henkikirjoituk-
siin ja pitäjäkokouksiin olivat laajassa pitäjässä pitkiä ja aikaa vieviä, minkä
vuoksi kaupankäynnille ei Hallin mielestä jäänyt riittävästi aikaa. Yksittäinen
kauppamatka Pohjanmaalle saattoi hyvinkin kestää yhteensä kolme viikkoa. Mo-
nesti talolliset kävivät kauppaa kiertävien venäläisten kauppiaiden kanssa. Ra-
jantakaiset parisniekat kävivät ostamassa Pietariin voita, talia, kalaa, suolalihaa,
nahkoja ja lintuja, jossain määrin myös Iisalmessa asti.²²⁷

Böckerin tilaston mukaan rahvaan ensisijainen rahaa tuova ansiokeino oli
1830-luvulla Iisalmessa karjataloustuotteiden myynti, ennen kaikkea voikauppa.
Voita ja viljaa oli Iisalmesta viety Ouluun jo aiempina vuosisatoina. Myyntitu-
loilla ostettiin kauppiailta suolaa, rautaa, jokunen naula kahvia ja sokeria. Suo-
men sodan jälkeen suomalaisella voilla oli kysyntää Pietarissa, joten voi olettaa,
että iisalmelaistenkin voikauppa alkoi vilkastua vähitellen 1810-luvulta lähtien.
Toiseksi tärkein rahanhankintakeino iisalmelaisilla oli rahdinajo. Myös palovii-
nan ja potaskan myynti toi iisalmelaisille rahaa. Böckerin tilastossa mainitaan Ii-
salmen kohdalla lisäksi viljanmyynti ja metsätaloustuotteet, mutta niiden merki-
tys oli voihin verrattuna vähäinen. Kaiken kaikkiaan iisalmelaisilla oli vain har-
voja rahanansaintakeinoja. Verrattuna vaikkapa Pohjanmaan tervanpolttoon ja
laivanrakennukseen, vakkasuomalaisien kotiteollisuuteen tai Viipurin läänin ta-
lonpoikaiseen rahdinajoon iisalmelaisen rahvaan rahan ansaintakeinot olivat vä-
häisiä. Suomen sodan jälkeisinä vuosikymmeniä pohjoissavolaiset talolliset ky-
selivät kirjeitse hintatarjouksia Pohjois-Pohjanmaan kauppiailta ja pohtivat jo
1810-luvulta lähtien, kumpi oli järkevämpää: viedäkö voi- ja talilasti Pietariin vai
tuoda se Ouluun. Suomen sodan lopputulos johti iisalmelaisten kaupankäynnin
suuntautumiseen Saimaan vesistöjen kautta kaakkoon, Viipuriin ja Pietariin.²²⁸

Koska kaskimaita oli pitäjän pohjois- ja itälaitamilla vielä yllin kyllin, Iisal-
men pitäjä säästyi Etelä-Savon ja Etelä-Karjalan kaltaiselta kaskiviljelyn kriisiltä.
Iisalmelaiset, kuten monet muutkin itäsuomalaiset pitäjät, olivat 1700-luvulla
tehneet anomuksia kaskeamisoikeutensa säilyttämiseksi. Savo ja Karjala säilytti-
vät muuta Suomea laajemman kaskeamisoikeuden 1800-luvun alkupuolella. Ii-
salmen pitäjän pohjoisosissa harjoitettiin jopa huuhtaviljelyä 1800-luvun alussa.
Voi- ja viljakauppaa käytiin Iisalmessa hyvinä vuosina, muina aikoina elettiin

²²⁶ Åbo Akademi, Suomen Talousseura. Sockenbeskrivningar D VII. Daniel Hall, Beskrifning öfver Öfre Savolax härad år 1800.

²²⁷ Åbo Akademi, Suomen Talousseura. Sockenbeskrivningar D VII. Daniel Hall, Beskrifning öfver Öfre Savolax härad år 1800; Alanen 1957, 150; Soininen 1974, 305, kartta 8; Nenonen 1999, 276. Ilman suurta tavaramäärää yhdellä hevosella voitiin ajaa 30–50 kilometriä päivässä. Turvallisena hevosen päivämatkana pidettiin 25 kilometriä, talvella hyvällä rekikelillä hieman enemmän.

²²⁸ KA, Böckerin kokoelma, Idensalmi härad, Idensalmi Sockn, kysymys 28; Alanen 1957, 150; Kauranen 1999, 124–127; Räisänen 1959, 44–46; Luttinen 2014, 238–239.

pitkälti omavaraistaloudessa. Usein toistuvina katovuosina hyvinkin puolet viljasta piti hankkia pitäjän ulkopuolelta. Tällöin rahat viljaan saatiin voikaupasta.²²⁹ Böckerin tilastot ovat parikymmentä vuotta Suomen sodan jälkeen koottuja, joten 1800-luvun alkuvuosina uudisraivauksen ja kaskeamisen merkitys oli Iisalmessa todennäköisesti vielä suurempi. Rahatulojen lähteet pysyivät 1800–1820-luvuilla samankaltaisina, joskaan voikaupan osuus ei vielä 1800-luvun alussa ollut niin suurta kuin Pietarin kaupan avauduttua Suomen sodan jälkeen.

1.4.2 Sosiaalinen rakenne ja varallisuus

Iisalmen pitäjän sosiaalinen rakenne oli vahvasti agraarinen. Läänintileihin, joka on kameraalinen lähde, on listattu vuosittain paikallisten aatelisten, papiston ja muiden säätyläistalouksien yli 15-vuotiaat jäsenet. Vuoden 1808 läänintilien mukaan Iisalmessa asui sata säätyläistä, palvelusväki mukaan lukien 208 henkilöä. Aatelisia oli vain muutamia henkilöitä, mutta palvelijoihin heidän kotitalouksissaan oli yhteensä muutamia kymmeniä jäseniä. Pitäjän pappisperheisiin kuului 25 henkilöä, palvelusväki ja niin sanotut alemmat kirkonpalvelijat mukaan lukien yli kaksi kertaa enemmän. Papiston osalta läänintileihin on luetteloitu vt. kirkkoherra Pehr Johan Collanin, apupappi Birathin, Kiuruveden, Vieremän ja Lammassalon (Pielaveden) kappalaisten ja triviaalikoulun kollega Johan Niklas Gummeruksen taloudet sekä heidän lisäksi lukkarien ja kirkkovahtien kotitaloudet. Muuhun säätyläistöön luettiin kuuluvaksi lähes 60 henkilöä, ja palvelus- ja työväki huomioiden kaksi kertaa enemmän, 126 henkilöä. Heitä olivat maanmittarit, Iisalmen komppanian upseerit ja aliupseerit, puustellin arrendaattori (maanvuokraaja), kruunun toimitusvouti, kihlakunnankirjuri, sotatuomari, kaksi kruunun nimismiestä ja kaksi siltavoutia.²³⁰ (TAULUKKO 3.)

Kaarlo Wirilander on määritellyt, että arrendaattorin titteli erotti herrassäättyisen viljelijän talonpoikaisesta rahvaasta. Hänen mukaansa vuokraaja-sanana käyttö korosti maan vuokraussuhdetta ja teki eroa tavalliseen talonpoikaisviljelijän (*bonde*) ja tilattoman maalaisrahvaan oloihin ja asemaan. Säätty-yhteiskunnan maalaistitteiden – tilanomistaja (*possessionat*), tilanvuokraaja (*arrendator*), tilanhoitaja (*inspektor*) – takana oli lähes aina säätyläinen. Wirilanderin mukaan ”säätyläissauma” kulki maatalousyhteisössä lähinnä pehtorin vaiheilla. Nimismiehet puolestaan olivat kruununvirkamiehistön alinta paikallista säätyläiskerrostumaa henkikirjoittajien kanssa. 1700-luvun aikana yhä monimutkaisemmaksi kehittynyt paikallishallinto oli alkanut edellyttää siinä määrin kirjoitus-, kieli- ja laskutaitoa ja muunlaista viranhoidotaitoa, että nimismiehenkin virkoihin hakeutui säätyläisväkeä. Maaherra valitsi heidät virkoihinsa.²³¹

Iisalmen henkikirjassa säätyläisiin listattiin myös Salahmin ruukin vuonna 1807 perustaneet Elias ja Lars Erik Dahlström, jotka olivat Wilhelmsdalin karta-

²²⁹ Solantie 2012, 167; Luttinen 2012, 117; Soininen 1974, 73.

²³⁰ Ståndpersoner, barn, betjente ja tjenste folck, Idensalmi Socken, Savon ja Karjalan läänintilit 1809, KA, digitaaliarkisto, <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=13371284>, jakso 302–303, luettu 21.3.2018.

²³¹ Wirilander 1974, 96–97, 102.

non omistajan, vapaaherra Simon Wilhelm Carpelanin yhtiökumppaneita. Säätyläisluettelossa olivat myös pitäjänkäsityöläiset. Merja Uotilan mukaan heitä pidettiin toisinaan eräänlaisina pikkuvirkamiehinä, jotka pystyivät kerryttämään varallisuutta, saamaan puolisoikseen talonpojan tyttäriä ja toisinaan päätyämään jopa maanomistajiksi. Virallista työskentelyä varten pitäjänkäsityöläinen tarvitsi valtakirjan, jota anottiin maaherralta. Kuka tahansa ei kelvannut pitäjänmestariksi, eikä toimi ollut erottamaton. Pitäjänkäsityöläiset olivat velvoitettuja tulemaan kutsusta töihin, palvelemaan asiakkaitaan tunnollisesti kohtuullista korvausta vastaan sekä muutenkin käyttäytymään siivosti. Pitäjänkäsityöläiset maksoivat erityistä käsityöläismaksua. Iisalmelaisia pitäjänkäsityöläisiä oli vuoden 1808 läänintileissä mainittu kuusi: pitäjänräättäli Jaakko Hyvärinen Kauppilamäestä, pitäjänräättäli Paavo Nordman ja pitäjänsuutari Heikki Vilander Lammassalosta (Pielavedeltä), pitäjänsuutari Sakari Tuovinen Niemisjärveltä, pitäjänsuutari Elias Blek Nerkoolta ja räättäli Samuli Kosonen Pielavedeltä. Heidän lisäksi vuoden 1808 läänintilien säätyläisluettelossa mainittiin muun muassa Iisalmen komppanian räättäli Olli Nehrman, rakennusmestari J. Kauppinen Lampaanjärven kylässä sekä Salahmin ruukin sepät Johan Bire ja Anders Dahlgren.²³²

TAULUKKO 3 Iisalmen pitäjän täysi-ikäinen aatelisto, papisto ja muut säätyläiset (hlöä) läänintilien 1808 tositekirjan mukaan.

1808	Miehet	Vaimot	Pojat ja vävyt	Tyttäret ja miniät	Rengit	Piiat	Kaikki
Aatelisto	3	4	0	0	10	9	26
Papisto	10	6	3	6	13	18	56
Muu säätyläistö	29	24	5	10	23	35	126
Yhteensä	42	34	8	16	46	62	208

Lähde: KA, Savon ja Karjalan läänin läänintilit 1808, Tositekirja (tunniste 9091), sivut 437–439.

Läänintilien luokittelutapa heijastaa ajan laajaa ja patrioottista perhekäsitystä, jossa kotitalouteen kuuluivat kiinteästi palvelusväki ja esimerkiksi ruukin työläiset. Säätyläisten listauksessa ovat mukana siltavoudit ja kirkkovahdit, jotka olivat taustaltaan talollisia ja torppareita. Aikakauden ajattelussa korostuivat heidän saamansa säännölliset pienet palkat, minkä vuoksi heidät on mainittu osana paikallista säätyläistöä, ikään kuin pikkuvirkamiehinä. Toisaalta talollisissa oli varakkaita, asemaltaan ja kontakteiltaan vaikutusvaltaisia talonpoikia, kuten lautamiehet ja kestikievarin pitäjät, joiden asema ja elämäntapa lähentelivät hyvin toimeentulevien säätyläisten tasoa, mutta talollisia ei listattu kuuluviksi säätyläistalouksiin vaan talonpoikaissäätyyn.

Rajanveto säätyläiskartanon ja talonpoikaisen maatilän välillä ei ole yksiselitteinen, mutta kartanoon liittyi olennaisesti tavallisen rahvaan arjesta poikkeava ylellisempi herrasväen elämänmuoto. Kartanolla oli useita torppia ja varaa

²³² Ståndpersoner, barn, betjente ja tjenste folck, Idensalmi Socken, Savon ja Karjalan läänintilit 1809, KA, digitaaliarkisto, <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=13371284>, jakso 302–303, luettu 21.3.2018; Uotila 2018, 99, 101, 104–105.

palvelusväkeen. Anna-Maria Åströmin vuonna 1993 ilmestyneen väitöskirjan mukaan nykyisen Iisalmen kaupungin alueella kartanon kriteerit 1780–1830 täytti yhdeksän säätyläiskartanoa: Paloisilla sijainneet Venakonniemi (nykyisin Koivikko) ja Jokiniemi, Ulmalan kylän alueella Åkersund (nykyisin Peltosalmi), Packasgård, Göstila (nykyisin Itikka) ja Viksberg (nykyisin Kallio), Haapajärven kylässä Wilhelmsdal (Runni), Ritoniemi Hernejärvellä sekä Fredriksdal–Pölkkyinniemi Iisalmen kirkonkylässä. Pölkkyinniemen Fredriksdalin kartanossa Suomen sodan aikaan asuneista säätyläisistä mainittakoon kihlakunnan henkikirjuri Jakob Peuron (1774–1830) ja varakihlakunnankirjuri Johan Hallonblad. Huomattavia herrasväen asuinpaikkoja olivat edellisten lisäksi ainakin kirkkoherran pappila, Kyrönniemen ja Väärnin kappalaispappilat, Tähtiniemen ja Svedjenäsin kartanot Paloisilla, Ahmon kartano Ulmalassa, Salahmin ruukinkartano sekä sotilasvirkataloista ainakin Iso-Partalan kapteenin puustelli ja Pien-Partalan vänrikin puustelli ja Larinniemen luutnantin puustelli Haapajärvellä.²³³

Paloisilla Tähtiniemen kartanon omisti kirkkoherra Johan Laguksen perikunta, Svedjenäsin pastori Molleruksen perikunta. Venakonniemellä isännöi toimitusvouti Johan Lindberg. Åkersundin ja Göstilan kartanot olivat Gummerusuvun omistuksessa ja Jokiniemi Aminoffin upseerisuvulla. Suomen sodan aikaan maanmittareita Iisalmen pitäjässä oli kolme: Karl Fredrik Boisman asui Packasgårdissa, Zachris Packman Ahmon kartanossa ja Gustaf Adolf Zidén Ritoniemessä Hernejärvellä. Viksberg (Kallio) tuli varatuomari Gabriel Heinriciuksen (1775–1836) omistukseen 1810-luvun alussa. Hän toimi Savon ja Karjalan läänin varalääninkamreerina 1811–1812.²³⁴

Säätyläiset muodostivat vain pienen vähemmistön iisalmelaisista. Valtaosa pitäjäläisistä oli tavallista maaseuturahvasta. Talollisia oli miespuolisesta aikuisväestöstä liki kolmannes Iisalmessa 1805, lampuoteja ja torppareita huomattavasti vähemmän. Koko maahan verrattuna Iisalmessa oli suhteellisesti hieman enemmän talollisia. Joka neljäs maatalousväestöön kuuluva ammatissa toimiva mies oli tilanomistaja tai talollinen Suomessa. Vastaavasti lampuoteja ja torppareita Iisalmessa oli suhteellisesti vähemmän kuin koko maassa. (KUVIO 1.)²³⁵ Lampuodit muodostivat tilattoman väestön ylimmän kerroksen. He olivat kokonaisen tilan vuokraajia, jotka suorittivat vuokran joko maa- ja metsätaloustuotteina tai osittain työnä. Esimerkiksi säätyläisten omistamilla tiloilla saattoi olla lampuoteja. Vuokraan kuului usein myös tilan veroista vastaaminen. Torppareilla oli vuokrattuna vain osa tilasta. Heillä oli torpan tontin lisäksi peltoa ja niittyä. Lampuotien ja torppareiden metsänkäyttöön liittyi usein rajoituksia. Yleensä he saivat ottaa tarvitsemansa kotitarvepuut, mutta metsien myynti ei ollut sallittu.

Iisalmessa oli sekä talonpoikaistorppareita että herrasväen torppareita. Talolliset perustivat torppia usein jälkikasvulleen näiden toimeentulon varmistamiseksi tai torppa syntyi perinnönjaon tuloksena. Näin tila pysyi jakamattomana ja torppa päätalon omistuksessa, ja vuokrauksen ehdot olivat lähisukulaiselle

²³³ Åström 1993, 418–419; Rissanen 1927.

²³⁴ Kotivuori 2005, nro 11322 (Gabriel Heinricius).

²³⁵ Soininen 1974, 33, taulukko 33.

varsin edulliset. Torppien perustaminen liittyi usein uudisraivaukseen eli perheen pojat tai taloon tulevat vävyt saivat tilan takamaita raivattavakseen. Sukulaiselle vuokratuissa torpissa päivätöitä oli kontrahdeissa tavallisesti vähemmän kuin herrasväen torppareilla. Sukulaistorpparit maksoivat vuokransa yleensä osaviljalla, joka oli Savossa yleisesti kolmannes vuotuisesta viljasadosta.²³⁶

Säätyläistorppia perustettiin pääasiassa työvoiman saannin ja uudisraivauksen vuoksi. Herrasväen torppareilla oli paljon päivätyövelvollisuuksia kartanoon. He olivat työmiehiä, jotka saivat palkkseen pitää torppaa ja viljellä sen maita. Varsinkin Iisalmen kirkkoherran virkatalon torppareista monet tekivät sivuansioita. Heissä oli käsityöläisiä, pitäjäntuvan lämmittäjiä, haudankaivajia ja siltavouteja. Käsityöläisyyden ja torppariuden yhdistäminen oli yleistä 1800-luvun alun Suomessa. Tämä oli luontevaa, sillä torppari saattoi keskittyä maanviljelykseen kesäisin ja tehdä käsitöitä muuna aikana. Oli yleistä, että pitäjänkäsityöläisten lisäksi oli epävirallisia käsityöläisiä, jotka eivät maksaneet käsityöläismaksuja, mutta he tekivät esimerkiksi suutarin tai räätälin töitä kotikylässään. He olivat monesti torppareita, ruotusotilaita tai entisiä sotilaita. Heitä ei yleensä pidetty laittomina käsityöharjoittajina, vaan he saivat laillisen suojeluksen kantatilaltaan tai ruoduiltaan. Epäviralliset käsityöläiset eivät saaneet ottaa aputyövoimaa tai oppipoikia. Yleensä käsityöläisten on katsottu olleen talonpoikien ja torppareiden välissä paikallisyhteisön sosiaalisessa hierarkiassa. Käsityöläiset eivät olleet maataloudestakaan osattomia, sillä usein he omistivat jonkin verran omaa karjaa ja harjoittivat pienimuotoisesti peltoviljelyä. Lisäksi he tekivät taksvärkkiä torpan omistajalle.²³⁷

Sosiaaliselta asemaltaan torppareihin verrattavia olivat ruotusotilaat ja heidän varamiehensä, joita oli noin viisi prosenttia yli 15-vuotiaista iisalmelaismiehistä vuonna 1805. Mäkitupalaisten, itsellisten ja syytinkiläisten osuus oli kuusi prosenttia, mikä vastasi koko Suomen tilannetta. Itsellisiä oli suhteellisesti eniten Pohjois-Savossa, Pohjois-Karjalassa, Kainuussa ja Pohjois-Pohjanmaalla. Itsellisiä kutsuttiin Pohjois-Savossa yleisesti loisiksi. He kuuluivat maatalousväestön alimpaan kerrostumaan taloudellisesti ja sosiaalisesti. Itselliset olivat tilattomia, vailla pysyvää työtä ja asuntoa. He tekivät satunnaisia ja kausiluonteisia töitä ja elivät usein kädestä suuhun. Maatalousväestön alkava epäitsenäistyminen, jatkuva kausiluonteinen työttömyys ja elintason alhaisuus olivat ilmiönä jo näkyvissä 1800-luvun ensimmäisenä vuosikymmenenä. Nimenomaan isonjaon jälkeen maaseutuyhteisö alkoi vähitellen jakaantua kahtia sosiaalisesti. Savossa itselliset olivat perinteisesti saaneet elantonsa kaskimaita vuokraamalla ja maksamalla vuokran jälkikäteen satoviljana. Etenkään isonjaon jälkeen loisit eivät voineet enää yhteis- ja joutomaita kaskeamalla ansaita leipäänsä. 1700-luvun puolivälistä talollisten määrä oli Suomessa kaksinkertaistunut, torpparien määrä viisinkertaistunut sekä loisten ja mäkitupalaisten ryhmä kymmenkertaistunut. Sosiaalinen liikkuvuus oli maaseudulla useammin liikettä alaspäin, tilallisen pojasta tilattomaksi, kuin liikettä ylöspäin, maattomasta maanomistajaksi tai muun ammatin harjoittajiksi. Muuttoliike kaupunkeihin tai maan rajojen ulkopuolelle

²³⁶ Wirilander 1960, 96, 99.

²³⁷ Wirilander 1960, 96, 99; Rissanen 1927, 412; Uotila 2018, 106, 108–109, 112, 114, 303–304.

oli vähäistä. Elinkeinorakenteen jähmeys yhdessä nopean väestönkasvun kanssa aiheutti maaseudun taloudellisen ja sosiaalisen tilanteen jatkuvan vaikeutumisen 1800-luvun suomalaisessa agraariyhteiskunnassa.²³⁸

Maattomat eivät 1800-luvun alkupuolellakaan muodostaneet yhtenäistä sosiaalista ryhmää, vaan tilattomuus oli monikerroksellinen ja ajoittain vaihteleva ilmiö. Verrattuna lampuoteihin, torppareihin, käsityöläisiin ja vuosipalkollisiin itsellisväestön taloudellinen tilanne oli epävarmempi. Itsellisille palkka maksettiin työpäivien mukaan. Leivänhankinta edellytti monenlaisia taitoja ja fyysistä kuntoa. Itsellisväestön koostumus oli moninaista: heissä oli palveluksesta eronneita renkejä ja piikoja, talollisten maattomiksi jääneitä perillisiä ja hädettyjä torppareita. Vaikka he henkikirjoissa olivat pääosin yksineläjiä, pariskuntia tai yksinhuoltajia, he eivät välttämättä asuneet yksinään, vaan he saattoivat olla majoittuneena talojen pirteissä, saunoissa tai muissa ulkorakennuksissa, joillakin oli ehkä vuokramökkikin.²³⁹ Itselliset eivät olleet palkollisasetusten alaisia. Monia heistä uhkasi irtolaissytyös. Itselliset myivät työvoimaansa maatalouden kiiressä kausina, kevättalvella he joutuivat usein kerjuulle. Iisalmessa itsellisväestön osuus oli suhteellisesti hieman pienempi verrattuna eteläsavolaiseen kaskiviljelyalueeseen, jossa itsellisten ja mäkitupalaisten osuus oli reilu kymmenen prosenttia.²⁴⁰

Lähes puolet yli 15-vuotiaista iisalmelaismiehistä kuului palkollisiin, mikä oli hyvin lähellä koko Suomen tilannetta, jossa talon työväkeen kuului 51 prosenttia maatalousväestön ammatissa toimivista miehistä. Iisalmessa palkollisissa oli paljon talollisten poikia, joista osa työskenteli myös kotitilallaan renkeinä. Rengit ja piijat olivat talojen vakinaista työväkeä, jota pestattiin taloihin kerran vuodessa syksyllä. Heidän elämänsä sääтели vuoden 1805 palkollisasetus, joka lupasi isäntien ja emäntien lempeyttä ja sävyisyyttä kunnollisille, mutta uhkasi kurituksella kunnottomia. Palkolliset olivat tyypillinen siirtymäryhmä. Renkeinä ja piikoina olivat yleensä nuoret, 15–25-vuotiaat, naimattomat ihmiset. Naimisiinmeno katkaisi tavallisesti palvelussuhteen. Naimisissa oleva palvelusväki ei enää asunut isännän katon alla, vaan heille osoitettiin erillinen mökki. Heistä tuli itsellisiä tai torppareita. Tilattoman väestön pojat ja tyttäret ottivat pestin jo varsin nuorina ja siirtyivät pois yli 20-vuotiaina. Rengit ja piijat menivät tyypillisesti keskenään naimisiin. Taloudellisesti vuosipalkollisen asema oli melko turvattu, jos hän vain tuli toimeen isäntäväkensä kanssa. Palkollinen sai syödä isäntäväkensä kanssa samassa pöydässä ja asua samassa taloudessa. Renkien ja piikojen palkka koostui yleisesti vaatteista, kengistä ja rahasta.²⁴¹

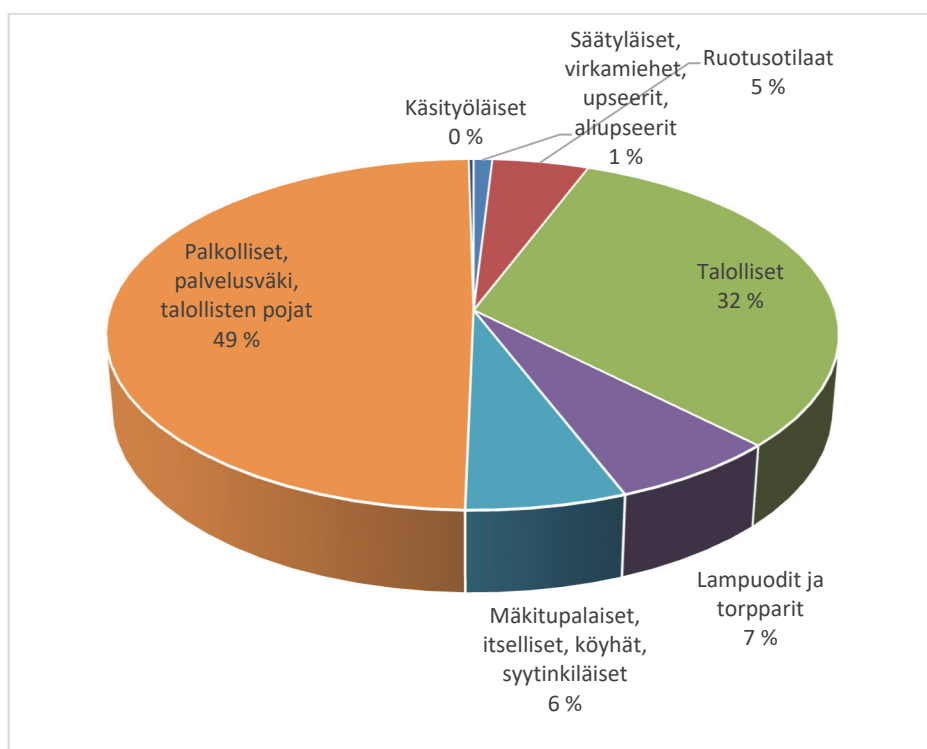
²³⁸ Haatanen 1968, 6, 19–20, 25, 27; Wilmi 2018, 84–85. Savossa yleinen loinen-nimitys on usein tulkittu niin, että loinen asui toisten nurkissa, mutta esimerkiksi 1800-luvun loppupuolen viranomaiset käyttivät lois-nimitystä koskemaan laajemmin itsellisväestöä. Samoin aikakauden komiteanmietinnöissä, joissa tutkittiin itäsuomalaista tilatonta väestöä, loista käytettiin synonyymina itselliselle. (Komiteanmietintö 1884:4; Lilius 1888.) Suomen sodan aikaiset lähteet ovat liki poikkeuksetta ruotsinkielisiä. Iisalmessa käytettiin nimityksiä ”inhysning” tai ”lösa karlen/qvinnan”.

²³⁹ Haatanen 1968, 36, 46; Waris 1999, 184; Moring & Wall 2017, 225; Miettinen & Viitaniemi 2018, 13.

²⁴⁰ Wirilander 1960, 99–100; Sirén 1999, 41; Wilmi 2018, 57.

²⁴¹ Haatanen 1968, 40, 42; Wilmi 2018, 57–58; Soininen 1974, 33, taulukko 4.

KUVIO 1 Iisalmen pitäjän yli 15-vuotiaiden miesten sosiaaliryhmä vuonna 1805 seurakunnan väestötaulun mukaan, n=3 299.

Lähde: Iisalmen maaseurakunnan arkisto, Väkilukutaulukko 1805.

Varallisuusveroluetteloiden mukaan Iisalmen pitäjässä oli verotettavaa varallisuutta yhteensä 297 532 riksiä: kiinteää omaisuutta 266 733 riksiä, muuta omaisuutta 4 751 riksiä sekä pääomia ja saatavia 26 048 riksiä.²⁴² Pitäjäläisten verotettu keskivarallisuus oli 264 valtionvelkariksiä/henkikirjatalous. Iisalmi kuului köyhään Itä-Suomeen, joskaan ei alueen köyhimpiin pitäjiin. Vertailun vuoksi ja ajan varallisuuseroja havainnollisesti kuvaten Suomen varakkaimman kaupaporvarin, kokkolalaisen Anders Roosin (1750–1810) omaisuus arvioitiin varallisuusverotuksessa 200 000 riksin arvoiseksi eli peräti kaksi kolmasosaa koko Iisalmen pitäjän verotettavasta varallisuudesta.²⁴³ Iisalmessa rovasti Johan Lagus, maisteri Johan Niklas Gummerus, vapaaherra Simon Carpelan, talollinen Heikki Kumpulainen sekä isäntä Olli Ollikaisen ja maanmittari Anders Strandbergin lesket olivat pitäjän varakkaimmat vuoden 1800 varallisuusveroluettelon mukaan. Kunkin omaisuuden arvo nousi yli 1 500 riksin.

Iisalmen pitäjän rikkain mies oli rovasti Johan Lagus. Kirkkoherran pappilan arvoksi merkittiin 12 000 riksiä, kymmenkunta kertaa enemmän kuin seudun

²⁴² RA, Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelse till Kungl Maj:t 1600t–1840, Förmögenhetsuppskattningen 1800–1803, Kuopio län, Idensalmi Sokn. Mikrofili FR 78; Varallisuusveroluettelon mukaan Iisalmen pitäjässä oli verotettavaa kiinteää omaisuutta yhteensä 177 822 riksiä banco (266 733 valtionvelkaseteleinä), muuta omaisuutta 3 167 riksiä (4 751 valtionvelkaseteleinä) sekä valtionvelkaseteleinä pääomia ja saatavia yhteensä 26 048.

²⁴³ Jutikkala 1949, Kartta I; Ojala 1999, 291, nootti 272.

parhaiden talonpoikaistilojen. Muualla Suomessa emäseurakuntien pappilat saivat yleensä saman arvon kuin pienemmät säätyläiskartanot.²⁴⁴ Pappilan maihin kuuluivat Lapinlahden ja Viannon entiset kruununkalastamot, jotka molemmat arvioitiin 150 riksin arvoisiksi. Lisäksi Laguksella oli yksityistä maaomaisuutta Paloisilla Tähtiniemessä lähes 2 000 riksin arvosta. Pappilan kiinteä omaisuus muodosti viisi prosenttia koko pitäjässä verotetusta kiinteästä omaisuudesta. Rovastin muu omaisuus oli runsaat kolme neljäsosaa pitäjässä verotetusta ”tunte mattomasta omaisuudesta” sekä pääomat ja saatavat neljännes koko pitäjässä verotetuista.

Kuopion triviaalikoulun kollega, maisteri Johan Niklas Gummerus asui Ulmalassa. Hänen kiinteä omaisuutensa Åkersundin kartanossa oli 1 650 riksiä sekä Ulmala no 6:ssa 225 riksiä. Lisäksi hänelle merkittiin 255 riksiä muuta omaisuutta sekä 900 riksiä pääomia ja saatavia. Vapaaherra Simon Carpelan Wilhelmsdalin kartanossa (Haapajärvi 17) omisti 1 500 riksin kiinteän omaisuuden ja noin 1 500 riksiä muuta omaisuutta saatavineen. Pitäjän itälaidalla Vehmasjärven Kumpulassa (nro 1) isäntä Heikki Kumpulaisen kiinteäksi omaisuudeksi merkittiin 1 500 riksiä ja muuta omaisuutta saatavineen lähes 400 riksiä. Olli Ollikaisen leski Lapinlahden Kivistöltä omisti 1 500 riksin arvoisen tilan (Kivistö 3) sekä lisäksi pääomaa ja saatavia 300 riksiä. Maanmittari Anders Strandbergin lesken emännöimä Packasgårdin kartano (Ulmala 2:ssa) arvioitiin olevan hyvin viljely ja rakennettu (*väl odlat och bygd*). Sitä pidettiin 1 500 riksin arvoisena.

Varallisuuden tasainen jakautuminen on yksi tärkeä resilienssiä vahvistava tekijä paikallisyhteisössä.²⁴⁵ Varallisuuserot olivat 1800-luvun alun Suomessa valtavia. Jakolinja ei kuitenkaan kulkenut niinkään maaseudulla vaan ennen kaikkea maaseudun ja kaupunkien välillä ja etelän suurten aateliskartanoiden ja niitä ympäröivän maaseudun välillä. Ilkka Nummelan tutkimuksen perusteella koko maan kaikkien verotettujen varallisuuden keskittymisaste – ilman salassa ilmoitettuja omaisuuksia – oli 1800-luvun alun maaseudulla 0,55 ja kaupungeissa 0,90. Iisalmen pitäjässä varallisuus ei jakaantunut jyrkän epätasaisesti tai tasaisesti. Ginin kerroin 0,47 toki viestii varallisuuden epätasaisesta jakaantumisesta, mutta esiteollisista Euroopasta on vaikea löytää alueita, joissa arvo olisi ollut alle 0,50, joten tässä mielessä varallisuus ei suhteellisesti jakaantunut Iisalmessa erityisen epätasaisesti. Suomen maaseutupitäjiin verrattuna iisalmelaisten verotettujen varallisuus oli hieman tasaisemmin jakaantunutta – tai pikemminkin köyhyys, sillä pitäjä kuului keskivarallisuudeltaan köyhään Itä- ja Pohjois-Suomeen. Pohjanmaan ja Kainuun naapuripitäjiin verrattuna Iisalmessa verotettujen varallisuuserot olivat suurempia, sen sijaan Kuopion, Pielisjärven ja Rautalammin pitäjiin verrattuna hieman pienempiä. Säätyläisasutuksen yleisyydellä oli tasa-arvottomuutta verotettujen keskuudessa lisäävä vaikutus. Myös kaskiviljelyn yle-

---

²⁴⁴ Jutikkala 1949, 183.

²⁴⁵ Curtis 2014.

syys näyttää lisänneen verotuksessa taloudellista tasa-arvottomuutta. Paljon liikkuu ja ei-vakinaisesti paikallaan pysyvää työvoimaa vaatinut viljelymuoto ei korostanut varantoja vaan satoa, jota verotus ei suoranaisesti koskenut.²⁴⁶

Iisalmen pitäjässä oli vuonna 1809 kaikkiaan 371 tilaa, joista 57,807 manttaalia (20 prosenttia) oli veromaata ja 237,810 manttaalia (80 prosenttia) kruununmaata. Yhteensä manttaaleita oli 295,617. Kruununtilojen osuus oli valtakunnallisesti tarkasteltuna huomattavan suuri, mikä oli tyypillistä koko Ylä-Savon kihlakunnalle. Kihlakuntaan kuuluivat myös Kuopion pitäjä ja Rautalampi. Ylä-Savossa monet perintö- eli verotilat olivat aikoinaan muuntuneet kruununtiloiksi verorästien vuoksi, minkä lisäksi uusia kruununtiloja syntyi vielä uudisasutuksen yhteydessä. Vilkasta uudisasutusta oli 1800-luvun alussa varsinkin pitäjän pohjoisosissa. Maanomistuksen kameraalioikeudellinen kehitys kruununomistuksesta yksityisomistukseksi oli Iisalmen pitäjässä, kuten Savossa laajemminkin, ollut pitkään pysähdyksissä. Kruununtiloja ei rahan puutteessa pystytty ostamaan perintöluonteiseksi, eikä talollisilla välttämättä ollut riittävästi tietoakaan perinnöksiostomahdollisuudesta. Vaikka tilan ostaminen perinnöksi ei maksanut omaisuuksia, perintötila oli yksi merkki tilan vauraudesta ja vakiintuneisuudesta.²⁴⁷ Toisaalta jo Kustaa III:n Yhdistys- ja vakuuskirjan 1789 mukaan verorästit eivät enää johtaneet perintötilan muuttamiseen kruununtilaksi, vaan näihin suhtauduttiin kuten tavalliseen velkaan. Kruununtilalliselle taattiin vakaa, perinnöllinen hallintaoikeus, jos hän hoiti tilansa ja pystyi maksamaan veronsa. Kruununtilan sai ostaa perinnöksi vain sen viljelijä. Yhdistys- ja vakuuskirjan jälkeen kruununtiloja alettiin ostaa nopeaan tahtiin, mutta Ylä-Savossa – ja laajemminkin Savossa ja Pohjois-Karjalassa – näin ei toimittu. Kruunun- ja perintötilallisen välisen eron merkitys oli kaventunut. Kruununtilat siirtyivät vuoden 1811 julistuksen mukaisesti aina vanhimmalle pojalle, mikä myös vähensi motivaatiota perinnöksiostoihin. Tilan siirtyessä edullisen ehdoin vanhimmalle pojalle muut sisäruukset jäivät korvausta vastaan maattomiksi.²⁴⁸

---

²⁴⁶ Curtis 2014, 36, 270; Nummela 1990, 4–5, 11–12, 14; Nummela 2007, 107; Nummela 2018, 109 (Kartta 4.). Ginin kerroin vaihtelee nollan ja yhden välillä ja mittaa suhteellista keskittymistä. Varallisuustasoilla ei ole vaikutusta kertoimen suuruuteen. Arvo nolla edustaa täydellistä tasa-arvoa eli kullakin on tasan yhtä paljon omaisuutta ja arvo yksi täydellistä epätasa-arvoa eli yksi omisti kaiken omaisuuden. Epätasa-arvoisiksi pitäjiksi on Ilkka Nummelan tutkimuksessa määritelty ne, jotka saavat suuremman arvon kuin 0,50. Vastaavasti tasa-arvoisia ovat ne pitäjät, joiden Ginin kerroin on alle 0,40. Hän on kuitenkin korostanut, että vuoden 1800 varallisuusvero kertoo varallisuuden keskittymisestä vain osatotuuden, koska alle 50 riksin edestä verotettavaa varallisuutta omistaneet taloudet jäivät verottamatta.

²⁴⁷ Wirilander 1960, 148; Jutikkala 1958; Klinge 2006, 151; Heikkinen 1988, 69.

²⁴⁸ Haatanen 1968, 32; Virrankoski 2001, 338.

2 SOTAVUOSI 1808 IISALMELAISTEN NÄKÖKULMASTA

2.1 Talvi ja kevät

2.1.1 Sodan paikallinen alku

Suomen sota alkoi 21. helmikuuta 1808, kun venäläiset hyökkäsivät ilman sodanjulistusta rajan yli Kymijoella. Sota ei syttynyt yllätyksenä, vaan siihen oli varustauduttu jo vuoden 1807 puolella. Esimerkiksi iisalmelaiset talonpojat joutuivat ajamaan raskaita salpietarirahteja Oulun ja Kuopion välillä. Myös Savon kevyen jalkaväkirykmentin ruotusotilaiden sotamatka alkoi ennen venäläisten hyökkäystä. Iisalmen komppanian liikekannallepanokäsky luettiin kirkossa sunnuntaina 7. helmikuuta 1808. Sotilaat lähtivät kodeistaan, komppanioita alettiin koota ja ne marssivat ensin pataljoonien ja sitten rykmenttien kokoontumispaikoille. Talvikeleillä marsseja voitiin helpottaa rekikuljetuksilla.²⁴⁹

Savon kevyen jalkaväkirykmentin Iisalmen komppanian vakinaisen ja varamiehien tuli marssia pikaisesti, viidessä päivässä, Kuopion Hatsalaan kapteenin virkatalon kuormastovajalle perjantaiksi 12. helmikuuta. Jo seuraavana päivänä sieltä jatkettiin kruunun järjestämällä kuljetuksella eteenpäin rajaseudulle Mikkeliin.²⁵⁰ Iisalmen komppanian korpraali, 47-vuotias Juho Heikki Bovellan (1761–1839) asui rauhan aikana perheineen pappilan torpassa numero 9, joka sijaitsi Savon tien varrella, puolisen kilometriä Paloisvirran sillalta kirkolle päin. Kun Iisalmen komppania lähti helmikuussa 1808 marssimaan kohti Kuopiota, korpraali Bovellanin vaimo Saara Mähönen (1762–1821) jäi huolehtimaan kolmesta alaikäisestä lapsesta ja torpan maataloustöistä, joita keskitalvella ei kuitenkaan ollut yhtä paljon kuin muina vuodenaikoina. Pienelle karjalle tuli riittävä rehua, savupirtti pitää lämpimänä sekä ruoka oli laitettava ja leivät paistettava

---

²⁴⁹ Hiltunen 1996, 740; Kortelainen 1977, 82.

²⁵⁰ Kortelainen 1977, 82.

koko perheelle. Apunaan Saaralla oli edesmenneen esikoispoikansa leski, 23-vuotias Maria Hyvönen ja veljensä, 40-vuotias Mikko Mähönen.

Ruotusotilaiden ja varamiesten varustaminen sotaan rasitti paikallisia talollisia. Ruotujen edellytettiin antavan sotilaille ”vapaaehtoista apua tällä kipeän tarpeen hetkellä”. Kuulutuksessa vedottiin kansan uskollisuuteen ja kuuliaisuuteen kuningasta ja isänmaata kohtaan. Perusteluna oli ”rakkaan isänmaan puolustaminen”. Lisäksi luvattiin, että rahvas tulisi saamaan antamastaan muonasta ”rehellisen maksun” eli korvauksen. Samalla kuitenkin muistutettiin, että kuningas oli aiempina katovuosina antanut kansalle leipäviljaa kruununmakasiineista. Kuulutuksesta oli vähintään rivien välistä luettavissa, että ruoduilla oli vastavuoroinen velvollisuus pitää huolta sotilaistaan. Jokainen 124-miehisen Iisalmen komppanian vakinainen ruotusotilas tuli varustaa kolmella leiviskällä (noin 25 kilogrammaa) kuivaa leipää ja vähintään puolellatoista leiviskällä (13 kilogrammaa) särvintä eli lihaa, suolakalaa ja silavaa. Sotilaan päiväannokseksi oli arvioitu 570 grammaa kuivaa leipää, joten ruotutalojen tuli varustaa sotilaansa noin 1,5 kuukauden muonalla.²⁵¹ Varamiehet saivat saman muonamäärän yhteisesti kahdelta ruodulta. Niskuroivista ruoduista uhattiin laatia luettelo ja evätä niiltä luotto makasiineista. Usein toistuvien katovuosien aikakautena pelote oli konkreettinen ja tuntuva. Kuulutuksen lopussa käytettiin kristillis-isänmaallista retoriikkaa, jotta ruoduilta saataisiin vielä turkit sotilaille:

Vallitsevat vaikeat sääolot muistuttavat kristillisestä velvollisuudesta hoitaa sotilaiden terveyttä ja elämää heidän työskennellessään isänmaan puolustamiseksi, minkä vuoksi jätän kaikkien hyväntahtoisten ja järkevien ruodunpitäjien harkittavaksi, eikö olisi tarpeellista varustaa miehistö turkilla, mikä hellä toimenpide lämmittäisi sotilasta kiitollisuudella ja ilolla uhraamaan henkensä valtakunnan puolustamiseksi.²⁵²

Heti sodan alussa Ruotsin armeijan joukot komennettiin perääntymään kohti pohjoista. Vetäytyminen ylivoimaisen vihollisen tieltä kuului ajan sodankäyntitapoihin. Kansainvälinen sotateoreettinen kirjallisuus yksiselitteisesti puolsi vetäytymistä, jotta hyökkäävän vihollisen huoltolinjat venyisivät, ennen kuin käytäisiin vastahyökkäykseen. Vihollisen olisi jatkuvasti jätettävä yhä suurempi osa voimistaan valloitetun alueen hallintaan ja huoltoyhteyksien turvaamiseen. Tosin lumisena pakkastalvena joukkojen huolto oli ongelmallista sodan kaikille osapuolille. Yleensä talvella ei taisteltu. Luminen maasto kanavoivat sotaliikkeet kesää enemmän tiestölle, koska vain vähäinen osa miehistöstä oli koulutettu liikkumaan suksilla. Tämän vuoksi oli tärkeää löytää talviteiden läheisyydestä miehistölle riittävästi muonaa, vaatetta ja majoitustilaa sekä hevosille rehua. Ruotsin armeijan perääntymisen tarkoituksena oli voittaa aikaa, jotta Suomeen voitaisiin tuoda lisäjoukkoja sulavan veden aikaan.²⁵³

Savon prikaati aloitti perääntymisen Mikkelistä 29. helmikuuta. Vetäytyminen sujui ripeästi. Savossa käytiin kaksi viivytystaistelua: 11. maaliskuuta Lepävirralla ja 15. maaliskuuta Kuopiossa. Näiden taistelujen jälkeen venäläiset suuntasivat päävoimansa länteen, kohti Vaasaa ja Kokkolaa. He antoivat Savon

²⁵¹ Kolme leiviskää oli noin 25,5 kiloa ja puolitoista leiviskää noin 12,75 kiloa.

²⁵² Suomennos yli-insinööri Viljo Åberg, Kortelainen 1977, 82.

²⁵³ Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 38, 43, 53; Vihola 2008b, 11.

prikaatin jatkaa marssia Iisalmeen. Kuopioon jätettiin vain noin 1 500 venäläistä sotamiestä varmistamaan kaupungin valtaus ja seuraamaan ruotsalaisten joukkojen liikkeitä.²⁵⁴ Käytännössä tie Kuopiosta Iisalmeen oli kasakkapartioiden varassa. Lumikinokset muodostivat suurimmat esteet Savon prikaatille. Kreivi Cronstedt kirjoitti raportissaan Iisalmen eteläosassa Alapitkällä 16.3.1808, että tiet olivat suoraan sanottuna kelvottomia (*snart sagt obrukbara*), minkä vuoksi joukot tarvitsivat lepoa. Talvella majapaikoiksi valikoituivat tienvarsien ja jääteiden läheisyydessä sijainneet talot ja mökit.²⁵⁵

Savon prikaati aloitti noin sadan kilometrin marssin Kuopion Jynkästä kohti Iisalmen kirkkoa 16. maaliskuuta. Jo seuraavana päivänä koko prikaati oli pitäjässä, jossa se lepäsi ja hankki muonaa. Maaliskuun 19. päivänä joukot lähtivät kohti Oulua. Prikaatin sotilaat marssivat sodan alkuvuikkoina kaiken kaikkiaan 700–800 kilometriä lumessa, pakkasessa ja pimeydessä. Heidän joukossaan oli korpraali Juho Heikki Bovellan, joka ensin marssi Iisalimesta Mikkeliin ja sieltä takaisin kotiseutunsa kautta kohti Oulua.²⁵⁶ Tutkijana voi vain miettiä, miltä Bovellanista ja muista Iisalmen komppanian miehistä tuntui jättää kotiseutunsa taisteluitta vihollisarmeijalle. Ruotusotilaiden tunteja kuvaavia lähteitä ei ole käytettävissä. Ali Pylkkäsen mukaan Savon Prikaatin miehistö halusi ”mieluummin tapella kuin jättää kotiseutunsa, vaimonsa ja lapsensa”. Tässä hän toistaa prikaatin komentajan kreivi Johan Adam Cronstedtin ja Savon jääkäriyrykmentin pastorin Carl Johan Holmin näkemystä. Cronstedt puhui raporteissaan miehistön ”tulisesta halusta saada mitellä miekkoja venäläisten kanssa”. Holm kirjoitti, että miehet ”pyysivät saada tapella ja puolustaa synnyinseutuaan”. Hän kertoo muistelmissaan, että ”koko prikaati, niin päällystö kuin miehistökin, napisi ja ilmaisi ääneen tyytymättömyytensä siitä, että heidän oli jätettävä kotiseutunsa, vaimonsa ja lapsensa vihollisen valtaan, ennen kuin heidät oli siihen pakotettu”. Varsinkin sortovuosien kirjallisuudessa 1900-luvun alussa korostettiin suomalaisten ruotusotilaiden taistelutahtoa venäläisiä vastaan. Näkemys on perustunut lähinnä päällystön retoriikkaan.²⁵⁷

Savon Prikaati perääntyi Iisalimesta ”rientomarssia” ja kulki sieltä kymmenessä päivässä 24 peninkulmaa eli noin 250 kilometriä Ouluun. Joukoille oli vain harvassa tarjolla ihmisasuntoa levähdyspaikaksi. Elintarvikkeiden hankinta oli harvaan asutuilla saloilla vaikeaa, ja 30 asteen pakkaset purivat. Miehistön vaateus oli puutteellista. Eirik Hornborgin mukaan sotilaat hyödynsivät kaikki saatavilla olevat vaatekappaleet suojautuakseen kylmältä. Esimerkiksi matkan varrelta taloista tavalla tai toisella hankittuja hameita he sitoivat päähänsä tai kantivat niitä kuin kappoja harteillaan.²⁵⁸ Myös Holm kirjoitti ankarista olosuhteista:

Melkein kaiken puute oli jo yleistä etenkin päällystön keskuudessa, ja harvaan asutusta tai oikeammin sanottuna autiosta maasta oli mahdoton saada mitään. Ne, jotka

²⁵⁴ Vihola 2008b, 11–12; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 56; Hårdstedt 2006, 53; Nelsson 2008 (2001), 49; Montgomery 1842, 26–27.

²⁵⁵ Aminoff 1839, 19–22; Montgomery 1842, 27; Cygnaeus 1858, 89.

²⁵⁶ Aminoff 1839, 19–22; Montgomery 1842, 26.

²⁵⁷ Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 53; Holm 1977 (1836), 19; Ivalo 1907, 41.

²⁵⁸ Ivalo 1907, 40–41; Hornborg 1908, 12.

ensimmäisinä saapuivat tien varrella oleviin taloihin, saattoivat vaivoin saada vähän jotakin, mutta myöhemmin tulevat eivät yhtään mitään. Siten perääntyminen jatkui pohjoiseen umpeutuneita teitä ankarassa pakkasessa vuorotellen huonossa ja hyvässä säässä, ja monta kertaa oli suuri nautinto saada lumikinoksessa, rakovalkean ääressä hieman levätä.²⁵⁹

Iisalmen komppania osallistui keväällä ja kesällä 1808 taisteluihin päärintamalla Pohjanmaalla, joten myös korpraali Juho Heikki Bovellan kävi sotaa kaukana kotiseudultaan ja perheestään.

2.1.2 Kahden esivallan välissä

Ruotutalojen ja -sotilaiden lisäksi myös muu paikallinen rahvas joutui kokemaan sodan kuormittavuuden jo alusta alkaen. Siviiliväestön arki täyttyi monenlaisista ylimääräisistä velvollisuuksista ja vei työvoimaresursseja kotitalouden omalta tuotannolta. Ruotsin armeijan huolto perustui sodan alkuvaiheessa täysin Suomesta hankittuihin resursseihin, koska yhteydet Pohjanlahden toiselle puolelle olivat talven takia poikki. Siviiliväestön elintarvikkeiden toimituksia ja kyydityksiä koskeva ensimmäinen käsky luettiin saarnastuoleista jo ennen sodan alkua. Paikallinen väestö pantiin jauhamaan viljaa ja leipomaan leipää. Leivonta organisoitiin helmikuun alkupuolella 1808, siis jo ennen sodan alkua.²⁶⁰

Iisalmelaismiehet osallistuivat vartiotehtäviin. Talolliset ja torpparit määrättiin vahtivuoroihin kirkolle ja Savon tien varressa sijainneille kenttämakasiineille, jotka olivat olennainen osa ruotsalaisten joukkojen huoltojärjestelmää. Kirkon läheisyydessä olleessa makasiinissa oli kolme miestä vartiossa kerrallaan pari vuorokautta, aseenaan kiväärit tai kirveet. Paloiskylän Venakkoinniemessä asunut toimitusvouti ja nimismies Johan Lindberg (1755–1826) välitti pitäjäläisille maaherran käskyn ensimmäisistä vahtivuoroista 27. helmikuuta 1808.²⁶¹ Talolliset määrättiin hoitamaan myös armeijan huoltokuljetuksia. Leivän leivonta, kuljetukset ja vartiointitehtävät kuluttivat kotitalouksilta työvoimaa, jolle olisi ollut talvellakin käyttöä vaikkapa metsä- ja puhdetöissä, ruoan hankinnassa ja eläinten ruokinnassa. Moni perhe eli leivän puutteessa, joten houkutus jauhattaa kruununvilja omaa suuta varten oli varmasti suuri. Pirtit sentään lämpisivät leivonnan ohessa.

Kuningas pyrki innostamaan kansaa aseelliseen vastarintaan miehittäjää vastaan. Maaherrat levittivät 6. helmikuuta päivättyä kuninkaallista julistusta, jossa peloteltiin ”julmalla vihollisella” ja odotettavissa olevalla ”kauheuksien mielivallalla”. Tarkoituksena oli saada aikaiseksi kansannousu venäläisiä vastaan, mutta samalla julistus tuli todennäköisesti lietsoneeksi turvattomuudentunnetta paikallisväestössä. Kehotus ryhtyä maanpuolustukseen oli suunnattu suomalaisille miehille, joiden vapaudenhaluun, isänmaallisuuteen ja haluun suojella läheisiään vedottiin seuraavasti:

²⁵⁹ Holm 1977 (1836), 25–26.

²⁶⁰ Hårdstedt 2006, 34–38.

²⁶¹ KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7, Lindberg 28.2.1808.

Kunnialliset Suomessa asuvat miehet,

Teidän isäinmaata (*Edert fädernesland*) uhkaa mahtava vihollinen, Teidän va-pautenne, Teidän kotiseutunne, Teidän vaimonne ja lapsenne ovat vaarassa; ryhty-kää maan puolustukseen – ²⁶²

Vapauden vaarantumisella viitattiin epäsuorasti venäläiseen maaorjuuteen, johon suomalaiset talonpojat pelkäsivät valloituksen myötä joutuvansa. Venäläiset puolestaan näkivät paljon vaivaa väestön ja sotilaiden rauhoittamiseksi ja vakuuttaakseen, että vastarinta olisi tarpeetonta. Venäläisten ylipäällikkö von Buxhoevden allekirjoitti jo ennen sodanalkua 18. helmikuuta 1808 erityisesti suomalaisille miehille osoitetun keisarillisen rauhoittamisjulistuksen, joka julkaistiin sekä suomeksi että ruotsiksi. Suomenkielinen julistus alkoi seuraavanlaisella puhuttelulla: ”Hyvät naborit ja Suomen Mjehät”. Julistuksen sävyä voi luonnehtia suorastaan anteeksipyytäväksi. Keisari oli ”vastenmielisesti” pakotettu ottamaan ruotsalaisen Suomen toistaiseksi haltuunsa saadakseen Ruotsin ”itsepintaisen” kuninkaan taipumaan Englannin vastaiseen mannermaasulkeumukseen. Venäjän keisari tarjosi suojelustaan ja halusi osoittaa hyväntahtoisuutensa. Venäläiset saapuivat maahan kuin ”ystävät ja Warjellus-herrat”. Suomen asukkaita kehoitettiin pysymään rauhallisesti kotonaan. Virkamiehet ja sotilaat saisivat jäädä virkoihinsa. Venäläiset vakuuttivat pitävänsä voimassa Ruotsin aikaiset lait ja asetukset sekä säilyttävänsä maan uskonnon: ”että kaikki mikä Maasa tapahtu olis vanhalla, taldan lain, tapoin ja tavallisuuden”. Kaikki voimassa olleet vapaudet ja oikeudet taattaisiin jatkuvan edelleen. Julistuksessa vakuutettiin, että kaikki sotaväen huoltoon tarvittava tultaisiin rauhanteon jälkeen maksamaan rahassa. Köyhimmille luvattiin viljaa samoista makasiineista sotaväen kanssa. Julistukseen sisältyi kehoitus aseistariisumiseen. Jokainen vapaaehtoisesti kiväärinsä luovuttava sotilas saisi kaksi ruplaa (vähän yli riksin) ja oikeuden palata torppaansa. Sapelista tarjottiin rupla ja hevosestakin vaatimattomat kymmenen ruplaa (vajaa 6 riksiä), mutta aseisiin tarttuva saisi vastata seurauksista.²⁶³

Ylipäällikkö Buxhoevdenin määräysten mukaan Venäjän armeijan paikallinen huolto oli toteutettava hallitussa ja rauhanomaisessa yhteistoiminnassa suomalaisten virkamiesten kanssa. Tämä oli järkevää jo kommunikointiongelmien vuoksi: harva venäläinen osasi ruotsin tai suomen kieltä. Toisin kuin isonvihan aikaan Suomen sodassa virkamiehiä ei paennut joukoittain Ruotsiin, mikä helpotti venäläisten yhteistyötä virkakunnan kanssa. Venäläisten elintarvike- ja rehutilaukset tehtiin lääneittäin maaherrojen johdolla. Toimituksista oli määrä maksaa korvaus siviiliväestölle. Useimmiten vilja- ja rehutoimituksilla saattoi korvata kruununveroja, mikä tarkoitti samalla sitä, ettei venäläisten tarvinnut maksaa muonasta. Elintarvikehuolto oli tarkoitus hoitaa virallisten väylien

²⁶² von Bonsdorff 1929, 16–17; Tämä kuulutus lienee luettu Iisalmen kirkossa vasta 21.2.1808. Luettelo kuninkaallisista määräyksistä ja kuulutuksista, jotka oli luettu vuonna 1808 Iisalmen kirkossa, KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7.

²⁶³ Suomenkielinen julistus Valvoja nro 2, 1.1.1908; Nelsson 2008 (2001), 35; On arveltu, että kömpelösti ja vaikeaselkoisesti kirjoitetun suomenkielisen julistuksen on muotoillut Iisalmissa syntynyt majuri Gustaf Wilhelm Ladau (1765–1833), joka oli osallistunut Anjalan liittoon ja sen jälkeen siirtynyt Venäjälle.

kautta hallitusti, mutta näin ei käytännössä aina toimittu. Venäläiset sotilaat hankkivat usein oma-aloitteisesti tarvitsemansa ruoan ja rehun paikalliselta väestöltä, mikä oli osa heidän huoltojärjestelmäänsä. He saivat palkkaa, joka oli tarkoitettu myös muonan ostamiseen. Buxhoevdenin ohjeiden mukaan joukko-osastojen, arttelien (keittokuntien) ja yksittäisten sotilaiden piti maksaa siviileiltä suoraan ottamansa elintarvikkeet. Jos maksu oli jäänyt saamatta tai talo kärsi muuten vaurioita, oli menetyksiin mahdollista hakea korvausta.²⁶⁴

Buxhoevden vakuutti 28. helmikuuta 1808, että kuuliaisten asukkaiden henki ja omaisuus olisi täysin turvassa. Hän lupasi jälleen, että sotilaiden tarvitsemat elintarpeet ja hevosten rehu maksettaisiin. Samalla Buxhoevden varoitti tiukasti rahvasta – sukupuoleen ja ikään katsomatta – tarttumasta aseisiin ja auttamasta ruotsalaisia joukkoja. Hän kehotti palaamaan syrjäisistä kylistä ja metsistä takaisin koteihin ja arkisiin askareisiin, mikä samalla osoittaa piilopirteihin pakenemisen olleen venäläisille ongelma. Buxhoevdenin mukaan kansan oli turha altistaa itsensä (*onödigtvis utsätta sig*) nälälle ja kylmyydelle. Isonvihan aikaan venäläinen armeija oli kohdannut suuria huoltovaikeuksia, kun paikalliset olivat vetäytyneet syrjäisiin metsäpirtteihin ja jopa 30 000 etelä- ja länsisuomalaista paennut Ruotsiin: virkamiehiä, pappeja ja jonkin verran talollisia, ylipäättään maan varakkainta väkeä. Maaseuturahvaan pakeneminen metsiin pois kulkuväylien varsilta oli venäläisille erittäin huolestuttava ilmiö myös Suomen sodassa, varsinkin kun venäläisten rykmenttien kuormastohevosten määrää oli tuntuvasti vähennetty aiemmasta. Venäläiset joukot olivat tavallista enemmän riippuvaisia vallatulta alueelta saatavissa olevista hevosista ja kyytimiehistä.²⁶⁵

Rauhanomaisten julistusten uskottavuutta heikensi se, että samanaikaisesti venäläisten sotilaiden siviileille aiheuttamista ongelmista raportoitiin runsaasti eri puolilta maata: pakko-otoista, varkauksista, ryöstöistä, omaisuuden tahallista tuhoamisista sekä pahoinpitelyistä ja kuolemantuottamuksista. Käsitteellä pakko-otto tarkoitetaan väkivallan uhalla siviiliväestöltä armeijan tarpeisiin otettua omaisuutta, josta omistaja ainakin periaatteessa olisi ollut oikeutettu samaan korvaukseen tai edes todistuksen sotilaallisiin tarkoituksiin menettämästään omaisuudestaan – mahdollista tulevaa korvausta varten. Monesti pakko-ottoihin liittyi väkivaltaa.²⁶⁶

Siviiliväestön turvattomuus lisääntyi heti sodan alkuvaiheessa, mikä oli kasvaneen velvollisuustaakan ja työajanmenetysten lisäksi merkittävä iisalmelaisia kuormittava tekijä. Venäläisten rauhoitteluyrityksistä huolimatta paikallisväestö reagoi yleisesti miehittäjän lähestymiseen pakenemalla piilopirteihin. Piileskely voidaan nähdä maalaisrahvaan aktiivisena, mutta väkivallattomana vastarintana. Talviaika asetti kuitenkin omat haasteensa piiloutumiselle: kylmyys lisäsi sairastumisen riskiä, lumessa liikkumisen jälkiä oli vaikea peitellä ja ruokaa oli tarjolla vähän. Täsmällistä tietoa tai edes arvioita ei ole siitä, miten paljon ii-

²⁶⁴ Kuvaja 1999, 271–272; Hårdstedt 2006, 233–234; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 388; Villstrand 2012, 284; Möller 1939, 79; Koivisto 2000, 21–22.

²⁶⁵ Buxhoevdenin kuulutus, Porvoo 28.2.1808 (16.2.1808), *Åttioåriga minnen* 1890, 10; Osmonsalo 1947, 114; Kuvaja 1999, 267; Kuvaja 2012, 109, 112.

²⁶⁶ von Bonsdorff 1929, 377; Jääskeläinen 2011, 32–33; Nygård 1999;

salmelaisia pakeni piilopirtteihin ja kuinka kauan he niissä piileskelivät. Pakoilmiöstä kirjoitti Savon ja Karjalan läänin maaherra Olof Wibelius maaliskuun 22. päivänä kirjeessään Buxhoevdenille: ”minulla on mitä suurimpia vaikeuksia kamppailtavanani (*strida med*) köyhässä ja tyhjässä maassa, jossa kauheudet (*förskräckelsen*) ajavat rahvaan pois syrjäisiin erämaihin”.²⁶⁷ Kauheuksista kirjoittaminen oli aika uhkarohkeaa maaherralta, mutta toisaalta ilmaisu saattoi melko neutraalisti käyttää tuossa virkamiehen kannalta varsin kaoottisessa vaiheessa, jossa molempien armeijoiden sotilaita liikkui alueella. Sotilaat ja hevoset tarvitsivat ruokaa. Jos maataviljelevä väestö saataisiin pysymään paikoillaan, armeijan huolto olisi helpompaa eikä paikallisen väestön rauhoittaminenkaan veisi sotilaallisia voimavaroja.

Rauhoitteluyrityksistä huolimatta suomalaiset pelkäsivät venäläisiä, mikä kuormitti rahvaan kriisinkestävyyttä. Iisalmelaisissa kansantarinoissa kerrotaan, että tienvieritalojen väki pakeni saloseuduille sitä mukaa, kun huhut sotaväen tulosta levisivät. Vanhastaan tiedettiin, että sotajoukot kulkivat teitä pitkin ja teistä taisteltiin. Iisalmelaiset olivat kyhänneet piilopirttejä syrjäisille sydänmaille ja korpimetsiin, kaskialueilleen, joissa riski joutua tekemisiin vihollisarmeijan kanssa oli pieni. Väki vei saloille mukanaan viljaa, elintarvikkeita ja eläimiä. Lukuisissa kansantarinoissa kerrotaan aarteiden eli irtaimen omaisuuden kätkemisestä. Pakeneminen metsiin ja erämaihin oli yleinen teema Suomen sotaan liittyvissä kansantarinoissa. Kertomuksissa kuvataan piilopaikkoja ja alkeellista elämää metsissä. Huonot hygienia- ja ravitsemusolot lisäsivät sairastumisen riskiä.²⁶⁸

Kansantarinan mukaan toukokuussa 1808 Iisalmen pohjoisosissa Nissilässä Mattilan (Nissilä 4) talonväki pakeni venäläisiä piilopirttiin Marttisenjärven taakse Piilolaan. Ainoastaan nuori Heta-emäntä (Hedvig Lipponen, s. 1785) olisi jäänyt pihapiiriin ja piiloutunut venäläisiltä mallassaunaan säkkien taakse.²⁶⁹ Kauppilan isännän Juhana Kauppisen (1745–1821) tyttärentytär Hinriikka Sonninen (1834–1914) puolestaan kertoo kuulleensa äidiltään, kuinka tämä ja koko Kauppilan väki ja muut Koljonvirran talolliset olivat paenneet syksyllä 1808:

Kuin huhu ol alkanut kuulua että sotaväkeä on tulossa Iisalmelle niin tien vieri taloista oli alkanut joukot jo pelosta paeta. Syrjään sydänmaille tehden asuntojaan korven keskelle metsä-majoihin, jonne vieten mukansa kaikkea eloa ja elämistään.²⁷⁰

Maaliskuun loppupuolella 1808 Venäjä julisti liittävänsä valtaamansa Suomen ikuisesti valtakuntaansa. Samaan aikaan ei oikein tiedetty, kuuluiko Iisalmen pitäjä venäläisten vai ruotsalaisten hallintaan. Maaherra Olof Wibelius

²⁶⁷ Wibelius 22.3.1808, Handlingar rörande... II:1, nro 5, s. 8–9. ” – – men at jag har de allra största svårigheter at strida med i ett fattigt och tomt land, och der förskräckelsen jagat allmogen bort i de aflägsnaste ödemarcker.”; Katajala 1994, 138 (kuvio 2.)

²⁶⁸ SKS, KRA, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen; Ruotsalainen 1996 (1885–1887). Ks. myös Persson 2007 (1986), 107; Asplund Ingemark 2009, 71.

²⁶⁹ KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815 I Aa:9, Nissilä 4; Salomaa 1983, 70.

²⁷⁰ SKS, KRA, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen; Ruotsalainen 1996 (1885–1887).

muistutti ylipäällikkö Buxhoevdenille kirjeessään, jonka hän oli kirjoittanut venäläisten valtaamasta Kuopiosta 22. maaliskuuta, että Iisalmi oli suomalaisten joukkojen hallinnassa, mutta hän virkamiehenä oli onnettomassa asemassa (*utur stånd*) kahden armeijan välissä saadakseen mitään aikaiseksi.²⁷¹ Venäläisten kannalta oli tärkeää, että virkamiehet pysyisivät paikoillaan, rauhoittaisivat paikallisväestöä, toimeenpanisivat määräyksiä ja esimerkiksi perisivät veroja entiseen malliin. Jo varhaisessa vaiheessa venäläiset listasivat läänin alueella olevat virkamiehet ja papit. Heillä oli tieto niistä, jotka olivat paenneet Ouluun, mutta palanneet sieltä virkoihinsa. Isonvihan kaltaisia joukkopakenemisiä ei ilmennyt, ja paikalliset virkamiehet pysyivät yleensä viroissaan ja palvelivat miehityshallintoa.²⁷²

Ylipäällikkö Buxhoevden määräsi toistuvasti sodan alkuvaiheessa, että maaherrojen oli hankittava paikallisväestöltä armeijalle viljaa, heiniä ja kuormahevosa. Maaherrat eivät pystyneet riittävästi täyttämään vaatimuksia, minkä he kertoivat johtuvan ennen kaikkea kansan köyhyydestä ja kahden edellisvuoden kadoista, joiden vuoksi rahvaalla ei ollut edes siemenviljaa eikä heiniä omalle karjalle. Maaherrat vetosivat myös siihen, että maan oma sotaväki oli jo vienyt kaiken liikenevän viljan. Maaherrat eivät kuitenkaan maininneet, että kansassa vallitsi suoranaista haluttomuuttakin avustaa venäläisiä.²⁷³

Kollegojensa tavoin maaherra Olof Wibelius piti venäläisten vaatimuksia mahdottomina toteuttaa. Kevät oli ruokavarastojen kannalta aina vuoden vaikeinta aikaa. Kirjeessään 22.3.1808 Buxhoevdenille Wibelius toi selkeästi esiin, kuinka useat peräkkäiset kadot olivat köyhdyttäneet Savon ja Karjalan läänin. Maaherra kuvaili, että seutu oli ”loppuun tyhjennetty” ja ”rutiköyhä”, puute ”uskomaton”. Suoranainen nälänhätä uhkasi asukkaita, jos ulkopuolista apua ei saataisi. Pohjoissavolaisten kotitalouksien joustovara näyttää siis olleen jo keväällä 1808 todellisella koetuksella. Maaherra raportoi, että viljan hinta oli alueella karannut epätavallisen korkealle. Suomalainen komissariaatti oli joutunut maksamaan ruistynnyrillisestä 13 riksiä 16 killinkiä, kun edellisen vuoden verohinta oli ollut alle 8 riksiä. Maaherra pelkäsi, että jo muutaman viikon päästä tuhannet ihmiset menehtyisivät nälkään, ”jos mitään pelastusta ei tule”. Ongelmana oli lisäksi se, että väestö oli kauhuissaan paennut tavoittamattomiin piilopirtteihinsä. Maaherra kertoi, että hänellä oli suuria vaikeuksia toimia ”rutiköyhällä ja tyhjällä” alueella. Muun muassa tällaisin korulausein Olof Wibelius vetosi kenraalikuvernööri Buxhoevdeniin pohjoissavolaisten säästämiseksi pakko-otoilta ja vakuutti paikallisväestön rauhantahtoisuutta:

²⁷¹ Villstrand 2002, 123; Wibelius 22.3.1808, Handlingar rörande... II:1, nro 5, s. 7–9.

²⁷² KA, Buxhoevdenin siviilikanslia, Savon ja Karjalan läänistä saap. asiakirjat:

1) Förteckning på alla i Kuopio Höfdingedöme eller Savolax och Karelens Lähns befintelige tjenstemän af Lands justitiae clericiae staterne. (Digitaaliarkisto 81–82).

2) Förteckning på betjeningen vid clericie och ecclesiastique staten i Borgå stift, såsom den samma befunnits vid början år 1808. 4.1.1808. (Digitaaliarkisto 83–84)

3) Företeckning uppå de Kuopio läns tjenstemän och handvärkade hvilka varit högvederbörligt tillstånd från Uleåborgs stad återvänt till sine stationen. (Digitaaliarkisto 101–102).

²⁷³ Osmonsalo 1947, 147; Ivalo 1907, 77.

Inhimillisyyden ja suurisieluisuus ikuistavat sotilaskomentajan ja jättävät hänet aikakirjoihin niin, että jälkipolvet muistavat häntä kiitollisuudella ja siunatulla mielellä. Teidän Korkeutenne tunteva sydän ei pahastune, että täytän velvollisuuteni niin seudun ensimmäisenä siviilivirkamiehenä kuin kansalaisena ja ihmisenä, ja nöyryyden ruokien helpotusta ja armoa tälle köyhälle, katojen tyhjentämälle maalle, sen rauhanomaiselle, hiljaiselle ja vaatimattomalle kansalle, joka minulla on hoidettavanani. Teidän Korkeutenne jalo sydän voi todellakin kuivata nämä kärsimyksen kyynleet.²⁷⁴

Maaherra Wibelius kirjoittaa nälänhädästä (*hungers nöd*), mikä osoittaa tilanteen vakavuutta. Raporttien perusteella kyse ei ollut köyhien ihmisten jokapäiväisestä nälästä, vaan kollektiivisesta kriisitilanteesta, elintarvikkeiden äärimmäisestä puutteesta, joka saattoi aiheuttaa laajamittaisesti kuolemaa. Wibeliuksen kirjeen perusteella saa kuvan, että nälänhädän syynä eivät olleet ainoastaan peräkkäiset katovuodet, vaan myös alueen resursseja hyödyntänyt Ruotsin armeijan huolto, sota-ajan kohottamat hinnat sekä ongelmat hätäavun saamisessa alueelle. Nämä kaikki olivat tyypillisiä nälkäkriisin yhteiskunnallisia taustatekijöitä. (Ks. luku 1.2.3.) Toisaalta korkean virkamiehen käyttämänä *hungers nöd* kuvasi tilannetta, jossa yhteisöä koetteli poikkeuksellinen hätä ja puute perustarpeista, toisaalta nälänhätä-ilmaisu myös alleviivasi katastrofin uhkaa ja ulkopuolisen avun pikaista välttämättömyyttä.²⁷⁵

Suomen sota osui keskelle peräkkäisiä katovuosia 1807–1813. Sota syvensi katovuosien ongelmia: armeijan huolto lisäsi viljan kysyntää entisestään, mikä nosti viljan markkinahintaa. Yhä harvemmillä oli varaa ostaa leipäviljansa tai -jauhonsa. Erityisen hälyttävä tilanne oli Pohjois-Suomessa Oulun läänissä, mutta myös sekä Vaasan että Savon ja Karjalan läänissä kärsittiin ainakin paikoitellen ja ajoittain nälänhädästä.²⁷⁶ Sadot vaihtelivat 1800-luvun alussa vuosittain rajusti ja paikalliset erot olivat suuria. Luonnonolot ja säävaihtelut vaikuttivat siihen, että hyvinkin erilaisia satoja saatiin naapuripitäjissä, -kylissä ja jopa -taloissa. Talollisten ainoa pelko ei ollut halla, vaan esimerkiksi sade- ja lumimäärät, pakkanen, kuivuus ja myrskyt, pitäjään tuodun siemenviljan laatu ja työkykyisen väen määrä vaikuttivat sato-odotuksiin. Näihin aikoihin syntyi kansan suussa sananparsi: ”Arka noita säikähteli, viittä kuutta hallavuotta, seitsentä vesikeseä.” Kirkkoherra Pehr Johan Collan kirjoitti 1820-luvun alkupuolella muistiin iisalmelaisien sanontoja maanviljelykseen liittyen. Niistä moni käsitteli viljelyn, kadon ja nälän suhdetta, kuten ”Halla viljan kylväneellä, nälkä siemenen syöjällä” ja ”Nälkä varhain syöneen, halla myöhäkylväneen”.²⁷⁷

Vuosisadan ensimmäisellä vuosikymmenellä Iisalmen pitäjässä oli useita peräkkäisiä katoja, mikä merkitsi kotitalouksien taloudellisten vaikeuksien jatkuvaa kasaantumista ja taloudellisen joustovaran venyttämistä äärimmilleen. Kruununvoudin oli liki mahdotonta periä isäntien aiempien vuosien viljalainoja ilman, että hän olisi vaarantunut köyhimpien talollisten toimeentuloa. Iisalmissa

²⁷⁴ Wibelius 22.3.1808, Hanlingar rörande... II:1, nro 5, s. 7–9. Myös Vaasan läänin maaherra Vanberg kuvaili lääninsä asukkaiden olevan köyhiä ja heitä uhkaavan tuhoisa nälänhätä, jollei alueelle saataisi siemenviljaa. Osmonsalo 1947, 147. Viljan verohinta: Suomen taloushistoria 3 1983, 434.

²⁷⁵ Weiss 2000, 138–139.

²⁷⁶ Turpeinen 1991, 20.

²⁷⁷ Turpeinen 1985, 63; Collan 1824, 50.

tiedetään olleen neljä peräkkäistä katovuotta 1802–1805 ja väestötilastojen perusteella myös sotaa edeltäneet vuodet 1806–1807 olivat pitäjässä ankarat ja kuolleisuus tavanomaista suurempaa. Pahimmillaan iisalmelaiset kokivat kuusi kriisivuotta ennen sotaa, mikä varmasti koetteli kotitalouksien taloudellista joustovaraa.²⁷⁸

Kotitalouksien kriisiin varautuminen oli vähäistä katojen köyhdyttämässä pitäjässä. Pohjois-Savon maaseutuväestön ahdingon toi esille jo useita vuosia ennen sotaa valtiopäivämies Pietari Väänänen (1764–1846), joka toimitti alkuvuonna 1805 kuninkaalle valituksen asiasta. Hän oli kotoisin Muuruvedeltä Kuopion pitäjästä, Iisalmen naapurista. Väänänen kirjoituksessa havainnollistuu hyvin se, että nälänhätä ja köyhyys eivät johtuneet pelkästään luonnonoloista ja ilmastosta, vaan ne olivat vahvasti sidoksissa poliittis-hallinnollisiin päätöksiin. Väänänen kuvaili Pohjois-Savon vaikeita luonnonolosuhteita ja yhteiskunnallisia ongelmia, kuten hallanarkaa seutua, peräkkäisiä katoja 1802–1804, hätäravinnon käyttöä, isojakotoimitusten rasituksia, raskasta verotusta, pakkohuutokauppoja ja talollisten kurjistumista kerjäläisiksi. Isojaon vuoksi oli pitänyt siirtää taloja, rakentaa uusia asuntoja, raivata uudispeltoja ja tehdä uusia teitä. Kunnollisen ravinnon puutteen vuoksi pohjoissavolaiset olivat joutuneet syömään hätäruokaa: olkia, puunkuorta [*pettua*] ja ruohoja [*kasveja*]. Usean talonpojan omaisuus – hevoset, karja, vilja- ja rehuvarastot ja lopulta koko tilakin – oli ulosmitattu ja myyty huutokaupassa pilkkahintaan.²⁷⁹

Samoihin aikoihin Ylä-Savon kihlakunnan lautamies Petteri Ruotsalainen Iisalmen Ruokoisilta laati suomenkielisen valituksen kuninkaalle. Valituksen mukaan 1770–1780-luvuilla isonjaon yhteydessä toimeenpantu uusi verotus, vuoden 1803 rahanuudistus (”raha-myntin parannuspenningi”) ja ”nelivuotiset katovuodet” olivat saattaneet pitäjän niin ”onnettomaan tilaan”, että talolliset olivat joutuneet myymään halvalla irtainta omaisuuttaan ja tilojaan pakkohuutokaupoissa. Moni talo oli vajonnut perikatoon ja ”perhekuntia oli syösty maantielle vaivaisina kerjäämään elatustaan”. Valituksen mukaan iisalmelaiset olivat jo kauan joutuneet syömään olkia, petäjän ja koivun kuoria, vehkajuuria, suolaheiniä ja ”walkiasammalta” [*rahkasammalta*].²⁸⁰

Korvikeruokiin turvauduttiin ilmeisen yleisesti 1800-luvun alun Pohjois-Savossa. Viljatuotteiden osuus ruoan kokonaiskulutuksesta oli suuri, mutta viljasadon epäonnistuessa ruokapula iski etenkin kaikkein köyhimpiin, joilla ei ollut varaa ostaa niukkuuden vuoksi kallistunutta viljaa. Hätä ei ollut vielä pahimmillaan, jos leipää jatkettiin vähempiarvoisilla viljoilla, juureksilla ja marjoilla. Tiukempina aikoina leipäviljan sekaan jauhettiin olkia, akanoita ja herneenvarsia. Todellisessa nälänhädässä turvauduttiin keräämään luonnosta suovehkaa, suolaheinää, kaisloja ja sammalta. Korvikeroan hankkiminen oli hidasta ja vaivalloista. Lisäksi erot viljan ja korvikeroan sisältämän energiapitoisuuden välillä

²⁷⁸ Kovero 1945, 446; Hiltunen 1996, 508; Hemminki, Luttinen & Uotila 2010, liite 1.

²⁷⁹ Forsberg 2014, 81; Hirvonen, Maija 2007: Väänänen, Pietari. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu.

²⁸⁰ Petteri Ruotsalaisen valitus kuninkaalle teoksessa Kovero 1945, 446–447; Kihlakunnan lautamies Petteri Ruotsalainen teki sodan jälkeen sotavahinkoluettelon, joka käsiteltiin talvikäräjillä. KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 439 (Ruotsalainen).

olivat huomattavia, minkä vuoksi viljankorvikkeita piti hankkia määrällisesti paljon, jotta nälkää pystyttäisiin joltisestikin pitämään kurissa.²⁸¹

Väänäsen ja Ruotsalaisen antamien tietojen perusteella Iisalmen seudun ravitsemuksellinen tilanne oli todella niukka jo useita vuosia ennen Suomen sotaa. Pohjois-Savon lisäksi Pohjois-Pohjamaan rahvas eli nälkäkriisissä. Iisalmen naapuripitäjässä Siikajoella kärsittiin 1807 paikoin totaalinen kato, varsinkin Pulkkilan ja Piippolan tienoilla. Maaseudulla ei ollut enää ylimääräisiä viljavarantoja, ja talonpoikien keskinäinen viljakauppa oli vaikeiden vuosien saatossa tyrehtynyt. Rahapula oli yleinen, sillä Siikajoen talolliset olivat myyneet edellisvuosina muun muassa karjaansa hankkiakseen viljaa. Kruunulle kertyi verorästejä. Sikäläisen kruununvoudin mukaan monilla talonpojilla ei ollut edes välttämättömyksiä elintarvikkeita hengissä pysymiseen. Tervanmyynti oli Siikajoella merkittävä talollisten sivuansio. Suomen sodan aikana tervakauppa ei ollut kannattavaa. Talolliset olivat tavallaan kaksinkertaisissa vaikeuksissa, kun viljan hinta oli korkea ja tervan hinta oli laskenut pohjalukemiin. Siikajoen talollisten elämä kurjistui todennäköisesti vielä enemmän kuin iisalmelaisten, jotka eivät enää kovin paljon tervaa polttaneet. Aikalaiskuvausten perusteella viljapula ei Pohjois-Savossakaan ollut totaalinen, vaan maaseuturahvaan hätä johtui ainakin osittain liian korkeasta viljan hinnasta.²⁸²

Maaherra Olof Wibeliuksen elokuun lopussa 1807 päiväämään kuulutuksen mukaan Savon ja Karjalan läänissä oltiin vielä saamassa keskinkertainen sato. Lääni oli kuitenkin iso, ja Iisalmen pitäjän pohjoisosat eri tilanteessa kuin Kallaveden eteläpuoliset osat. Maatalouden kehittäjänä tunnettu maaherra kehotti edellisvuosien ankariin kokemuksiin vedoten lääninsä rahvasta erittäin järkevään, tarkkaan ja säästävääseen viljan käyttöön. Kruununmakasiinit olivat tyhjiä eikä sieltä ollut odotettavissa apua tulevana talvena. Maaherra antoi maaseudun asukkaille yksityiskohtaisia ohjeita, kuinka heidän tulisi vilja- ja rehuvarastojaan käyttää, jotta ne riittäisivät aina seuraavaan satoon saakka ja siemenviljaakin jäisi kylvettäväksi. Esimerkiksi karjalle tuli kerätä metsistä heinää ja syksyllä maahan pudonneita lehtiä rehuksi. Maaherra painotti, että papiston tuli valistaa, selittää ja perustella seurakuntalaisilleen, että jokaisen velvollisuus oli säästäväisyys, ja neuvoa, miten säästäväisyys käytännössä toteutettaisiin. Viranomaiset yrittivät näin vahvistaa kotitalouksien kriiseihin varautumista.²⁸³ Kaiken kaikkiaan iisalmelaisten tilanne oli kuitenkin kiristynyt sellaiseksi, että heidän oli käytännössä todella vaikea varautua edes tulevan talven niukkuuteen ja seuraavan satokauden vaikeuksiin, puhumattakaan sotaa vastaan – sodan, josta heillä ei edes vielä ollut tietoaakaan. Viljapulan vuoksi kotitalouksien oli liki mahdotonta vahvistaa kriisinkestävyttään.

Maaherran optimistisista satoarvioista ja ennakoivista varoitteluista huolimatta myös talven 1807–1808 vilja- ja reutilanne muodostui Pohjois-Savossa

²⁸¹ Vornanen 2018, 173–174, 190.

²⁸² Hiltunen 1996, 509.

²⁸³ Maaherra Olof Wibelius 31.8.1807, luettu Iisalmen kirkossa 27.9.1808. KA, IISA, Saap. kuulutukset IIEf:7.

erittäin vaikeaksi. Juuri näihin olosuhteisiin maaherra Olof Wibelius viittasi kirjeissään Buxhoevdenille maaliskuussa 1808. Syitä nälänhätään Wibelius mainitsi kaksi: peräkkäiset katovuodet ja sotajoukkojen pakko-otot. Nämä olivat sotakeväänä 1808 keskeiset kotitalouksia kuormittaneet tekijät yhdessä työresurssien menettämisen ja lisääntyneen turvattomuuden tunteen kanssa, joihin edellä on jo viitattu. Maaherra Wibeliuksen kirje oli varmasti toisaalta hätää paisuttelevaa retoriikkaa, jotta viesti venäläisten huoltovaatimusten kohtuuttomuudesta ymmärrettäisiin Buxhoevdenin kansliassa, mutta toisaalta Wibeliuksen viestissä liepee totta ainakin toinen puoli. Rehua ja muonaa armeijalle oli erittäin vaikea hankkia, koska paikallisväestöllä ei ylimääräistä ollut.²⁸⁴ Vapailta markkinoilla viljaa liikkui erittäin vähän eikä Pohjanlahden toiselta puolelta pystytty toimittamaan valtakunnan itäisen osan perifeeriseen maakuntaan riittävää siemenviljamäärää ajoissa, minkä vuoksi sotavuoden 1808 sato jäi jopa ennätysmäisen huonoksi, vaikka suven lämpö piti hallan loitolla.²⁸⁵

Armeijan huoltoon rahvaan tuli osallistua, olipa paikallinen elintarviketilanne millainen tahansa – ja olipa pitäjä Ruotsin tai Venäjän armeijan hallinnassa. Molemmat armeijat olivat riippuvaisia paikallisväestöstä. Buxhoevden määräsi maaherrojen kautta maaliskuun alussa, että jokaisen maataviljelevän talollisen tuli toimittaa makasiineihin neljä tynnyriä ruista tai leiviskä jauhoja jokaiselta manttaalilta. Vaatimus oli kova viljapulan keskellä painivassa maakunnassa. Toimituskorvaus oli 12 seteliruplaa (*specierubel*) tynnyrilliseltä eli noin seitsemän riksia, mikä oli noin puolet vähemmän kuin viljan hinta markkinoilla.²⁸⁶

Tiedostaen paikallisväestön hälyttävän huonon elintarviketilanteen maaherra Olof Wibelius ilmaisi välillisesti huolensa siviilien mahdollisista reaktioista ja mahdollisuuksista rauhoittaa heitä. Huhtikuun 5. päivä hän kertoi lähettäneensä kaikille lääninsä virkamiehille kirjeen ja kehottaneensa näitä keskeytyksettä jatkamaan virkatehtäviään omilla paikoillaan. Saarnatuolista oli jo luettu keisarin ”viisaat perustelut Suomen haltuunottamiseen ja yhdistämiseen Venäjään samalla tavalla kuin muut valloitetut alueet”.²⁸⁷

Leivän leivonnan, viljan luovutusten, makasiinien vartiovuorojen ja sotilaskyytien lisäksi huhtikuussa miehitetyllä alueella paikallisväestön oli varauduttava majoittamaan ja ruokkimaan venäläisiä sotilaita kotonaan. Siikajoen taistelupäivänä 18.4.1808 Savon ja Karjalan läänin maaherra Olof Wibelius välitti kirjeessään ylipäällikkö Buxhoevdenin määräyksen, jonka mukaan venäläisen sotaväen tuli saada majoituksensa ”kaupungissa ja maalla” asunto, valo, lämpö sekä ruoanlaitto ja leipominen.²⁸⁸ Tässä vaiheessa venäläisiä ei kovin paljon Iisalmen pitäjässä liikkunut, vaikka Ruotsin armeija oli sieltä jo kuukausi sitten peräännytynyt. Savossa oli vain siellä täällä pieniä venäläisiä osastoja vartioimassa muo-

²⁸⁴ Olof Wibelius 22.3.1808, Handlingar rörande... II:1, 1895, nro 5, 7-9; Turpeinen 1991, 28.

²⁸⁵ Hiltunen 1996, 509.

²⁸⁶ von Bonsdorff 1929, 241; Soininen 1974, 197. Yhden henkilön vuotuinen leipäviljan tarve on arvioitu olleen kaksi tynnyriä viljaa, mutta esimerkiksi katovuosina jouduttiin tulemaan toimeen pienemmälläkin määrällä erilaisia viljankorvikkeita hankkien.

²⁸⁷ Wibelius 5.4.1808, Handlingar rörande... II:1 1895, nro 29, 36-40.

²⁸⁸ Kortelainen 1977, 83.

namakasiineja ja marssireittejä. Siviiliväestön rauhoittamiseksi keisari Aleksanteri I antoi huhtikuussa luvan tuoda ruisjauhoja Pietarista Suomeen. Rahvaalla ei kuitenkaan ollut riittävästi hevosia eikä veneitä leipäjauhojen noutamiseksi.²⁸⁹

Venäjä julisti huhtikuun ensimmäisenä päivänä ulkovalloille pitävänsä Suomen voittosaaliina. Iisalmen kirkossakin luettiin huhtikuussa ainakin kaksi Buxhoevdenin julistusta Suomen asukkaille²⁹⁰. Pohjanmaalla Savon prikaati jaettiin 7. huhtikuuta kahtia. Pääosa muodosti eversti Cronstedtin komentaman 4. prikaatin. Eversti Johan August Sandelsin komentoon tuli 5. prikaati. Savon kevyen jalkaväkirykmentin miehistä, joihin Iisalmen komppaniakin kuului, valtaosa taisteli kevään, kesän ja syksyn 1808 aikana läntisen pääarmeijan mukana kaukana kotiseudultaan. Revonlahden taistelusta 27.4.1808 käynnistyi Ruotsin armeijan hyökkäysvaihe kohti etelää. Sandelsin tehtävänä oli häiritä ja mahdollisuuksien mukaan uhata Savossa ja Karjalassa Venäjän armeijan yhteyksiä Pietariin. Hänen oli määrä ottaa haltuunsa Kuopion ja Oulun välinen strategisesti tärkeä tie. Pääarmeijalla oli oltava turvalliset yhteydet Oulun huoltotukikohtaan, jotta se pystyisi toteuttamaan hyökkäyksensä rannikkoseudulla.²⁹¹

Joukkojen huoltoon liittyvät ongelmat olivat suuria molemmilla armeijoilla. Iisalmen seutu oli harvaanasuttua, mutta ruotsalaisten mukana perääntyneen Aminoffin (1839) mukaan aluetta ei voinut kutsua köyhäksi. Hän antaa aivan toisentyypisen arvion savolaisten vilja- ja rehuvarastoista kuin aiemmin mainittu maaherra Olof Wibelius, joka tosin kuvaakin Ruotsin armeijan jälkeensä jättämää tilannetta. Venäläisen upseerin Suchtelenin muistelmien mukaan venäläisten suurimpia vaikeuksia oli pula nimenomaan kuljetusvälineistä (*transportmedel*), sillä ruotsalaiset olivat peräytyessään ottaneet paikalliselta väestöltä hevosia ja rehua. Venäläisten oli hankittava välttämättömiä tarvikkeita aina Venäjältä saakka, mikä oli kallista, vaivalloista eikä aina onnistunutkaan.²⁹² Venäläisillä ei ollut Saimaan vesistössä käytettävissä riittävän tilavia aluksia. Matalissa vesissä oli pakko välillä purkaa painavat lastit aluksista. Lappeenrannasta ja Savonlinnasta päästiin vain Varkauteen asti isoilla aluksilla. Varkaudesta oli jatkettava isoilla veneillä aina Iisalmen pitäjän Vieremälle saakka, noin 20 peninkulman matka, joka taittui 7–8 päivässä. Jokaisessa veneessä tuli olla ohjaajan lisäksi 4–5 soutajaa, ja veneen ohjaajan oli tunnettava vesistö hyvin. Vesitse tavarat kuljivat paremmin kuin maitse, sillä Savon mäkitiet olivat hankalia raskaita taakkoja vetäville hevosille. Vieremältä matkaa piti jatkaa maitse runsaat viisi peninkulmaa, jotta päästiin Oulujärvelle ja sieltä vesiteitse Ouluun.²⁹³

²⁸⁹ Villstrand 2012, 289–290. Näin ainakin Pohjanmaalla.

²⁹⁰ Luettelo kuninkaallisista määräyksistä ja kuulutuksista ym. jotka vuoden 1808 aikana luettiin Iisalmen kirkossa. KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7.

²⁹¹ Generalstaben III:I 1902, 299–301; Montgomery 1842, 75, alaviite 1; Vihola 2008b, 14. Sandelsin prikaatiin kuuluivat Pohjanmaan, Länsipohjan ja Vaasan rykmentit, Oulun pataljoona sekä Savon jääkäreitä ja Karjalan rakuunoja. Prikaatin kirjavahvuus oli 3 100 miestä, mutta todellinen vahvuus vain noin puolet tästä.

²⁹² Aminoff 1839, 38 (alaviite).

²⁹³ Wibelius 18.4.1808, Handlingar rörarande... II:1 1895, nro 64, 73–75; Osmonsalo 1947, 200.

Sandelsin prikaati sai tarvitsemansa muonan kruununmakasiineista ainoastaan ajoittain, joten valtaosa ruotsalaisen prikaatin elintarvikkeista oli haalittava paikalliselta väestöltä. Joukkojen muonan ja rehun oton suuruudesta ja laajuudesta ei ole säilynyt tietoja. Sandelsin tiedetään vaatineen iisalmelaisilta talonpojilta niin kutsuttua lainaviljaa, jonka kruunu oli lainannut heille katovuosien hädässä siemenviljaksi. Sandelsin joukot onnistuivat valtaamaan myös venäläisten muonavarastoja.²⁹⁴

Huhtikuussa 1808 maaherra Olof Wibelius raportoi, että yleinen köyhyys ja siemenviljan puute vaivasivat ankarasti paikallisväestöä. Kruununpalvelijat olivat kertoneet, että suurin osa Savon ja Karjalan läänin asukkaista oli ilman leipää ja siemenviljaa. Useimmilla oli jäljellä enimmillään muutama kappi viljaa, joten maaherra ei uskonut voivansa pakollakaan – ilman teloituksen uhkaa – saada rahvaalta painostettua enää viljaa. Wibelius huomautti, että läänin talonpoikia rasittivat lisäksi päivittäiset kyyditysvelvollisuudet kahdella Vaasan ja Oulun läänin vievällä tiellä, mistä syystä kaikki hevoset olivat Pohjois-Savossa jo suurelta osalta käytössä eikä niitä liennyt enää venäläisille.²⁹⁵ Kymmenen päivää myöhemmin Olof Wibelius kirjoitti Buxhoevdenille, että talonpojille oli maksettu heidän keisarilliselle armeijalle luovuttamastaan viljasta ja heinästä. Maaherran mukaan suuressa köyhyydessä eläville raha oli tullut todella tarpeeseen, koska he olivat joutuneet lähtemään lähimpiin kaupunkeihin saakka ostamaan viljaa. Maaherra oli saanut lääninsä asukkailta myös valituksia venäläisten käytöksestä, ja siviilit olivat kääntyneet hänen puoleensa saadakseen korvauksia. Iisalmen pitäjistä on tehty vain yksittäisiä sotavahinkoilmoituksia keväältä 1808, vaikka maaherra kirjoitti jo huhtikuussa, että venäläiset sotilaat olivat eri puolella maakuntaa sortuneet omavaltaisuuksiin. Toisaalta venäläisiä liikkui pitäjässä verrattain vähän, toisaalta rahvas lienee pääasiallisesti vielä saanut jonkinlaisen korvauksen tuolloin menettämästään omaisuudesta.²⁹⁶

Venäläisiä kuormastoja, joissa oli karryittain muonaa, rehua ja aseita, kulki Savon teillä kohti läntisiä rannikkojoukkoja. Suurten kuormastojen mukana oli vain pieni vartioväki.²⁹⁷ Sandels lähetti retkikuntia kaappaamaan venäläisten kuormastoja, joista viides prikaati sai myös tarvitsemiaan ruoka- ja ampumatarpeita. Myös suomalaiset rahvaanmiehet rohkenivat ahdistella omin päin ja ilman täsmällistä suunnitelmaa venäläisiä kuormastoja Keski-Pohjanmaalla ja Iisalmen pitäjän alueella. Rahvas ei säikähtänyt edes kirkossa kuulutettuja Buxhoevdenin uhkauksia, joissa kansaa varoitettiin tarttumasta aseisiin ja käskettiin luovuttamaan kaikki aseensa venäläisille. Niitä, jotka eivät tottelisi, uhkasi kuolemanrangaistus – eikä ainoastaan heitä, vaan myös heidän omaisiaan, jopa kyläkuntaa.²⁹⁸

Iisalmessa talonpoikainen sissitoiminta alkoi samoihin aikoihin, kun tiedot Ruotsin armeijan voitoista alkoivat kantautua pitäjään. Talolliset alkoivat vastus-

²⁹⁴ Aminoff 1839, 38. Ks. myös Hårdstedt 2006, 84–85.

²⁹⁵ Wibelius 26.4.1808, Handlingar rörande... 1895 II:1, nro 90, 109–111.

²⁹⁶ Wibelius 5.4.1808, Handlingar rörande... 1895 II:1, nro 29, s. 36–40; Wibelius 5.5.1808, nro 125, s. 161–162.

²⁹⁷ Hårdstedt 2006, 43.

²⁹⁸ Lappalainen, Ericson Wolke & Pykkänen 2008, 75; Ivalo 1907, 85.

taa venäläisten viranomaisten käskyjä, joita maaherrat, kruununvoudit ja nimismiehet välittivät ja joita paikallinen papisto luki kansalle saarnastuoleista.²⁹⁹ Huhtikuun viimeisenä päivänä annettussa kuulutuksessa Iisalmen kihlakunnan toimitusvouti ja nimismies Johan Lindberg välitti tiedon pari päivää aiemmin Kuopiosta lähteneestä venäläisestä 300 hevosen muonakuljetuksesta. Paikallisten talonpoikien oli autettava kuljetuksessa ja toimitettava hevosia ja rekiään kirkonmäelle. Määränpäänä oli heidän osaltaan pitäjän ja samalla läänin pohjoisraja: Ahokylä, joka sijaitsee jo Oulun läänin puolella. Kappalainen Eric Waldén luki kuulutuksen iisalmelaisille vappuna 1808. Nälkää näkeväälle rahvaalle venäläiset isot muona- ja rehukuormat olivat houkutteleva kohde.³⁰⁰

Rahvaan aktivoitumisen syinä voidaan perustellusti pitää sekä aiempien sota-aikojen tarinaperinnön ylläpitämää venäläispelkoa että aivan konkreettisesti nälkää, jonka on todettu olleen keskeinen taustatekijä Napoleonin vastaisissa kansannousuissa eri puolilla Eurooppaa (ks. luku 1.2.1). Maaherra Olof Wibelius oli epäilemättä tietoinen rahvaan keskuudessa nousevasta kapinamielialasta. Hän muun muassa kirjoitti ylipäällikkö Buxhoevdenille 5. toukokuuta, että talollisten tuli saada viljan ja heinän toimituksistaan maksu, koska köyhä rahvas tarvitsi kipeästi rahaa viljan ostoon. Näin maaherra pyrki löytämään keinoja tilanteen rauhoittamiseksi. Buxhoevden sen sijaan yritti kovilla uhkauksilla estää Suomen talonpoikia tarttumasta aseisiin venäläisiä vastaa, ja samaan aikaan Klingspor kehui raporteissaan kuninkaalle kansan, erityisesti keskipohjalaisten, isänmaallista intoa ja alttiutta.³⁰¹

2.1.3 Paikallinen vastarinta

Paikallisväestön resursseihin nojaava valloittavan armeijan huolto joutui usein kohtaamaan siviilien vihamielisyyttä, pakenemista ja jossain määrin aseellista vastarintaa ja kapinointia. Tällainen oli tilanne Iisalmen pitäjässäkkin keväällä 1808, jolloin kotitalouksien ruokavarastot olivat vähissä ja nälänhätä vaikuttaa olleen todellinen uhka. Kriisitilanteessa paikallisväestö näki kuitenkin myös mahdollisuuden toimia. Iisalmelaisten talonpoikaiskahakat osuivat vaiheeseen, jolloin Sandels oli aloittanut etenemisen kohti Kuopiota ja huhuja pohjalaisten talollisten aseellisista kansannousuista liikkui Iisalmessa saakka. Huhtikuun lopulla tieto Siikajoen ja Revonlahden voitoista kohotti siviilien mielialaa etenkin Keski-Pohjanmaalla. Armeijan ylipäällikkö Klingspor julkaisi 1. toukokuuta vetoimuksen pohjalaisille, jotta nämä antaisivat apuaan sotaväelle ja nousisivat aseisiin. Klingspor vetosi perinteiseen kuningasuskollisuuteen. Lisäksi isänmaata puolustavat sotilaat tarvitsivat leipää, viljaa, kuivaa tai tuoretta lihaa sekä hevoset heiniä ja olkia, joista kaikista luvattiin rahvaalle maksu. ”Odotan teidän voimallista apuane”, Klingspor kirjoitti. Kuulutus luettiin Iisalmenkin kirkossa, mutta ilmeisesti vasta 28.5.1808. Sana levisi kuitenkin huhupuheina talosta ta-

²⁹⁹ Persson 2007 (1986), 108.

³⁰⁰ KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7, Lindberg 30.4.1808.

³⁰¹ Wibelius 5.5.1808, Hanlingrar rörande... II:1 1895, nro 125, s. 161–162; Danielson-Kalmari 1908, 18.

loon. Vetoomuksesta huolimatta mitään laajamittaista sissisotaa ei syttynyt Pohjanmaalla eikä muuallakaan Suomessa. Edes ylipäällikkö Klingsporkaan ei ollut varauksettoman innostunut laajamittaisista kansannousuista: jos talonpojat lähtisivät kodeistaan taistelemaan, armeijan huolto olisi vaarantunut.³⁰²

Pulkkilassa 2.5.1808 saavutetun voiton ansiosta etelään johtavat tiet avautuivat Sandelsille. Klingspor onnitteli prikaatia menestyksestä ja antoi tälle uuden tehtävän, etenemisen Iisalmen kirkolle, jos vain muonitusta oli mahdollista saada alueelta. Tieto lähestyvistä Sandelsin joukoista levisi Iisalmeen, samoin ruotsalaisen ylipäällikön vetoomukset. Paikallisten eläköityneiden upseereiden, vapaaherra Simon Wilhelm Carpelanin ja kapteeni Johan Jakob Sahlsteinin aloitteesta iisalmelaiset talolliset ryhtyivät vastarintaan venäläisiä vastaan.³⁰³ Pulkkilan taistelun jälkeen Sandelsin joukoilla tai niitä tukevilla talonpoikaisjoukoilla oli venäläisten kanssa yhdeksän kahakkaa reilun viikon aikana 3.–9. toukokuuta: Piippolassa, Kärsämäellä, Ahokylässä, Haapajärvellä sekä neljä yhteenottoa Iisalmen pitäjässä Nissilässä, Valkiamäellä, Iisalmen kirkonkylässä ja Taipaleessa.³⁰⁴ (TAULUKKO 4.)

Venäläinen upseeri Michaildovski-Danielski (1850) kirjoittaa, että Sandels kutsui paikallisväestöä aseisiin ja levitti jyrkkiä kuninkaallisia julistuksia venäläisiä vastaan. Michaildovski-Danielski kertoi, että talolliset olivat varustautuneet muun muassa astaloin ja viikattein. Heitä kulki hevoskyydillä tai ratsastaen Savon tiellä. Michaildovski-Danielskin mukaan kansannousuja johtivat nimenomaan säätyläiset: upseerit, pastorit ja entiset Svartholman sotilaat, jotka oli antautumisen vuoksi kotiutettuina. Venäläisten keskuudessa liikkui vahvoja huhuja savolaisten varustautumista (*stora rustningar*). Siviiliväestön levoton käytös sai venäläiset uskomaan, että kansa nousisi aseisiin viimeistään ruotsalaisten mahdollisen mairinnousun onnistuessa.³⁰⁵

---

³⁰² Villstrand 2012, 282; Hårdstedt 2010, 228; Möller 1939, 420, 425, 428; KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7, Klingspor 1.5.1808.

³⁰³ Generalstaben III:I 1902, 308–309, 312.

³⁰⁴ Generalstaben V:II 1910, liite 68, 231–232; Ks. myös Vihola 2008b, 14.

³⁰⁵ Michaildovski-Danielski 1850, 37; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 75.

TAULUKKO 4 Toukokuussa 1808 Iisalmen seudulla käydyissä kahakoissa vangitut, haavoittuneet ja kaatuneet (hlöä).

	Pvm	Ruotsalaiset (hlöä)				Venäläiset (hlöä)			
		Vangit	Haavoittuneet	Kaatuneet	Yhteensä	Vangit	Haavoittuneet	Kaatuneet	Yhteensä
Pulkkila	2.5.	-	65	10	75	282		45	324
Piippo	3.5.	-	-	-	-	39	-	-	39
Kärsämäki	4.5.	-	-	-	-	37	-	-	37
Ahokylä	4.5.	-	-	-	-	11	-	-	11
Haapajärvi	4.5.	-	-	-	-	4	-	-	4
Nissilä	5.5.	-	-	-	-	6	-	-	6
Valkiamäki	6.5.	-	2	1	3	11	-	8	19
Iisalmi kk.	6.5.	-	-	-	-	49	1	2	52
Taipale (Pakkas)	9.5.	-	-	-	-	95	-	7	102
Kuopio	12.5.	-	1	2	3	296	40		336
Yhteensä		-	68	13	81	830	41	62	930

Lähde: Generalstaben V:II 1900, liite 68, 231–232. Harmaalla taustalla Iisalmen pitäjän kahakat.

Harvaanasutun maaseudun rahvas tunsu todennäköisesti enemmän pelkoa venäläisiä kohtaan kuin tiiviissä kaupunkiasutuksessa toisistaan turvaa saaneet kaupunkilaiset. Talonpoikien sidos omankin pitäjän miehistä koostuvaan ruotuarmeijaan oli vahva, toisin kuin kaupunkilaisilla. Tutkimuksissa on arveltu, että maaseuturahvaan myötätunto ja uskollisuus säilyivät Ruotsin kuninkaan puolella niin kauan kuin ”omat pojat” kestivät taistelukentillä. Maaseuturahvaan on arveltu pelänneen myös maaorjuuteen joutumista. Suullisena perimätietona levisi tarinoita myös julmuuksista, joihin venäläisten kerrottiin isonvihan ja sitä seuranneiden sotien aikana syyllistyneen.³⁰⁶ Myös Iisalmen pitäjältä on säilynyt muistitietoa isonvihan ajoilta. Santeri Rissanen tallensi useita kansantarinoita vuonna 1927 ilmestyneeseen Iisalmen pitäjän historiaan. Paikalliset olivat paenneet piilopirtteihinsä, mutta siitä huolimatta väkivaltaisista ja julmista kohtaamisista oli venäläisten kanssa sattunut paljon. Venäläiset olivat ryöstäneet taloja ja vieneet mukanaan naisia ja lapsia. Rissanen mukaan Iisalmen pitäjän väkiluku väheni isonvihan aikana ”kurjuuden ja tautien vuoksi” merkittävästi, yksinomaan 1710–1711 runsaalla neljänneksellä, mikä oli enemmän kuin Suomen sodan aikana.³⁰⁷ Myös venäläinen upseeri Faddei Bulgarin toi muistelmissaan esiin suomalaisen rahvaan vahvat pelot ja ennakkoluulot venäläisiä vastaan. Hänkin päätteli, että aiempien sotien muistot olivat juurruttaneet suomalaisiin ennakkoluuloja:

Vuosisataiset sodat Venäjän kanssa ja entisaikainen barbaarinen sodankäyntitapa olivat juurruttaneet suomalaisiin ennakkoluuloja venäläisiä kohtaan. Meitä pidettiin villi-ihmisinä, lähes ihmisyytönä, verenhimoisina ja petomaisina, eikä mitenkään haluttu uskoa meidän eurooppalaisten sivistykseemme. – – Myöskään Venäjän hallituksesta ei Suomessa ollut mitään käsitystä, vaan ihmisillä oli kaikesta mahdollisimman ruma ja liioitteleva mielikuva. – –³⁰⁸

Suomen sodan aikaiset talonpoikaishakot ja -kapinoinnit eivät olleet poikkeuksellinen ilmiö Napoleonin sotien Euroopassa. Vastaavanlaisia kansannousuja ilmeni Ranskan miehitystä vastaan Espanjassa, Preussissa, Italiassa ja Tirolissa. Käsite *guerilla* (pieni sota) on peräisin Espanjasta tältä ajanjaksolta.³⁰⁹ Eri puolilla Eurooppaa ilmennyt siviiliväestön aseellinen vastarinta syttyi ilman suurempaa ja yhtenäisempää kansallistunnetta, lähinnä nälkiintyneen rahvaan elinolosuhteisiin liittyneestä epätoivosta, halusta puolustaa omaa kotia ja omaisuutta ja/tai sosiaalisesta konfliktista maaseuturahvaan ja säätyläisten välillä. Esimerkiksi espanjalaiset kylät olivat tottuneet yhdessä puolustamaan aseellisesti omaisuuttaan ryöväreijoukoilta, merirosvoilta ja varkailta rajaseuduilla ja merenrannikoilla. Itsepuolustus oli näin ollen luontevaa myös ranskalaisia vastaan. Vastaavasti suomalaiset talonpojat puolustivat nimenomaan omaa kotiseutuaan venäläisten ryöstöretkiä vastaan. Suomessa kansan aktiivista vastustusta ja sissisodankäyntiä esiintyi enimmäkseen alueilla, missä venäläisten ote oli

³⁰⁶ Nelsson 2008 (2001), 27; Villstrand 2012, 281; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 82; Vilkkuna 2006.

³⁰⁷ Rissanen 1927, 219, 222–238; Vilkkuna 1953, 13; Isonvihan aikaisesta ihmisrosvouksesta Vilkkuna 2006, 120–124.

³⁰⁸ Bulgarin 1996 (1848), 77–78.

³⁰⁹ Broers 2010, 105.

heikko tai missä saattoi odottaa apua Ruotsin joukoilta. Tällainen oli tilanne Iisalmessa aina Koljonvirran taisteluun saakka. Sen jälkeen kulkutautiepidemiat ja peräkkäisten katojen jatkuminen näyttävät nujertaneen siviiliväestön vastarinnan ja kapinoinnin selkärangan, mikä oli tuttua myös muualta Euroopasta. Toisaalta myös venäläisten rauhoittamispolitiikalla oli aidosti maata rauhoittava vaikutus.³¹⁰

Hyvän paikallistuntemuksensa ansiosta suomalaiset talonpoikaississit pysyivät iskemään erittäin tehokkaasti ja odottamatta venäläisten muonakuljetuksiin. Tällaiset iskut kohdistuivat Venäjän armeijan herkimpään osaan, minkä vuoksi venäläiset joutuivat vahvistamaan muonakuormastojaan ja valvomaan huollon kannalta tärkeitä teitä suojautuakseen hyökkäyksiä vastaan.³¹¹ Suojautuminen oli vaikeaa harvaanasutussa maassa. Pitkiksi venyneet huoltolinjat Venäjältä Savoon ja Pohjanmaalle olivat haavoittuvia iskuille. Yksistään Iisalmen pitäjän alueella talonpoikaiset joukot kaappasivat yhteistyössä Sandelsin osastojen kanssa 370 kuormaa ja ottivat neljässä 5.–9.5.1808 käydyssä kahakassa yhteensä noin 160 vankia. Venäläisiä kuoli näissä yhteenotoissa lähes kaksikymmentä, vastapuolelta vain yksi talonpoika ja yksi säätyläinen.³¹² (TAULUKKO 4.)

Tieto Sandelsin joukkojen menestyksestä ja talonpoikaisesta avusta Savossa kantautui Tukholmaan kesäkuun alussa 1808 ja herätti samanlaista innostusta kuin ahvenanmaalaisten kansannousun yritykset. Muuallakin Suomessa oli kansannousuja. Kuormastoja ryöstelivät myös nälkiintyneet talonpojat, eikä tavallisten rosvojenkaan osuutta voida sulkea pois. Vastarintaa ja kuormastojen ryöstelyä esiintyi esimerkiksi Tampereelta Alavudelle johtavilla reiteillä ja Pohjanlahden rannikolla: Etelä-Pohjanmaalla, Keski-Pohjanmaalla Kalajoen–Lohtajan–Himangan seuduilla, Keski-Suomessa Saarijärvellä, Karstulassa ja Rautalammilla sekä Pohjois-Karjalassa.³¹³

Kuten luvussa 1. 2.1. on todettu, iisalmelaisiin talonpoikaisjoukkoihin kuului pitäjän vaurainta säätyläistöä. Lienee kuitenkin ollut tarkoituksenmukaista Ruotsin armeijalle, että siviilien aseellista liikehdintää luonnehdittiin laajaksi maaseuturahvaan toiminnaksi. Uutiset Keski-Pohjanmaan ja Iisalmen seudun menestyksellisestä vastarinnasta venäläisiä vastaan näyttävät osaltaan vahvistaneen Kustaa IV Aadolfin käsitystä, että Suomi voitaisiin vallata takaisin ilman, että siihen tarvittaisiin koko Ruotsin armeijaa. Sotaahan käytiin samanaikaisesti Tanskan ja Norjan rintamilla, mistä syystä oli ymmärrettävää, että talonpoikaista toimintaa haluttiin Suomessa vahvistaa. Tässä yhteydessä rahvaalle esikuvaksi ja samaistumisen kohteeksi nostettiin tietoisesti talonpoika, jonka urhoollisuutta ylistettiin. Kuningas antoi painattaa iisalmelaisesta Erkki Ollikaisesta ”vastarin-

³¹⁰ Hårdstedt 2006, 229–230; Hårdstedt 2010, 230–231; Engman 2009b, 197; Siviiliväestön vastarinnan hiipumisesta ks. myös Persson 2007 (1986), 252–253; Fraser 2008, 335–340.

³¹¹ Hårdstedt 2006, 228–229.

³¹² Generalstaben V:II 1910, liite 68, 231–232; Lappalainen Wolke & Pylkkänen 2008, 140. Säätyläinen oli Johan Niklas Gummerus, joka kuoli saamiinsa haavoihin muutama päivä taistelun jälkeen.

³¹³ Möller 1939, 433; Hårdstedt 2006, 227–229. Ahvenanmaalla rahvaan joukkoja johtivat nimismies Erik Arén ja kirkkoherran apulainen Henrik Gummerus.

taviisun” sekä suomeksi että ruotsiksi. Tullikamarin tulkki Henrik Forshaell seppitti sen molemmille kielille. Hän kohotti sankariksi ”ukko Ollikaisen” eli ”far Ollikaisen”.³¹⁴ Forshaellilla tuskin oli täsmällisiä tietoja iisalmelaisesta talollisesta Erkki Ollikaisesta. Viisussa talonpoikainen sissitoiminta saa perustelunsa isänmaanrakkaudesta, joka suomenkielisissä säkeissä tarkentuu ruotsalaisten sydämiin ja mieliin. Suomalaiset olivat siis ruotsalaisia, osa Ruotsin valtakuntaa. Ruotsalaisissa sanoissa toivotaan isänmaanrakkauden levittävän siemenensä valtaistuimelta vähäisimpäänkin kotaan. Viisussa todetaan, että on parempi kuolla kuin joutua vihollisen kahleisiin.

Far Ollikainen axlade tröjan grå,
 tog mössan och påken och bältet
 Och ropade: Gossar! Här gäller gå på
 och väldigen slå
 vår skräcklige ovän ur fältet...
 Må fosterlandskärleken sprida sitt frö
 från tronen till ringaste koja;
 när vädret det blåser, så viskar en rö,
 Men vi kunna dö,
 Och döden är bättre än bojan.

Ukko Ollikain suurel kivaudell
 Otti vyöns ja lakkins ja sauwans
 ja huusi Pojat! käukäm’ angarast pääl,
 lyödän himuisest tääld
 julmaa wihollistamme kauwas.

--

Rakkaus Isänmaalle kehoittakoon
 Ruotzalaisten sydämet ja mjelet
 Ennen meit kuolema saawuttakoon

---

³¹⁴ Persson 2007 (1986), 121.

ja lopettakoon

kuin kärsimme wieerasten kahlet.³¹⁵

Toukokuun 9. päivänä majuri Karl Wilhelm Malm suuntasi Iisalmen kirkolta etelään noin parisadan miehen kanssa. Paikallisväestöltä hän sai seuraavana päivänä selville, että sadan miehen venäläinen joukko oli aloittamassa marssin etelänsuunnasta Iisalmen kirkonkylää kohti. Malmin joukkojen onnistui katkaista venäläisten kolonna Savon tiellä Taipaleen kapealla kannaksella, noin 20 kilometriä kirkolta etelään. Malmin joukko ei kärsinyt lainkaan menetyksiä vaan jatkoi Iisalmelta talvitietä eli jäitä myöten Kuopiota kohti. Heillä ei ollut vielääkään niin paljon rekiä, että koko joukko olisi päässyt eteenpäin hevoskyydillä. Viides prikaati valtasi Kuopion kapteeni Malmin johtamalla etujoukolla 12. toukokuuta ja sai vakiinnutetuksi siellä asemansa 20.5. mennessä.³¹⁶

Talonpoikaiskahakat eivät olleet Suomessa niin mittavia kuin Kustaa IV Aadolf oli toivonut. Yhteisen vastarintalinjan luominen olisi edellyttänyt suomalaisen yhteiskunnan suurempaa säätyrajat rikkovaa yhteenkuuluvuutta. Ylempien yhteiskuntaluokkien nopea siirtyminen uuden esivallan alaisuuteen hillitsi kapinahalua ja vahvisti venäläisten maanhallintakykyä. Lisäksi talonpoikainen vastarinta olisi tarvinnut enemmän aseita ja ammuksia.³¹⁷ Pohjanmaan ja Iisalmen seudun kaltaisella vastarinnalla vaikuttaa olleen kuitenkin vaikutuksensa Suomeen kohdistettuun rauhoittamispolitiikkaan. Venäläiset eivät halunneet joutua sellaiseen laaja-alaiseen sissisotaan kuin Napoleon Espanjassa.³¹⁸

2.2 Kesä rintamalinjan takana

Pohjanmaalla venäläiset joukot kostivat kansannousuun osallistuneille kohdentamalla rankaisuoperaatioita lähiseuduille. Kostotoimenpiteet toimivat myös ennaltaehkäisevänä pelotteena. Iisalmessa rankaisuoperaatioita ei nähty, sillä siellä talonpoikaiskahakat ajoittuivat omien joukkojen etenemisvaiheeseen, jota seurasi Iisalmessa verrattain rauhallinen kesä Sandelsin joukkojen selustassa. Pelottelu ja tottelemattomien rankaisu kuului venäläisten rauhoittamispolitiikkaan. Toukokuun 28. päivä 1808 venäläiset antoivat kuulutuksen, jossa rahvasta vaadittiin luovuttamaan viikon kuluessa kaikki hallussaan olevat kiväärit, pistoolit ja muut aseet viranomaisien säilytettäväksi. Aseet oli määrä kerätä pitäjittäin kirkon luona ja luovuttajalle antaa kuitti todisteeksi. Nimismiehen tuli laatia luettelo jokaisesta pitäjäläisestä, jolla oli hallussaan ase. Luettelo toimitettiin maaherran kautta ylipäällikkö Buxhoevdenille. Luvattomasta aseesta seurasi 50 riksin

³¹⁵ ruots. Persson 2007 (1986), 121; suom. Persson 2008, 121.

³¹⁶ Generalstaben III:I 1902, 314–315; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 140; Persson 2007 (1986), 113; Nelsson 2008 (2001), 99–100; Burman 1858, 20–21; Montgomery 1842, 10, 142.

³¹⁷ Hårdstedt 2006, 229.

³¹⁸ Klinge 1997, 15–16.

asekohtainen sakko. Rangaistus oli taloudellisesti suuri: 50 riksillä pystyi hankkimaan esimerkiksi viisi lypsävää lehmää. Venäläiset ruokkivat ilmiantajia, sillä näille luvattiin puolet sakkorahoista. Luvattoman aseiden haltijaa kohdeltiin kapinan lietsojana, jota uhkasi kuolemantuomio joko hirttamällä tai ampumalla. ” – ja tällaisesta rikoksesta tietävät rikollisten vaimot, täysi-ikäiset lapset, sukulaiset ja kylän asukkaat, jotka ovat todistettavasti saaneet siitä tietää, saavat myös mainitun tuomion”. Jos rahvaanmiehet aseistautuisivat tai ryhtyisivät muutoin häiritsemään yleistä järjestystä, he menettäisivät omaisuutensa, heidän asumuksensa poltettaisiin ja heidän vaimonsa ja lapsensa joutuisivat ”kurjuuteen”. Uhkailu ja kovat rangaistukset olivat omiaan rauhoittamaan suomalaisia, vaikka tuskin kaikkia luvattomia aseita saatiin kerättyä pois.³¹⁹

Osana Ruotsia suomalaiset olivat tottuneet tapaan, jonka mukaan jokaisen hallitsijavaihdoksen yhteydessä vannottiin uskollisuudenvala. Ehkä juuri tästä syystä venäläiset ottivat uskollisuudenvalan suomalaisten rauhoittamispolitiikan keinovalikoimaan, kuten jo aikoinaan pikkuvihan (1741–1743) aikaan. Ylipäällikkö Buxhoevden piti suomalaisilta otettavaa uskollisuudenvalaa tärkeänä rauhoittamistoimenpiteenä myös siksi, että uskollisuudenvalan vannoneita oli mahdollista kohdella Venäjän keisarikunnan alamaisina. Taustalla oli toisaalta pelko kansannousuista, toisaalta tarve turvata joukkojen huolto maaseudulla. Toimiva yhteistyö paikallisten virkamiesten ja maata viljelevien talonpoikien kanssa oli tärkeää.³²⁰

Ensimmäinen määräys uskollisuudenvalasta annettiin 20. huhtikuuta 1808. Se kohdistui pappeihin ja virkamiehiin, jotka olivat paikallistason rauhoittamispolitiikassa avainasemassa. Maaherrat saivat 8. toukokuuta päivätyn käskyn toteuttaa valatilaisuudet kaikissa Suomen kirkkoissa kahtena toukokuun sunnuntaina. Valassa, joka vannottiin suomeksi, sitouduttiin palvelemaan keisaria uskollisesti ja vilpittömästi, tottelemaan käskyjä ja noudattamaan lakeja, sääntöjä ja asetuksia. Lisäksi vannotta lupasi, ettei ole yhteydessä niiden kanssa, joilla on ”pahoja juonia” valtakuntaa vastaan. Hänen tuli ilmiantaa, torjua ja estää tällaisia juonitteluja. Uskollisuudenvala Ruotsin kuninkaaseen oli paikoin Suomessa niin vahva, että valantelemisesta kieltäydettiin systemaattisesti. Erityisesti maaseuturahvaan oli vaikea hyväksyä siirtymistä Venäjän keisarin alaisuuteen. Pohjanmaalla, Keski-Suomessa ja Savossa monet jättivät saapumatta valanvannomistilaisuuksiin. Passiivista vastarintaa ilmeni alueilla, joissa venäläisten voitto ei tuntunut vielä läheskään varmalta. Keisari antoi 17. kesäkuuta julistuksen Suomen yhdistämisestä keisarikuntaan sekä vanhojen lakien ja oikeuksien säilyttämisestä. Samalla toistettiin jälleen kerran uskollisuudenvalakäsky, joka 16–70-vuotiaiden valloitetulla alueella asuvien miesten oli vannottava säätyyn katsomatta. Uskollisuudenvalaa jouduttiin vaatimaan rangaistuksen uhalla. Jos pappi tai virkamies ei vannonut valaa, hän menetti virkansa, talollinen tilansa. Valan vannoneet saivat kirjallisen todistuksen suojakseen. Valatilaisuuksia järjestettiin erityisesti touko-heinäkuussa, eteläisissä lääneissä vielä syys-lokakuussakin. Iisalmessa ei

³¹⁹ Buxhoevdenin kuulutus, Turku 16.5.1808 (28.8.1808), *Åttioåriga Minnen* 1890, 46; Nelsson 2008 (2001), 105–106.

³²⁰ Osmonsalo 1947, 108; Villstrand 2002, 124.

valatilaisuuksia järjestetty. Venäläisten kuulutukset eivät enää toukokuun loppupuolella koskettaneet iisalmelaisia, sillä pitäjä oli kokonaisuudessaan Ruotsin armeijan hallinnassa. Valan vaatimista on tutkimuksissa pidetty venäläisten rauhoittamispolitiikan virhearviointina. Villstrandin mukaan talonpoikainen uppinniskaisuus valatilaisuuksia kohtaan saattoi jopa pakottaa venäläiset miettimään muita paikallisväestön rauhoittamiskeinoja.³²¹

Pohjois-Savossa rintamalinja asettui 18.6. jälkeen Toivalaan, noin 80 kilometrin päähän Iisalmen kirkolta etelään. Sandelsin prikaati pysäytti siellä venäläisten etenemisen lokakuuhun asti, mikä osaltaan mahdollisti pääarmeijan vastahyökkäyksen Länsi-Suomessa. Rintamalinjan läheisyys vaikutti iisalmelaisten elämään monin tavoin kesällä 1808. Heidän oli osallistuttava Paloisvirran linnoittamiseen, leivottava Sandelsin joukoille leipää sekä kuljetettava elintarvikkeita, sairastuneita sotilaita ja ampumatarvikkeita. Ruotsin armeijalla oli tilapäisiä kruununmakasiineja, joihin piti korvausta vastaan tuoda lähiseudulta heiniä, kuivattua lihaa ja ruisleipää sotilaiden ja hevosten muonittamista varten. Jokaisessa jalkaväen pataljoonassa ja ratsuväen eskadroonassa oli tietty määrä hevosia kuormastoa varten ja tykistön kuljetuksiin, mutta aina kun kysymys oli suuremmista kuljetuksista, oli turvauduttava talonpoikien hevosiin.³²²

Kyyditykset kuormittivat iisalmelaisia kotitalouksia: mies ja hevonen olivat poissa talon töistä päiviä, jopa viikkoja kerrallaan. Talonpojilla oli ammoisista ajoista lähtien ollut velvollisuus tarjota kruununkyyti sotilaille marssilla. Sotilaiden läpimarssien, *tågmarsch*, organisointi oli monimutkainen prosessi. Maaherran kuulutuksilla vahvistettiin, kuinka monta hevosta kussakin pitäjässä piti olla valmiudessa sovituissa paikoissa kuljetusreitien varrella. Kruununvoudeista ja nimismiehistä koostuva paikallishallinto oli vastuussa hevosten hankinnasta. Läpimarssien lisäksi talollisten oli huolehdittava muista sota-ajan kuljetuksista. Talollisilla oli myös majoitusvelvollisuus. Kyydityksistä ja majoituksista oli tarkoin säädelty erityisessä marssiohjesäännössä (*Tågordning*) vuodelta 1791.³²³

Kyyditysvelvollisuuksia oli kahdenlaisia: hollikyytejä ja tavarankuljetuskyytejä. Talollisilla oli velvollisuus olla hevosensa kanssa kestikievarin lähistöllä odottamassa yksittäisten matkustajien kyyditsemistä. Sota-aikana hevosia tuli olla kestikievareissa valmiustilassa rauhanaikaa enemmän. Pitäjänkokouksessa 16.12.1810 iisalmelaiset ilmaisivat, että hollihevosten lukumäärä oli ”aivan liian ankara”. He vaativat, että palattaisiin sota-aikaa edeltäneeseen tilanteeseen, jolloin jokaisessa kestikievarissa oli varalla kaksi hevosta kievarin omien hevosten lisäksi. Pitäjänkokouksen pöytäkirjan mukaan sodan aikana iisalmelaisten talonpoikien

³²¹ KA, Suomen sota 1808–1809 kokoelma, Kansio 10, III 9, 59, Uskollisuudenvala Aleksanteri I:lle (Verkkonäyttely Asiakirjoja Suomen sodasta 1808–1809, Venäjä vaatii uskollisuutta, http://www.narc.fi/1809opetusaineisto/pdf/venaja_vaatii_uskollisuutta_suomi4.pdf); Ohjeet Savon ja Karjalan läänin valatilaisuuksista 17.6.1808, ks. Handlingar rörande... I 1893, nro 421, s. 192; von Bonsdorff 1929, 315, 317–318, 323–324; Villstrand 2002, 124–128, 139; Villstrand 2012, 291–295; Karonen 2008b, 15–16; Karonen 2014, 428; Paaskoski 2009a, 37.

³²² Hårdstedt 2006, 88; Markkola 2006, 149; venäläisten vaatimista kyydityksistä von Bonsdorff 291–300.

³²³ Hårdstedt 2006, 88.

kestikievariin toimittamia hollihevosia oli valmiudessa kuusi jokaisessa kestikievarissa. Pitäjänkokous vaati, tosin kestikievarien vastustaessa, että hollihevosien määrää tuli pienentää 3–4 hevoseen. Kapteeni Sahlstein valtuutettiin viemään asiaan eteenpäin Kuopioon maaherran virastoon.³²⁴

Hollikyyditys määräytyi manttaalien mukaan: alle puolen manttaalin tilat pitivät vuorollaan valmiudessa yhden hevosen, isommat tilat kaksi. Maaseudulla kyytimaksu oli molemmilla armeijoilla 12 killinkä (8 killinkä banco; 40 kopeekkaa) peninkulmaa kohti käteisenä. Rasituksen tuli jakaantua mahdollisimman taiseisesti pitäjäläisten kesken, asuivatpa he teiden varsilla tai syrjäkulmilla. Säteri- ja virkatalot sekä kestikievarit ja postitalot olivat vapautettuja hollikyydeistä ja kruununkuljetuksista. Talonpoikia ei saanut seisottaa odottamassa liian pitkään eikä heitä saanut kutsua paikalle kuin aikaisintaan kuljetusta edeltävänä iltana. Sotilaat ja aliupseerit kulkivat yleensä jalan joukkoja siirrettäessä (*tågmarsch*). Jos sotilaat olivat talonpoikien kyydissä, sitä kutsuttiin termillään *marche forcée*. Tähän turvauduttiin vain kiireellisissä hätätapauksissa.³²⁵

Kruununkuljetuksissa talolliset joutuivat kuljettamaan hevosillaan muonaa, sotatarvikkeita, sairaita ja sotavankeja. Taksa oli sama kuin hollikyydissä. Lisäksi venäläiset maksoivat kaura- ja heinärahaa: hevosen kauraa varten 30 kopeekkaa ja heinää varten 10 kopeekkaa päivässä riippumatta kuorman suuruudesta eli yhteensä 12 valtionvelkaseteliä. Ajurin tuli huolehtia niiden hankinnasta. Korvaus piti maksaa hänelle ennakkoon, mutta näin ei aina tapahtunut. Vaunuista, kärryistä tai reistä ei maksettu mitään korvausta eikä edes kuljetuksesta pääreitiltä majapaikkaan tai matkasta kyydityspaikalle ja takaisin, vaikka nämä matkat saattoivat venyä yhtä pitkiksi tai jopa pidemmiksi kuin itse kyyditys.³²⁶

Kruununkyydeistä kuulutettiin kirkossa, jos aikaa oli riittävästi. Muutoin käskyn välitti sanantuoja. Kruununkuljetuksia vahtivat kruununvouti, nimismies tai muu kruununpalvelija, kuten siltavouti tai postitalonpoika. He pitivät huolta siitä, että järjestys säilyi ja kuljetus eteni suunnitellusti. He myös varmistivat, että kyyditysmaksut maksettiin. Esimerkiksi Iisalmen kruununnimismies Eric Björklund kuulutti 24. heinäkuuta 1808 Iisalmen kirkon saarnastuolista reilua kolmeakymmentä Iisalmen kirkonkylän, Haajaisten ja Valkeisten talollista ja torpparia koskeneen prikaatin komentajan määräyksen. Näiden rahvaanmiesten tuli hoitaa venekuljetus Iisalmen kirkolta Vieremän postitalolle Vieremänjärven Ruotsalaan eli noin parinkymmenen kilometrin matka. Päiväpalkkio oli 12 killinkä.³²⁷ Vesikuljetuksia käytettiin yleisesti kesällä 1808.

Virkamiehillä oli muona- ja heinäkuljetuksien järjestämisessä ankara työ. Kuljetusvelvollisuus oli talollisille raskas ja vastenmielinen tehtävä. Talo joutui antamaan hevosen lisäksi ajajan ja kärryt. Hevosille pitkät matkat olivat raskaita eikä tauotuksetkaan olleet läheskään aina ohjeiden mukaisia. Monia hevosia menehtyi transporttikuljetuksissa. Ei ihme, että talolliset pelkäsivät ”ransporttimääräyksiä” ja mahdollisuuksien mukaan piilottelivat hevosiaan.³²⁸ Venäläiset eivät

³²⁴ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt II Ca:1, pitäjänkokous 16.12.1810.

³²⁵ von Bonsdorff 1929, 291–293; Hårdstedt 2006, 88.

³²⁶ von Bonsdorff 1929, 293.

³²⁷ KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7, Björklund 24.7.1808; von Bonsdorff 1929, 294.

³²⁸ Isohookana-Asunmaa 2008, 25–26.

läheskään aina maksaneet talonpojille näille kuuluneita kyytipalkkoja ja -korvauksia. Iisalmen pitäjänkokousten perusteella yksi suurimpia epäkohtia sodan jälkeen olivat rästissä olevat kyytirahat. Epäkohdista valitettiin maaherrojen välityksellä jo sodan aikana ylipäällikkö Buxhoevdenille, joka asetti kesällä 1808 Turkuun erityisen komitean tutkimaan tapauksia.³²⁹

Kyyditsemisvelvollisuus oli huomattava rasite talolliselle. Tieto kyydistä tuli yleensä viime hetkellä, joten kuljetukseen oli vaikea valmistautua etukäteen. Talolliset, heidän aikuiset poikansa tai renkinsä joutuivat jättämään maataloustyönsä ja lähtemään hevosen kanssa kyytireissulle. Kuormankuljettaja ei välttämättä tiennyt matkan kohdetta eikä sen pituuttakaan. Seuraavassa etapissa ei ehkä ollutkaan odottamassa toista ajuria tai hevosta, ja matkaa oli jatkettava väsyneenä ja nälkäisenä eteenpäin. Tietoa ei välttämättä ollut siitäkään, oliko kyydissä sairaita, aseita, heinää tai jauhoja. Matkan aikana kuski saattoi joutua kokemaan ankaria olosuhteita ja raakaakin kohtelua. Kotiin palattua sekä mies että hevonen olivat väsyneitä ja puolikuntoisia.³³⁰

Säännöt antoivat talonpojille suojaa, jos niitä noudatettiin. Kahden hevosen vetämiin vaunuihin ei saanut lastata 340 kiloa tai neljää sotilasta enempää. Talonpojat saivat jakaa kyydityksen keskenään. Normaalissa marssissa edettiin kaksi tai kolme peninkulmaa päivässä. Joka kolmantena päivänä levättiin. *Marche forcéessa* matkaa taitettiin kahdeksan tai yhdeksän peninkulmaa päivässä, mutta sunnuntain jumalanpalveluksen aikana ei marssittu.³³¹

Iisalmen kirkonkylän makasiini siirrettiin kesällä 1808 Pulkkilan kirkonkylään. Iisalmeen jätettiin vain kymmenen päivän muonareservi. Ylimääräiset kuormastot lähetettiin Toivalasta Iisalmeen ja kaikki sairast Pulkkilan sairaalaan. Järjestelyt tuskin vähensivät iisalmelaisten talollisten kyyti- ja kuljetusvelvollisuuksia, päinvastoin, sillä sotilaiden sairastavuus lisääntyi kesän edetessä kohti syksyä.³³²

Iisalmelaisten piti osallistua myös Paloisvirran linnoitustöihin. Kesäkuun alussa kreivi Klingspor oli Sandelsin pyynnöstä määrännyt majuri G. G. Nybergin suunnittelemaan uusia puolustusasemia Toivalan ja Pulkkilan välille. Nyberg hahmotteli puolustusasemat Iisalmelle Paloisvirran pohjoisrannalle ja Paloisjärven itäpäähän Kilpikoskelle (nyk. Kilpivirrälle). Sandels hyväksyi suunnitelman, ja linnoitustyöt alkoivat 15. heinäkuuta 1808 kapteeni Burmanin johdolla. Iisalmelaisia kerrotaan olleen töissä päivittäin 200–300 henkeä. Päiväpalkka oli 12 killinkiä eli saman verran kuin transporttikuorman kuljettamisessa. Cygnaeuksen mukaan tuonaikaiseksi palkkioksi se oli melko antelias (*temmeliga frikostig*).³³³ Iisalmelainen Wartija-Ville eli lossari Ville Ruotsalainen (s. n. 1864) kertoi *Salmettaressa* routavuosien aikaan 1910 ilmestyneessä jutussa, kuinka innokkaan isänmaallisesti paikalliset olisivat osallistuneet linnoituksen rakentamiseen. Hän kertoi isänäidiltään, kiuruvetiseltä Inkeri Niskaselta kuulemaansa tarinaa:

³²⁹ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 26.7.1812.

³³⁰ von Bonsdorff 1929, 300.

³³¹ Hårdstedt 2006, 88.

³³² Cygnaeus 1858, 183.

³³³ Burman 1858, 55–56; Cygnaeus 1858, 184; Pennanen 1982, 44.

– – (T)alonpoikia ja naisia otti sotamiesten rinnalla avustaen työhön osaa. Vallit rakennettiin eteläpuolelle Paloisvirtaa. Oli täysi touhu, ei ainoastaan sotamiehiä, vaan koko paikkakunnalla. Naiset toivat multaa niin että helmat liehuivat ja kaskimiehet, nuo vanhat metsäkarhut, kaatoivat metsää murroksi Paloisvirralta aina Venakonnien asti.³³⁴

Sortovuosien venäläisvastaisuus näkyy rivien välissä Vartija-Villen tarinassa. Iisalmelaiset tekivät isänmaallista työtä ”ilosta hehkuvin mielin ja palavin poskin”. Epäilemättä oli tarvittu myös jonkinlaista pakkoa, jotta rahvas oli saatu parhaaseen sorsastus-, niitto- ja sadonkorjuu-aikaan linnoitustöihin.

Iisalmen kirkossa luettiin kesällä 1808 joka pyhä useita kuulutuksia, jotka koskivat sodankäyntiä, kuten sotaväen huoltoa ja kuljetuksia, karanneita sotavankeja, jopa hävinneitä hevosia.³³⁵ Esimerkiksi va. kirkkoherra Pehr Johan Collan luki suomenkielellä heinäkuun lopussa saarnastuolista kihlakunnankirjuri Jakob Peuronin antaman kuulutuksen, jossa vaadittiin talonpoikia sakon uhalla tekemään velvollisuutensa leipien leipomiseksi kruununmakasiinista saamiin jauhoista:

Seuraavaiset jotka tällä kuukaudella ovat tästä kruunun Provianti Magaziniä vastaan ottaneet jauhoja leipoaksensa, vaan ej vjelä täytä määräleipiä magazinin takasin maxanet, vaaroitetaan tämän kautta että huomana edellä puolta päiväsen sakon hastolla, kuin kuningahan korkia käskyn haltia kuulutusessa sijtä 17. p. täsä kuusa on asettanut, tämä heidän velvollisuutensa täytä, ...³³⁶

Peuron luetteli kuulutuksessaan useita pappilan torppareita sekä Paloiskylän ja Iisalmen kirkonkylän talollisia ja torppareita, jotka eivät olleet vielä toimitaneet vaadittuja leipiä. Samalla hän lupasi, että seuraavana päivänä maksettaisiin palkka kaikille niille, jotka eivät vielä olleet korvausta leipomuksista saaneet. Kuulutuksen perusteella iisalmelaisten leivonta ei toteutunut määräysten mukaisesti. Talolliset ja torpparit olivat saattaneet käyttää kruununjauhoja omaankin leiväntarpeeseen, ehkä he niskuroivat raskailta tuntuneita velvollisuuksia vastaan tai leipien toimittaminen parhaimpaan sadonkorjuu-aikaan oli yksinkertaisesti mahdotonta annetussa aikataulussa. Jos korvaus ei ollut varma, ei toimituksellakaan pidetty kiirettä. Leipomisvelvollisuuteen, viljantoimituksiin ja kuljetuksiin liittyviä kuulutuksia luettiin kirkossa usein³³⁷.

Sadonkorjuu-aikaan elokuun 25. päivänä luettiin Sandelsin pyynnöstä kuulutus (päiväty 23.8.), jossa todettiin prikaatin Toivalassa tarvitsevan viljaa, leipää, voita, suolalihaa ja kalaa. Niitä sai tuoda prikaatille ”kohtuullisesta hinnasta käteismaksua vastaan”. Sandels painotti, että läänin kaikilla säätyjen jäsenillä oli velvollisuus avustaa armeijaa elintarvikkeilla, varsinkin kun niistä maksettiin. Läänin asukkaita kehoitettiin ”asettamaan kansalaisvelvollisuutensa ja uutteruutensa isänmaan pelastamiseksi”. Kuulutukseen sisältyi uhkaus: jos elintarvikkeita ei muuten saataisi, asetettaisiin ne pakko-oton alaiseksi.³³⁸

³³⁴ Vartija-Ville, Salm. 15.10.1910.

³³⁵ Kortelainen 1977, 83.

³³⁶ KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7, Jakob Peuron 31.7.1808.

³³⁷ KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7, Kaupin 26.6.1808, Wibelius 17.7.1808, Peuron 25.9.1808 ja Boisman 18.9.1808.

³³⁸ Kortelainen 1977, 83.

Ruotsin armeijan huolto perustui huomattavalta osalta siviiliväestöltä saataviin leipiin. Lukuun ottamatta suolakalaa, paikallisten resurssien osuus oli Ruotsin armeijan varastojen kokonaismäärästä jopa 80–100 prosenttia. Leipä leivottiin 80-prosenttisesti ja jauhot jauhettiin 65-prosenttisesti paikallisesti sota-alueella. Paikallisväestöltä vaaditut leipämäärät olivat suuria. Esimerkiksi marraskuussa 1808 leivottiin Pyhäjoella Pohjois-Pohjanmaalla peräti 120 000 sotilaan päiväannosta orsileipää. Leivänleivonta armeijalle kuormitti leivän niukkuudesta kärsivää siviiliväestöä ja koetteli kotitalouksien taloudellista joustokykyä myös leivontaan tarvittavan työvoiman ja siihen kuluneen työajan ja polttopuiden osalta.³³⁹

Sadonkorjuuajasta huolimatta paikallisväestön viljatilanne ei ollut hyvä tulevaa talvea ajatellen. Tähän viittaa venäläisten propagandistinen lupaus viljavuudesta. Elokuussa (12. elokuuta/31. heinäkuuta 1808) kreivi Buxhoevdenin julistuksessa mainitaan, että Kuopion ja Oulun läänin asukkaiden viljavarat olivat tyhjentyneet Venäjän ja Ruotsin armeijan marssien vuoksi ja ”ej taida sisälläolevaisen vuoden kasvosta saada sitä ylöspidändötä kuin he elatuxesensa tarvitzeva”. Kuulutuksessa luvattiin Kuopion ja Oulun läänin ”hätääkärsivien tarpeeseen” (*för de nödlidandes behof*) 72 000 tynnyriä ruisjauhoja Savonlinnaan ja Käksälmeen perustettavista varastomakasiineista heti ensimmäisten talvi- eli rekikeliin aikaan. Lisäksi tarkoitettiin kuljettaa Venäjältä Etelä-Suomen satamiin suolaa, josta oli Suomessa pulaa. Näitä lupauksia ei kuitenkaan voinut toteuttaa Iisalmen pitäjässä ja Oulun läänissä, koska ne olivat ruotsalaisten hallinnassa. Buxhoevdenin kuulutus oli siis pitkälti puhdasta propagandaa, jolla haluttiin nälkäistä väestöä myötämieliseksi venäläisiä kohtaan. Buxhoevden tulee kuitenkin samalla myöntäneeksi, että venäläisen ja ruotsalaisen armeijan huolto ja pakko-otot olivat köyhdyttäneet rahvaan viljavarastot siinä määrin, ettei edes tuleva sadonkorjuu pystynyt sitä täysin korvaamaan ja tuontiviljaa tarvittiin.³⁴⁰

2.3 Syksy

2.3.1 Armeijoiden huoltoa

Syyskuussa 1808 ruhtinas Dolgorukin johtamat joukot etenivät Pohjois-Karjalasta Savoon ja uhkasivat Sandelsin tieyhteyksiä Kuopion ja Iisalmen välillä. Iisalmen kautta kuljetettiin sairaita veneillä ja kärryillä Kuopion pitäjän Toivalasta Pohjanmaalle Pulkkilan prikaatinsairaalaan ja sittemmin vielä pohjoisemmaksi. Toivalan kenttämakasiini muutettiin syyskuun loppupuolella lähemmäs Iisalmea.³⁴¹

³³⁹ Jääskeläinen 2011, 48; Isohookana-Asunmaa 2008, 23.

³⁴⁰ Buxhoevden, Åbo den 31.7./12.8.1808, *Åttioåriga minnen* 1890, 83; Osmonsalo 1947, 333; Turpeinen 1991, 21.

³⁴¹ Generalstaben V:I 1910, 374.

Aselepo solmittiin Lohtajan pappilassa 29. syyskuuta. Ruotsin armeijan tilanne kiteytyy muutamien päällystään kuuluneiden upseerien seuraavana päivänä kuninkaalle kokoamassa tilannekatsauksessa, jonka mukaan Ruotsin armeijan sotajoukko oli melkein hajalla, suuri osa upseereista oli haavoittuneita tai sairaita ja miehistöstä kolmannes taisteluun kykenemättömiä. Ruoan ja rehun puute uhkasi tuottaa täydellisen häviön. Aseleposopimuksen mukaisesti Ruotsin joukot vetäytyivät Lohtajan–Lestijoen–Iisalmen -linjan pohjoispuolelle. Aseleposopimus oli edullinen venäläisille, jotka saivat lisää alueita haltuunsa Kokkolaa ja Iisalmea myöten. Poliittisen laskelmoinnin lisäksi Buxhoevden suhtautui aselepoon myönteisesti kelirikon pahentamien huoltovaikeuksien vuoksi. Sotilaiden päiväannoksesta oli jouduttu karsimaan kolmasosa, kun odoteltiin liikkumista helpottavia rekikelejä, jotta saataisiin muonantäydennyksiä ja joukkojen vahvistuksia.³⁴²

Tietämättömänä aselevon solmimisesta Sandelsin 5. prikaati lähti 29. syyskuuta Toivalasta kohti Iisalmen Paloisvirtaa. Joukot marssivat kylmässä, huonossa säässä (*i köld och urväder*) Alapitkälle ja Pajujärven kestikievariin, jonne he saapuivat seuraavana päivänä. Perääntyminen jatkui 2. lokakuuta Savojärvelle ja sieltä 5. lokakuuta edelleen Paloisille. Venäläiset, joita Montgomeryn mukaan oli seitsemän kertaa enemmän, seurasivat perässä. Pohjanmaan rykmentin 150 miestä saapuivat järviteitse Maaningalta Iisalmeen ensimmäisenä, 3. lokakuuta 1808.³⁴³ Samana päivänä Sandels sai tiedon aselevosta. Hän oli Sihvonlahdessa, josta oli runsaat 30 kilometriä Paloisvirralle.³⁴⁴ Sopimuksen mukaisesti Sandelsin piti luopua Paloisvirralle valmiiksi rakennetuista asemista. Joukkojen tuli ottaa sellainen asema, että pitäjänkirkko jäisi neutraalille alueelle. Venäläisten oli asetettava Koljonvirran kaakkoispuolelle ja ruotsalaisten luoteispuolelle. Sandels kirjoitti selkeäsanaisen mielipiteensä aselevosta majuri Wrangellille 20. lokakuuta 1808. Sopimus oli tehty liian hätäisesti. Sitä tehtäessä ei ollut katsottu karttaa, ei tunnettu paikkakuntaa eikä huomioitu lähetettyjä raportteja. Sandels totesi katkerasti, että venäläiset voittivat kuuden virstan matkan menettämättä pisaaraakaan verta (*vunno en landsträcka af 6 mil som icke kostade dem en droppa blod*), kun demarkaatiolinja vedettiin kulkemaan Iisalmen kirkon kohdalla. Paloisvirran linnoitus, johon kesällä oli uhrattu paljon kustannuksia ja työtä (*med mycken kostnad och arbete*) olisi tarjonnut mahdollisuuden taistella venäläisiä vastaan, mutta tämä mahdollisuus menetettiin aseleposopimuksessa.³⁴⁵

Sandels päätti vielä neuvotella venäläisten kanssa, jotta alue Iisalmen kirkon molemmin puolin, kruununvouti Johan Lindbergin talosta Paloisilta Koljonvirralle, määrättäisiin puolueettomaksi. Everstiluutnantti Conradi, kapteeni Burman, kaksi adjutanttia sekä paikallinen maanmittari Boisman ratsastivat venä-

³⁴² RGVIA, Fond 846, opis 16, Osa I, Numero 3278, Buxhoevdenin raportti 22.–25.10.1808 keisarille, päivätty 25.10.1808 (Venäläinen ajanlasku) Kokkolassa, nro 72; Danielson-Kalmari 1908, 36.

³⁴³ Burman 1858, 68.

³⁴⁴ Generalstaben V:I 1910, 397.

³⁴⁵ Generalstaben V:I 1910, 399–400; Sandelsin kirje majuri, vapaaherra A. U. Wrangellille 20.10.1808. Historisk Tidskrift 1886, 181.

läisten leiriin Alapitkälle. Venäläisten päällikkö, kenraaliluutnantti Nikolai Aleksejevitch Tutshkov otti vieraat kohteliaasti vastaan ja tarjosi heille hyvän päivällisen. Pitkän pöydän ympärillä oli koko venäläisten päällikkökunta. Burmanin päivälliskuvaus osoittaa, että sotajoukkojen päällystö ei kärsinyt nälästä ja varastoista löytyi jopa laatuviinejä. Ero rahvaan ja rivisotilaiden elämään oli huomattavan suuri. Upseeristo puhui keskenään ranskaa, ja vihollisuuksista huolimatta he tunsivat keskenään kollegiaalista yhteenkuuluvuutta. Venäläiset ja ruotsalaiset upseerit tapasivat Iisalmessa vielä toistamiseen ruokapöydän äärellä, kun kenraali Aleksejev järjesti 23. lokakuuta illallistapaamisen pappilassa. Tuolloin tiedettiin jo, että aselepo päättyisi muutaman päivän päästä 27. lokakuuta.³⁴⁶

Aselepolinjan vetäminen Iisalmen kirkon korkeudelle merkitsi pitäjän jakautumista venäläisten ja ruotsalaisten hallitsemiin osiin. Kariutuneita neuvotte-luja seuraavana päivänä (7.10.) Sandels kuljetti ilmeisen harmistuneena prikaatinsa Paloisilta Iisalmen kirkon ohi Koljonvirran luoteispuolelle. Samana iltana saapui kenraalimajuri Aleksejevin etujoukko Paloiskylään. Sotilaat tarvitsivat päivittäin ruokaa, juomaa ja syksyn tultua myös lämpöä. Montgomeryn mukaan Sandelsin joukot hankkivat paikallisista taloista elintarvikkeita samalla kun vetäytyivät Toivalasta kohti Paloisvirtaa, Iisalmen kirkkoa ja lopulta Koljonvirran toiselle puolelle.³⁴⁷ Ensin ruotsalaisia sotilaita oli majoittuneena niissä kirkon eteläpuolisissa iisalmelaistaloissa, jotka sijaitsivat Savon tien lähistöllä. Heidän jälkeensä niihin saapuivat venäläiset. Majuri J. Z. Duncker kirjoitti vaimolleen Marie Charlottelle Iisalmella 12.10.1808:

... Koska tämä välirauha määräsi Iisalmen kirkon Ruotsin ja Venäjän joukkojen väli-rajaksi, marssimme varsin rauhallisesti Kasurilasta, kolmen neljännespeninkulman päästä Toivalan tältä puolelta tänne saakka. Venäläiset tulivat sävyisästi perässä. Ennen kuin lähdimme jostain kylästä, sinne saapui venäläisiä upseereita, jotka kysyivät, vapautuivatko majoitustilat pian, sillä heillä oli käsky majoittaa paikkaan omat joukkonsa. He eivät kuitenkaan oikeastaan halunneet olla hankalia, vaan marssinopeus riippui meistä itsestämme. Nyt meidän etuvartiomme seisovat Iisalmen kirkon toisella ja venäläisten etuvartiot sen toisella puolella. Kumpikaan puoli ei suorita min-käänlaisia vihollisuuksia, eikä niitä saa aloittaakaan, ennen kuin asiasta on 8 päivää etukäteen ilmoitettu...³⁴⁸

Aselepo kesti liki kuukauden 29.9.–27.10.1808. Verrattuna kesäaikaan sotilaat majoittuivat enemmän paikallisiin taloihin, mökkeihin ja piharakennuksiin. Lokakuussa ulkona oli kylmää ja usein kosteaakin nukkua. Joukkojen aselevon aikainen sijainti kertoo, mihin osiin Iisalmen pitäjää armeijoiden huolto kohdistui kaikkein ankarimmin. Sandelsin 5. prikaatin vahvuus oli lokakuun alussa yhteensä liki 2 900 miestä ja lähes 500 hevosta.³⁴⁹ Ruotsin armeijan joukot olivat majoittuneena kirkon pohjoispuolella, erityisesti Savon tien varrella Iisalmen kirkonkylän, Partalan ja Valkeiskylän alueilla. Aselevon ajaksi Sandels asettui esi-

³⁴⁶ Generalstaben V:I 1910, 402; KA, Suomen sota 1808–1809 kokoelma, Komento-osaston asiakirjat, Käskyt ja käskykirjelmät ylemmältä päällystöltä ja ylemmiltä viranomaisilta, I A 2a, Sandelsin ohjekirje Conradille 5.10.1808; Burman 1858, 69; Montgomery 1842 II, 104.

³⁴⁷ Burman 1858, 69; Cygnaeus 1858, 186–187; Montgomery 1842 II, 102.

³⁴⁸ Nelsson 2008 (2001), 149.

³⁴⁹ Styrkebesked öfver 5. brigaden den 1. oktober 1808. Generalstaben V:II 1910, liite 57, 203.

kuntineen Fredriksdalin kartanoon Iijärven länsirannalle. Ruotsin armeijan vartoita oli Iisalmen kirkon ja pappilan luona, idässä Viitaan kylällä, lännessä Poroveden pohjukassa Kuosmansaaren kohdalla, Kihlovirralla sekä Haapajärven pohjukassa Likolahdessa.³⁵⁰ (KARTTA 4.)

Savon jääkäripataljoona (runsaat 250 miestä) sijoittui Lapinniemielle Iijärven itärannalle. Siellä oli pappilan torppia. Koljonvirran länsipuolella Kauppilassa oli sadan miehen valmius, Linnan talon mäelle asettautui Länsipohjan pataljoona, noin 450 miestä. Kauppilan ja Linnan tilat olivat lautamies Juhana Kauppisen omistamia. Lisäksi alueella oli ainakin kaksi muuta maalaistaloa ja muutamia torppia. Ruotsin armeijan makasiini sijaitsi Fredriksdalin kartanosta pohjoiseen Kattaalassa (Partala 3), talollisen Esko Kattaisen (1765–1832) tilalla (*hos bonden Katainen*³⁵¹). Sairaala oli sijoitettu Vieremälle. Sairaiksi Sandelsin prikaatista oli merkitty runsaat 800 miestä lokakuun alussa. Tykistö, Pohjanmaan pataljoona, Karjalan rakuunaosasto ja Ala-Savon eskadroona asettuivat Partalaan, jossa oli hyvinkin yli 800 miestä. Pohjalaiset majoittuivat Lauri Toppisen (1755–1830) kestikievarin ja lautamies Olavi Kainulaisen (1764–1809) talon ympäristöön ja rakuunat Tikanpuron suulle. Loput joukot asettuivat Partalan kylästä pohjoiseen Valkeiskylään: Oulun pataljoonan parisataa sotilasta Tikanlahteen, Kajaanin pataljoonan lähes 300 miestä Tikanniemeen, Sahlsteinin runsaan sadan miehen vapaakomppania Pikku-Valkeisen eteläpuolelle, suurin piirtein samankokoinen Heintziuksen vapaakomppania Pikku-Valkeisen pohjoispuolelle sekä lähes 600 sotilaan Vaasan rykmentti Iso-Valkeisen ympärille.³⁵² (KARTTA 4.)

Kenraali Nikolai Tutshkovin miehistön vahvuus oli runsaat 8 000 miestä lokakuun alussa. Venäläisjoukot levittäytyivät laajalle, useiden kymmenien kilometrien pituiselle, mutta kapealle tienvarsialueelle. Noin parisataa kasakkaa asettui 8.–10. lokakuuta aselepolinjalle Iisalmen kirkon eteläpuolelle, jossa oli pappilan torppia.³⁵³ Tenginskin rykmentti ja tykistö muodostivat ensimmäisen linjan, Navaginskin rykmentti toisen linjan. Ratsuväki asettui niiden taakse. Neljännen jääkärirykmentin pataljoonista yksi oli Paloiskylässä (KARTTA 5, kohta a), jossa oli useita vauraita taloja: Paloistilat (Palois 1), joista toinen oli kestikievari; Jokiniemen kartano (Palois 1), Svedjenäs (Palois 1), kirkkoherra Laguksen perikunnan omistama Tähtiniemi (Stjernudd, Palois 2) ja kruununvouti Johan Lindbergin Venakkoinniemi (Palois 3). Yksi pataljoona Naviginskin musketöörirykmentistä sijoittui Paloiskylän eteläpuolelle Ulmalaan ja Peltosalmelle. Kuormasto oli Paloiskylän takana.

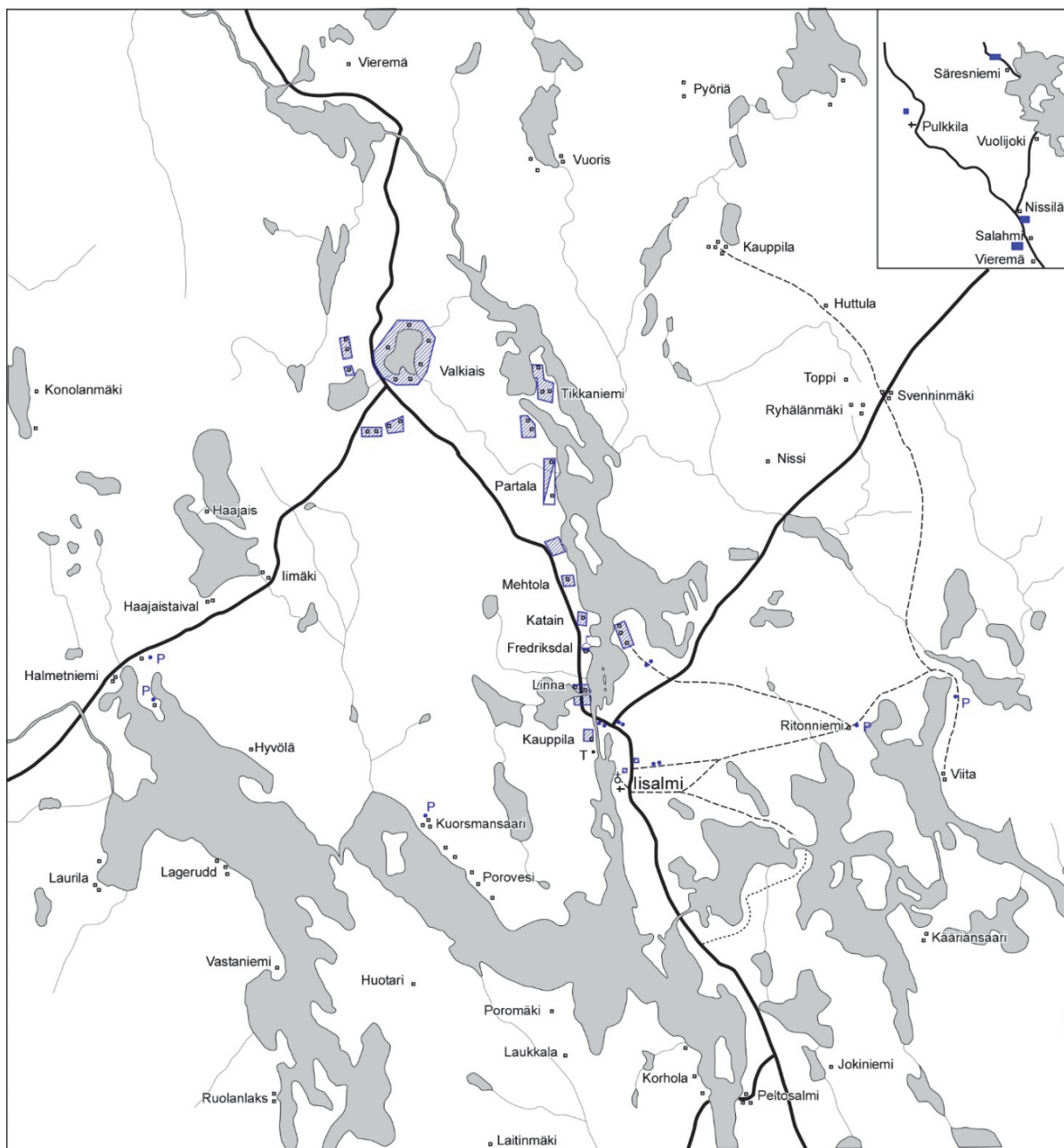
³⁵⁰ Burman 1858, 69; Pennanen 1982, 54–55; Generalstaben V:III 1910, Kartta XLII, Svenskarnas förläggning i trakten af Iisalmi.

³⁵¹ KA, Suomen sota 1808–1809 kokoelma, Komento-osaston asiakirjat, Käskyt ja käskykirjelmät ylempältä päällystöltä ja ylempiltä viranomaisilta, I A 2a, Sandelsin ohjeistus Conradille, Palois 7.10.1808; Generalstaben V:I 1910, 402–403; KA, IISA, rippikirja 1805–1815 I Aa:9 I, Pardala 3, Eskel Katain. Valkeiskylällä oli Paavo Katainen (1770–1817). Iisalmen srk, rippikirja 1805–1815, I Aa:10, Pohl Katain, Valkeis 5.

³⁵² Burman 1858, 69; Pennanen 1982, 54–55; Generalstaben V:II 1910, liite 57; Generalstaben V:III 1910, Kartta XLII, Svenskarnas förläggning i trakten af Iisalmi.

³⁵³ Generalstaben V:I 1910, 406.

KARTTA 4 Ruotsalaisten joukkojen sijainti 1.10.1808. Aselepolinja kulki itä-länsi-suuntaisesti Iisalmen kirkon korkeudella.

Lähde, pohjakartta ja nimistö: Generalstaben V:III 1910, Kartta XLII, Svenskarnas förläggning i trakten af Iisalmi. Ruotsalaisten joukkojen sijainti merkitty sinisellä. P=vartiosto.

Ulmalan kylässä venäläisten majapaikkoina olivat muun muassa maanmittari Boismanin Packasgård (Ulmala 2), Heikki Gummeruksen Itikanniemi (Ulmala 2), katselmuskirjurin puustelli Ahmonsaassa (Ulmala 4), maanmittari Anders Johan Packmanin Ahmo (Ulmala 5), Kaapo Väisäsen omistama Bergkullen (Ulmala 5), furiirin puustelli (Ulmala 7), Antti Väisäsen kievari ja postitalollinen Matti Ruotsalaisen Lappalan postitalo (Ulmala 9) ja Åkersundin kartano (Ulmala

10). Mitaun rakuunarykmentin kaksi eskadroonaa ja ratsastavan tykistön 4 pittää haupitsia sijoitettiin Taipaleeseen ja yksi eskadroona ulaanirykmentistä Nerkoon kylälle, jossa oli majoittuneena näin hyvinkin 600 miestä. Tutshkovin päämaja oli Savojärvellä, joka oli kolmekymmentä kilometriä Iisalmen kirkolta etelään. Noin 600 miehen Nizovskin musketöörirykmentin 1. pataljoona asettui Taipaleen ja Kähkölän väliin. Kähkölän talo (Nerkoo 2) oli Taipaleen ja Savojärven välissä, isäntänä Lassi Savolainen (s. 1765). Räävelin musketöörirykmentti, runsaat 1 300 sotilasta, oli Savojärvellä ja Ollikkalassa sekä pitäjän eteläosassa noin 450 miehen tykistö Pajujärvellä ja 900 sotilaan henkikaartijääkärien pataljoona Alapitkällä. Osa joukoista oli Kuopion pitäjän puolella.³⁵⁴ (KARTTA 5, kohdat b ja e.)

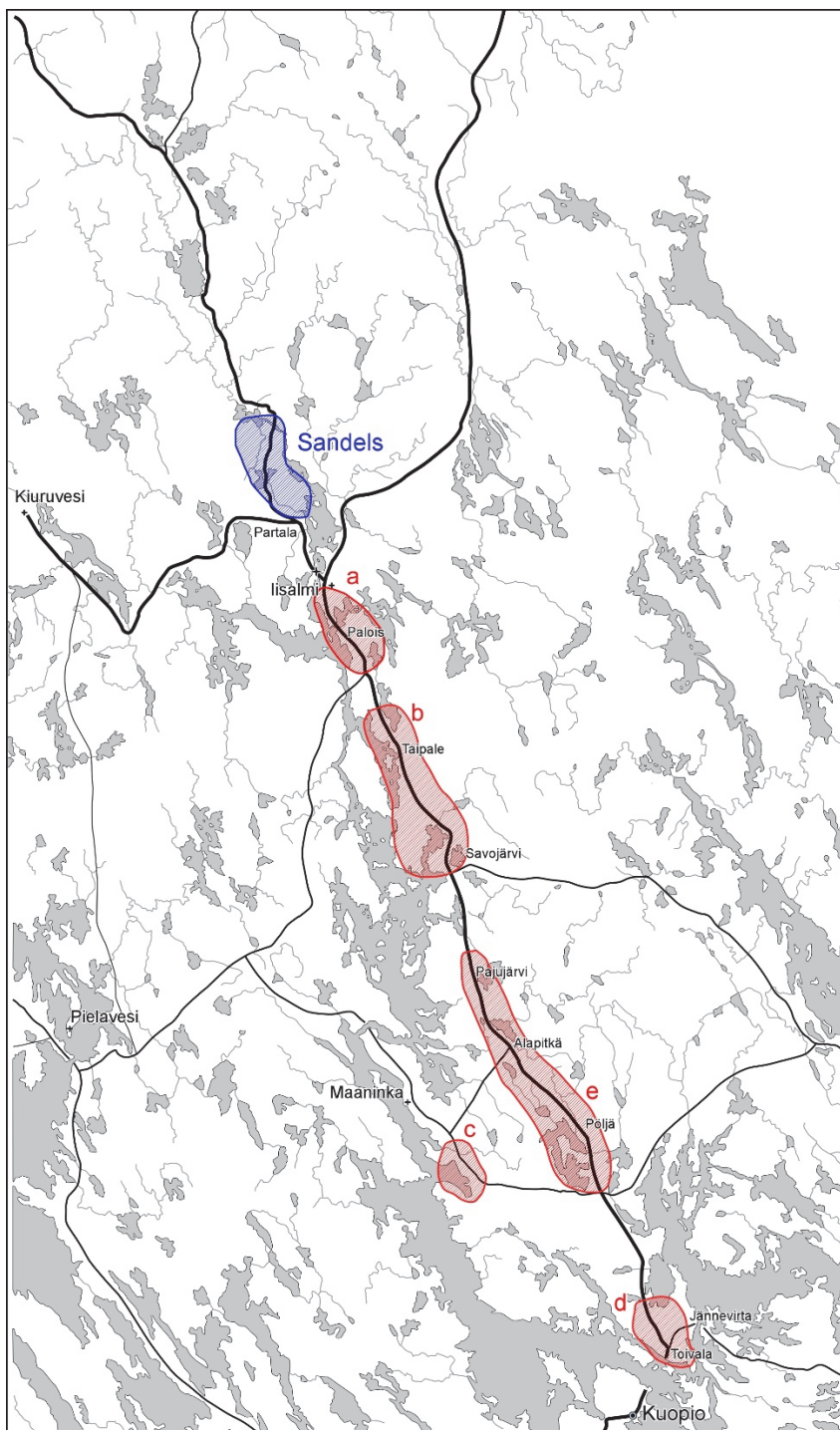
Kaiken kaikkiaan Iisalmen pitäjässä oli loka-marraskuussa tuhansia sotilaita. Noin kymmenen tuhannen asukkaan pitäjän väkiluku ja hevosten lukumäärä arviolta kaksinkertaistuivat, mikä tarkoitti poikkeuksellisen suurta rasitusta paikalliselle väestölle, jonka joustokyky oli edellisvuosien katojen vuoksi jo valmiiksi kireällä. Armeijoiden kannalta keskeinen ongelma oli, mistä löytyisi viljaa ja rehua joukkojen huoltoon varten, kun sitä ei tahtonut riittää vakituisille asukkaillekaan ja heidän karjalleen. On muistettava, että noin 10 000 sotilaan lisäksi armeijoiden hevosia oli pitäjässä arviolta 2 300: Sandelsin joukoilla lähes 500 ja Tutshkovin joukoilla liki 1 800. Sadonkorjuun jälkeen paikallisilla oli toki viljaa ja heinää varastoissa, mutta ne oli tarkoitettu omaan käyttöön, talven varaksi. Vaikka katovuodet kuuluivat maatalouden arkeen, niihin varautuminen oli vaikeaa, vähäistä ja lyhytjänteistä. Myös lämpimien ja kuivien majapaikkojen tarve oli sotilailla huutava. Sotilaat olivat huonoissa varusteissa, ja ulkona alkoi olla jo viileää ja kosteaa. Esimerkiksi Valkeiskylään leiriytynyt viluinen Vaasan rykmentti oli asuiltaan kirjavaa. Maaherra Wibelius oli tilannut heille viittoja mutta saanut vain savolaisia talonpoikaistakkeja. Kulkutaudit riehuivat joukoissa. Majuri Arnkilin 9.10.1808 antaman ilmoituksen mukaan 276 Vaasan rykmentin sotilasta eli lähes 40 prosenttia makasi sairaalassa ja heistä vain 15 oli taitelussa haavoittuneita.³⁵⁵ Yliluutnantti G. W. Conradi kirjoitti Iisalmissa 20.10.1808 Kajaanin pataljoonan kapteeni Spårelle, että Ouluun kuljetetuilla sairailta Vaasan rykmentin sotilailla oli ollut peittonaan hevosten loimia (*Hästtäckan*) ja isoja telttapeittoja (*stora Tälttäckan*). Conradi kertoi, että tästä syystä häneltä puuttui viisi telttatäkkiä ja 36 loimea.³⁵⁶

³⁵⁴ Generalstaben V:II 1910, liite 59a; RGVIA, Pääesikunnan sotatieteellinen arkisto, Fond 846, opis 16, Osa 1, Numero 3253, osasto 2, numero 1646, Tutshkov I:n päiväkirjat 18.9.–20.12.1808. Tutshkov I 14.10.1808 (26.10.1808); Pennanen 2008.

³⁵⁵ KA, Suomen sota 1808–09 kokoelma, Komento-osaston asiakirjat, Käskyt ja käskykirjelmät ylemmältä päällystöltä ja ylemmiltä viranomaisilta, 1.A.5., nro 15–16. Yliluutnantti Conradi maaherra Wibeliukselle, Iisalmi 17.10.1808; Generalstaben V:II 1910, liite 57 ja 59a; Pennanen 1982, 55; KA, IISA, Väkilukutaulukko 1805.

³⁵⁶ Morgonbladet 6.8.1881 nro 178.

KARTTA 5 Venäläisten ja ruotsalaisten sijainti lokakuun alussa 1808.

Pohjakartta ja nimistö: Generalstaben V:III 1910, Kartta XXIX, Förläggningen i norra Finland i början af oktober 1808. Sinisellä alueella ruotsalaiset joukot, punaisella venäläiset.

Venäläisten joukkojen tilanne ei ollut Ruotsin armeijaa parempi. Tutshkov kirjoitti Dolgorukille 11. lokakuuta, että Buxhoevden oli käskenyt keventämään joukkoja, koska muonasta oli pulaa. Michaildovski-Danielskin mukaan Iisalmeen siirtyneet joukot olivat lähes leivättömiä. Ruotsin armeija kuljetti omat

muonavarastot mukanaan, koska perässä seuraaville venäläisille varastoja ei ha-
luttu jättää. Elonkorjuun jälkeisestä ajasta huolimatta seudun asukkailla oli enää
merkityksettömän (*obetydligt*) vähän viljaa ja karjaa. Mihaildovski-Danielskin
mukaan venäläisten sotilaiden hätä pakotti ottamaan paikallisilta viimeisetkin
elintarvikkeet, mitä vain löytyi: lihaa, paloviinaa ja juureksia/marjoja (*frukter*).
Komissariaatit liikkui turhautuneina ympäriinsä yrittäen ostaa elintarvik-
keita. ”Ainut este, mikä voi hidastaa etenemiseni nopeutta ovat muonavarat,”
Tutshkov totesi raportissaan kreivi Buxhoevdenille, kun venäläiset olivat sano-
neet irti aseleposopimuksen. Kovat tuulet olivat vaikeuttaneet laivaliikennettä,
minkä vuoksi Venäjältä ei ollut saatu riittävästi muonaa. Lisäksi Tutshkov arveli,
että muonan kuljetus armeijan perässä tulisi olemaan vaikeaa, koska voitettu
maa-alue sijaitti järvien välissä ja oli asukasmäärältään pieni: sieltä saattoi kerätä
vain hyvin pienen määrän paikallisten asukkaiden hevoskärryjä.³⁵⁷

Kuten aiemmin on jo todettu, Venäjän armeija ei kuljettanut suuria muona-
varastoja mukanaan, vaan hankki ruokansa ja rehunsa joko ostamalla tai pakko-
otoilla paikallisilta. Venäläisille sotilaille maksettiin palkkaa, jota liikenä jopa ko-
tiväelle asti. Venäläisille elintarpeet olivat Suomessa halpoja verrattuna Pietarin
hintoihin. Sotilaat ostivat paljon, mutta pakko-otot yleistyivät, jos ostettavaa ei
ollut riittävästi tai kohtuuhintaan. Olosuhteiden kiristyessä turvaututtiin hel-
posti myös suoranaiseen ryöstelyyn. Pakko-otoilta välttyäkseen talolliset piilot-
tivat karjaa metsiin, jättivät viljaa tuomatta kaskelta rintamaille ja kätkivät omai-
suuttaan maakuoppiin. Osa siviiliväestöstä hyödynsi mahdollisuuden käydä
kauppaa eikä keinottelukaan ollut vierasta, ainakaan kaupungeissa.³⁵⁸

Lapinlahtelainen talollinen Taavetti Sonninen (1875–1962) tallensi muistel-
missaan isänsä Albanus Sonnisen (1841–1920) tarinoita, jotka tämä oli puolestaan
kuullut omalta isältään Heikki Sonniselta (1796–1858). Suomen sodan aikaan
Heikki oli ”vielä poikainen, siinä kolmen- tai neljänentoista vuotias”, rippikirjojen
mukaan 12-vuotias. Taavetti Sonninen kirjasi minä-muotoon isoisänsä kerto-
muksen venäläisistä, jotka olivat olleet majoittuneena Sihvonlahdessa lokakuun
alkupuolella 1808 matkatessaan kohti Iisalmen kirkonkylää:

Talon pellot olivat ahdetut täyteen miehiä ja hevosia, viljakasat suollettu miesten
vuoteeksi ja hevosten ruuaksi. Peltojen aidat paloivat, sillä sotaväki lämmitteli itse-
ään tässä lokakuun räntäsateessa. Sidottuani hevoseni kiinni katsoin tupaan. Lattia
oli täynnä sairaita miehiä, jotka kuumeisina hourivat taistelujen melskeistä. – –

Sihvonlahdessa oli kuollut muutamia venäläisiä sotilaita, jotka on haudattu talon pel-
lonpään pohjoispuolelle. Sotaväki siirtyi sitten Savonjärven Kärkkäälään, missä ma-
jailivat muutamia päiviä. Kasakkain hevoset makailivat talon pelloilla lannoittaen
niitä, joten sanottiin: ”Kyllä Kärkkäälän pellot kasvavat ikuisesti, kun kasakkain he-
voset ovat niitä lannoittaneet”.³⁵⁹

³⁵⁷ RGVIA, Fond 846, opis 16, osa I, numero 3277, Pääesikunnan sotatieteellinen arkisto,
osasto 2, kaappi 7, hylly 3, numero 606. Tutshkov Dolgorukille 7.10.1808, sivu 40; RGVIA,
Fond 846, opis 16, osa 1, numero 3278, Pääesikunnan sotatieteellinen arkisto. Tutshkov
Buxhoevdenille 6.10.1808 (18.10.1808), s. 32–33; Michaildovski-Danielski 1850, 123;
Isohookana-Asunmaa 2008, 23.

³⁵⁸ Isohookana-Asunmaa 2008, 24.

³⁵⁹ Sonninen 1999 (1930–1951), 13.

Sihvonlahti ja Kärkkäälä kärsivät merkittäviä aineellisia menetyksiä syksyllä 1808. Sihvonlahdessa Juho Halosen kestikievari ja Heikki Kärkkäisen isännöimä Kärkkäälä olivat molemmat verifioitujen sotavahinkojen joukossa: Sihvonlahdessa oli kärsitty 979 riksin menetykset ja Kärkkäälässä 432 riksin vahingot. Isot talot antoivat sotilaille hyvät mahdollisuudet majoittua. Taavetti Sonnisen mukaan sotaväki otti majapaikkojen laitumilta ”elukan kiinni, teurastivat sen, keittivät kenttäkeittiössään ja söivät”. He laittoivat myös pikaisesti makkaraa: ”Teurastettuaan lehmän he irroittivat suolet, vetivät niitä käsiensä läpi, jolloin ensin lanta irtautui, keittivät ne ja makkara oli valmista syötäväksi.”³⁶⁰ Makkarakaranteko on uskottavasti jäänyt paikallisille mieleen, sillä Iisalmen pitäjä ei kuulunut niin sanottuun makkara-Suomeen. Iisalmelaiset tekivät lähinnä jauhomakkaroita, pelkistä jauhoista lampaan suoleen. Ylä-Savossa kerrotaan nykyisin yleisesti perimätietona, että muurinpohjalettujen paisto omaksuttiin Suomen sodan aikaan venäläisiltä, joiden paikalliset näkivät paistavan blinejään. Muurinpohjalettu on Iisalmen pitäjärjuoka.³⁶¹

Taavetti Sonnisen mukaan venäläiset olivat polttaneet lokakuun alussa 1808 Lapinlahdella ainakin yhden talon lämmitelläkseen syysräntäsateessa.³⁶² Sotajoukkojen tulo Iisalmeen herätti paikallisissa pelkoa samankaltaisista julmuuksista, joita venäläisten sotilaiden tiedettiin Iisalmessakin isonvihan aikaan tehneen. Hinriikka Sonninen, Juhana Kauppisen tyttärentytär, kuvaili sitä kauhistuttavaa hetkeä, kun ensimmäisten venäläisten sotilaiden oli havaittu lähestyvän lokakuun alkupuolella Iisalmen kirkkoa. Tarinan ajoitus täsmää tutkittuun tietoon siitä, milloin ruotsalaiset ja venäläiset joukot Iisalmelle saapuivat. Hinriikan äiti oli kertonut sotilaiden aiheuttamasta voimakkaasta säikähdyksestään näin:

Venäläiset kuin olivat marssineet Iisalmelle niin oli ollut pyhäpäivä [todennäköisesti 9.10.] noin puolen päivän aika kuin kirkon kohalla ol eturivit alkaneet näkyä, papin parastaikaa saarnatessa – totta papille sana saatettiin saarnastuoliinsa, kuin hän samassa oli saarnansa lopettanut ja sanonut viime sanoikseen: Nyt lopetetaan tähän tällä kertaa jumalanpalvelus, sillä venäjän sotaväki on täällä, ja tulee sota... Siihen vaan lukenut siunauksen kuitenkin erityisen rukouksen ja toivotuksen kanssa kaikille korkeimman varjelusta nyt uhkaavia sodan vaaroja vastaan! Kansa kuultuansa nämät sanomat silloin samassa syntynyt kansan kesken kirkolle kuhakka jonkinlaisesta säikäiksestä sydämet täytetty pian ylikuonnollisten outoin tunteitten liikutuksilla, paikalla papin sanain sanottua nähtessänsä jo muita outoja tulijoita, aina lähemmäksi lähenevän, tientäydeltä niin kauvaks kuin silmä kantaa, olallaan kiiltävät kiiväärät, ja paistavat pajunetit.³⁶³

Kansantarinoissa kerrotaan, kuinka jo huhu sotaväen saapumisesta paikkakunnalle aiheutti suurta pelkoa. Tienvarsitalojen väki alkoi ”pelosta paeta”. He siirtyivät ”sydänmaille” ja tekivät korpiin metsämajoja, jonne veivät ”kaikkea

³⁶⁰ KA, SOTAVAH Caa:25 24.3.1809 § 358 (Kärkkäinen, Ollikkala 5) ja 30.3.1809 § 717 (Halonen, Ollikkala 4); Sonninen 1999 (1930–1951), 13.

³⁶¹ Isohookana-Asunmaa 2008, 30; Suomen kansankulttuurin kartasto 1976, kartta 60.

³⁶² Sonninen 1999 (1930–1951), 13.

³⁶³ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen.

eloa [*sadonkorjuun tuotteita*] ja elämistään”. Esimerkiksi Kauppilan taloista siirrettiin elovarot piilopirttiin. Tämä oli yksi keskeinen selviytymiskeino, kuten jo kevään tapahtumien yhteydessä on todettu.³⁶⁴ Pappilan torpparin jälkeläinen, maanviljelijä Lindman kertoi 1930-luvulla Santeri Rissaselle, kuinka pappilan torpparit olivat paenneet taistelua kymmenien kilometrien päähän:

Koljolan taistelun aikana olleet ihmiset kirkonkylässä peloissaan, että ryssät tekevät samanlaista jälkeä kuin ison vainon aikana. Sen tähden paenneet pois torpistaan, että jäänyt autioksi monta kymmentä torppaa. Ihmiset ottaneet omaisuutensa mukaansa ja lähteneet sydänmaille. Toisia ollut paossa Viitaalla, toisia Kaarakkalassa asti.³⁶⁵

Pelon mainitsee myös Lapinlahden kunnan hoidokki Marketta Ollikainen 1880-luvulla, kun hän omakohtaisesti muisteli venäläisten oleskelua Alapitkällä:

Asuimme Alapitkällä silloin, kun sotaväki kulki ohitsemme maantietä pohjoiseen. Ensiksi suomalaiset ja sitten perässä venäläiset. Kyllä pelkäsimme vihollisen tuloa. Mutta he kulkivat ohitsemme tekemättä meille sen pahempaa.³⁶⁶

Kansantarinoiden mukaan paikallisväestö oli taikauskoista. Ainakin jälkeenpäin ihmiset kertoivat nähneensä ja kuulleensa enteitä tulevasta taistelusta. Sandelsin Kauppilan pelloille asettamien tykkien putket olivat humisseet pahaenteisesti ”syyskylmän huikeassa tuudessa” niin, että ”se jyminä oli kuulunut kauvemmaksikin”.³⁶⁷

Maaseudulla majoitusrasitus oli rauhanaikana lähinnä kruunun- ja verotilojen omistajien harteilla. Sotilaiden tulo taloon tarkoitti rakennusten ja huoneiden jakamista isäntäväen kesken, elleivät asukkaat olleet paenneet piilopirtteihinsä. Majapaikoissa vallitsi ahtausta, ja eläinsuojat täyttyivät. Vieraat ihmiset omassa kodissa ja pihamaalla herättivät varmasti ärtymystä, varsinkin jos yhteinen kieli puuttui. Tilojen, ruoan, rehun ja muiden tavaroiden jakaminen – tai jopa niiden anastaminen – aiheutti tyypillisesti erimielisyyksiä ja synnytti kiistoja ja väkivaltaakin. Lapinlahtelainen Taavetti Sonninen on merkinnyt muistiin isältään kuulemansa isoisänsä tarinan, jossa venäläiseen naurisvarkaaseen osattiin suhtautua osin savolaisella lupsakkuudella. Kertomuksen mukaan isäntä oli yllättänyt venäläisen sotilaan nauriskuopastaan – ja jonkinlainen yhteinen kielikin oli löytynyt. Varas oli lausunut haikean näköisenä: ”Ka musikka nakris kaikki.” Tapausta kertoessaan nauriiden omistaja oli kuulemma vain nauranut makeasti.³⁶⁸

³⁶⁴ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen; Virran talon väen siirtymisestä Halkoniemeen Pekka Niskanen, Iisalmen Sanomat 13.5.1952.

³⁶⁵ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Santeri Rissanen 109. 1936. Lindman, maanviljelijä.

³⁶⁶ Margareeta Ollikainen, Puurunen 1994, 90.

³⁶⁷ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen.

³⁶⁸ von Bonsdorff 1929, 253, 275–276; Osmonsalo 1947, 288–289; Sonninen 1999 (1933–1951), 14.

Venäläinen sotilas on kansantarinoissa vihollinen, joka ryöstää omaisuutta, uhkaa väkivallalla tai jopa käyttää sitä. Myös paikallisväestö saattaa kansantarinoissa puolustautua väkivaltaisesti, mitä kertojat pitävät oikeutettuna.³⁶⁹ Huomionarvoista on, että paikallisissa kansantarinoissa on myötätuntoisiakin kuvauksia venäläisistä sotilaista, kuten sotakarkureista, joita asettui asumaan Vänninmäelle ja Rutakolle ja jotka ahkerina sopeutuivat hyvin ja hyväksyttiin osaksi kyläyhteisöä³⁷⁰. Kansantarinoita venäläisistä sotilaskarkureista kerrottiin muualakin maassa. Osan tiedettiin sopeutuneen paikkakunnalle ja perustaneen perheen, osa käyttäytyi niin huonosti, ettei paikallisväestö hyväksynyt heitä. Venäläisten palkkasotilaiden palvelusajat olivat pitkiä, ja he menettivät monesti kontaktinsa sukulaisiinsa, joten tästä näkökulmasta on uskottavaa, että ilman sosiaalisia siteitä olevia sotilaskarkureita jäi myös asumaan Suomeen.³⁷¹

Kansantarinoissa esiintyy jopa korostetun kohteliaita venäläisiä sotilaita. Taavetti Sonninen kirjoitti muistiin isältään kuulemansa tarinan, jossa korostetaan nälkäisen venäläisen sotilaan kohteliasta käytöstä. Isä oli kuullut tarinan todennäköisesti omalta isältään. Kertomuksen mukaan Savojarvelle oli jäänyt jälkijoukkoina muutamia sotilaita. Yksi heistä oli tullut saunaan, jossa oli ollut vaimo lapsivuoteessa ja toinen hoitamassa tätä. Sotilas oli kumarrellut naisille, jotka olivat antaneet leipäpalan hänelle.³⁷² Näin Sonninen jatkoi tarinaa:

Leipäpalan saatuaan otti sotilas lakin päästään, kumarteli ja teki ristinmerkkejä. Siirtyi sitten saunan porstuaan ja istui suopakorvon viereen ja söi kakkuaan, kasteli välillä leipäpalaansa korvossa ja haukkasi taaskin niin, että suopa parralle tippui. Sai siten syödä särpien kanssa.³⁷³

Venäläisille myötämielisiä tarinoita löytyy myös esimerkiksi ruotsinkieliseltä Pohjanmaalta. Näissä kertomuksissa venäläiset ovat ystävällisiä erityisesti lapsille: he leikkivät lasten kanssa, kujeilevat heidän kanssaan ja antavat lasten ratsastaa hevosillaan. Sotilaat pelastavat lapsia ampumalinjalta ja ylipäätään sodan jaloista. Iisalmessa ruhtinas Dolgorukista on tallennettu useita kansantarinoita, joissa hänen komeuttaan ja ystävällisyyttään ylistetään. Dolgoruki esimerkiksi lähetti sotilaitaan talonväen turvaksi. Ruhtinas leikki lasten kanssa iloisesti, jakoi namusia ja ihastutti käytöksellään paikallista naisväkeä.³⁷⁴

³⁶⁹ Tarinat pahoista venäläisistä olivat yleisiä Pohjanmaalla. Asplund Ingemark 2009, 85–86.

³⁷⁰ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi, Santeri Rissanen KRK 115:108, 1935. Ville Ruotsalainen, lossari, 72 v.; SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Sonkajärvi, Rissanen Santeri KRK 116:324. Lassi Ruotsalainen, 70 v..

³⁷¹ Asplund Ingemark 2009, 73–74.

³⁷² Sonninen 1999 (1930–1951), 13.

³⁷³ Sonninen 1999 (1930–1951), 14.

³⁷⁴ Niilo Kärkkäinen, *Suometar* 3.6.1859; Wartija-Wille, *Salmetar* 13.10.1910; Santeri Rissanen, ”Pikku episodi Wirran sillan taistelusta”, *Salmetar* 14.5.1910; Asplund Ingemark 2009, 86. Iisalmesta on tallennettu myös tarinoita, joiden mukaan Dolgoruki olisi asunut pappilassa. *Salmetar* 14.5.1910.

2.3.2 Taistelukenttä

Aselepo päättyi Savon rintamalla 27. lokakuuta 1808. Aselepoa ei sanottu irti Pohjanmaalla, vaan ainoastaan Savon rintamalla. Sandelsilla oli aselevon päättyessä käytettävissään arviolta 2 300 miestä, vastassaan noin 6 000 venäläistä. Taistelu Koljonvirralla alkoi puolenpäivän aikoihin. Venäläiset hyökkäsivät kohti Sandelsin joukkojen rikkomaa siltaa ja ryhtyivät korjaamaan sitä kovassa tulitukessa. Ruhtinas Dolgoruki johti rykmenttinsä rynnäkköön hätäisesti korjatun sillan yli mutta kaatui suomalaisten luodeista virran itärannalla.³⁷⁵ Venäläiset etenivät sillan yli. Burmanin mukaan tulitus oli niin kovaa, että kolme Kauppilan viereistä pihapiiriä syttyivät palamaan. Palavat rakennukset valaisivat hämärtyvää taistelukenttää.³⁷⁶ Näistä taloista laadittiin taistelun jälkeen sotakorvausanomukset, jotka osoittavat liki täydelliset aineelliset tuhot (ks. luku 4.6). Sandels antoi venäläisten taistelulinjan tulla erittäin lähelle, ennen kuin käski joukkonsa vastahyökkäykseen, jossa venäläiset pakotettiin takaisin virran toiselle puolelle. Kapealla sillalla syntyneen tungoksen takia venäläisten tappiot kasvoivat. Sotilaita haavoittui, kaatui ja putosi kylmään ja virtaavaan veteen, jossa he hukkuivat.³⁷⁷

Satoja venäläisiä pakeni virran länsirantaa Niiralanniemeen ja Poroveden rannoille sekä Ylemmäisten metsiin.³⁷⁸ Myös näiltä alueilta on laadittu sotavahinkoilmoituksia, kuten Sakari Räihän, Joonas Honkasen ja Niilo Kärkkäisen korvausanomukset. Koljonvirralla taistelu jatkui pimeäntuloon asti³⁷⁹. Taistelukentällä oli satoja haavoittuneita ja kaatuneita sotilaita. Tutshkov suostui 36 tunnin aselepoon, joka alkoi yhdeksältä illalla.³⁸⁰ Vaasan rykmentin pataljoonan pastori Holm kuvaa taisteluilta ja sen lopputulosta varsin dramaattisesti: ”Koko kenttä patterien ja sillan välissä oli kuolleiden ja haavoittuneiden peitossa, ja kaikkialla noin 200 kyynärää pitkällä sillalla näkyi kasapäin kaatuneita vihollisia.”³⁸¹

Koljonvirran taistelu oli paikallisesti monin tavoin poikkeuksellinen tapahtuma. Tämän suuruusluokan taisteluita ei lissalmessa aiemmin eikä sen jälkeenkään ole ollut. Vaikkei taistelussa haavoittunut tai menehtynyt yhtään siviiliä, tilanne oli taistelualueen ja sen lähiseudun asukkaille pelottava ja syvälle mieliin jäänyt asia. Kansantarinoissa Suomen sodan taisteluista kerrotaan usein niin, että tapahtumien silminnäkijänä on ollut paikallinen asukas.³⁸² Myös Koljonvirran taisteluun liittyy tarinoita, joissa kuvataan taistelun eri vaiheita siviilien näkökulmasta. Esimerkiksi Niilo Kärkkäinen viinan kaupustelijana ja Kusti Niskanen kirkonvahtina ovat tarinoiden paikallissankareita, joiden kerrotaan olleen läsnä

³⁷⁵ Montgomery 1842 II, 103; Generalstaben V:I 1910, 406; Generalstaben V:II 1910, 408; Burman 1858, 70; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 234.

³⁷⁶ Burman 1858, 71. Myös Montgomery puhuu palavista taloista. Montgomery 1842 II, 107.

³⁷⁷ Generalstaben V:I 1910, 412–414.

³⁷⁸ Pennanen 2008.

³⁷⁹ Generalstaben V:II 1910, 413; Montgomery 1842 II, 108.

³⁸⁰ Pennanen 2008; Danielson 1896, 523.

³⁸¹ Holm 1977 (1836), 77.

³⁸² Asplund Ingemark 2009, 163.

taisteluissa ja ratkaisevien hetkien todistajina. Niilo Kärkkäinen mainitsee nähneensä ruumiita: ”Maantie oli ihmis-raatoja täynnä, joista muutamat vielä matelivat ja toisia vierrettiin maantien raviin”. Kärkkäisen kertomuksen perusteella paikalliset osasivat myös hyödyntää sotatilaa myymällä viinaa ja elintarvikkeita sotilaille, jopa lähes taistelujen tuoksinassa.³⁸³

Kuopion Isänmaalliselle Seuralle on kamreeri J. B. Jauhiainen eli Benjamin Jauhiainen (1866–1938) tallentanut iisalmelaislähtöisen Lassi Kumpulaisen omaehtoisen kokemuksen, kun tämä 8-vuotiaana oli kauhuissaan paennut venäläisiä pakoon Koljonvirralta Toivalaan saakka. Matkaa kertyi kaikkiaan noin 80 kilometriä. Venäläiset sotilaat olivat suhtautuneet ystävällisesti ja jopa auttavasti pienen pojan pakoretkeen. Lassi Kumpulaisen tarinassa venäläiset sotilaat olivat inhimillisiä: he antoivat pojan paeta, lahjoittivat hänelle leivän kinaloon ja näyttivät vielä suorimman reitinkin:

– – (E)räs Lauri Kumpulais-niminen 8-vuotias poikanen, joka kertoi, että kun hän sanotun taistelun päätyttyä luuli venäläisten poistuneen sillan lähiseuduilta ja kulki sillan yli, niin silta, joka oli jokseenkin hajallaankin, oli niin verinen, että juostessaan lipesi vereen ja yritti pudota virtaan. Päästyään sillan yli oli hän juossut ensimmäiseen maantien vierustaloon ja siinä aukaissut tuvan ovea, mutta kun huomasi tuvan olevan täynnä kasakoita, läksi juoksemaan maantietä myöten. Pitkältä hän ei kuitenkaan päässyt, kun eräs kasakka ajoi hevosella takaa ja saavutettuaan kertojan, nosti hänet hevosen selkään sekä vei takaisin mainittuun tupaan. Siellä venäläiset kyselivät häneltä jotain, mutta kun ei ymmärtänyt mitään, rupesi itkemään. Silloin eräs partasuu kasakka oli ottanut leivän ja pistänyt kertojan kinaloon ja viitannut, että mennä vaan maantietä eteenpäin. Silloin oli hän lähtenyt juoksemaan eikä sanonut seisottuneensa ennen kuin Lapinlahdella [*noin 30 kilometrin päässä Koljonvirralta*]. Jatkettuaan heti matkaansa aina Toivalaan asti oli hän siis ensimmäinen sanantuojja Sandelsin voitosta. Siitä pitäen sanoi Lassi Kumpulainen oleskelleensa Toivalan ja vielä enemmän Kurkiharjun kylissä. Allekirjoittaneen häntä puhuteltaessa kuljeksi ukko kyliä sekä teki tuohitöitä, käyden itse tuohikengissä kesän talven. – Kuoli lähes sadan vuoden vanhana.³⁸⁴

Kansantarinoissa Koljonvirran taistelu kuului ja näkyi huomattavan pitkälle, mikä kaikki korostaa tapahtumien poikkeuksellisuutta Iisalmen oloissa. Monissa tarinoissa kerrotaan esimerkiksi Kauppilan ja Linnan talojen sytymisi-

³⁸³ Kortelainen 1977, 86; Pekka Niskanen, Iisalmen Sanomat 13.5.1952; Suometar 3.6.1859 ja 10.6.1859, Niilo Kärkkäinen, ”1808 vuoden sodasta palanen. Koljonvirran tappelu Iisalmissa”. Kirkkoväärti Niilo Kärkkäinen (1802–1860) Niiralanniemestä (Porovesi 3) kertoo Suomettaressa 1858, että hän oli myynyt ruokaa ja juomaa ruotsalaisille sotilaille Koljonvirran taistelupäivänä. Omakohtaisena kerrottu tarina on lähdekriittisesti hieman hämmentävä. Ainut vuonna 1859 elossa ollut samanniminen kirkkoväärti Iisalmissa oli syntynyt vuonna 1802. Hän olisi ollut siis vasta kuusivuotias Koljonvirran taistelun aikoihin. Kärkkäinen kertoo kuitenkin tarinassaan olleensa jo täysi-ikäinen. Jos jutussa on todenperää, hänen on täytynyt kertoa jonkun muun kokemaa: esimerkiksi jo edesmenneen isänsä, kirkon kuudennusmiehen Niilo Kärkkäisen (1772–1847) tai vanhimman veljensä Samulin (1794–1848) tarinaa, joskaan tämäkään ei ollut sotasyksynä kuin vasta neljäntoista. Minä-muotoinen kerrontaa näytetään kuitenkin käytetyn kansantarinoiden tallennuksissa.

³⁸⁴ Jauhiainen 1931, 97–98. Ranta-Toivalan Salmelan tila, joka sijaitsi aivan Toivalan vanhoilla taistelupaikoilla, oli Jauhaisen omistuksessa ja vuodesta 1917 myös vakituksena asuinpaikkana. Hänen lapsuudenperheensä oli viettänyt siellä kesiään vuodesta 1883. Jauhiainen tapasi Toivalassa monia Suomen sodan taistelujen silminnäkijöitä ja kuuli aikalais-tarinoita. Tietoruutu teoksessa *Täss’ Savon joukko tappeli, Suomen sota Savossa 1808* 2008, 115.

sestä tuleen, jonka kajo oli pimeänä syysyönä näkynyt kauas. Paikallisten jännittyneestä tilanteesta ja sen hetkellisestä laukeamisesta kertoi Santeri Rissaselle esimerkiksi J. H. Heiskanen 1936:

– – (T)ulen kajastus oli näkynyt vielä yömyöhälläkin Ison-Iijärven pohjoispäähän ja Vieremänjoen varteen. Siellä oltu peloissaan ja kaikki valmiina pakenemaan, jos rysät pääsisivät voitolle. Moni oli koonnut kampeitaan kärrikuormaksi, toiset veneisiin. Kun kuultu sitten, että suomalaiset voittaneet, niin oli ollut suuri ilo.³⁸⁵

Sodan äänimaailma oli paikallisille poikkeuksellista ja iskostui mieleen outoudessaan. Esimerkiksi tykkien ääni ei ollut ennestään tuttu iisalmelaisille. Ääntä verrattiin ukkoseen ja sukkelaan kankaan kutomiseen.³⁸⁶ Tykkien jylinä oli kansantarinoiden mukaan kantautunut muun muassa Kiuruveden Sulkavanjärvelle saakka. Matkaa Koljonvirran sillalta Sulkavanjärven Kerälään on linnuntietä 25 kilometriä. Kiuruvetinen maanviljelijä Heikki Saastamoinen kertoi 1936 Santeri Rissaselle tykkien jyskeen voimakkuudesta:

Sulkavanjärven Kerälän talossa silloin asunut ukko Keränen oli näet kertonut jälkeensä nuoremmille, että kylässä, m.m. Kerälän talossa, oli kuunneltu korva maata vasten painettuna ”kun Koljolassa taisteltiin” ja että tykkien jyske oli kuulunut sinne kuin sukkela kankaan kudonta, joskin heikosti ja etäältä.³⁸⁷

Koljonvirralta itään, Viitaalla asunut J. Korolainen kertoi Santeri Rissaselle 1936, että tykkien ääni oli kantautunut Viitaanjärven rannoille. Taistelupaikalta oli sinne linnuntietä matkaa alle kymmenen kilometriä. ”Ihmetelty siellä, että on ukkonen lokakuussa.” Korolaisen mukaan vasta seuraavana päivänä talonväki oli kuullut taistelusta.³⁸⁸ Liioittelu on yksi tarinankertojan tehokeino. Tarinat myös muuntuivat helposti kertojalta toiselle siirtyessä. Esimerkiksi taistelun verisyys alkoi saada vuosikymmenten myötä suorastaan uskomattomia piirteitä, kuten alkaa olla laita lapinlahtelaiselta Otto Vartiaiselta vuonna 1938 tallennetussa kertomuksessa:

Olen kuullut tarinan Koljonvirran taisteluista. Että siinä on ollut niin paljon verta. Että sitä on ollut puoli seäreen. Että ne on kahlannut veressä puoli saapasvarteen asti. Ja se Koljonvirran vesi on ollut verestä ihan punasta. – –³⁸⁹

Mökkiläinen K. Ahonen Haajaiskylältä kertoi Santeri Rissaselle kuulleensa vanhoilta ihmisiltä tarinoita virtaan pudonneista venäläissotilaista ja Koljonvirran sillan verisyydestä: ”Ihan oli ryssien hattujakin tappelun jälkeen ollut Iisalmen pappilan rannassa kuin iso tukkisuma.”³⁹⁰ Koljonvirran maisemassa kerro-

³⁸⁵ SKS, KRA, Iisalmi. Santeri Rissanen 112. 1936. J. H. Heiskanen, maanviljelijä.

³⁸⁶ Suomen sodan äänimaailmasta Kotilainen 2010, 310.

³⁸⁷ SKS, KRA, Kiuruvesi. Santeri Rissanen 111. 1936. Heikki Saastamoinen, maanviljelijä

³⁸⁸ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Santeri Rissanen 121. 1936. J. Korolainen, maanviljelijä Iisalmi, Viitaa.

³⁸⁹ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Lapinlahti. Otto Vartiainen PK 23:4159.1938.

³⁹⁰ Kuopion Isänmaallinen Seura, Santeri Rissanen, Iisalmi, Koljolan tappelusta, kertonut mökkiläinen K. Ahonen, Iisalmi, Haajaiskylä, vihko 1053:7, s. 25.

taan näkyneen pitkään merkkejä taistelusta. Erityisesti silta symbolisoi paikallisille sotatapahtumien kauheuksia. Näin kertoi Kauppilan isännän tyttärentytär Hinriikka Sonninen 1880-luvulla:

Sodan merkit olivat näkyneet sitte vuosia jälkeenkin muuvallekin, mutta eritäinkin sillalla kuin kahdenpuolen kaiteit mustana kuin tervatut, venäläisen veren ja ravan roiskeista – josta kansalla kauhun ajatukset kauvan olleit siitä sillan kautta kulkiissa nähtessänsä aina niitä jälkiä.³⁹¹

Iisalmen seudulta on tallennettu useita kansantarinoita, jotka kertovat Koljonvirran pohjoispuolella Iijärvessä olevien Ristisaaren ja Kuoliosaaren saaneen nimensä Koljonvirran taistelun ajoilta. Koljonvirran taistelun aikaan olivat sotilaat soutaneet sinne haavoittuneita, jotka olivat sitten siellä kuolleet ja sinne haudattu.³⁹² Ruotsalaisten puolella kokonaistappiot Koljonvirralla olivat yli 300 miestä (noin 17 prosenttia joukoista) haavoittuneena tai kaatuneina. Venäläiset menettivät taistelukykyisiä sotilaitaan kaksinkertaisen määrän. Koljonvirran taistelu oli Sandelsin joukkojen torjuntavoitto. Sen jälkeen Iisalmen pitäjässä käytiin vielä pieni kahakka Vieremällä ja 10.–11. marraskuuta, öinen verinen yhteenotto Iijärven kaakkoisrannalla, Koljonvirran läheisyydessä. Sandelsin suunnittelema yllätyshyökkäys ei onnistunut, ja perääntyminen kohti Oulua alkoi. (TAULUKKO 5.)

TAULUKKO 5 Ruotsin ja Venäjän armeijan tappiot (hlöä) Iisalmen pitäjässä 27.10.–10.11.1808.

	Pvm	Ruotsalaiset (hlöä)				Venäläiset (hlöä)			
		Vangit	Haa-voittuneet	Kaatu-neet	Yht.	Vangit	Haa-voittuneet	Kaa-tuneet	Yht.
Koljonvirta	27.10.	-	282	34	316	73	479	221	773
Vieremä	6.11.	11	-	1	12	-	1	-	1
Iisalmi kk.	10.11.	94	73	26	193	7	174	3	184
Yhteensä		105	355	61	521	90	654	224	958

Lähde: Generalstaben V:II 1910, liite 68, 250–251.

2.3.3 Vetäytyvien sotajoukkojen armoilla

Sandelsin joukot aloittivat 29.10. perääntymisen kaikessa hiljaisuudessa pimeyden turvin. Sandels lähti Koljonvirralta 800 mieheksi supistuneen joukkonsa kanssa, joka yhdistyi samankokoiseen, Pohjanmaalta palanneeseen eversti Gustaf Aminoffin komentamaan savolaisosastoon. Pitkään kestäneen sateen vuoksi

³⁹¹ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen.

³⁹² SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Vieremä. Pauli Mäntylä 276. 1948. Erkki Heiskanen, s. 1899, kauppias; SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 116:414. Hannes Nissinen, 45 v.

maantiet olivat erittäin huonossa kunnossa, mikä haittasi tykistön, ammusvarastojen, sairaiden ja haavoittuneiden siirtämistä vihollisen tieltä. Burmanin kuvauksen perusteella kärryjen pyörät upposivat joissakin paikoissa liejuun napaansa myöten ja aliravittuja tykkihevosia tuupertui rasiuksiinsa vetovaljaisaan.³⁹³

Savon ja Karjalan läänin maaherra Olof Wibelius seurasi Sandelsin joukkojen mukana turvaan vietävine lääninhallituksen asiakirjakuormineen. Wibelius oli oleskellut pitäjässä kesäkuun loppupuolelta 1808 lähtien, kun hän oli paennut Kuopiosta venäläisten ryhdyttyä valtaamaan sitä. Koljonvirran taistelun jälkeen pakomatka jatkui kohti Ruotsia. Santeri Rissasen mukaan osa lääninhallituksen papereita sisältäviä laatikoita jäi Vieremälle kuormahevosten puutteen vuoksi. Näin merkittävä osa Savon ja Karjalan lääninhallituksen arkistoa olisi hävinnyt teille tietämättömille Iisalmessa.³⁹⁴ Tutkija Jukka Kokkonen on kuitenkin osoittanut useisiin alkuperäislähteisiin vedoten, että Savon ja Karjalan lääninhallituksen asiakirjat jäivät pääosiltaan Kuopioon ja isoonjakoon liittyviä maanmittaustoimistusten asiakirjoja oli viety venäläisiltä piiloon Pielavedelle. Vain osa lääninhallituksen asiakirjoista kuljetettiin rautaisessa kassakirstussa ensin keväällä 1808 Iisalmeen Simon Wilhelm Carpelanin luo ja sieltä jossain vaiheessa Ouluun, jossa kirstu oli rikottu ja asiakirjat hävinneet.³⁹⁵

Vieremällä Sandels asetti tarvittavat kenttävartiot turvaamaan joukkoja, jotta nämä saisivat muonaa ja tarvitsemaansa lepoa. Kapea Vieremänjoki ei ollut puolustuksellisesti hyvä paikka, eikä siellä ollut riittävästi majoitustilaakaan, minkä vuoksi joukot jatkoivat vain pienen levähdyksen jälkeen kymmenen kilometriä pohjoiseen Salahmille. Vain eversti Aminoffin johtama jälkijoukko jäi Vieremälle. Salahmillakaan ei ollut Paloisvirran ja Koljonvirran veroista puolustusasemaa. Kylässä oli vain kaksi maalaistaloa, joihin koko prikaatin olisi pitänyt majoittua. Sää oli kylmä ja kostea. Välillä satoi räntää, luntakin, mutta pakkaneen ei ollut kireä. Maa oli märkä ja kylmä. Joukot rakensivat risumajoja (*riskojoj*) ja maakuoppia (*jordkulor*), jotta edes jotenkin pystyisivät suojautumaan sään ankaruudelta. Sairaat pyrittiin lähettämään eteenpäin Oulua kohti.³⁹⁶ Eversti Gustaf Fahlander kuvasi Salahmin olosuhteita kirjeessään kapteeni Henrik Robert Spärelle, joka oli Sandelsin osaston sairashoitolaitoksen esimies. Kirje on päivätty Salahmillä 7.11.1808:

– – Olemme rakentaneet täällä varustuksia, mutta ruoan puute niin ihmisillä kuin hevosilla tehneen tämän työn hyödyttömäksi, ellei uusia apuneuvoja ilmaannu.³⁹⁷

Fahlander totesi kirjeessään, että prikaati oli majoillut Koljonvirran taistelupäivästä lähtien paljaan taivaan alla. Väkeä sairastui, ”niin että Sinun onnettomien hoitolaistesi luku kyllä päivä päivältä enenee.” Senhetkisen tiedon mukaan prikaatissa oli yli kaksituhatta sairasta, ”mutta arvaan kuitenkin, että melkoinen

³⁹³ Montgomery II 1842, 113; Burman 1858, 76–77; Nelsson 2008 (2001), 160.

³⁹⁴ Rissanen 1927, 431.

³⁹⁵ Kokkonen 2009b.

³⁹⁶ Montgomery II 1842, 113; Burman 1858, 76–77; Nelsson 2008 (2001), 161; Sorvali 2005, 203.

³⁹⁷ Danielson 1896, 523.

määrä heitä on jo päässyt kurjuudestaan”, Fahlander toteaa ilmeisen sarkastisesti.³⁹⁸ Salahmin kurjia majoitusolosuhteita kuvasi myös Montgomery muistelmissaan:

Ahtaus oli niin suuri, että seitsemän upseerin, viiden aliupseerin ja 50 miehen täytyi asua yhdessä ainokaisessa savupirtissä, joka oli kooltaan vaivaiset 12 neliökynnärää (*quadrat-alnar*). Maattiin pöydillä, penkeillä ja uuninpäällä, ja jopa sen sisällä. Ilman savupirteissä olevaa käytännöllistä vetoaukkoa katossa (savun ulosmenemiseksi), olisi ihmismassa ja heidän hengityksensä (*utdunstning*) aiheuttaneet välittömästi epämiellyttäviä sairauksia, joissa ei ollut mitään ilonaiheita.³⁹⁹

Salahmilla ollut Vaasan rykmentin sotamies Mickel Hoff (1782–1863) kertoi myöhemmin, että sotilaat nukkuivat paljasta maata vasten. Tulen ääressä he kääntyivät jatkuvasti puolelta toiselle pitääkseen itsensä lämpimänä ja kuivana märkää maata vasten, mutta näin yläpuoli kastui sateesta ja rännästä. Monet miehistä, heidän joukossaan Michel Hoff, sairastuivat kenttäkuumeeseen (*fältfeber, typhus*). He matkasivat heikossa ja kurjassa kunnossa Ouluun ja sieltä edelleen Kellon sairaalaan, joka sijaitsi Haukiputaan kappelissa Iin pitäjässä.⁴⁰⁰ Sodan aikana 16-vuotias kajaanilainen aliupseeri Gustaf Montgomery muistelee aivan Michel Hoffin tapaan vuonna 1842 Suomen sodan aikaista leiripaikkaansa Iisalmen pitäjän pohjoisosassa:

Minut oli miesteni kanssa määrätty leirytyämään soiseen paikkaan, jossa meidän oli sytytettävä ympärillemme nuotioita. Oli kääntyiltävä vähän väliä, jotta voisi pysyä lämpimänä ja kuivana, sillä maata vasten oleva puoli kastui, samoin kuin yläpuolekin, jos satoi vettä tai lunta. Miehistöllä oli päällystakit, vaikka ne olivatkin lopen kulumuneita. Aliupseereilla ei niitä kuitenkaan ollut, siis ei minullakaan. Minulla ei ollut minkäänlaisia päällysvaatteita, ja saman kohtalon kokivat varmasti monet. Nuoruus ja vahva terveys korvasivat kaiken.⁴⁰¹

Elintarvikkeita ei ollut riittävästi, ja ne vähäisetkin olivat heikkolaatuisia. Miehistö ja päällystö kärsivät todellisesta ruoanpuutteesta. Rahaa oli niukalti, muttei paikkakunnalta olisi ollut mitään ostettavakaan.⁴⁰² Nälän lisäksi sotilaat kärsivät hengenvaarallisista tautiepidemioista, joilta oli vaikea kurjissa oloissa välttyä. Savon jalkaväkirykmentissä nuorena luutnanttina palvellut Gregori Aminoff kirjoitti niin ikään perääntymisvaiheesta:

Joukkojen tässä vaiheessa kokemat niin fyysiset kuin henkisetkin ankarat raskaudet voi hyvin käsittää, kun ottaa huomioon, miten pitkälle syksy oli edennyt ja että oltiin 64. pohjoisella leveysasteella sodan nyt neljännen kerran seitsemän kuukauden aikana hävittämässä maassa. Jo 14. syyskuuta annettiin yleiskäsky, jonka mukaan kuudeksi päiväksi varatusta muonituksesta miehistön oli otettava kahden päivän osuutensa käteisenä rahana. Tämä merkitsi toisin sanottuna annoksen kutistumista kolmanneksella. Mitäpä mies voi käteisellä saada sodan köyhdyttämässä maassa, missä

³⁹⁸ Danielson 1896, 523.

³⁹⁹ Michaildovski-Danielski 1850, 126; Montgomery II, 113.

⁴⁰⁰ Sorvali 2005, 203. Suomen sodan veteraanin Michel Hoffin (Fagerström) suullisen kertomuksen on kirjoittanut muistiin rovasti Frans Oskar Durchman joulukuussa 1858. Käsikirjoitusta säilytetään Oulun yliopiston pääkirjastossa, jossa se kuuluu piispa J. A. Mannerman kokoelmaan.

⁴⁰¹ Nelsson 2008 (2001), 163; Montgomery II 1842, 114, alaviite 1.

⁴⁰² Montgomery II 1842, 114.

rahalla ei voinut ostaa mitään. Ylivoiman nujertamana hän näki avoimeksi vain peräytymistien kohti Tornion lumikenttiä, jos pystyisi välttymään siltä, että hänet jätettäisiin sairaana makaamaan johonkin kurjaan sairastupaan. – – Kun kaikki tämä otetaan huomioon, ei varmaankaan voida hämmästellä sitä, että taudit, tyytymättömyys ja välinpitämättömyys hiipivät tämän urhoollisen armeijan riveihin ja että ilmeni oireita kaikkien armeijoiden kaikista koettelemuksista pahimpana pitämään riesaan – karkuruuteen.⁴⁰³

Venäläiset eivät kovinkaan paljon häirinneet Sandelsin perääntymistä, mutta paikallisille he aiheuttivat edelleen suurta räsitusta. Bulgarian mukaan ruotsalaisten ja suomalaisten tilanne oli helpompi, ”meidän tilanteemme rinnalla ylellisyyttä, kun he perääntyessään keräsivät talonpojilta kaiken mitä saatavissa oli ja heillä oli myös ajoneuvoja kuljetuksiin”.⁴⁰⁴ Tutshkovin alaisuudessa oli noin 7 000 miestä. Koljonvirran taistelun jälkeen suurin osa venäläisistä joukoista oli Paloisilla, Ulmalassa, Taipaleessa ja Nerkoolla, joista lähimmät sijaitsivat puolen peninkulman (viiden kilometrin) päässä ja kaukaisimmat 1,5 peninkulman (15 kilometrin) päässä Virran sillalta. Kaartinjääkärit, venäläisten oma henkivartiokaartin krenatöörirykmentti, Tallinnan rykmentti, Nizovskin rykmentti, ulaanit, rakuunat ja tykistön miehet majailivat Paloisilla ja Iisalmen kirkonkylässä. Koljonvirran toisella puolella venäläisiä oli aina Valkeisille saakka. Noin 400 miestä oli sijoitettu Fredriksdalin kartanon ja Valkeisten välille eli pääasiassa Partalan kylään: viisi joukkuetta ulaanirykmentistä, yksi eskadroona Mitaun rakuunarykmentistä ja 50 kasakkaa, jotka olivat Kaarakkalan sillan eteläpuolella. Lisäksi Partalan ja Linnan maastoissa olivat Tenginskin ja Navaginskin musketöörirykmentit. Kaksi pataljoonaa krenatöörejä oli tuhoutuneen Kauppilan luona. Virran sillan tienoilla oli kaikkiaan noin tuhat miestä. Tykistö sijoittui patterilinoituksiin, joita rakennettiin rannoille sillan lähelle. Kenraalimajuri Rahmanovin prikaati oli tykistöpatterien takana puolen virstan päässä. Kenraalimajuri Labanovin prikaati oli asettunut kirkonkylän lähelle ja sen eteläpuolelle. Kenraalit Gertjoff ja Aleksejev pitivät majaansa Fredriksdalin kartanossa ja Partalan kylässä, Tutshkov todennäköisesti pappilassa.⁴⁰⁵

Syksyiset säät alkoivat merkittävästi lisätä sairastelua, joka verotti joukkojen vahvuuksia ja voimia. Marraskuun 1. päivänä Sandelsin prikaatin kirjavahvuuteen kuului 6 300 miestä, mutta näistä runsas kolmasosa, 2 300 sotilasta, oli sairaana. Päivät olivat jo lyhyitä, ilmat sateisia ja harmaita. Molemmat osapuolet joutuivat hajaantumaan seudulle etsimään ruokaa ja rehua, mikä hidasti joukkojen perääntymistä ja etenemistä. Tässä tilanteessa Sandels päätti vielä teettää koukkauksen Vänninmäen kautta kenraali Tutshkovin joukkojen itäistä sivustaa vastaan. Sandels antoi 7. marraskuuta ohjeet Dunckerille. Kirjeestä selviää venäläisten joukkojen tuolloinen sijainti. Venäläiset pitivät päämajaansa Fredriksdalin kartanossa. Lisäksi noin tuhat miestä oli majoittuneena Virran sillan ja Valkeisten kylän välillä olevissa taloissa ja torpissa. Venäläisten pääjoukot olivat kuitenkin Paloiskylässä (*”öster om Idensalmi kyrcka uti Palois by”*). Näiden kylien talot

⁴⁰³ Aminoff 1839, 86–87, suomennos Nelsson 2008 (2001), 164.

⁴⁰⁴ Bulgarian 1996 (1848), 152.

⁴⁰⁵ Aminoff 1839, 89; Burman 1858, 78; Generalstaben V:II 1910, 416–417; Montgomery 1842, 116; Nelsson 2008 (2001), 166.

kärsivät merkittävästä aineellisista menetyksistä. Marraskuun 11. päivä klo 2–3 aamuyöllä Dunckerin joukot olivat Virran sillan läheisyydessä. Venäläiset olivat saaneet vihiä koukkaussuunnitelmasta, ja he olivat odottamassa lähestyviä Dunckerin joukkoja jo Iijärven eteläisen lahden poukaman kohdalla.⁴⁰⁶

Kenraalimajuriksi ylennetyn Sandelsin 5. prikaati sai päämajasta käskyn kiirehtiä Vieremältä Pulkkilan kautta Rantsilaan, jonne perääntyminen aloitettiin 14. marraskuuta. Venäläisten halu ja kyky seurata suomalaisten kannoilla oli heikentynyt, sillä huolto ei pysynyt mukana surkeassa kunnossa olevilla teillä eikä alueelta löytynyt riittävästi syötävää. Venäläiset aloittivat marssin Iisalmen kirkonkylästä Vieremälle 15. marraskuuta, ja jatkoivat seuraavana päivänä Salahmille. Marraskuun 17. päivä he marssivat Ahokylään Oulun läänin puolelle. Marraskuun 19. päivä solmittiin aselepo Olkijoella. Sen mukaan Ruotsin joukkojen oli vetäydyttävä Kaakamajoen länsipuolelle. Ruotsin viimeiset joukot ylittivät Kemijoen 13. joulukuuta 1808.⁴⁰⁷ Sotajoukot jättivät jälkeensä ruoan puutteesta, kulkutautiepidemioista ja aineellisista vahingoista kärsivän Iisalmen.

---

⁴⁰⁶ Generalstabens V:II 1910, liite 63; Hårdstedt 2006, 210; Vihola 2008b, 32–33; Burman 1858, 78–80; Salomaa 1983,72.

⁴⁰⁷ Aminoff 1839, 95; Montgomery 1842, 119; Burman 1858, 81; Nelsson 2008 (2001), 175–176; RGVIA, Fond 846, opis 16, Osa 1, Pääesikunnan sotatieteellinen arkisto, numero 3278, Kenraali, kreivi Buxhoevdenin raportti keisarille ajalta 22.–25.10.1808, päiväkirja.

3 SODAN HINTA

3.1 Sotavahinkojen inventointi talvella 1808–1809

3.1.1 Venäläisten lupaukset korvauksista

Osa kotitalouksista kärsi huomattavia aineellisia vahinkoja Suomen sodan aikaan, mikä koetteli perheiden taloudellista resilienssiä. Menetyksiä on mahdollista arvioida siviilien tekemien sotavahinkoluetteloiden avulla. Kuten edellä on useaan otteeseen tullut ilmi, mielialoja rauhoittaakseen ja kansannousuja estääkseen ylipäällikkö Buxhoevden lupasi jo varhain suomalaisille, että venäläisten sotilaiden siviiliväestölle aiheuttamat aineelliset menetykset korvattaisiin. (Ks. luku 2.1.) Aivan ensimmäisestä, ennen sotaa annetusta julistuksesta alkaen venäläiset vakuuttivat suomalaisille, että maksutta armeijan huoltoa varten otetusta omaisuudesta oli mahdollista hakea korvausta: kaikki, mitä sotaväen ”ylöspitämiseksi” tarvittaisiin, tultaisiin ”kohda Rahassa maxetuxi, sãvinnon jälkeen”.⁴⁰⁸

Maaseudun kihlakuntien ja kaupunkien maistraattien tehtäväksi tuli käsitellä väestön korvausvaatimukset. Buxhoevdenin käräjätuomareille keväällä 1808 lähettämän kirjeen perusteella sotatoimissa syntyneet vahingot, sotilaiden varkaudet, ilkivalta ja kosto-operaatiot ruotsalaisia yhteistoimijoita (*kollaboratörer*) vastaan olivat korvauksenalaisia. Pappien oli kuulutettava kirkosta seurakuntalaisilleen, että sotakorvauksia oli mahdollista hakea, ja antaa myös menettelyohjeet. Maaliskuun lopulla 1808 Buxhoevden lupasi, että myös joukkojen marsseista aiheutuneet vahingot korvattaisiin. Ylipäällikön julistusten ja kuulutusten perusteella sotavahinkoja kärsineet henkilöt alkoivat lähettää korvauspyyntöjä joko

---

⁴⁰⁸ Buxhoevdenin julistus, Hamina 18.2.1808 (6.2.1808), *Åttioåriga minnen* 1890, 7. Ero gregoriaanisen ja juliaanisen kalenterin välillä oli tuolloin 12 päivää. Buxhoevdenin suomenkielinen julistus 18.2.1808, Valvoja nro 2, 1.1.1908.

suoraan tai maaherran välityksellä venäläisten joukkojen ylipäällikölle Buxhoevdenille, jolle oli uskottu valloitetujen alueiden sekä sotilaallinen että siviilihallinnollinen johto.⁴⁰⁹

Kesällä 1808 venäläisten ja suomalaisen paikallisväestön suhde huonontui. Venäläiset kärsivät taisteluissa vastoinkäymisiä, pelkäsivät kansannousuja ja yrittivät turhaan vannottaa uskollisuudenvaloja. Tässä vaiheessa Buxhoevden perusti komitean, jotta saisi kapinahankkeista ajoissa tiedon ja pystyisi rauhoittamaan väestöä. Keisarillisen komitean tarkoituksena oli tutkia venäläisen sotaväen tai siviilivirkamiesten väitettyjä vääryyksiä. Komitea valmisteli asioita ennen niiden esittelyä ylipäällikölle. Komitean usein käsittelemiin asioihin kuuluivat venäläisten sotilaiden tekemät ryöstöt, varkaudet ja pahoinpitelyt, jotka toisinaan olivat johtaneet uhrien kuolemaan. Komitean työskentely ei koskettanut Iisalmea ennen lokakuuta eikä pitäjistä korvausanomuksia tehty ennen marraskuuta 1808.⁴¹⁰

Lokakuun alkupuolella Buxhoevden määräsi maaherroja kuuluttamaan, että venäläisten sotilaiden väärin kohtelemien tulisi kääntyä lähimmän venäläisten joukkojen päällikön puoleen ja pyytää hyvitystä. Jos tämä ei onnistuisi, tulisi asianosaisen antaa asia tutkittavaksi maan lakien mukaan, ja vasta sen jälkeen lähettää kaikki tiedot ja todisteet komitealle ratkaisua varten.⁴¹¹ Tämänäköisestä toiminnasta ei ole Iisalmeasta jäänyt dokumentteja, mutta kirkkoväärti Niilo Kärkkäinen (1802–1860) kertoi omana henkilökohtaisena muistonaan *Suomettarissa* vuonna 1859, kuinka hän oli hakenut suojelusta kotitalolleen henkilökohtaisesti ruhtinas Dolgorukilta, venäläisten etujoukkojen komentajalta. Kuten aiemmin on jo huomautettu, Kärkkäinen todennäköisesti kertoi isältään tai veljeltään kuulemaansa. Joka tapauksessa Kärkkäisen mukaan venäläiset sotilaat olivat Lohtajan aselevon ja Koljonvirran taistelun välisenä aikana lokakuussa 1808 soutuaneet Poroveden etelärannalla talosta taloon ja ottaneet niistä, mitä irti saivat. Tarinan perusteella kotitalouksien menetykset olivat merkittäviä. Poroveden Niiralaniemessä asunut kirkkoväärti muisteli syksyä 1808:

– – Tämän tähden kaikki rahvas pakeni, mitkä korpeen mitkä muualle, ja niin oli isäni myös puuhassa jättämään talomme autioksi. Silloin minä vastoin isäni tahtoa lähdin puhuttelemaan Venäläisten kenraalia. Soudettuani Poroselän poikki Ahmon rantaan, nousin maalle ja minut tehtiin heti vangiksi – – Viimein tuli siihen yksi herrasmies, joka suomeksi kysyi asiaani, ja sen kuultua pyörähti huoneeseen takasi, mistä sitten palasi toisen herrasmiehen kanssa, joka oli pitempi, nuorempi, kaunisnäköinen ja hyvissä vaatteissa. Tälle nöyryyteni osoitettua puhutteli se ensimmäinen herra minua näin: ”herra kenraali kiittää sinua siitä, että tulit suojelusta pyytämään. Venäen armollinen keisari on kyllä ottanut Suomen kansan suojelukseensa ja kieltänyt sotaväkensä kenenkään pahaa tekemästä. Vaan näin suurta joukkoa on mahdoton pitää semmoisessa kurissa, ett’ei tätä keisarin ja kenraalien kovaa kieltoa rikotaisi. Niinpä antaa nyt herra kenraali sinun kotiisi tulemaan tämän sotamiehen, joka estää kaikki venäläiset pahantekijät talostasi. Jos rahvaalla on mitään myötävää, sitä

⁴⁰⁹ Nygård 1999, 351; Handlingar rörande... I 1893, Kunggörelse: Buxhoevden, 16.2.1808, s. 586, Proclamation: Buxhoevden 12.3.1808, s. 587, 10.9.1808 nro 731, s. 363; von Bonsdorff 1929, 387–388.

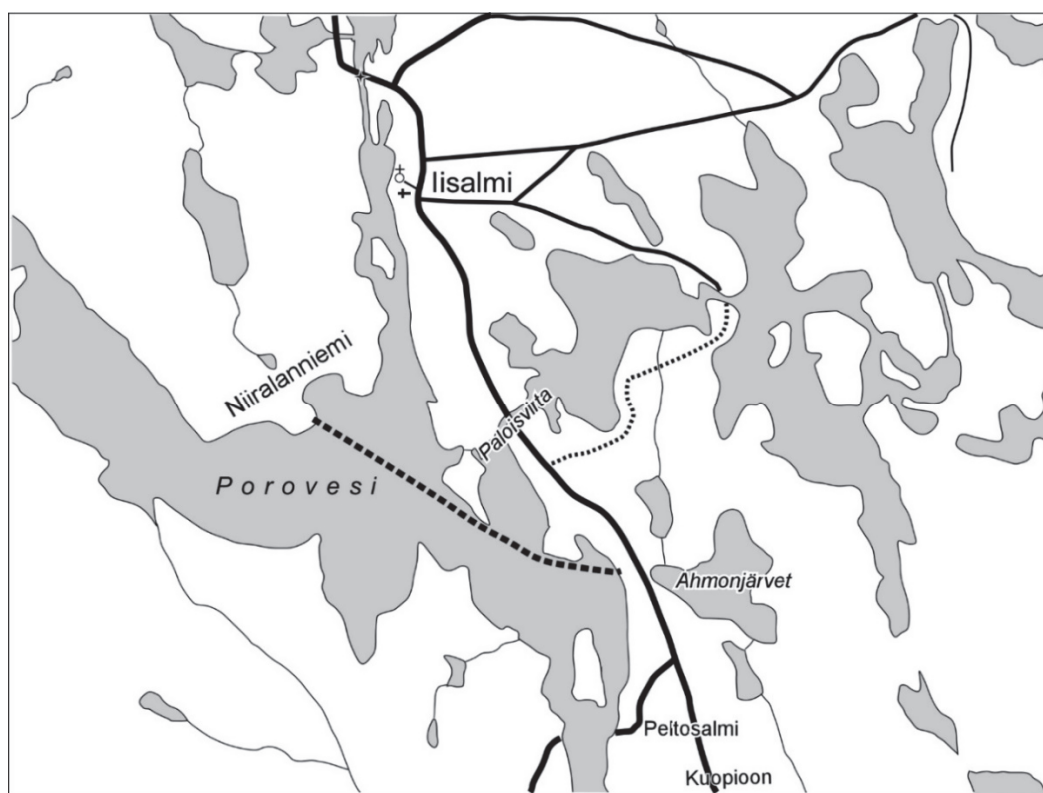
⁴¹⁰ Buxhoevden, Turku 27.7.1808 (15.7.1808), Åttioåriga minnen 1890, 77–78; Handlingar rörande... I 1893, Publikation 15.7.1808, nro 551, 265–266; Möller 1945, 80, 88.

⁴¹¹ Handlingar rörande... I 1893, Till Landshöfdingen von Troil, Munck, Lode och Landshöfdinge Embetet i Wasa, nrot 807–810, s. 404.

ei saa väkivallalla eikä ilmaiseksi ottaa, vaan pitää sotaväen aina maksaa täysi hinta. Sano se naapureillesi ja kiellä heitä pakenemasta kotoansa”. – ⁴¹²

Niilo Kärkkäisen tarina herättää kysymyksen, olisiko venäläistä sotilasta liiennyt turvaamaan muonapalkalla yhden talon omaisuutta. Vastaus voi hyvin olla myönteinen, kun tiedämme venäläistenkin sotilaiden kärsineen nälästä ja majoittumisen ahtaudesta. Niiralanniemen sijainti Poroveden rannalla ja varsin lähellä aselepolinjaa oli sellainen, että venäläiset katsoivat todennäköisesti pienestä venäläisestä vartiosta olevan hyötyä tuolla suunnalla – varsinkin, kun Sandels oli sijoittanut oman vartioston samalle rannalle lähelle Kuosmansaarta. (KARTTA 6.)

KARTTA 6 Niilo Kärkkäisen matka tapaamaan venäläisten päällikköä.

Karttapohja: Generalstaben V:III 1910, Kartta XL II. Kertomuksessaan Niilo Kärkkäinen soutu Poroveden yli Ahmonjärviä lähinnä olevaan lahdenpohjukkaan, jossa hänet otettiin kiinni. Hänet vietiin Packmannien kartanoon (Ulmala 5), joka sijaitsi Ahmonjärvien välisellä alueella.

Niilo Kärkkäisen perhe ei kuitenkaan säästynyt sotavahingoilta. Iisalmen talvikäräjillä käsiteltiin 1. huhtikuuta 1809 talollinen Niilo Kärkkäisen korvausanomus, joka suuruudeltaan lähenteli 1 200 riksiä. Se oli lähes kymmenkertainen keskimääräiseen iisalmelaiseen vahinkoluetteloon verrattuna. Koljonvirran taistelun jälkeen venäläisiä pakeni myös Niiralanniemen suuntaan. Niiralanniemi kuului Iisalmen pitäjän vauraimpiin taloihin, joten sieltä oli mistä ottaa, mutta

⁴¹² Suometar 3.6.1859. Niilo Kärkkäinen, ”1808 vuoden sodasta Suomessa palanen. Koljonvirran tappelu Iisalmessa”.

vahinkojen osittainen liioittelukin voi olla mahdollista. Kärkkäiseltä venäläiset olivat ”väkivalloin” vieneet muun muassa 13 tynnyrillistä viljaa, hevosen, peräti 20 lehmää, viisi hiehoa, härän, 16 lammasta, sikoja ja heiniä. Vietyjen tavaroiden joukossa oli suolalihaa, leipää, tupakanlehtiä ja vehnä jauhoja sekä runsaasti erilaisia vaatteita lammasturkeista villasukkiin. Kärkkäisen luettelemat menetykset liittyivät olennaisesti asioihin, joita nälkäiset ja rähjäisissä vaatteissa olleet sotilaat tarvitsivat syksyn kylmyydessä. Hevosta tarvittiin tavaroiden kuljettamiseen. Niiralanniemen sotavahingot olivat huomattavan suuret, vaikka se ei sijainnut taistelukentällä. Karjaa, hevosen ja merkittävän määrän viljaa menettänyt Niilo Kärkkäinen oli saanut venäläisiltä korvaukseksi 11 hopearuplaa, 10 ruplan setelin ja 5 riikintaalera valtionvelkasetelinä.⁴¹³

Tietoa ei ole siitä, yrittivätkö iisalmelaiset saada korvauksia pakko-otoista ja muista sotilaiden aiheuttamista menetyksistä heti niiden tapahduttua ja suoraan venäläisten upseereiden kanssa neuvottelemalla. Maaseuturahvas koki menetyksensä kuitenkin niin suuriksi, että niistä kannatti anoa korvausta. Kun yhä useampi suomalainen korvauksenhakija alkoi kesän ja syksyn aikana 1808 käännyttyä Buxhoevdenin puoleen, tämä alkoi painottaa, että hakijan vahinkoihin oli saatava lisäselvitystä laillisen tutkimuksen avulla ja/tai verifioitava vahinko oikeudessa. Vuoden 1808 loppupuolelta lähtien anojilta vaadittiin vahinkojen vahvistamista alioikeudessa joko jäävittömien todistajien avulla tai valalla vannoen. Iisalmelaisten ensimmäinen korvaushakemus on päivätty marraskuun alkupuolelle.⁴¹⁴

Joulukuussa 1808 Buxhoevden määräsi maaherrat pikakirjein vaatimaan kruunun palveluskunnalta laskuja niistä rahoista, joita läänin asukkailla oli vaadittavanaan ennen joulukuuta suoritetuista muona- ja muista kuljetuksista. Maaherrojen tuli laatia myös luettelot viljan ja heinän pakko-otoista, kannetusta veroviljasta ja -heinästä sekä yleensäkin kaikista vaatimuksista, joita läänin asukkailla oli esitettävänäan keisarillisille kassoille. Savon ja Karjalan lääni oli edelleen vailla maaherraa, mutta luetteloita tehtiin sielläkin. Paikallishallinto välitti käräjillä vahvistetut yksityishenkilöiden vahinkoluettelot edelleen lääninkansliaan, josta ne lähetettiin Buxhoevdenin kansliaan ja niitä varten erikseen kesällä 1808 perustettuun komiteaan.⁴¹⁵

Valmistelevan komitean asema ei perustunut lakiin tai asetukseen, vaan yksinomaan ylipäällikölle myönnettyyn poikkeuksellisen laajaan valtaan. Sen olemassaolo riippui ylipäällikön henkilöstä ja hänen tahdostaan. Kun kreivi Buxhoevden vuoden 1808 lopulla joutui epäsuosioon ja sai eron virastaan, komitea lakkautettiin. Joulukuun 29. päivänä 1808 komitea lähetti viranomaisille kirjeen, jossa se viitaten sotatoimien vähenemiseen ja olojen järjestymiseen ilmoitti

⁴¹³ Pien-Savon ylinen tk, Iisalmen kärjäkunnan varsinaisasiain pkt 1809, 1.4.1809 § 889.

⁴¹⁴ Handlingar rörande... I 1893, Till Landshöfdingen von Troil 22.6.1808, nro 454, s. 205, Resolution 25.7.1808, nro 465, s. 213, Till Landshöfdingen von Troil 3.8.1808, nro 625, s. 308–309, Till Landshöfdingen von Troil 21.8.1808, nro 676, s. 338–339, Resolution 17.12.1808, nro 1125, s. 559, Resolution 17.12.1808, nro 1134, s. 562; SOTAVAH Cca:25, 4.11.1808 § 448 (Costiander) ja 5.11.1808 § 112 (Ryhänen).

⁴¹⁵ Handlingar rörande... I 1893, Till Landshöfdingen von Troil, Baron Munck, Lode, Embetet i Wasa och i Uleåborg 18.12.1808, nrot 1134–1138, s. 562–563; Hårdstedt 2006, 233–234.

toimintansa päättyneen. Sotilashenkilöihin kohdistuneet valitukset oli vastaisuudessa jätettävä siviilivirkamiehille, jotka vaatisivat asianomaisille hyvitystä venäläisiltä sotilasviranomaisilta. Komitea oli toiminnassa heinäkuusta joulukuun loppuun 1808 ja vaikutti osaltaan tyynnyttävästi mielialoihin ja herätti luottamusta uuteen vallanpitäjään.⁴¹⁶

Kenraalikuvernööri Sprengtportenin kehotuksesta maaherrat kuuluttivat vielä toukokuun alkupuolella 1809 korvausmahdollisuudesta. Niiden, joilla oli saamia elintarvikkeitten toimituksista venäläisille, auktorisoiduista pakko-otoista tai kuljetuksista Venäjän armeijalle ylipäällikkö Buxhoevdenin ajalta, tuli lähettää lailliset laskunsa. Laskut oli lähetettävä maaherranvirastoon niin, että ne ehtisivät 27. toukokuuta 1809 mennessä kenraalikuvernöörille. Myös Porvoon valtiopäivillä jätettiin sotakorvauksiin liittyviä anomuksia kenraalikuvernööri Sprengtportenille.⁴¹⁷ Valtiopäivillä sotavahinkoja ja niiden korvaamista käsiteltiin suoraan kahdeksassa valituksessa, joista yksi tuli Vähä-Savon eli Pien-Savon yläosan kihlakunnasta, johon Iisalmen pitäjä kuului. Pohjoissavolaiset talonpojat halusivat kiirehtiä korvausten maksamista sekä uudistaa heistä kohtuuttomalta tuntunutta verotusta.⁴¹⁸

3.1.2 Vahinkojen luettelointi Iisalmen pitäjässä

Ensimmäiset iisalmelaisten korvausanomukset laadittiin marraskuussa 1808, jolloin alue oli siirtynyt Venäjän armeijan hallintaan. Tietoja vahingoista kerättiin pitäjistä erittäin aktiivisesti marras-, joulukuun ja tammikuussa, jonkin verran sen jälkeenkin. Kirkkoherran tehtäviä hoitanut pastori Pehr Johan Collan teki ensimmäisen koonnin iisalmelaisista vahingonkäräjistä, heidän kotikylistään ja sosiaalisesta asemastaan sekä vahinkojen kokonaissummasta. Luettelo on päivätty Iisalmen talvikäräjien aikaan 17. maaliskuuta 1809. Listassa oli tuossa vaiheessa 638 pitäjäläisen tiedot.⁴¹⁹ Tietoja vahingoista kertyi koko ajan lisää, eikä Collanin listaus ollut vielä täydellinen.

Iisalmelaisten korvaushakemukset verifioitiin liki poikkeuksetta talvi- ja syyskäräjillä 1809. Jo luettelon lopussa, ennen hakijan tai hänen valtuuttamansa henkilön puumerkkejä, oli yleensä vakuutus: vahingon kärsinyt vannoi antamansa tiedot oikeiksi. Jonkin verran luetteloissa käytettiin myös todistajia. Kaikki iisalmelaisten korvausanomukset on kirjoitettu ruotsiksi. Käräjillä ne kuitenkin luettiin suomeksi, minkä jälkeen korvauksenhakija tai hänen valtuuttamansa henkilö vahvisti tiedot oikeiksi vannomalla valan kaksi sormeaa Raamatun päällä. Korvauksenpyytäjälle annettiin ote oikeuden pöytäkirjasta. Toimituskulut olivat kymmenen killinkiä.⁴²⁰

⁴¹⁶ Möller 1945, 91.

⁴¹⁷ Hårdstedt 1999a, 332.

⁴¹⁸ KA, Porvoon valtiopäivien kokoelma, talonpoikaissäädyn konseptipkt 1809, 1363 (Ote Kuopion pitäjän kk:n käräjäpöytäkirjasta 7.3.1809 § 3); Jääskeläinen 2000, 32.

⁴¹⁹ Pehr Joh. Collan 17. maaliskuuta 1809. KA, Digitaaliarkisto, Buxhoevdenin siviilikanslia, Vahinkokorvausanomukset tutkimuspöytäkirjoineen, nrot 140-144.

⁴²⁰ Esimerkki sotavahingon verifioinnista KA, SOTAVAH Caa:25, Paavo Nissinen 30.3.1809, § 821.

Talvi- ja syyskäräjille 1809 iisalmelaiset tekivät yhteensä 665 hakemusta. Talvikäräjiä istutettiin 33-vuotiaan varatuomari Gabriel Heinricuksen (1775–1836) johdolla Åkersundin kartanossa Ulmalan kylässä parin viikon ajan: 14.3.–4.4.1809. Heinricius oli pitäjän hyväpalkkaisin henkilö. Kihlakunnan tuomarin vuosipalkka oli keskimäärin 1 360 riksiä. Hänen johdollaan verifioitiin iisalmelaisten sotavahingot. Epäilemättä käräjätuomari Heinriciukselle muodostui hyvä kokonaiskäsitys sodan vaikutuksista Iisalmen pitäjään. Hän näyttää käyttäneen sodanjälkeistä tilannetta myös hyväkseen hankkimalla useita paikallisia tiloja omistukseensa, mitä ilmeisemmin edulliseen hintaan. Heinricius on esimerkki henkilöstä, joka hyötyi sodan seurauksista.⁴²¹ Talvikäräjillä käsiteltiin liki kaikki iisalmelaisten korvausanomukset, yhteensä 657. Vain kahdeksan anomusta käsiteltiin syyskäräjillä.⁴²² Pappilan sekä kirkon ja pitäjätuvan kärsimistä suurista vahingoista ei ole käytössä hinta-arvioita, koska venäläiset olivat luvanneet korvata vain yksityishenkilöiden kärsimät vahingot.⁴²³

Hyvämaineisten henkilöiden ei ollut pakko hankkia todistajia vahingoilleen. Hyvämaineisuus liitettiin lähinnä säätyläisiin. Heistä osan tiedetään lähettäneen korvaushakemuksen suoraan maaherralle ilman käräjäoikeuden käsitteilyä. He saattoivat myös kiirehtiä asiaansa, kuten maisteri Johan Niklas Gummeruksen leskirouva Lovisa Jack ja hänen kälynsä, varapastori Jakob Gummeruksen leski Hedvig Margaretha Aminoff tekivät⁴²⁴. Yleensä säätyläiset olivat kirjoittaneet kirjoitustaitoisina anomuksensa itse, eikä heillä välttämättä ollut todistajia vahinkoluetteloilleen.⁴²⁵ Esimerkiksi Vieremän Kyrönniemessä asuva kappalainen Eric Waldén oli laatinut oman korvausanomuksensa. Kappalaispappila sijaitsi noin kolmekymmentä kilometriä Iisalmen kirkolta pohjoiseen Vieremäjärven rannalla. Waldén ei ollut erityisen pidetty Iisalmessa, vaan pitäjäläisillä oli hänestä milloin mitään muistuttamista. Kappalaisen kotitalous joutui venäläisten väkivaltaisen ryöstelyn kohteeksi, mikä lienee motivoinut häntä pitäjäläisten vahinkoluetteloiden ahkeraan kokoamiseen. Waldén teki yli 576 rixsin luettelon menettämästään irtaimesta omaisuudesta.⁴²⁶

⁴²¹ Valta 2005, 64; Kotivuori 2005, nro 11322 (Gabriel Heinricius). Heinricius asui samoilla seuduilla. Hän omisti ison Väisälän tilan Iisalmen Ahmolla. Tuomari oli naimisissa Pielaveden kappalaisen Jaakko Gummeruksen tyttären Sofia Charlottan (k. 1862) kanssa. Keväällä talonpoikaisjoukkoja Iisalmessa johtanut ja kahakassa kuolettavasti haavoittunut Peltosalmen kartanon omistaja ja triviaalikoulun opettaja, maisteri Johan Niklas Gummerus (ks. *tarkemmin luku 2.5*) oli Sofia Charlottan setä.

⁴²² Näiden kaikkiaan 665 iisalmelaishakemuksen lisäksi hallituskonseljin arkistossa on 14 iisalmelaisten anomusta, joita en ole tähän mennessä pystynyt identifioimaan vuoden 1809 käräjäpöytäkirjojen joukosta. Pitäjäläisten teettämien hakemusten määrä on siis enimmäkseen 679. Niistä osa saattaa olla samoja, mutta henkilön nimi on esimerkiksi kirjoitettu niin, etten ole tunnistanut hakijaa käräjillä käsitellyistä. Osa voi olla vuosina 1810–13 kihlakunnanoikeuksissa käsiteltyjä hakemuksia, joita en ole tutkinut. KA, SE, TA, kmtk, saap. asiakirjat, Ed 6, Ed8, Ed11 ja Ed29.

⁴²³ KA, SOTAVAH Caa:26, 14.6.1809 § 79; Iisalmen srk, piispantarkastusten pkt 1811–1844, II Cd:3, Pöytäkirja 1811; Rissanen 1927, 432.

⁴²⁴ KA, SE, TA, kmtk, saap. asiakirjat, Ed 6, 6.3.1813 saap. asiakirjat (verifioidun käräjäpöytäkirjan otteet keväältä 1809 Lovisa Jackilta ja Hedvig Margaretha Gummerukselta).

⁴²⁵ Rantanen 2014, 210.

⁴²⁶ KA, SOTAVAH Caa:25, 1.4.1809 § 927.

Kappalaisen virkatalossa sotilaat olivat tehneet ilkivaltaa. Menetetyt elintarvikkeet kertovat osaltaan Waldénin keskimääräistä seurakuntalaista paremmasta elintasosta ja syksyn ruokavarastojen kylläisyydestä, josta nälkäiset venäläiset sotilaat varmasti ilahtuivat ja jollaisista ei nälänhädän partaalla olevissa iisalmelaistorpissa osattu edes unelmoida. Kyrönniemestä oli nimittäin viety 36 kappaa ohraa, neljä leiviskää leipää, leiviskä voita, kolmesta lehmästä tehtyä syltityä, kahdeksan leiviskää suolattua naudanlihaa, leiviskä lampaanlihaa, kuusi-toista kappaa suolaa, neljäkymmentä kannua kotikaljaa, neljä ja puoli kannullista paloviinaa sekä tynnyrillinen perunaa. Kappalaisen palkasta osa koostui seurakuntalaisten toimittamista elintarvikkeista, virkakymmenyksistä, mikä osaltaan voi selittää Kyrönniemen suuria ruokavarastoja, joskaan suurentelunkaan mahdollisuutta ei voi kokonaan poissulkea.

Talonpoikaisväestön ja maalaisrahvaan hakemukset oli usein kirjoittanut joku pitäjän papeista. Samalla tämä nimikirjoituksellaan todisti ilmoituksen oikeaksi. Pohjanmaahan verrattuna kirkonpalvelijoiden osuus oli huomattavan suuri. Iisalmessa korvausanomuksia laativat varsinkin apupappi J. E. Birath (1780–1867), va. kirkkoherra Pehr Johan Collan (1771–1833) ja edellä mainittu Kyrönniemen kappalainen, 60-vuotias Eric Waldén (1748–1824). Pehr Johan Collan ei useinkaan allekirjoittanut asiakirjoja, mutta käsialasta päätellen hän teki niitä paljon.⁴²⁷

Korvausanomuksen tekeminen oli poliittisesti korrektia, minkä vuoksi hengellisten ja maallisten virkamiesten kynnsy ryhtyä laatimaan vahinkoluetteloa oli matala. Pappien lisäksi korvausanomuksia maaseuturahvaan puolesta laativat kruunun virkamiehet ja muut pitäjän ruotsin- ja kirjoitustaitoiset, samaan tapaan kuin he kirjoittivat pitäjäläisille perukirjoja. Heitä olivat muun muassa varatuomari Gabriel Heinricius, toimitusvouti Johan Lindberg Paloisilta, varamaanmittari Zacharias Packman Ulmalasta, varamaanmittari Herman Forsell, vänrikki ja varanimismies Anders B. Winter Paloisilta sekä talonpoikaistaustaiset varanimismiehet, Eric Björklund Paloisilta ja talollinen Jaakkima Heikki Lippén Nissilästä. Myös entinen pitäjänräättäli Jakob Mechelin – tai hänen poikansa Jakob Mechelin – kokosi useita vahinkoluetteloita. Lisäksi kirjoittajien joukossa on asemaltaan tuntemattomaksi jäänyt Fr. Ahlgren, ehkä maanmittari ammatiltaan. Moni vahinkoluetteloiden kirjureista oli kokenut aineellisia menetyksiä sodan aikana. Sota-ajan tilanteesta kertoo osaltaan se, että virkakunnassa oli paljon eivakinaista väkeä, virkaa tekeviä (*vice*). Monesta anomuksesta puuttui kirjurin nimi.⁴²⁸

Iisalmessa korvausanomuksia laadittiin marraskuusta 1808 huhtikuuhun 1809. Suurin osa tehtiin todennäköisesti jumalanpalvelusten, käräjien ja muiden väenkokoontumisten yhteydessä. Pappilan vahingoista tehty todistusasiakirja on päivätty niinkin myöhään kuin kesäkuussa 1809. Ensimmäiset iisalmelaiset ehättivät laadittamaan korvausluettelon jo edellisen vuoden marraskuun alkupuolella. Heistä toinen oli Nerkoolla aiemmin suutarina toiminut, rippikirjassa

⁴²⁷ Kuopion ja Iisalmen pitäjien asukkaille v. 1809 pyydetyistä.... 1912–1913, 32. Ks. myös Nygård 1999, 352; Rantanen 2014, 210.

⁴²⁸ Rantanen 2014, 153, 155–156, 159, 210.

pitäjän suutariksi mainittu Juho Kostander (s. 1766). Hänen vahinkoluettelonsa on päivätty Paloisilla 4. marraskuuta 1808.⁴²⁹ Myös hernejärveläinen talollinen Lauri Ryhänen (Hernejärvi 6, s. 1778) luetteli jo marraskuun alkupäivinä omaisuuden, jonka venäläiset sotilaat olivat väkivalloin ottaneet samassa kuussa ("*af mig med våld borttagit i November*").⁴³⁰ Ryhäsen menetykset olivat vaatimattomia, mutta toisaalta aika tyypilliset sellaiselle pitäjäläiselle, joka ei asunut aivan Kuopio–Oulu-tien varressa. Venäläiset olivat anastaneet Ryhäseltä lehmän, lampaan, kannullisen paloviinaa, viisi kapallista herneitä, tuohikontin ja viisi leiviskää suolalihaa. Yhteensä hän arvioi menettäneensä omaisuuttaan 18 riksin 44 killingin verran. Mitä ilmeisimmin sodan näännyttämät venäläiset sotilaat olivat ottaneet ruokaa ja juomaa vain nälkäänsä ja janoonsa. Tuohikontti saattaa viitata myös siihen, että ryöstö oli tehty Ryhäsen ollessa matkalla jonnekin, ei siis hänen kotonaan. Toki pitäjän itäosissa sijainneelle Hernejärvelle oli saattanut eksyä yksittäisiä sotilaita hankkimaan ruokaa, kuten venäläisessä huoltojärjestelmässä oli tapana, ja kontti oli hyödyllinen anastetun saaliin kuljetukseen.

3.1.3 Vahinkojen syyt ja aiheuttajat

Buxhoevdenin kanslian ohjeiden mukaan korvausanomuksissa oli ilmoitettava, ketkä tai mitkä venäläiset joukot olivat aiheuttaneet vahingot. Iisalmelaiset tyytyivät useimmiten ilmoittamaan yleisesti venäläisten sotilaiden tai hieman juhlavammin "keisarin venäläisen sotaväen" (tai -armeijan) aiheuttamista vahingoista. Vain yksittäisissä asiakirjoissa ilmoitettiin tarkemmin, mistä joukosta oli ollut kyse. Tällöin käytettiin esimerkiksi ilmaisua "kasakat" tai "ratsuväki". Varsinkin kasakoilla oli huono maine isonvihan ajoilta. Joissakin anomuksissa mainitaan ruhtinas Dolgorokin väki.⁴³¹

Myös Ruotsin armeijan joukot olivat turmelleet ja pakko-ottaneet iisalmelaisten talojen ja mökkien omaisuutta. He olivat vieneet veneitä, laskeneet hevosiaan niityille syömään ja ottaneet mennessään ruokaa ja erilaisia talontavaroita.⁴³² Monissa taloissa vieraili sekä ruotsalaisia että venäläisiä sotilaita. Esimerkiksi keskeisellä taistelupaikalla sijainneen Kauppilan talon pitkässä vahinkoluettelossa on mainintoja pienehköistä ruotsalaisten aiheuttamista menetyksistä. Pitäjän pohjoisosassa sijainneen Salahmin kestikievarin isäntä Petteri Rönkä luetteli myös ruotsalaisten joukkojen marraskuussa 1808 vetäytyessään ("*Under kungl. svenska armeens retrait...*") viemät 32 tynnyriä ohraa. Lisäksi hän mainitsi, yksilöimättä kumpaa armeijaa tarkoitti, että ruispellosta oli tulevan vuoden sato tuhottu. Tuhojen suuruudeksi arvioitiin vähintään kaksikymmentä tynnyriä. Sotaväki oli polttanut kestikievarin rakennuksista kaksi ja aiheuttanut tuhoja muillekin rakennuksille.⁴³³

⁴²⁹ KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 448: KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815, I Aa:9, Palois 1 (Sokne skomakare Johan Kostander).

⁴³⁰ KA, SOTAVAH Caa:25, 20.3.1809 § 112. Ryhäsen luettelo on päivätty 4. marraskuuta 1808.

⁴³¹ Kuvaja 1999, 274.

⁴³² Kuopion ja Iisalmen pitäjien asukkaille...1912–1913, 33.

⁴³³ KA, SOTAVAH Caa:25, 28.3.1809 § 540.

Iisalmelaisten korvausanomuksissa ilmoitettiin vain harvoin tarkka tapahtumapäivä venäläisten aiheuttamille vahingoille. Useimmissa asiakirjoissa mainitaan kuukausi tai vuodenaika, mikä saattaa viitata myös siihen, että venäläisten aiheuttamat vahingot olivat kertyneet pitemmältä ajalta kuin kertavierailun tuloksena. Valtaosin iisalmelaisten korvausanomukset oli tehty loka-, marras- ja joulukuussa sattuneiden menetysten vuoksi. Usein luetteloissa oli mainittu ylimalkaiseksi tapahtuma-ajaksi syksy. Sotilaiden omavaltaisuutta, ryöstelyä ja ilkivaltaa esiintyi Iisalmessa eniten loka-marraskuussa: rasittavien marssien, taistelujen ja niitä seuranneiden rauhattomien olojen aikaan, kun sotilaiden elämä oli eloonjäämiskamppailua ankaria olosuhteita vastaan.⁴³⁴ (LIITE 1.)

Varhaisimmat vahingot on ajoitettu keväälle 1808, viimeisimmät talvelle 1809. Vahinkoluetteloiden perusteella kyse oli vuoden 1809 puolella enää yksittäisten sotilaiden aiheuttamista menetyksistä. Talollisen leski Anna Hurskainen Marttisenjärveltä pitäjän pohjoisosista oli laadituttanut luettelon vahingoista, jotka keisarillinen sotaväki oli aiheuttanut helmikuun 10. päivän vastaisena yönä 1809. Talollisen Erkki Ollikaisen kärsimät vahingot olivat sattuneet ”edellisen maaliskuun 20. päivä” ja luettelo laadittu 1. päivä huhtikuuta, joten hieman tulokinnanvaraiseksi jää, ajoittuiko ryöstely keväälle 1808 vai 1809. Todennäköisesti kyseessä oli ensimmäinen sotavuosi.⁴³⁵

Varsinkin loka-marraskuun 1808 aikana sotilaat ja paikallinen väestö olivat paljon tekemisissä toistensa kanssa: rauhanomaisesta kaupankäynnistä väkivaltaisiin ryöstöihin ja ilkivaltaan. Pitäjän tilanne oli sekasortoinen. Korvausanomuksissa mainitut vahinkojen syyt osoittavat osaltaan, että kotitalouksien joustovara joutui monella tapaa koetukselle. Lähes 40 prosentissa korvausanomuksista mainittiin vahinkojen johtuneen väkivalloin otetusta omaisuudesta ja muutamassa prosentissa suoranaisestä ryöstelystä ja ilkivallasta. Suurin osa sotavahingoista näyttäisi aiheutuneen maksamatta otetusta omaisuudesta eli pakko-otoista ilman suoranaista väkivaltaa. Päätelmä perustuu siihen, ettei vahinkoluettelossa ollut mainintaa väkivallasta, ryöstelystä tai ilkivallasta. Välttämättä korvausanomukseen ei kuitenkaan kirjattu koettua väkivaltaa tai ilkivaltaista ryöstelyä, vaikka vahinkoluettelon perusteella rakennuksia oli poltettu tai hakijalta oli viety jalometalleja tai muita arvoesineitä, jotka eivät liittyneet suoraan sotilaiden huoltoon. Voidaan siis arvioida, että ainakin vähintään 40 prosenttiin sotavahingoista liittyi väkivaltaa. (TAULUKKO 6; LIITE 1.)

Ryöstely, väkivalta ja ilkivalta keskittyivät Savon tien varteen Ollikkalan ja Nissilän väliselle alueelle ja erityisesti Koljonvirran taistelun jälkeiseen aikaan loka-joulukuussa. Lukumääräisesti eniten väkivaltaisia pakko-ottoja ja ryöstelyjä mainittiin seuraavissa tienvarsikylässä: Nerkoolla (yhteensä 47 anomusta), Ollikkalassa (41 anomusta), Paloisilla (16 anomusta), Pajujärvellä (12 anomusta) sekä Iisalmen kirkonkylässä, pappilan torpissa, Valkeisilla ja Naarvanlahdessa (kussakin 8 anomusta), joista viimeinen sijaitsi Maaningalle menevän tien varressa ja Maaninka-Iisalmi-välisen talvitien varressa. (TAULUKKO 6.)

⁴³⁴ von Bonsdorff 1929, 383–384.

⁴³⁵ KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 469 Anna Hurskainen ja 1.4.1809 § 895 Erkki Ollikainen.

Venäläisten väkivallassa ja tuhotöissä ei ollut kyse strategisesta ryöstelystä, jota perääntyvä armeija käytti vaikeuttaakseen hyökkäävän armeijan huoltoa. Ilkivaltainen ryöstelykin oli Iisalmessa suhteellisen vähäistä. Eurooppalaisessa sodankäynnissä yleinen syy ryöstelyyn oli se, ettei joukkojen huollon järjestämiseen myönnetty tarpeeksi rahaa. Venäläiset joukot olivat tottuneet toimimaan niukkaresurssisilla alueilla. Elanto oli usein hankittava ryöstelemällä ja etsimällä paikallisväestön piilottamia varastoja. Armeijoissa ryöstelyä ei kuitenkaan nähty tehokkaana joukkojen huoltona, sillä ryöstöin tyhjennetyltä ja autioitetulta alueelta olisi vaikea saada jatkossa tarvittavia resursseja.⁴³⁶ (TAULUKKO 6; LIITE 1.)

Lassi Ruotsalainen tallensi Helena Ryhäsen vuonna 1885 kertoman muistitiedon venäläisten sotilaiden ilkivallasta. Sotilaat olivat kertojan mukaan joko karkureita tai ”säännöllistä sotaväkeä” ruokaa etsimässä. He olivat menneet Iisalmen pitäjän itäosaan Jokelan kylään ”pahojaan tekemään” ja majoittuneet ”eräisen Ryhälän taloon”, jossa isäntä oli alkanut tehdä yhteistyötä sotilaiden kanssa. Kaikki ei kuitenkaan mennyt suunnitelmien mukaan, ja venäläiset olivat kostaneet isännälle:

– – siihen majoittuneeni yöksi erään Ryhäisten taloon, niin isäntä ilkiä ollut venäläisten vehkeissä osallinen ja rahaan rakastunut, että myöny palvelus-piikasen venäläisten käsiin – Venäläiset kuin ol alkaneit ojella kässiinsä, piikat sen huomaneit, niin lähteneit avujaloin juoksemaan metsään syönmaata kohti ja juosseit sitä kyytiä ¼ peninkulmaa, mutta heiltä ol paleltunneit jalat iäkspäiväks, vaan isännällekkään ei venäläiset olleit siinä kaupassa armoo antaneit, olivat ruplansa eistä repineit tukan päästä, kuin hän heidät petti kaupassaan. Pällepäätteiks ottaneit ominlupisan lihavimman lehmän navetasta ja kaikenlaista muuta talon tavaratakin.⁴³⁷

TAULUKKO 6 Sotavahinkoluetteloissa mainittu vahinkojen aiheutumisen syy.

Sotavahinkojen syy	Hakemusten lkm	Hakemusten %-osuus
Taistelujen aikana tuhoutunut	3	0
Ryöstely ja ilkivalta	22	3
Väkivaltaisesti riistetty omaisuus	243	37
Maksutta otettu omaisuus (tai vain pieneltä osin korvattu omaisuus) ilman mainintaa väkivallasta tai ilkivallasta	397	60
Yhteensä	665	100

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

Venäläiset koettivat pitää joukkonsa kurissa kehotuksilla, ankarilla säännöillä ja rangaistuksilla. Nils Erik Villstrandin mukaan venäläiset onnistuivat pyrkimyksissään kokonaisuudessaan hyvin, mutta siitä huolimatta siviilit eivät

⁴³⁶ Kuvaja 1999, 58–60, 141, 274; Jääskeläinen 2011, 225.

⁴³⁷ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat. Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 9. 1885. Helena Ryhänen.

täysin välttyneet sotilaiden väkivaltaisuuksilta. Eniten kitkaa miehittäjien ja miehitettyjen välillä aiheutti sotilaiden huolto. Venäläisten ohjeistuksen mukaan sotajoukot eivät olleet oikeutettuja ilman maksua muuhun kuin lämpöön ja sänkyolkiin. Käytännössä sotilaat vaativat maksutta paljon muutakin. Henry Nygårdin mukaan valtaosa (77 %) vahingoista johtui Pietarsaaren pitäjässä väkivalloin pakko-otetusta omaisuudesta. Varkauksien osuus oli noin viisi prosenttia. Tilanne oli hyvin samantapainen Iisalmessakin, joskin Iisalmessa nimenomaisesti väkivalta mainitaan huomattavasti harvemmin.⁴³⁸ (TAULUKKO 6.)

Iisalmelaisten korvausanomuksissa ei kuvata yksityiskohtaisesti omaisuuden menetykseen johtanutta tapahtumien kulkua. Korvauksen anoja saattoi mainita, että ”vihollisen tuli” oli tuhonnut omaisuutta, venäläiset olivat ”ryöstäneet” tavaroita tai vahingot olivat aiheutuneet ”taistelun aikaisesta rauhattomuudesta”. Luetteloiden kerrottiin usein koskevan omaisuutta, jonka venäläiset olivat ottaneet asianomaiselta ilman maksua. Varsin usein käytettiin sanamuotoja ”väkivalloin” (*med våld*). Hakemuksissa käytetään myös sanoja ”ryöstäneet” (*plundrat*), ”tuhonneet” (*förstört*) tai ”polttaneet” (*upbrunnit*). Joissakin yksittäisissä hakemuksissa mainittiin, että sotilaat olivat vieneet omaisuutta maksutta sairauden heikentämältä henkilöltä eli olivat käyttäneet hädänalaisen tilaa hyväkseen.

Pakko-otot ja pakkolaiduntamiset olivat osa Venäjän armeijan huoltojärjestelmää, mistä syystä suurimmat aineelliset vahingot keskittyivät logistisista syistä niihin pitäjiin, joissa joukot hevosineen viipyivät pitkään huomattavin vahvuuksin.⁴³⁹ Pohjanmaalla toiseksi tärkein syy vahinkoihin olivat kostotoimet. Iisalmesta ei kuitenkaan ole säilynyt tietoja, että venäläiset joukot olisivat tehneet väkivaltaisia kostoiskuja tai ilkivaltaa laajalla alueella pitäjässä, vaan esimerkiksi talojen polttamiset ja rakennusten särkemiset keskittyivät pääosin taistelupaikan läheisyyteen ja yksittäisiin taloihin tienvarsien varrella. Iisalmen tilanne näyttää olleen tältä osin erilainen kuin Pohjanmaalla tai vaikkapa vuoden 1741–1743 ja pikkuvihan aikaan Vanhassa Suomessa, jossa monen kylän tilat irtaimistoinen oli hävitetty täydellisesti. Suomen sodan aikana siviiliväestöön kohdistettiin poikkeuksellisen vähän suoranaista väkivaltaa. Tämä oli venäläisten tietoista politiikkaa, ja joukkojen kuri pidettiin tiukalla. Myös siviilien aseellinen vastarinta jäi suhteellisen vähäiseksi ja paikalliseksi.⁴⁴⁰ Taistelupaikalle aiheutuneet vahingot ja strategiset hävitykset olivat rahallisesti arvioituna sekä Pohjanmaalla että Iisalmessa selvästi pienempiä kuin huoltoon ja kostotoimenpiteisiin liittyvät tuhot.

Talventulo ja huonot säät suurensivat Iisalmessa vahinkoja, sillä sotilaat olivat ankarissa oloissa erityisen riippuvaisia siviiliväestön ruoasta, vaatteista, lämmöstä ja kuljetusavusta. Venäläisillä oli muonaa ja rehua vain vähän, koska huolto takkuili. Sadonkorjuun jälkeisestä ajasta huolimatta Ruotsin armeijan joukot olivat jo lähes tyhjentäneet pitäjän muonasta ja rehusta. Tapahtumat kokenut upseeri Faddei Bulgarin kuvaa venäläisten huoltotilanteen olleen ongelmallinen

⁴³⁸ Villstrand 2012, 289; von Bonsdorff 1929, 257; Nygård 1999, 357. Nygårdin artikkelissa ei ilmene, onko hän erotellut toisistaan ”väkivaltaiset pakko-otot” ja ”pakko-otot”.

⁴³⁹ Jääskeläinen 2011, 152, 202, 221–222, 240.

⁴⁴⁰ Kuvaja 2012, 117–120; Karonen 2013, 116.

Iisalmen seudulla lokakuussa 1808. Näin hän kirjoitti pakko-ottojen organisoinnista vuonna 1848 julkaistuissa muistelmissaan:

Kreivi Buxhoevden yritti mahdollisuuksiensa mukaan koota muonavarastoja. Kaikkialle lähetettiin hankkijoita ostamaan asukkailta mitä suinkin oli saatavissa ja samaan aikaan laajalla alueella kierteli muonanhankinnassa vahvoja joukkueita, jotka keräsivät pakko-ottoina kaikkea mitä voivat, karjaa, viljaa, viinaa ja kasvimaan tuotteitakin; niistä annettiin kuitit, joita vastaan luvattiin antaa maksu käteisenä rahana. Mutta näistä voimakeinoistakaan huolimatta ei muonaa kyetty keräämään tarpeeksi, eivätkä Pietarista lähetetyt valtavat kuormastot päässeet kelirikon vuoksi meille asti.⁴⁴¹

Venäläisten antamia kuitteja, joita vastaan paikallisten oli mahdollista saada rahallinen korvaus menetyksistään, ei liene Iisalimesta säilynyt. Yksittäisissä korvausanomuksissa on mainintoja, että venäläiset olivat maksuksi antaneet kolikon tai pari tai parhaimmissa tapauksissa muutamien riksien tai hopearuplien edestä rahaa.⁴⁴² Venäläisten antama käteinen raha ei missään korvausanomuksessa korvannut enempää kuin vähäisen osan vahingoista.

Sotajoukot olivat liikkeissään vahvasti sidottuja olemassa olevaan tieverkkoon. Sotilaat marssivat ja huoltokolonnat kulkivat pääosin maanteitä pitkin. Talvitiet eivät olleet vielä loka-marraskuussa käytössä. Huoltokuljetusten ongelmien vuoksi oli sitä parempi, mitä lähempää joukot saivat rehun ja muonan. Tästä syystä maanteiden lähellä sijainneet tilat joutuivat kärsimään eniten. Iisalmissa rasiitusta joutuivat kantamaan myös kauempana sijainneet tilat, koska tienvarsitalojen resurssit eivät riittäneet venäläisten joukkojen tarpeisiin. Iisalmissa oli Pohjanmaahan verrattuna runsaasti käyttökelpoisia vesireittejä, joten sotilaita liikkui laajemmalla alueella kuin vain tienvarsiasutuksen tuntumassa.⁴⁴³ Bulgarin kertoi muistelmissaan, että venäläisten sotilaiden keittokunnat liikkuvat laajalla alueella ruokaa etsien. He jäljittivät siviilien piilopirttejä, syvälle metsään piilotettuja karjalaumoja ja maakuoppiin kaivettuja viljoja.⁴⁴⁴

Savon tie oli muonan ja muidenkin sotatarpeiden kuljetuksen kannalta keskeinen. Kuopiosta oli Ouluun matkaa 30 peninkulmaa ja Sortavalaan 27 peninkulmaa. Venäläisten keskusmakasiini oli Savonlinnassa, noin 17 peninkulmaa Kuopiosta, josta oli vielä kymmenen peninkulmaa Iisalmen kirkolle. Kesällä kuljetukset siirtyivät Savossa Saimaan vesistöreitille, joka jatkui Savonlinnasta aina Iisalmen pohjoisosiin.⁴⁴⁵ Varsinkin keväisin ja syksyisin, jolloin teillä oli kelirikko ja jäät eivät kantaneet hevosrekiä, kuljetukset vaikeutuivat. Vesistöjä oli ylitettävänä runsaasti. Sulan veden aikaankin vesistöjen hyödyntäminen isoissa kuljetuksissa oli hankalaa, sillä veneitä ei ollut riittävästi saatavilla. Pahimpaan kelirikko-aikaan huhtikuun 18. päivänä 1808 maaherra Olof Wibelius selitti Bux-

⁴⁴¹ Bulgarin 1996 (1848), 139, 152.

⁴⁴² KA, SOTAVAH Caa:25, 1.4.1809 § 889 Niilo Kärkkäinen.

⁴⁴³ Jääskeläinen 2011.

⁴⁴⁴ Bulgarin 1996 (1848), 124.

⁴⁴⁵ Lehtonen 1925, 49. Savon tie ja vesistöreitti eivät olleet ainoat yhteysreitit Venäjältä Ouluun ja Kainuuseen. Vanha Karjalan kauppatie kulki Pielisjärveltä Sotkamoon, toinen Aunuksesta ja Repolasta Kuhmonniemelle ja Sotkamoon. Vienanläänin Kemistä kuljettaessa käytettiin Hyrynsalmen reittiä.

hoevdenille niitä vaikeuksia, joita suuri tavarakuljetus Lappeenrannasta tai Savonlinnasta Iisalmeen aina aiheutti Savossa. Vesistö Varkaudesta Iisalmeen tuotti ongelmia venepulan vuoksi. Jos tarpeeksi suuria veneitä olisi vielä löytynytkin, soutajia ei ollut riittävästi. Rahvaan kirkkoveneitä oli maaherran mukaan saatavissa käyttöön ehkä 50–60.⁴⁴⁶

Iisalmen saloseuduilta, keskeisten teiden ja vesistöreittien ulkopuolelta, on vain vähän korvausanomuksia ja nekin rahassa arvioituna hyvin pieniä. Asumuksen syrjäisyys tavallaan suojasi sotavahingoilta, vaikkei kukaan voinut tuntea olevansa täysin turvassa. Yksi pienimmistä käräjillä verifioiduista sotavahinkoluetteloista oli talollisen Erkki Erkinpoika Ryhäsen laadittama. Hän asui Jokelassa, pitäjän itäosissa verrattain hankalien kulkuyhteyksien takana, hyvinkin parinkymmenen kilometrin päässä kirkolta ja Savon tien varresta. Tammikuun 12. päivänä 1809 laaditussa asiakirjassa ei ole mainittu sen tekijää, mutta haettu summa on vain kaksi riksiä 10 killinkiä. Tällaisissa tapauksissa ei ole poissuljettua, etteikö asialla olisi voinut olla yksittäinen sotilaskarkuri.⁴⁴⁷ Muutamissa korvausanomuksissa haettiin korvausta vain yksittäisen eläimen tai heinäkuorman ottamisesta ilman maksua. Esimerkiksi talollinen Paavo Kettuselta Sonkajärveltä, jonne ei ollut hyviä maantie- tai vesiyhteyksiä, oli viety yksi lehmä (kaksitoista riksiä), samoin torppari Kalle Kustaa Täägilta Lapinlahden Ollikkalasta (Ollikkala 6) kymmenen riksin arvoinen lehmä. Lampuoti Lauri Ulmanen oli menettänyt 24 leiviskää heiniä. Menetys arvioitiin kuudeksi riksiksi. Nämä lienevät olleet pakko-ottoja, joista maksu oli jäänyt saamatta.⁴⁴⁸

Kuopion pitäjässä Koivusaaren kylässä asunut 90-vuotias isäntä Savolainen kertoi 1931, että kun venäläiset kulkivat Toivalasta Iisalmeen, he ryöstivät maantien kahden puolen olevan kylät aivan ”putipuhtaaksi”. Asukkailta vaadittiin melkoista kekseliäisyyttä, että pystyivät pelastamaan omaisuuttaan ja oman nahkansa. Savolaisen kotitaloon liittyi kamreeri F. B. Jauhiaisen muistiin merkitsemä Savolaisen kertoma tarina tämän äidin kekseliäisyydestä:

Kerrankin oli joukko venäläisiä sotilaita tullut heidän taloonsa ja ottanut kaikki, mitä vaan syötävää oli. Kertojan äiti, joka oli kaunis ihminen, oli noennut kasvonsa, pannut ryysyiset vaatteet päälleen ja sotkenut hajalleen hiuksensa, että oli näyttänyt oikein siivottoman näköiseltä ja jäänyt yksinään taloon, kun kaikki muut olivat menneet metsiin pakoon ja vieneet lapset ja karjan mukanaan. Yksi lehmä oli näet vielä navetessa ja emäntä oli aikonut viimeisenä viedä sen piiloon, mutta ei ehtinytkään, kun kuuli jo kylän toisessa päässä ryssäin olevan tulossa. Oli silloin ottanut lehmänsä ja vienyt rannalla olevaan nuottakotaan sekä piilottanut lehmän kodassa olevan nuotan sisään. Ja täällä olikin lehmä säilynyt ryssäin talossa oloajan, heidän huomamatta. Emäntää olivat kovasti hätyyttelleet, mutta kun hän oli heittäytynyt vähän hö-

⁴⁴⁶ KA, Buxhoevdenin päämajan siviilikanslia, Saap. asiakirjat Savon ja Karjalan läänistä, Wibelius 18.4.1808,

⁴⁴⁷ Kirkkoherra P. J. Collanin 15.3.1809 päiväämässä luettelossa pienin vahinkoilmoitus oli vain 1 riksi 16 killinkiä. Korvauksenhakija oli kirkonköyhä (*kyrkofattig*) Juho Asikainen Martikkalan kylästä. KA, Buxhoevdenin siviilikanslia, vahinkokorvausanomukset tutkimuspöytäkirjoineen. (Digiarkisto, nrot 140–144.) Tätä luetteloa ei ole kihlakunnanoikeudessa käsiteltyjen joukossa.

⁴⁴⁸ KA, SOTAVAH Caa:25, 21.3.1809 § 148 (Kettunen), 23.3.1809 § 332 (Tääg) ja 28.3.1809 § 532 (Ullmanen).

peröksi ja tahtonut vaan venäläisiltä heidän talosta ottamiaan leipiä, oli joku viitanut vaan pellolla olevaan aumaan ja näyttänyt, että siitä saat syömistä. Ja sitten olivat poistuneet jatkaen matkaansa pohjoiseen päin.⁴⁴⁹

Ylemmäisen järven rannalla, Koljonvirralta muutamia kilometrejä länteen Kiuruvedelle päin, oli mökin eukko ollut ottamassa leipiä uunista, kun sotamiehet olivat omin lupinsa ”siitä sivaltaneit kaikki mökin emännän leivät”. Näin kertoi Virran talon isännän tyttärentytär Hinriikka Sonninen 1885. Samassa mökissä oli toinen ”vaimoihminen” sairastanut punatautia. Tarinan mukaan leivänpais-taja oli repäissyt yhden sotamiehen sylistä leivän ja ”sieviny” sen sairaan sängyn alle. Leipä oli vierinyt niin hankalasti sängyn alle, ettei sotilas ”ollut sen enempeä sitä syynännyt” sairastumisen pelosta. Niin kerrotaan jääneen yksi leipä mök-kiin.⁴⁵⁰

Suomen sodan aikaisissa kansantarinoissa esiintyy yleisemminkin omaisuuttaan puolustavia naisia, jotka kekseliäästi karkottavat ryöstelivät venäläiset. Koljonvirran taistelun jälkeiseen aikaan liittyy samantapaisia kansantarinoita. Kerrotaan esimerkiksi, että Haajaiskylän Kuistilan isäntä Juho Huttunen (1775–1809) oli vienyt karjansa korpeen piiloon venäläisten ryöstelyltä. Talon emännän Kaisa Kokkosen (1773–1847) ollessa leipomassa ilmestyivät ”ryssät” taloon vaa-tien ruokaa, mutta emäntä ei antanut ruokaa eikä aitan avaimia. Miehet koettivat päästä aittaansa jyskyttämällä hirrellä ovea. Kun he eivät onnistuneet, he lähtivät tyhjin toimin talosta.⁴⁵¹ Talonisäntä Juho Huttuselta (Haajainen 2) on kuitenkin säilynyt 129 rixsin sotavahinkoluettelo omaisuudesta, jonka venäläiset sotilaat olivat vieneet marraskuussa edetessään Oulua kohti.⁴⁵²

Jos hakemuksessa puhutaan väkivallasta ja käytetään esimerkiksi sana-muotoa ”*genom våldsamt borttagande*”, voidaan olettaa, että talonväkeä on ollut paikalla ja he ovat yrittäneet vastustaa venäläisiä sotilaita.⁴⁵³ Iisalmesta on säily-nyt tällaisista tilanteista myös kansantarinoita. Vaikkei niitä voi pitää todisteina tapahtuneesta, sukupolvelta toiselle kulkeutuneet tarinat kuitenkin auttavat omalta osaltaan pohtimaan, millaisissa tilanteissa iisalmelaisilta omaisuutta to-dennäköisesti vietiin. Esimerkiksi päätoimittaja Santeri Rissanen julkaisi *Salmet-taressa* 1910 Wartija-Willen (s. noin 1864) tarinan Haajaisten Anttilan talosta syk-syiltä 1808. Venäläiset sotilaat olivat tunkeutuneet talon pirttiin ja vaatineet isän-nältä ”maslaa” (voita), vaan isäntä ei tästä säikähtänyt:

Hän kun oli huomannut venäläisten tulevan, lähetti hän sanan salaa ruotsalaiselle väelle. Kun ryöstäjät alkoivat sitten panna hänet ahtaalle, osoitti isäntä ikkunaa ja lausui, että tuollapa näkyy tulevan teille ”maslan” antajia. Ruotsin sotamiehet ne tu-livat kartanolle. Muuan heistä ärjäsi ojennetuin pistimin, että talonväki ulos karta-nolle. Venäläiset hämmästyksissään nojautuivat seiniä vasten ja ruotsalaiset ahdin-gossa pitkine painettineen tuhosivat muutamalla iskulla heidät.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Jauhiainen 1931, 96–97.

⁴⁵⁰ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat. Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen. SKS.

⁴⁵¹ Asplund Ingemark 2009, 104; Kokkonen 2005, 114.

⁴⁵² KA, SOTAVAH Caa:25, 20.3.1809 § 89 Huttunen.

⁴⁵³ Nygård 1999, 362.

⁴⁵⁴ Wartija-Ville, Salmetar 15.10.1910.

Tarinassa kuvattu tilanne on voinut olla hyvinkin mahdollinen Vieremällä heti Koljonvirran taistelun jälkeen. Rippikirjan mukaan Haajaisten kylän Anttilaa (Haajainen 2) emännöi leski Kirsti Halonen (1750–1817) yhdessä 32-vuotiaan poikansa Antti Antinpoika Pulkan (s. 1776) ja tämän vaimon Reetta Lappalaisen (s. 1781) kanssa. Kotitalouteen kuuluivat myös Kirsti-emännän kaksi muuta aikuista poikaa Jopi (s. 1780) ja Petteri (s. 1788).⁴⁵⁵ Antti oli veljeksistä vanhin ja käytännön töiden osalta jo talon isäntä, jonka omistukseen tila oli tulossa. Käräjillä vahvistettujen korvausanomusten joukossa on nimenomaan Antti Antinpoika Pulkan (Haajainen 2) laadittama Anttilan vahinkoluettelo, joka on tehty 16. tammikuuta 1809. Ilman maksua talosta oli otettu irtainta omaisuutta yhteensä 262 rixsin arvosta, lähes sata rixsiä keskivertoa enemmän.⁴⁵⁶

Tilanteista, joissa käräjillä verifioidut sotavahingot olivat syntyneet, kiersi paikkakunnalla pitkään myös suullista perimätietoa. Juho Kiiskinen (s. 1869/1870) Partalan kylän Kiiskilästä tarinoi vuonna 1958, että sodan päätyttyä – ajankohta viitannee marraskuuhun 1808 – venäläiset ”patrullit” olivat kierrelleet Kiiskilässä ja monissa muissa Partalan taloissa. Heidän ja ruotsalaisten jälkijoukkojen kesken oli syntynyt pieniä, ”yksityisiä” kahakoita.⁴⁵⁷ Myös tunnettu iisalmelainen tarinankertoja Wartija-Wille tiesi kertoa, että Valkeiskylän lähistöllä venäläiset olivat ryöstäneet Anttilan lisäksi muitakin taloja marraskuussa 1808. Esimerkiksi kun eräästä talosta oltiin viemässä ruokaa ja ottamassa lehmä navetasta, talon urhea emäntä oli siepannut korenon ja vetäissyt sillä yhtä venäläistä korvalle niin, että ”tämä kyllästy tantereeseen”. Muut sotilaat pakenivat, ja emäntä sai tarinan mukaan lehmänsä pelastettua.⁴⁵⁸ Sotilaiden ja talonväen väliset kiivaat ja väkivaltaiset kamppailut leivästä ja lehmästä voivat olla todellisia ankarassa ruokapullassa.⁴⁵⁹

Venäläisiä sotakarkureita oli eksynyt kertoman mukaan Koukunjoen Heiskalaan. Suvun perimätiedon mukaan kotona oli ollut vain naisia ja lapsia, kun venäläiset olivat ryöstäneet kaksi lehmää. Kujalla oli tullut vastaan työstä palaamassa ollut Heiskalan isäntä miehineen. Hän oli tarinan mukaan ottanut pois

⁴⁵⁵ KA, IISA, Rippikirja 1805–1815, Haajainen 2, s. 20. Taloudessa asuivat myös Kirsti-emännän pojat Jopi (s. 1780) ja Petteri (s. 1788) sekä tytär Tiina Pulkka (s. 1798).

⁴⁵⁶ KA, SOTAVAH Caa:25, 20.3.1809 § 90 Antti Antinpoika Pulkka, Haajainen 2, 16.1.1809. Samaista tarinaa Anttilan talosta toisti Juho Kiiskinen (syntynyt noin 1869/1870) paikallislehti Salmettaressa 25.10.1958 ”ukkivaarinsa” kertomana suullisena muistitietona. Kiiskisen mukaan Anttilaan oli saapunut venäläinen sotilas ja pyytänyt emännältä voita. Kun emäntä oli lähtenyt hakemaan voita, hän oli vilkaissut tuvan ikkunasta ulos ja huomannut pihalla taloa kohtia tulevan ruotsalaisen sotilaan. Anttilan emäntä oli virkkanut: ”Tuollapa tuo näkyy voin antaja tulevankin!” Venäläinen sotilas yritti rynnätä pirtin ikkunasta ulos, mutta Ruotsin armeijan sotilas oli ennättänyt ampua hänet. Pitkään oli kuulemma kerrottu, kuinka ”venäläinen patrulli makasi kuolleena Anttilan ikkunapenkillä”. Lehtijutun julkaisemisen aikoihin Juho Kiiskinen oli 88-vuotias. Hän oli kotoisin Partalasta, Iirannan Kiiskilästä, noin kymmenen kilometriä kirkolta Oulun tietä pohjoiseen, ja matkaa Anttilaan oli toiset kymmenkunta kilometriä.

⁴⁵⁷ Juho Kiiskinen, Salmetar 25.10.1958.

⁴⁵⁸ Wartija-Ville, Salmetar 15.10.1910.

⁴⁵⁹ Asplund Ingemark 2009, 129–134.

lehmänsä ja ”tappanut ryssät”.⁴⁶⁰ Myös Juhana Kauppisesta on tallennettu kansantarina, jossa hän tappoi venäläisen kirveellä:

Koljolan sodan aikana menivät Kauppilan taloon ryssät ja aikoivat ryöstää lehmän. Isäntä asetti sukset navetan nurkalle sille paikalle, jossa oli jyrkkä rinne alaspäin. Hän meni ja löi toista miestä kirveellä, että se kuoli. Hyppäsi heti suksilleen ja laski sen jyrkän mäen. Mutta toinen ryssä ei uskaltanut laskea sitä, vaan jäi mäen päälle katsomaan. Isäntä poikkesi puoli mäestä ja meni puun taa ja odotti toista, että löisi sen kuoliaaksi, mutta hän ei uskaltanutkaan tulla.⁴⁶¹

Kauppilan talo on kuvattu taistelun tuoksinassa venäläisen majuri Alexander Thessleffin (1778–1847) akvarellissa. Hän osallistui Koljonvirran taisteluun ja maalasi siitä jälkeenpäin taistelukuvaan. Siinä Koljonvirran sillan länsipuolella eli Kauppilan talon mailla mies – sotilas tai siviili – juoksee kirves ja aidas kädessään kohti sillalla olevia sotilaita. (Kuva 1.) Thessleff on tuskin yrittänyt tehdä tarkkaa kuvaa taistelutapahtumasta ja sen tapahtumapaikasta, vaan on todennäköisesti koonnut työhönsä erilaisia sotatapahtumiin liittyneitä elementtejä ja mieleensä jääneitä muistoja Iisalmen pitäjältä. On mielenkiintoista, että hän on sijoittanut taistelukuvaan myös siviilejä: miehen, naisen ja lapsen. Kaiken kaikkiaan kansantarinoiden kertomaan siitä, että siviilit olisivat tappaneet venäläissotilaita, kannattaa suhtautua varauksella. Siviilien ja sotilaiden kanssakäyminen ei kuitenkaan ollut ongelmattonta ja varmaan väkivaltaankin jouduttiin turvautumaan tai sitä kokemaan, kun puolustettiin omaa perhettä ja omaisuutta. On huomattava, että sodan päätyttyä rauhansopimuksen yhteydessä päätettiin, ettei taisteluista irtautuneiden venäläisten sotilaiden surmaamisesta rangaista. Näissä tapauksissa sotilaat olivat todennäköisesti liikkuneet ryöstötarkoituksessa. Tappaminen oli rauhanaikana rangaistava teko, mutta tulkittiin poikkeusoloihin viitaten ei-rangaistavaksi.⁴⁶²

³⁹¹ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat. Sonkajärvi. Rissanen, Santeri. KRK 116:301. Samuel Heiskanen, 72 v. Vieremä, Valkeiskylä.

⁴⁶¹ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat. Iisalmi. Sundberg, Leo. KRK 120:25. – Nuutinen, 28 v.

⁴⁶² Ylikangas 1976, 42.

KUVA 1 Mustavalkoinen valokuva Koljonvirran taisteluun osallistuneen majuri A. A. Thesleffin akvarellimaalauksesta, joka esittää Koljonvirran siltaa ja virran länsirannalla sijainnutta pihapiiriä, Kauppilaa. Vasemmassa laidassa näkyy Iisalmen kirkko. Alkuperäinen värillinen teos kuvaa taistelupäivää, 27.10.1808, mutta lienee valmistunut vasta sodan jälkeen. Virran länsirannalle (kuvassa oikealla) majuri on taiteillut myös siviilejä. Kuva: Maria Hirn, 1952, Museoviraston Kuvakokoelmat, Historian kuvakokelma, alkuperäinen maalaus yksityisomistuksessa.

Väkivaltaa käytettiin myös valloittajan ylimielisyydellä ja rehvakkuudella. Länsi-Suomesta raportoitiin törkeistä tai lievistä pahoinpitelyistä, joihin syyllistyivät yleensä humaltuneet sotilaat, kuormankuljettajat tai upseerit. Esimerkiksi kyytivelvollisuuttaan suorittaneita talonpoikia hakattiin ja heidän kuormansa ryöstettiin.⁴⁶³ Pohjanmaalla venäläisten joukkojen, erityisesti kasakoiden, tiedetään kohdelleen siviiliväestöä väkivaltaisesti ja raa'asti. Esimerkiksi Ilmajoella heinäkuussa 1808 venäläiset surmasivat yksitoista siviiliä, joiden lisäksi jo aiemmin oli surmattu kaksi paikallista asukasta. Närpiössä venäläiset sotilaat ampui-
vat kuusi siviiliä. Alavudella tiedetään kahdesta venäläisten tappamasta siviilistä. Vaasassa venäläissotilaat hävittivät kaupunkia juhannuksena 1808 ja tappoivat ja kiduttivat asukkaita. Siviiliväestöön kohdistuneet väkivaltaisuu-
det olivat kuitenkin yleisesti ottaen poikkeuksellisia tilanteita Suomen sodan aikana.⁴⁶⁴

Iisalmen pitäjältä venäläisten mahdollisesti aiheuttamista siviilien väkivaltaisista kuolemista ei ole säilynyt yksittäistapauksia enempää tietoa. Yhdessä

⁴⁶³ von Bonsdorff 1929, 379.

⁴⁶⁴ Hemminki 2010, 351–352; Jääskeläinen 2011, 148, alaviite 357; Niemelä 2015, 38; Isohökana-Asunmaa 2008, 23; Hårdstedt 2010, 229.

korvausanomuksessa kerrotaan siviilin tappamisesta. Talollinen Juho Mikonpoika Paldanius Niemisjärveltä kertoo 14. joulukuuta päivätyssä korvausanomuksessaan, että yhden upseerin ja yhdeksän sotilaan venäläinen joukko (*trupp*) ajoi hänen isänsä Mikko Paldaniuksen kotoaan Niemisjärven Paununiemestä 10. päivänä marraskuuta 1808 metsään, jossa tämä piestiin kuoliaaksi. Ruumis heitettiin läheiseen Pitkäkoskeen, josta ruumis naarattiin pari viikkoa myöhemmin.⁴⁶⁵

Vahinkoluettelossa mainittu kuolinpäivä ei aivan täsmää kuolleiden luettelon tietojen kanssa, sillä isäntä Mikko Paldanius oli merkitty kuolleeksi jo 24. päivänä lokakuuta 1808. Kuolinsyy oli kuitenkin hukkuminen.⁴⁶⁶ Korvausanomuksessaan uhrin poika Juho Paldanius kertoo venäläisten aiheuttamista menetyksistä näiden edetessä syksyllä 1808 kohti Pohjanmaata. He olivat ilman maksua vieneet irtainta omaisuutta yhteensä 38 rixsin arvosta: kaksi lypsävää lehmää, tynnyrillisen ohraa, ison kaksilaitaisen veneen, reen ja heiniä sekä vaatteita ja ruokatavaroita. Anomus on vaatimaton verrattuna siihen, että siihen liittyy vanhan isännän väkivaltainen kuolema. Niemisjärvellä liikkeellä ollut porukka lie-
nee ollut tyypillinen venäläinen artilleri, joka oli hankkimassa ruokaa.⁴⁶⁷

Kirjailija J. O. Åbergin historiallis-romanttiseen kertomukseen Erkki Ollikaisesta sisältyy erittäin julmalta ja raa'alta vaikuttava tarina "Noita-Kirstin" elävältä polttamisesta Iisalmen Valkeismäellä. Sen todenperäisyydestä ei ole tietävästi säilynyt mitään todisteita. Åbergin kertomuksessa tarina liittyy yhtenä olennaisena motiivitarinana Erkki Ollikaisen nousulle venäläisiä vastaan ja tapauksena se kuvastaa laajemminkin sitä tarina-aineistoa, jolla toisaalta vahvistettiin isonvihan ajoilta kerrottua venäläisten raakuutta ja perusteltiin siviilien venäläisvastaista aseellista toimintaa.⁴⁶⁸

Joissakin paikoissa venäläiset kävivät useaan otteeseen. Esimerkiksi ylimääräinen nimismies Jaakkima Heikki Lippén (s. 1781), tilanomistaja Nissilästä (Nissilä 3), teki kolme eri luetteloa 21.–23. helmikuuta 1809. Hänen tilansa sijaitsi Oulun tien ja siitä erkaantuneen Kajaanin tien läheisyydessä. Venäläisiä ja ruotsalaisia sotilaita liikkui alueella suhteellisen paljon sotavuonna 1808: maaliskuussa vetäydyttiin Oulua kohtia, toukokuun alussa edettiin takaisinpäin kohti Kuopiota, kesällä ja alkusyksystä Oulun tietä käytettiin ruotsalaisten joukkojen huoltotienä ja Koljonvirran taistelun jälkeen molempien puolen joukot kulkivat Nissilän kautta kohti Oulua. Lippénin ajallisesti ensimmäinen vahinkoluettelo koski huhtikuussa 1808 tapahtuneita vahinkoja (42 rixsiä), toinen lokakuussa ruotsalaisten aiheuttamia aineellisia menetyksiä (169 rixsiä) ja kolmas venäläisten marras-joulukuussa jälkeensä jättämiä vahinkoja (201 rixsiä). Iisalmelaisten anomuksista on yleensä vaikea päätellä, ovatko vahingot tapahtuneet yhdellä

⁴⁶⁵ KA, SOTAVAH Caa:25, 23.3.1809 § 310, talollinen Juho Mikonpoika Paldanius Niemisjärveltä. Toinen siviilin väkivaltainen kuolema oli maisteri Johan Niklas Gummeruksen menehtyminen talonpoikaiskahakassa keväällä 1808 saamiinsa haavoihin.

⁴⁶⁶ Juho Mikonpoika Paldanius 14.12.1808, Niemisjärvi, Paununiemi 2. KA, SOTAVAH Caa:25, 23.3.1809 § 310.

⁴⁶⁷ Juho Mikonpoika Paldanius, Niemisjärvi, 14.12.1808, KA, SOTAVAH Caa:25, 23.3.1809 § 310 Paldanius.

⁴⁶⁸ Savo 26.9.1882 nro 75, 2

kertaa vai ovatko venäläiset käyneet talossa useaan otteeseen. Tämä olisi mielenkiintoista tietää varsinkin isojen vahinkoilmoitusten kohdalla.

Pohjanmaalla maksamattomista toimituksista aiheutuneet sotavahingot olivat sangen vähäisiä. Kyytirahan tai päivärahan maksamattomuudesta ei Iisalmessa kirjattu yksittäisten talollisten korvausvaatimuksia, mutta niistä keskusteltiin pitäjänkokouksissa sodan jälkeen. Myös Ruotsin armeijan joukot jättivät osan kyydeistään ja ottamistaan hevosista maksamatta.⁴⁶⁹

3.2 Iisalmelaisten aineelliset menetykset

3.2.1 Korvausanomusten lukumäärä ja vahinkojen suuruus

Iisalmelaisten sodanaikaiset aineelliset menetykset olivat huomattavia ja monille kotitalouksille kohtalokkaita. Kriisitilanteessa Buxhoevdenin kansliasta tulleet kehotukset upposivat otolliseen maaperään ja saivat iisalmelaiset liikkeelle. Kotitaloudet kokivat kärsimänsä aineelliset vahingot niin merkittävinä, että niistä kannatti lähteä hakemaan korvauksia. Kuten edellä on jo todettu, Iisalmen käräjillä 1809 käsiteltiin ainakin 665 kotitalouden sotavahingot. Suhteutettuna pitäjän tilojen (*hemman*) määrään, runsas 40 prosenttia niistä olisi kärsinyt sotavahinkoja.⁴⁷⁰ Venäläisten aiheuttamien aineellisten menetysten rahallinen arvo oli Iisalmessa yhteensä runsaat 116 000 riksiä, mikä oli liki 40 prosenttia vuoden 1800 varallisuusverotuksessa verotetun omaisuuden nimellisarvosta.⁴⁷¹ (Ks. luku 1.4.) Varallisuusverotuksessa ei kuitenkaan huomioitu kausivarallisuutta (elovarantoja), joka oli merkittävä sotavahinkolaji 1808–1809. On huomattava, että myös rahan arvo oli muuttunut 1800-luvun ensimmäisistä vuosista.

Verrattuna Suomen pahiten kärsineisiin alueisiin iisalmelaisten verifioimat sotavahingot muodostivat noin puolet Kuortaneella ja 80 prosenttia Närpiössä ilmoitetuista aineellisista menetyksistä. Iisalmessa kuitenkin laadittiin anomuksia enemmän. Närpiöläisiltä oli 241 luetteloa, kuortanelaisilta 381. Iisalmelaisten korvausanomukset olivat rahalliselta arvoltaan pienempiä: Iisalmessa hakemusten mediaani oli 64 riksiä, Närpiössä 174 riksiä ja Kuortaneella 195 riksiä. Iisalmessa korvausanomusten jakauma on voimakkaasti vino: keskihajonta oli 325 riksiä. Rahalliselta arvoltaan pienehköjä hakemuksia on runsaasti, mutta niiden kokonaisarvo oli vain kymmenen prosenttia pitäjässä ilmoitettujen sotavahinko-

⁴⁶⁹ Jääskeläinen 2011, 129; KA, IISA, pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokous 26.7.1812.

⁴⁷⁰ KA, SOTAVAH Caa:25–26, iisalmelaisten sotavahinkoluettelot. Tässä tutkimuksessa raha-arvot on ilmoitettu valtionvelkaseteinä (*riksgålds sedlar*), ellei toisin ole mainittu, koska useimmissa iisalmelaisissa korvausanomuksissa niitä käytettiin. Tekstissä on käytetty lyhennettyä muotoa riksi. Pankinriksit on muutettu valtionvelkaseteiksi vaihtosuhteella 1,5, mitä käytettiin tuohon aikaan yleisesti, myös Iisalmen pitäjässä.

⁴⁷¹ Iisalmelaisten varallisuus oli varallisuusverotietojen perusteella yhteensä 297 532 valti-onvelkariksiä (kiinteää omaisuutta 177 822 riksiä banco, muuta omaisuutta 3 167 riksiä banco ja saatavia yhteensä 26 048 valtionvelkarikseinä). Ks. tark. luku 1.4.

jen kokonaissummasta. Runsaat puolet iisalmelaisten ilmoittamista sotavahingoista oli alle 75 valtionvelkariksiä eli rahalliselta arvoltaan alle kahdeksan ruis- tynnyrin, jolla nelihenkinen perhe olisi saanut täytetyksi vuotuisen leipäviljan tarpeensa. Aivan pieniä hakemuksia oli kuitenkin erittäin vähän: vain kolme prosenttia hakemuksista oli alle kahdeksan riksiä (alle yhden ruis- tai ohratynnyrilisenkin hinnan). Vähäisistä menetyksistä ei ehkä katsottu järkeväksi hakea korvausta ja lähteä vahinkoja oikeuteen valalla todistamaan. Vajaa viidennes vahingoista oli arvioitu 76–150 riksin arvoiseksi. Alle kolmannes kotitalouksista ilmoitti kärsineensä yli 150 riksin menetykset, mutta näin korvausanomusten kokonaissumma muodosti liki 80 prosenttia Iisalmessa ilmoitetuista sotavahingoista.⁴⁷² (TAULUKKO 7.)

TAULUKKO 7 Iisalmelaisten sotavahinkoluettelot rahallisen arvon (riksiä) mukaan.

Anomuksen suuruus	Anomusten lkm	%-osuus	Vahinkojen summa yhteensä riksiä	Vahinkojen summa yhteensä %-osuus
0–75 riksiä	358	54	11 855	10
76–150 riksiä	116	17	12 214	11
Vähintään 151 riksiä	191	29	92 258	79
Yhteensä	665	100	116 327	100

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

Mitkään tilastolliset luokittelut eivät kerro siitä, miten suuriksi yksittäiset ihmiset ja kotitaloudet kokivat aineelliset menetyksensä. Riksimäärältään sama summa saattoi merkitä toiselle taloudellista perikatoa, toiselle nopeasti kompensoitavissa olevaa menetystä. Kun korvausperusteista keisarillisella reskriptillä 24.2.1811 päätettiin, tulkittiin alle 100 seteliruplan eli 52 riksin vahingot niin pieniksi, ettei niistä luvattu eikä myöskään maksettu korvausta. Viranomaisten näkökulmasta tällä summalla saattoi päästä uuden elämän alkuun: hankkia kohtuullinen hevonen, lehmä ja viljelyyn tarvittavat välttämättömät työvälineet. Upseereille 50 valtionvelkariksiä tuntui olevan mitätön summa. Esimerkiksi majuri Zachris Duncker mainitsee sisarelleen Toivalassa 29.7.1808 kirjoittamassaan kirjeessä, että 50 valtiovelkariksiä oli ”surkea summa, jonka voi milloin tahansa lainata joka toiselta yksinkertaiselta jääkäriltä, jos sitä sattuisi tarvitsemaan.” Renkin ja piian näkökulmasta 52 riksiä oli kuitenkin monen vuoden palkka. Maisteri Johan Niklas Gummeruksen perukirjassa on mainittu renkien vuosipalkaksi 9 valtionvelkariksiä ja piian palkaksi 4 valtionvelkariksiä vuonna 1808.⁴⁷³

Kun iisalmelaiset laadittivat korvausanomuksiaan, ei suomalaisilla ollut vielä tietoa korvauksenaisten vahinkojen minimi- ja maksimirajoista eikä korvausprosentistakaan. Varmasti osin tämän vuoksi Iisalmen pitäjän vahinkoluettelosta 45 prosenttia eli 299 hakemusta oli alle 52 riksiä. Jos iisalmelaiset olisivat

⁴⁷² Jääskeläinen 2011, 99–98, 110, 112, liite 11–12. Närpiö ja Kuortane ovat Jääskeläisen tutkimuksessa syvä tutkimuksen kohteena, joten luvuissa on huomioitu myös alle 100 seteliruplan (52 valtionvelkariksiin) vahinkoluettelot.

⁴⁷³ KA, Pien-Savon tk, Perukirjat 1762–1810 Ec:2, Perukirja 4.3.1809, Johan Niklas Gummerus (ES 3536); Jääskeläinen 2011, 211, 213; Nelsson 2001, 128.

tienneet, ettei alle 100 seteliruplan (52 rixsin) vahinkoja korvattaisi, tuskin he olisivat sellaisia käräjillä verifioineet. Iisalmelaiset luettelivat hyvin yksityiskohdaisesti myös yli 520 rixsin (1 000 seteliruplan) menetyksiään, vaikka ylimenevä osa päätettiin myöhemmin jättää kokonaan korvaamatta. Tietämättömyys korvauksenaisten vahinkojen ala- ja ylärajoista sekä niiden korvausprosentista ruokki omalta osaltaan vahingonkäräjöissä toiveita kompensatiosta. Historiantutkijan näkökulmasta on hyvä asia, ettei korvauksen myöntämisen periaatteita oltu vielä tässä vaiheessa päätetty, sillä näin väitetyt aineelliset vahingot tulivat pitäjässä todennäköisesti tarkemmin kartoitettua.

Iisalmelaisten korvausanomuksissa menetykset vaihtelivat yhdestä rixsistä lautamies Juhana Kauppisen 5 600 rixsiin. Keskimääräinen sotavahinkoluettelo oli 175 rixsiä. Se oli 18 ruistynnyrin arvoinen ja vastasi yhdeksän hengen talouden leivän vuosikulutusta. Tutkimustietoa suomalaisten verifioimien sotavahinkojen keskimääräisestä suuruudesta ei ole saatavilla. Jussi Jääskeläinen on esittänyt arvion vahinkojen kokonaissuuruudesta, muttei hakemusten kokonaismäärästä. Verrattuna Kuortaneeseen ja Närpiöön, jotka kärsivät suurimmat aineelliset sotavahingot, iisalmelainen keskiverto korvaushakemus oli pieni: Kuortaneella menetykset arviottiin keskimäärin 381 rixsiksi/anomus ja Närpiössä 581 rixsiksi/anomus. Närpiössä oli maan todennäköisesti suurin yksittäinen hakemus: liikemies, superkargööri Petter Johan Bladhilta runsaat 22 000 rixsiä (liki 15 000 banco rixsiä). Myös Ilmajoella keskimääräinen hakemus oli suurempi (270 rixsiä/anomus) kuin Iisalmessa, vaikka Ilmajoella verifioitujen vahinkojen kokonaisumma (96 000 rixsiä) oli melkein viidenneksen pienempi kuin Iisalmessa. Ilmajoelta laadittiin vähemmän vahinkoluetteloita, mutta ne olivat rahalliselta arvoltaan suurempia kuin Iisalmen pitäjässä. Myös sotavahinkoluetteloissa näkyy läntisen ja itäisen Suomen ero: vauraalla Pohjanmaalla oli enemmän muonaa ja saalista sotilaille.⁴⁷⁴

Iisalmen aineellisten vahinkojen kokonaisumma vastasi 11 600 ruistynnyrin hintaa. Viljamäärällä olisi tyydytetty 5 800 ihmisen vuotuinen leipäviljan tarve. Asukkaita Iisalmen emäseurakunnassa oli noin kymmentuhatta, joten reilusti yli puolelle heistä olisi saatu tällä summalla hankittua vuoden leipäviljat. Jos vahingot olisivat jakaantuneet tasan iisalmelaisille kotitalouksille, menetykset olisivat olleet 75 rixsiä/talous. Näillä mittareilla iisalmelaisten kokemat sotavahingot vaikuttavat merkittävältä, varsinkin kun ottaa huomioon, että mukana on ainoastaan venäläisten aiheuttamat aineelliset menetykset. Epäilemättä kotitalouksien taloudellinen joustovara joutui nälkäkriisistä kärsivässä pitäjässä todelliseen koetukseen. Aineellisen omaisuuden menettäminen oli yksi keskeinen resilienssiä vähentävä tekijä.⁴⁷⁵

3.2.2 Korvauksenhakijoiden sukupuoli ja sosiaalinen ryhmä

Valtaosa korvauksenhakijoista oli miehiä, sillä mies oli perheenpää ja huolehti kotitalouden taloudellisista asioista. Sota-aikana myös monet naiset joutuivat

⁴⁷⁴ Jussi Jääskeläinen 2011, 99, 112, 218, liite 11–12; Hemminki, Luttinen & Uotila 2020.

⁴⁷⁵ Curtis 2014, 19, 23.

vastaamaan perheensä taloudesta, ja heitä oli verrattain paljon hakemassa korvauksia venäläisten sotavahingoista. Ainakin 111 iisalmelaisnaista laaditutti vahinkoluettelon, joten heidän osuutensa oli 17 prosenttia paikallisista korvauksenhakijoista. Käräjillä sotavahinkoja verifioivista naisista huomattava osa oli talolisten ja torppareiden leskiä: 40 prosenttia (44 hakemusta). Sota-aikana leskien määrä kasvoi, ja naispuolisilla leskillä oli miesten tavoin laillinen oikeus edustaa kotitalouttaan ja huolehtia perheen omaisuudesta. Esimerkiksi emäntä Riitta Remes (1763–1823) Iisalmen kylästä jäi leskeksi, kun hänen miehensä, talollinen Niilo Akkanen (1762–1809) kuoli helmikuussa 1809. Leski jäi tilalle (Iisalmi 5) neljän lapsensa kanssa, joista vanhin oli 15-vuotias ja nuorin 4-vuotias. Rippikirjan mukaan Riitta-leski oli lähes sokea. Siitä huolimatta hän laaditutti luettelon sotavahingoista. Apua selvästi tarvittiin. Talosta oli viety lehmä, sian- ja naudanlihaa, voita, leipää ja kaksi kannua paloviinaa, kolme kesäkuormaa heiniä sekä monenlaisia vaatteita. Kaikkiaan Riitta Remes ilmoitti taloutensa kärsineen yli sadan riksin menetykset. Hän asui sodan jälkeen edelleen tilalla Iisalmi 5 yhdessä lastensa kanssa. Henkikirjassa Riitta Remes on ”Niilo Akkasen leski” ja vuodesta 1812 leski mainitaan lisäksi itsellisenä (*Inhys*), joten hänellä ei ollut enää tilaa emännöitävänä. Miehensä kuoleman jälkeen Riitta eli köyhyydessä. Selviytymistä sodan jälkeen vaikeutti puolison kuoleman lisäksi Riitan huononäköisyys, minkä vuoksi hän ei ollut työkykyinen, vaikka iältään hän oli alle 50-vuotias. Hän ei myöskään mennyt uudelleen naimisiin.⁴⁷⁶

Yli puolet korvausta hakeneista naisista eivät olleet leskiä vaan talon emäntiä tai torppareiden vaimoja, joiden miehet olivat elossa mutta syystä tai toisesta estyneitä edustamaan kotitaloutta. Iisalmessa huomattavan moni, peräti joka viides, naispuolinen korvauksenhakija oli sotilaan vaimo tai leski. Sodan aikana upseerit ja ruotusotilaat olivat poissa kotiseudultaan, osa kadoksissa tai vankeina, joten heidän puolisonsa olivat oikeutettuja huolehtimaan perheen taloudellisista eduista. Sotilaan vaimo Katariina Backman (1755–1834) laaditutti Niskalan ruotutorpasta (Kauppilanmäki 1) sotavahinkoluettelon uudenvuodenpäivänä 1809. Katariinan sukunimi oli Huttunen, mutta korvausanomuksessa hänet oli merkitty nimenomaan miehensä nimellä, millä korostettiin hänen edustavan kotitaloutta miehensä puolesta. Ruotumies Heikki Backman oli Pohjanmaan rintamalla. Torpan vahingot olivat 25 riksiä. Luettelo verifioitiin käräjillä 21. maaliskuuta 1809. Rippikirjan mukaan ruotusotilas Heikki Backman kuoli taistelussa 1809, ja näin Katariina Huttusesta tuli sotalleski. Kuitenkin hän oli pystynyt jo sotilaan vaimona edustamaan ruokakuntaa, laadituttamaan korvausanomuksen ja näin käynnistämään korvausprosessin. Hän ei mennyt enää naimisiin, vaan asui tyttärensä perheen luona Kauppilanmäen Niskalassa. Katariina Huttunen merkittiin rippi- ja henkikirjoihin paitsi anoppina myös sotamies Backmanin leskenä.⁴⁷⁷

⁴⁷⁶ KA, SOTAVAH Caa:25, 21.3.1809 § 141 (Riitta Remes); KA, Hk-sarja, Kuopion lääni, Henkikirjat 1809–1815 K1–K7, Iisalmi 5; KA, IISA, Rippikirja 1805–1815, I Aa:9, Iisalmi 5, s. 107;

⁴⁷⁷ KA, SOTAVAH Caa:25, 21.3.1809 § 151 (Katariina Backman); KA, IISA, Rippikirja 1805–1815, I Aa:9, Kauppilanmäki 1 (Niskala), Rippikirja I Aa: 11 Kauppilanmäki 1; Rippikirja I Aa:13 Kauppilanmäki 1.

Naisten luetteloimien vahinkojen arvo oli keskimäärin 181 riksiä, hieman korkeampi kuin kaikkien hakemusten keskiarvo (175 riksiä). Naisista suurimman sotavahinkoluettelon laaditutti kapteeni Sahlsteinin puoliso Hedvig Lovisa Orbinski Vieremän Kumpumäestä: yli 2 100 riksiä. Iisalmelaisissa korvauksenhakijoissa oli myös erittäin köyhiä naisia. Heidän tekemistään hakemuksista arvoltaan pienin oli viisi riksiä. Luettelon oli laadituttanut talollisen leski Reetta Poikonen Ruotaanmäestä. Edesmenneen Petteri Koposen leskeä Katariina Tuovista Koppolan kylästä luonnehdittiin sotavahinkoluettelossa ”erittäin köyhäksi” (*uti mycket fattigt tillstånd*). Hänen perheensä vahingot oli arvioitu 22 rixin suuruisiksi. Paloisilla puolestaan asui ”köyhä leski” Eeva Liisa Berg, joka oli menettänyt omaisuuttaan 20 rixin arvosta. Korvaustenhakijoissa oli useita itsellisiä naisia. Heidän hakemukset olivat 8–38 riksiä. Naishakijoissa oli myös muutamia pii-koja, renkien vaimoja tai talollisten tyttäriä. Tilattoman väestönsä naiset edustivat ruokatalouttaan siinä missä tilallistenkin, jos heidän miehensä tai isänsä oli estynyt tai naiset olivat leskiä. Yksi vahinkoluettelon laadituttaneista oli pitäjän-tuvan lämmittäjä Anna Karsberg (s. 1739). Hän oli iäkäs, mutta nautti edelleen pientä vuosipalkkaa, jota pitäjäläiset maksoivat kolme runstykkiä savulta. Jo ennen sotaa leskeytynyt Anna Karsberg lämmitti ja siivosi pitäjätuvan ja huolehti, että saatavilla oli juomakelpoista vettä. Kirkon läheisyydessä sijainnut tupa oli vaurioitunut pahoin Koljonvirran taistelun aikaan. Sosiaaliselta asemaltaan Anna Karsberg vastasi torpparia. Hänet oli merkitty vahinkoluetteloon edesmenneen miehensä sukunimellä Cajanus. Anna Karsberg arvioi menetykset runsaan sadan rixin suuruisiksi. Luettelon perusteella hän haki korvauksia sekä henkilökohtaisen omaisuuden menetyksistä että seurakunnan omistaman pitäjätuvan tuhoista, joten näyttää hieman siltä, että papisto oli valmis hieman kiertämään pykälää seurakuntalaisten yleiseksi hyväksi.⁴⁷⁸

Venäläisten aiheuttamat vahingot kohdistuivat Iisalmessa ennen kaikkea maata viljelevään ja karjaa kasvattavaan väestöön eli heihin, joilta oli todennäköisimmin saatavissa apua sotajoukkojen huoltoon. Kaksi kolmasosaa sotavahinkoluetteloista oli talollisten. Heihin olen laskenut kruunun- ja perintötilojen omistajat, talollisten lesket, tyttäret ja pojat, isännät ja emännät. Talollismiesten osuus pitäjän sosiaalisesta rakenteesta oli tuohon aikaan alle kolmannes, joten talolliset olivat yliedustettuna korvauksenhakijoissa. Rahassa arvioituna lähes kolme neljäsosaa vahingoista kohdistui talollisiin. Väestötauluissa talollisten pojat on luokiteltu samaan ryhmään palkollisten kanssa, mutta talollisten poikia ei ollut korvausta anovien joukossa lainkaan. (TAULUKKO 8.)

Myös torppareita ja lampuoteja oli suhteellisesti enemmän korvauksenhakijoissa kuin heidän osuutensa oli pitäjän sosiaalisessa rakenteessa. Ruotusotilaiden muutaman prosentin osuus vahinkoluetteloista vastasi hyvin heidän osuuttaan pitäjässä. Säätyläisten laatimia sotavahinkoluetteloista oli kolme prosenttia.

⁴⁷⁸ KA, SOTAVAH Caa:25, 20.3.1809 § 118 (Kaisa Lind), 21.3.1809 § 157 (Tuovinen), 24.3.1809 § 415 (Berg), 30.3.1809 § 797 (Poikonen), 23.3.1809 § 259 (Anna Sonninen), 23.3.1809 § 329 (Anna Karck?), 27.3.1809 § 468 (Lappalainen), 28.3.1809 § 519 (Väisänen), 28.3.1809 § 547 (Laakonen); 29.3.1809 § 567 (Cajanus), 30.3.1809 § 700 (Tapaninen), 30.3.1809 § 828 (Anna Kämäräinen), 30.3.1809 § 841 (Pietikäinen), 1.4.1809 § 923; Caa:26, 10.11.1809 § 138 (Orbinski); Rissanen 1927, 391.

Säätyläisiä oli korvausta hakeneiden joukossa parikymmentä. Rahallisesti arviotuna heidän vahinkonsa muodostivat noin kymmenen prosenttia pitäjäläisten sotavahingoista, mikä oli huomattavan suuri osuus.⁴⁷⁹ Käsityöläisten vahinkoluetteloita oli kuusi. Se oli verraten paljon. Käsityöläisten keskimääräiset vahingot olivat yhtä suuria kuin torppareilla – ja yleensä epäviralliset käsityöläiset olivatkin torppareita. (TAULUKKO 8.) Virallisista pitäjänkäsityöläisistä korvausanomuksen olivat tehneet ainoastaan pitäjänrätäli Jaakko Hyvärinen Kauppi-
lanmäestä sekä entinen pitäjänrätäli Johan Mechelin Fredriksdalista. Lisäksi sotavahinkoluetteloita olivat laadittaneet epävirallisten käsityöläisten torppari-
taloudet: suutari Juho Kostander ja hänen tuore vaimonsa Riitta Rask Paloisilta, pitäjänmuurari ja puuseppä Juho Friman sekä rätäli Aaron Haar. Epäviralliselta käsityöläiseltä vaikuttaa myös pappilan mailla asuva säätyläisneiti Forsell, jonka sotavahinkoluettelossa oli värjäykseen liittyviä työvälineitä, ja esimerkiksi seurakunnan vuoden 1809 päätileissä hänen mainitaan ommelleen ja pesseen kirkkotekstiilejä⁴⁸⁰. Talonpoikaiskahakkaan osallistuneella lautamies Risto Ruotsalaisella oli Taipaleen tilallaan sekä sepän paja että nikkarin välineitä, mutta häntä ei ole luokiteltu käsityöläisiin⁴⁸¹.

Alempien kruunun- ja kirkonpalvelijoiden osuus oli noin prosentin verran kaikista korvausanomuksista. Heitä olivat lukkari, vanginvartija, haudankaivaja, pitäjäntuvan lämmittäjän leski ja kirkkovahti. Itsellisväestöä, mäkitupalaisia ja köyhiä oli korvausanomusten joukossa kymmenen. He olivat aliedustettuina, mutta syy on tiedossa: heillä ei ollut sotilaille käytännössä mitään annettavaa.⁴⁸² Palkollisten korvausanomuksia oli vain muutama, vaikka heidän osuutensa pitäjän sosiaalisesta rakenteesta oli liki puolet. (TAULUKKO 8.) Piioilla ja reingeillä tuskin oli omaisuutta, joka olisi merkittävästi hyödyttänyt venäläisiä sotilaita. On kuitenkin muistettava, että varmasti merkittävä osa piioista ja reingeistä oli talollisten lapsia, joten heillä oli niin sanottua sosiaalista varallisuutta, läheisiä sukulaisverkostoja, joihin nojautua huonoina aikoina. Sama päti todennäköisesti moniin itsellisiin.

⁴⁷⁹ Henkikirjan 1808 mukaan säätyläistäustaisia siviilejä olivat insinööri Zidénin leski Anna Grönström Kilpisaaresta, sotatuomari Fredrik Lagi Paloisten Tähtiniemen osalta, varmaanmittari Zacharias Packman Ahmon tilalta Ulmalasta, varapastori Jakob Gummeruksen leski Hedvig Margaretha Gummerus Jokiniemestä, maisteri Johan Niklas Gummeruksen leski Lovisa Jack Peltosalmen kartanosta, maanmittari Karl Fredrik Boisman Packasgårdista Ulmalasta, kenttäväpelin leski Katariina Idström Hernejärveltä, vänrikin puustellin arrendaattori, entinen lipunkantaja (*förare*) Adam Jaan, neiti (*jungfru*) Lisa Maria Forsell pappilasta, kihlakunnankirjuri Peuronin puolesta hakemuksen tehnyt renkivouti Petteri Hynynen, kappalainen Eric Waldén Vieremän Kyrönniemen virkapappilastaan sekä kirkkoherran pappilan vahinkolistaus. Fredrik Lagi (1781–1816) oli edesmenneen kirkkoherran Johan Laguksen (k. 1806) poika, joka asui Leppävirralla Karlsvikin kartanossa. Säätyläisiin on luokiteltu myös Paloisilla asuneet nimismies Anders B. Winter, varanimismies Eric Björklund ja toimitusvouti Johan Lindberg, ruukinomistaja Lars Dahlström Salahmilta sekä siltavoudit Olli Aapeli Bovelan ja Juho Nissinen. Paikallisista upseereista korvausanomuksen olivat laatineet jo eläköitynyt kapteeni Jakob Johan Sahlstein Valkeisten Kumpumäestä ja kersantti G. Järnefelt Kilpisaaresta. Lisäksi Iisalmen pappila oli kärsinyt pahoja vahinkoja, mutta niitä ei ole arvioitu rahassa.

⁴⁸⁰ KA, IISA, Pääkirjat 1770–1889, III Ga:3, 1809.

⁴⁸¹ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1809 § 782 (Nerkoo 4, Risto Ruotsalainen).

⁴⁸² Esim. KA, SOTAVAH Caa:25, 24.3.1809 § 415, Eva Lisa Berg, Palois, *en fattig enka*.

Palkollisväestön korvausanomuksissa vahinkoarvoltaan suurin vahinkoryhmä olivat vaatteet, jalkineet ja kankaat. He menettivät jonkin verran kotieläimiä, lähinnä lampaita, mutta parissa tapauksessa myös lehmän. Piikojen ja renkien sotavahinkoihin sisältyi elintarvikkeita, työkaluja, vaatteita, tyynyjä ja yhdessä anomuksessa viljaa, toisessa heinää. Vaatteiden ja tekstiilien osalta oli mahdollisuuksia liioitella vahinkojen suuruutta (vaatteiden, jalkineiden ja kankaiden määrä ja kunto). Palkollisväestön osalta on vaikea arvioida, kuinka suuren osan omaisuudestaan he menettivät sodan aikana. Toisaalta palkollisten korvausnomusten määrä on alhainen, joten suhteutettuna heidän osuuteensa väliluvusta, ei sotavahinkojen voi katsoa kohdistuneen erityisesti heihin. Viimeksi mainittu pätee myös itsellisiin ja mäkitupalaisiin.⁴⁸³

Hakijan sosiaalinen asema on jäänyt epävarmaksi tai selvittämättä neljässä prosentissa tapauksista (26 anomusta). Yksinäiseksi omassa luokassaan on jäänyt merimiehen (*sjöman*) leski Kaija Mellin (§ 623). Selvittämättömät tapaukset ovat varmasti lähes poikkeuksetta talollisten ja torppareiden luetteloita, mutta hakemuksesta ei käy ilmi, kumpaan sosiaaliryhmään anoja kuului. Sosiaaliryhmän olisi pystynyt varsin todennäköisesti selvittämään kirkonkirjojen ja henkikirjojen avulla, mutta se olisi ollut hidasta ja työlästä. Tuloksia tulkittaessa on muistettava, että todellisuudessa talollisten ja torppareiden ryhmät ovat Taulukossa 8 mainittua vielä hieman suurempia. Tutkimuskylien sosiaalinen rakenne eroaa osin koko pitäjän tilanteesta. Tutkimuskylien korvauksenhakijoista peräti puolet oli torppareita. Heidän huomattavan suuri osuutensa johtuu siitä, että yksi tutkimuskylistä muodostui kokonaan Iisalmen seurakunnan kirkkoherran virkatalon torppareista, joita oli lähes neljäkymmentä. Tutkimuskylien hakemuksista joka neljäs oli talollisten tekemiä, mikä puolestaan oli selvästi vähemmän kuin talollisten osuus koko pitäjän sotavahinkoluetteloista. Sen sijaan säätyläisten, sotilaiden, käsityöläisten, palkollisten ja itsellisten osuudet vastasivat verrattain hyvin koko pitäjän tilannetta. (TAULUKKO 8; TAULUKKO 9.)

---

⁴⁸³ Jääskeläinen 2011, 124, 213–214.

TAULUKKO 8 Iisalmelaisten sotavahinkoluettelot korvauksenhakijan sosiaalisen aseman mukaan ja verrattuna pitäjän sosiaaliseen rakenteeseen vuonna 1805.

	Sotavahinkoluetteloiden lkm	Osuus sotavahinkoluetteloista %	Pitäjän sosiaalinen rakenne ⁴⁸⁴ vuonna 1805, %	Ilmoitetut vahingot, yht. riksiä	Ilmoitetut vahingot %	Ilmoitetut vahingot/anomus, riksiä
Talollinen	450	68	31	84 320	72	187
Torppari	108	16	7	13 637	12	126
Lampuoti	11	2	1	868	1	79
Ruotusotilas	24	4	5	2 462	2	103
Pitäjänsäilyöläinen, käsityöläinen	6	1	*	756	1	126
Upseeri, aliupseeri, virkamies, muu säätyläinen	20	3	1	10 326	9	516
Kruunun tai kirkon palvelija	5	1	*	1 317	1	263
Itsellinen, mäkitupalainen, ruotuköyhä	10	1	6	294	0	29
Palkollinen	4	0	49	47	0	12
Merimiehen vaimo	1	0	0	145	0	145
Tuntematon, epävarma	26	4	0	2 155	2	83
Yhteensä	665	100	100	116 327	100	175

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25-26; KA, IISA, Väestötäulu 1805. (* sisältyy kohtaan "Säätyläinen, virkamies")

⁴⁸⁴ Vain miespuoliset yli 15-vuotiaat miehet, yhteensä 3 324.

Kuten aiemmin on jo todettu, varallisuuserot Iisalmessa eivät vuoden 1800 varallisuusverotietojen perusteella olleet erityisen polarisoituneet, jos eivät tasa-arvoisetkaan. Savon pitäjistä Iisalmi näyttäisi kuuluneen tasa-arvoisimpaan kolmannekseen.⁴⁸⁵ Vahinkoluetteloiden keskimääräiset suuruudet vaihtelivat suuresti niin sosiaaliryhmien sisällä kuin välillä. Pitäjän vauraampiin kuuluneiden upseerien, virkamiesten ja muiden säätyläisten hakemat korvaussummat olivat luonnollisesti keskivertoa huomattavasti suurempia, keskimäärin yli 500 riksiä. Säätyläisillä oli korkeampi elintaso kuin maalaisrahvaalla, ja heidän talouksissaan oli tarjolla enemmän niin sotilaiden huoltoon tarvittavaa kuin myös ryöstettävää saalista. Iisalmen säätyläistön kärsimät aineelliset menetykset olivat kuitenkin huomattavan pieniä verrattuna Närpiöön (lähes 4 700 riksiä/hakemus) ja Kuortaneeseen (liki 1 200 riksiä/hakemus). Närpiön keskiarvon suuruuteen vaikuttaa merkittävästi liikemies P. J. Bladhin 15 000 riksin korvausanomus. Pienetkin säännölliset palkat näyttävät kerryttäneen omaisuutta, josta venäläisillä oli mistä ottaa, sillä myös alempien virkamiesten ja kruunun palvelijoiden hakemukset olivat Iisalmessa keskimääräistä suurempia, runsaat 260 riksiä. Talollisten keskivertohakemus oli 187 riksiä, mikä oli lähellä koko aineiston keskiarvoa 175 riksiä. Iisalmelaisten talollisten keskimääräiset aineelliset menetykset jäivät huomattavasti pienemmiksi kuin Kuortaneella (runsaat 450 riksiä/hakemus) ja Närpiössä (liki 540 riksiä/hakemus), mutta iisalmelainen maalaisrahvas oli muutenkin pohjalaista merkittävästi köyhempää, kuten jo aiemmin olemme todenneet.⁴⁸⁶ (TAULUKKO 8.)

Iisalmelaisten torppareiden anomukset olivat keskimäärin 126 riksiä, mikä oli selvästi enemmän kuin Närpiössä (87 riksiä/anomus), mutta vähemmän kuin Kuortaneella (165 riksiä/anomus). Tosin Iisalmen pappilan torppareiden keskimääräinen anomus oli lähes kaksi kertaa niin suuri kuin Kuortaneen torppareilla. Iisalmelaisten talollisten ja torppareiden kärsimät keskimääräiset vahingot olivat yllättävän lähellä toisiaan. Torpparin anomus oli suuruudeltaan kaksi kolmasosaa talollisen hakemasta korvauksesta (TAULUKKO 8), vaikka tutkimusten mukaan torppareiden varallisuus oli 1790-luvulla noin puolet talollisiin verrattuna ja 1830-luvulla enää kaksi viidesosaa.⁴⁸⁷ Tämän tiedon perusteella torppareiden sodanaikaiset omaisuudenmenetykset olivat suhteellisesti talollisia suurempia. Tämä selittyy puolestaan lähinnä sillä, että pappilan torpparit olivat toisaalta tavallista torpparia varakkaampia ja toisaalta torppien sijainti taistelualueen tuntumassa johti väistämättä keskimääräistä suurempiin vahinkoihin.

Tutkimuskylien sotavahingoista noin puolet kohdistui torppareihin, kolmannes talollisiin ja kymmenesosa ruotusotilaisiin. Tutkimuskylien keskimääräinen 331 riksin sotavahinkoluettelo oli lähes kaksi kertaa niin suuri kuin koko pitäjän 175 riksin keskivertoluettelo. Huomio kiinnittyy erityisesti siihen, että tutkimuskylien ruotusotilaiden aineellisten menetysten keskiarvo oli 3,5-kertainen pitäjän ruotusotilaisiin verrattuna. Tämä selittyy pitkälti korpraali Juho Heikki

⁴⁸⁵ Nummela 1990, 11–14.

⁴⁸⁶ Jääskeläinen 2011, liite 11–12.

⁴⁸⁷ Jääskeläinen 2011, liite 11–12; Heikkinen, Hjerppe, Kaukiainen, Markkanen & Nummela 1987, 86–87.

Bovellanin kotitalouden 1 098 riksin menetyksillä. Tutkimuskyläiden torppareiden keskimääräinen vahinkoluettelo oli lähes 2,5 kertaa niin suuri kuin pitäjän torppareilla, mikä kertoo paitsi pappilan torppareiden suurista menetyksistä myös heidän hyvästä taloudellisesta asemastaan pitäjän muuhun tilattomaan väestöön verrattuna. Myös tutkimuskyläiden talollisten keskimääräiset sotavahingot olivat huomattavasti suuremmat kuin iisalmelaisten talollisten keskimäärin. Iisalmen kirkonkylän, Paloisten ja Partalan talollisten keskiverto vahinkoluettelo oli 360 riksiä, kun iisalmelaiset talolliset verifioivat keskimäärin 187 riksin menetykset. Tutkimuskylissä oli säätyläisten ja pikkuvirkamiesten laatimia luetteloita suhteellisesti hieman enemmän kuin koko pitäjässä, mutta suuruudeltaan tutkimuskyläiden säätyläisten vahingot eivät yltäneet samalle tasolle kuin pitäjän säätyläisten keskiarvo oli. Pitäjän vauraimmat kartanot sijaitsivat muissa kylissä. Itsellisten ja palkollisten osuus sotavahingoista oli vähäinen niin tutkimuskylissä kuin koko pitäjässä. (TAULUKKO 8; TAULUKKO 9.)

TAULUKKO 9 Tutkimuskyläiden verifioitujen vahinkoluetteloiden määrä, vahinkojen suuruus ja keskiarvo (riksiä) sosiaalisen aseman mukaan.

	Vahinkoluetteloita yhteensä lkm	%	Vahingot yhteensä riksiä	%	Keskiarvo riksiä
Torppari (käsityöläinen), lampuoti	61	55	18 785	51	307
Talollinen	27	25	12 233	34	360
Säätyläinen, virkamies, upseeri, lukkari	9	8	1 344	4	336
Ruotusotilas	6	5	3 936	11	357
Itsellinen	5	5	96	0	19
Palkollinen	2	2	25	0	13
Yhteensä	110	100	36 419	100	331

Lähteet: Pien-Savon ylinen tk, varsinaisasiain pkt 1809.

3.2.3 Sotavahinkojen alueellinen keskittyminen pitäjän sisällä

Sotakorvausanomuksia maantieteellisesti laajasta Iisalmen pitäjästä laadittiin yli 60 kylästä⁴⁸⁸. (LIITE 2.) Sodan vaikutukset ulottuivat koko pitäjään, mutta ne eivät kuitenkaan jakaantuneet alueellisesti tasaisesti. Erityisen runsaasti vahinkoluetteloita tehtiin kylistä, jotka sijaitsivat strategisesti tärkeän Kuopio–Oulu -maantien varrella. Lukumääräisesti eniten vahinkoilmoituksia verifioineet kymmenen kylää olivat yhtä lukuun ottamatta Savon tien varrella, joka kulki reilun sadan kilometrin matkan Iisalmen pitäjän halki, mikä selittää osaltaan vahinkoluetteloiden runsautta. Naarvanlahti oli reilu viisikymmentä kilometriä Iisalmen kirkolta etelään, Nissilä saman verran pohjoiseen. Naarvanlahti sijaitsi Iisalmen ja Maaningan rajamailla, sotilaiden huollon kannalta merkittävän vesireitin var-

⁴⁸⁸ Kylä on vahinkoilmoituksessa mainittu kylä.

rella. Savon tieltä kääntyi ennen Alapitkää Naarvanlahteen myös talvitie, jota pitkin pääsi jätse Iisalmen kirkolle asti. Vahinkojen keskittymistä liikenneyhteyksien varrelle kuvastaa myös se, että puolet sotavahinkoluetteloita laatineista kotalouksista oli kirjoilla näiden kymmenen kylän alueella. (TAULUKKO 10.) Myös rahassa arvioituna suurimmat menetykset koettiin Savon tien varrella olleissa kylissä. Kymmenen eniten kärsinyttä kylää muodosti peräti 78 prosenttia kaikista iisalmelaisten verifioimista sotavahingoista. (TAULUKKO 11.)

TAULUKKO 10 Kymmenen eniten sotavahinkoluetteloita tehnyttä henkikirjakylää.

Kylä	Vahinkoluetteloiden lukumäärä	Osuus hakemuksista %
Ollikkala	59	9
Nerkoo	54	8
Ulmala	40	6
Pappilan torpat	39	6
Iisalmi kk.	36	5
Valkeiskylä	28	4
Paloinen	25	4
Vieremä	24	3
Naarvanlahti	18	3
Nissilä	18	3
Edellä mainitut yhteensä	341	51
Muut kylät	324	49
Koko pitäjä	665	100

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25-26.

TAULUKKO 11 Kymmenen suurimmat vahingot (riksiä) ilmoittanutta kylää.

	Ilmoitettu vahinkojen yhteismäärä riksiä	%-osuus Iisalmen pitäjässä ilmoitetusta vahinkojen kokonaissummasta
Nerkoo	12 611	11
Iisalmi kk.	12 468	11
Pappilan torpat	11 259	10
Ulmala	11 048	9
Ollikkala	9 308	8
Paloinen	8 383	7
Vieremä	7 458	6
Valkeinen/Valkeiskylä	7 017	6
Salahmi	5 310	5
Partala	4 609	4
Muut kylät	28 856	23
Koko pitäjä	116 327	100

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25-26.

Pitäjän pohjoisosassa asuvien salahmilaisten keskimääräisen anomuksen suuruus oli kaikkein suurin: 483 riksiä. (TAULUKKO 12.) Yksistään sikäläisen

kestikievarin isännän Petteri Röngän korvausanomus oli 2 351 riksiä (ilmoitettu 1 567 riksiä banco) eli 44 prosenttia salahmilaisten verifioimista vahingoista. Partalan kylässä keskimääräinen vahinkojen suuruus oli toiseksi suurin: 419 riksiä. Siellä oli kaksi korvausanomusta, jotka ylittivät tuhat riksiä. Toinen oli lautamies Olavi Kainulaisen puolison Liisa Lappalaisen teettämä ja suuruudeltaan 1 645 riksiä (Iisalmi 3). Toinen oli Partalan kestikievarin omistajan Lauri Toppisen laadittama. Siinä vahinkojen suuruus arvioitiin 1 068 riksiksi. Nämä kaksi vahinkoluetteloita muodostivat 59 prosenttia Partalassa ilmoitetuista menetyksistä. Salahmilta ja Partalasta oli kummastakin yhteensä yksitoista anomusta. Ne olivat tilamäärältään pieniä henkikirjakyliä, joten aineelliset vahingot koskettivat suhteellisesti huomattavan suurta osaa kylien kotitalouksista, mutta rahallisesti arvioituina menetykset keskittyivät kylien sisällä vauraimpiin kotitalouksiin. Myös Vehmasjärven kylältä oli kaksi huomattavan suurta korvausvaatimusta: isäntä Heikki Kumpulaisen 1 420 riksiä ja Niilo Kärkkäisen (1772–1847) 1 158 riksiä⁴⁸⁹. Vehmasjärvi sijaitsi pitäjän koillislaidalla, mutta sekä Kumpulainen että Kärkkäinen omistivat talot Poroveden rannalla Niiralanniemessä, keskeisen vesireitin tuntumassa. (TAULUKKO 12.)

TAULUKKO 12 Kymmenen kylää, joissa ilmoitettiin suurimmat keskimääräiset vahingot (riksiä).

Kylä	Keskimääräinen ilmoitettu vahinko, riksiä
Salahmi	483
Partala	419
Vehmasjärvi	419
Alapitkä	364
Iisalmi kk.	338
Paloinen	335
Vieremä	311
Pappilan torpat	289
Ulmala	276
Valkeinen/Valkeiskylä	251
Koko pitäjä	175

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

Kylät, joista korvausanomuksia laadittiin eniten ja joissa venäläisten aiheuttamat vahingot arvioitiin suurimmiksi, olivat samoja, joihin ruotsalaisia ja venäläisiä oli pitkään majoittuneena loka-marraskuussa. (Vrt. joukkojen sijainti luku 2.3.1 KARTTA 5.) Armeijoiden läsnäololla oli suora vaikutus kotitalouksien resilienssiin. Sotilaiden majoittuminen ja muonittaminen ei ainoastaan kuormittanut siviiliväestöä, vaan koetteli heidän taloudellista kestävyytään. Käräjillä käsiteltiin yhteensä 110 tutkimuskyläläisten sotakorvausanomusta. Niiden osuus muodosti 17 prosenttia kaikista iisalmelaisten hakemuksista. Tutkimuskylien

⁴⁸⁹ KA, SOTAVAH, Caa:25 30.3.1809 § 806 (Vehmasjärvi 1, Heikki Kumpulainen) ja 1.4.1809 § 889 (Vehmasjärvi, Niilo Kärkkäinen).

alle 200 taloudesta selkeä enemmistö (noin 60 prosenttia) haki korvauksia venäläisten aiheuttamiin sotavahinkoihin.⁴⁹⁰ Loput kotitalouksista eivät ehkä kokeneet sodan aikana aineellisia tuhoja tai vahingot olivat niin vähäpätöisiä, ettei niihin tohtinut lähteä korvausta hakemaan. Osa ehkä sai riittävältä tuntuneen korvauksen venäläisiltä jo sodan aikana. Kaikki perheet eivät välttämättä kyenneet anomaan korvausta.

Tutkimuskyläien keskimääräinen korvausanomus (330 riksiä) oli lähes kaksinkertainen pitäjän keskimääräiseen anomukseen verrattuna ja vastasi melko hyvin toimeentulevan talonpojan koko omaisuuden arvoa. Esimerkiksi vuoden 1800 varallisuusverotietojen perusteella vain 18 tilanomistajan kiinteä omaisuus arvioitiin Iisalmessa vähintään 300 riksiksi (200 riksiä banco). Irtainta omaisuutta ajatellen runsaalla 300 riksillä olisi periaatteessa voinut ostaa hevosen, kymmenen lypsävää lehmää, muutaman lampaan sekä vielä talvirehut kotieläimille ja kylvö- ja leipäviljat viiden hengen perheelle. Tutkimuskyläien vahinkoilmoitukset muodostivat rahallisesti lähes kolmanneksen Iisalmen pitäjässä kirjatusta aineellisista menetyksistä, vaikka tutkimuskyläien talouksien osuus oli vain runsas kymmenesosa Iisalmen pitäjän talouksista.⁴⁹¹ (TAULUKKO 13.) Tämänkin tiedon perusteella näyttää vahvasti siltä, että tutkimuskyläien talonpoikaistaloudet köyhtyivät sodan vuoksi merkittävästi enemmän kuin iisalmelainen keskivertotalous.

TAULUKKO 13 Tutkimuskyläien sotavahinkoluetteloiden lukumäärä ja suuruus rikseinä.

	Taloudet 1808	Vahinko- luetteloiden lkm	%-osuus talouksista	Haettu summa yhteensä riksiä	Ilmoitettujen vahinkojen %-osuus koko pitäjän anomuksista
Iisalmi kk.	51	35	67	12 168	10
Paloinen	68	25	37	8 383	7
Pappila	51	39	76	11 259	10
Partala	16	11	69	4 609	4
Tutkimuskylät yhteensä	186	110	59	36 419	31
Koko pitäjä yhteensä	1 550	665	43	116 237	100

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26. Pyöritys rikseiksi vahinkoluetteloiden loppusummasta.

Iirannalla, Koljonvirralta pohjoiseen Iijärven länsirannalla, sijainnut Partalan kylä oli taloluvultaan pieni, minkä vuoksi sieltä tuli vähemmän hakemuksia

⁴⁹⁰ KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylisen kk:n henkikirjoittaja, Bba7, hk 1808, Iisalmi. Tutkimuskyläissä oli yhteensä 186 taloutta. Hakemuksia näistä kylästä laadittiin 110. Niiden lisäksi oli vielä kuvaus pappilan kärsimistä vahingoista, joiden osalta ei ole mainittu rahallisia arvoja.

⁴⁹¹ Paloisten kylässä tehtiin suhteellisesti vähemmän korvausanomuksia. Kylä oli maantieteellisesti laaja. Kylän suurimmat ja vauraimmat talot sijaitsivat Savon tien varrella, mutta kauimmat talot olivat Nilsiän rajoilla. Lisäksi Paloisilla asui paljon myös köyhää tilantonta väestöä.

kuin isoimmista kylistä. Jos Partalan kyläläisten korvausanomuksien määrä suhteutetaan henkikirjoitettujen talouksien määrään vuonna 1808, havaitaan, että 69 prosenttia talouksista haki korvauksia. Osuus oli suurin piirtein sama kuin Iisalmen kirkonkylässä. Kirkonkylän ja samalla koko pitäjän ylivoimaisesti suurin korvausanomus oli lautamies Juhana Kauppisella, joka omisti kaksi tilaa keskellä taistelutannerta. Hän ilmoitti Kauppilan tilan vahinkojen arvoksi 4 558 riksiä. Lisäksi Kauppisella oli samalla alueella omistuksessaan toinen tila, Linna, jonka tuhot hän arvioi 1 081 riksin suuruisiksi. Yhteensä Juhana Kauppisen vahingonkorvausvaatimukset olivat 5 639 riksiä eli 46 prosenttia Iisalmen kylässä verifioiduista vahingoista.

Paloiskylässä, jossa oli ollut suhteellisen pitkään ja runsaasti venäläisiä majoittuneena, vain noin kolmannes talouksista teki korvausanomuksen. Kylä oli maantieteellisesti laaja ja ulottui kauas maantieltä ja venäläisten kulkureiteiltä. Kylässä oli suhteellisen runsaasti itsellisväestöä, mikä osaltaan vähensi sota-ajan omaisuuden menetyksiä – köyhimmillä ei ollut mitään anastettavaa. Kylässä aselevon aikaan majoittuneet sotilaat eivät ehkä aiheuttaneet siellä aivan samantyyppistä tuhoa kuin aselevon pohjoispuolisissa kylissä, jonne he tunkeutuivat ensi vaiheessa taistelujen melskeessä hyökkääjinä. Paloiskylässä korvausvaatimukset olivat keskimäärin runsaat 335 riksiä. Suurin hakemus oli talollisen Olli Mansikan puolisolla Liisa Pulkalla (1 752 riksiä) sekä kestikievari Tuomo Möykkysen leskellä Kirsti Kolehmaisella (1 636 riksiä). Talollinen Olli Mansikka oli vielä vuoden 1800 varallisuusveroluettelossa torppari, mutta oli ennen Suomen sotaan kohonnut säätyasteikossa talolliseksi. Myös kirkkoherra Johan Laguksen perillisten omistuksessa olleen ja hänen poikansa, sotatuomari Fredrik Lagin laatimat Tähtiniemen tilan menetykset olivat suuret, yhteensä 1 126 riksiä.

Iisalmen kirkko ja kirkkoherran pappila olivat kärsineet pahoin sodan hävityksestä. Kirkosta oli säretyt ikkunat, sotilaat olivat käyttäneet polttopuikseen sen rappuset, ovet ja lattian, kellotornin ovet ja kirkon puuaidan, pitäjänmakasiinia oli hävitetty ja sen vilja-aitta tuhottu.⁴⁹² Näin kertoi haudankaivaja Pekka Huttunen Santeri Rissaselle vuonna 1936:

Koljon taistelun aikana oli ryssillä ollut pääkortteerileirinsä Iisalmen kirkonkylässä. Särkeneet ilkosissaan kaikki kirkon ikkunat ja purkaneet polttopuikseen kirkosta ovet ja kellotapulista ovet ja lattiat sekä puuosat kirkon aidasta. Pappilasta olivat polttaneet lämmiteläkseen monta aittaa. Kirkonkylästäkin hävittäneet aittoja ja pistaitoja. Siitä kaikesta vahingosta oli tehty valitus kapitulille.⁴⁹³

Väliaikaissaarnaaja J. E. Birath laati 14.6.1809 – varsin myöhään – todistuksen pappilan tilan vuokraajaa, vapaaherra Johan Wilhelm Carpelania varten kirkkoherran virkataloon kohdistuneista vahingoista. Todistus käsiteltiin syyskäräjillä. Venäläiset olivat syksyllä 1808 edetessään Iisalmen kautta Ouluun ”osittain ottaneet, osittain tuhonneet ja polttaneet” pappilan omaisuutta. Birath ei esitä vahingoille rahallista arvoa, mutta tuhot olivat erittäin suuret. Vuonna 1812 pappilan

⁴⁹² Rissanen 1927, 432.

⁴⁹³ SKS, KRA, Iisalmi. Santeri Rissanen 108. 1936. Pekka Huttunen, haudankaivaja.

maihin kuului 8 673 hehtaaria maata, ja pappilan maanviljely oli esimerkillistä seurakuntalaisille. Birathin tekemän selvityksen mukaan venäläiset olivat vieneet tai tuhonneet pappilasta vilja- ja heinäsadon sekä rikkoneet tai vieneet taloustavaroita, joita Birath ei pystynyt tarkemmin erittelemään. Pappilan rakennuksista oli kymmenen palanut aivan kokonaan, samoin neljä pappilan torppaa. Loputkin torpat olivat kärsineet suuremmista ja pienemmistä tuhoista.⁴⁹⁴ Pekka Niskanen kertoo *Iisalmen Sanomissa* 1952 osana sukunsa tarinaa, millaista tuhoa kirkossa ja sen ympäristössä oli venäläisten jäljiltä:

– – Pekka Niskasen kerrotaan veljensä Kustin puolesta olleen arvioimassa kirkon rikkottuja akkunoita sekä sotilaiden polttopuikseen käyttämiä kirkon rappuja, kellotornin ovia ja kirkon ympärillä ollutta puuaitaa, joista maksu jäi kuitenkin saamatta. Piispantarkastuksen tiedetään sittemmin osoittaneen, että seitsemän pappilan rakennuksista oli purettu polttopuiksi ja 22 pappilan torppaa jäänyt autioksi.⁴⁹⁵

Niskasen muistitieto vastaa 1809 tehtyä selvitystä kirkkoherran virkatalon tuhoista.⁴⁹⁶ Apupappi J. E. Birath oli kirjoittanut joulukuusta 1808 kevääseen 1809 saakka ahkerasti pitäjäläisten korvausanomuksia. Erityisen paljon hän laati niitä pappilan torppareille. Kaikkiaan pappilan mailta tuli 39 anomusta. Pappilan torppareita oli yhteensä 44, ja heidän hakemustensa yhteissumma oli 11 259 riksiä. Keskimäärin ilmoitettu vahinko oli 289 riksiä/torppa. Se oli huomattavasti suurempi kuin pitäjäläisten hakemusten keskiarvo ja pitäjän torpparien anomusten keskiarvo. (TAULUKKO 14.) Suurimmat menetykset pappilan mailla oli kokenut korpraali Heikki Juho Bovellanin perhe. Puoliso Saara Mähösen laadituttamassa korvausluettelossa kokonaissumma ylitti tuhat riksiä. Voidaan olettaa, että Birath teki pappilan torppien vahinkoilmoitukset erityisen tarkasti. Hakemusten rahalliset arvot osoittavat pappilan torpparien elintason olleen lähellä talollisten tasoa. Pappilan torppareilla oli suhteellisen usein muita kuin maanviljelykseen liittyneitä sivuansioita.

Tutkimuskylistä Iisalmen kylässä keskihajonta oli suurin (786 riksiä), mikä johtui paljolti Juhana Kauppisen poikkeuksellisen isoista hakemuksista. Lisäksi puolet kylän hakemuksista oli alle 105 riksiä. Partala oli pieni kylä, mutta sieltä ilmoitettiin muutamia suurehkoja vahinkoja. Mediaanikin oli korkea: puolet hakemuksista oli enemmän kuin 234 riksiä. Paloiskylässä puolet korvausanomuksista jäi alle 83 riksin, monet tilattoman väestön laadituttamia. Pappilassa keskihajonta oli tutkimuskylistä pienin ja vähäisempää kuin koko tutkimusaineistossa. Pappilan torpparit kokivat samantyyppisiä sotavahinkoja, ja he olivat varallisuudeltaan todennäköisesti varsin homogeeninen ryhmä. Puolet hakemuksista oli enemmän kuin 265 riksiä. (TAULUKKO 14.)

⁴⁹⁴ KA, SOTAVAH Caa:26, § 79; Pentikäinen 2014, 31.

⁴⁹⁵ Pekka Niskanen, *Iisalmen Sanomat* 13.5.1952.

⁴⁹⁶ Collan ilmoitti huhtikuussa 1809 tuomiokapitulille, että edellisenä syksynä pappilan ympärillä olleet venäläiset ja myöhemmin pappilaan majoitetut sotilaat olivat käyttäneet polttopuiksi seitsemän pappilan rakennusta. Sen torpista 22 oli autiaina, aitoja oli poltettu ja huoneita enemmän tai vähemmän hävitetty. Salenius 1900, 11.

TAULUKKO 14 Tutkimuskyläiden sotavahinkojen tunnuslukuja.

	Keskimääräinen hakemus riksiä	Keskijajonta riksiä	Mediaaniriksiä	Pienin hakemus riksiä	Suurin hakemus riksiä
Iisalmi kk.	348	786	105	4	5 638 (4 558)
Paloinen	335	499	83	10	1 752
Pappila	289	252	265	21	1 098
Partala	419	524	234	13	1 645
Tutkimuskylät	331	544		4	5 638 (4 458)
Koko pitäjä	175	325	64	1	5 638 (4 458)

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26. Juhana Kauppiselta Iisalmen kirkonkylältä oli kaksi vahinkoluetteloa, joiden yhteisarvo oli 5 638 riksiä. Luetteloista suurempi oli arvoltaan 4 558 riksiä.

3.2.4 Sotavahingot omaisuuslajeittain ja niiden rahallinen arvo

3.2.4.1 Menetysten arvon määrittäminen ja kohdentuminen

Materiaalisten tuhojen, pakko-ottojen, ryöstelyn ja ilkivallan kohdentumista siviiliväestön omaisuuteen voidaan tarkastella kotitalouksien laadituttamien vahinkoluetteloiden avulla. Taloudellisen resilienssin kannalta erityisesti asuinrakennuksiin ja eläinsuojoiin, jokapäiväiseen ravintoon, hevosten ja karjan ruokintaan, maataloustuotannon harjoittamiseen sekä kuljetusvälineisiin liittyvät menetykset saattoivat koitua kohtalokkaiksi. Vahinkoluetteloiden tekemiselle ei ollut tarkasti määrättyä muotoa, mutta tavoitteena oli luetella kaikki ne kotitalouden kärsimät vahingot, joiden aiheuttajina olivat venäläiset.

Menetysten omaisuuden luetteloinnissa haettiin selvästi mallia perukirjoista. Korvauksenhakijoilla saattoi kuitenkin olla vaikeuksia palauttaa mieleensä kaikki aineelliset menetyksensä, varsinkin jos tuli oli tuhonnut asuinrakennuksia tai säilytysaittoja. Toisin kuin perilliset kuolinpesän arvioinnissa, vahingonkärsijällä oli todennäköisesti taipumus yliarvostaa menetyksiään. Korvausjärjestelmässä liioittelua pyrittiin minimoimaan todentamismenettelyllä. Korvausprosessiin otettiin mukaan liki poikkeuksetta vain tuomioistuimissa verifioituja vahinkoja. Hallituskonseljin talousosasto tiedosti hakemuksia käsitellessään, että korvausta anovien käsitys omien menetystensä arvosta pikemmin ylitti kuin alitti vahingon oikean arvon. Anomusten luotettavuus oli viime kädessä kiinni vahingon kärsijöiden antamien tietojen oikeellisuudesta. Jussi Jääskeläisen mukaan kamaritoimituskunnan arkistoon päätyneet sotakorvausanomukset olivat niin luotettavia kuin sen aikaisessa oikeusjärjestelmässä voitiin vaatia. Yksittäisen henkilön oli vaikea liioitella viljelyksilleen aiheutuneiden vahinkojen määrää varsinkaan silloin, jos lautamiehet olivat tehneet valahtoisen katselmuksen. Viljelysten tuottoa kyettiin kontrolloimaan verotuslähteistä. Iisalmelaisten hakemusten perusteella yksikköhinnat eri viljalajikkeille ja heinälle olivat paikkakunnan korvausanomuksissa pääosin samat tai vaihtelivat vain vähän. Yhteisöllinen

kontrolli näyttää toimineen myös hevosten ja karjan rahallisen arvon määrittämiseen.⁴⁹⁷

Paikkakuntien ja maan eri osien välisiä vahinkoja verratessa on hyvä muistaa, että paikallisilla hintaeroilla on vaikutuksensa. Hakijoiden omat, paikallisesta käytännöstä poikkeavat hinta-arviot olivat yleisempiä karjanmenetyksissä kuin viljavahingoissa. Iisalmelaiset arvioivat lehmänsä 5–20 valtionvelkariksin arvoisiksi. Hintavaihtelu on ymmärrettävä, sillä lehmää arviotiin sen iän ja maidontuottavuuden mukaan. Lampaan hinta sen sijaan oli sangen yhdenmukainen. Hevosten hinnoittelun osalta vaihteluväli oli Jussi Jääskeläisen tutkimusten mukaan Pohjanmaalla verrattain suuri: pääosin noin 23–45 valtionvelkariksiä. Samanlaista vaihtelua oli Iisalmessakin, mutta hevosten arvo ei ollut näin korkea, vaan 13–35 valtionvelkariksiä. Hevosen arvo vaihteli sen iän, kunnon ja sukupuolen perusteella. Hyväkuntoisen hevosen merkitys oli kotitaloudelle suuri. Vaatteita ja tekstiilejä oli ehkä helpoin yliarvostaa, sillä kuluneille ja rikkinäisille vaatteille ei oikeastaan kannattanut hintaa määrittellä. Kokonaisuuden kannalta uusien vaatteiden ja hienojen tekstiilien hinnat olivat kuitenkin alhaisia. Myös ryöstetyksi ilmoitetun käteisen rahan tai arvoesineiden määrä tarjosi mahdollisuuden liioitteluun, sillä niistä kodinulkopuolisilla oli vain vähän tietoa. Tästä huolimatta vain harvoissa sotavahinkoluetteloissa mainittiin rahaa ja arvoesineitä ja silloinkin niiden määrä oli vähäinen. Todennäköisesti paikallisyhteisön sosiaalinen kontrolli käräjillä on hillinnyt kaikenlaisia liioittelupyrkimyksiä. Pääpiirteissään tiedettiin toisten taloudellinen tilanne. Vähäisiin yliarviointeihin ei ehkä puututtu, mutta tuskin kenenkään sallittiin liioittelevan kohtuuttomasti.⁴⁹⁸

Iisalmelaisten anomuksissa hinta-arviot vaikuttavat maltillisilta verrattuna Pohjanmaalla tehtyihin korvaushakemuksiin. (TAULUKKO 15.) Iisalmelaisten omaisuusarvioissa esimerkiksi viljan hinta vastasi varsin hyvin niitä tietoja, joita viranomaiset antoivat keväällä 1808. Sota nosti elintarvikkeiden hintoja merkittävästi koko Suomessa. Kuten aiemmin on jo kerrottu, maaherra Olof Wibeliuksen mukaan savolaiset maksoivat keskinäisissä kaupoissaan tynnyrillisestä viljaa, jossa oli puoliksi ruista ja puoliksi ohraa, jopa kahdeksan riksiä ja suomalainen sotakommissariaatti (*finska commissariatet*) tynnyrillisestä ruista 13 riksiä 16 killinkiä. Hinnat olivat normaaliin satovuoteen verrattuna jopa kaksinkertaiset.⁴⁹⁹ Hädänalainen tilanne varmasti vaikutti jonkin verran viljan, rehun, juuresten, lihan ja kotieläinten hintoihin, kun iisalmelaiset arvioivat syksyllä 1808 ja talvella 1809 aineellisia menetyksiään. Esimerkiksi vuoteen 1800 verrattuna korvausanomuksissa hinnat olivat jopa kaksinkertaisia. Huomionarvoista kuitenkin on, että valtaosa korvauksenhakijoista tyytyi pyytämään rukiista ja ohrasta vähemmän kuin vuoden 1808 vahvistettu verohinta Pohjois-Savossa oli. (TAULUKKO 15)

⁴⁹⁷ Jääskeläinen 2011, 20–21; Rantanen 2014, 210.

⁴⁹⁸ Jääskeläinen 2011, 20–21.

⁴⁹⁹ Olof Wibelius 26.4.1808, Handlingar rörande... 1895, nro 90, 109–111; von Bonsdorff 1929, 25; Rissanen 1927, 400; Neovius 1899, 83, 205–206. Santeri Rissanen mukaan ruistynnyri maksoi Iisalmessa vuonna 1801 vähintään kahdeksan riksiä.

TAULUKKO 15 Tutkimuskylien sotavahinkoluetteloissa esiintyvä yleisin hintapyyntö (moodi, riksiä) menetetyille omaisuudelle sekä vertailutietoja vastaavalta ajankohdalta (riksiä).

	Tutkimus- kylien korvaus- anomusten moodi riksiä	Hintoja tutkimus- kylien perukir- joista 1808-1812 riksiä	Hintoja Vaasan läänin vahin- koluette- loissa ⁵⁰⁰ riksiä	Hintoja Pietarsaa- ren pitäjän korvaus- anomuk- sissa ⁵⁰¹ riksiä	Vero- hinnat Pohjois- Savossa 1808 riksiä	Pohjois- Savossa vuonna 1800, 1801 ⁵⁰² riksiä
Heinä- kuorma	4		5 ⁵⁰³			2
Ruis- tynnyri	10		15	15	13	5-8
Ohra- tynnyri	8		9		10	5-6
Vehnä- tynnyri	15					
Kaura- tynnyri	6		9		7	3
Hevonen	13	3-45	15-45	37-45		
Lehmä	10	6-10	10-15	12-15		6-7
Hieho	4	3-9	3-6	2-6		
Vasikka	2					
Sonni		7,5				
Sika	1		3-6	2-6		
Porsas	1	0-1				
Lammas	1-2		1-6	2		
Vuohi	2					
Vene	5					
Reki	1					
Kärret	3					

⁵⁰⁰ Jääskeläinen 2011, 210-211.

⁵⁰¹ Nygård 1999, 356.

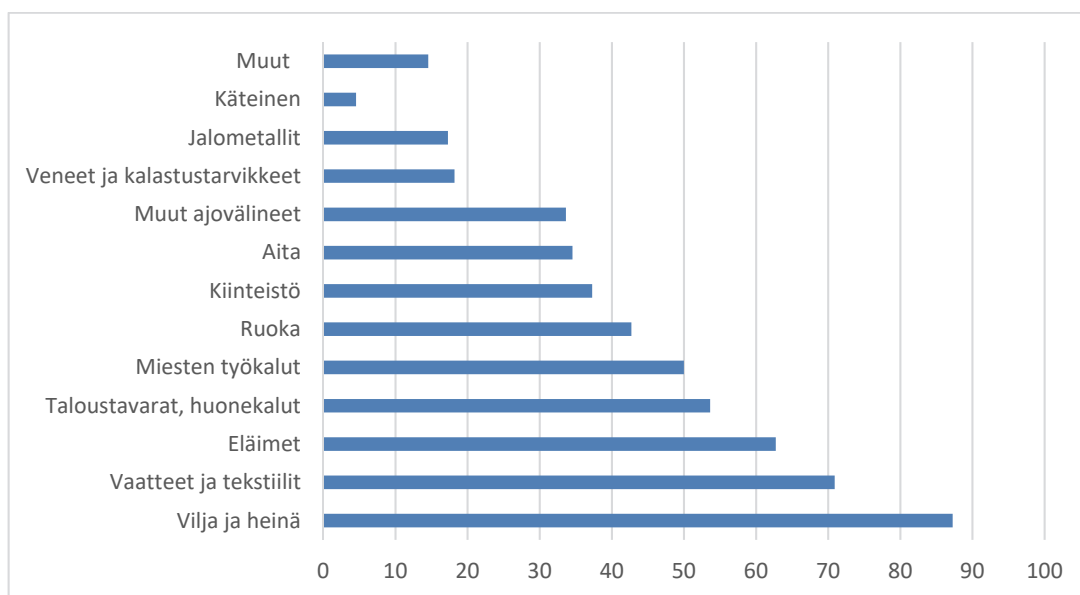
⁵⁰² Åbo Akademi, Suomen Talousseura, Sockenbeskrivningar D VII, Öfre Savolax härad, Hall 1800; Rissanen 1927, 400. Savon ja Karjalan läänin lääninkamreerina 1789-1793 toimineen maanmittari Daniel Hallin (1739-1803) arvio Suomen Talousseuralle lähettämässään kuvauksessa Ylä-Savon kihlakunnasta 29.11.1800. Hän toteaa, että hinnat olisivat Oulussa tai Raahessa kaksi riksiä korkeampia viljatynnyriä kohti ja 20-24 killinkiä korkeampia voitai talileiviskää kohti. Santeri Rissanen tiedon mukaan vuonna 1801 ruistynnyri maksoi liisalmessa kahdeksan riksiä.

⁵⁰³ Leiviskä on noin 8,5 kilogrammaa. Soininen 1974, 155 on arvioinut, että yksi kesäkuorma oli 15-18 leiviskää (128-153 kilogrammaa). Daniel Hallin toteaa kuitenkin vuonna 1800 Ylä-Savon kihlakunnasta, että yksi heinäkuorma (*lass*) oli yhteensä 30 leiviskää eli noin 255 kilogrammaa. Jääskeläisen 2011, 210 mukaan Pohjanmaalla korvausanomuksissa pyydetty heinin hinta oli kahdeksan killinkiä leiviskältä. Pohjanmaalla vastaavansuuruisen heinäkuorman arvo olisi tämän perusteella ollut viisi riksiä. Åbo Akademi, Suomen Talousseura, Sockenbeskrivningar D VII, Öfre Savolax härad, Hall 1800.

Perinteisen maatalouden aikana maalaisväestön elämä oli lähes omavaraisista. Toimeentulo saatiin pelloilta, metsien kaskesta ja riistasta, järvistä ja karjanhoidosta. Vain harvassa iisalmelaisen maalaisrahvaan korvausanomuksessa oli merkkejä muista elinkeinoista kuin maataloudesta. Arvokkainta eli toimeentulon kannalta hyödyllisintä omaisuutta olivat maa, hevoset, vilja- ja heinävarastot sekä lehmät ja lampaat. Sotavahinkojen rahallisen arvon tarkastelu ei kerro siitä, miten ne vaikuttivat perheiden arkiseen elämään ja toimeentuloon. Aineellisista menetyksistä kärsineiden perheiden taloudellisen tilanteen selvittämiseksi on syytä tutkia myös sitä, millaista omaisuutta sotilaat perheiltä veivät, tuhosivat ja vahingoittivat ja millaisia ongelmia aineellisista menetyksistä perheille seurasi.

Suurin osa sotavahingoista liittyi venäläisten joukkojen logistiikkaan eli huoltoon, kuten Jussi Jääskeläinen väitöskirjassaan on jo osoittanut Pohjanmaan osalta. Kyse oli ennen muuta venäläisten joukkojen sotilaiden ja hevosten ravinnosta. Myös vaatetuksen hankkiminen, lämmityksen varmistaminen ja kuluneuvojen saaminen käyttöön olivat tärkeä osa armeijan huoltoa.⁵⁰⁴ Jääskeläisen tutkimustulokset pätevät myös Iisalmessa, jossa ainakin tutkimuskyläien sotavahingot kohdistuivat valtaosaltaan sotilaille välttämättömiin perustarpeisiin: viljaan, eläinten rehuun, kotieläimiin/lihaan, hevosten ja ajoneuvojen hankintaan, lisävaatetuksen ja -varustuksen saamiseen ja polttopuiksi kelpaaviin puumateriaaleihin. (KUVIO 2.) Loka-marraskuussa 1808, jolloin suurin osa aineellisista vahingoista Iisalmessa sattui, oli sadonkorjuuaika jo takana. Talojen vilja- ja heinävarastot olivat suurimmillaan ennen talvea. Syysruis oli kylvetty ja kasvoi pelloilla laihona. Molempien armeijoiden joukolle oli siis saalista saatavilla loka-kuussa 1808.

KUVIO 2 Venäläisten aiheuttamat sotavahingot tutkimuskylissä omaisuuslajeittain (mainintojen %-osuus hakemusten lukumäärästä, n=110).

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

⁵⁰⁴ Jääskeläinen 2011.

Myös rahallisesti arvioituna valtaosa venäläisten aiheuttamista vahingoista kohdistui vilja- ja rehuvarastoihin, mutta paljon myös aitoihin ja kiinteään omaisuuteen. Viljan ja rehun menetykset olivat huomattavia: keskimäärin runsaat kaksisataa riksiä vahinkoluetteloita kohti. Myös aidoille aiheutetut vahingot olivat suuria: lähes 50 riksiä/anomus. Sen sijaan kiinteistötuhojen rahallinen arvo oli keskimäärin alle 30 riksiä. Vilja, rehu, aidakset ja kiinteä omaisuus muodostivat valtaosan menetyksistä: 86 prosenttia tutkimuskylien vahingoista. (TAULUKKO 16.)

TAULUKKO 16 Tutkimuskylien sotavahingot omaisuuslajien mukaan luokiteltuna (arvo rikseinä).

	Ilmoitetut sotavahingot riksiä	%-osuus haetusta summasta	Keskimääräinen haettu summa (n=110)
Heinä, vilja, juurekset	22 810	63	207
Aita, aidakset	5 287	15	48
Kiinteistö	3 054	8	27
Kotieläimet	1 764	5	16
Vaatteet ja tekstiilit	1 022	3	9
Taloustarvikkeet, huonekalut	732	2	7
Elintarvikkeet	428	1	4
Miesten työkalut	346	1	3
Ajoneuvot (maalla)	323	1	3
Veneet ja kalastustarvikkeet	318	1	3
Metalliesineet (pl. rauta)	80	0	1
Käteinen	37	0	0
Muut (kirjat ym.)	99	0	1
YHTEENSÄ	36 300	100	330

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26. Pyöritys rikseiksi kunkin omaisuuslajin kohdalla yksittäisissä vahinkoluetteloissa.

Sosiaaliryhmien välillä on havaittavissa joitakin selkeitä eroja aineellisissa menetyksissä. Tutkimuskylissä palkollisten ja itsellistä väestön menetykset olivat rahallisesti liki olemattomia. Vaatteet ja vuodevaatteet muodostivat usein merkittävimmän osan heidän sotavahingoistaan, myös rahallisesti arvioituna, mikä kertoo heidän varallisuutensa luonteesta. Lisäksi palkollisilta oli viety käteistä rahaa suhteellisen paljon verrattuna heidän varallisuuteensa. Tämä saattaa selittyä sillä, että syksyllä palkollisille maksettiin vuoden palkka, joka oli mahdollista saada osittain tai kokonaan käteisenä rahana. Vuodenkierrossa palkolliset olivat varakkaimmillaan juuri samaan aikaan, kun sotilaita liikkui eniten pitäjässä.⁵⁰⁵ Viljan ja heinän menetykset kohdistuivat luonnollisesti heihin, jotka omistivat tai ainakin viljelivät maata: säätyläisiin, talollisiin, lampuoteihin ja torppareihin. Heillä viljat ja heinät muodostivat yli 60 prosenttia vahinkojen summasta. Sen sijaan ruotusotilailla, jotka myös harjoittivat maanviljelyä, heinä- ja viljamenetykset jäivät alle 40 prosenttiin vahinkojen arvosta. Sotilastorppien suurimmat

⁵⁰⁵ Jääskeläinen 2011, 213.

vahingot kohdistuivat rahallisesti aidaksiin ja vasta niiden jälkeen viljaan, kotieläinten ja vaatteiden menetyksiin. (TAULUKKO 17.)

Säätyläiset ja talolliset menettivät suhteellisesti moninaisemmin omaisuuttaan. Harvalukuisen säätyläistön osuus tutkimuskylien sotavahingoista oli noin kymmenesosa. Heillä oli maalaisyhteisössä harvinaisempaa ja ylelliseenkin elämäntapaan viittaavaa omaisuutta, jota sotilaat sekä ryöstivät ilmeisten lisäansioiden toivossa että vahingoittivat puhtaasta ilkivallasta. Säätyläisillä, talollisilla ja torppareilla menetykset kohdistuivat kuitenkin valtaosin sotilaiden ja sotahevosten välttämättömiin elintarpeisiin: viljaan ja heinään, polttopuiksi kelpaaviin aidaksiin ja teuraseläimiin sekä lämpöä tuoviin vaatteisiin. Verrattain suuret kiinteistövauriot kertovat ennen kaikkea ilkivallasta, mutta osin myös suuresta polttopuun tarpeesta. Tavalliselta talonpojalta oli viety suhteellisen paljon myös kulkuneuvoja, työkaluja ja astioita.

Tutkimuskylissä menetetty omaisuus kuvastaa elintason eroja eri sosiaaliryhmien välillä. Sotilaat eivät sinänsä erotelleet kohteitaan säädyn mukaan, vaan heille kelpasi kaikki, mitä saatavissa oli, mutta maalaisyhteisössä elovarat ja muu varallisuus olivat epätasaisesti jakautuneet tilallisten ja tilattomien kesken. Tämä selittää, miksi runsas puolet tutkimuskylien sotavahingoista kohdistui talollisiin ja kolmannes torppareihin. (TAULUKKO 17.)

TAULUKKO 17 Ilmoitettujen sotavahinkojen kohdistuminen eri omaisuuslajeihin (%-osuus ilmoitetusta vahinkojen kokonaissummasta) sosiaaliryhmittäin tutkimuskylissä.

	Säätyläinen	Talollinen	Torppari	Sotilas	Muut	Kaikki
Kiinteistö	7	11	5	3	0	8
Aidakset	14	10	18	45	0	15
Vilja ja heinä	65	63	63	38	18	63
Ruoka (pl. vilja)	1	1	1	0	9	1
Eläimet	3	7	4	5	0	5
Veneet ja kalastustarvikkeet	2	1	1	1	0	1
Ajoneuvot	2	1	1	0	0	1
Työkalut	1	1	1	1	0	1
Taloustarvikkeet	3	2	3	2	6	2
Vaatteet	1	3	3	5	61	3
Käteinen	0	0	0	0	0	0
Jalometalli	1	0	0	0	1	0
Muut	0	0	0	0	5	0
Kaikki yhteensä	100	100	100	100	100	100
Sotavahingot yhteensä	3 936	18 785	12 233	1 344	121	36 419
%-osuus sotavahingoista	11	51	34	4	0	100

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25-26; KA, Savon ylinen kk, hk 1809.

3.2.4.2 Vilja- ja rehupula jo ennen talvea

Venäläisten ja ruotsalaisten sotilaiden läsnäolo painottui Iisalmessa loka-marraskuuhun 1808. Aselevon aikaan pitäjässä oli arviolta lähes 3 000 Ruotsin armeijan sotilasta ja noin 8 000 venäläistä sotilasta. Venäläiset tiedostivat itsekin, että syksy oli sotilashuollon kannalta edullista sadonkorjuun jälkeistä aikaa. ”Uusi sato oli meille avuksi, hevosillamme oli ainakin yllin kyllin heinää ja miehistöllä puuroa, vihanneksia ja maitoa”, kirjoitti Bulgarian Pohjanmaan tilanteesta syksyllä.⁵⁰⁶ Huomio päti myös Iisalmen seutuun. Tätä taustaa vasten on ymmärrettävää, että satoon ja ruokavarastoihin liittyviä vahinkoja oli kirjattu peräti yhdeksään kymmenestä anomuksesta. Ruokaa tarvittiin, ja sitä oli saatavilla. Lähes jokaisessa tutkimuskylän korvaushakemuksessa mainittiin venäläisten ottaneen ainakin heinää, viljaa, olkia, akanoita tai nauriita. Kaskinauris oli iisalmelaisille paras ja tärkein talviravinto, joka ei juuri vienyt peltoalaa. Naurista viljeltiin erityisesti kerrallisten kaskien tuotteena lepikkorinteillä. Naurista nautittiin esimerkiksi ohrajauhoihin keitetynä puurona tai paistikkaina. Naateista tehtiin eräänlaista painorehua, jota säilytettiin pantioissa ja jäätyneenä kuljetettiin karjalle. Kaikkia naurisvarastoja venäläiset eivät varmasti löytäneet, sillä tapana oli, että nauriit listittiin syksyllä kasvupaikallaan ja pantiin kaskirinteeseen nauriskuoppaan talteen. Sieltä ne kuljetettiin vasta rekikeleillä kotiin samalla, kun kaskiruista tuotiin riiheen puitavaksi.⁵⁰⁷

Sotakorvausanomusten mukaan venäläisille sotilaille kelpasi hyvin tuore tai suolattu liha, tali, leipä, perunat, harmaat herneet, tupakanlehdet ja hamppu. Runsaassa 40 prosentissa hakemuksista kerrotaan venäläisten ottaneen mukaansa valmiita elintarvikkeita, lähinnä suolalihaa ja -kalaa, leipää, jauhoja, pलोviinaa ja suolaa. Loka-marraskuun vaihe oli aikaa, jolloin taloissa tehtiin syys-teurastuksia. Talojen aitoissa oli sekä tuoretta että vastasuolattua lihaa. Teurastettujen eläinten rasvakudoksesta saatiin talia, jota käytettiin kynttilöiden lisäksi ravintorasvana. Iisalmi kuuluu tuoreen ruisleivän ja ohrarieskan alueeseen, ja taloissa leivottiin leivät viikoittain. Tässäkään mielessä ei liene aivan sattumaa, että kansantarinoissakin on useita, joissa kerrotaan sotilaiden yllättäneen emännät tai piiat kesken leipomisen.

Peruna oli Iisalmessa vielä verrattain uusi tulokas Suomen sodan aikaan, joten siitä ei vielä ollut korvikkeeksi viljapulan aikana. Perunaa oli alettu vähitellen ja hieman epäillen viljellä 1800-luvun alkuvuosina, kun Suomen Talousseura kampanjoi määrätietoisesti perunanviljelyn puolesta. Lääninkamreeri Daniel Hall kirjoitti 1800, että Ylä-Savon kihlakunnassa perunanviljely oli epätavallista ja harvinaista eikä vehnänviljelykään ollut yleistä.⁵⁰⁸ Vuonna 1807 perunan kylvömäärä oli Iisalmessa 60 tynnyriä. Sotavuonna 1808 kylvömäärä laski 30 tynnyriin mutta nousi jo seuraavana vuonna 40 tynnyriin. Myös rehuherne (valkoinen herne) oli 1800-luvun alun uutuuksia, joka levisi Iisalmeen verrattain hitaasti. Sitä

⁵⁰⁶ Generalstaben V:II 1910, liite 57, 59a; Bulgarian 1996 (1848), 125.

⁵⁰⁷ Wirilander 1960, 647.

⁵⁰⁸ Åbo Akademi, Suomen Talousseura, Sockenbeskrivningar D VII. Beskrifning öfver Öfre Savolax härad af S. Daniel Hall år 1800. Ylä-Savon kihlakuntaan kuuluivat Iisalmen pitäjän lisäksi Kuopion ja Rautalammin pitäjät.

kylvettiin pitäjässä sotaa edeltävänä vuonna 40 tynnyriä, ensimmäisenä sota-vuonna 50 tynnyriä ja toisena 60 tynnyriä.⁵⁰⁹ Iisalmen kirkkoherran pappilan torpparit ja läheiset talolliset olivat ensimmäisten joukossa kokeilemassa perunan ja rehuherneen viljelyä, minkä ansiosta venäläisetkin näitä tutkimuskylistä jonkin verran anastivat. Tupakkaa, hamppua, pellavaa ja humalaa Iisalmessa viljeltiin kotitarpeiksi. Niistä varsinkin kaksi ensimmäistä kelpasivat sotilaille nautinta-aineiksi.⁵¹⁰

Ennen kaikkea venäläiset veivät tynnyreittäin ruista ja ohraa sekä lukuisia heinäkuormia. Viljaa jauhettiin leipää varten. Leipä oli tärkein yksittäinen elintarvike sotilaille. On arvioitu, että 80 prosenttia venäläisen sotilaan päivän kalorimäärästä tuli tuoreesta tai pehmeästä leivästä. Ruotsin armeijan ohjeistuksen mukaan sotilaan päivittäisestä kalorinsaannista 2/3 tuli viljatuotteista, kuten leivästä, ryyneistä ja jauhoista. Päiväannos oli 850 grammaa pehmeää leipää tai 570 grammaa kuivaa leipää. Sota-aikana tämä tavoite ei läheskään aina toteutunut, mikä sai nälkäiset sotilaat etsimään ruokaa paikallisista taloista. Bulgarian kirjoitti muistelmissaan, kuinka venäläisten sotilaiden keittokunnat etsivät syötävää: "Toisinaan tavoitimme karjaa jälkien perusteella ja löysimme myös kuoppia, joissa oli ruista ja ohraa, mutta jauhamiseen meillä ei ollut aikaa eikä mahdollisuutta." Viljaa haudutettiin kattiloissa, ja sitä syötiin puurona.⁵¹¹ Osa viljasta ja heinästä menetettiin jo pelloilla ja niityillä. Varsinkin Koljonvirran taistelukenttänä olleet pellot ja niityt kärsivät pahoin, koska sotilaat talloivat niitä syysloskassa ja taistelujen tauottua niihin haudattiin kaatuneita sotilaita. Joissakin korvausanomuksissa arvioitiin myös venäläisten aiheuttamia tulevan sadon menetyksiä.

Tutkimuskylien sotavahinkoluetteloissa ohratynnyri arvioitiin yleisimmin kahdeksan riksin, ruistynnyri (tai erittelemättömästi "viljatynnyri") kymmenen riksin ja ei niin yleinen vehnätyynnyri viidentoista riksin arvoiseksi. Hinnat eivät olleet poikkeuksellisen korkeita, vaikka takana oli useita katoja ja meneillään sota-aika. Kuten muistamme, keväällä 1808 ruistynnyristä pyydettiin markkinoilla jopa yli 13 riksiä. Joissakin yksittäisissä hakemuksissa saatettiin viljatynnyri arvioida jopa 16 riksin arvoiseksi. Näin tekivät esimerkiksi Partalan ja Paloisten kestikievarit, joille viljarehulla oli tavallistakin taloutta tärkeämpi merkitys. Kestikievarit saivat matkaajilta maksua myös hevosten rehusta.

Sotilaat tyhjensivät talveksi tarkoitetut varastot, ja nälkä uhkasi iisalmelais-talouksia. Jos viljaa oli jostain ostettavissa, hinnat olivat poikkeuksellisen korkeita, mikä vaikeutti viljan ja jauhojen hankkimista. Viljanotot olivat erittäin suuri kuormitustekijä kotitalouksille. Elintarviketilanteesta muodostui myös epätasa-arvoinen: ne, joilla oli rahaa ostaa kallista viljaa, pärjäsivät paremmin kuin rahattomat talolliset, torpparit ja itsellisväestö. Tutkimusten mukaan maanomistajien ja vuokraviljelijöiden kyky selviytyä sodasta, säilyttää omaisuutensa ja omistusoikeutensa maahan oli selkeästi yhteydessä siihen, kuinka paljon heillä

⁵⁰⁹ Rissanen 1927, 401.

⁵¹⁰ Åbo Akademi, Suomen Talousseura, Sockenbeskrivningar D VII. Beskrifning öfver Öfre Savolax härad af S. Daniel Hall år 1800; Wirilander 1960, 640, 642, 645–646.

⁵¹¹ Jääskeläinen 2011, 48; Hårdstedt 2009, 200; Bulgarian 1996 (1848), 124.

oli ruokavarastoja. Ne, joiden ruokavarastot ja siemenviljat olivat olemattomat, hukkuivat helposti velkoihinsa. Rehu- ja ruokavarastojen tyhjeneminen syksyllä 1808 oli suuri riski yksittäisille kotitalouksille ja vähensi niiden resilienssiä.⁵¹²

Vilja, heinä ja juurekset olivat myös rahallisesti mitattuna huomattavimmat tutkimuskylien menetykset. Niiden yhteisarvo oli lähes 23 000 riksiä, mikä oli 63 prosenttia tutkimuskyliässä ilmoitetuista runsaan 36 000 rixin kokonaisvahingoista. Vilja- ja heinävahinkojen yhteisarvolla olisi saanut ostetuksi yhteensä 2 300 tynnyriä (a 180 kilogrammaa) viljaa, mikä vastasi suurin piirtein 1 150 henkilön vuotuista leipäviljaa. Summalla olisi hyvinkin saanut ostettua viljat leipoa tutkimuskylien väestölle vuoden leivät. Arvioiden mukaan Iisalmen pitäjässä oli lokakuun alussa noin 2 300 Ruotsin ja Venäjän armeijan hevosta. Yksistään tutkimuskylien sotavahinkojen kokonaisarvolla olisi saanut hankituksi viljat kaikille pitäjässä liikkuneille sotahevosille kahden kuukauden ajaksi, jos hevosen päiväkulutus oli 3 kilogrammaa viljaa. Koljonvirran lähiseutujen viljan- ja heinämenetykset olivat paikallisväestön näkökulmasta huomattavan suuria, mutta Venäjän armeijan tarpeisiin todennäköisesti vielä riittämättömiä.⁵¹³

Keskimäärin tutkimuskylien hakemuksissa ilmoitettiin 207 rixin arvoisista viljan, heinien tai juuresten menetyksistä. Ruistynnyreiksi muutettuna yhden talouden keskimääräinen korvauspyyntö heinistä ja rehu- ja leipäviljasta ja juureksista oli kaksikymmentä tynnyriä tai heinäkuormaksi muutettuna noin 52 hevoskuormaa. Viljamääränä kyse oli arviolta yhdeksän hengen vuosikulutuksesta. Sillä olisi leivottu leivät varsin tyypilliselle iisalmelaistaloudelle palkollisineen. Kaksikymmentä tynnyriä viljaa (a 180 kilogrammaa) olisi riittänyt kahden kuukauden ajaksi noin 20 hevoselle, jos yhden eläimen päiväannos oli kolme kilogrammaa. Todennäköisesti sen oli riitettävä pitemmäksikin aikaa. On kuitenkin muistettava, että laskelmat ovat teoreettisia ja niissä on mukana heiniä, olkia ja akanoita. Olkien ja akanoiden hinta oli kuitenkin mitätön viljansiemeniin verrattuna. Joka tapauksessa ruotsalaisten ja venäläisten sotilaiden ja hevosten läsnäolo pitäjässä noin 1,5 kuukauden ajan tarkoitti käytännössä kestävämmän suurta räsitystä paikallisten talouksien vilja- ja heinävarastoille. Kotitalouksilla täytyi kuitenkin olla taloudellista joustovaraa, koska moni kotitalous selvisi todella suurista sotavahingoista.⁵¹⁴

Tutkimuskylien vilja-, juures- ja rehumanetyksiä voidaan yrittää verrata keskimääräiseen viljasatoon pitäjässä, vaikei luotettavia maataloustilastoja 1800-luvun alusta olekaan. Virkaa tekevä kirkkoherra Pehr Johan Collan arvioi Iisalmen väestötaulussa, että ruista kylvettiin pitäjässä yhteensä 600 tynnyriä ja ohraa 2 500 tynnyriä vuonna 1808. Pari vuotta myöhemmin tilanne oli hieman parempi: ruista kylvettiin 660 tynnyriä ja ohraa 3 000 tynnyriä. Vehnän, herneen ja perunan kylvöt olivat joitakin kymmeniä tynnyreitä, kauraa vain kuusi tynny-

⁵¹² Gutmann 1980, 25, 75–77, 100–101, 167; Curtis 2018, 19, 23.

⁵¹³ Generalstaben V:II 1910, liite 57, 59a; Kuvaja 2012, 120, 131. Kuvajan mukaan hevoset kuluttivat päivässä seitsemän kiloa heinää, runsaat kolmea kiloa kauraa ja kolme kiloa akanoita (*hackelse*).

⁵¹⁴ Kuvaja 2002, 36. Arvio hevosten tarvitsemasta viljasta perustuu isonvihan aikaisiin laskelmiin.

riä. Kirkkoherran arviot olivat summittaisia, mutta perustuivat toisaalta valistuneeseen näkemykseen pitäjän tilanteesta. Collan oli tunnettu maatalouden edistäjä, ja hänellä itsellään oli omistuksessaan useita maatiloja pitäjässä. Pappila ja kirkko sijaitsivat tutkimusalueella, joten kirkkoherran tehtäviä hoitanut Collan tunsu nämä kylät todennäköisesti varsin hyvin, vaikka itse asuikin vuoteen 1812 saakka reilu parinkymmentä kilometriä kirkolta etelään, Väärnin kappalaispap-pilassa.⁵¹⁵

Kirkkoherra Pehr Johan Collan arvioi, että vuonna 1810 rukiin jyväluku oli kuusi ja seuraavana vuonna kymmenen. Myös ohran sato näyttää olleen parempi vuonna 1811: jyväluku oli noussut edellisen vuoden viidestä seitsemään. Collan kirjoitti Suomen Talousseuralle kuusitoista vuotta sodan jälkeen vuonna 1824, että rukiin jyväluku oli Iisalmessa keskimäärin kymmenen ja ohran 6–7. Hänen mukaansa ruis kylvettiin ainakin puolet harvempaan kuin ohra, jota kului tynnyri tynnyrinalalle. Collanin tiedot vastaavat Böckerin kokoelmassa annettuja lukuja Savosta, mikä on odotettua, sillä kirkkoherrahan Böckerille näitä pitäjäkoh-taisia tietoja Iisalmesta toimitti.⁵¹⁶ Jos tuottavuus oli ollut samalla tasolla kesällä 1808, olisi Iisalmessa korjattu ruista noin 6 000 tynnyriä ja ohraa ainakin 15 000 tynnyriä eli yhteensä 21 000 viljatynnyriä. Määrä vastasi 10 500 asukkaan Iisalmen viljantarvetta, mikä viittaa siihen, että kirkkoherra Collan on kylvöarviois-saan lähtenyt pitäjäläisten leipäviljan minimitarpeesta. Taloja pitäjässä oli noin 1 550, joten keskimääräinen viljasadon suuruus olisi ollut 13–14 tynnyriä viljaa taloa kohti.

Tutkimuskyläiden viljan menetykset ylittivät pitäjäläisten keskimääräisen vil-jasadon taloa kohti. Tutkimuskyläiden anomuksissa haetaan korvauksia lähes 670 tynnyrille ruista ja 460 tynnyrille ohraa eli yhteensä yli 1 100 tynnyrille. Keski-määrin viljamenetys/anomus oli kymmenen tynnyriä. Savossa ohraa käytettiin yleisesti leipäviljana. Sillä korvattiin usein rukiin niukkuutta, mihin perinteinen sanonta ”nyt otti otraleipä” viittaa. Jos verrataan tutkimuskyläiden viljanmenetyk-siä vuosittaiseen leipäviljan tarpeeseen⁵¹⁷, ne vastasivat noin 565 ihmisen vuosi-kulutusta. Kun asukkaita tutkimuskylissä oli Suomen sodan aikoihin enimmil-lään runsas tuhat, niin viljanmenetykset olisivat vieneet noin puolelta kyläläisiltä tulevan talven viljan, mikä oli todella huomattava määrä. Näillä hypoteettisilla laskelmilla yksistään tutkimuskyläiden viljavahingot muodostivat viitisen prosent-tia koko pitäjän normaalisadosta (rukiin sadosta runsaan kymmenen prosenttia ja ohrasadosta kolmisen prosenttia). Suurimmat vilja- ja heinävahingot luetteloi-tiin tutkimuskylissä seuraavilta:

- Lautamies Juhana Kauppinen, Iisalmen kirkonkylä, 3 517 riksiä
- Talollisen vaimo Liisa Pulkka (Olavi Mansikka), Paloinen, 1 538 riksiä

⁵¹⁵ KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1, Väestötäulu 1808 ja Väkilukutaulukot Vä-kilukutaulukot 1810–1910, II Df:3, Väestötäulu 1810; Kortelainen 1977, 91.

⁵¹⁶ KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1, Väestötäulu 1808 ja Väkilukutaulukot Vä-kilukutaulukot 1810–1910, II Df:3, Väestötäulu 1810; Collan 1824; Soinin 1974, 118, tau-lukko 13.

⁵¹⁷ Soinin 1974, 197.

- Talollisen leski Kirsti Kolehmainen, Paloinen (kestikievari), 1 022 riksiä
- Talollisen leski Liisa Lappalainen, Partala, 1 011 riksiä
- Talollinen Lauri Toppinen, Partala (kestikievari), 836 riksiä
- Sotatuomari Freone Lagus, Paloinen (Tähtiniemi), 801 riksiä
- Antti Kaarakaisen leski Reetta Tuovinen, Iisalmen kirkonkylä, 658 riksiä
- Pappilan torppari Juho Ruotsalainen, 604 riksiä

Koko pitäjän suurimmat viljan- ja heinänmenetykset kirjasi lautamies Juhana Kauppinen, joka omisti kaksi tilaa Koljonvirran taistelualueella (Kauppila ja Linna). Henkikirjan mukaan hänen talouteensa kuului kaksitoista henkeä vuonna 1808 ja yhdeksän seuraavana vuonna. Kauppinen vakuutti menettäneensä muun muassa 85 tynnyriä ruista (a 12–13 riksiä), 150 tynnyriä ohraa (a 11 riksiä) sekä 35 kesäkuormaa heiniä (a 5–10 riksiä). Tällaiset määrät olisivat elättäneet kymmenhenkisen perheen, hevosien ja kymmenpäisen karjan – ja jotain olisi varmasti jäänyt ylikin. Lisäksi Juhana Kauppinen oli laskenut, kuten monet muutkin korvausta hakeneet, rahalliset arvot menetetyille oljille ja akanoille. Ne olivat elintärkeää talvirehua hevosille ja karjalle. Juhana Kauppinen oli ilmoittuksensa mukaan kärsinyt yhteensä 3 517 riksin vilja- ja heinävahingot, joista viljan osuus muodosti 80 prosenttia, heinän seitsemän prosenttia sekä olkien ja akanoitten osuus kolmetoista prosenttia. Kauppisen käyttämät hinnat olivat hieman korkeampia kuin mitä iisalmelaiset yleisimmin hakemuksissaan ilmoittivat. Viljamäärät osoittavat, että Kauppilan viljantuotanto ylitti varsinkin hyvinä sato vuosina reilusti kotitalouden oman tarpeen ja Juhana Kauppinen oli todennäköisesti myös viljanmyyjä ja -lainaaja.

Lautamies Juhana Kauppinen mainitsee erikseen pihapiirissään ja lähipeulloillaan käydyn ”Koljolan” taistelun 27. lokakuuta 1808. Sotaväki talloi pellot pahoin. Lisäksi niihin haudattiin taistelussa kuolleita. Anomuksessa todettiin, ettei peltoihin keväällä kylvettävä ohra tulisi tuottamaan satoa. Juhana Kauppisen korvaushakemus sisälsi poikkeuksellisesti vaateita menetetyksi katsotusta tulevan vuoden sadosta. Hän arvioi, että kahdeksan tynnyrin kylvöstä sato olisi ollut yhteensä 56 tynnyriä ohraa (a 11 riksiä). Ohran jyväluvuksi oli tämän kylvön osalta laskettu seitsemän. Kauppinen oletti ohran lisäksi saavansa tästä erästä 18 parmasta olkia (a 28 killinkiä) sekä 112 tynnyriä akanoita (a 16 killinkiä). Virallinen verotuksessa käytetty parmaan paino oli 48 $\frac{1}{4}$ leiviskää (410 kilogrammaa), mutta usein parmas laskettiin 60 leiviskäksi (510 kilogrammaa)⁵¹⁸. Lisäksi viereiselle, niin ikään Kauppisen omistuksessa olleelle Linnan tilalle oli kylvetty tynnyrillinen ruista, josta saatu sato olisi ollut kaksikymmentä tynnyriä ruista, mutta sotaväki oli tallannut pellon ja sen multiin oli haudattu kuolleita sotilaita. Jyväskylä 20 vaikuttaa korkealta, mutta on aivan kirkkoherran Collanin 1824 antamien tietojen mukainen. Ruis kylvettiin puolet harvempaan kuin ohra, joten tynnyrillisestä ruista voitiin hyvinkin saada 20 jyvän eli 20 tynnyrin sato. Linnan

⁵¹⁸ Soininen 1974, 155.

tilan pilatuille pelloille oli tarkoitus ilmeisesti ollut kylvää seuraavana keväänä vielä neljä tynnyrillistä ohraa, joka olisi voinut keskimääräisellä kasvulla tuottaa vielä 32 tynnyrillistä (jyväluku 8).

Lisäksi lautamies Juhana Kauppinen arvioi, että kahden siementynnyrin syysrukiista, jonka sotilaat olivat Kauppilan tilalla pahoin talloneet, olisi tullut satona 30 tynnyriä ruista (jyväluku 15). Toiselta tallotulta pellolta oli saatu yhden tynnyrin kylvöstä 16 tynnyriä ruista (jyväluku 16).⁵¹⁹ Molemmista pelloista mukaan laskettiin arvot myös oljille ja akanoille. Muistitiedon mukaan nämä pellot antoivat varsin hyvän sadon kesällä 1809, joten viljanhintoihin liittyneen pienen liioittelun lisäksi Juhana Kauppinen suhtautui todennäköisesti liian pessimistisesti taistelussa muokkautuneiden peltojensa kykyyn kasvattaa viljaa seuraavana vuonna. Kauppisen tyttärentytär Hinriikka Sonninen kertoi vuonna 1885, mitä oli kuullut äidiltään Kauppilan tilan tuhoista Koljonvirran taistelun aikaan:

Kartano poltettu poroksi, laihopelto polettu pahoin, siihen venäläiset kuulat kyntäneit verekselle mullalle kuin hevoisella ja aatralla ajetun pellon ettei laihoo näkynnä ei nii nimeksikään. Kaikki sen nähtyä ol päättäneit ettei siihen tule yhtään olkii, mutta ihmeitten ihmekse takaa tulevana kesänä leikkattuna samasta sodan sotkemasta pellostä aivan maan täyteinen ruis. Tämä oli silloin Kauppiselle tunnustettu oikein erityiseksi Luojan antamaksi armon siunaukseks yli ihmisen ihtensä tavallista toteutunneista työnsä toiveista.⁵²⁰

Merkittävä osa iisalmelaisten kärsimistä sotavahingoista aiheutui siitä, että venäläinen ratsuväki tarvitsi rehua. Venäläisten lisäksi ruotsalaisten joukkojen hevoset laidunsivat pitäjäläisten niittyjä – usein korvauksetta. Tosin Juhana Kauppinen mainitsee saaneensa osittaisen maksun ruotsalaisilta. Koska ruotsalaisten aiheuttamista aineellisista menetyksistä ei maksettu mitään korvauksia, nämä vahingot jäivät lähes poikkeuksetta kirjaamatta. Kuten edellä on jo useaan otteeseen painotettu, venäläisten aiheuttamat sotavahingot muodostivat vain osan iisalmelaisten sodanaikaisista menetyksistä. Sotajoukkojen huollon todellinen kuormitus oli kotitalouksille paljon suurempi.

Savon ja Karjalan läänin lääninkamreeri David Hallin tieto siitä, että heinäkuorma olisi ollut 30 leiviskää (255 kilogrammaa) ei näytä ainakaan kaikkien korvausanomusten perusteella pitävän paikkaansa. Esimerkiksi Juhana Kauppisen korvausanomuksessa kuivanmaan niittyheinän (*hårdvalvhö*) hinnaksi arvioitiin 40 killinkiä leiviskältä. Kun kymmenen heinäkuorman arvoksi oli merkitty sata riksiä, voidaan tästä laskea yhden heinäkuorman olleen 12 leiviskää eli 102 kilogrammaa. Kyse on voinut olla painavamman talvikuorman ja kevyemmän kesäkuorman välisestä erosta. Kuivanmaan niityt eivät olleet luonnonniittyjä sanan varsinaisessa merkityksessä, koska ne aina olivat syntyneet raivauksen tuloksena. Tällaiset niityt olivat tavallisesti joko kaskiahoja tai nurmettumaan jääneitä peltoja, Kauppisen tapauksessa todennäköisimmin vanhoja kaskiahoja. Kuivanmaan heinän lisäksi Kauppisen hakemuksessa mainitaan kahta muuta heinää:

⁵¹⁹ Collanin arviot jyväluvusta 1824: rukiilla 10, ohralla 6–7. Ruis kylvettiin ainakin puolet harvempaan kuin ruis. Ohraa kylvettiin tynnyri geometriselle tynnyrinalalle. Collan 1824, 46.

⁵²⁰ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat. Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen. SKS.

rantojen luonnonvaraisia saraniittyjä (*starrvals hö*) sekä asumuksen läheisyydessä olevien niittyjen heinät (*boningshö*), jotka lienevät olleet kylvettyjä. Luonnonniittyjen heinä oli halvinta. Kylvöheinä ja kovanmaanniityt olivat yhtä arvokkaita. Kylvöheinänviljely oli ajankohtaan nähden uutta ja edistyksellistä.⁵²¹

Tutkimuskylien korvausanomuksissa kesäheinäkuorma, jonka koko saattoi siis ilmeisesti vaihdella 12 leiviskästä 30 leiviskään, arvioitiin yleisimmin neljän riksin arvoiseksi. Heinän laadulla oli merkitystä niiden arvoon, kuten Juhana Kauppisen tapaus osoittaa. Hänen heinänsä olivat arvoitu 7–10 riksin arvoiseksi leiviskältä. Korvausanomusten perusteella suurimmat yksittäiset heinämenetykset selviävät Taulukosta 18.

TAULUKKO 18 Tutkimuskylien suurimmat heinävahingot sotavahinkoluetteloissa.

Korvauksenhakija	Määrä (kuormaa)	Arvo (riksiä)	Yksikköhinta (riksiä)
Talollinen Olavi Mansikka, Paloinen	65	487	7
Tähtiniemi, Paloinen	50	200	4
Paloisten kestikievari	40	200	5
Toimitusvouti Johan Lindberg, Paloinen	538 puutaa	180	
Pappilan torppari Samuli Kaikkonen	30	128	4
Pappilan torppari Juho Ruotsalainen	30	120	4
Pappilan torppari Aapo Kettunen	30	120	4
Lukkari Heikki Cojander, Iisalmi kk.	40	120	3
Talollinen Heikki Laukkanen, Iisalmi kk.	30	120	3

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

Korvausta haettiin myös venäläisten sotilaiden viemistä oljista ja akanoista, jotka olivat elintärkeitä rehunlisiä hevosten ja karjan säilymiselle hengissä talven yli. Kirkkoherra Collanin mukaan iisalmelaisille hevosille syötettiin osaksi heinää ja osaksi apetta (*”så kallad agnröra eller sörpa”*).⁵²² Ape oli kirjava sekoitus heinistä, silputuista oljista, akanoista, herneenvarsista ja juurikasvien naateista tehtyä haudetta. Appeeseen kelpasivat lehdekset, hienoksi hakatut havut, kanervat, sammaleet ja jopa hevosenlanta. Collanin mukaan Iisalmessa käytettiin appeeseen myös rankkia, jota saatiin viinan kotipoltosta. Lampaita ruokittiin heinällä ja lehdeksillä, muulle pienelle karjalle annettiin ehkä vain olkia. Niukimpaan aikaan keväisin lehmätkin joutuivat tyytymään olkiin. Soinisen mukaan siat saivat suurimman osan vuotta itse etsiä ravintonsa. Talvella ne pysyttelivät hengissä jätteitä, hevosenlantaa ja ihmisten ulostuksia syömällä. Vain jonkin aikaa ennen syysteurastusta sikoja ruokittiin paremmin.⁵²³

Venäläistä ratsuväkeä oli lokakuussa 1808 majoittuneena Paloisilla ja pappilan torpissa, mikä selittää sikäläiset suuret heinän menetykset. Esimerkiksi Pa-

⁵²¹ Soininen 1974, 152, 154. Niemelän (1990, 109) mukaan talvikuorma oli 30–36 leiviskää (255–306 kilogrammaa) ja kesäkuorma 15–18 leiviskää (128–153 kilogrammaa).

⁵²² Collan 1824, 47–48.

⁵²³ Collan 1824, 47–48; Soininen 1974, 226–227.

loisten kylän Venakonniemessä asuneen toimitusvouti Johan Lindbergin kärsimät vahingot koostuivat lähinnä heinistä, joita mainittiin viedyn yhteensä 538 puuta. Mielenkiintoinen yksityiskohta on, että pitäjässä asuva toimitusvouti on paikallisista poiketen arvioinut rehun menetykset venäläisessä mittayksikössä. Toimitusvouti (*expeditionsfogde*) oli venäläisten rauhoittamispolitiikan kannalta tärkeä alueellinen toimija kihlakuntatasolla, kruununvoudin avustaja. Lindberg teki yhteistyötä uuden esivallan kanssa. Syksyllä 1808 toimitusvoudin virkatalossa Venakonniemessä oli majoittuneena venäläisiä, ja kansantarinoiden mukaan ruhtinas Dolgorukin esikunta majoittui siellä. Vahinkoluettelossa esiintyvä pud (puuta) oli venäläinen painomitta, joka oli noin kaksi leiviskää eli runsaat 16 kilogrammaa. Tällä perusteella toimitusvoudin heinävahingot olivat yhteensä 8 812 kiloa. Yksi puuta oli toimitusvoudin anomuksessa arvioitu kuudentoista killingin arvoiseksi, joten pyyntö oli linjassa muiden pitäjäläisten hakemusten kanssa. Lindbergin vilja- ja rehuvahingot olivat yhteensä 227 riksiä, joista heinien osuus oli 180 riksiä eli 79 prosenttia.⁵²⁴

Väliaikaissaarnaaja J. E. Birathin laatiman selvityksen mukaan venäläiset olivat ottaneet pappilasta kokonaisia ruisaumoja (*stock*), joissa arvioitiin puinnin jälkeen olleen yhteensä vähintään neljäkymmentä tynnyrillistä ruista. Lisäksi oli menetetty kuusi isoa ohra-aumaa, joissa arveltiin olleen hyvän vuoden kasvun mukaisesti (*som i anseende til den goda års växten*) yhteensä 110 tynnyrillistä ohraa. Lisäksi ruis- ja ohraolkia oli viety yhteensä 60 mottia (*mått*) ja akanoita noin 300 tynnyriä. Kaikki korjatut heinät oli menetetty. Lisäksi Birathin laskujen mukaan pappilan torpparit olivat menettäneet yhteensä 335 tynnyrillistä viljaa, 200 mottia olkia, useita satoja tynnyreitä akanoita ja noin 420–430 kesäkuormaa (*lass*) heiniä.⁵²⁵ Tämän perusteella pappilan menettämät leipäviljat olivat 1 280 riksin arvoiset ja pappilan torppareiden noin 3 350 riksiä paikallisen hintatason mukaan arvioituna. Pappilan torppareiden heinäkuormien arvo oli noin 1 720 riksiä.

Vilja ja heinä olivat tyypillistä kausivarallisuutta, joka oli vuoden aikana suurimmillaan sadonkorjuun jälkeen ja hupeni tulevan talven kuluessa. Iisalmessa sotilaiden majoittuminen ja liikkuminen paikkakunnalla osui aikaan, jolloin elo- ja heinävarastot olivat suurimmillaan ja sotilailla oli mistä ottaa. Vilja- ja heinämenetykset olisivat olleet radikaalisti pienemmät lopputalvesta tai kevästä. Kausivarallisuuden menetys jo syksyllä merkitsi iisalmelaisille entistä pahempaa nälkää: leivän, siemenviljan ja rehun puutetta vähintään seuraavaan keksään saakka.

Viljan ja eläinten pakko-otot romahduttivat monen tutkimuskylän perheen taloudellisen tilanteen eloonjäämistäisteluksi talven yli. Joustovaraa ei kaikilla ollut. Venäläisen sotaväen käynnin jälkeen talojen leipäviljavarastot ammottivat tyhjyyttään. Pitäjässä vallitsi yleinen pula viljasta, jonka hinta oli kohonnut vain harvojen ulottuville. Jos ohraa ei jäänyt varastoon, oli seuraavan kevään siemenviljakin hankittava muualta: ostamalla tai lainaamalla, jos oli rahaa tai luottosuh-

⁵²⁴ KA, SOTAVAH Caa:25,30.3.1809 § 781 Lindberg; Grönros, Hyvönen, Järvi, Kostet, Rantatupa & Väärä [2010], 111; Valta 2005, 19.

⁵²⁵ KA, SOTAVAH Caa:26, § 79 (nide 26).

teita. Rukiin osalta tilanne oli ainakin periaatteessa parempi, sillä syysruis oli ennetetty jo kylvää ja satoa saatettiin toivoa, mutta vasta seuraavana kesänä. Koljonvirran pelloilla ruislaihokin oli tosin tuhoutunut.

Pitäjäläiset eivät olleet varautuneet väestökriisiin eikä siihen näyttäisi olleen mahdollisuuksiakaan. Rahvas oli jo ennen sotavuotta 1808 katojen köyhdyttämää, eikä pitäjänmakasiinilaitos toiminut kovin tehokkaasti. Kerrotaan, että hyvinä vuosina viljaa mieluummin myytiin kuin talletettiin yhteisiin laareihin pajojen päivien varalle. Iisalmen pitäjänmakasiinissa oli ollut korkeintaan 0,1 tynnyriä viljaa asukasta kohti vuonna 1800. Suomen sodan aikana venäläiset sotilaat tyhjensivät pitäjänmakasiinin viljasta, joten sieltä ei saanut hätäapua. Pitäjän tilavaa makasiiniaittaa käytettiin armeijan varusvarastona.⁵²⁶

Iisalmen seutu oli perinteisesti ja vielä 1800-luvun puolivälin jälkeenkin tunnettu runsaista niityistään ja hyvälaatuisesta karjastaan. Rehuvarat olivat karjanhoidon heikko kohta, vaikka pitäjä kuului runsasniittyisiin alueisiin.⁵²⁷ Suomen sodan aikaiset rehuvahingot osuivat niin myöhäiseen syksyyn, että laiduntamiskausi oli jo ohitse ja pitkä talvi edessä. Monella rehuvarastonsa vaikka osittainkin menettäneellä oli hätä hevostensa, lampaidensa ja karjansa selviämisestä seuraavaan kevääseen.

Rehun puutteesta oli vakavia seurauksia karjataloudelle. Pakko-otot vähensivät karjaa. Lisäksi rehun puutteessa nälkiintyneitä eläimiä oli teurastettava, mikä vähensi edelleen karjavarallisuutta ja maidontuotantoa ja sitä kautta mahdollisuuksia voikauppaan. Pelloillekaan ei välttämättä ollut riittävästi karjanlantaa levitettäväksi, mistä seurasivat huonommat sadot – ja pahimmillaan leivänpuutteen kierre. Kirkkoherra Pehr Johan Collanin mukaan syysviljalla olevat pellot lannoitettiin Iisalmissa joka neljäs vuosi – jos sitä varten oli ylipäättäen saatavilla lantaa (*om tillgångarne det medgifwa*). Iisalmissa oli tapana, että talven aikana kertynyt lanta ajettiin hankien aikaan pelloille.⁵²⁸ Pellon kunnollinen lannoittaminen olisi edellyttänyt vanhan yleisen käsityksen mukaan sitä, että jokaista kylvötynnyrinalaa kohti olisi ollut yksi nautaeläin. Lannoituksesta kertovat tiedot osoittavat, että karjanlantaa oli säännöllisesti pakko jatkaa erilaisilla lisäaineilla, jotta pellot olisi saatu lannoitettua.⁵²⁹

Viljan- ja rehunpuute aiheutti veronmaksukyvyttömyyttä. Iisalmelaisten talonpoikien merkittävimmät kauppatavarat olivat voi ja kaskiruis. Jos näitä ei riittänyt kaupattavaksi, jäivät usein verot maksamatta sekä lihan ja kalan säilömiseen tarvittavat kaksi tynnyriä suolaa ja kaksi leiviskää rautaa⁵³⁰ ostamatta. Maaherra Wibeliuksen mukaan Pohjois-Savossa vallitsi sodan vuoksi suolapula, ja suolatynnyrin hinta oli Kuopiossa keväällä 10–15 riksiä. Suola oli tuontituote, ja sodan vuoksi ulkomaankauppa häiriintynyt.⁵³¹ Nälkäkriisin pitkittyessä kar-

⁵²⁶ Teerijoki 1993, 93, 99, 120 (kartta 5), 207, 256; Rissanen 1927, 432.

⁵²⁷ Soininen 1974, 224.

⁵²⁸ Raudan ja suolan tarpeesta Collan 1824, 44.

⁵²⁹ Soininen 1974, 200.

⁵³⁰ Collan 1824.

⁵³¹ Handlingar rörande... II:1 1895, Från landshöfdingen i Kuopio, nro 29, s. 39.

jan teurastuksen lisäksi jouduttiin usein myymään muuta omaisuutta. Äärimmäisessä tapauksessa talolliset joutuivat luopumaan tiloistaan ja talollis-, torppari- ja itsellisperheitä ajautui mieron tielle.

3.2.4.3 Kotien, aittojen ja eläinsuojien vauriot

Oman kodin menettäminen tai vakavat kiinteistövauriot olivat yksi kotitalouksien resilienssiä vähentävä tekijä. Viljan ja rehun jälkeen rahallisesti toiseksi suurimmat menetykset kohdistuivat tutkimuskylissä kiinteistöihin ja ennen kaikkea aidaksiin, joita venäläiset sotilaat käyttivät polttopuunaan. Kiinteistövaurioiden osuus oli noin neljäsosa haetusta 36 000 rixsin kokonaissummasta, keskimäärin 76 rixsiä korvausanomusta kohti. Iisalmen kylän ja pappilan torpparien suuret kiinteistövahingot johtuivat ennen muuta Koljonvirran taistelun aikaisesta ja sitä seuranneesta hävityksestä. Keskeisellä taistelualueella virran länsipuolella oli ainakin viisi taloa: Kauppila, Linna, Kaarakkala ja Heikki Timosen talo sekä Fredriksdahl eli Pölkkyinniemi, jossa oli Sandelsin esikunta. Useat talot pihapiireineen paloivat, ja muutenkin rakennukset kärsivät pahoin. Monet pappilan torpista sijaitsivat puolueettomalla aselepolinjalla tai aivan sen läheisyydestä. Kun taistelut alkoivat lokakuun 27. päivä, pappilan torpat olivat Virran siltaa lähestyvien venäläisten ensimmäisenä kohteena Paloisvirran ja Koljonvirran välissä. Venäläiset joukot olivat majoittuneena Paloisvirran eteläpuolella, ja vasta taistelupäivän jälkeen heitä alkoi liikkua enemmän pohjoispuolella. (TAULUKKO 19.)

TAULUKKO 19 Tutkimuskyläiden kärsimät kiinteistö- ja aidasvauriot sotavahinkoluetteloiden mukaan.

	Aidakset riksiä	%	Kiinteistö riksiä	%	Yhteensä riksiä	%
Iisalmen kylä	955	38	1 531	62	2 486	100
Partala	577	87	87	13	664	100
Pappila	2 739	80	682	20	3 421	100
Paloinen	1 016	57	754	43	1 770	100
Tutkimuskylät	5 287	71	3 054	29	8 341	100

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

Väliaikaisena saarnaajana työskennelleen Birathin kirjallisen selvityksen mukaan pappilan torpat olivat pahoin kärsineet. Neljä torppaa oli palanut kokonaan, ja lopuistakin melkein jokainen oli enemmän tai vähemmän tuhouttu. Keväällä 1809 liki kaikki torpat olivat autioina. Pappilan torpparit olivat menettäneet taloudellisen joustokykynsä ainakin väliaikaisesti. Kiinteistötuhojen lisäksi Birath mainitsi, että 2 700 sylvä peltoaidaksia oli palanut pappilasta sekä pappilan torpista 10 550 sylvä. Iisalmen isossa pappilassa venäläiset sotilaat olivat saaneet aikaan suurta tuhoa, kymmenkunta pihapiirin rakennusta oli purettu polttopuiksi ja muita rakennuksia turmeltu.⁵³²

Pappilan torpparin leski Kaisa Kaarakainen asui neljän lapsensa kanssa pappilan torpassa numero 18. Taistelujen aikaan koko mökki lasi-ikkunoineen

⁵³² KA, SOTAVAH Caa:26, § 79 pappila.

oli tuhoutunut. Tuhkana olivat myös uusi navetta, talli, kolme aittaa, sauna, keittorakennus ja riihi. Yhdeksän rakennuksen lisäksi kaikki torpan aidat oli poltettu. Kiinteistövahingot arvioitiin 400 riksin suuruisiksi. Ne muodostivat yli puolet runsaan 700 riksin vahinkoluettelosta.⁵³³ Paloisjärven itärannalla torpassa numero 14 asunut Paavo Pietikäinen (ks. s. 325 KARTTA 9.) teki puolestaan kaksi korvausanomusta omaisuudesta, jonka ”hänen keisarillisen majesteettinsa soti-laat” olivat vieneet maksutta torpasta lokakuussa. Pietikäinen haki korvausta yhteensä lähes 756 riksin vahingoista. Suurimmat menetykset olivat aiheutuneet viljan anastuksista, mutta myös rakennuksia oli poltettu. Torppa oli keskimääräistä isokokoisempi ja modernimpi. Se oli uloslämpiviä välikattoineen ja lautalattioineen. Uunit, lukolliset ovet, välikatot ja lattiat oli särjetty, ja puutavaraa oli käytetty polttopuiksi. Kuusi huonetta oli poltettu ovineen kaikkineen. Aidaksia oli poltettu 700 syltä. Paavo Pietikäisellä oli jälleenrakennus edessään.⁵³⁴

Tutkimuskylien suurimmat kiinteistövaurot, kirkkoherran pappilan lisäksi, kärsi Koljonvirran sillan kupeessa sijainnut Kauppila. Talon pihapiiri sekä läheiset pellot ja niityt tuhoutuivat liki kokonaan taistelujen tuoksinassa. Kauppinen teetätti korvausluettelon naapurillaan, pitäjänräättäli Jakob Mechelinillä tammi-kuun 4. päivänä 1809, runsaan kahden kuukauden päästä taistelusta.⁵³⁵ Venäläiset olivat polttaneet seitsemäntoista vuotta vanhan, ison savupirtin, joka oli viisi syliä kanttiinsa ja viisitoista hirsikertaa korkea. Tuvan pinta-ala oli näin ollen noin 60–98 neliometriä⁵³⁶. Täydellisessä kunnossa (*i fullkomlig ordning*) olleen pirtin arvoksi arvioitiin 85 riksiä.

Pohjois-Savossa manttaalin tilaan kuuluivat tavallisesti ainakin seuraavat rakennukset: asuinpihassa tupa, pihanpää (vierastupa), ruokahuone, eloaitta, jauhoaitta, karjapihassa talli ja parvi, karjanavetta karsinoineen, lampola, sikala ja rehulato, pihan ulkopuolella riihi ja sauna. Kartanot ja pappilat toteuttivat ensimmäisinä uusia ideoita ja levittivät tapoja ympäristöönsä, ja lisämessakin säätyläistalojen läheisyydessä sijainneet talonpojat omaksuivat niistä piirteitä omaan pihapiiriinsä. Suurissa talonpoikaistaloissa rakennukset pystytettiin suorakulmisen muotoisen pihan ympärille. Päärakennus ja navetta sijoitettiin pihan vastakkaisille sivuille ja toisen vastakkaisparin muodostivat pihanpää yhdellä ja aittarivi toisella sivulla. Tämän rakennuskehän ulkopuolelle jäivät vilja-

⁵³³ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1809 § 863; KA, IISA, Piispantarkastusten pkt 1811–1844, II Dc:3, Pöytäkirja 1811: 10.3.1811 § 13.

⁵³⁴ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1809 § 845 ja § 846 Paavo Pietikäinen; Valtaosa Iisalmen asuintuvista oli 1800-luvun alussa savupirttejä. Siirtyminen savupirtistä korsteeniliedelliseen lasitupaan kävi verkkaisesti. Savupirttien osuus oli 1825 noin 75 prosenttia, ja Suomen sodan aikaan osuus oli todennäköisesti vielä suurempi. Tuneldin maantiedon vuoden 1794 painoksessa huomautetaan kuitenkin, että etenkin Kuopion ja Iisalmen pitäjissä oli varakaita talonpoikia. He olivat siirtyneet savupirteistä uudenlaisiin rakennuksiin, joissa oli savupiippu, kaakeliuuneja ja lasi-ikkunat. Wirilander 1960, 715–716, 718, 721; Klinge 2006, 154–155.

⁵³⁵ KA, SOTAVAH Caa:25, 23.3.1809 § 337 nro 1, Juhana Kauppinen.

⁵³⁶ Tupa oli kantiltaan noin 8–10 metriä. Yksi syli on 3–3,5 kyynärää ja yksi kyynärä 52–64 senttimetriä.

aitta, kellari, kivikyökki ja sauna, jotka liittyivät vapaammin kokonaisuuteen. Rakennusten lukumäärä ja koko riippuivat olennaisesti talon koosta ja varallisuustasosta.⁵³⁷

Kauppilan talon isäntä kuului pitäjän arvostetuimpiin talonpoikiin. Talon päärakennus oli suhteellisen uusi. Sen vanhin osa, edellä mainittu seitsemäntoista vuotta vanha savupirtti, oli rakennettu 1792 tietämällä. Taloa oli laajennettu vaiheittain. Sen toisessa päädyssä oli neljätoista vuotta vanha sali, jonka kerrottiin olleen hyvin sisustettu ja hyvässä kunnossa. Sali määriteltiin sadan riksin arvoiseksi. Tuvan ja salin välissä olivat porstua, kaksi kammaria ja keittiö (*kök*), yhteisarvoltaan 120 riksiä. Sali-nimitys viittaa siihen, että se ja ehkä kammaritkin olivat uloslämpiviä. Palaneen Kauppilan talon päärakennuksen kokonaisarvoksi määritelty 305 riksiä oli hyvinkin iisalmelaisen talonpoikaistilan kokonaisarvo.

Kauppilan talon pihapiirissä oli pihanpää eli sivurakennus (*flygel byggnad*), joka oli varakkaille taloille tyypillinen toinen asuinrakennus. Rakennusta saatettiin käyttää vierastupana, mutta usein esimerkiksi vanha pariskunta asui pihanpäässä. Yli 60-vuotiaana leskimiehenä Juhana Kauppinen ehkä asui pihanpäässä, jonka ulkoinen asu ei yleensä poikennut päärakennuksen ulkomuodosta.⁵³⁸ Kauppilan pihanpää oli komea. Sali ja kamari olivat yhteensä kuusi syliä⁵³⁹ pitkät ja neljätoista hirsikertaa korkeat. Niiden yhteisarvoksi laskettiin 120 riksiä. Sivurakennuksen päässä oli kamari (*särskildt kammare*), joka oli hyvässä kunnossa. Pihanpää paloi taistelun aikana kokonaan.

Kauppilan pihassa oli lukuisia rakennuksia, kuten vaateaittoja, eloaittoja, särvinaittoja ja nuorten parien makuuaittoja. Pohjois-Savo kuului karjalais-savolaiseen aitta-alueeseen, jolle oli tunnusomaista pienten aittojen suuri lukumäärä ja yksityisomistuksellinen luonne. Aittoja perittiin, ja tyttäret naimisiin mentyään saattoivat myötäjäisinä viedä aitan miehelään. Perinnönjakojen ja tilusten halkomisten yhteydessä aittoja myös siirrettiin. Aittojen lukumäärä kertoi omalta osaltaan talon varallisuudesta. Korvausanomuksen perusteella Kauppilan talossa oli ollut ainakin kuusi aittaa ja perimätiedon mukaan ainakin yksi niistä säilyi. Tais-
telupäivänä Kauppilasta paloivat uusi ruoka-aitta ja toinen pienempi särvinaitta. Niihin oli varastoitu lihaa ja kalaa talvea varten. Samoin kävi kahdelle hyväkuntoiselle vaateaitalle.⁵⁴⁰

Juhana Kauppinen menetti myös riihen lähellä olleen korkean ladon. Tais-
telussa tuhotuneet talli ja navetta olivat olleet hyväkuntoisia.⁵⁴¹ Korvaushakemuksessa mainitaan myös palanut sikala. Se oli vaatimaton, vain kolmen riksin arvoinen. Kauppilan hyväkuntoinen paisto- ja leipomahuone (*stegerhus*), joka sijaitsi todennäköisesti kaivon ja navetan välissä, paloi, kuten myös hyväkuntoinen ja tuohikattoinen liiteri. Samoin olivat poroina sauna ja heinälato. Lähellä

⁵³⁷ Räsänen 1976, 53–66, 118.

⁵³⁸ Räsänen 1976, 58–59.

⁵³⁹ Ainakin yhdeksän metriä.

⁵⁴⁰ Räsänen 1976, 60; Ovaskainen 1966, 35; Juhani Ahon museon pihapiiriin Iisalmen Mansikkaniemelle on siirretty läheiseltä Virran tilalta aitta, jota kutsutaan sota-aitaksi.

⁵⁴¹ Räsänen 1976, 62.

sijainneen Kauppilan torpan savupirtti oli niin ikään palanut. Kaikki edellä mainitut rakennukset tuhoutuivat korjauskelvottomiksi. Lautamies Juhana Kauppinen pyysi niistä korvauksia yhteensä 660 riksiä.

Täydellisen tuhoutumisen lisäksi monet Kauppilan tilan rakennuksista kärsivät pahoja vaurioita. Korjausta vaati esimerkiksi toinen talli, joka oli sisältä täysin palanut. Vahingoittunut oli myös pieni talli. Kahden muun eläinsuojan välikatto ja sisustus oli tuhottu. Kyseessä lienevät olleet navetta ja lampola sekä niiden välinen karjasola. Eläinsuojien yhteydessä oli rehulato, jonka välikatto, lattia ja ovet oli rikottu. Riihestä oli palanut kaikki sisältä. Toiselle saunalle tuotettu vahinko arvioitiin kuudeksi riksiksi. Kauppilan tuhoihin on saatettu laskea mukaan esimerkiksi läheisen torpan menetyksiä, mikä selittää samankaltaisten eläinsuojien lukuisuuden.

Kaikkienensa Kauppilan talon kiinteistöjen tuhot arvioitiin 798 rixin arvoiseksi. Jo vahinkojen kuvaus osoittaa, että Kauppila oli erittäin iso, vauras ja uudenaikainen talonpoikaistalo. Pappilan läheisyydessä sijaitsevaan pihapiiriin oli omaksuttu paljon uutuuksia säätyläistaloista. Päärakennus oli uloslämpivä, ja siinä oli lasi-ikkunoita⁵⁴². Kauppilan talo oli myös hyvin sisustettu. Korvausanomuksessa mainitaan kaksi pitkää pirtinpöytää, kaksi tuolia, kaksi maalattua kaappia sekä useita maalattuja nurkkakaappeja. Salissa oli ainakin maalattu sohva, keinutuoli sekä neljä maalattua, käsinojallista tuolia. Kammareissa oli maalattu sänky ja kuusi maalaamatonta. Tuvassa olivat yhdet hyvät ja toiset vanhat kangaspuut. Liki täydellisen tuhon jälkeen lautamies Juhana Kauppisen perheen selviytymismahdollisuudet eivät vaikuttaneet hyviltä.

Tutkimuskylien hakemuksista lähes 40 prosentissa mainitaan kiinteistövahinkoja: yksittäisten ikkunoiden ja lukkojen särkemisestä rakennusten täydelliseen palamiseen. Viljelysten, niittyjen ja pihapiirien ympärillä olleita aidaksia oli menettänyt yli kolmannes tutkimuskylien korvauksenhakijoista. Aidat olivat olennainen osa tuon aikaista maanviljelystä. Aitojen avulla haluttiin estää eläinten aiheuttamat tuhot sadolle ja myös niittyjä varjeltiin. Vuoden 1734 lain mukaan pellon raivaajan ja viljelijän oli aidattava peltonsa niin, ettei karja päässyt sinne vahinkoa tekemään. Aitaamattomalla maalla ja karjalaitumella eläimet saivat vapaasti liikkua. Aitoja tarvittiin todella paljon. Aitauspakko oli voimassa vuoteen 1864. Lain velvoittamiin aitoihin kului vuosittain suuri puumäärä. Lain mukaan aidan tuli olla tiheä ja kestävä, kaksi kyynärää (runsaan metrin) korkea ja kunkin seiväsparin väliltä kaksi kyynärää. Menetetyt ja rikkonaiset aidat vaikeuttivat peltoviljelyä, sillä vapaasti laiduntava karja saattoi vaeltaa pelloille ja talloa ja ruokailla siellä mielensä mukaan.⁵⁴³

Menetettyjen aidaksien kokonaisarvo oli tutkimuskylien korvausanomuksissa 5 300 riksiä eli 15 prosenttia ilmoitettujen vahinkojen arvosta. Aidaksia venäläiset sotilaat käyttivät ennen kaikkea polttopuina, joita tarvittiin suuria määriä sotilaiden nuotioihin sekä leivän leipomiseen ja ruoanlaittoon. Kesällä ja alkusyksystä joukot nukkuivat pääsääntöisesti ulkosalla – vain upseerit majoittuivat sisätiloihin. Koleassa, kosteassa ja pimeässä syysässä nuotion lämpö ja valo

⁵⁴² Henkikirjassa maininta ikkunoista.

⁵⁴³ Luttinen 2012, 217.

olivat tuiki tarpeen. Erityisesti taistelupaikkojen läheiset talot ja torpat joutuivat kärsimään kiinteistöihin kohdistuneista tuhoista: rakennuksia särjettiin ja sytettiin palamaan ja niistä haalittiin kaikenlaista polttopuuksi kelpaavaa. Mitkään armeijaan huoltoon liittyvät seikat eivät perustelleet tällaista ilkivaltaa.⁵⁴⁴

Juhana Kauppisen lisäksi myös muutamat muut tutkimuskylien korvauksenhakijoista menettivät kotinsa, eläinsuojansa ja varastoaittansa. He olivat puilla paljailla. Talvea vasten monelle perheelle oli välttämätöntä löytää äkkiä lämmitettävä tila päänsä päälle. Muistitiedon mukaan Juhana Kauppisen perhe olisi Koljonvirran taistelun jälkeen joutunut aluksi majoittumaan yhteen – ja ainokaiseen – säilyneeseen aittaan. Rahallisesti merkittävimmät kiinteistömenehtykset tutkimuskyliissä kokivat Koljonvirran taistelualueen talot sekä Paloisvirran kestikievari ja sen naapuritalo:

- Lautamies Juhana Kauppinen Koljonvirralta (taistelualue), 1 051 riksiä
- Kestikievarin leski Kirsti Kolehmainen Paloisilta (Paloisvirta), 450 riksiä
- Talollisen leski Reetta Tuovinen Koljonvirralta (taistelualue), 253 riksiä
- Talollisen leski Tiina Makkonen Koljonvirralta (taistelualue), 174 riksiä
- Talollinen Heikki Remes Paloisilta (Paloisvirta), 130 riksiä

3.2.4.4 Tuoretta lihaa nälkäisille sotilaille

Hevoset ja karja olivat tärkeä resurssi maataloudessa. Tutkimuskylien korvausanomuksissa rahallisesti kolmanneksi suurin vahinkolaji olivat kotieläinten menetykset, jotka muodostivat viisi prosenttia haetuista noin 36 000 riksin korvauksista. Hevosiin ja karjaan kohdistui korvausvaatimuksia 63 prosentissa tutkimuskylien anomuksista. Sotilaat tarvitsivat hevosia liikkumiseen ja kuljetuksiin. Muita eläimiä he anastivat lähinnä nälkäänsä. Sotasaaliiksi ryöstetyillä lehmillä, lampailla ja sioilla voitiin tukevoittaa ja monipuolistaa ruokavaliota teurastamalla ne.⁵⁴⁵

Tutkimuskylistä venäläiset veivät eläimiä ennen kaikkea ruoakseen. Korvausanomuksissa mainitaan menetetyin yhteensä 113 sikaa, sata lehmää, 97 lammasta, 23 porsasta, seitsemäntoista hiehoa, kuusitoista vasikkaa, seitsemän hevosta ja yksi vuohi. Niiden yhteisarvoksi oli määritelty lähes 1 800 riksiä. Noin puolet tutkimuskylien talouksista menetti lehmän, lampaan ja sian, joka kymmenes hiehon, vasikan ja porsaan. Tutkimuskylien korvausanomusten tai talouksien määrään verrattuna menetettyjen hevosten ja muiden kotieläinten menetykset olivat suhteellisen pieniä, mutta yksittäisten talouksien kannalta merkittäviä. Venäläiset näyttävät vieneen eniten sikoja, keskimäärin yhden jokaiselta korvauksenhakijalta. (TAULUKKO 20.)

⁵⁴⁴ Jääskeläinen 2011, 130–131.

⁵⁴⁵ Jääskeläinen 2011, 123.

Iisalmelaistaloudessa oli keskimäärin neljä lehmää. Tutkimuskylien korvauksenhakijat olivat menettäneet keskimäärin yhden lehmän, joten karkeasti arvioiden neljäsosa heidän maidostaan, naudanlihoistaan ja vuodistaan oli viety. Lampaista oli Iisalmessa keskimäärin kaksi taloutta kohden. Tutkimuskylien korvauksenhakijoilta oli anastettu keskimäärin yksi lammas eli puolet tulevista villoista tai lammasnahkaturkista ja lampaanlihasta. Tosin on muistettava, ettei täsmällisiä ja luotettavia arvioita 1800-luvun alun karjamääristä ole. Vuoden 1805 ja 1810 väestötaulukujen tiedot perustuvat pappien tekemiin arvioihin, ja niitä on yleisesti pidetty melko epäluotettavina. Kuitenkin niiden perusteella voi arvioida, että lehmien ja lampaiden lukumäärä iisalmelaistalouksissa väheni Suomen sodan aikana. (TAULUKKO 20.)

TAULUKKO 20 Tutkimuskylissä menetetyt kotieläimet taloutta ja sotakorvausanomusta kohti. Hevoset ja karja Iisalmen pitäjässä 1805 ja 1810 taloutta kohti.

	Menetetyt kotieläimet taloutta kohti 1808 (n=186)	Menetetyt kotieläimet korvausanomusta kohti 1808 (n=110)	Hevoset ja karja Iisalmen pitäjässä taloutta kohti 1805 (n=1 545)	Hevoset ja karja Iisalmessa taloutta kohti 1810 (n=1 548)
Hevonen	0,04	0,06	1,6	1,6
Lehmä, härkä	0,54	0,91	3,7	3,6
Hieho	0,09	0,15	1,3	1,3
Vasikka	0,09	0,15		
Lammas	0,52	0,88	1,7	1,3
Sika	0,61	1,02		
Porsas	0,12	0,20		
Vuohi	0,01	0,01		

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25-29; KA, IISA, Väkilukutaulukot 1805 ja 1810.

Menetettyjen kotieläinten määrä vaihteli suuresti tutkimuskylien talouksien kesken. Karjavahinkojen henkilökohtainen merkitys oli sidoksissa talouden karja- ja muuhun varallisuuteen. Itselliselle tai torpparille saattoi lehmän tai muutaman lampaan sotavahinko tarkoittaa koko karjan menetystä. Sen sijaan varakkaimmissa taloissa, joissa oli useita nautaeläimiä, lampaista ja sikoja, ei muutamien kotieläinten anastus vielä aiheuttanut täydellistä pulaa suolalihasta, maidosta, vuodista ja villoista.

Vapaaehtoiskomppanian johtaja kapteeni Jakob Johan Sahlsteinilla oli paikallisittain iso karja Vieremän Kumpumäessä, parikymmentä kilometriä kirkolta Oulun suuntaan. Tila oli hänen ensimmäisen puolisonsa, Vieremän kappalaisen tyttären Gustava Elisabeth Molleruksen (1770-1797) peruja. Kumpumäestä oli jouduttu pitämään pesänselvitys 1802, koska kapteeni Sahlsteinilla oli pitkittyneitä omistusriitoja Vieremän kappalaisen Eric Waldénin kanssa. Perukirjan perusteella Kumpumäessä oli tuolloin yksitoista lehmää, neljä hiehoa, kolme härkää sekä lukuisia vasikoita, lampaista ja sikoja. Karjavarallisuuden arvoksi oli perukirjaan merkitty yli 280 riksiä.

Sahlsteinin toinen puoliso Hedvig Lovisa Orbinski teki korvausanomuksen siitä irtaimesta omaisuudesta, jonka venäläiset joukot olivat ”ryöstäneet ja tuhonneet” Kumpumäessä oleskelunsa aikana marraskuun ja tammikuun välillä. Vahinkojen kokonaissumma oli yli 1 400 riksiä. Kotieläimiin kohdistuneet menetykset muodostivat kuusi prosenttia menetyksistä, rahassa arvioituna 79 riksiä. Jos menetettyjen kotieläinten arvoa vertaa vuoden 1802 perukirjaan, voi arvioida vahinkojen eläinten osalta olleen alle kolmanneksen Sahlsteinin karjavarallisuudesta. Kaikkiaan sotavahingot olisivat tällä perusteella muodostaneet noin kaksi kolmasosaa kapteenin kiinteästä ja irtaimesta omaisuudesta, joka tosin perunkirjoituksen aikaan oli osin kiistanalainen.⁵⁴⁶ Nimellishinnat vuoden 1802 perukirjan ja vuoden 1809 korvausluettelon välillä eivät kovin paljon poikkea toisistaan. (TAULUKKO 21.)

TAULUKKO 21 Kumpumäen tilan kotieläinten yksikköhintojen vertailu perukirjan ja sotavahinkoluettelon välillä (riksiä).

	Perukirja 13.2.1802 riksiä	Vahinkoluettelo 25.4.1809 riksiä
Lehmä	8	10
Hieho	7	8
Sonni	4-7	8
Vasikka	2	2
Siat, porsaas	0-4	2-4
Lampaat, kilit, pässit, uuhet	0-2	2

Lähde: KA, KA, IISA, perukirjat I Jee:1, 13.7.1802 (Mollerus).

Tutkimuskylissä sotilaat olivat vieneet eläimiä suhteellisesti eniten Partalasta ja Paloisilta. Karjaa ja hevosia paljon menettäneet tilat sijaitsivat edullisesti vesistön äärellä, jossa oli karjalle soveliaista niittymaata. Lautamies Juhana Kauppisen karjavahingot olivat tutkimuskylien suurimmat 149 riksiä. (TAULUKKO 22.) Muistitiedon mukaan Kauppisen perhe olisi kuitenkin ennättänyt viedä lähes kaikki kotieläimensä turvaan. Vain sikojen ja kanojen ”täytyi elävinä tulla paistua”.⁵⁴⁷ Jos tämä muistitieto pitää paikkansa, sotilaat olivat löytäneet ja ottaneet korvausanomuksessa mainitut eläimet vasta taistelujen jälkeen. Lypsävä lehmä oli iisalmelaisten anomuksissa yleisimmin arvioitu kymmenen riksin arvoiseksi, hieho kahdeksan riksin sekä vasikat, lampaat ja siat 1-3 riksin arvoiksi. (Ks. luku 3.2.4.1 TAULUKKO 15.) Jussi Jääskeläinen ei pidä todennäköisenä, että ainakaan lehmien lukumäärää olisi korvausanomuksissa merkittävästi liioiteltu. Nämä kun käyskentelivät pitkän ajan vuodesta lautumella ja olivat siinä mielessä yleisesti ”tunnettua” varallisuutta. Lisäksi lautamiehet ja kihlakunnan tuomari

⁵⁴⁶ KA, IISA, Perukirjat 1777-1810 I Jee:1, Perukirja 13.7.1802 Gustava Elisabeth Mollerus; KA, SOTAVAH Caa:26, 20.11.1809 § 138 Hedvig Lovisa Orbinski.

⁵⁴⁷ SKS, KRA, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen.

kontrolloivat esitettyjen korvausanomusten sisältöä ja suuruutta käräjillä. Sen sijaan varakkaiden talojen lammaslauman kokoa saatettiin jonkin verran liioitella.⁵⁴⁸

TAULUKKO 22 Tutkimuskyläien suurimmista kotieläinvahingoista kärsineet talolliset (eläinten lukumäärä sekä yhteisarvo rikseinä.)

	Juhana Kauppinen	Lauri Toppinen	Sakari Räihä	Olavi Mansikka
Lypsäviä lehmä	10	10	11	7
Hiehoja	4	-	-	6
Härkiä	-	-	-	1
Vasikoita	4	-	-	-
Lampaita	-	3	5	6
Sikoja	-	-	1	4
Arvo yhteensä (riksiä)	149	126	112	113

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25-26.

Pelto- ja metsätöissä sekä kauppa- ja asiointimatkoilla tärkeän hevosen menetyksestä ilmoitti kuusi tutkimuskylän talouksista. Paloisilla asunut nimismies, vänrikki Anders Winter oli joutunut luopumaan kahdesta hevosesta ilman maksumaa, lautamies Juhana Kauppinen yhdestä, kuten pappilan torpparit Jeremias Balk, Juho Dunder ja Reeti Hämäläinen sekä torpparinleski Kaisa Kaarakainen. Iisalmelaisessa talossa oli tyypillisesti 1-2 hevosta.

Hevonen oli arvokas ja hyödyllinen, minkä vuoksi sitä yleisesti piiloteltiin armeijan pakko-otoilta. Venäläisten sotilaiden varalta paikalliset pyrkivät pitämään nämä mahdollisimman äänettöminä, esimerkiksi lehmiltä ja lampailta poistettiin kellot kaulasta. Juho Kiiskisen kertoman tarinan mukaan Kiiskilän talon kahta hevosta piiloteltiin läheisten Hatvan [vuonna 1808 Kattaalan] ja Ihalan [Mehtolan] talojen välisessä synkässä metsässä, sillä venäläisten tulosta oli saatu etukäteen tieto. Toinen hevosesta oli perimätiedon mukaan ollut luonteeltaan tasainen, mutta toinen oli villi ori, jota oli vaikea hillitä. Piilopaikka ei ollut äänenkuulumattomissa, joten Kiiskisen ukkivaari oli kertonut pitäneensä oria kielestä kiinni, jotta sen hirnunta ei olisi herättänyt ohikulkevien venäläisten patrullien huomiota. Hevoset olivat tarinan mukaan säästyneet pakko-otolta.⁵⁴⁹

Suomen sodan aikaan syksyllä 1808 Kiiskilässä asui seitsemän henkeä. Taloudenpidon ohjaksia lienee edelleen pitänyt leski-isäntä, 52-vuotias Lassi Kiiskinen (s. 1756), mutta käytännössä hän hoiti tilaa yhdessä 19-vuotiaan poikansa Laurin kanssa. Lassi oli kertoja Juho Kiiskisen "ukkivaari". Sotilaiden Kiiskilän talosta viemästä omaisuudesta Lassi Kiiskinen laaditutti luettelon 21. päivänä helmikuuta 1809. Menetykset olivat rahassa mitattuna keskimääräistä suurem-

⁵⁴⁸ Jääskeläinen 2011, 124-125.

⁵⁴⁹ Salmetar 25.10.1958; Kotilainen 2010, 310.

mat: noin 625 riksiä. Kiiskilästä oli viety muun muassa viisi lehmää, viisi lamasta ja kuusi sikaa. Jos Kiiskilässä oli hevosia syksyllä 1808, venäläiset eivät ainakaan vahinkoluettelon mukaan vieneet yhtäkään pois maksutta. Piilottelu näyttäisi näin ollen onnistuneen hyvin.⁵⁵⁰

Voi alkoi olla taloissa kirnuttuna lokakuussa, valmiina kaupattavaksi Ouluun ja Raaheen. Kirkkoherra Pehr Johan Collanin mukaan paikkakunnalla tavallisesti laskettiin (*vanligen räknas*), että yksi lehmä tuotti noin leiviskän (8,5 kilogrammaa) voita vuodessa, hyvillä laidunmailla jopa kaksi. Hänen arvionsa vastaa aikakauden yleistä arviota. Lypsävästä lehmästä saatiin noin 250–550 litraa maitoa vuosittain.⁵⁵¹ Tämän perusteella sadan lypsävän lehmän menetys vastasi vähintään sadan leiviskän (850 kilogramman) vähennystä vointuotannossa, mikä maakunnassa käytetyn verohinnan (12 riksiä 24 killinkiä) mukaan olisi voituloina ollut 1 250 riksiä. Tutkimuskylien menettämän voin laskennallinen määrä oli korkeintaan pari prosenttia koko pitäjän ehkä noin 5 300–5 500 leiviskän vointuotannosta.⁵⁵² On kuitenkin muistettava, että tutkimuskylien karjanmenetykset olivat vain osa koko pitäjän menetyksistä. Iisalmen pitäjässä karjanmenetyksistä aiheutunut haitta vointuotannolle oli huomattavasti suurempi.

Perinteisen maatalouden aikakaudella karjatalous oli ensisijaisesti välttämätön tuki maanviljelylle. Talonpoika piti karjaa saadakseen lantaa peltojen lannoittamiseen. Varsinaisten karjantuotteiden – maidon, lihan ja villan – tuotanto oli toissijaista. Yleensä talonpojalle riitti, että oma kulutus saatiin jotenkuten turvattua. Vilja oli jokapäiväinen leipä, karjantuotteet vain särvin. Iisalmen pitäjä kuului kuitenkin Suomessa alueisiin, josta oli perinteisesti kuljetettu voita myytäväksi Raaheen ja Ouluun. Kaskiahot tarjosivat karjalle hyvät laitumet kesäisin. Ruokinnassa hevonen oli etusijalla, lampaat seuraavana ja vasta sitten nautakarja. Talveksi varattu heinä käytettiin pääasiassa hevosten ruokintaa, koska rekikelit olivat parhaita tavarankuljetuksissa ja hevosten oli syytä olla silloin voimissaan.⁵⁵³

3.2.4.5 Vaatteita ja puuta viluisille

Vaatteiden ja erilaisten tekstiileiden menetykset olivat yleisiä: niitä mainittiin yli 70 prosentissa tutkimuskylien vahinkoluetteloista. Sotilaat tarvitsivat lämpimiä vaatteita ja peittoja, saappaita, lapasia ja huivejakin. Rikkinäisiä ja likaisia housuja, paitoja ja takkeja haluttiin varmasti vaihtaa parempiin. Tilanne oli sama niin venäläisillä kuin ruotsalaisilla joukoilla. Kuten aiemmasta jo muistamme, pula vaatteista ja peitoista oli huutava Iisalmessa syksyllä 1808. Esimerkiksi hevosten loimet saivat toimia sairaiden peittoina. ”Vaatteemme olivat loppuun kuluneet, jalkineista oli pulaa sekä upseereilla että sotamiehillä”, Bulgarin kirjoitti.⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ KA, SOTAVAH Caa:25, 303.1809 § 669 Lassi Kiiskinen, Partala 5.

⁵⁵¹ Collan 1824, 48; Soininen 1974, 228.

⁵⁵² Kirkkoherran ilmoituksen mukaan pitäjässä oli 5 500 lehmää vuonna 1805 ja 5 300 lehmää vuonna 1810. KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1, Väestötäulu 1805; KA, IISA, Väkilukutaulukot 1810–1910, II Df:3, Väestötäulu 1810.

⁵⁵³ Soininen 1974, 200, 223–225.

⁵⁵⁴ KA, Suomen sota 1808–1809 kokoelma, Komento-osaston asiakirjat 1 A 5, nro 15–16, Yli luutnantti Conradi maaherra Wibeliukselle, Iisalmi 17.10.1808; Morgonbladet 6.8.1881 nro 178; Bulgarinin 1996 (1848), 124; Pennanen 1982, 55.

Jussi Jääskeläinen on epäillyt, että ryöstettyjen vaatteiden, kankaiden ja jalokineiden määrä ja laatu viittaisivat siihen, että osa niistä päätyi marketeille eli kenttäkauppiaille. Sotilaat saivat näiltä armeijoita seuraavilta kauppiailta vastineeksi esimerkiksi ruokaa ja rahaa. Näin ryöstetty omaisuus olisi toiminut osaksi vaihdannan välineenä. Kuten aiemmin on jo todettu, korvauksenhakijat mahdollisesti myös hieman liioittelivat menetettyjen vaatteiden ja tekstiilien osuutta ja kuntoa, sillä jälkeinpäin oli vaikea osoittaa, kuinka paljon niitä loppujen lopuksi oli viety ja kuinka käyttökelpoisia ne olivat olleet.⁵⁵⁵

Iisalmelaisten valituksissa mainitaan muun muassa miesten neliniitisiä paitoja ja sinisiä pitkiä housuja, jotka oli kudottu palttinasta, sarasta ja verasta, pumpulikankaasta tai puolivillasta. Luetteloihin oli merkitty miesten liivejä, sukkia, rasvanahkapieksuja, nahkasaappaita, verkanuttuja, sinisiä sarkakauhtanoita, pitkiä lammasnahkaturkkeja sinisine päällyksineen, karhunnahkakaapuja, hillerin ja koirannahkaisia karvalakkeja ja erilaisia vöitä. Naisten pukuun kuuluvia olivat kattuunista, pumpuli- tai villakankaasta ja kamlotista valmistetut sini- ja punaruutuiset tai -viiruiset tai täysmustat hameet. Mustia röijyjä oli tehty villasta, verasta tai kamlotista. Lisäksi oli erilaisia pää- ja kaulahuiveja, myssyjä, esiliinoja, paitoja, sukkia, lammasnahkaturkkeja ja hopeisia kengänsolkia.⁵⁵⁶ Varsinkin naisten asuihin liittyvillä asusteilla venäläiset sotilaat saattoivat käydä kauppaakin.

Yli puolet tutkimuskyläiden korvauksenhakijoista mainitsi menettäneensä taloustöihin ja sisustukseen liittyneitä esineitä. Erilaisia puisia säilytys- ja ruokailuastioita ja ruokavälineitä anastettiin usein elintarvikkeiden mukana. Osin huonekaluja rikottiin silkasta ilkvallasta, osin niitä käytettiin polttopuina, kun muutaakaan ei ollut saatavilla. Huonekaluja paloi myös rakennusten mukana. Noin puolet anojista luetteli tyypillisiä miesten töihin liittyviä työkaluja. Työkaluille löytyi sotilaskäyttöä esimerkiksi siltojen uudelleenrakentamisessa ja puiden pilkkomisessa nuotioita ja maauneja varten. Erilaisia maalla kulkevia kuljetusvälineitä ja niihin liittyviä varusteita venäläiset olivat vieneet mukanaan tai särkeneet niitä käyttökelvottomiksi runsaassa kolmanneksessä hakemuksessa. Kärryjen, rekien ja kiesien lisäksi venäläiset olivat vieneet tutkimuskylästä runsaasti länkiä, luokkia, suitsia ja riimuja, joita tarvittiin hevosten käsittelyssä. Veneitä ja kalastustarvikkeita mainittiin joka viidennessä anomuksessa. Iisalmen seudulla vesistöt olivat tärkeitä kalastus- ja liikenneväyliä. Molempien armeijoiden joukot tarvitsivat kuljetusvälineitä paikallisilta. Esimerkiksi kenraalimajuri Aleksejevin raportissa 13. lokakuuta 1808 kenraaliadjutantti Dolgorukille mainitaan, että venäläiset olivat ryhtyneet keräämään paikallisilta ”mahdollimman monia veneitä järvistä ja lahdista”. Menetettyt veneet vähensivät ja hidastivat paikallisten liikumista ja kalastusta.⁵⁵⁷

Kauppiilan talosta oli viety tai tuhottu useita matka- ja työrekiä sekä kärryjä. Venäläisten aiheuttamiin vahinkoihin laskettiin myös neljä peltoauraa, kolme

⁵⁵⁵ Jääskeläinen 2011, 31, 52, 189.

⁵⁵⁶ Kuopion ja Iisalmen pitäjäiden asukkaille... 1912–1913, 36–37.

⁵⁵⁷ RGVIA, Pääesikunnan sotatieteellinen arkisto, Fond 846, opis 16, Osa 1, osasto 2, numero 1668. Aleksejevin raportti nro 4 13.10.1808 Dolgorukille.

piilukirvestä, rautalapio ja kahdeksan sirppiä. Kauppinen oli menettänyt neljä kesäkuormaa tuohta. Pusia taloustavaroita oli viety, poltettu tai särjetty: maito-, vesi-, ape- ja olutsammioita, neljäkymmentä maitopunkkaa sekä tammisia juomatynnyreitä rautapantoihin.

Arvoesineitä ei iisalmelaisilta viety kovinkaan paljon – tai ehkä pikemminkin: niitä ei juuri ole ollut vietäväksi. Arvoesineitä kätettiin sodanjaloista piiloihin. Pitäjän harvojen säätyläisten tai vauraiden talonpoikien tekemissä anomuksissa mainitaan venäläisten särkeneen ja vieneen erilaisia arvoesineitä, kuten posliinisia astioita, kelloja ja huonekaluja. Kultaa, hopeaa, kuparia, tinaa tai messinkiä mainitaan noin joka viidennessä luettelossa, mikä oli suhteellisen korkea määrä syrjäiselle maalaispitäjälle. Niitä otettiin sotasaaliiksi. Esimerkiksi Kaija Mellin, merimiehen (*sjöman*) leski Ulmalasta, kertoi häneltä ryövätyyn (*med våld och alldeles utan betalning på röfvare vis borttagit*) muun muassa kultaiset korvarenkaat ja kultaiset sormukset, kolmetoista riksiä käteistä rahaa ja paljon erilaisia hienoja vaatteita ja kankaita. Ryöstöt olivat tapahtuneet loka-marraskuussa. Anomus oli laadittu maaliskuussa 1809. Vahinkojen tekijöiksi mainittiin ”keisarillinen venäläinen sotaväki”.⁵⁵⁸

Käteistä rahaa mainitaan ryöstetyn viidessä prosentissa anomuksista. Käteinen raha ja jalometallit liittyvät puhtaaseen ryöstelyyn. Jonkin verran haettiin korvauksia tuhoutuneista kirjoista: virsikirjoista, katekismuksista ja raamatuista. Kauppilan talon isäntä kertoo menettäneensä ”minulle ja pojalleni” kuuluneita kirjoja. Kaikki, mikä otettiin ruoan, lämmön ja hevosten lisäksi, voidaan tulkita vähintään varkaudeksi. Ikkunoiden särkemiset ja sisustuksen tuhoamiset olivat puhdasta vahingontekoa.⁵⁵⁹

Iisalmelaisten menettämistä harvinaisemmista tavaroista mainittakoon yksittäiset kynttilät, puntarit, nuuskarasiat, lasi- ja posliiniasiat, kammat, peilit, tuohikontit, hopealla silatut merenvahapiiput, visakoivusta tehdyt vadit, pöytäveitset, nahkalaukku eli ryssänzunsa, hopeapikarit, messinkinen uistin, tinatuopit ja pikarit, kultaiset ja hopeiset korvarenkaat ja sormukset, hopealusikat ja hopeiset taskukellot. Varastettuja esineitä lienee kaupusteltu eteenpäin ja yritetty rahan puuttuessa käyttää maksuvälineenä.⁵⁶⁰

Hakijan ammatti näkyi anomuksista. Esimerkiksi vanginvartija (*fång knehte*) Heikki Hynninen Ulmasta pyysi korvausta 232 riksiä. Viljan, vaatteiden, lehmän, hevosen ja työkalujen lisäksi hän luetteli venäläisten vieneen häneltä väkivalloin ilman maksua (*”utan någon betalning med våld”*) kaksi paria kruunulle kuuluvia vankirautoja, parit käsiraudat ja Pohlhemin lukon (*2 par kronan tilhörige fångjärn, ett par handkläffvar, ett Pohlhems Låås*).⁵⁶¹ Varsinkin käsityöläisten sotakorvausanomuksissa näkyi heidän ammatinsa: seppä oli menettänyt pajatyökalujaan, suutari lestinsä, puuseppä nikkarointikalunsa ja värjäri omat erityistarvikkeensa.

Vaikeimman jälleenrakennuksen joutuivat läpikäymään ne kotitaloudet, joilta oli samanaikaisesti tuhoutunut rakennuksia ja irtainta omaisuutta, peltoja

⁵⁵⁸ KA, SOTAVAH Caa:25, 29.3.1809 § 623 Kaija Mellin.

⁵⁵⁹ Nygård 1999, 357.

⁵⁶⁰ Kuopion ja Iisalmen pitäjien... 1912–1913.

⁵⁶¹ KA, SOTAVAH Caa:25, 29.3.1809 § 646 Heikki Hynninen.

ja niittyjä oli tallattu pilalle ja viety hevosia, karjaa ja kulku- ja pellonraivausvälineitä. Kun menetykset useimmilla kuitenkin kohdistuivat pääosin vilja- ja heinävarastoihin, tila palautui verrattain nopeasti normaaliin tuotantoon, jos siemenvilja oli saatu säästettyä tai pystyttiin ostamaan tai lainaamaan seuraavaa satoa varten. Iisalmessa saatettiin hyödyntää piilopirttien ja salometsien kasviahoja karjan laiduntamiseen. Sinne asti venäläiset eivät olleet hevosiaan vie-neet laidunnettavaksi. Lisäksi kaskimailla saattoi olla jonkinlaisia viljavarastoja, joita pystyttiin kuljettamaan talven aikana puitavaksi ja näin tuomaan helpotusta nälkään. Kaiken kaikkiaan iisalmelaisille aiheutetut sotavahingot vaikuttavat niin suurilta, että niillä on varmasti ollut vaikutuksensa kotitalouksien resilienssiin.

3.3 Kuolontalvi 1808–1809

3.3.1 Sotatapahtumien ja kuolleisuuden yhteys

Omaisuu-den menetysten lisäksi väestökehitys kuuluu keskeisiin resilienssin indikaattoreihin. Poikkeuksellisen rajua kuolleisuutta voidaan pitää merkinä alhaisesta resilienssistä, varsinkin jos sen seurauksena alueen väestökasvu pysähtyy tai muuttuu väestötappiolliseksi usean vuoden ajaksi.⁵⁶² Suomen väestökehityksessä vuosien 1808–1809 sota oli synkkä ajanjakso. Sodan aikana kuoli yli 105 000 ihmistä eli noin kymmenesosa väestöstä. Ennen sotaa Suomessa oli lähes 906 000 asukasta ja heidän lukumääränsä oli kasvanut vuosi vuodelta verrattain nopeasti. Sota katkaisi tämän suuntaisen kehityksen rajusti mutta väliaikaisesti. Väestö väheni kahden sotavuoden aikana 51 000–60 000 hengellä, noin 60 promillea. Väestökehityksessä oli kuitenkin huomattavia paikallisia eroja, myös rauhan aikana.⁵⁶³

Suomen sota osui pitkään ajanjaksoon, jolloin Savon väkiluku kasvoi voimakkaasti 1720-luvulta 1900-luvun alkuun, varsinkin imeväisyyskuolleisuuden vähenemisen ansiosta. Ajanjaksoon osui kuitenkin viisi erittäin rajua väestötappion ajanjaksoa. Väestön väheneminen oli Savossa suhteellisesti suurinta Kustaa III:n sodan (1789–1791) aikana, 89 promillea alueen väestöstä. Toiseksi jyrkinä väestötappio oli pikkuvihan (1742–1743) ja Suomen sodan aikaan, jolloin kummankin kriisin aikana maakunnan asukasmäärä romahti 73 promillea. Suurten nälkävuosien aikaan 1860-luvulla väestömäärä väheni pahimmillaan 50 promillea ja 1830-luvun alun kulkutautiepidemian aikana 31 promillea.⁵⁶⁴

⁵⁶² Curtis 2014.

⁵⁶³ Tilastokeskus, SVT, Väestö: 1999:8, Liite 1: Väkiluku, syntyneet, kuolleet, solmitut avio-liitot, avioerot, luonnollinen väestönkasvu, väestönkasvu ja kuntien välinen muuttoliike vuosina 1749–1998; Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 318. Vuoden 1809 väestömäärään on laskettu myös Ruotsin luovuttaman Länsipohjan osan väestö, 11 800 henkeä. Jos tämä Länsipohjan alue otetaan laskelmiin mukaan, oli väestömenestys hieman yli 60 000 henkeä.

⁵⁶⁴ Pitkänen 1979, 76; Turpeinen 1986, 25 (Kuvio 2); Sirén 1999, 33–34. Wirilander 1964, Kuvio IV, s. 548.

Iisalmi kuului erittäin nopean väestönkasvun alueeseen 1700-luvun loppupuolella. Pitäjä oli tyypillistä itäsuomalaista harvaan asuttua aluetta, jossa kaskitalous oli vielä merkittävä elinkeino. Pinta-alaltaan laajan pitäjän laitamilla oli käynnissä voimakas työikäisten uudisasutus, mikä heijastui kasvavana asukasmääränä. Nuorten perheiden myötä syntyvyys lisääntyi. Samanaikaisesti imeväisyys- ja lapsikuolleisuus pienenevät, mikä vaikutti omalta osaltaan positiivisesti väestökehitykseen. Kuopion ja Iisalmen pitäjien väestö kasvoivat suhteellisesti nopeimmin muuhun Savoan verrattuna. Iisalmen väkiluku yli kaksinkertaistui 1750–1800. Asukasluku oli noin 10 800 vuonna 1805. Väestökehitys oli kuitenkin sysäyksittäistä. Kasvuvuosien välissä oli ajanjaksoja, jolloin väestönkasvu oli hidasta tautiepidemioiden vuoksi, mutta ainoastaan 1770-luvun puolivälissä ja 1805–1810 Iisalmen väkimäärä näyttäisi vähentyneen. Toisaalta väestökasvu 1795–1800 oli erittäin nopeaa: 174 promillea. Mikä oli Suomen sodan vaikutus Iisalmen pitäjän väestökehitykseen?⁵⁶⁵

3.3.1.1 Väestökehitys 1800–1815

Ennen Suomen sotaa Iisalmen väestönkasvu oli lähes pysähtynyt. Valtiopäivämies Pietari Väänänen ja lautamies Petteri Ruotsalaisen valituksissaan kuvailemien peräkkäisten katojen ja tautiepidemioiden vaikutukset (ks. luku 2.1.2) näkyivät Iisalmen väestökehityksessä 1802 alkaen. Esimerkiksi vuonna 1806 luonnollinen väestönkasvu (kuolleiden ja syntyneiden erotus) oli -3 promillea.⁵⁶⁶ Myös lähialueilla Siikajokilatvassa ja Kainuussa kärsittiin huonoista sadoista ja kulkutautiepidemioista ennen sotaa. Iisalmessa kuolleisuus alkoi loppuvuodesta 1807 kohota ja saavutti ensimmäisen sodanaikaisen huippunsa kevättälvella 1808. Sotaa edeltäneisiin ja sitä seuranneisiin vuosiin verrattuna 1808 oli aivan poikkeuksellinen: Iisalmen väestö väheni lähes 700 hengellä, ja jo muutamia vuosia aiemmin alkanut väestökriisi syveni lähes katastrofaaliseksi. Väestötappio oli suuri myös toisena sotavuonna: noin 250 henkeä. Kasvavan väestökehityksen uralle pitäjä kuitenkin palasi nopeasti. Jo vuonna 1810 väestökasvu oli 291 henkeä eli 30 promillea pitäjän asukasmäärästä.⁵⁶⁷ (TAULUKKO 23.)

Väestötabellien tietojen mukaan Iisalmen väkiluku kasvoi vuosisadan alussa 1800–1805 yhteensä 42 promillea: alle 10 400:sta 10 800:een. Suomen sodan jälkeen kirkkoherra ilmoitti pitäjän väkimääräksi 10 332. Aukkaita oli vähemmän kuin kymmenen vuotta aiemmin. Väestö vähentyi 43 promillea viidessä vuodessa 1805–1810, vaikka Iisalmi kuului sekä luonnollisen väestönkasvun että positiivisen muuttoliikkeen pitäjiin. (TAULUKKO 23.) Väestökehitys oli hyvin samankaltainen muillakin sotatoimialueeseen kuuluneilla paikkakunnilla, kuten Piitimessä Pohjois-Ruotsissa, joka Iisalmen tavoin oli harvaanasuttua aluetta ja jossa sotilaita oleskeli paljon vuodevaihteen 1808–1809 tienoilla.⁵⁶⁸ Molemmilla

⁵⁶⁵ KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1; Nummela 1990, 15; Rissanen 1927, 350–351.

⁵⁶⁶ Hemminki, Luttinen & Uotila 2010, 360; Kovero 1945, 446.

⁵⁶⁷ KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot I Ca:3, 1807–1810; KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot I F:3, 1807–1810; Turpeinen 1985, 63; Hiltunen 1996, 517

⁵⁶⁸ Ericsson 2000, 339.

paikkakunnilla sota katkaisi nopean väestökasvun verrattain lyhytaikaisesti. Iisalmen tilanne ei ollut Suomen pahimpia. Esimerkiksi pitäjän naapurissa Pohjanmaan puolella Siikajokilaakso menetti 1805–1810 väestöstään 114 promillea.⁵⁶⁹ Väestömäärän perusteella Suomen sota koetteli Iisalmen pitäjän resilienssiä, mutta jostain syystä kuitenkin lievemmin kuin Pohjois-Pohjanmaan naapuripiitäjiä.

Vuosien 1805 ja 1810 väliltä ei ole olemassa väestötabellien väkilukutietoja, mutta Iisalmen asukasmäärän kehitystä on mahdollista arvioida vuosittaisen luonnollisen väestökasvun perusteella. On kuitenkin muistettava, että arviosta puuttuu muuttoliikkeen vaikutus. Muuttaneiden kirjoja ei ole Iisalmen seurakunnasta säilynyt ko. ajankohdalta. Väestötabellien mukaan Iisalmi oli 1806–1810 vain lievästi muuttovoittoinen yhteensä 29 henkilöllä, joten muuttoliikkeen vaikutus pitäjän väkilukuun ei periaatteessa pitäisi olla kovin suuri. Vuoden 1805 väkilukutieto on otettu pohjatiedoksi kirkkoherra Johan Laguksen täyttämästä väestötaulusta. Taulukkoon 23 on sen pohjalta laskettu Iisalmen pitäjän luonnollisen väestökasvun huomioiva asukasmäärä. Laskelman perusteella myös vt. kirkkoherra Collanin väkilukuarvioissa 1805–1810 on huomioitu vain luonnollinen väestökasvu (syntyneet, kuolleet), ja kirkkoherran vuoden 1810 väestötabelissa ilmoittama väkiluku 10 332 toteutui vasta seuraavana vuonna. Laskelman perusteella Iisalmen väkiluku väheni alhaisimmillaan alle 10 000 asukkaan toisena sotavuonna ja oli uuden vuosikymmenen alussa 10 171. Näin laskettuna väestömenetys oli 58 promillea 1805–1810. (TAULUKKO 23.)

TAULUKKO 23 Arvio Iisalmen pitäjän väestökehityksestä 1805–1810.

	Arvio väkiluvusta hlöä	Kuolleita hlöä	Syntyneitä hlöä	Väestökasvu hlöä	Väestökehitys ‰	Kuolleisuus ‰	Syntyneisyys ‰
1805	10 801	347	388	41		32	36
1806	10 771	344	314	-30	-3	32	29
1807	10 785	351	365	14	1	33	34
1808	10 128	946	289	-657	-61	93	29
1809	9 880	561	313	-248	-25	57	32
1810	10 171	199	490	291	30	20	48
1811	10 332	260	421	161	16	25	41

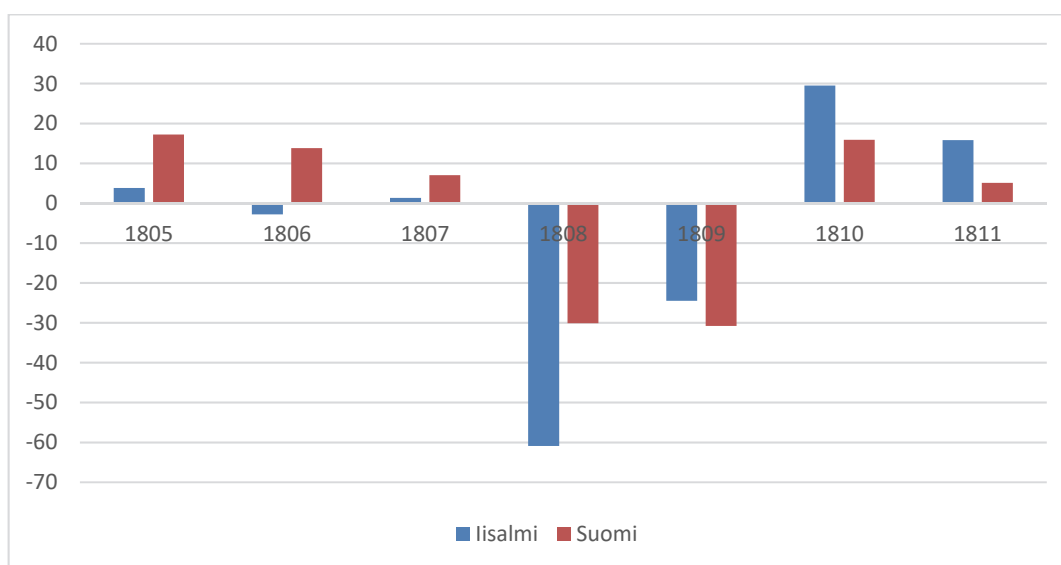
Lähde: KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1810; Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1810; Väkilukutaulut 1805, 1810. Taulukossa on huomioitu luonnollinen väestökasvu (syntyneiden ja kuolleiden erotuksen suhde väkilukuun) muttei muuttoliikettä. Vuoden 1805 väkiluku perustuu kirkkoherran arvioon väkilukutaulussa.

Jos tarkennetaan huomio sotavuosien väestökehitykseen, Iisalmen väkiluku pieneni arviolta 84 promillea 1807–1809, enemmän kuin koko Suomessa (-60 promillea). Suomen alueella luonnollinen väestökasvu oli kumpanakin sotavuonna arviolta -30 promillea. Iisalmessa vastaava suhdeluku oli ensimmäisenä

⁵⁶⁹ Hiltunen 1996, 430.

sotavuonna kaksinkertainen eli -61 promillea. Toisena sotavuonna väestömenetyks oli pienentynyt -25 promilleen, mikä oli vähemmän kuin koko Suomessa. Paikallisesti demografinen kriisi oli selvästi lievenemässä.⁵⁷⁰ Sodanjälkeinen väestönkasvu oli Iisalmen pitäjässä selvästi voimakkaampaa kuin koko Suomessa. (TAULUKKO 23; KUVIO 3.) Siikajokilaaksoon verrattuna Iisalmen pitäjän kuolleisuus oli samaa tasoa 1808, mutta seuraavana sotavuonna huomattavasti alhaisempi. Pohjanmaan puolella kuolleisuus oli jälkimmäisenäkin sotavuonna edelleen noin 90 promillea väestöstä.⁵⁷¹

KUVIO 3 Luonnollinen väestökasvu Iisalmissa ja Suomessa 1805–1811. Promillea väestöstä.

Lähde: Tilastokeskus, SVT, Väestö 1999:8; KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot; Kuolleiden ja haudattujen luettelot; Väkilukutaulukot 1749–1809.

Iisalmen tilanne oli jo ennen sotaa huomattavasti ankarampi kuin koko maassa, mutta toisaalta sodan jälkeen pitäjän väestönkasvu oli merkittävästi nopeampaa kuin Suomessa. (KUVIO 3.) Verrattuna esimerkiksi Ilmajoen pitäjään, joka oli niin ikään sotapaikkakunta, Iisalmissa sotaa edeltäneet vuodet olivat väestökehityksen kannalta selvästi haasteellisemmat, mutta sodanjälkeinen tilanne väestönkasvun näkökulmasta myönteisempi. Iisalmissa kotitalouksia kuormittavia tekijöitä oli tavanomaista enemmän jo ennen sotaa, mikä koetteli

⁵⁷⁰ KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1, väkilukutaulu 1805; KA, IISA, Väkilukutaulukot 1810–1910 II df:3, väkilukutaulu 1810; Tilastokeskus, SVT, Väestö 1999:8, liite 1.

⁵⁷¹ Luonnollinen väestökasvu (elävänä syntyneiden määrä vähennettynä kuolleiden määrästä) oli Suomessa 1808–1809 negatiivista runsaat 53 000 henkeä, noin kuusi prosenttia alueen 900 000 asukkaasta. Kuolleita oli huomattavasti enemmän kuin syntyneitä. Tilastokeskus, SVT, Väestö 1999:8, liite 1; Turpeinen 1979; Turpeinen 1987, 127; Turpeinen 1991, 19–20; Hiltunen 1996, 431.

perheiden taloudellista joustovaraa.⁵⁷² Edelleen kannattaa kuitenkin pitää mielessä kysymys, miksi pitkään niukkuudesta kärsineen pitäjän väestökehitys muuttui niin nopeasti positiiviseksi sodan jälkeen.

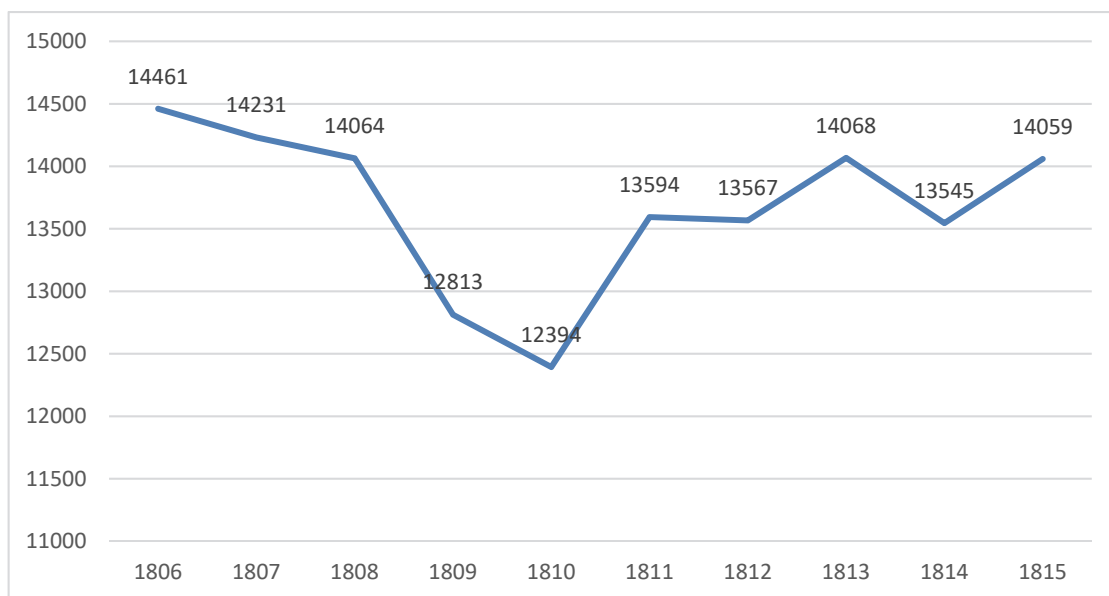
Seurakunnan väestötabellien antamia tietoa on perusteltua verrata henkikirjojen informaatioon. Henkikirjojen 1806–1815 perusteella Iisalmen väkimäärä oli alhaisimmillaan 1810, jolloin kirjoilla oli alle 12 400 ihmistä. Henkikirjoitettua väestöä oli peräti kaksituhatta ihmistä enemmän kirkkoherran antamaan väkilukutietoon verrattuna. Kuten jo luvussa 1.3.1. on jo todettu, ero johtunee pääosin siitä, että henkikirjoissa Iisalmeen kuului seurakuntaa laajemmin rajaseudun kyliä. Henkikirjoista näkyy kirkollisia lähteitä selvemmin, että jo sotaa edeltäneet vuodet olivat Iisalmissa alenevan väestökehityksen aikaa. Väkimäärä väheni vuosi vuodelta 1806–1810, kaiken kaikkiaan 143 promillea, mikä oli huomattavasti enemmän väestötaulukujen perusteella laskettu asukasluvun väheneminen. On huomattava, että henkikirjoissa väen vähentymistä aiheuttaa myös veronmaksukyvyttömyys. Henkikirja oli ennen kaikkea kameraalinen lähde.⁵⁷³ (KUVIO 4.)

Henkikirjojen perusteella Iisalmen väestötappio oli Suomen sodan aikana 89 promillea. Seurakunnan lähteiden perusteella, ilman muuttoliikkeen vaikutusta, väestötappio oli 84 promillea 1807–1809. Lähteet antavat keskenään verrattain samanlaisen kuvan tilanteesta. Sen sijaan 1810–1811 kirkkoherran ja kihlakunnankirjurin keräämien tietojen välillä on suurempi ero. Henkikirjojen mukaan väkiluku väheni vielä 1810 runsaat 30 promillea, seurakunnan tietojen mukaan pitäjän asukasmäärä oli jo hyvässä kasvussa. Henkikirjassa 1811 Iisalmen väestökasvu puolestaan oli peräti 97 promillea. Osin huiman kasvun syynä lieinee sota-ajan jälkeen tehostunut henkikirjoitus. Henkikirjoitettu väestömäärä ei kasvanut vuosi vuodelta 1810–1815, vaan vuosien 1812 ja 1814 väestökehitys oli vähenevä, mikä osin saattoi johtua myös pitäjän hallinnollisten rajojen muutoksista. Tästä huolimatta sotien jälkeiset vuodet olivat kokonaisuudessaan väestönkasvun aikaa Iisalmen pitäjässä: henkikirjoitettu väestö kasvoi 97 promillea 1809–1815. (KUVIO 4.) Henkikirjojen kameraalinen luonne huomioi herkästi kotitalouksien taloudellisen tilanteen. Henkikirjojen perusteella sodan jälkeen kesti vuosia, kunnes henkikirjoitettu väestömäärä palasi sotaa edeltäneelle tasolle huolimatta samanaikaisesta voimakkaasta väestönkasvusta.

⁵⁷² KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821 I F:3, vuodet 1805–1810. Ks. Hemminki, Luttinen & Uotila 2010, 360.

⁵⁷³ Pielaveden kappelikunnan alueeseen vakiintuivat 1700-luvulla seuraavat 12 kylää Iisalmen emäpitäjästä: Heinämäki, Joutsenniemi, Karjala, Kotaniemi, Kuivaniemi, osa Lampaanjärveä, (Iisalmen) Pielavesi eli Rannankylä, Sulkava, Taipale, Tommonmäki, Vaaralahti ja Venetmäki. Lisäksi kappelikuntaa kuului seitsemän kylää Rautalammin emäpitäjästä: Koivujärvi, Koutajärvi, Nilakka–Hamula, (Rautalammin) Pielavesi, Sulkavanjärvi, Säviä ja Vuonamonlahti. Pielaveden seurakunta itsenäistyi 1811. Sen alueet muodostettiin Iisalmen, Kuopion ja Rautalammin pitäjään kuuluneista alueista. Vuosien 1811 ja 1814 päätösten nojalla Iisalmen pitäjästä irrotettiin ainakin 24 kylää, 59 vanhaa tilaa, 181 verotilaa ja 6 uudistilaa Iisalmen pitäjästä. Lampaanjärvestä, Lappetelästä ja Jylängänmäestä osa jäi edelleen Iisalmen pitäjän puolelle. Räisänen 1981, 247, 304. Nilsiiä erotettiin 1815 itsenäiseksi seurakunnaksi. Iisalimesta liitettiin Nilsiiään seuraavat kylät: Juminen, Kolmisoppi, Koppola, Korpinen, Leppälähti, Lukkarila, Mikkajärvi (Onkivedestä), Niemismäki, osia Pajujärvestä ja Paloisesta, Pitkälänmäki, Pyöriälä, Ruokoinen ja Sutela, yhteensä 1 334 asukasta. Pentikäinen 1970, 9.

KUVIO 4 Henkikirjoitettu väestö (hlöä) Iisalmen pitäjässä 1806–1815.

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon yllisen kihlakunnan hk, Iisalmi.

3.3.1.2 Kuolleisuus ja syntyvyys

Poikkeuksellisen korkea kuolleisuus koetteli Iisalmen ja sen kotitalouksien resilienssiä. Kuolleisuus oli pitäjässä 93 promillea ensimmäisenä sotavuonna ja seuraavanakin 57 promillea. (Luku 3.3.1.1 TAULUKKO 23.) Suomen kuolleisuustilaston perusteella kuolleisuusluku oli 1700-luvun jälkipuoliskolla ja 1800-luvun alkupuoliskolla valtaosin 20–30 promillea. Iisalmen kuolleisuusluku oli 1808 myös huomattavasti korkeampi kuin koko maan 61 promillea. Jälkimmäisenä sotavuonna kuolleisuus oli pitäjässä laskenut liki koko Suomen tasolle, joka oli hie- man alle 60 promillea, mutta edelleen tavanomaista korkeampi.⁵⁷⁴ Kuolleisuus oli 1830-luvun alun kulkutautiepidemian aikana Iisalmessa suhteellisesti selvästi alhaisempaa kuin sotavuonna 1808. Myös suurten nälkävuosien aikaan vuosit- tainen kuolleisuus pysyi pitäjässä pääsääntöisesti suhteellisesti alempana kuin 1808, ainoastaan vuoden 1868 kuolleisuus oli väestöön suhteutettuna hieman suurempaa. Vertailu vahvistaa entisestään käsitystä, että Suomen sota oli pahim- pia kuolleisuusvuosia Iisalmen pitäjässä.⁵⁷⁵ (TAULUKKO 24.)

Suomen sodan aikainen kuolleisuus Iisalmessa ei ollut maan korkeinta. En- simmäisen sotavuoden kuolleisuus oli samalla tasolla kuin suhteellisesti anka- rimman kuolleisuuden maaseutualueilla Ahvenanmaalla ja Pohjanmaalla, joissa kuolleisuusluku oli yli 80. Kaupungeissa, joissa asutuksen tiheyden vuoksi taudit tarttuivat herkästi, kuolleisuus oli suhteellisesti vielä korkeampaa. Ruoan ja juo-

⁵⁷⁴ Tilastokeskus, SVT, Väestö 1999:8, liite 1 ja 2.

⁵⁷⁵ Hiski, Kuolleiden ja haudattujen luettelot, Iisalmi, 1830–1833, 1860–1870. Vuosien 1830–1833 kuolleisuutta laskettaessa on käytetty väestömääränä vuosien 1830 (13 188) ja 1840 (13 970) keskiarvoa ja 1860-luvun kuolleisuutta laskettaessa vuosien 1860 (12 959) ja 1870 (13 316) keskiarvoa. Rissanen 1927, 437–438.

man sekä kosketus- ja pisaratartunnan välityksellä infektioaudit levisivät herkemmin ja tappoivat kaupungeissa paljon enemmän kuin harvaanasutuilla syrjäseuduilla. Kuolleisuus oli yleensäkin kaupunkiseurakunnissa korkeammalla tasolla kuin maaseudulla. Oiva Turpeisen Suomen kaupunkeihin 1808 kohdistuneiden laskelmien perusteella Hämeenlinnan (158 promillea), Raahen (122 promillea), Uudenkaarlepyyn (107 promillea) ja Kuopion (96 promillea) kuolleisuusluvut olivat korkeammat kuin harvaanasutussa ja maantieteellisesti laajassa Iisalmessa. On huomattava, että kaupungit olivat väkiluvultaan pieniä vaikkakin tiheästi asuttuja. Taudit tarttuivat helposti, ja kuolleisuusluvut kohosivat nopeasti korkeiksi.⁵⁷⁶

TAULUKKO 24 Kuolleisuus Iisalmen seurakunnassa Suomen sodan, 1830-luvun kolera-
vuosien ja 1860-luvun nälkävuosien aikana (%o vuosikymmenen alun ja
lopun väestömäärän keskiarvosta.)

Vuosi	Kuolleita hlöä	Väestö- keskiarvo hlöä	Kuolleisuus %o
Suomen sota			
1808	946	10 348	91
1809	561	10 348	54
Koleravuodet			
1830	389	13 597	29
1831	402	13 597	30
1832	695	13 597	51
1833	992	13 597	73
1834	223	13 597	16
Suuret nälkävuodet			
1861	321	13 137	24
1862	321	13 137	24
1863	565	13 137	43
1864	271	13 137	21
1865	274	13 137	21
1866	951	13 137	72
1867	441	13 137	34
1868	1 263	13 137	96
1869	276	13 137	21

Lähde: KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1808–1809, 1830–1834; 1860–1869 (Hiski); Väkilukutaulukot 1800 ja 1810; Rissanen 1927. Iisalmen emäseurakunnasta irtautui useita alueita itsenäiseksi seurakunnikseen, minkä vuoksi 1860-luvun väestömäärä on pienempi kuin 1830-luvulla.

Kuolleisuudessa oli alueellisia eroja sekä kaupunkien ja maaseudun välillä että Itä- ja Länsi-Suomen välillä. Iisalmelaisten kuolleisuus ei ollut maalaispitäjienkään katastrofaalista huippua. Esimerkiksi Saarijärven emäseurakunnassa, Torniossa ja Alatorniossa kuolleisuusluvut olivat aivan omaa luokkaansa: 210 promillea eli noin joka viides pitäjäläinen kuoli. Karstulan kappeliseurakunta

⁵⁷⁶ Turpeinen 1978, 525, 527; Turpeinen 1986, 26–27; Turpeinen 1987, 135; Pitkänen.

menetti liki kolmanneksen väestöstään. Torniossa ja Alatorniossa kuume tappoi siviiliväestöä erityisesti tammi-helmikuussa 1809, pian sen jälkeen, kun sotilaat olivat joulukuussa saapuneet alueelle. Yhteys sodan ja väestökatastrofin välillä oli vahva.⁵⁷⁷

Iisalmessa kuoli lähes 950 ihmistä 1808 ja seuraavanakin vuonna yli 570. Pitäjäläisten kuolleisuus oli sotaa edeltävänä kuutena vuotena ja sodan jälkeisinä kuutena vuotena keskimäärin 289 henkeä. Näin laskien Iisalmessa oli ensimmäisenä sotavuonna 657 ylimääräistä kuolemaa, ja ylipäätään kuolleita oli reilusti yli kolme kertaa keskimääräistä enemmän. Jälkimmäisenä sotavuonna ylimääräisiä kuolleita oli 282, ja kuolleita oli noin kaksi kertaa keskivertovuotta enemmän. Sotavuosia kokonaisuutena tarkasteltuna kuolleisuus oli Iisalmessa keskimäärin yli kaksi ja puoli kertaa rauhanvuosia suurempaa. Ero sotaa edeltäneisiin kato-
vuosien synkentämiin rauhanvuosiin oli suuri: 1802–1807 pitäjässä kuoli keskimäärin 334 henkilöä vuodessa. Sodan jälkeen kuolleisuusluvut palautuivat aikakauden mittapuun mukaan nopeasti normaaleiksi, ja tilanne näytti jopa paremmalta kuin ennen sotaa: kuolleita kirjattiin alle kaksisataa 1810. Ylipäätään sodanjälkeinen vuosittainen kuolleisuus 1810–1815 oli Iisalmessa hieman keskimääräistä alhaisempaa: keskimäärin 243 ihmistä. (TAULUKKO 25.)⁵⁷⁸

TAULUKKO 25 Iisalmen pitäjässä kuolleet (hlöä) vuosina 1802–1815.

Vuosi	Kuolleita hlöä
1800	190
1801	240
1802	201
1803	368
1804	417
1805	335
1806	334
1807	351
1808	946
1809	571
1810	199
1811	247
1812	185
1813	301
1814	289
1815	238

Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1 ja 1810–1910 II Df:3, vuodet 1802–1815.

⁵⁷⁷ Turpeinen 1978, 531–532; Turpeinen 1986, 25 (Kuvio 2); Laitinen 1999, 159; Lähteenmäki 2004, 451; Sirén 1999, 33–34. Wirilander 1964, Kuvio IV, 548.

⁵⁷⁸ Oiva Turpeinen (1999, 72) on tutkinut sodan vaikutusta kuolleisuuteen ylimääräinen kuolema -käsitteen avulla. Hän on laskenut sotaa edeltäneeltä kuudelta vuodelta ja sitä seuranneelta kuudelta vuodelta absoluuttisen kuolleisuuden keskiarvon ja verrannut sitä sota-ajan kuolleisuuteen. Ylimääräisiä kuolemia arvioitaessa ei tässä yhteydessä ole huomi-
oitua mahdollista hedelmällisyysluvun vaikutusta laskelmiin.

Kuolleisuustilanne vaihteli myös pitäjän sisällä, mikä oli tyypillistä agraarisessa yhteiskunnassa. Harvaanasutut saloseudut olivat syrjäisen sijaintinsa ansiosta paremmin suojassa tarttuvilta taudeilta. Korvessa asuvan väestön immuniteetti kuitenkin laski vuosien myötä ja sairastumisriski kasvoi, erityisesti kato-vuosina, jolloin ravitsemustilanne heikensi yleiskuntoa ja kontaktit lisääntyivät, kun ruokaa lähdettiin usein etsimään muualta. Tutkimuskylissä, jotka sijaitsivat ajan mittapuun mukaan verrattain vilkkaiden tie- ja vesireittien varsilla, väestökriisi oli huomattavasti syvempi kuin koko pitäjässä. Kun kahtena sotavuonna 1808–1809 kuolleiden yhteismäärää verrataan henkikirjoitettuun väestöön 1808, kuolleisuus oli Iisalmessa 108 promillea ja tutkimuskylissä 203 promillea. Paloiskylää lukuun ottamatta tutkimuskylissä kuolleisuus oli yli 200 promillea henkikirjakylän asukasmäärästä.⁵⁷⁹ Kuolleisuus oli merkittävästi pienempää, joskin edelleen poikkeuksellisen korkeaa, jos tarkastellaan vain yksittäisen sotavuoden tilannetta. Ensimmäisenä sotavuonna kuolleisuus oli Iisalmessa 67 promillea ja toisena 41 promillea suhteutettuna ko. vuoden henkikirjaväestöön. Henkikirjojen perusteella yksittäisinä vuosina kuolleisuus Iisalmen pitäjässä ei ollut katastrofaalisen korkea, vaan selvästi matalammalla tasolla seurakunnan väestötabelleissa ilmoitettuun väestömäärään verrattuna. (Vrt. Luku 3.3.1.1 TAULUKKO 23.) On muistettava, että seurakunnan lähteissä Iisalmen väestö on pienempi kuin henkikirjoissa.

Tutkimuskylien osalta kuolleisuus oli henkikirjoissa ensimmäisenä sotavuonna 134 promillea ja toisena 69 promillea. Sota-aikanakaan tautiepidemiat eivät jakautuneet tasaisesti pitäjään, vaan päinvastoin: tutkimuskylien kaltaiset alueet, joissa sotilaita liikkui paljon, kärsivät syrjäisempiä kyliä enemmän poikkeuksellisen korkeaksi kohonneesta kuolleisuudesta. (TAULUKKO 26.)

TAULUKKO 26 Tutkimuskylien ja Iisalmen pitäjän kuolleisuus 1808–1809 henkikirjoitettuun väestöön suhteutettuna.

	Kuolleita 1808- 1809 hlöä	Henkikir- joitettu väestö 1808 hlöä	Kuollei- suus 1808- 1809 ‰	Kuolleet 1808 hlöä	Kuollei- suus 1808 ‰	Kuolleet 1809 hlöä	Kuollei- suus 1809 ‰
Iisalmi kk.	52	252	206	37	147	15	60
Paloiskylä	56	343	163	33	96	23	67
Pappila	63	261	241	40	153	23	88
Partala	20	86	233	16	186	4	47
Tutkimuskylät	191	942	203	126	134	65	69
Iisalmen pitäjä	1 517	14 064	108	946	67	571	41

Lähteet: KA, IISA, haudattujen luettelo 1808 ja 1809; Savon ja Karjalan läänin, ylinen kk, hk, Iisalmi 1808.

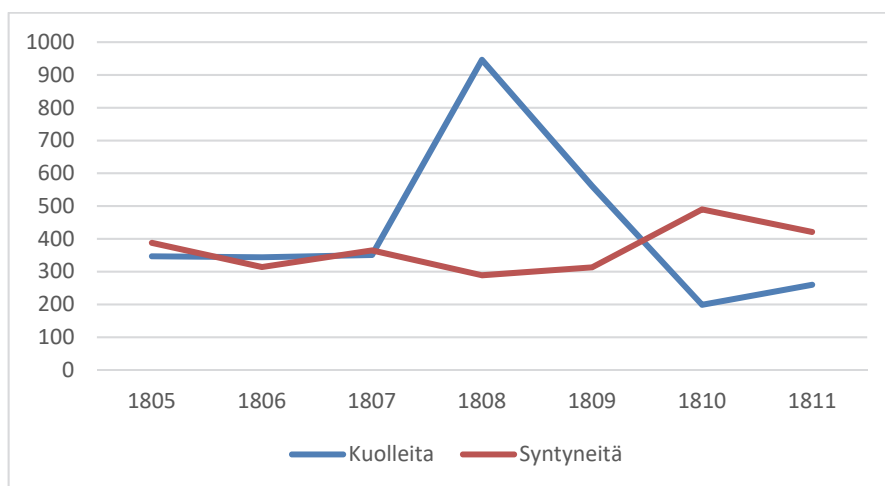
Sotavuosina syntyvyys hieman laski, mutta Iisalmessa väestökato johtui ennen kaikkea suuresta tautikuolleisuudesta, joka kuormitti monia kotitalouksia

⁵⁷⁹ Turpeinen 1986, 232.

äärirajoille.⁵⁸⁰ Sotaa edeltäneenä vuonna 1807 syntyvyys oli Iisalmessa 34 promillea. Luku oli koko maan 36 promillea alhaisempi. Yleensä siellä, missä olosuhteet olivat otolliset elinkeinojen laajenemiselle, syntyvyys oli tavanomaista suurempaa. Iisalmen pohjoisosien uudisasutusalueilla väestö kasvoi nopeasti. 1800-luvun ensimmäisinä vuosina syntyvyys ylitti jopa 40 promillea. Vastaavasti supistuvat elinkeinot, esimerkiksi katovuodet maataloudessa, heijastuivat syntyvyyden laskuna. Iisalmessa syntyvyys madaltui sotaa edeltäneinä katovuosina, mutta pysyi yli 30 promillen. Ensimmäisenä sotavuonna syntyvyys putosi Iisalmessa 29 promilleen ja vastasi hyvin koko Suomen tilannetta (30 promillea). Syntyvyyden laskuun vaikuttivat sota-ajan turvattomuus, niukkuus ja rauhattomuus, ja todennäköisesti keskenmenot lisääntyivät vaikeissa olosuhteissa. Syntyvyys alkoi Iisalmessa toipua koko maata aiemmin. Vuonna 1809 syntyvyys kohosi Iisalmessa 32 promilleen ja ponnahti seuraavana vuonna 48 promilleen. Koko maassa syntyvyys väheni edelleen vuonna 1809 ja oli 29 promillea. Syntyvyys kasvoi uuden vuosikymmenen alussa koko maassa ja oli liki 41 promillea väestöstä 1810 mutta jäi alle Iisalmen syntyvyyden.⁵⁸¹

Kuvio 5 havainnollistaa, kuinka sotavuosina kuolleiden määrät moninkertaistuivat ja syntyneiden määrät vähenivät. Vuosina 1805–1807 kuolleita ja syntyneitä oli pitäjässä ollut suurin piirtein saman verran, joten jo ennen sotaa pitäjässä vallinneet ankarat olot heijastuivat väestökehitykseen. Kuolleisuus oli syntyvyyttä hieman suurempaa 1806 ja selvästi kohonnut 1808–1809. Kuvioista 5 näkee, että heti sotavuosien jälkeen syntyneiden määrä moninkertaistui ja kuolleita oli tavanomaista vähemmän. Iisalmen pitäjässä oli suhteellisen paljon uudisraivaajia, joiden keskuudessa väestönkasvu oli yleisesti selvästi suurempaa kuin kaupungeissa ja tiheimmin asutuilla perinteisillä kulttuuriseuduilla.⁵⁸²

KUVIO 5 Kuolleiden ja syntyneiden lukumäärä (hlöä) Iisalmen pitäjässä 1805–1811.

Lähde: KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot; Kuolleiden ja haudattujen luettelot.

⁵⁸⁰ Iisalmessa kuoli 1808–1809 runsaat 1 500 siviiliä: ensimmäisenä vuonna liki tuhat ja toisena lähes 600. Samaan aikaan syntyneisyys oli noin 600 henkilöä, joten luonnollinen väestönkasvu jäi tappiolla tuhat henkilöä.

⁵⁸¹ Tilastokeskus, SVT, Väestö 1999:8, liite 1; Turpeinen 1986, 26.

⁵⁸² Turpeinen 1986, 26.

3.3.1.3 Kuolleisuuden kehitys sodan aikana

Tyypillistä Suomen sodan aikaiselle väestökriisille oli, että kuolleisuus pysyi suhteellisen pitkään korkeana. Lisäksi Iisalmessa sotavuosiin sisältyi useita korkeita kuolleisuuspiikkejä, jotka osuivat yksiin aktiivisen sotilaallisen liikehdinnän kanssa. Suurin kuolleisuus ajoittui sekä kevääseen 1808 että marraskuun 1808 ja maaliskuun 1809 väliseen ajanjaksoon. Suomessa kuolleisuus ylitti selkeästi normaalin vaihtelun huhtikuussa 1808, Iisalmessa jo vuoden alkukuukausina johtuen todennäköisesti edellisen vuoden heikosta sadosta ja sen aiheuttamasta heikosta ravitsemustilanteesta, joka heikensi iisalmelaisten yleiskuntoa ja vastustuskykyä.

Väestön terveydentilaan vaikuttavia tekijöitä tiedetään olevan lukuisia. Alueen ilmasto ja ekologia, tauteja aiheuttavine loisineen ja isäntineen, vaikuttavat luonnollisesti siihen, miten otollista maaperää tarttuvien tautien synnylle alue on. Lisäksi väestön perimän rakenne ja aikaisempi tautihistoria, kuten immunologinen kokemus, selittävät väestön terveydentilaa. Sosio-kulttuurisilla tekijöillä on osuutensa väestön sairastavuuteen ja tautien leviämiseen, esimerkiksi yhteisön koolla ja asumistiheydellä, yhteisöjen välisellä vuorovaikutuksella, ruokatuotannolla, kansantavoilla ja -perinteillä, liikenneyhteyksillä ja liikenteen vilkkaudella sekä ravitsemuksen, asumisen ja terveydenhoidon tasolla. Iisalmi oli harvaanasuttua aluetta, joten lähtökohtaisesti se ei ollut erityisen altis epidemioille. Toisaalta pitäjää halkoi maantie Kuopiosta Ouluun, ja myös pitäjän vesireitit muodostivat merkittävän liikenneväylän. Sota-aikana tiestöä ja vesistöä hyödynsivät sotajoukot, mikä moninkertaisti ihmisten välisen vuorovaikutuksen ja kulkutautien tartuntariskin. Kaiken lisäksi pitkään koetelleet katovuodet huononsivat iisalmelaisten ravitsemustilannetta ja sitä kautta epäilemättä ihmisten yleiskuntoa, vaikka 1800-luvun savolainen oli myös kokenut ja karaistunut elämään ankarissa oloissa.⁵⁸³

Kuolleisuuden alueellinen ja ajallinen kehitys viittaavat molemmat vahvasti siihen, että kontaktit sotilaisiin vaikuttivat merkittävästi kuolleisuuden kasvuun 1808–1809. Sairaudet seurasivat Suomen armeijaa sodan alusta lähtien. Ensimmäiset sairaustapaukset ilmenivät jo armeijaa koottaessa helmikuussa 1808. Sairaiden lukumäärä kasvoi ensimmäisen vetäytymisvaiheen aikana maaliskuu- ja huhtikuussa 1808, mutta touko-elokuussa tilanne väliaikaisesti rauhoittui. Sairauksitapaukset lisääntyivät Ruotsin armeijan toisen vetäytymisen aikana syyskuusta 1808 alkaen. Lokakuun alussa Sandeslin viidennessä prikaatissa sairaat ja haavoittuneet muodostivat neljänneksen miesvahvuudesta: sairaalassa oli yli 800 sotilasta, ja joukkojen kanssa majoittuneena oli lähes sata sairasta sotilasta. Kuu-kautta myöhemmin sairaiden ja haavoittuneiden osuus oli noussut noin puoleen miehistöstä.⁵⁸⁴

Iisalmessa kuolleisuus oli koholla vuoden 1808 alusta lähtien. Maaliskuussa, jolloin ruotsalaiset vetäytyivät Iisalmen kautta Ouluun, kuolleita kirjattiin 57. Tilanne alkoi olla huolestuttava. Kevät oli ylipäätään talonpoikaisperheissä vaikea,

⁵⁸³ Vuorinen 2002, 29, 31.

⁵⁸⁴ Generalstaben V:II 1910, liitteet 57, 61; Hårdstedt 2006, 240–241.

kun talven varastot oli syöty. Sotajoukkojen läpimarssi halki pitäjän ei parantanut tilannetta. Ruotsalaiset joukot veivät vetäytyessään loput alueen vähäisistä viljavarastoista, ja kuten muistamme, pula oli maaherran mukaan uskomaton (*otrolig*), viljan hinta korkea ja suoranainen nälänhätä uhkasi läänin asukkaita. Hän varoitteli, että nälkäkuolema uhkasi tuhansia ihmisiä, jos mitään ei tehtäisi. Huhtikuun loppupuolella Wibelius raportoi, että suurin osa läänin asukkaista oli sekä ilman leipää että siemenviljaa.⁵⁸⁵ Iisalmen haudattujen luetteloon on merkitty huhtikuulle 56 kuollutta. Heistä yhdenkään kohdalla ei ole merkintää nälkään kuolemista. Toisaalta tammi-toukokuussa on viidelle kuolleelle kirjattu kuolinsyyksi näivettyminen/kuivuminen/kuihtuminen (*trånsjuka*), mikä voi viitata nälkiintymisen oireisiin. Yhtä lukuun ottamatta he olivat alle 15-vuotiaita. (KUVIO 6.)

Touko-kesäkuussa 1808 kuolleisuus oli kaksinkertaistunut alkukevääseen verrattuna. Kuolleita oli yli sata kuukautta kohden. Toukokuun alkupuolella pitäjän alueella oli useita talonpoikaiskahakoita sekä ruotsalaisten ja venäläisten välisiä sotilaiden yhteenottoja, jotka moninkertaistivat siviiliväestön tartuntamahdollisuudet. Touko-kesäkuussa 1808 kuolleita oli 3,5-kertaisesti edellisen vuoden vastaavaan ajankohtaan verrattuna.⁵⁸⁶ Kesällä Iisalmen tilanne hieman rauhoittui, kun rintama oli kymmenien kilometrien päässä, mutta kuolleisuus pysyi edelleen keskimääräistä korkeampana. (KUVIO 6.) Pitäjäläisillä oli jatkuvia kontakteja Sandelsin joukkoihin Kuopion seudulla, kuten luvussa 2.2. on kuvattu. Toisaalta kulkutautikuolleisuus oli samaan aikaan korkea myös Kajaanin rovastikunnassa, joka oli sodankäynnin kannalta periferiaa. Kulkutaudit levisivät miltei tiettömällä seudulla.⁵⁸⁷

Jokaisessa pataljoonassa oli jonkin verran sairaanhoitovälineitä, joita kuljetettiin erityisissä rattaissa tai tavallisissa muonavaunuissa. Periaatteena oli, että jos sairaan voitiin olettaa toipuvan parissa päivässä, hän sai pysyä pataljoonan mukana. Huonommassa kunnossa olleet kuljetettiin edelleen sairaalaan. Jokaiseen prikaatiin kuului niin kutsuttu liikkuva sairaala, jonka oli määrä seurata prikaatia mahdollisimman nopeasti. Iisalmen pitäjän Vieremän kylällä oli jonkinlainen kenttäsairaala toukokuusta lokakuuhun 1808 saakka. Lokakuun loppupuolella sairaita sotilaita kuljetettiin Kelloon Haukiputaalle. Sairaita kuljettanut maa-seuturahvas oli erityisen herkkä saamaan tartunnan ja levittämään sitä edelleen lähipiiriinsä.⁵⁸⁸

Lokakuussa Iisalmen kuolleisuudessa alkoi näkyä molempien armeijoiden massiivinen läsnäolo. Lohtajan aselevon solmimisen jälkeen tuhansia ruotsalaisia ja venäläisiä sotilaita oli majoittuneena iisalmelaisiin taloihin ja torppiin marraskuun puoleen väliin saakka. Kuten muistamme, runsaan kymmentuhannen asukkaan pitäjän väkimäärä suurimmillaan lähes kaksinkertaistui sotilaiden

⁵⁸⁵ Wibelius 22.3.1808, Handlingar rörande... II:1 1895 nro 5, 7-9; Wibelius 26.4.1808, Handlingar rörande... II:1 1895, nro 90, 109-111

⁵⁸⁶ Yhteensä yli sata kuollutta kuukautta kohti edellisen vuoden keskimääräiseen kuukausittaiseen kuolleiden määrään (31 kuollutta) verrattuna. KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805-1821 I F:3, kuolleet 1807-1808.

⁵⁸⁷ Romppainen 2011, 86-87.

⁵⁸⁸ Hårdstedt 2006, 240-241.

vuoksi.⁵⁸⁹ Sandelsin joukot olivat vetäytyneet lokakuun alussa Koljonvirran länsirannalle, ja venäläiset olivat majoittuneena Iisalmen kirkolta etelään, pääasiassa Paloiskylässä, Ulmalassa, Nerkoolla ja Ollikkalassa. Nimenomaan tässä vaiheessa tutkimuskylien siviiliväestö joutui ennen näkemättömän tiiviiseen kanssakäymiseen sotilaiden kanssa. Loka-marraskuussa Iisalmessa kuoli runsaat sata ihmistä kuukaudessa. Kuolleisuus oli suurimmillaan joulutammikuussa 1808–1809 (lähes 160 kuollutta/kuukausi). Kuolleita oli neljä kertaa enemmän kuin normaalioloissa. Poikkeusoloja oli jo kestänyt kuukausia. (KUVIO 6.)

Siviiliväestöä oli paennut piilopirtteihinsä, joissa hygieniolot eivät olleet häppöisiä. Kulkureittien varrella sijainneisiin taloihin, mökkeihin, aittoihin ja saunarakennuksiin majoittuneet sotilaat asuivat ahtaasti talonväen kanssa. Lapinlahtelainen Taavetti Sonnisen isänisä Heikki Sonninen oli muistellut näkemäänsä lokakuun alkupuolella 1808 Sihvonlahden Taivalkylässä. Talon tuvan lattia oli ollut täynnä ”sairaita miehiä, jotka kuumeisina hourivat taistelujen melskeistä”.⁵⁹⁰ Venäläisten ohjeistuksen mukaan upseerille palvelijoinen tuli periaatteessa varata 1–5 huonetta, arvon mukaan.⁵⁹¹ Sodan edetessä myös upseerien olot muuttuivat ahtaiksi ja entistä epähygieenisemmiksi. Heidän tilanteestaan kertoo esimerkiksi majuri Joachim Zachris Dunckerin kirje Toivalasta vaimolleen 31. heinäkuuta 1808. Duncker kirjoitti asuvansa liki oikeassa (*ordentligt*) taloudessa kahden rengin ja kolmen hevosen kanssa. Astioina Dunckerilla oli käytössään hopealusikka, tavallinen veitsi ja haarukka sekä puulautanen. Hän jakoi taloutensa kolmen muun upseerin kanssa – sekä torakoiden, luteiden ja muutaman miljoonan kanssa. Asuinhuone toimi koko jääkäripataljoonan upseerien ruokasalina.⁵⁹²

Koljonvirran taistelun jälkeen sotilaiden olot muuttuivat kylmän ja kosteuden vuoksi yhä ankarammiksi. Miehet ja hevoset olivat nälkiintyneitä, väsyneitä, heikkokuntoisia ja sairaita. Molempien armeijoiden joukot joutuivat hajaantumaan seudulle etsimään ruokaa ja rehua sekä lämpimiä ja kuivia vaatteita, mikä sekä hidasti vetäytymistä että rasitti suuresti iisalmelaisia kotitalouksia. Samalla sotajoukkoja vaivaavat taudit pääsivät voimallisesti leviämään seudulle.⁵⁹³ Sotilaat olivat marraskuun puolivälin tietämällä lähes kokonaan siirtyneet pois Iisalmen alueelta. Epidemiat kuitenkin jäivät pitäjään. Talven 1809 kuolleisuus pysytteli Iisalmessa korkealla: yli sadassa hengessä kuukautta kohti joulukuusta maaliskuuhun. Pääsyynä lienevät olleet sekä paikallisväestön heikko ravitsemustilanne ja sen vuoksi heikentynyt yleiskunto että kotiutettujen sotilaiden ke-

---

⁵⁸⁹ Koljonvirran taistelun aikoihin Iisalmen pitäjän alueella on arvioitu olleen yhteensä ainakin yli kahdeksantuhatta sotilasta. Pitäjän väkimäärä oli siis lähes kaksinkertaistunut. Kaikki sotilaat eivät kuitenkaan asuneet siviiliväestön luona. Joukkojen lukumääristä Generalstaben V:II, liitteet 57, 59b, 61, 67.

⁵⁹⁰ Sonninen 1999 (1930–1951), 13.

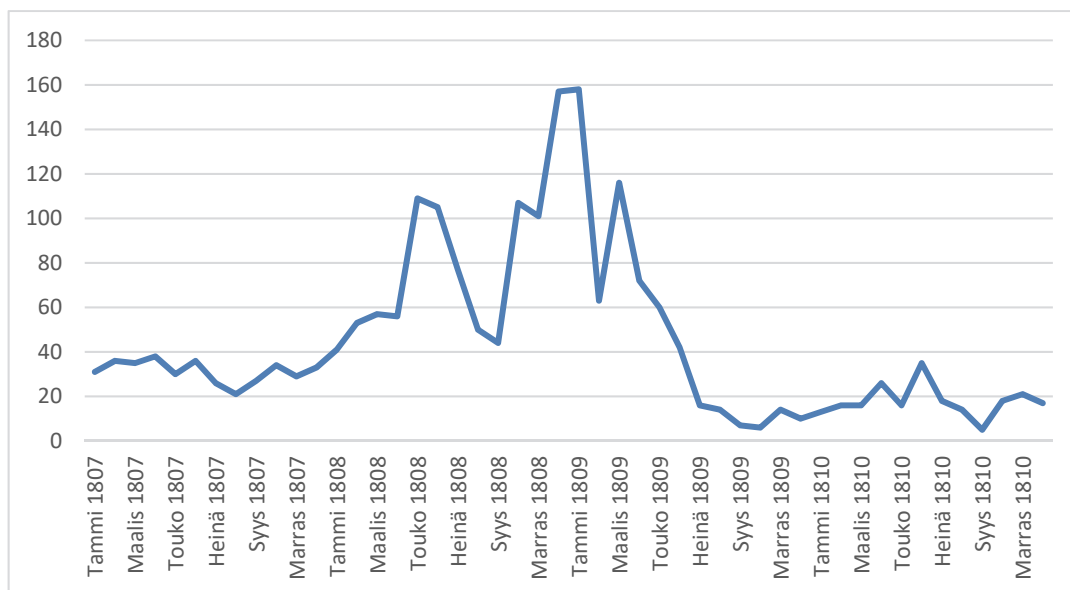
⁵⁹¹ von Bonsdorff 1929, 256.

⁵⁹² Cygnaeus 1858, 106.

⁵⁹³ Burman 1858, 76–78; Nelsson 2008 (2001), 143; Vihola 2008b, 27–33; Generalstaben V:II 1910, liite 68, 250–251. Iisalmen pitäjän alueen taisteluissa loka-marraskuussa seuraavat tappiot: ruotsalaisilla 105 vangiksi, 355 haavoittui ja 61 kuoli sekä venäläisillä 90 vangiksi, 654 haavoittui ja 224 kuoli.

vättälven 1809 aikana mukanaan tuomat kulkutaudit. Oman pitäjän ruotusotilaiden kotiinpaluun lisäksi Iisalmessa jouduttiin edelleen tekemisiin myös venäläisten joukkojen kanssa.⁵⁹⁴ Keväällä 1809 tilanne alkoi vähitellen rauhoittua. Kesäkuussa Iisalmessa oltiin jo keskimääräisissä lukemissa, ja loppuvuodesta kuolleisuus painui alle tavanomaisten rauhanvuosien keskiarvon. (KUVIO 6.)

KUVIO 6 Kuolleiden (haudattujen) lukumäärä (hlöä) Iisalmessa kuukausittain vuosina 1807–1810.

Lähteet: KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot.

Iisalmen pitäjän tilanne vahvistaa aikaisempien tutkimusten käsityksiä, joiden mukaan Suomen sodan aikainen korkea kuolleisuus Itä- ja Pohjois-Suomessa johtui nimenomaan kolmen eri tekijän yhteisvaikutuksesta: itse sodasta, syksyn 1807 heikosta sadosta ja tarttuvista taudeista. Sotajoukkojen suuri liikkuvuus, sotilaiden majoituksesta aiheutuneet tila- ja hygieniaongelmat sekä maassa vallitseva elintarvikekriisi ruokkivat toisiaan, eikä tappavien kulkutautien synnylle ja leviämislle ollut esteitä heikosti ravitussa väestössä, päinvastoin. Sotilaat ja taudit marssivat rinta rinnan.⁵⁹⁵ Suomen sodan aikainen kuolleisuus erosi rauhanajojen korkeasta tautikuolleisuudesta. Sodan aiheuttama väestökatastrofi oli Iisalmessa pahimmillaan marraskuusta 1808 helmikuuhun 1809. Rauhanajan tautiepidemiat riehuivat eri aikaan vuodesta: pahimmin kevät- ja kesäkuukausina. Kesällä esimerkiksi punatauti ja lavantauti levisivät herkimmin. Elintarvikkeiden puutteesta johtuva kuolleisuus oli korkeimmillaan katoa seuranneen vuoden keväällä. Kesällä karja antoi maitoa ja vedet kalaa, minkä vuoksi katojen aiheuttama viljapula harvoin kärjistyi nälänhädäksi. Rauhan vuosina viljaa voitiin vapaiden vesien aikaan tuoda meritse maista, joissa halla ei edellisessä ollut viukuuttanut viljaa. Kesän korkea kuolleisuus johtui tyypillisesti kulkutaudeista.

⁵⁹⁴ Romppainen 2011, 87.

⁵⁹⁵ Kuolleisuudesta ks. esimerkiksi Pitkänen 2007, 59; Turpeinen 1987, 131; Hårdstedt 2006, 240–241; Lindén 1908; Lähteenmäki 2004, 447–445.

Rauhanajan katastrofivuosina erityisesti 1–9-vuotiaiden osuus kuolleista oli tavallista korkeampi, sillä juuri heidän ikäisensä olivat alttiita hengenvaarallisille kulkutaudeille, kuten iso- ja tuhkarokolle. Jos rokkotaudista selvisi, sille sai immuniteetin. Tästä syystä vanhemmassa väestössä oli vain vähän rokkotauteihin kuolleita.⁵⁹⁶

Iisalmelaisten poikkeuksellisen korkea kuolleisuus sekä keväällä 1808 että talvella 1808–1809 viittaa vahvasti siihen, että armeijoiden huollon huonontamalla ravitsemustilanteella oli osuutensa synkkiin väestötilastoihin. Kuitenkaan Iisalmen seurakunnan kuolleiden luetteloissa ei 1807–1810 mainita aliravitsemusta tai nälkään nääntymistä kuolinsyyinä, tosin sellaista syytä ei kuolinsyylo-makkeisiin ollut edes painettu. Pitäjän yleisimmät sodanaikaiset kuolinsyyt olivat tyypillisiä kulkutauteja. Kuolinsyyntä määrittämiseen osallistuivat lähinnä omaiset kertomalla vainajan oireista ennen kuolemaa ja pappi tekemällä kertomuksen perusteella johtopäätökset. Osalla papeista oli tietämystä tautien luonteesta, kun taas osa merkitsi kuolinsyyksi taudin oireen. Ylipäätään tautien nimitykset olivat aikalaisten keskuudessa erittäin kirjavia ja niihin liittyvä käsitteistö epätäsmällistä.⁵⁹⁷ Väliaikaisena kirkkoherrana Iisalmessa toiminut Pehr Johan Collan käytti tautiluokituksissaan taulukkolaitoksen määreitä, ja niinpä esimerkiksi yli puolet iisalmelaisista kuoli sotavuosina kuumeeseen ilman, että kuumeiden laatua ja mahdollista kytkeytymistä muihin oireisiin oli tarkemmin eritelty. Haudattujen luetteloissa mainittuihin kuolinsyyihin täytyy siis muistaa suhtautua varauksellisesti.⁵⁹⁸

Väestötabellien kuolinsyytaulukoihin kirkkoherra niputti yhteen toisiinsa liittymättömiä sairauksia omaisten raportoimien oireiden perusteella. Esimerkiksi punatauti ja ripuli oli luokiteltu lomakkeessa jo valmiiksi samaan. Vatsanväänne, ummetus ja mahakivi muodostivat oman kokonaisuutensa. Rintapistokset ja rintakuume kuuluivat samaan luokkaan. Samoin erilaiset kuumeet oli yhdistetty. Toisaalta nämä kaikki saattoivat olla myös aliravitsemuksesta johtuvia oireita. Aliravitsemus ei varmasti ollut poikkeava ilmiö 1800-luvun alkupuolella, mutta kuolinsyyinä nälkään kuolemista ei mainittu ehkä senkään vuoksi, että papit kirjasivat kuolinsyyksi nimenomaan oireita tai tauteja. Tutkimuksissa ei ole voitu kiistatta todistaa, että ravitsemuspuutokset välttämättä lisäisivät väestön infektioherkkyyttä keskeisiin tartuntatauteihin. Huono yleiskunto ei ainakaan paranna ihmisen vastustuskykyä. Nälkä vaikuttaa myös välillisesti: ihmiset lähtevät suurin joukoin etsimään ruokaa ja samalla hygieeniset olosuhteet romahtavat.⁵⁹⁹

Miten Suomen sodan aikainen kuolleisuuskriisi erosi rauhanaikaisista väestökriisistä? Merkittävin ero oli kriisin rajuudessa. Sota-aikana ihmisten väliset

⁵⁹⁶ Jutikkala 1980, 157.

⁵⁹⁷ Vuorinen 2002, 25.

⁵⁹⁸ Lääketieteellinen tietämys ja kyky diagnosoitiin olivat vähäisiä – tai ainakin ne poikkesivat nykyisistä huomattavasti; Hemminki, Luttinen ja Uotila 2010, 364–365; Lähteenmäki 2004, 451. Tautien oireista esim. Vuorinen 2002, 25, 317–322, 328–333.

⁵⁹⁹ Esimerkiksi Iisalmen pitäjän Hiski-tietokannassa ei 1700–1800-luvun haudattujen luettelossa mainita nälkää lainkaan kuolinsyyinä; Voutilainen 2017, 58–59; Turpeinen 1986, 237; Vuorinen 2002, 77.

kontaktit lisääntyivät poikkeuksellisen paljon, hygieniataso ja ravitsemustilanne romahtivat ja elinolosuhteet vaikeutuivat muutoinkin. Tilanne oli enemmän kuin otollinen kulkutautien leviämiseksi. Siviilien ja sotilaiden väliseltä kanssakäymiseltä oli lisälmessakin vaikea välttyä. Esimerkiksi Sandelsin joukoissa kirjattiin lokakuun alussa yhteensä noin tuhat sairasta sotilasta. Heistä valtaosa oli kuljetettu sairaalaan, mutta lähes sata miestä oli majoittuneena paikallisiin taloihin. Sairastuneiden lisäksi pitäjässä liikkui luonnollisesti sotilaita, jotka olivat jo saaneet tartunnan, mutta eivät olleet vielä sairastuneet. Tautiepidemiat levisivät nopeasti arkipäiväisten kontaktien välityksellä, aikana, jolloin esimerkiksi käsihygienian merkitystä ei tiedetty.⁶⁰⁰

Talon täyttyminen yhtäkkiä sotilaista vaikka vain lyhyeksi aikaa altisti tartunnoille, ja talojen, torppien ja mökkien asukkaat joutuivat jakamaan tilansa sotilaiden kanssa jopa useita viikkoja. Pieneen asumukseen oli tungettuna viisitoistakin sotilasta. Konfliktit olivat lähes väistämättömiä. Pällikkö oli velvoitettu rankaisemaan sotilaita, jotka käyttäytyisivät huonosti isäntäväkeä kohtaan. Tautien leviäminen oli kuitenkin suurin majoitukseen liittyvä ongelma. Sairauksilla oli hyvät edellytykset leviämiseen ahtaissa mökeissä, joissa hygienia oli huono ja joissa sairaita ei pystytty eristämään. Lääkäreitä oli harvassa, ja he olivat tautien edessä voimattomia.⁶⁰¹ Eversti Gregori Adolfsson Aminoff (1788–1847) kertoi muistelmissaan, millaista sotilaiden majoitus oli pahimmillaan Vieremän kylässä marraskuussa 1808. Hänen mukaansa edes Torniossa sittemmin koettu kylmyys ja ahtaus eivät vetäneet vertoja Vieremällä koettuun. Aminoff vertasi Vieremän kurjuutta eurooppalaisten vankien kokemuksiin Kalkutassa, jossa 1756 Black Holen parinkymmenen neliön tyrmään oli ahdettu yli 140 ihmistä. Savolaisen jalkaväkirykmentin seitsemän upseeria, viisi aliupseeria ja 50 sotilasta makasi pienessä (12 *alnar i quadrat*) savupirtissä. ”Makasimme, myös sanan varsinaisessa merkityksessä, kuin sillit tynnyrissä lattialla, penkeillä, pöydillä, uunin päällä ja jopa uunissa!” Ilma oli paksua, eikä ilmanvaihtoluukkuja voinut jättää pitkäksi aikaa auki, koska kylmyys tuli niistä sisälle. Yöllä ulkoa tullessa piti ovea pitää auki 1–10 minuuttia, ennen kuin saattoi pakottaa itsensä sisälle.⁶⁰²

3.3.2 Sotavuosien kulkutaudit

Siviiliväestön korkean kuolleisuuden syynä eivät 1808–1809 olleet sodan taistelut. Iisalmen pitäjässä vain yksi paikkakuntalainen siviili on kirjattu ”haavoittuneena” menehtyneeksi haudattujen luetteloon, jossa ei ole muita merkintöjä sotilaiden ja siviilien välisistä yhteenotoista. Armeijoissa kuri pidettiin tiukalla, joten siviiliväestöön ei kohdistunut erityisen paljon väkivaltaa Suomen sodan aikana. Rintamalla kuolleita sotilaita ei merkitty kotiseurakuntansa haudattujen luetteloihin, koska niihin kirjattiin vain kotiseurakunnan siunattuun maahan haudatut vainajat. Pääsääntöisesti Suomen sodassa kuolleet Iisalmen komppanian miehet

⁶⁰⁰ Generalstaben V:II 1910, liite 57; Lappalainen 2012, 196.

⁶⁰¹ Hårdstedt 2006, 101–102.

⁶⁰² Aminoff 1839, 100–101 (alaviite).

päätyivät taistelukenttien liepeille kaivettuihin joukkohautoihin. Armeijan sodanaikaisista asiakirjoista ei täsmällisesti selviä, minne taisteluissa tai kulkutauteihin kuolleet sotilaat haudattiin.⁶⁰³

Kulkutaudit tappoivat paikallisväestöä sota-aikana, ja myös sotilaita menehtyi enemmän tauteihin kuin taistelukentälle. Ruotsin armeijan joukoissa sairastavuus oli ajoittain suorastaan katastrofaalista, mikä johtui sota-ajan hygienian ja sairaanhoidon tason alkeellisuudesta, liki olemattomuudesta. Sotilaat joutuivat kenttäoloissa elämään aivan liian lähekkäin. Tyypillisiä sota- ja nälkävuosien kaltaisten kriisiaikojen tauteja olivat muun muassa punatauti, pilkkukuume, toisintokuume, lavantauti ja erilaiset salmonelloosit. Ne levisivät nopeasti siellä, missä ihmisiä liikkui paljon ja he olivat keskenään läheisessä vuorovaikutuksessa. Armeijan läsnäololla ja tartuntatautien bakteeri- ja viruskantojen leviämisellä paikallisväestöön oli vastaansanomaton yhteys. Lisäksi viljan, heinän ja elintarvikkeiden pakko-otot yhdistettynä katovuosien niukkuuteen aiheuttivat vähintäänkin ongelmia riittävän ruoan saamisessa. Aliravittuna ihmisen vastustuskyky alenee, mikä ei ainakaan estä tautien tarttumista. Moni paikallisväestöä sodan aikaan piinanneista kulkutaudeista sai alkunsa myös pilaantuneesta ravinnosta. Mahdollisuudet esimerkiksi lämpimän ruoan valmistamiseen ja puhtaan juomaveden olivat usein puutteelliset. Tosin syksyn viileys sinänsä paransi elintarvikkeiden säilytysolosuhteita.⁶⁰⁴

Hautaamattomat tai huonosti haudatut ruumiit lisäsivät tartuntariskiä. Kuolleiden lukumäärä oli paikoitellen Suomen sodan aikaan niin suuri, että asianmukaisesta hautaamisesta ei pystytty ainakaan ajallaan pitämään kiinni. Esimerkiksi talviaikaan ruumiita oli peitelty vain lumella, ja kevään tullessa mätäneviä ruumiita löytyi kulkureittien läheisyydestä. Iisalmen naapuripitäjistä tiedetään, että vainajia oli jätetty jopa viikoiksi lojumaan kirkkomaille ja teiden varalle.⁶⁰⁵ Samantapaisia ongelmia lienee ollut maantieteellisesti laajassa Iisalmen pitäjässäkin. Haudattujen luettelon mukaan kerjäläisiä kuoli ensimmäisenä sotavuonna 17 ja toisena 19. Kerjäläispoika Heikki Kokkonen, 18 vuotta, löydettiin tammikuussa 1809 kuolleen tieltä Hernejärvellä. Toukokuussa haudattiin kuollut tyttölapsi, joka oli ilmeisesti löydetty piilotettuna (*lagdt å lönn*). Toisaalta Iisalmen seurakunnan haudankaivaja, pappilan torppari Petteri Putkonen (1759–1814) ja hänen perheensä välttyivät kuolemantapauksilta sotavuosina, joten hän lienee hoitanut tehtävänsä huolellisesti ohjeiden mukaisesti – elleivät Putkoset olleet paenneet sotaa salomaille.⁶⁰⁶

⁶⁰³ Vuorinen 2002, 77; Pitkänen 2008; Romppainen 2011, 84. Iisalmen pitäjän kuolleiden luettelossa mainitaan kaksi haavoihinsa menehtynyttä sotilasta, mutta hekin olivat ilmeisesti vain ohikulkumatkalla kotiseuduilleen. Vaikka pitäjän kuolleisiin laskettaisiin myös rintamalla kuolleet, heidän suhteellinen osuutensa jää kuitenkin pieneksi. Esimerkiksi Iisalmen komppanian ruotusotilaista menehtyi 40 miestä vuoden 1808 aikana. Määrä on nelisen prosenttia kaikista kuolleista. Kansallisarkisto, Suomen sota 1808–1809 kokoelma, Komentosaston asiakirjat I A1, *Namn Rulla öfver Idensalms Compagnie för år 1808*.

⁶⁰⁴ Soikkanen 1991, 27; Hårdstedt 2006, 240–241

⁶⁰⁵ von Bonsdorff 1929, 287; Hiltunen 1996, 423.

⁶⁰⁶ KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821, I F:3, vuosi 1809.

Kuten edellä on todettu, Iisalmen seurakunnan haudattujen luetteloista ei löydy merkintöjä nälkään kuolemista, vaikka maaherra kuvasi nälänhädän uhkaavan keväällä 1808. Nälänhätää voitiin jonkin verran torjua ja lievittää talvimetsästyksellä ja -kalastuksella sekä erilaisilla korvikeroilla, kuten petulla. Lapsia talvisin ja keväisin kuoliaaksi riuduttanutta näivetystautia (*trånsjuka*) voidaan pitää viitteenä vaikeasta ravitsemustilanteesta. Iisalmen seurakunnassa kuoli useina vuosina lapsia talvi- ja kevätaikaan näivetystautiin, joka oli todennäköisesti yhteydessä aliravitsemukseen ja kelvottomaan hätäruokaan. Pitäjän useat peräkkäiset katovuodet näkyvät näivetystautiin kuolleiden määrissä. Vuosittain Iisalmissa näivettyi 1–14 ihmistä 1805–1815, joten mistään massiivisesta nälkäänkuolemista ei ollut kysymys. (TAULUKKO 27.) Aliravitsemus aiheutti turvotusta ja pöhöttyneisyyttä, joita oireita myös oli kirjattu kuolinsyihin. Pitkään kestänyt aliravitsemus vaikutti lasten pituuskasvuun ja aivojen kehitykseen. Aliravituilla lapsilla esiintyi tavallisista enemmän myös tuberkuloosia ja muita keuhkosairauksia. Aliravitsemus huononsi väestön työkykyisyyttä ja sitä kautta selviytymismahdollisuuksia omin avoin.⁶⁰⁷

TAULUKKO 27 Iisalmissa näivetystautiin (*trånsjuka*) kuolleet (hlöä) 1805–1815 haudattujen luettelon mukaan.

Vuosi	Kuolleita hlöä
1805	1
1806	5
1807	14
1808	7
1809	6
1810	1
1811	8
1812	4
1813	7
1814	6
1815	4

Lähde: KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot.

Ruotsin armeijan sotilaat kuolivat varsinkin kenttätautiin, jota nimitystä käytettiin monista sota-aikana liikkuneista taudeista. Yksi niistä oli todennäköisesti lavantauti, akuutti infektioauti, jonka aiheuttaja kuuluu salmonellabakteereihin. Sairaus leviää ihmisen ulosteen saastuttaman juomaveden ja ruoan välityksellä, mutta myös tartunta suoraan ihmisestä toiseen on mahdollinen. Lavantautia on tyypillisesti esiintynyt puutteellisen hygienian oloissa, etenkin nälänhätien yhteydessä. Lavantaudin oireita ovat muun muassa korkea kuume, päänsärky, yskä, ummetus, yleinen heikkous ja tajunnan sameus. Bakteerit lisääntyvät suolistossa, aiheuttavat verenvuotoa ja vaurioittavat hermostoa. Tartunnan saaneiden tilanne on tuskallinen. Heidän ulosteensa ovat verisiä, ja heidän on vaikea pitää ruokaa sisällään. Hoitamattomana lavantauti kestää 3–4 viikkoa ja

⁶⁰⁷ Appleby 1978, 7–8.

siihen kuolee 10–20 prosenttia hoitamattomista sairastuneista. Suomen sodan aikaan lavantautipotilaita kuoli nälkiintyneinä, loppuun uupuneina ja kuivettuneina. Lavantaudin, pilkkukuumeen ja toisintokuumeen toisistaan erottaminen oli samankaltaisten oireiden vuoksi hankalaa, koska taudinaiheuttajia ei tunnettu.⁶⁰⁸

Myös Shigella-bakteerien aiheuttama punatauti raivosi valtoimenaan armeijassa. Tosin punataudin käsite kattoi vielä 1800-luvun alkupuolella usein kaikki sellaiset sairaustilat, joissa ilmeni vatsakipua ja ulosteissa oli limaa. Myös nälkäkuoleman partaalla olevilla ihmisillä voi esiintyä veristä ripulia. Punatauti riehui epidemiana Ruotsin armeijassa syksyllä 1808. Verisen ripulin vuoksi tauti oli periaatteessa helppo maallikonkin tunnistaa. Osa punataudiksi luonnehdituista kuolinsyistä saattoi yhtä hyvin olla lavantautia. Punatautia esiintyi myös rauhanaikana, jolloin se puhkesi tyypillisesti loppukesästä, kuten myös lavantauti. Punatautiepidemiaa kesti yleensä ensimmäisiin pakkasiin saakka.⁶⁰⁹ Lönnrot kuvailee *Suomalaisen talonpojan kotilääkärissä* (ensimmäinen painos vuodelta 1838) puna- eli ulkotaudin syitä ja oireita näin:

Saapi epätasaisesta elämästä tahi muusta huolettomuudesta lämpiminä kesinä ja syyspuolella, varsinkin iltawilusta lämpimäin päiväin perästä, ensimmäisen alkunsa ja lewenee siitä pian kulkutaudiksi. Se tutaan huokiasti siitä, että sairaalle tulee alituisen tarwe ulkona käydä, joilla käymisillä ei kuitenkaan suuresti mitään lähde ruumiista, jos ei joku vähä näljäistä, werisekaista jälkeä, seki waikialla wäittämällä, änkäämällä, wäänteellä, repimisellä ja puremisella. Tauti on milloin kuumeensekainen, milloin wapa kuumeesta.⁶¹⁰

Punatauti on suolistoinfektio, joka aiheuttaa Lönnrotin kuvailemaa oksentamista, vatsakipuja, veristä ripulia ja kuumetta. Punatauti tarttuu lavantaudin lailla tyypillisesti ihmisulosteiden saastuttamasta vedestä tai ruoasta. Punatauti oli tyypillinen epidemiana esiintyvä tartuntatauti, joka oli erityisen yleinen huonon henkilöhygienian oloissa ja väen ahtaudessa, kuten sotaväen joukko-osastoissa ja sotavankileireillä. Lavantautiin ja punatautiin sairastuneet kuolivat tai parantuivat muutaman kivuliaan viikon jälkeen.⁶¹¹

Elias Lönnrot kirjoittaa moninaisia ohjeita punataudin parantamiseksi. Taudin alussa oli tärkeää antaa ”oksetinta”. Kuumeisten nuorten ja verevien ihmisten suonen saattoi aukaista ja panna iilimatoja heidän vatsalleen. Lönnrot suositteli lämmintä kylpyä saunassa tai ainakin lämmintä jalkakylpyä, minkä jälkeen potilaan oli hyvä nauttia lämpimiä juomia ja vehnäryynejä tai kananlihasta perunajauhojen kanssa keitettyjä liemiä. Peltohumalatee tai -viina oli Lönnrotin mukaan ”sangen hyödyllistä”. Vatsaa voideltiin lämpimällä puunöljyllä,

⁶⁰⁸ Hårdstedt 2006, 237; Kallioinen 2009, 83–84.

⁶⁰⁹ Hårdstedt 2006, 265–266; Kallioinen 2009, 80–82; Huldén 2008, 119. Punatautiin eli dysenteriaan sairastunut saattoi joutua tyhjentämään suolensa satoja kertoja vuorokaudessa. Jos uloste joutui kosketuksiin ruoan, juomaveden tai karpästen kanssa, sairaus levisi edelleen.

⁶¹⁰ Lisäksi Lönnrot varoittaa, että punatauti, kuten muutkin kulkutaudit, tarttuu usein kuolleista vielä hautajaisväkeenkin – varsinkin jos nautitaan runsaasti väkeviä ja sitten kotimatalla vilustutaan. Lönnrot 1981 (1838), 79, 81.

⁶¹¹ Kallioinen 2009, 82; Mäkelä 2007, 119. Punataudin taudinaiheuttajabakteeri löydettiin vuonna 1897.

voilla, talilla tai ihralla. Lönnrot neuvoi käyttämään heinänteristä tai lankavyyhdeistä tehtyjä lämpimiä hauteita. ”Taikka pannaan tavallista sinappipöperöä tahi paksua viinaan kastettua paperia pippurijauhoin kanssa vatsalle”. Lönnrot antaa myös ohjeita rohtojen sekoittamiseksi, muun muassa puunöljystä, etikasta ja kananmunasta.⁶¹² Kaiken kaikkiaan tehokkaita lääkkeitä ja hoitokeinoja kulkutauteja vastaan oli 1800-luvun alkupuolella todella vähän. Lönnrot korostaa myös siisteyttä ja puhtautta, jotka olivatkin tärkeitä tekijöitä tautien leviämisen ehkäisyssä:

Usiampia kertoja päivässä puettakoon sairas pestyyn lämpimään paitaan ja samate muutettakoon lakanoina ja muu vuode usiasti, jotta aina on kuiva ja puhdas. Sairaana jälki korjatkoon joka kerralla ja vietäköön hetimiten loitommaksi asuinhuoneesta, älköönkä heitettäkö sielläkään maan päälle, vaan laitettakoon kuoppihin ja peitettäköön sannalla, tuhkaporolla tahi kalkilla, taikka poltettakoon kohdastansa tulirovionolla. Uutta puhdasta ulkoilmaa laskettakoon ovesta tahi akkunoista usein huoneeseen ja pidettäköön lae, reppänä eli pelti, miten mahdollinen, halki päivät ja yöt avoinna ja valkia pesässä.⁶¹³

Lönnrotin kuvauksen perusteella voi hyvin kuvitella Suomen sodan aikaisen iisalmelaisten asuinoloja, jotka olivat monin tavoin suotuisat punataudin leviämislle. Vähäiset vaatteet ja lakanat kostuivat ja sotkeutuivat sairaan eritteistä, eikä ulkokuusejakaan ollut. Tarpeita tehtiin karjapihojen tunkioille ja milloin minnekin. Asuintiloissa oli tunkkaista ja savuistakin. Tupa oli lämmin, jos oli riittävästi polttopuita – ja joku, joka jaksoi niitä sisälle kantaa ja uunia lämmittää. Iisalmessa sotajoukot olivat viileään ja kosteaan vuodenaikaan, jolloin yösijat pyrittiin löytämään lämmitetyistä pirteistä. Ei mikään ihme, että näissä oloissa taudit levisivät. Käsihygieniä ei kuulunut ihmisten arkeen. Lämmintä vettä ei ollut helposti saatavilla, ja ruoan säilytysolosuhteet olisivat nykyihmisestä vähintäänkin arveluttavia. Vaatteita ei voinut vaihtaa eikä pestä usein. Lutikat ja täit olivat yleisiä ja tehokkaita taudinlevittäjiä.⁶¹⁴

On muistettava, että haudattujen luetteloihin pohjautuvat kuolinsyytiedot kertovat kulkutautien ja muiden sairauksien osalta vain niihin kuolleista. Kulkutauteihin sairastui huomattavasti enemmän ihmisiä kuin niihin kuoli. Sairastaminen heikensi ihmisten yleiskuntoa ja työkykyä, joten epidemioiden vaikutukset olivat todellisuudessa paljon pahempia kuin mitä pelkät kuolleisuusluvut osoittavat. Kulkutaudeilla oli siten suurempi vaikutus paikallisyhteisöön kuin pelkästään kuolleisuuden kautta voidaan hahmottaa. Sairastavuuden tilastolliseen tutkimiseen ei kuitenkaan ole käytettävissä lähdeaineistoa 1800-luvun alkupuolelta.

Vaihtelevista merkinnöistä huolimatta seurakuntien haudattujen luetoista paljastuvat sodan aikana suurinta kuolleisuutta aiheuttaneet syyt, joita pääsääntöisesti olivat kuumeilu, punataudin kaltaiset suolisto-oireet ja isorokko. Nämä oireet ja taudit olivat rauhanvuosinakin suhteellisen yleisiä kuolinsyitä ja

⁶¹² Lönnrot 1981 (1838), 79–81,

⁶¹³ Lönnrot 1981 (1838), 81.

⁶¹⁴ Koskinen 2018, 45–47, 71–77, 181–182; Kuokkanen, Kallio-Seppä, Nurmi & Ylimaunu 2009, 61.

levisivät väestössä kausiluontoisina muutamien vuosien välein. Savossa yleisimmät kuolinsyyt 1800-luvun alussa olivat juuri kuumetaudit, punatauti ja rokot sekä ilmeisesti keuhkosairauksien ryhmään kuuluvat ”pistokset”. Suomen sodan aikoihin maakunnassa kuoltiin suhteessa selvästi enemmän erilaisiin kuume-tauteihin kuin 1810-luvun alkuvuosina. Sen sijaan punatautia esiintyi sotavuosi-na prosentuaalisesti tarkasteltuna huomattavasti vähemmän ja rokkoja hieman vähemmän kuin rauhanvuosina 1811–1812. Aivan suoraviivaisesti ei voi päätellä, että sota-aikoina kulkutautien osuus olisi ollut suhteellisesti tarkasteltuna selvästi suurempi kuin rauhanvuosina.⁶¹⁵ (TAULUKKO 28). Sota ei tuonut mukanaan mitään sellaisia tautityyppejä, joita paikallisesti ei olisi entuudestaan tunnettu. Sen sijaan sotavuosien tautikuolleisuus oli määrällisesti aivan omaa luok-kaansa.

TAULUKKO 28 Savolaisten kuolemansyyt 1808–1810 ja 1811–1812.

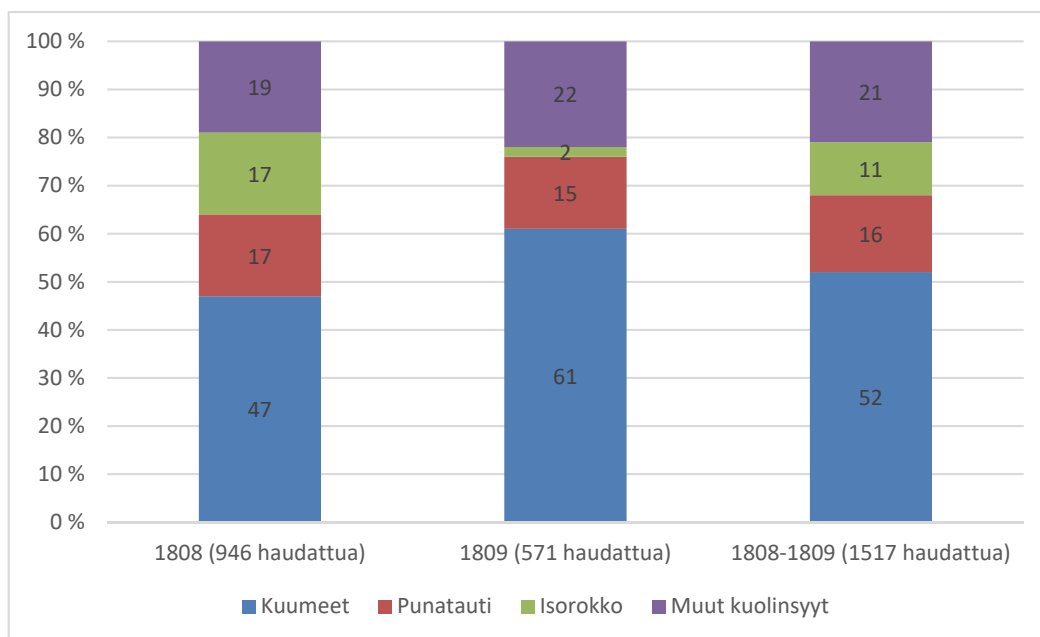
Kuolemansyy	1808–1810 hlöä	1808–1810 %	1811–1812 hlöä	1811–1812 %
Pistokset	2 559	15	777	11
Kuumetauti	6 626	39	926	14
Vesipöhö	756	4	411	6
Rokkotauti	1 168	7	796	12
Punatauti	2 216	13	1 970	29
Muu syy	3 865	22	1 867	28
Tunnettuja syitä yhteensä	17 190	100	6 747	100

Lähde: Wirilander 1960, 460.

Myös Iisalmessa 1808–1809 yleisimmät kuolinsyyt olivat kuumeet, punatauti ja isorokko. Kuumeeseen oli kuollut yli puolet haudatuista, punatautiin joka kuudes ja isorokkoon joka kymmenes. Näiden kuolinsyiden osuus oli yhteensä noin 80 prosenttia kumpanakin sotavuonna. Erilaisia kuumeita Iisalmessa esiintyi erityisen paljon ensimmäisenä sotavuonna (lähes 450 kuolemantapausta) ja vitsaukseksi asti niitä riitti vielä seuraavallekin vuodelle (350 kuolemantapausta). Kuumeisiin Iisalmessa kuoli kuitenkin suhteellisesti useampi 1809, sillä kuolleiden kokonaismäärä oli tuolloin 40 prosenttia pienempi kuin ensimmäisenä sotavuonna. Kuumetauteja esiintyi 1808–1809 suhteellisen tasaisesti ympäri vuoden. Kuumetauteihin ja punatautiin kuolleiden osuus haudatuista oli Iisalmessa sotavuosina selvästi suurempi kuin Savossa 1808–1810. Iisalmen pitäjä oli Kuopion seudun kanssa niitä seutuja, joissa armeija oli maakunnassa pisimpään ja monilukuisesti. Savon luvuissa on mukana rauhanvuosi 1810, mikä hieman vääristää vertailua. (KUVIO 7.)

⁶¹⁵ Wirilander 1964, 540 ja 543.

KUVIO 7 Iisalmessa vuosina 1808–1809 haudattujen kuolinsyyt (%-osuus haudatuista).

Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukot.

Sotavuosina Iisalmessa joka kuudes kuollut menehtyi kirkkoherran merkintöjen mukaan punatautiin, jota esiintyi suhteellisesti yhtä paljon molempina sotavuosina. Verrattuna esimerkiksi Alavuteen punatauti ei ollut läheskään yhtä suuri kuolinsyy Iisalmessa. Alavudella punataudin uhreja oli 70 prosenttia kuolleista 1809⁶¹⁶. Iisalmessa ensimmäinen vuoden 1808 kuolemaan johtanut punatautitapaus kirjattiin, kun Pörsänmäen Heimolassa (Pörsänmäki 5) 19-vuotias talollisentytär Katariina Ikäheimo menehtyi siihen 21. maaliskuuta. Seuraavana päivänä punatauti vei 16-vuotiaan Riitta-siskon ja viikon päästä 54-vuotiaan talonisännän, Samuli Ikäheimon. Hänen puolisonsa Inkeri Lappalainen, 39 vuotta, menehtyi 2. huhtikuuta. Heidät kaikki haudattiin samana päivänä, 10. huhtikuuta, jolloin oli kulunut lähes kolme viikkoa Katariinan ja Riitan kuolemasta.⁶¹⁷ Ajankohta ei ole punataudille kaikkein tyypillisin. Pörsänmäki oli Savon tiestä hieman syrjässä, joten vuoden ensimmäiset punatautitapaukset eivät välttämättä liittyneet lainkaan sotilaiden läpimarssiin pitäjän halki. Toisaalta Pörsänmäen kautta kulki yhteys Pielavedelle ja Maaningalle, joten aivan eristyksissä olevaa saloseutua Pörsänmäki ei ollut.

Punatauti alkoi levitä Iisalmessa epidemian tavoin vasta syyskuussa 1808. Ajankohta taudin leviämiseksi oli poikkeuksellisen myöhäinen. Tauti ja sotilaiden liikkuminen pitäjässä osuivat kuitenkin hyvin yksiin. Kesän 1808 aikana Iisalmessa kirjattiin vain kolme punatautikuolemaa. Epidemia alkoi syyskuussa Savon tien varrella olleissa kylissä ja riehui niissä koko loppuvuoden ja talven 1809. Myöhäissyksyllä ja talvella esiintyvä punatauti viittaa vahvasti sotajoukkojen oleskelun ja taudin leviämisen yhteyteen.

⁶¹⁶ Niemelä 2015, 106.

⁶¹⁷ KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821, I F:3, vuosi 1808; Rippikirja 1805–1815 I Aa:9, Pörsänmäki 5.

Isorokolla oli 1800-luvun alussa pelottava maine. On arvioitu, että esimerkiksi vuonna 1803 se aiheutti jopa neljäsosan kuolemantapauksista Suomessa. Tauti oli erityisen vaarallinen saapuessaan vastustuskyvyttömiin syrjäisiin maaseutuyhteisöihin. Isorokko levisi erittäin herkästi ihmisestä toiseen lähinnä ilman välityksellä hengitysteiden kautta sekä suunielun limakalvojen, silmän sidekalvojen ja ihorikkeiden kautta. Virus saattoi kulkeutua tuulen ja kärpästen mukana kauas ja säilyä tartuntakykyisenä esimerkiksi sairastuneen sotilaan vaatteissa. Itämisaika oli noin 12 vuorokautta. Isorokko oli yleisinfektio. Potilaalla oli korkea kuume, kovaa pään ja jäsenten särkyä, kuivaa yskää, varsinkin lapsilla myös huonovointisuutta, oksentelua ja kouristuksia, kurkkukipua ja ruokahaluttomuutta. Kuumetta oli yleensä yli 40 astetta. Nielun, korvakäytävien, silmien ja keuhkoputkiston tulehduksia esiintyi samanaikaisesti, ja ne etenivät nopeasti. Punottava ihottuma oli voimakkainta kasvoilla, käsissä ja jalkapohjissa. Näppylät märkivät, mistä seurasi helposti näkyviä arpia. Osa sairaustapauksista kehittyi verenvuotokuumeeksi. Iho muuttui sinipunaiseksi, turposi ja sille ilmestyi paiseita. Suun limakalvolla oli verestäviä pilkkuja, ja silmien verkkokalvot paisuivat verenpurkausten takia. Verta vuoti nenästä, limakalvoilta ja sisäelimistä. Virtsa oli veristä. Toiset potilaat yskivät, oksensivat tai ulostivat verta. Verenvuotokuumeen edetessä potilas kärsi tukehtumisoireista ja kovista sydänkivuista. Muita komplikaatioita saattoivat olla sokeus, kuulon menetys tai miehellä hedelmättömyys.⁶¹⁸

Isorokon taudinkuvan ankaruus ja tappavuus vaihteli. Sairastuneilla oli pääsääntöisesti kaksi vaihtoehtoa: tauti joko tappoi uhrinsa tai synnytti pitkäaikaisen vastustuskyvyn. Isorokkoon sairastuneista 15–30 prosenttia kuoli, joten tautitapauksia oli aina huomattavasti enemmän kuin siihen menehtyneitä. Tauti esiintyi 1800-luvun alussa lähinnä lastentautina, koska aikuisista valtaosa oli sen jossain vaiheessa elämänsä sairastanut. Paikallisyhteisöihin isorokko ilmestyi uudelleen vasta, kun sinne oli syntymän tai muuttoliikkeen kautta ilmestynyt uusia alttiita ryhmiä. Isorokkoa vastaan oli olemassa rokotus, mutta se yleistyi vasta Suomen sodan jälkeen. Iisalmessa isorokkorokotukset oli aloitettu jo 1804, vain pari vuotta sen jälkeen kun Suomessa oli suoritettu ensimmäinen rokottaminen. Rokotusten kattavuus pysyi kuitenkin koko 1800-luvun alkupuolen verrattain alhaisena.⁶¹⁹

Isorokkoepidemia vaivasi iisalmelaisia pääasiassa ensimmäisenä sota-vuonna, jolloin noin joka kymmenennen haudatun kuolinsyyksi merkittiin isorokko. Tauti ilmaantui Iisalmeen viimeistään huhtikuun lopussa 1808. Ensimmäiseksi tautitapaukseksi haudattujen luetteloon kirjattiin 27. huhtikuuta neljävuotias torpparin poika Risto Väisänen Leppälahden kylästä pitäjän eteläosasta,

⁶¹⁸ Forsius 2001; Vuorinen 2002, 127–128; 130–131; Huldén 2008, 29; Mäkelä 2007, 131.

⁶¹⁹ Euroopassa rokonistutukset aloitettiin 1700-luvun alussa, ja Suomessa ensimmäinen rokotus tehtiin vuosisadan puolivälissä. Vuorinen 2002, 132–133. Isorokon vastaiset rokotukset aloitettiin vaihtelevasti. Iisalmessa oli aloitettu vuonna 1804 yleinen lasten rokottaminen: kaikkiaan runsaat parisataa lasta oli saanut rokotteen. Rokotuksista Iisalmessa kertoo muun muassa *Åbo Tidning* 28.11.1804. Rokotukset näyttivät tuovan tulosta, mutta niistä huolimatta Suomen sodan aikana isorokko levisi pitäjässä aiempien pahimpien epidemia-vuosien intensiteetillä. Forsius 2001; Kallioinen 2009, 52; Vuorinen 2002, 132–133; Rissanen 1927, 381.

vesireitin varrelta. Myös muut varhaiset tautitapaukset olivat samalta suunnalta Koppolasta, Sutelasta, Pörsänmäestä ja Martikkalasta, mutta kuukaudessa isorokko oli levinnyt jo pitäjän pohjoisosiinkin. Kauppilanmäessä kuoli 22. touko-kuuta kymmenvuotias kerjäläispoika Antti Nousiainen, joka oli ehkä liikkuesa-
saan tartuttanut väkeä Iisalmen kirkonkylässä ja pappilan torpissa. Isorokkoepidemia kesti suhteellisen voimakkaana aina elokuuhun asti, ja yksittäisiä rokkoon kuolleita ilmeni vielä 1809 puolellakin. Liki poikkeuksetta kaikki Iisalmessa sotavuosina rokkoon kuolleista olivat alle 15-vuotiaita, mikä oli tyypillistä rokko-
taudeille. Lapsilla ei ollut vielä immunitteettia rokkoa vastaan, toisin kuin aikuisilla. Rokotuksista huolimatta isorokko levisi pitäjässä vähintään samalla intensiteetillä kuin aikaisempinakin epidemia vuosina.⁶²⁰

Agraariyhteiskunnan tautiepidemioille oli tyypillistä niiden paikallinen luonne. Vaikka itäsuomalainen haja-asutus yleensä hidasti epidemioiden nopeaa leviämistä, sota-aikana ihmisiä kuitenkin liikkui paikkakunnalla ja kylästä toiseen tavallista enemmän ja useammin, mikä loi suotuisat edellytykset isorokon leviämiseksi. Sotilaat että kerjäläiset kulkivat teitä ja vesistöjä pitkin ja poikkivat niiden varrella oleviin taloihin ja mökkeihin.

Tutkimuskylissä asui henkikirjan 1805 mukaan noin tuhat henkilöä. Haudattujen luettelon perusteella tutkimuskylissä kuoli sotavuosina parisataa ihmistä eli noin viidennes tutkimuskyläisten henkikirjoitetusta väestöstä.⁶²¹ Henkikirjojen perusteella tutkimuskyläisten väkimäärä vähentyi reilusti yli neljänneksellä. Tuhannen ihmisen yhteisö kutistui alle 740:n. Talouksien määrä vähentyi lähes kolmanneksen: runsaasta kahdestasadasta taloudesta alle 150 talouteen. Suhteellisesti eniten väki väheni Partalan (49 prosenttia) ja Pappilan (42 prosenttia) alueella, joissa koettiin aineellisia vahinkoja tutkimuskylästä yleisimmin. Iisalmen kylän väestökato oli noin neljännes ja Paloiskylän alle viidennes. Molemmat kylät levittäytyivät myös verrattain kauas Savon tieltä ja vesireittien varrelta, mikä osaltaan voi selittää tutkimuskyläisten välisiä eroja. Jos talous ei ollut veronmaksukykyinen, se merkittiin henkikirjassa autioksi (*öde*) tai jätettiin kokonaan pois, mikä selittää eroa seurakunnallisiin lähteisiin. Sotavuosien henkikirjoissa on myös yliviivauksia, jotka saattavat merkitä joko veronmaksukyvyttömyyttä, väliaikaista vapautusta verosta tai sitä, että talous tai tilan omistaja oli henkikirjoilla muualla (usein merkitty myös "*äges af*"). Joka tapauksessa kriisin aikana henkikirjoitettu asukasmäärä väheni rajummin kuin väestön kuolleisuus, sillä henkikirjoittaja saattoi harkintansa perusteella vapauttaa köyhää ja esimerkiksi katojen sattuessa muutakin väestöä henkirahan suorittamisesta.⁶²² Jo sotaa edeltäneet katoavuodet näkyvät tutkimuskyläisten tilastoissa henkikirjatalouksien ja -väkiluvun pientymisenä. Vuoden 1809 talouksien kasvava määrä liittyi pääosin itsellistalouksien poikkeuksellisen suureen määrään, mikä osaltaan kertoo väestökriisin seurauksista. Asukasmääriä ja talouksien lukumäärää arvioitaessa on pidettävä

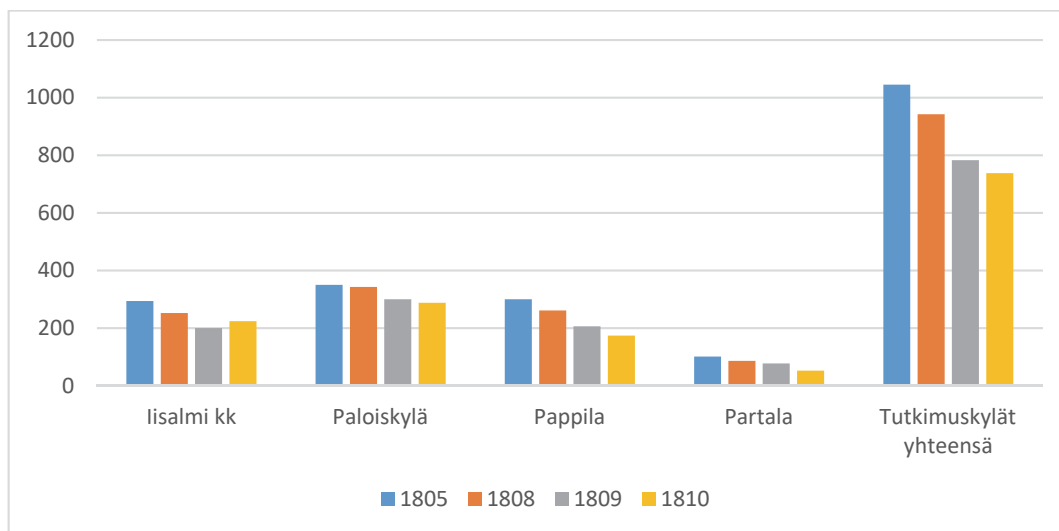
⁶²⁰ KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821 I F:3, vuodet 1808 ja 1809; Rissanen 1927, 381.

⁶²¹ Näiden kyläisten osuus Iisalmen kuolleista oli 12 prosenttia, mikä oli hieman enemmän kuin heidän osuutensa väkimäärään verrattuna. Väkimäärältään kylät muodostivat noin 10 prosenttia iisalmelaisista.

⁶²² Wirilander 1964, 254.

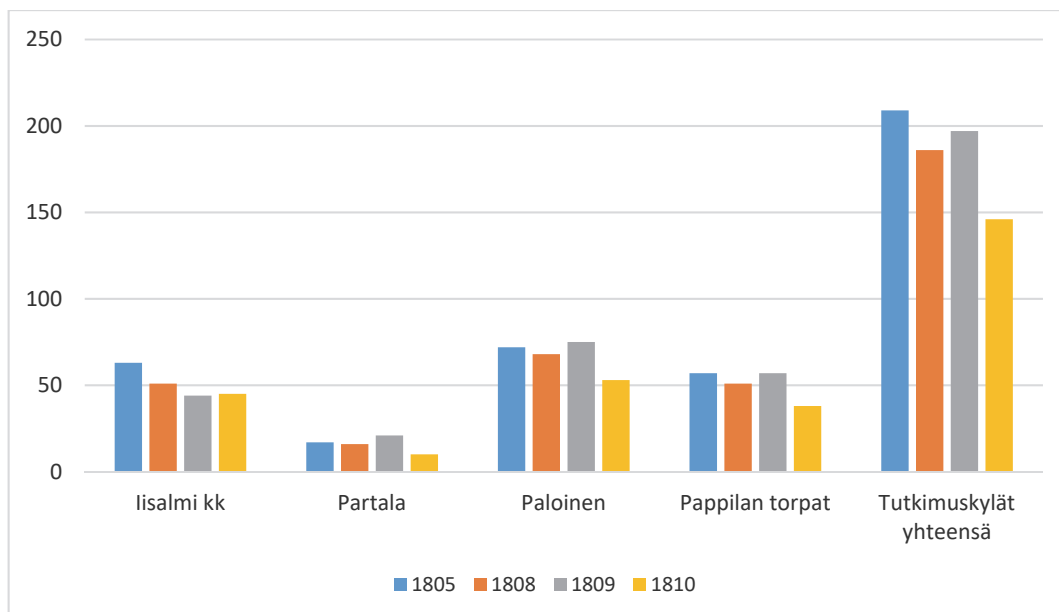
mielessä, että parhaissakaan henkikirjoissa ei ole välttämättä kirjattuna koko väestöä. (KUVIOT 8 ja 9.)

KUVIO 8 Väestömäärä (hlöä) henkikirjojen mukaan tutkimuskylissä 1805, 1808, 1809 ja 1810.

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi.

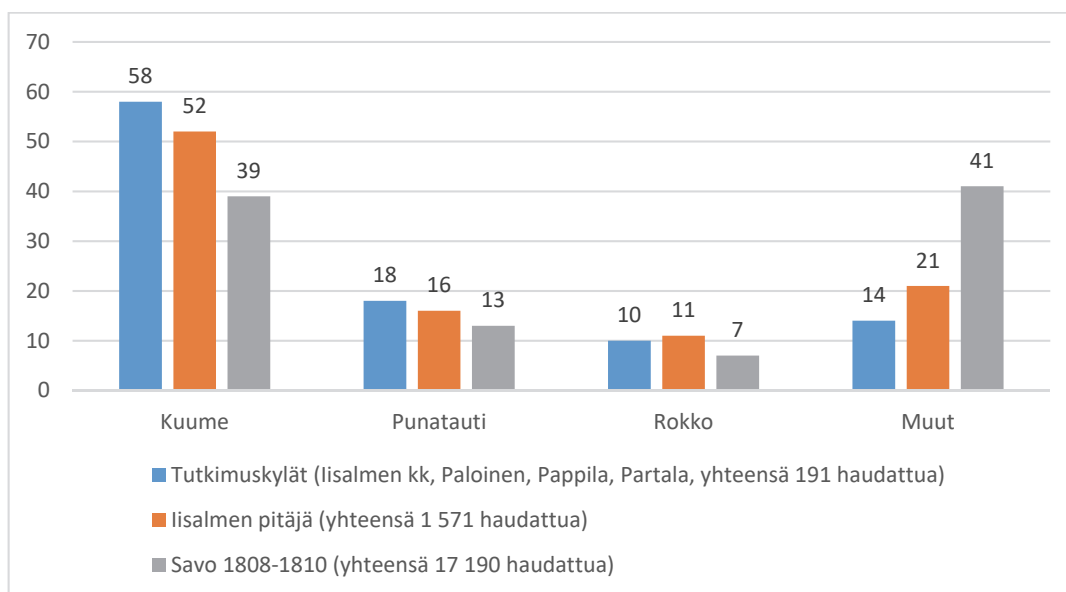
KUVIO 9 Tutkimuskylien taloudet (lkm) henkikirjojen mukaan 1805, 1808, 1809 ja 1810.

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi.

Tutkimuskylien osuus Iisalmen kuolleisuudesta oli sotavuosina runsas kymmenesosa, mikä oli hieman enemmän kuin niiden osuus pitäjän kokonaisväestöstä. Kuumeet, punatauti ja rokot selittivät lähes 90-prosenttisesti tutkimuskyläläisten sodanaikaisista kuolinsyistä, mikä oli koko pitäjän vaikeaan kulkutautikuolleisuuteen verrattunakin huomattava osuus. Kuumeisiin ja punatautiin menehtymiset selittävät kaksi kolmasosaa iisalmelaisten kuolemantapauksista, Koljonvirran ympäristössä peräti kolme neljäsosaa. (KUVIO 10.)

KUVIO 10 Kuumeisiin, punatautiin ja rokkoihin kuolleiden sekä muiden kuolinsyiden %-osuudet (haudattujen lkm) tutkimuskylissä ja Iisalmen pitäjässä 1808–1809 sekä Savossa 1808–1810.

Lähde: KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821; Savon osalta Wirilander 1960, 460.

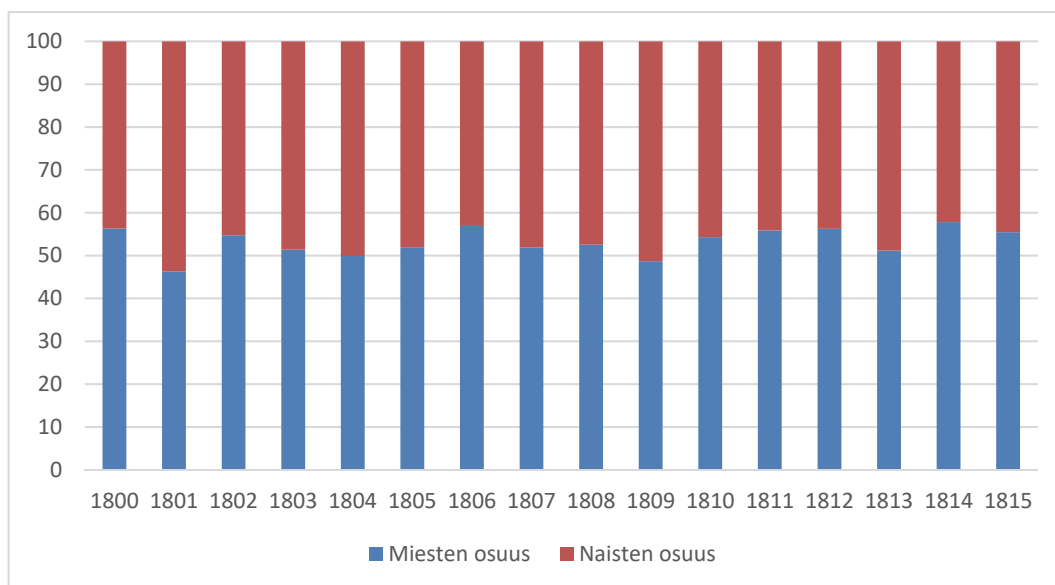
3.3.3 Sodanaikaisen kuolleisuuden rakenne

3.3.3.1 Kohdentuminen eri sukupuoliin ja ikäryhmiin

Poikkeuksellisen korkea kuolleisuus kuormitti iisalmelaisia kotitalouksia. Myös sillä, keihin kuolema 1808–1809 perheessä kohdistui, oli merkitystä kotitalouksien resilienssille. Taisteluissa menehtyneet olivat pääsääntöisesti miehiä. Sotaaikana siviilejä kuoli kuitenkin paljon enemmän kuin sotilaita. Verrattuna vuoteen 1918 ja toisen maailmansodan aikaan Suomen sota eroaa siinä, että molempien sukupuolien kuolleisuus oli 1808–1809 suurin piirtein yhtä suurta. Lisäksi molempien sukupuolien kuolleisuus eteni kuukausi kuukaudelta samaa rataa. Sen sijaan eri ikäryhmien välisessä kuolleisuudessa oli Suomen sodan aikana huomattavia eroja: kuolleisuus oli suurempaa alle 15-vuotiaiden ja yli 40-vuotiaiden keskuudessa kuin parhaassa työiässä olevien 15–39-vuotiaiden keskuudessa. Tämä päti molempiin sukupuoliin. (KUVIO 11; TAULUKKO 29.) Tartuntataudit muodostivat kaikenikäisillä suurimman kuolinsyyin.⁶²³

⁶²³ Turpeinen 1999, 74–75.

KUVIO 11 Kuolleiden sukupuoli vuosittain 1800–1815 (%-osuus haudatuista).

Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukot.

Suomen sodan aikainen kuolleisuus oli normaalista poikkeavaa kaikissa ikäryhmissä.⁶²⁴ Lasten ja nuorten, alle 40-vuotiaiden aikuisten ja yli 40-vuotiaiden ryhmissä kuolleisuus oli 1808–1809 Iisalmessa korkeammalla tasolla kuin koko maassa. Hedelmällisyysikäisillä naisilla oli yleensä hieman suurempi kuolleisuus kuin samanikäisillä miehillä, mutta näin ei ollut Iisalmessa vuosina 1808–1809⁶²⁵. Miespuolisten kuolleisuus oli hieman naisia suurempaa alle 15-vuotiaiden ja yli 40-vuotiaiden keskuudessa. Suhteellisesti pienintä oli alle 40-vuotiaiden aikuisten kuolleisuus, tosin sekin oli Iisalmessa runsaat 40 promillea ikäryhmästä. Isorokkoepidemian vuoksi alle 15-vuotiaiden kuolleisuus oli Iisalmessa suurinta, kun taas koko Suomessa yli 40-vuotiaiden kuolleisuus oli korkeinta. (TAULUKKO 29.) Sota-aikainen kuolema kohtasi Iisalmessa eri sukupuolia varsin tasa-arvoisesti.

⁶²⁴ Mielke & Pitkänen 1989, 373.

⁶²⁵ Alter, Manfredini et al. 2004, 355.

TAULUKKO 29 Kuolleisuus ikäryhmittäin (tuhatta asukasta kohden) vuonna 1808 sukupuolen mukaan Iisalmen pitäjässä ja miesten osalta koko Suomessa. Iisalmen osalta väestöpohjana on käytetty vuosien 1805 ja 1810 väestön keskiarvoa.

Ikä	Iisalmi, miehet ‰	Iisalmi, naiset ‰	Iisalmi, Yhteensä ‰	Suomi, miehet (Turpeinen 1999) ‰
0-14	138	126	132	87
15-39	42	41	41	24
40-	118	101	109	97
Yhteensä	95	84	90	64

Lähde: Turpeinen 1999, 74; KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1808; Väestötaulukot 1805 ja 1810. Iisalmen osalta väestömäärä on vuosien 1805 ja 1810 keskiarvo.

Sodanaikainen kuolema ei säästänyt erityisesti mitään ikäryhmää, mutta sota muutti kuolleiden ikärakennetta. Vuoden 1800 väestötilastojen mukaan Savossa asui vain kuusitoista yli 90-vuotiasta vanhusta. Savolainen eli 1700-luvulla keskimäärin hieman yli 20-vuotiaaksi ja 1800-luvulla 30-vuotiaaksi. Suomessa elinajan odote kasvoi sodasta huolimatta voimakkaasti 1800-luvun alkuvuosikymmeninä. Vuonna 1806 miesten eliniän odote oli 30 vuotta ja naisten 33 vuotta. Kymmenen vuotta myöhemmin molempien sukupuolten eliniän odote oli pidentynyt viisi vuotta.⁶²⁶ Savolaisten ja ylipäätään suomalaisten keskimääräistä elinikää madalsi runsas lapsikuolleisuus⁶²⁷, joka johtui imeväisyyskuolleisuuden yleisyydestä. Määrällisesti imeväisikäisten kuolleisuus pysyi Savossa sotavuosina korkeana tai paremminkin kohosi poikkeuksellisen korkeaksi⁶²⁸, mutta samalla heidän suhteellinen osuutensa kuolleista kuitenkin vähentyi. Kuolleiden keski-ikä oli Iisalmissa 1808 tavallista alhaisempi, 23 vuotta. Seuraavana vuonna kuolleiden keski-ikä, 33 vuotta, oli jo varsin tyypillinen 1800-luvun alkupuolella Savossa.⁶²⁹

Suomen sodan aikaan lukumääräisesti eniten kuoli alle 10-vuotiaita lapsia. Suomessa vuotuinen imeväisyyskuolleisuus (alle vuoden ikäisenä kuolleiden osuus elävänä syntyneistä) oli 1800-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä 164-247 promillea. Iisalmissa imeväisyyskuolleisuus oli tuohon aikaan hieman matalampaa. Tätä on yleensä selitetty sillä, että Itä-Suomessa rintaruokinta oli yleistä verrattuna esimerkiksi Pohjanmaahan ja suojaasi vauvaikäisiä. Oiva Turpeinen puolestaan arvelee, että Pohjanmaalla pienet lapset joivat kohtalokkain seurauksin lämpimään kesäaikaan pilaantunutta vettä ja keväisin tulvivat joet saastuttivat monien kaivojen veden.⁶³⁰ Iisalmissa imeväisyyskuolleisuus lähes kaksinkertaistui sotavuonna 1808 ja oli poikkeuksellisen korkea 345 promillea

⁶²⁶ Tilastokeskus, SVT, Väestö 1999:8, liite 1.

⁶²⁷ Wirilander 1960, 76.

⁶²⁸ Lisäksi on vielä huomattava, että haudattujen luettelosta puuttuu todennäköisesti osa vastasyntyneinä kuolleista. Vrt. Jutikkala 1994, 103.

⁶²⁹ KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805-1821 I F:3, vuodet 1808 ja 1809. Savolainen eli 1700-luvulla keskimäärin vain hieman yli 20-vuotiaaksi (esim. 1779 25-vuotiaaksi) ja 1800-luvulla 30-vuotiaaksi (esim. 1864-65 32-vuotiaaksi). Elinikää alensi lapsikuolleisuus. Wirilander 1960, 75.

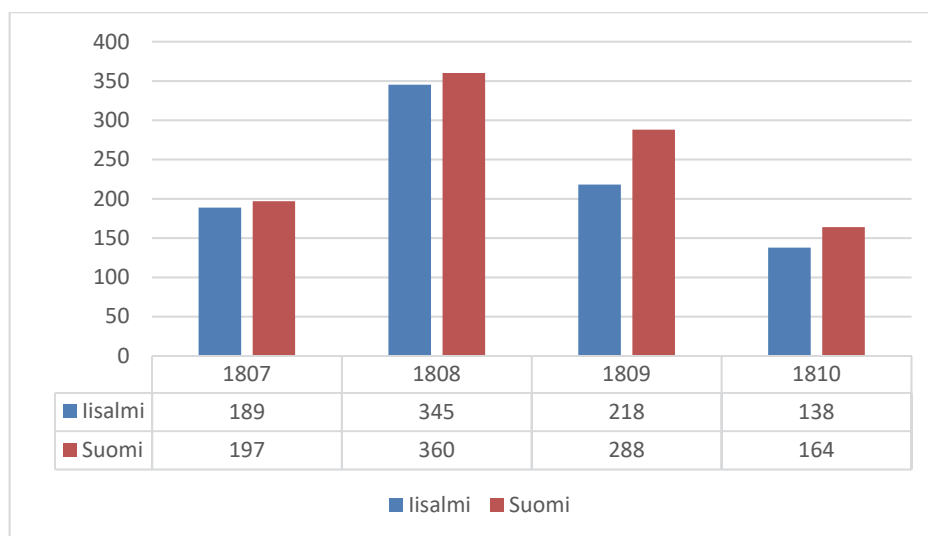
⁶³⁰ Turpeinen 1978, 531-532.

elävänä syntyneistä. Koko maassa imeväisyyskuolleisuus oli vielä korkeampaa: 360 promillea ja seuraavana vuonna 287 promillea. Iisalmessa imeväisikäisiä kuoli suhteessa huomattavasti vähemmän toisena sotavuonna: 218 promillea elävänä syntyneistä. Vuoden 1810 imeväiskuolleisuus, 138 promillea, oli jo matala tuon ajan mittapuun mukaan.⁶³¹ (KUVIO 12.)

Iisalmessa sotavuosina kuolleiden ikäpyramidissa huomio kiinnittyi 1–10-vuotiaiden suureen lukumäärään: yhteensä lähes 450 lasta. Tässä ikäryhmässä rokkoepidemia on merkittävä kuolleisuutta selittävä tekijä. Myös 11–20-vuotiaiden nuorten ja 40–50-vuotiaidentyöikäisten kuolleisuus oli suurta muihin ikäryhmiin verrattuna, mikä oli poikkeuksellista 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun Iisalmessa. (KUVIO 13.) Savossa alle 15-vuotiaiden lasten ja nuorten osuus kuolleista oli yleisesti pienemässä: vuosisadan alussa 61 prosenttia ja kymmenen vuotta myöhemmin 52 prosenttia.⁶³² Iisalmessa 15-vuotiaat tai sitä nuoremmat muodostivat kuolleista yleensä yli puolet 1807–1810. Alle 15-vuotiaiden kuolleiden suhteellinen osuus oli poikkeuksellinen ainoastaan 1809, jolloin heidän kuolleisuutensa jäi ”vain” 40 prosenttiin kuolleiden kokonaismäärästä. Lukumääräisesti heitä oli tuolloin kuitenkin kolme kertaa enemmän kuin 1807.

KUVIO 12 Imeväisyyskuolleisuus 1807–1810 Iisalmessa ja Suomessa (alle vuoden ikäisinä kuolleiden osuus syntyneistä promilleina).

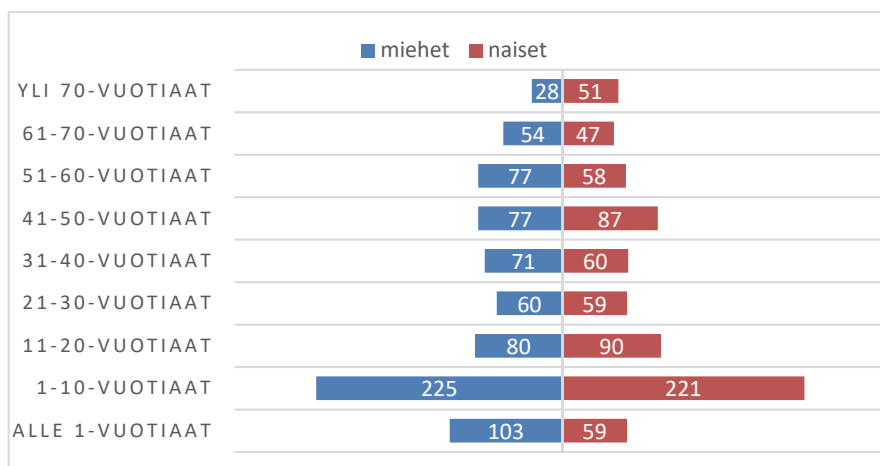

Lähde: Iisalmen srk, syntyneiden ja kastettujen luettelot; kuolleiden ja haudattujen luettelot; Tilastokeskus, Väestö 1999:8.

⁶³¹ Tilastokeskus, SVT, Väestö 1999:8, liite 1.

⁶³² Wirilander 1960, 55; Rosenberg 1976, 17.

KUVIO 13 Iisalmessa 1808–1809 kuolleiden (hlöä) ikärakenne sukupuolen mukaan.

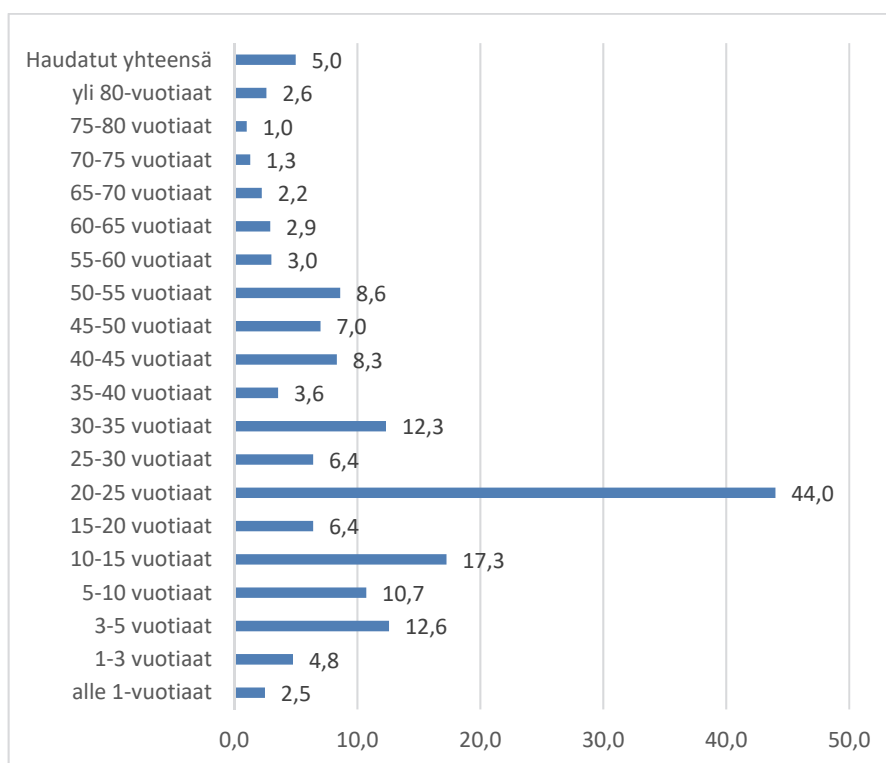

Lähde: KA, IISA, väkilukutaulut.

Kuolleiden lukumäärä kasvoi liki poikkeuksetta kaikissa ikäryhmissä sodan aikana. Jos vertaamme 1800 ja 1808 Iisalmessa haudattuja, huomaamme, että kuolleita oli viisi kertaa enemmän sotavuonna. Lukumääräisesti ainoastaan 70–80-vuotiaina kuolleita oli määrällisesti suurin piirtein yhtä paljon molempina vuosina. Sotavuosi 1808 näyttää vähiten vaikuttaneen kaikkein nuorimpiin (imeväisikäisiin) ja kaikkein vanhimpiin (yli 65-vuotiaiseen), mutta näissäkin ikäryhmissä kuolleita oli noin 2,5-kertaa enemmän kuin vuosisadan alussa. Iisalmelaisista lapsista erityisesti 10–15-vuotiaina menehtyneiden lukumäärä oli ensimmäisenä sotavuonna todella suuri, 17-kertainen vuoden 1800 tilanteeseen verrattuna. Isorokko kohdistui nimenomaan alle kymmenvuotiaisiin, mistä syystä 3–10-vuotiaita oli kuolleissa vuonna 1808 yli kymmenen kertaa enemmän kuin vuonna 1800.⁶³³ Rauhanvuosiin verrattuna myös työkykyisiä iisalmelaisia kuoli poikkeuksellisen paljon 1808–1809. Parhaassa elämänvireessä olevia nuoria aikuisia, 20–25-vuotiaita, oli kuolleissa peräti 44 kertaa enemmän sotavuonna 1808 kuin kahdeksan vuotta aiemmin, jolloin tämänikäisiä kuolleita oli vain yksittäistapaus. Lisäksi sekä 30–35-vuotiaiden että 40–55-vuotiaiden haudattujen lukumäärä oli kummassakin ikäryhmässä noin kymmenen kertaa suurempi kuin vuosisadan alussa. (KUVIO 14.)

⁶³³ Jutikkala 1980, 157; Jutikkala 1994, 68–69.

KUVIO 14 Iisalmen pitäjässä vuonna 1808 kuolleiden lukumäärän suhde vuonna 1800 kuolleisiin ikäryhmittäin.

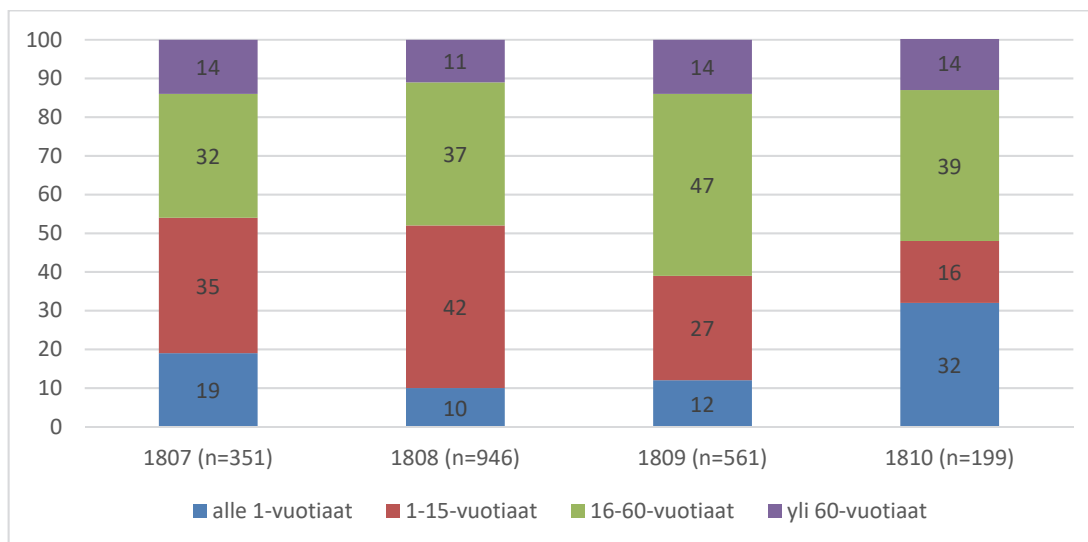

Lähde: KA, IISA, väkilukutaulut.

Katovuosien ja sodan vaikutuksia kuolleisuuteen on vaikea erotella toisistaan, koska ne esiintyivät myös yhtä aikaa. Katovuoteen 1807 verrattuna sekä imeväisikäisten että vanhusväestön osuus kuolleista oli sotavuosina pienempi. Lasten (alle 15-vuotiaiden) osuus kuolleista oli ensimmäisenä sotavuonna huomattavasti suurempi kuin muina vuosina, mikä johtui jo aiemmin mainitusta isorokkoepidemiasta. Resilienssin kannalta huomiota kuolleiden ikärakenteessa herättää erityisesti se, että työikäisten iisalmelaisten (15–60-vuotiaiden) vainajien osuus kasvoi merkittävästi varsinkin toisena sotavuonna 1809, jolloin kuolleista lähes puolet oli parhaassa työiässään (16–60-vuotiaita). Sodanaikaisen väestökriisin rajuus näkyi paitsi kuolleiden määrän yleisenä kasvuna myös kohdentumisena niihinkin ikäluokkiin, joilla yleensä oli paras vastustuskyky ja elinvoima. Työikäisiä 16–60-vuotiaita kuoli jo vuonna 1808 yhtä paljon kuin edellisenä vuonna pitäjässä oli ollut kuolleita yhteensä. Ikäryhmän kuolleisuus kolminkertaistui, vaikka kuolleisuus oli jo ennen sotaa koholla pahojen katojen vuoksi. Vielä 1809 työikäisten kuolleisuus oli Iisalmessa tavanomaista korkeampi, yli 260 aikuista. Vuonna 1810 kuolleiden määrä oli pitäjässä verrattain pieni, mutta työikäisten osuus kuolleista pysyi edelleen suhteellisen korkeana, mikä selittynee katojen jatkumisella ja rauhanpaluun vaikeuksilla. Iisalmessa enimmillään (vuonna 1809) lähes joka toinen ja pienimmilläänkin (vuonna 1807) lähes joka kolmas kuolleista oli pitäjässä 16–60-vuotias. (KUVIO 15.) Työikäisten määrän äkillisellä vähenemisellä on varmasti ollut ainakin väliaikaisia vaikutuksia koti-

talouksien taloudelliseen resilienssiin työvoimaa vaativalla kaskialueella. Vastaavankaltaisia tuloksia on saatu Pohjois-Ruotsista, jossa työikäisten korkea sodanaikainen kuolleisuus vaikutti perheiden työvoiman saatavuuteen ja huoltosuhteeseen.⁶³⁴

KUVIO 15 Kuolleiden ikärakenne (%-osuus haudatuista) Iisalmessa 1807–1810.

Lähde: KA, IISA, kuolleiden ja haudattujen luettelot.

Sodanaikainen kohonnut kuolleisuus kosketti luonnollisesti myös vanhuk-
sia. Kuoleminen vanhuuteen tai vanhuuden heikkouteen oli yleinen kuolinsyy⁶³⁵,
mutta epidemioiden aikana tämä merkintä saattoi piilottaa todellisen kuolinsyyn.
Toki erilaisia tauteja ja oireita on kirjattu iäkkäidenkin ihmisten kuolinsyyksi. Yli
60-vuotiaina kuolleiden suhteellinen osuus ei kohonnut sotavuosina, vaikka lu-
kumääräisesti heitäkin kuoli sota-aikana enemmän. Molempina sotavuosina Ii-
salmessa kuoli enemmän yli 60-vuotiaita kuin alle vuoden vanhoja vauvoja, mikä
oli epätyypillistä 1800-luvun alussa. (KUVIO 15.) Tutkimusten perusteella ikäih-
misten pitkäikäisyyteen näyttää vahvasti vaikuttaneen asuminen puolison ja/ tai
aikuistuneiden lasten kanssa. Sota-ajan kuolleisuus hajotti useiden sukupolvien
kotitalouksia, mikä osaltaan huononsi vanhusväestön asemaa.⁶³⁶

Sodan aikana pitäjä tavallaan ”puhdistui” huonokuntoisista, sairaista ja
vanhuksista, joskin myös lukuisat vastustuskyvyttömät lapset ja nuoret ja elä-
mänsä voimissa olleet työikäiset menehtyivät. Iisalmessa kuolleisuus oli 1810
huomattavan pientä (vain runsaat parisataa henkeä), vaikka myös silloin oli paha
kato. Sotavuosien kurimuksista selviytyneet näyttävät kestäneen ankaria oloja
jatkossakin.⁶³⁷

⁶³⁴ Ericsson 2000, 342.

⁶³⁵ Vilkuna 1999, 43.

⁶³⁶ Tsuya, Nystedt et al. 2004, 427.

⁶³⁷ Tilanne oli vastaava esimerkiksi Kainuussa, ks. Keränen 1993, 55–56.

3.3.3.2 Kuolleiden sosiaalinen tausta

Kulkutaudit eivät erotelleet uhrejaan kovinkaan tarkasti sukupuolen ja iän perusteella, mutta varsinkin työikäisen väestön poikkeuksellisen korkea kuolleisuus vaikutti kotitalouksien resilienssiin välittömästi. Tämä puolestaan saa kysymään, miten kuolema kohteli sosioekonomiselta taustaltaan erilaisia kotitalouksia. Kuolleiden joukossa oli niin herrasväkeä kuin ruotuköyhiä ja kerjäläisiä, mutta vaikuttaa, että säätyläisiä kuoli kulkutauteihin suhteellisesti vähemmän⁶³⁸. Itsellisväestön, ruotuvaivaisten ja irtolaisten osuus on reilusti yli kymmenen prosenttia kuolleista Iisalmessa 1808. (KUVIO 16.) Epävakaat nälkävuodet lisäsivät heidän osuuttaan väestöstä. Huomionarvoista kuitenkin on, että heidän suhteellinen osuutensa oli vielä merkittävästi pienempi kuin myöhemmin 1800-luvulla.⁶³⁹

Kuolleisuuden kohdentumisessa eri sosiaaliryhmiin on selkeästi havaittavia eroja 1700–1800-lukujen Pohjolassa. Nuorimpina kuolivat sekä itsellisväestöön kuuluneet henkilöt että talonpoikaisperheiden jäsenet. Matalin kuolleisuus oli torppareilla, mitä on selitetty muun muassa torppien syrjäisellä sijainnilla ja tätä kautta kulkutautien tartuntariskien suhteellisella pienuudella. Itsellisväestön tilanne oli päinvastainen. Sesonkityöläisinä talosta toiseen kiertelijöinä itsellisväestö ja varsinkin irtolaiset, usein aliravittuina, altistuivat herkästi kulkutau- deille – ja samalla he levittivät tauteja mukanaan. Sota-aikana sotilaat tekivät sitä kuitenkin huomattavasti tehokkaammin. Kerjäläisillä ja tautien leviämällä ei ole todettu selvää yhteyttä. Kerjäläisiin suhtauduttiin ylipäänsä pidättyväisesti ja heitä pyrittiin välttämään. Heidät majoitettiin usein ulkorakennuksiin, saunoihin ja aittoihin. Yli puolet sotavuonna 1808 Iisalmessa kuolleista kuului talollisten perheisiin ja lähes viidennes torppareihin. Itsellisten, köyhien ja kerjäläisten osuus oli niin ikään huomattava: yhteensä 15 prosenttia.⁶⁴⁰ Palkollisten suhteellisen pieni osuus (muutama prosentti) kiinnittää huomiota. Palkolliset olivat usein nuoria, peruskunnoltaan työkykyisiä aikuisia. Kuolleisuus heidän keskuudessaan oli rauhanajan normaalivuosina suhteellisen pientä, mutta näyttää siltä, että he säästyivät myös sota-aikana poikkeuksellisen rajusti työikäisiin iskeneistä epidemioista. Herää myös kysymys, oliko palkollisia sota-aikaan aiempia vuosia vähemmän.⁶⁴¹ (KUVIO 16.)

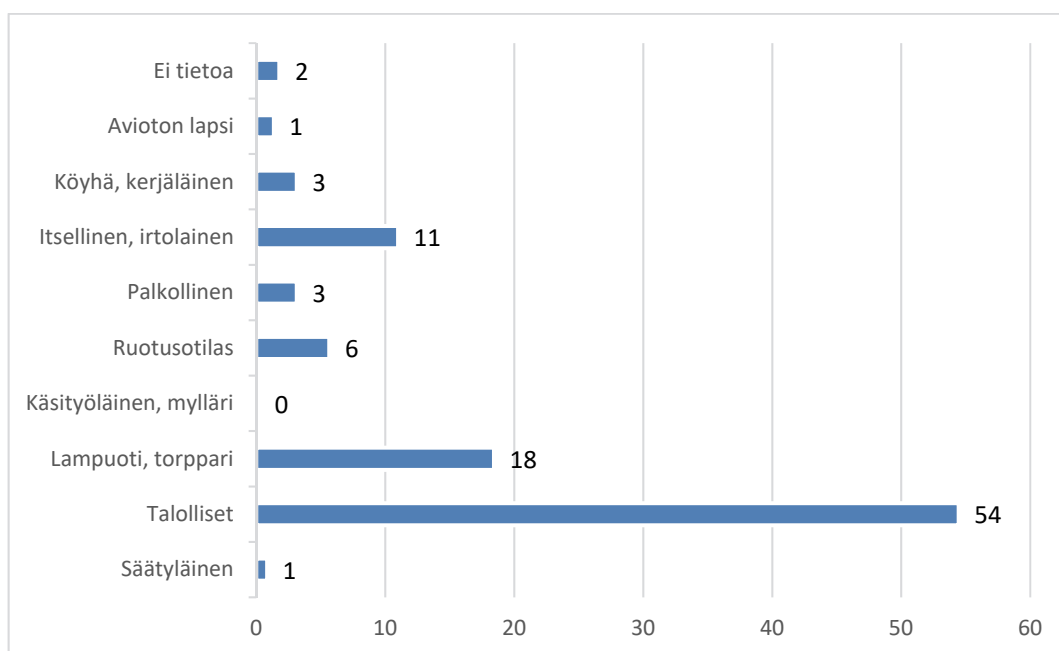
⁶³⁸ Tämän seikan tuo esiin myös Persson 2007 (1986), 252.

⁶³⁹ Voutilainen 2017, 109.

⁶⁴⁰ KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821 I F:3, vuosi 1808, TK 1455; Häkkinen 1993, 73.

⁶⁴¹ Bengtson 2002, 91, 91–94.

KUVIO 16 Vuonna 1808 Iisalmen pitäjässä kuolleiden sosiaalinen tausta (%-osuus kuolleista, n=955).

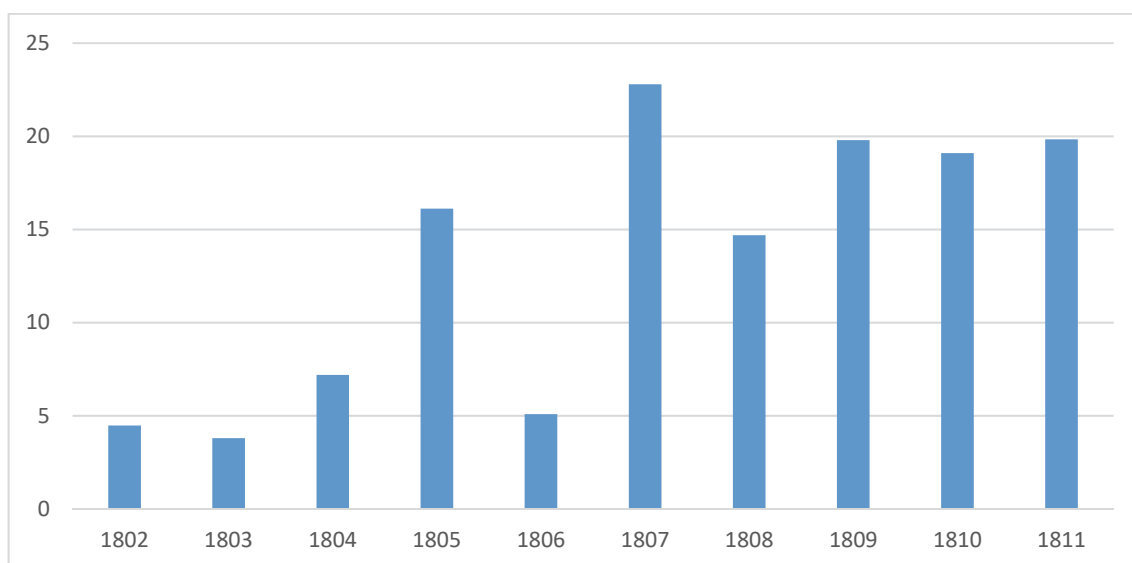

Lähde: KA, IISA, kuolleiden ja haudattujen luettelo.

Iisalmen kirkkoherra arvioi väestötauluissa 1802–1811, kuinka moni kuoli köyhänä (*Fattiga döde*).⁶⁴² Köyhiksi luokiteltujen iisalmelaisten vainajien lukumäärät vaihtelivat vuosittain 9–113. Kirkkoherra arvioi, että 1802–1804 köyhien osuus kuolleista oli 4–7 prosenttia. Vuonna 1805 köyhien osuus kohosi 16 prosenttiin, mutta oli jälleen seuraavana vuonna verrattain tavanomainen viisi prosenttia. Köyhien osalta 1807 vaikuttaa olleen pahin kuolonvuosi. Silloin heidän osuutensa oli peräti 23 prosenttia pitäjän kuolleista. Kerjäläiset ja muut köyhät kärsivät eniten ruoan puutteesta, mikä heikensi heidän vastustuskykyään. Ensimmäisenä sotavuonna, jolloin Iisalmen kuolleisuusluvut olivat huipussaan, oli köyhien osuus 15 prosenttia, mikä vastasi haudattujen luettelon merkintöjä. Köyhän itsellisväestön osuus pysyi suurena myös 1809–1811, jolloin jopa joka viides kuollut kuului kirkkoherran arvion mukaan pitäjän köyhimpään väestöosaan. Köyhiksi hän laski siis kerjäläisten ja vaivaiskassan köyhien lisäksi niin kutsutut loiset eli itsellisväestön, jolla ei ollut pysyvää asuntoa eikä työtä. (KUVIO 17.)

⁶⁴² Vuosilta 1800–1801 ja 1812–1815 tietoa ei ole saatavissa.

KUVIO 17 Köyhänä kuolleet (%-osuus kuolleista) Iisalmen väestötaulukojen 1802–1811 mu-
kaan.

Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukot.

4 SODAN KUORMITTAMIA KOTITALOUKSIA

4.1 Menetysten kasautuminen

Kuolleisuus ja aineellisen omaisuuden menetykset ovat keskeisiä resilienssiä alentavia tekijöitä. Sota-ajan menetykset kasautuivat tutkimuskylissä: merkittävä osa kotitalouksista kärsi sekä aineellisia että henkilömenetyksiä. Tutkimuskylät ovat havainnollinen esimerkki paikallisyhteisöistä, joissa taloudellinen resilienssi oli kovalla koetuksella. Sota-ajan menetykset näyttävät kasaantuneen myös sosiaalisesti. Sota ei koetellut paikallisyhteisön sosiaaliryhmiä tasa-arvoisesti, vaikka lähes jokaisen resilienssi oli varmasti tiukemmalla kuin rauhan vuosina. Kotitaloudet, jotka joutuivat sekä aineellisten että henkilömenetysten uhreiksi, kävivät varmasti tiukinta selviytymistaistelua. Näiden kahden kuormitustekijän vaikutuksia yksittäisiin perheisiin on mahdollista tarkastella ristiintaulukoimalla tutkimuskyläiden korvaustenhakijoiden aineellisten vahinkojen suuruus ja heidän perheensä lähipiirissä⁶⁴³ koetut kuolemantapaukset 1808–1809.

Ristiintaulukoinnin pohjalta hahmottuu neljä eri korvauksenhakijatyyppeä. Korvausta hakeneista kotitalouksista valtaosa, runsaat 70 prosenttia, oli kokenut yli 52 riksin vahingot ja liki 40 prosenttia oli menettänyt ainakin yhden läheisen omaisen. Merkittäviä aineellisia vahinkoja kokeneet, mutta läheistensä menetyksiltä säästyneet taloudet (TAULUKKO 30, ryhmä 2) muodostivat suhteellisesti suurimman ryhmän tutkimuskyläiden korvauksenhakijoista: liki 40 prosenttia. Toiseksi eniten korvauksenanojissa oli kotitalouksia, jotka olivat kokeneet sekä merkittäviä aineellisia että henkilömenetyksiä (TAULUKKO 30, ryhmä 4). Heidän osuutensa oli kolmannes. Vain vähäisiä aineellisia vahinkoja kärsineitä talouksia, joissa ei koettu läheisten kuolemantapauksia (TAULUKKO 30, ryhmä 1), oli noin viidennes korvauksenhakijoista. Alle 52 riksin aineellisia vahinkoja ilmoittaneita kotitalouksia, joissa ainakin yksi perheenjäsen kuoli sotavuosina (TAULUKKO 30, ryhmä 3), oli kaikkein vähiten. Näiden korvaustenhakijoiden

---

⁶⁴³ Korvauksenhakijan puolison, lasten tai vanhempien kuolema.

lisäksi tutkimuskylissä oli vielä havaittavissa ainakin kaksi muuta tapaa kohdata sota: koko perheen menehtyminen tai perhe ei kärsinyt lainkaan taloudellisista menetyksistä.

TAULUKKO 30 Tutkimuskylien korvaustenhakijoiden aineelliset menetykset (rajana 52 riksiä) ja lähipiirin kuolemantapaukset (rajana vähintään yksi vuonna 1808 kuollut lähiomainen) ristiintaulukoituna.

	Ei kuolleita lähipiirissä	Kuolemantapauksia lähipiirissä	Aineelliset vahingot yhteensä
Alle 100 seteliruplan vahingot	RYHMÄ 1: Ei merkittäviä menetyksiä 22 % (24 kpl)	RYHMÄ 3: Vähäiset aineelliset vahingot, kuolemantapauksia lähipiirissä 6 % (6 kpl)	29 % (30 kpl)
Yli 100 seteliruplan vahingot	RYHMÄ 2: Vain merkittäviä aineellisia vahinkoja 39 % (42 kpl)	RYHMÄ 4: Merkittävät aineelliset menetykset ja henkilömenetykset 33 % (35 kpl)	71 % (77 kpl)
Kuolemantapauksia	61 % (66 kpl)	39 % (41 kpl)	100 % (107 kpl)

Päälähteet: KA, SOTAVAH Caa:25–26; KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1808–1809; Savon ja Karjalan läänin, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi 1808–1809.

Kaiken kaikkiaan vähäisiä aineellisia vahinkoja kärsineitä perheitä (TAULUKKO 30, ryhmä 1 ja 3) oli alle kolmannes korvausta hakeneista. Tutkimuskylien kotitalouksista he muodostivat 16 prosenttia. Näyttää siis siltä, että sotavuosien aikainen kuolema oli kohdannut vain suhteellisen harvoja niistä kotitalouksista, jotka olivat kokeneet vähäiset, alle 52 riksin, sotavahingot. Tähän verrattain hyvin sodasta selvinneiden ryhmään kuului tutkimuskylässä pääosin tilatonta väestöä: lähinnä torppareita, itsellisiä, käsityöläisiä ja palkollisia. Kaikki tutkimuskylissä korvausta hakeneet palkolliset lukeutuivat tähän ryhmään, itsellisistä 80 prosenttia, käsityöläisistä 60 prosenttia, sotilaista kolmannes ja torppareista viidennes. (KUVIO 18.) Heidän menetyksensä olivat rahallisesti mitattuna pieniä eivätkä he olleet oikeutettuja korvauksiin, mutta sotilaiden aiheuttamat vahingot saattoivat olla suhteessa kotitalouden varallisuuteen hyvinkin merkittäviä. Esimerkiksi pappilan mailla asunut muurarimestari ja puuseppä Juho Friman (s. 1772) teetätti 22. joulukuuta 1808 korvausanomuksen, joka oli suuruudeltaan runsaat 21 riksiä. Hän oli menettänyt 10 riksin arvoiseksi arvioidut puuse-

päivälineensä, verkatakkinsa (*surtout*), saapas- ja sukkaparin sekä leiviskän jauhoja.⁶⁴⁴ Vaikka menetys oli rahalliselta arvoltaan pieni, käsityöläiselle työvälineiden menetys oli toimeentulon kannalta olennainen ja varmasti vaikeutti hänen elämäänsä, ainakin jonkin aikaa.

Taulukon 30 ja Kuvion 18 antamaan tilannekuvaan on kuitenkin suhtauduttava varauksella erityisesti itsellisten ja palkollisten osalta, koska ristiintaulukoinnissa perusjoukkona ovat olleet nimenomaan aineellisia menetyksiä kokeneet. Valtaosa itsellisistä ja palkollisista, joita pitäjässä oli paljon, ei tehnyt lainkaan korvausanomuksia, mikä puolestaan johtui pääosin siitä, ettei heidän vähäinen omaisuutensa lähtökohtaisesti ollut sotilaiden huollon kannalta merkityksellistä eivätkä sotavahingot näin ollen useinkaan kohdistuneet maaseudun työväestöön. Jos itsellinen tai palkollinen teki sotavahinkoluettelon, se oli suhteellisesti huomattavan pieni verrattuna maataomistavien tai vuokranneiden korvaushakemuksiin. Edellä esitetystä ristiintaulukoinnista ei voi siis päätellä, että tilaton väestö olisi selvinnyt keskimääräistä paremmin sodasta. Heistä monet näkivät nälkää ja olivat vailla toimeentuloa, ja heitä menehtyi sotavuosina kulkutauteihin. Tilaton väestö oli jo edeltävien katovuosien heikentämää ja sosiaalisesti herkästi haavoittuvaa: kyvyttömiä ylläpitämään, palauttamaan tai korvaamaan (menetettyä) toimentuloaan sekä varautumaan taloudellisiin vaikeuksiin tai välttämään heidän talouttaan uhkaavia olosuhteita.⁶⁴⁵

Vähäisiä aineellisia menetyksiä kokeneiden ryhmään kuuluneet talolliset asuivat yleensä hieman kauempana yleisistä kulkuväylistä, teistä ja vesireiteistä. Heidän kontaktinsa venäläisiin olivat satunnaisia. Tämän vuoksi he säästyivät sekä aineellisilta menetyksiltä että tautitartunnoilta paremmin kuin ne, jotka asuivat sotilaiden kulkureittien varrella ja joutuivat majoittamaan sotilaita. Aivan yksiselitteisesti etäisyys maantiestä ei kuitenkaan suojannut sodan kuormalta. Varsin isoja sotavahinkoja ja sodanaikaisia kuolemantapauksia on kirjattu myös kaukana Savon tiestä asuville kotitalouksille, kuten Ylemmäisen järven lähellä sijaitsevaan Huotarin Ropolaan (Huotari, Iisalmi 4), jonne on voinut eksyä esimerkiksi taistelun aikana paenneita venäläisiä sotilaita.⁶⁴⁶

Tutkimuskyläien kotitalouksista ne korvauksenhakijat, jotka olivat kärsineet merkittävät aineelliset menetykset mutta olivat säästyneet lähipiirin menetyksiltä, muodostivat runsaan viidenneksen (TAULUKKO 30, ryhmä 2). Ryhmän korvauksenhakijoissa oli torppariperheitä, säätyläisiä ja varakkaita talollisia. Aivan köyhimpiä yhteiskuntaryhmiä ei tähän ryhmään voinut käytännössä kuluakaan. Tutkimuskylissä korvausta hakeneista torppareista tässä ryhmässä oli

⁶⁴⁴ KA, SOTAVAH Caa:25, 1.4.1808 § 894 Johan Friman.

⁶⁴⁵ Voutilainen 2017, 206 ja Part III, Article 3, 3.

⁶⁴⁶ Isäntä Joonas Honkasen (s. 1767) talous oli seitsemänhenkinen helmikuussa 1808. Talouudessa eli kolme sukupolvea, joista isäntäpariskunta oli vielä hyvässä työiässä. Vaimon lisäksi Joonas Honkasella oli kolme alaikäistä lasta. Sotakesänä 1808 Joonas Honkasen perheeseen syntyi tyttövauva, joka sai nimekseen Anna-Liisa. Samassa talouudessa asuivat myös appivanhemmat Antti Ropoinen ja Kaisa Tuovinen, todennäköisesti syytinkisopimuksella. Joonaksen appi oli jo yli 60-vuotias, anoppi sairaaloinen. Appivanhemmat kuolivat maaliskuussa 1809 pitäjässä riehuneeseen kuumetautiin. Honkanen teki venäläisten aiheuttamista sotavahingoista hieman keskimääräistä pienemmän luettelon, jonka kokonaissumma oli 143 riksiä. KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 474 Joonas Honkanen.

liki puolet, talollisista alle neljännes ja itsellisistä ja käsityöläisistä joka viides. Tutkimuskylissä liki kaikki korvausta hakeneet säätyläiset kuuluivat tähän ryhmään, kuten toimitusvouti Johan Lindberg tai luutnantti Anders Bogislaus Winter⁶⁴⁷. (KUVIO 18.) Tutkimuskylien tilanteen perusteella vaikuttaa siltä, että erityisesti pitäjän säätyläiset välttyivät muita ryhmiä paremmin kulkutautien aiheuttamilta kuolemantapauksilta. Heidän sotamenetyksensä olivat useimmiten vain aineellisia. Valtaosa tutkimuskylien torpista sijaitsi Savon tien varrella ja keskeisellä sotatoimialueella, minkä vuoksi niistä niin monet kärsivät suhteellisen suurista aineellisista menetyksistä.

Esimerkki kotitaloudesta, joka kärsi keskimääräistä suuremmat aineelliset vahingot, mutta jossa ei ilmennyt kuolemantapauksia sodan aikana, on Sakari Räihän (s. 1762) isännöimä talo Ylemmäsillä (Iisalmi 4). Räihä teki korvausanomuksen 17. joulukuuta 1808. Kokonaissumma oli 352 riksiä. Vahingot olivat suuria, vaikka talo oli syrjässä Savon tiestä. Tosin Ylemmäisen kautta kulki tie Kiuruvedelle, ja järvi oli lähellä myös Porovettä. Monien venäläisten sotilaiden kerrottiin paenneen taistelun aikana Ylemmäisen suuntaan. Räihältä oli viety viisi tynnyrillistä viljaa, puoli tynnyriä harmaita herneitä, kahdeksan kappaa (valkoisia) herneitä, puoli tynnyriä puuvillansiemeniä, 30 kesäkuormaa heinää sekä olkia ja akanoita. Suolalihaa sotilaat olivat vieneet 12 leiviskää sekä lisäksi muun muassa viisi lammasta, sian ja yksitoista lehmää. Vuoden 1808 henkikirjassa Räihän talouteen kuului Riitta-vaimon ja neljän alle 15-vuotiaan lapsen lisäksi renki Matti ja piika Anna. Seuraavana vuonna renkiä ei enää ole, mutta Juho-poika oli jo yli 15-vuotias ja hänestä oli maksettava henkirahaa. Alaikäisiä lapsia oli kolme. Vuonna 1810 talous oli kasvanut: renkejä ja piikoja on molempia kaksi. Lisäksi taloudessa asui työhön kykenemätön jääkäri Matti Myhr.⁶⁴⁸

Raskaimmin sota koetteli niitä kotitalouksia, joissa aineellisten vahinkojen lisäksi ainakin yksi perheenjäsen kuoli. Kaksi viidesosaa tutkimuskylien korvauksenhakijoista kuului tällaiseen talouteen. (TAULUKKO 30.) He olivat pääasiassa talollisia ja torppareita. Sodan aiheuttamat menetykset kasautuivat sinne, mistä sotilaiden oli helppo saada tarvitsemansa: 1) kulkureittiensä varrelta (alueellinen keskittyminen) ja 2) niiltä, joilla oli omaisuutta (sosiaalinen keskittyminen). Mitä perusteellisemmin venäläiset hyödynsivät talojen ja torppien tarjoamia mahdollisuuksia saadakseen ruokaa, rehua, hevosia, vaatteita ja katon päänsä päälle, sitä varmemmin he tartuttivat perheenjäseniä tauteihin. Väkivalan uhreista ei ole jäänyt merkintöjä.

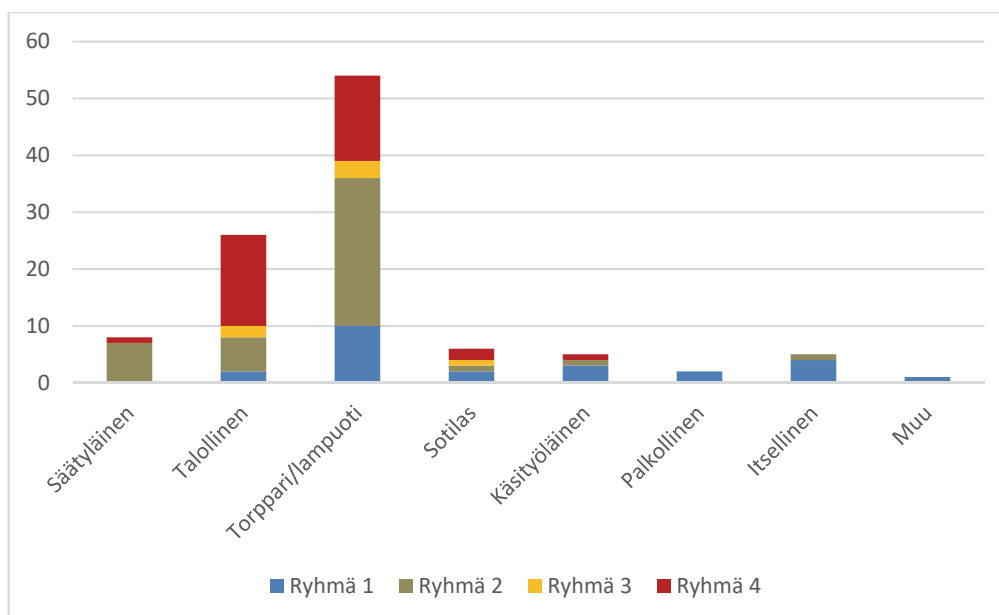
Joka kolmas korvausta hakeneista tutkimuskylien talouksista oli kokenut sekä merkittäviä (yli 52 riksin) aineellisia menetyksiä että ainakin yhden läheisen kuoleman sodan aikana. Tähän raskaiden sotakokemusten ryhmään (TAU-

⁶⁴⁷ KA, SOTAVAH Caa:25, 21.3.1809 § 138 Winter ja 30.3.1809 § 781 Lindberg.

⁶⁴⁸ KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 463 Räihä; KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon yllisen kk:n henkikirjoittajan arkisto, Hk 1806–1815, Iisalmi, Iisalmi 4. Räihältä oli viety myös rautaa puoli leiviskää. Lisäksi venäläiset olivat anastaneet kaksi kirvestä, kolme paria uusia pieksuja, lammasnahkaisen naisten turkin, jossa oli päällyks kamlotista. Naisväen puuvillatakkeja oli otettu kaksi. Lisäksi oli viety naisten kamlotittinen takki, raidallisia villahameita, puuvillaesiliinoja sekä nenäliinoja.

LUKKO 30, ryhmä 4) kuului 35 perhettä. He olivat pääasiassa talollisia ja torppareita. Tutkimuskylien talollisista korvauksenhakijoista kuului yli kolme viidesosaa tähän eniten kärsineiden ryhmään, sotilaista kolmannes, torppareista vajaa kolmannes, käsityöläisistä joka viides ja säätyläisistä runsas kymmenesosa. Sosiaaliryhmittäinen tarkastelu on tiivistetty kuvioon 18. Säätyläisistä valtaosa kuului ryhmään, jossa oli kärsitty ainoastaan aineellisia vahinkoja. Talollisista useimmat olivat kokeneet sekä merkittäviä aineellisia vahinkoja että lähiomaisten menetyksiä. Torppareista lähes puolet oli kokenut ainoastaan aineellisia vahinkoja. On kuitenkin huomattava, että sekä talolliset että torpparit luettelivat suuria aineellisia menetyksiä ja huomattavalta osalta näistä talouksista oli kuollut vähintään yksi perheenjäsen. Sotilaita oli suhteellisen vähän, ja he olivat kokeneet monen tyyppisiä sotavahinkoja. Palkollisten ja itsellisten menetykset olivat tutkimuskylien osalta vain aineellisia.

KUVIO 18 Tutkimuskylien sotamenetysten tyypittely sosiaaliryhmittäin (korvausanomusten lkm).

Lähteet: KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot; KA, Pien-Savon tk, varsinaisasiain pkt 1809; Savon ylinen kk, hk, Iisalmi. Ryhmä 1= alle 52 rixsin aineelliset menetykset, ei henkilömenetyksiä; Ryhmä 2= yli 52 rixsin aineelliset menetykset, ei henkilömenetyksiä; Ryhmä 3= alle 52 rixsin aineelliset menetykset ja henkilömenetyksiä; Ryhmä 4= yli 52 rixsin aineelliset menetykset ja henkilömenetyksiä.

Tutkimuskylien korvauksenhakijoista oli 71 prosenttia miehiä ja 29 prosenttia naisia. Joukossa oli todella traagisia perhekohtaloita. Naisten suuri määrä kertoo myös poikkeusoloista ja tarkkaan ottaen siitä, että he olivat leskiä tai heidän miehensä oli sairaana, sodassa tai kadonnut. Vain tällaisissa tilanteissa naiset saattoivat laadituttaa korvausanomusasiakirjan ja verifioida vahingot käräjillä. Perheestään ja kotitaloutensa tuottavuudesta vastanneet naiset olivat aktiivisesti

hakemassa taloudellisia korvauksia sotavahingoista. Samalla kun lesket ja kadonneiden sotilaiden puoliset olivat kokeneet raskaita menetyksiä, heidän mahdollisuutensa vaikuttaa kotitaloutensa tilanteeseen paranivat.⁶⁴⁹

Tässä luvussa keskityn analysoimaan niitä kotitalouksia, jotka kokivat huomattavimmat aineelliset menetykset. Iisalmen pitäjässä käsiteltiin käräjillä yhteensä 53 korvausanomusta, joissa oli lueteltu yli 520 rixsin sotavahingot. Sonkajärveläistä Paavo Kettusta ja Vehmasjärven kylään kuuluneita talollisia Niilo Kärkkäistä ja Heikki Kumpulaista lukuun ottamatta kaikki muut olivat tienvarsiylien asukkaita. Kärkkäinen ja Kumpulainen omistivat tilan Poroveden rannalta Niiralanniemestä, joka oli keskeisen vesireitin varrella. Valtaosa eli lähes 75 prosenttia suurimpien aineellisten vahinkojen kärsijöistä oli talonpoikaissäättyyn kuuluvia: viisi lautamiestä, neljä kestikievarin isäntää, yksi postitalonpoika ja 29 talollista. Säätyläisiä oli seitsemän, käsityöläisiä yksi ja torppareita kuusi, joista yksi oli ruotusotilas. (TAULUKKO 31.)

Huomattava osa yli 520 vahingon kärsijöistä oli pitäjän säätyläistöä: kappalainen Erik Walldén Vieremän Kyrönniemestä, insinööri Zidénin leski Kilpisaaressa, maanmittari Karl Fredrik Boisman Pakaskylästä Ulmalasta, kapteeni Jakob Sahlstein Valkeiskylän Kumpumäestä, ruukinomistaja Lars Dahlström Salahmilta, nimismies Anders Winter Paloilta ja sotakamreeri Lagus Paloisten Tähtiniemestä. Heistä valtaosa oli osallistunut keväällä 1808 talonpoikaiskahakoihin. Myös Tukholmasta 1768 Iisalmeen muuttanut entinen pitäjänräättäli Mechelin, joka omisti Fredriksdalin kartanon, kuului suuria omaisuuden menetyksiä kokeneiden ryhmään. Kymmenesosa yli 520 rixsin vahingon kärsineistä oli pappilan torppareita. Suurimmat taloudelliset menetykset kärsineet voidaan jakaa viiteen ryhmään: 1) taistelualueen taloihin, 2) kestikievarihin ja postitaloihin, 3) pappilan torppareihin, 4) kevään 1808 talonpoikaiskahakoiden johtohenkilöihin ja 5) Iisalmen komppanian sotilaisiin. (LIITE 3.) Tässä pääluvussa 4 keskityn tutkimaan näitä ryhmiä, heidän sodanaikaisia kuormitustekijöitään ja kotitalouksiensa resilienssiä.

TAULUKKO 31 Iisalmen pitäjässä laaditut yli 520 rixsin sotakorvausanomukset (lkm) sosiaaliryhmän mukaan.

Korvauksenhakijan sosiaalinen asema	lkm	%-osuus
Säätyläinen	7	13
Lautamies	5	9
Kestikievari, postitalo	5	9
Muu talollinen, verotilanomistaja	29	55
Pitäjän käsityöläinen	1	2
Torppari	5	9
Ruotusotilas	1	2
Anomuksia yhteensä	53	100

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

⁶⁴⁹ Ailes 2018, 72–73, 169–170.

4.2 Talonpoikaississien kärsimät sotavahingot

Kostivatko venäläiset aseelliseen vastarintaan osallistuneille siviileille? Sotakorvausta hakeneiden joukossa oli useita venäläisvastaiseen aseelliseen vastarintaan osallistuneita siviilejä. Talonpoikaiseen kahakointiin ja sissitoimintaan osallistuneista iisalmelaisista tiedetään melko vähän. Esimerkiksi heidän lukumäärästään ei ole täsmällisiä arvioita. Nimeltä mainitut olivat vastarinnan keskeisiä hahmoja, kuten talollinen Erkki Ollikainen, jonka joukot liikkuivat keväällä 1808 aktiivisesti Iisalmen seudulla ja ahdistelivat venäläisiä ja ryöstivät heidän varastojaan. Iisalmelaisten talonpoikaissankariksi nostetun talollisen Erkki Ollikaisen nimi on tuttu useasta kirjallisesta lähteestä, mutta historiallisesti sankariksi hän on yllättävän tuntematon, myös paikallisesti. Erkki Ollikaisesta ei ole tiettävästi säilynyt sellaista kirjallista lähdettä, jossa hänet voitaisiin identifioida varmasti tiettyyn paikkaan ja sukuun. Iisalmen seurakunnan rippikirjoihin on merkitty Ollikkalan kylän Wanhatalo-nimiselle tilalle (Ollikkala 6) talollinen Erkki Eliaksenpoika Ollikainen (1772–1833) ja hänen vaimonsa Elina Korhonen (1773–1832), jota rippikirjassa luonnehdittiin heikkonäköiseksi. Heillä oli kuusi lasta. Myös Erkin veljellä Tapanilla (s. 1775) oli talollisen status. Veljesten perheet asuivat rippikirjan ja henkikirjan tietojen perusteella samaa taloutta tilalla.⁶⁵⁰

Vuosi 1808 koetteli Erkki Ollikaisen perhettä. Helmikuun 13. päivänä kuoli Erkki Ollikaisen isä Elias vesirokkoon 62-vuotiaana. Kymmenen päivää aikaisemmin perheeseen oli syntynyt kaksospojat. Heistä toinen, Tapani, kuoli toukuu-kuun 20. päivänä ”ilmoittamattomaan tautiin”. Erkki Ollikainen ei käynyt ehtoollisella 1808 lainkaan. Hän laaditutti sotavahinkokorvauksen keväällä 1809. Ollikainen kertoo venäläisten sotilaiden huoltokuljetuksen yhteydessä ryövänneen hänen kotinsa 20. päivä ”viime maaliskuuta”. (*kejserlige soldater sammansättade med ryska transport den 20. sistledne Martii undertecknad uti des hem vist från-röfvadt*). Väkivaltaa oli käytetty, tavaraa ryöstetty ja omaisuutta rikottu.⁶⁵¹ Ajankohta täsmää hyvin kevättalveen 1808, jolloin Ruotsin armeijan joukot olivat muutamaa päivää aiemmin vetäytyneet talvitietä pitkin Ollikaisten Vanhan talon ohi pohjoiseen ja venäläiset olivat heitä sitten seuranneet, tosin melko vähälukuisina.

Ollikaisen kotoa venäläiset olivat ”ryövänneet” omaisuutta lähes 50 rixsin arvosta. Luettelo osoittaa, että venäläiset sotilaat olivat tehneet ilkivaltaa muun muassa rikkomalla uuden kammarin ovesa olleen lukon ja pihapiirissä olleita kalarysiä. He olivat ottaneet mukaansa lehmän, sängynpeiton, villahameen, mustia silkkiliinoja, puuvillalankaa, pellavaliinoja, nahkasaappaita, lapasia ja sukkiä. Talollinen Erkki Ollikainen totesi, että lähtiessään nämä pahantekijät (*illgerningsman*) olivat jättäneet pöydälle 36 killinkiä, vajaan rixsin. (TAULUKKO

⁶⁵⁰ KA, IISA, Rippikirja 1805–1815, I Aa:9, Ollikkala 6; Iisalmen pitäjänkarjatta 1755–1757; KA, Savon ylinen kk, Iisalmen hk 1807–1811 Bba:7, Ollikkala 6.

⁶⁵¹ KA, IISA, Rippikirja 1805–1815 I Aa:9, Ollikkala 6; Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821, I F:3, 1808; Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821 I Ca:3, vuosi 1808; KA, SOTAVAH Caa:25, 1.4.1809 § 893 Tapani Ollikainen ja § 895 Erkki Ollikainen. Vahinkojen ajankohta: ”under den 20. sistledne marti”.

32.) Voi olla, että ryöstö ja siihen liittyneet tapahtumat motivoivat Erkki Ollikaisen toiminnan.

Erkki Ollikaisen anomus oli alle alimman korvauksenalaisen rajan, joten hän ei saanut minkäänlaista hyvitystä kärsimistään sotavahingoista. Sen sijaan hänen veljensä laadittama anomus oli reilusti yli pitäjän keskimääräisen sotavahinkoluettelon, yli 350 riksiä. (TAULUKKO 32.) Sodan jälkeen pitäjänkokouksissa on useita mainintoja talollisesta nimeltä Erkki Ollikainen. (Ks. luku 5.3.3.) Hän kuului selvästi pitäjän vaikutusvaltaisimpiin talonpoikiin. Vuoden 1815 henkikirjassa Wanhataloon on merkitty myös kestikievari. Sodan jälkeen Erkki Ollikaista ei ollut tarkoituksenmukaista nostaa talonpoikaisjoukkojen johtajana, venäläisen vastarinnan johtohahmona, päinvastoin. Tämä voi olla syy, miksei hänestä ole säilynyt paikallisia tarinoita. Sodan jälkeen Erkki Ollikainen säilytti asemansa ja toimi aktiivisesti pitäjän asioiden eteenpäinviemiseksi.

Erkki Ollikaisen lisäksi 1800-luvun kirjallisuudessa ja sanomalehdistössä mainitaan nimeltä kolme muuta talonpoikaiseen vastarintaan osallistunutta rahvaanmiestä: lautamies Juho Jäntti (Jentti, Genti), lautamies Risto Ruotsalainen ja talollinen Risto Honkanen (Hokkanen).⁶⁵² Vuoden 1808 tuomiokirjojen mukaan lautamies Jäntti on Juho Jäntti (s. 1760) Taipaleen kylästä Pielaveden kappeliseurakunnasta, jonka rippikirjoista ja Iisalmen pitäjän henkikirjoista hän löytyy Taipal nro 2:n omistajana. Iisalmen pitäjän hakemusten joukossa ei ole korvausanomusta Juho Jäntiltä.⁶⁵³ Lautamies Risto Ruotsalainen (1763–1837) oli Taipaleen tilan omistaja Nerkoolta. Talo sijaitsi aivan Savon maantien varrella, kapealla Kirmanjärven ja Nerkoonselän välisellä kannaksella. Huomionarvoista on, että Risto Ruotsalainen sai sodan jälkeen herastuomarin arvon (vuosien 1816–1826 aikana), joten hän vahvasti asemaansa paikallisesti sodan jälkeen, vaikka oli osallistunutkin keväisiin talonpoikaiskahakoihin. Lautamies Juho Jäntti puolestaan toimi kirkon kuudennusmiehenä 1824–1837.⁶⁵⁴

Kaikki nimeltä mainitut iisalmelaiset rahvaanmiehet, jotka osallistuivat kahakoihin, olivat verrattain hyvässä asemassa olevia yhteisössään. Saman tyyppinen tilanne oli Pohjois-Karjalassa: sissipäällikkö Olli Tiaisen kotitausta oli sikäläisittäin vauras talonpoikaisperhe.⁶⁵⁵ Risto Ruotsalainen, Risto Honkanen ja Erkki Ollikainen veljineen tekivät myös sotakorvausanomuksen. (TAULUKKO 32.)

⁶⁵² Montgomery 1842, 141; Kaksoiset. Kuvaelma vuotten 1808 ja 1809 sodasta. Matin matka Kuopioon. (lisää 19 nro:oon). Oulun Wiikko-Sanomien 16.6.1860, nro 24; Suomen sota 1808–09. Suometar 17.9.1858 nro 37. sivu 2. Luku X. Sandels hävittää viholliset Savosta; Persson 2007 (1986), 111–112.

⁶⁵³ KA, SOTAVAH Caa:26; Pielaveden srk, rippikirjat 1802–1812, I Aa:8, Iisalmi, Taipale 2; KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylisen kk:n henkikirjoittajan arkisto, Hk 1805–1811, Bba 6-7; Henkikirjasarja, Kuopion läänin hk 1809–1915, K1–K7.

⁶⁵⁴ Pielaveden seurakunta, Rippikirjat 1824–1834 I Aa:12, Iisalmi, Taipal 2 ja 1835–1845 Aa:16, Iisalmi, Taipal 6 (förre 2).

⁶⁵⁵ Partanen 2009, 99.

TAULUKKO 32 Vastarintaan osallistuneiden talollisten ja torppareiden korvaushakemuksia.

Korvauksenhakija	Sosiaalinen asema	Kylä	Vahinkojen suuruus riksiä	Käräjäkäsitteily	Korvauspäätös
Risto Ruotsalainen	lautamies	Nerkoo 4	1 619	30.3.1809 § 782	1.9.1812
Risto Honkanen	torppari	pappila	479	30.3.1809 § 875	1.9.1812
Erkki Eliaksenpoika Ollikainen	talollinen	Ollikkala	49	1.4.1809 § 895	alle 52 riksiä
Tapani Eliaksenpoika Ollikainen	talollinen (Erkki Ollikaisen veli)	Ollikkala 6	355	23.3.1809 § 323	1.9.1812

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

Risto Ruotsalaisen ja Risto Honkasen sotavahingot olivat nimeltä tiedetyistä talonpoikaissisistä suurimmat. Ruotsalaisen korvausanomus ylitti korvauksenalaisen 520 rixin ylärajan moninkertaisesti. Taipale kuului pitäjän vauraisiin taloihin, ja lautamies Ruotsalaisen talouteen kuului ensimmäisenä sota-vuonna yhteensä 12 henkeä: pariskunnalla oli kahdeksan lasta ja kaksi renkiä. Molemmat palkolliset kuolivat marras-joulukuussa 1808 kuumeeseen, muut talouden jäsenet selvisivät hengissä sotavuosista. Pääosa Risto Ruotsalaisen ilmoittamista menetyksistä oli viljaa, heiniä, olkia ja akanoita. Häneltä oli anastettu myös runsaasti monenlaista karjaa. Menetysten joukossa oli kulkuneuvoja: vene ja kärryjä. Lisäksi vahinkoluettelossa mainitaan muun muassa rikottu iso nuotta, peltoaura, kirveitä, ketunraudat sekä huomattavan arvokkaita (30 riksiä) sepän- ja puusepän työkaluja. Aineelliset vahingot kohdistuivat siis monella tapaa Ruotsalaisen toimeentuloon. Venäläiset sotilaat olivat tehneet myös ilkivaltaa, sillä useita rakennuksia ja ovia oli rikottu. Kaiken kaikkiaan tuhot ja menetykset olivat 1 619 riksiä. Ruotsalaisen ilmoituksen mukaan venäläiset olivat maksaneet tästä 36 hopearuplaa ja 22 seteliruplaa sekä yhden ruplan kolikoina eli noin 69 riksiä.⁶⁵⁶

Tutshkov käski 12. lokakuuta 1808 Dolgorukia huolehtimaan siitä, että kapinallinen talonpoika Risto Honkanen pidätettäisiin ja toimitettaisiin vartioituna Tutshkovin luo Ulmalaan, jossa tämän päämaja tuolloin sijaitsi. Käslyn mukaan Honkanen asui "aselepolinjan tällä puolella" eli kirkolta etelään. Venäläisten asiakirjoista ilmenee, että Honkanen asuu Iisalmen kylässä. Kenraalimajuri Aleksejev raportoi Paloisilta runsaan viikon etsintöjen jälkeen Dolgorukille, että Risto Honkanen (Hangainen) ei ollut kotonaan, vaan asui koko taloutensa kanssa 20 virstan (noin 21 kilometrin) päässä etujoukon olinpaikasta, joten hänen kiinni ottamisensa ei ollut mahdollista.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ KA, SOTAVAH Cc:a 25, 30.3.1809 § 782 (Ruotsalainen); KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815, I Aa:9 I, Nerkoo 4 (Taipale); KA, IISA, Lastenkirjat 1790–1826 I Ab:5, Nerkoo 4; KA, Savon ylinen kk, hk 1808, 1809.

⁶⁵⁷ Venäläinen virsta on noin 1067 metriä. RGVA, Pääesikunnan sotatieteellinen arkisto, Fond 846, opis 16, Osa 1, numero 3277, osasto 2, numero 1668. Tutshkov Dolgorukille

Vastarintaan osallistunut Risto Honkanen oli mitä todennäköisemmin pappilan torppari, ainakaan muita samannimisiä ei 1700-luvun loppupuolen ja 1800-luvun alkupuolen Iisalmen kylässä ole merkitty kirkonkirjoihin tai henkikirjoihin. Honkanen oli naimissa torpantytären Maria Kettusen (1783–1808) kanssa, jonka lapsuudenkoti sijaitsi aivan naapurissa⁶⁵⁸. Pariskunta asui torpassa numero 14. Heillä oli yksi lapsi, isänsä kaima Risto, joka oli syntynyt vuonna 1807. Taloudessa asuivat myös Riston vammaisen veli Samuli (1780–1811) ja 66-vuotias äiti Susanna Kaikkonen (s. 1742). Sota koetteli Risto Honkasen perhettä. Puolitoista-vuotias Risto-poika kuoli 23.5.1808 sen jälkeen, kun Ruotsin armeijan joukot olivat vallanneet keväällä takaisin Iisalmen ja jatkaneet edelleen Kuopioon. Kuolinsyy oli rokko. Maria Kettunen kuoli syksyllä 21.9.1808 punatautiin. Seuraavan vuoden henkikirjassa talouteen kuuluivat Riston lisäksi vajaakuntoinen Samuli-veli, vanha Susanna-äiti ja renki Aaro. Vuonna 1810 taloudessa ei ollut enää renkiäkään.

Venäläiset kohtelivat kaltoin pappilan torppaa numero 14. Risto Honkanen laaditutti 30.12.1808 listan sotavahingoista. Torpasta oli viety 16 tynnyriä viljaa, 15 mottia ruisolkia, 16 tynnyriä akanoita, 10 kappaa herneitä, 17 kesäkuormaa heinää ja viisi tynnyriä nauriita. Lisäksi anastettiin tupakkaa sekä peltoaura. Puuesineitä venäläiset ottivat arviolta neljän riksin arvosta. Sotilaille maistui puoli leiviskää sianlihaa. Heille kelpasivat vaatteet sekä hamppu, jota sotilaat yleisesti käyttivät huumaavana lääkkeenä. Torpan rakennukset kärsivät tuhoista, mikä todistaa ilkeimmistä. Venäläiset särkivät tai polttivat ladon, saunan, kuusi ovea ja kaksi lukkoa. Aidaksia meni polttopuiksi 500 syliä. Kaiken kaikkiaan Honkasen torpan tuhot arvioitiin lähes 480 riksin suuruisiksi.

Risto Honkanen selviytyi hengissä sotavuosista. Muutama vuosi sodan jälkeen hän meni uudelleen naimisiin sukevalaisen talonpojan lesken Liisa Tapanintytär Ryhäsen kanssa. Uuteen avioliittoon liittyen 9.3.1812 tehtiin syksyllä 1808 kuolleen Maria Kettusen perukirja⁶⁵⁹. Omaisuus muodostui lähinnä tämän myötäjäisistä. Pari vuotta häiden jälkeen, elokuussa 1814 salama löi 30-vuotiaan Risto Honkasen kuoliaaksi. Leski Liisa Ryhänen meni vielä uudelleen naimisiin, minkä vuoksi Risto Honkasen kuolinpesästä pidettiin perunkirjoitus ja perinnönjako 1815.⁶⁶⁰ Perukirjan mukaan Honkasella oli omaisuutta runsaat 115 hopearuplaa. Hänellä oli kuparinen paloviinapannu ”hattuineen ja piippuineen”, kuparikattila sekä rautaisia patoja ja maataloustyökaluja, muun muassa pelto- ja kaskiaurat. Hevosia oli yksi ruuna. Karjan muodostivat kaksi punakirjavaa lehmää, Kuska-niminen hieho, vasikka, lammas ja kaksi sikaa. Risto Honkanen omisti kaksi työrekeä. Omaisuuden joukossa oli vanha lammasturkki, raudoitettu arkku, parkitsematonta lehmännahkaa, lampaannahkaa ja kangaspuut.

12.10.1808, sivu 43; RGVIA, Pääesikunnan sotatieteellinen arkisto, Fond 846, Opis 16, Osa 1, numero 4, osasto 2, numero 1668, Kenraalimajuri Aleksejevin raportti Paloisilta 13.10.1808 Dolgorukille, numero 4. Risto Honkasen torpan sijainti näkyy tämän tutkimuksen luvussa 4.7. esitetystä kartasta 9 (torppa merkitty numerolla 6).

⁶⁵⁸ Kettusen torpan sijainti selviää tämän tutkimuksen luvussa 4.7. esitetystä kartasta 9 (torppa merkitty numerolla 4).

⁶⁵⁹ KA, IISA, perukirjat 1811–1819 I Jee:2, 9.3.1812 Maria Kettunen.

⁶⁶⁰ KA, IISA, perukirjat 1811–1819 I Jee:2, 17.8.1815 (perukirjoitus pidetty 2.2.1815, perinnönjako 17.8.1815), Risto Honkanen.

Honkanen oli jopa paikallinen luotottaja, mikä oli harvinaista torpparille ja osoittaa toisaalta pappilan torppareiden suhteellisen hyvää taloudellista asemaa. Saatavia hänellä oli ensinnäkin lukkarin veljenpojalta Aaro Cojanderilta 37 ruplaa 50 kopeekkaa. Se oli lainattu ilman korkoa vuonna 1813 (*”utan ränta”*). Lisäksi viisi muuta paikallista henkilöä oli velkaa Risto Honkaselle. Saatavien arvo oli yhteensä 68 ruplaa. Velkoja Risto Honkasella ei ollut. Hän kuoli siis torppariksi varsin vauraana. Jos Risto Honkanen oli sotakertomuksissa mainittu kapinallinen, ei hän ainakaan sodan jälkeen ollut toiminnastaan millään lailla kärsinyt. Torppansa, peltonsa ja karjansa hän oli saanut ilmeisen hyvään kuntoon. Kaiken kaikkiaan iisalmelaiset nimeltä tunnetut talonpoikaississit saattoivat sodan jälkeen jatkaa elämäänsä entiseen malliin. He vähintään säilyttivät entisen yhteiskunnallisen asemansa, elleivät jopa edenneet urallaan ja saaneet lisää yhteisöllistä arvontoa.

4.3 Vastarintaan osallistuneiden säätyläisten menetykset

Iisalmelaisia säätyläisiä osallistui vuonna 1808 aktiivisesti venäläisvastaiseen vastarintaan aina vuodenvaihteeseen saakka. Heistä sotakorvausanomuksen laati seitsemän, mikä vastaa määrällisesti lähes kaikkia niitä johtohahmoja, joiden nimi ylipäätään mainitaan paikallisen vastarintaliikkeen yhteydessä eri lähteissä. Valtaosalla eli viidellä vastarintaan osallistuneella säätyläisellä vahinkojen arvo ylitti 600 valtionvelkariksiä. Suurimmat vahingot olivat kärsineet kapteeni Jakob Sahlsteinin talous Vieremän Kumpumäessä, maanmittari Boismanin kartano Pakaskylässä, ruukinomistaja Lars Dahlströmin Salahmin ruukkialue, insinööri Zidénin leski Kilpisaaren kartanossa ja vänrikki Anders Bogislaus Winterin koti Paloisilla. He olivat kaikki paikkakunnan vaurainta väestönosaa. Kapinalliset saivat korvauspäätöksensä 1812–1813, kuten useimmat muutkin. (TAULUKKO 33.)

Sotakorvausanomusten perusteella ei voi suoraan päätellä, että venäläisten aiheuttamat sotavahingot olisivat olleet kostotoimenpiteitä kapinallisia säätyläisiä vastaan. Kapteeni Sahlsteinin puolison tekemässä korvausanomuksessa puhutaan Kumpumäen tilalla marras-joulukuussa 1808 tapahtuneesta ryöstelystä ja tuhoamisesta (*plundrad och förstörd*). Maanmittarin leskirouva Anna Regina Zidén kertoo venäläisten vieneen omaisuutta pois väkivalloin ja ilman maksua (*med våld och utan betalning*). Vastarintaan osallistuneiden siviilien sotavahinkojen syyt eivät oleellisesti poikkea muista pitäjäläisten mainitsemista syistä.

Kevään 1808 talonpoikaishakakat vaikuttavat paikallisen säätyläistön organisoimilta. Pohjanmaan kaltaisia venäläisten kostotoimenpiteitä ei Iisalmessa ilmennyt, vaikka useimmat vastarinnan paikallisista keskushenkilöistä sai kokea venäläisten sotilaiden ilkivaltaa kotonaan ja heidän sotavahinkonsa ylittivät usein keskimääräisen vahinkojen suuruuden. Ei kuitenkaan voida väittää, että kapinalliset olisivat kärsineet poikkeuksellisen paljon Iisalmessa. Tosin kapteeni Sahlsteinin ja maanmittari Boismanin menetykset kuuluivat pitäjän suurimpiin. Maisteri Johan Niklas Gummerus kuoli vastarinnan aikana. Muut ”kapinalliset”

talttuivat sotavuoden 1808 aikana, ja sodan jälkeen he sopeutuivat uuteen esivaltaan. Tässä luvussa käsitellään tarkemmin venäläisvastaiseen toimintaan osallistuneiden säätyläisten sotavahinkoja ja tilannetta sodan jälkeen. Voidaan olettaa, että varakkailla perheillä oli ajan yhteiskunnassa yleensä suhteidensa ja asemansa ansiosta kestävä selviytymiskeinot toisin kuin vähävaraisilla, joiden oli hankalampi saada apua kriisin koetellessa muutakin yhteisöä.⁶⁶¹

TAULUKKO 33 Venäläisvastaiseen toimintaan osallistuneiden iisalmelaisten säätyläisten sotavahinkoluetteloita.

Korvauksenhakija	Sosiaalinen asema	Kylä	Vahingot riksiä	Kärjäkäsitely	Korvauspäätös
Hedvig Lovisa Orbinski (Jakob Sahlstein)	kapteenin rouva	Vieremä	2 102	20.11.180 § 138	1.9.1812
Karl Fredrik Boisman	maanmittari	Ulmala	1 863	1.4.1809 § 917	1.9.1812
Lars Dahlström	ruukinomistaja	Salahmi	688	29.11.1809 § 292	1.9.1812
Anna Regina Zidén (o.s. Grönström)	insinöörin leski	Kilpisaari	647	22.3.1809 § 206	6.11.1813
Anders Bogislaus Winter	vänrikki, nimismies	Paloinen	605	21.3.1809 § 138	1.9.1812
Adam Jaan	arrendaattori	Partala 2	337	30.3.1809 § 794	1.9.1812
Lovisa Jack (Johan Niklas Gummerus)	maisterin leski	Ulmala 10	326	30.3.1809 § 138	6.11.1813

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

4.3.1 Maisteri Johan Niklas Gummerus

Maisteri Johan Niklas Gummerus (1745–1808) osallistui talonpoikaiskahakkaan Iisalmen Valkeiskylässä 6. toukokuuta 1808. Hänen kerrotaan haavoittuneen sodan rauhattomuuksissa ja kuolleen muutamaa päivää myöhemmin. Seurakunnan haudattujen luettelossa kuolinpäiväksi on merkitty 10. toukokuuta ja kuolinsyiksi haavoittuminen. Kuollessaan maisteri Gummerus oli 63-vuotias.⁶⁶²

Johan Niklas Gummerus teki elämäntyönsä Kuopion triviaalikoulun ylempanä kollegana eikä hakeutunut pappisvirkaan, vaikka monet triviaalikoulun opettajat pyrkivät tuottoisempiin papin virkoihin. Åkersundin kartanonomistajana Gummerus ei ollut riippuvainen opettajantuloistaan. Vuoden 1800 varallisuusverotietojen perusteella maisteri Gummerus oli pitäjän varakkain henkilö

⁶⁶¹ Koskivirta 2017, 97–131; Paloheimo 2017, 224–253.

⁶⁶² Kotivuori 2005, 8495 Gummerus; KA, SE, TA, kmtk, Saap. asiakirjat Ed6, Iisalmen käräjäoikeuden pöytäkirjan ote 23.3.1809 § 285, saapunut kamaritoimituskuntaan 13.3.1813/Lovisa Jack.

heti kirkkoherra Johan Laguksen jälkeen. Omaisuuden puolustaminen saattoi olla hänelle yksi merkittävimmistä syistä ryhtyä venäläisvastaiseen taisteluun keväällä 1808.⁶⁶³

Vuoden 1808 alussa Gummerus opetti edelleen Kuopiossa⁶⁶⁴. Valtaosa oppilaista oli itäsuomalaisen sivistyneistön lapsia. Opetus oli ruotsinkielistä, mikä varallisuuden lisäksi rajoitti savolaisen talonpoikaisväestön mahdollisuuksia päästä opintielle.⁶⁶⁵ Maisteri Johan Niklas Gummeruksen pitkän opettajauran aikana Kuopion triviaalikoulua kävi useita iisalmelaisia oppilaita, jotka olivat lähes poikkeuksetta säätyläisperheistä ja joista monet olivat aktiivisia venäläisvastaisessa toiminnassa 1808. Väistämättä herää kysymys, oliko kollega Gummeruksella osuutta venäläisvastaisen vastarinnan kohottamiseen tai paremminkin, vahvistiko hänen ja triviaalikoulun antama opetus ylipäätään valmiutta nousta vastarintaan venäläistä valloittajaa vastaan.

Kuopiossa opiskeli esimerkiksi pielisjärveläisen tilanhoitaja Steniuksen poika Isak Stenius (s. 1784). Hän sai todistuksen Porvoota varten joulukuussa 1801. Steniuksesta tuli Pohjois-Karjalan talonpoikaisen sissiliikkeen johtohenkilöitä. Pielisjärveläinen Anders Bogislaus Winter (s. 1784) opiskeli koulussa 1801–02. Winter jatkoi triviaalikoulun jälkeen sotilasuralla ja toimi Suomen sodan aikaan vänrikkinä Iisalmissa ja osallistui kapteeni Sahlsteinin vapaaehtoiskomppanian toimintaan. Sodan jälkeen Winter jäi asumaan Iisalmeen ja toimi nimismiehenä. Steniuksen ja Winterin lisäksi vapaaehtoiskomppanian päällikön, kapteeni Jakob Johan Sahlsteinin poika Johan Adolf Sahlstein (s. 1793) kirjoittautui triviaalikouluun. Myös komissiomaanmittari Gustaf Adolf Zidénin (1759–1808) pojat Henrik Gustaf (s. 1793) ja Jacob Johan Zidén (s. 1797) ja maisteri Gummeruksen oma poika Henrik Gustaf (s. 1796) olivat triviaalikoulun oppilaita. He kirjoittautuivat sisään helmikuussa 1807.⁶⁶⁶

Johan Niklas Gummerus oli naimisissa Brita Lovisa Jackin⁶⁶⁷ kanssa (s. 1776), joka oli miestänsä noin kolmekymmentä vuotta nuorempi. Pojan Henrik Gustafin lisäksi perheessä oli neljä tytärtä: Helena Johanna (s. 1798), Lovisa Wilhelmina (as. 1801) sekä kaksoset Ulrika Charlotta ja Hedvig Carolina (s. 1807), joka kuoli Suomen sodan aikaan tammikuun 4. päivänä 1809. Hedvig Carolina ei ollut kulkautien uhri, vaan kuolinsyynä ilmoitettiin hammaskivut (*tandpl.*).

Johan Niklas Gummerus omisti Åkersundin kartanon (Ulmala 10, 1/8 manttaalia; 3/8 uutta manttaalia) ja 1/24 osa manttaalia Ulmala 6:sta. Vuoden 1800 varallisuusveroluettelon mukaan kiinteää omaisuutta oli 1 875 riksiä (1 250

⁶⁶³ RA, Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelse till Kungl Maj:t 1600t–1840, Förmögenhetsuppskattningen 1800–1803, Kuopio län, Idensalmi Sokn. Mikfofilm FR 78;

⁶⁶⁴ KA, Buxhoevdens siviilikanslia, Savon ja Karjalan läänistä saap. asiakirjat. Förtekning på betjeningen vid clericie och ecclesiastique staten i Borgå stift, såsom den samma befunnits vid början år 1808. 4.1.1808. (Digitaaliarkisto 83–84)

⁶⁶⁵ Wirilander 1974, 326.

⁶⁶⁶ Wirilander 1970. Sahlsteinin pojan vuonna 1805 alkaneet opinnot päättyivät traagisesti. Koulun matrikkelin mukaan Johan Adolf kuoli traagisesti vuonna 1807. Yksitoistavuotias Henrik Gustaf Gummerus jäi kotiin jo vuoden 1807 lopulla, mutta palasi sodan jälkeen vuonna 1809 ja uudelleen 1811. Hän sai todistuksen triviaalikoulusta vuonna 1814.

⁶⁶⁷ Brita Lovisa Jackiin vanhemmat olivat Savon ja Savonlinnan läänin jalkaväkirykmentin lippumies Gustaf Jack ja Sara Mechelin.

pankinriksiä) ja vuonna 1808 tehdyn perukirjan mukaan jonkin verran vähemmän 1 200 riksiä. Kartano sijaitsi noin kymmenen kilometriä Iisalmen kirkolta etelään Peltosalmen rantamaisemissa. (Ks. sijainti luku 1.7 Kartta 3.) Kartanoon kuului vuonna 1808 yhdeksän torppaa, mikä osaltaan osoittaa sen suuruutta. Kartanon rakennukset olivat hyväkuntoisia, pellot ja niityt hyvin hoidettuja. Kruunun uudistila Joutenpohja Lammasjärven kylästä oli ½ uutta manttaalia ja vielä ”heikosti” rakennettu. Peltoa oli seitsemän tynnyrinalaa ja niittyä noin 20 kesäkuormanalaa.⁶⁶⁸

Maisteri Johan Niklas Gummeruksen Suomen sodan aikainen omaisuus tunnetaan hyvin, sillä hänen kuolemansa jälkeen pidettiin perunkirjoitus maaliskuun 4. päivänä 1809.⁶⁶⁹ Gummeruksen varakkuutta osoittaa kiinteän omaisuuden lisäksi runsaat käteisvarat ja arvometallit. Kuolinpesässä oli käteistä 300 riksiä valtionvelkaseteleinä ja 60 venäläistä hopearuplaa, joka silloisen kurssin mukaan arvioitiin tekevän lähes 74 valtionvelkariksiä. Gummeruksen omaisuuteen kuului myös kuusi kultadukaattia. Yhteensä kultaa oli noin 20 riksin arvosta. Hopeaesineitä taloudesta löytyi yli 168 riksiä, muun muassa ruotsalainen hopeakello. Käteisen, kullan ja hopean osuus oli yhteensä noin 563 riksiä, noin kymmenesosa brutto-omaisuudesta. Gummeruksen käteisen ja jalometallien määrä ja osuus varallisuudesta olivat poikkeuksellisen suuria Iisalmen pitäjässä, jossa esimerkiksi talollisilla oli vain harvoin käteistä rahaa säästössä. Kupariesineissä mainitaan maisteri Gummeruksen omistaneen vielä noin 35 riksin arvosta kupariplootuja.

Peltosalmen kartanon porsliiniset, lasiset ja hopeiset astiastot ja monipuoliset talouksesineet viestivät yltäkylläisestä kartanoelämästä. Perukirjassa mainitut säätyläishuonekalut vahvistavat mielikuvaa vauraasta kartanosta. Sänkyvaatteita ja -tekstiilejä oli paljon. Maisteri Gummeruksella oli runsaasti säädynmukaista vaatetusta, kuten susiturkki, tummansininen kaprokki (takki), teräksenharmaa ja musta frakki, satiinisia ja silkkisiä liivejä, säämiskähousuja, vilttihatuja, saappaita ja sarkaisia ratsastushousuja.⁶⁷⁰

Kartanossa oli useita hevosia: 12-vuotinen tamma, 8-vuotias ruskea ruuna, 10-vuotinen musta ruuna ja varsa. Karjankoko oli paikallisittain suuri: kaksitoista lypsävää lehmää, kolme 2-vuotiasta hiehoa, kuusi lammasta ja kaksi puolen vuoden ikäistä porsasta. Hevosten ja karjan arvoksi merkittiin runsaat 129 riksiä. Maitotalouden merkityksestä viestivät perukirjassa luetellut 20 maitopunkkaa, kirnu, kolme maitosaavia, maitohinkit ja -pullot. Lisäksi kartanossa oli lukuisia sammioita, kaksi isoa kaljasaavia ja kuusi pienempää, pari taikinasaaavia, kuusi ämpäriä, useita juomatynnyreitä, leilejä, kalatynnyreitä, ja lekkereitä. Parkitsemattomia lehmän-, hevosen- ja hiehonnahkoja odotti hyötykäyttöä.

⁶⁶⁸ RA, Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelse till Kungl Maj:t 1600t-1840, Förmögenhetsuppskattningen 1800-1803, Kuopio län, Idensalmi Sokn. Mikfofilm FR 78; KA, Pien-Savon tk, Perukirjat 1762-1810 Ec:2, Iisalmi Ulmala 4.3.1809, Gummerus.

⁶⁶⁹ KA, Pien-Savon tk, Perukirjat 1762-1810 Ec:2, Iisalmi Ulmala 4.3.1809, Gummerus.

⁶⁷⁰ Wirilander 1974, 49.

Poroveden ja Nerכוןjärven välisen salmen rantamalla sijainneessa säätyläiskartanossa oli useita veneitä sekä nuottia ja rysiä. Perukirjoituksen aikaan keväällä 1809 talossa oli varastossa viljaa viisi tynnyriä ruista ja viisi tynnyriä ohraa, vaikka pitäjässä yleisesti oli puutetta ruoasta. Maatalouteen liittyviä rautaisia työkaluja kartanossa olivat esimerkiksi kolme peltoauraa. Kulkuneuvoja oli kaksivaljaiset ja yksivaljaiset vaunut, kuomureki ja useita pienempiä rekiä, kärryjä ja työrekiä. Perukirjan perusteella Peltosalmen kartanossa harjoitettiin edistyksellisesti maanviljelystä ja karjanhoitoa.

Maisteri Johan Niklas Gummerus oli varakkuutensa lisäksi pitäjän sivistyneimpiä miehiä. Hänellä oli harvinaisen suuri kirjasto, yhteensä 250 teosta. Kirjojen arvoksi laskettiin noin 92 riksiä, mikä oli enemmän kuin keskiverron kruunutilallisen tai torpparin varallisuuden arvo perukirjoissa. Gummeruksen kirjasto oli tavanomaista suurempi 1800-luvun alun säätyläiskodin kirjasto Suomessa.⁶⁷¹ Kirjasto osoitti omistajansa oppineisuutta ja perehtyneisyyttä länsimaiseen kirjalliseen kulttuuriin. Kirjat kertovat isännästä ja hänen aatemaailmastaan, mutta myös hänen asemastaan triviaalikoulun vanhempana kollegana.⁶⁷² Suuri osa 1700–1800-luvun vaihteen kirjallisuudesta levisi käännöksiä, mutta Gummeruksella oli monia alkuperäisteoksia.⁶⁷³ Perukirjassa maisteri Johan Niklas Gummeruksen kirjat oli ryhmitelty kielen mukaan. Hänellä oli heprean, kreikan- ja latinankielisiä, saksan-, ranskan-, ruotsin-, tanskan- ja suomenkielisiä kirjoja. Nimenomaan juuri latinantaito oli ominaista oppisäädylle. Antiikin kielet olivat jäämässä vain oppisäädyn lukeneisuuden näkyväiseksi tunnusmerkiksi, pappien ja koulumiesten yhteiseksi piirteeksi.⁶⁷⁴

Maisteri Johan Niklas Gummeruksella oli runsaasti uskonnollista kirjallisuutta ja oppikirjoja. Triviaalikoulussa käytetyt antiikin auktorit, kieliopit, leksikonit, historian- ja teologiankirjat sisältyivät hänen kirjastoonsa. Koulussa opiskeltiin uskontoa, siveysoppia, kirkkohistoriaa, dogmatiikkaa, symboliikkaa, sielutiedettä ja logiikkaa, latinaa, hepreaa ja kreikkaa.⁶⁷⁵ Gummeruksen suomenkieliset kirjat olivat raamattu, Ruotsin valtakunnan lakikirja, eläinten tautikirja, lyhykäinen katekismus ”Vänäjän” kielestä käännetty, neljä kappaletta abc-kirjoja sekä suomalainen virsikirja. Lisäalnessa syntyneenä ja asuneena hän todennäköisesti hallitsi suomen kielen.

Gummeruksen maallinen kirjallisuus keskittyi lääketieteeseen, antiikin ja Ruotsin historiaan ja oikeustieteeseen.⁶⁷⁶ Hän näyttää omaksuneen Turun Akatemiasa vallinneen hyödyn aikakauden ajatusmallit. Kirjastossa oli käytännönläheisiä maatalouteen liittyviä oppaita ja lääkärikirjoja, esimerkiksi Carl Wijnbladhin teos, jossa neuvottiin raaka-aineita säästävää rakennustapaa rahvaan rakennuksiin. Käytännönläheistä valistuskirjallisuutta olivat myös esimerkiksi vuodenkiertoon liittyvä *Bonde Practica*, 1756 ilmestynyt Carl Gustaf Boijen *Den*

⁶⁷¹ Laine 2008, 49–50.

⁶⁷² Parland-von Essen 2008; Ks. myös Ahokas 2008, 98–99.

⁶⁷³ af Forselles & Laine 2008, 8.

⁶⁷⁴ Wirilander 1974, 68–69.

⁶⁷⁵ Wirilander 1974, 316.

⁶⁷⁶ Oksala & Kaimio 1980, 176.

förfarna svenska landthushållaren ja Johan Braunerin maatalousoppaat. Gummeruksella oli peltojen viljelykseen ja eläinten hoitoon liittyviä oppaita, muun muassa Abelgårdin *Häst och Boskapas Läkaren* ja *Afhandling om Svin kreaturens skjötsel*. Puutarhanhoito-oppaita oli myös, esimerkiksi Heischerin *Trägårds Bok* ja Jörbinin *Svenska kök och Kryddgården*. Yksi tuon ajan yleisimpiä tietokirjoja oli 1760 ensi kerran ilmestynyt Johan Anders Dareliuksen *Socken Apothek*, joka oli tarkoitettu ”herrasväille ja niille, joilla on sekä kykyä että halua armeliaisuudesta auttaa köyhiä sairaita ympärillään”.⁶⁷⁷ Uudempaa lääketieteellistä tietoa edustivat W. B. Vilhelm Faxen *Läkare-bok för landtmannen* vuodelta 1792 ja Segerstedtin *Lärobok i Medicin*, jossa annettiin tietoja yleisimpien tautien oireista, hoidosta ja yksinkertaisimmista parannustavoista.

Maisteri Gummerus oli pitäjän merkittävimpiä lainanantajia ja tätäkin kautta hänelle oli kertynyt paljon paikallista valtaa. Kuolinpesän netto-omaisuus oli kaiken kaikkiaan 4 404 riksiä. Jouluaattona 1808 päivätyssä sotakorvaushakemuksessa⁶⁷⁸ maisterin leski Lovisa Gummerus kirjasi lyhyen, rahalliselta arvoltaan runsaan 326 riksin vahingot. ”Keisarillinen sotaväki” oli lokakuussa ottanut ilman maksua muun muassa neljä isoa venettä, kahdeksan lehmää sekä neljä sikaa. Lisäksi venäläiset olivat vieneet 12 tynnyriä ruista sekä kolme kesäkuormaa kuivanmaan (*hårdvalls*) heinää. Kartanon vahingot olivat keskimääräistä suuremmat, mutta venäläiset eivät olleet vahingoittaneet kapinallisen maisterin kuolinpesää mitenkään poikkeuksellisen paljon tai erityisen ilkeästi. Vahingot olivat kohdistuneet sotilaiden välttämättömiin tarpeisiin. Kartanossa ruokaa, rehua ja kulkuneuvoja oli varmasti tarjolla enemmän kuin tavallisen kansan mökeissä. Lesken pyytämä korvaus aineellisista vahingoista oli seitsemän prosenttia Gummeruksen netto-omaisuuden arvosta.

Lovisa Jackin elämä vaikeutui hänen miehensä kuoleman jälkeen. Leskirouva anoi vuonna 1809 lisäarmonvuotta itselleen ja neljälle alaikäiselle lapselleen. Senaatin talousosastolle pöytäkirjan mukaan Lovisa Jack kertoi kuolinpesän olevan varaton ja katovuoden ja sodan rauhattomuuksien aiheuttaneen paljon kärsimystä. Leskelle ei kuitenkaan myönnetty lisäarmonvuotta, koska hakemus oli liitteiltään puutteellinen, muun muassa perukirjaa ei ollut lähetetty hakemuksen mukana. Perukirjan mukaan kuolinpesä oli kaikkea muuta kuin varaton, mutta leski näyttää ajautuneen taloudellisiin vaikeuksiin miehensä kuoleman jälkeen.⁶⁷⁹

Lovisa Jack yritti löytää uuden aviomiehen. Rippikirjassa 1807–15 on merkintä, että Lovisa Jack on ripittäytynyt apupappi Birathille ja saanut synninpäästön. Syntyneitten luettelosta selviää, että Lovisa Jackille syntyi avioton lapsi 3. maaliskuuta 1812 eli liki neljä vuotta maisteri Gummeruksen kuoleman jälkeen. Vastasyntyneen tyttären isäksi on merkitty maisteri P. J. Sundström eli pastori Pehr Johan Sundström (1778–1819). Hänet haastettiin Iisalmen käräjäoikeuteen

⁶⁷⁷ Reinilä 1983, 141.

⁶⁷⁸ KA, SOTAVAH Caa:25. 30.3.1809 § 780 Gummerus.

⁶⁷⁹ KA, TA:n registraattorinkonttori, Talousosaston yhteisistunto- ja jaostopkt 1809 Ca:1, pöytäkirja 8.12.1809 § 2.

8.12.1813 vastaamaan leski Brita Lovisa Gummeruksen syytteeseen, jonka mukaan Sundström oli avioliittolupauksellaan vakuuttanut ja saanut leski Gummeruksen synnyttämään elävän tyttölapsen edellisen vuoden toukokuussa. (... *att under äktenskaplöfte hava hävdat och fått änkan Gummerus med ett av henne i maj månad förlidet år framfött och än levande flickebarn.*)⁶⁸⁰ Avioton tytär sai varsin erikoisen nimen: Zenobia Amatia, Palmyran naispuolisen hallitsijan (267–272) mukaan.

Säätyläisleskillä oli enemmän mahdollisuuksia vaikuttaa tilanteeseensa kuin maalaisrahvaaseen lukeutuvilla leskillä. Säätyläisnaiset olivat useimmiten luku- ja kirjoitustaitoisia. Heillä oli mahdollisuuksia puolustaa perheettään ja taloudellista tilannettaan esimerkiksi kirjoittamalla anomuksia ja kirjeitä vaikutusvaltaisille tahoille. Myös leskirouva Lovisa Jack kiirehti edustajansa välityksellä sotavahinkojen käsittelyä maaliskuussa 1813. Lain mukaan vaimon avio-oikeus oli kolmasosa pariskunnan omaisuudesta. Avio-oikeus koski kaikkea irtainta omaisuutta, mutta kiinteästä omaisuudesta vain sitä osaa, joka oli hankittu avioliiton aikana. Perintömaa ei ollut avio-oikeuden alaista. Perintömaan siirtämistä seuraavalle sukupolvelle hallitsivat tiukat säädökset, jotka suojasivat lasten, ennen kaikkea pojan, ja suvun oikeuksia. Lovisa Jack joutui luopumaan Peltosalmen kartanon emännyydestä. Säätyläisleskillä oli yleensä käytettävissään sukulais- ja ystävöverkostoja, jotka olivat valmiita auttamaan vaikeuksissa esimerkiksi myöntämällä lainaa tai ottamalla lesken alaikäisineen lapsineen luokseen asumaan. Maisterinleski Lovisa Jack muutti Kangasalle viiden tyttärensä sekä kälynsä Helena Catharina Gummeruksen kanssa rippikirjan mukaan jo vuonna 1814, mutta muuttotodistuksella vasta 2.11.1817. Kangasalla he asettuivat Liuksialaan Brita Lovisa Jackin veljen, maanmittaustirehtööri Gustaf Jakob Jackin (1756–1820) ilmeisen vauraaseen talouteen.⁶⁸¹

Maisteri Johan Niklas Gummerus kuoli sodan alkuvaiheessa, joten emme voi tietää, miten hän olisi toiminut sodan edetessä. Olisiko hän arvioinut useimpien säätyläisten lailla, että oli viisaampaa siirtyä rauhanomaisesti venäläisen hallinnon alaisuuteen vai olisiko hän jatkanut taisteluaan Ruotsin armeijan puolella loppuun saakka? Kansantarinoissa ei ole säilynyt kuin vähäisiä mainintoja maisteri Johan Niklas Gummeruksesta. Häntä ei aikanaan nostettu samanlaiseksi ruotsalaiseksi isänmaalliseksi sankariksi kuin talollista Erkki Ollikaista. Gummeruksen toiminnan esiintuominen ei sopinut myöskään venäläisten rauhoittamispolitiikkaan.

⁶⁸⁰ Petander 1989, 154–155. Pehr Johan Sundström toimi Vaasan rykmentin pastorina kevästä 1808. Hän joutui Pulkkilassa sairauden heikentämänä ja ryöstettynä (*svagsjuk och plundrad*) vangiksi 15.11.1808. Hänen kerrotaan saapuneen vapautettuna Tukholmaan heinäkuussa 1811. Sundström työskenteli siellä suomalaisessa seurakunnassa kirkkoherran apulaisena 1812–1816. Hän toimi Länsipohjan rykmentin pastorina sodassa Norjaa vastaan 1814. Kotivuori 2005, nro 11584 Pehr Johan Sundström.

⁶⁸¹ KA, IISA, Rippikirjat 1807–1815, I Aa:10, Ulmala 10 Åkersund; Seurakuntaan muuttaneiden luettelot, 1810–1841, I Ba:2, poismuuttaneet 2.11.1817; KA, SE, TA, kmtk, saap. asiakirjat Ed6, Iisalmen käräjäoikeuden pöytäkirjan ote 23.3.1809 § 285, saapunut kamaritoimituskuntaan 13.3.1813; KA, Kangasalan seurakunta, Rippikirja 1815–1823, s. 245, Liuksiala; Ailes 2018, 134.

4.3.2 Maanmittari Karl Fredrik Boisman

Suomen sodan aikana venäläisvastaiseen toimintaan osallistuneet säätyläiset kytkeytyivät toisiinsa moninaisten sukulaisuussuhteiden kautta. Sukuverkostot olivat tiheitä. Esimerkiksi kevään 1808 ”talonpoikaiskahakoiden” keskeiset johdohahmot, maisteri Johan Niklas Gummerus ja maanmittari Karl Fredrik Boisman (1777–1833), olivat serkuksia. Maanmittari Boisman omisti Packasgårdin kartanon (Ulmala 2) Savon tien läheisyydessä Ulmalan kylässä. Laajat isojako- ja verollepanotoimitukset tarjosivat maanmittareille pitäjässä runsaasti työtä ja tuloja 1800-luvun alussa, jolloin Boisman oli palannut paikkakunnalle. Hän oli mennyt 1801 naimisiin Laukaan kirkkoherran tyttären Johanna Lovisa Borgstedtin kanssa.⁶⁸²

Karl Fredrik Boisman palveli Suomen sodassa vänrikkinä ja toimitti kenttämittauksia. Hän kuului Iisalmen pitäjän hyväpalkkaiseihin virkamiehiin. Vänrikin vuosipalkka oli vuoden 1808 verohinnoin arvoituna keskimäärin noin 170 riksiä ja maanmittarin ehkä noin 250 riksiä.⁶⁸³ Keväällä 1808 hän oli mukana värväämässä talonpoikia vastarintaan venäläisiä vastaan yhdessä Johan Niklas Gummeruksen ja tätinsä miehen, kapteeni Sahlsteinin kanssa. Boisman haavoittui Valkeamäen kahakassa 6.5.1808. Hänen kerrotaan jatkaneen haavoittuneenakin talonpoikaisjoukoissa. Aikalaisten kertomuksissa on useita mainintoja maanmittari Boismanin urhoollisesta toiminnasta. Montgomeryn mukaan haavoittunut maanmittari Boisman antoi paikallisena tarvittavia tietoja ja osallistui kahakkaan sapeli kädessään (*med sabeln i hand*).⁶⁸⁴ Burman korosti muistelmissaan, että paikallisten luotettavilla tiedoilla vihollisen vahvuudesta, liikkeistä ja asemista oli erittäin tärkeä merkitys Taipaleen 10.5.1808 operaation onnistumiselle.⁶⁸⁵ Boismanin kerrotaan olleen mukana Paloisvirran linnoittamisessa heinäkuussa 1808.⁶⁸⁶ Hän toimi vielä syksyllä Ruotsin ja kuninkaan puolesta. Hän oli muun muassa paikallisena oppaana mukana neuvotteluissa, joita Sandelsin edustajat kävivät venäläisten kanssa aselepolinjasta lokakuun alussa (ks. luku 2.3.1). Venäläiset olivat tietoisia Boismanin toiminnasta. Kenraaliluutnantti Tutshkov välitti lokakuussa 1808 kenraaliadjutantti, ruhtinas Dolgorukille salaisen määräyk-

⁶⁸² Maisteri Johan Niklas Gummerus ja maanmittari Karl Fredrik Boisman olivat serkuksia. Luutnantti J. F. Boisman oli maanmittari Karl Fredrikin isä ja Johan Niklas Gummeruksen eno eli äidin Anna Helena Boismanin veli. Boismanin äiti Anna Lovisa Mollerus oli seurakunnan kappalaisena toimineen Abraham Molleruksen (k. 1764) tytär. Äidin sisko Gustafva Elisabeth Mollerus (1770–97) oli kapteeni Jakob Johan Sahlsteinin ensimmäinen vaimo. Kun Karl Fredrik Boismanin luutnantti-isä kuoli veneonnettomuudessa vuonna 1778, leskiäiti meni uusiin naimisiin tammikuussa 1782. Uusi puoliso oli varamaanmittari Anders Gustaf Strandberg (1755–1800), joka asui Packasgårdin kartanossa Ulmalassa. Maanmittari Karl Fredrik Boismanin vävy oli komissiomaanmittari Johan Olivier Sahlstein, joka oli luutnantti Jakob Johan Sahlsteinin poika. Karl Fredrik Boisman oli päässyt ylioppilaaksi 1795. Hän toimi varamaanmittarina vuodesta 1800. Tuolloin hänen isäpuolensa Anders Gustaf Stradberg kuoli, joten Karl Fredrik Boismanille avautui virka kotiseudullaan. Kotivuori 2005, nro 10932 ja nro 9116; Vaajakallio 1929, 41; Wirilander 1974, 219.

⁶⁸³ Kotivuori 2005, nro 10932 Boisman; Vaajakallio 1929, 41; Valta 2005, 64.

⁶⁸⁴ Montgomery 1842, 143.

⁶⁸⁵ Burman 1858, 19–22.

⁶⁸⁶ Salmetar 27.10.1910, ”Pikkupakinaa Paloisvirrasta”.

sen ylipäällikkö Buxhoevedeniltä. Sen mukaan Dolgorukin oli otettava kiinni salaisesti maanmittari Boisman, ”joka asuu Iisalmessa ja joka sattuu olemaan kapi-nallinen”. Hänet oli lähetettävä valvottuna Tutshkovin luo.⁶⁸⁷

Vuosien 1808–1809 henkikirjan mukaan maanmittarin taloudessa (Ulmala 2) asuivat pariskunnan lisäksi kolme alaikäistä lasta sekä viisi palkollista: kaksi Matti-nimistä renkiä, piiat Anna ja Inka sekä vielä renki Antti Ollikainen, joka oli palveluksesta eronnut sotilas (*afsk S*). Kansantarinoissa kerrotaan, että maanmittari Boisman osallistui Valkeismaen kahakkaan yhdessä renkinsä kanssa. Vuoden 1810 henkikirjassa Anttia ei enää mainita.⁶⁸⁸

Aprillipäivänä 1809 maanmittari Karl Fredrik Boisman laati luettelon omaisuudesta, jonka venäläiset olivat oleskelunsa aikana ottaneet ja tuhonneet (*från tagit samt förstördt*).⁶⁸⁹ Pääosa Boismanin vahingoista kohdistui viljaan ja heiniin. Taloudesta oli viety liki 20 tynnyrillistä viljaa eli vähintäänkin talouden tarvitsema vuotuinen viljamäärä. Lisäksi oli eritelty kymmenen tynnyriä ”englantilaisista kauraa”, kolme tynnyriä valkoisia herneitä ja kolme tynnyriä vehnää. Packasgårdin kartanosta oli otettu 15 tynnyriä perunoita, tynnyrillinen nauriita (*kåhl rötten*) ja kaksi leiviskää hamppua. Valkoiset herneet, vehnä, kaura ja perunat osoittavat omalta osaltaan Boismanin viljelysten edistyksellisyyttä. Läänin-kamreeri Hallin kuvauksen mukaan 1800-luvun alussa valkoista hennettä viljelivät vain säätyläiset, ja myös vehnä ja peruna olivat rahvaan keskuudessa harvinaisia viljelykasveja.⁶⁹⁰ Eniten Boismanilta oli anastettu heiniä: 4 000 leiviskää (34 000 kilogrammaa), kokonaisarvoltaan tuhat riksiä. Lisäksi venäläiset olivat ottaneet hevosilleen 14 kesäkuormaa olkia. Tällaiset määrät osoittavat Packasgårdin vaurautta.

Polttopuiksi venäläiset riuhtoivat 70 sylillistä aidaksia Boismanin peltojen reunoilta. He olivat vieneet Packasgårdista myös hyväkuntoisen hevosen (33 riksiä), kolme lehmää, kolme leiviskää voita ja kärryt sekä useita työrekiä. Venäläisille oli kelvannut työkaluja ja runsaasti erilaisia tekstiilejä ja huonekaluja. Uusi asuinrakennus (*boningsgård*) ja ilmeisesti ulkokuusi (*lunghus*) oli poltettu. Myös suuri nuotta luetteloitiin menetetyksi. Kaiken kaikkiaan Boisman arvioi vahinkojensa suuruudeksi runsaat 1 860 riksiä. Vaikka niistä suuri osa liittyi venäläisten joukkojen muonitukseen ja kuljetuksiin, Boismanin omaisuutta oli selvästi tuhottu ilkivalloin. Vuoden 1810 henkikirjassa talouden koko oli yhteensä yksitoista henkeä. Palkollisten määrä oli kasvanut yhdellä piialla, ja jälleenrakennus alkanut. Palkollisten nimien perusteella he olivat osin eri henkilöitä kuin edellisinä vuosina.

⁶⁸⁷ RGVIA, Pääesikunnan sotatieteellinen arkisto, Fond 846, opis 16, Osa 1, Osasto 2, hylly 3, numero 617. Tutshkovin kirje Dolgorukille 11.10.1808, sivu 39. Kirje oli kirjoitettu Ulmalassa ja päivätty 11. lokakuuta 1808 (venäläisen kalenterin mukaan).

⁶⁸⁸ Renki Antti Ollikainen ja karjakko Anna Kaisa Koistinen, molemmat Ulmalan kylästä, menivät tapaninpäivänä 1810 naimisiin. KA, IISA, Vihittyjen luettelot 1805–1821 I Eb:3, Vuosi 1810; Savon ylinen kk, hk 1808–1809.

⁶⁸⁹ KA, SOTAVAH Caa:25, 1.4.1809 § 917 Boisman.

⁶⁹⁰ Åbo Akademi, Suomen Talousseura, Sockenbeskrivningar D VII, Daniel Hall, Beskrifning öfver Öfre Savolax härad år 1800.

Suomen sodan aikaan maanmittari Karl Fredrik Boisman toimi Iisalmen seurakunnan kirkkoväärtinä. Hän vaikuttaa oleskelleen sota-aikana myös Viitasaarella, jonne hän oli vienyt Iisalmen kirkon tilikirjojakin. Vuoden 1811 piispan-tarkastuksen pöytäkirjassa mainittiin, ettei Boisman asunut enää paikkakunnalla.⁶⁹¹ Karl Fredrik Boisman yleni komissiomaanmittariksi 1816. Hän toimi Vaasan läänissä vuodesta 1819. Vuosina 1821–23 Boisman teki tilusvaihtoja valtakunnan rajalla pitkin Tornionjokea. Insinööri Boisman muutti Ulmalasta virallisesti 1823 Laukaaseen vaimonsa ja kahden tyttären kanssa. Maanmittaustirehtöörin arvonimi hänelle myönnettiin 1829. Boisman kuoli Laukaassa Karlvikin tilalla 1833.⁶⁹²

Maanmittari Karl Fredrik Boisman oli keskeisiä venäläisvastaisen liikehdinnän johtohahmoja Iisalmessa 1808 ja hänet oli etsintäkuulutettukin. Tästä huolimatta hän saattoi jatkaa elämäänsä normaalisti sodan jälkeen ja edetä urallaan. Boismanin osalta puolenvaihdos tapahtui suhteellisen myöhään, mutta viimeistään sodan jälkeen hän palveli jo täysin rinnoin uuden esivallan virkamiehenä.

4.3.3 Sahlsteinin vapaaehtoiskomppania

Suomen sodan alkaessa Iisalmen pitäjämäkasiinin hoitaja, eläköitynyt kapteeni Jakob Johan Sahlstein aktivoitui venäläisvastaiseen vastarintaan. Keväällä 1808 hän osallistui ainakin Valkeiskylän kahakan suunnitteluun. Kesällä Sahlstein alkoi koota vapaaehtoisjoukkoa Klingsporin käskyyn 28.6.1808 perustuen.⁶⁹³ Tuolloin Iisalmi oli Kuopion pitäjässä kulkevan rintamalinjan takana, mutta verrattain lähellä sotatapahtumia. Ruotsin armeijan kannalta oli tärkeää, että paikalliset olisivat edelleen valmiita puolustamaan kotiseutuaan venäläisiä vastaan. Rintamalinja Kuopion pitäjän Toivalasta ulottui pohjoiseen Maaningalle asti, josta oli vesiyhteys Iisalmen pitäjään. Maaningan ja Iisalmen Alapitkän kylän välillä oli myös kesätie.

Sandels vetosi 8. heinäkuuta 1808 maaninkalaisiin ja iisalmelaisiin. Hän kehotti paikallisia tarttumaan aseisiin venäläisiä vastaan, jotka saattaisivat edetä Maaningan kautta Iisalmen kirkonkylään tuhoamaan makasiinin sekä ryöstelemään. Sandels kehotti rahvasta kerääntymään aseineen Ruokovirrälle tai Vianolle tekemään vastarintaa ja estämään vihollisen etenemisen. Rahvaalle luvattiin muonaa ja ammustarvikkeita muutaman päivän päästä, mutta aluksi piti pärjätä omilla eväillä. Pehr Johan Collan luki kuulutuksen sekä 10. että 17. heinäkuuta 1808 Iisalmen kirkossa.⁶⁹⁴

Samoihin aikoihin Sahlstein kokosi komppaniaansa seudulla liikkuvia itsel-lis- ja irtolaismiehiä. Hän antoi 10. heinäkuuta päivätyt ja samana päivänä saar-

⁶⁹¹ KA, IISA, pitäjänkokousten pkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 28.5.1809; KA, IISA, Piispan-tarkastusten pkt 1811–1844 II Cd:3, pöytäkirja 1811.

⁶⁹² Kotivuori 2005, nro 10932; Vaajakallio 1929, 41.

⁶⁹³ KA, Suomen sota 1808–1809 kokoelma, Conradin kokoelma, III 8 b, Sandelsin kehotus Maaningan ja Iisalmen pitäjän asukkaille 8.7.1808.

⁶⁹⁴ KA, Suomen sota 1808–1809 kokoelma, Conradin kokoelma, III 8 b, Sandelsin kehotus Maaningan ja Iisalmen pitäjän asukkaille 8.7.1808.

nastuolista luetun kuulutuksen, jossa hän kehotti kylän vanhimpia, kuudennusmiehiä ja lautamiehiä – ja yleensäkin rehtejä ruotsalaisia [*sic!*] miehiä auttamaan ja avustamaan vapaaehtoiskomppanian kokoamisessa. Elokuun alkupuolella Sahlstein kuulutti, että jokainen joka toisi kirkonmäelle irtolaismiehiä sotapalvelukseen, saisi kahden riksin palkkion jokaisesta miehestä. Samassa yhteydessä Sahlstein kehotti pitäjäläiset tuomaan kaikki venäläiset ja ruotsalaiset kiväärit kirkonmuurille seuraavana tiistaina, muuten ne haettaisiin aseenhaltijan kotoa. Aseista oli jatkuvaa pulaa.⁶⁹⁵

Sahlsteinin komppanian miehet saivat pientä päivärahaa. Heitä tarvittiin linnoitustöissä ja partiotehtävissä. Savossa toimi myös toinen vapaaehtoiskomppania. Sen päällikkönä oli Sandelsin prikaatin varasotatuomari, kapteeni Paul Heintzius (1774–1848).⁶⁹⁶ Kapteeni Sahlsteinin ja Heintziuksen johtamia vapaaehtoisjoukkoja kutsuttiin virsujääkäreiksi, koska heillä oli kotikutoisia asuja ja puutteelliset varusteet.⁶⁹⁷ Sahlsteinin komppanian määrävahvuus oli 133 miestä. Sotilaskarkuruus oli suurta tilattomasta väestä kootussa miehistössä: joka viides karkasi. Karkaamiset ajoittuivat yhtä lukuun ottamatta marraskuun viimeiselle päivälle 1808, jolloin joukot olivat vaikeissa oloissa perääntymässä kohti Ruotsin puolta.⁶⁹⁸

Koljonvirran taistelun jälkeen kapteeni Jakob Johan Sahlstein vetäytyi muun armeijan mukana Tornioon, jossa vapaaehtoiskomppania yhdistyi Karjalan jääkäriin. Sahlstein kirjoitti luovuttaessaan komppaniansa 2. tammikuuta 1809, ettei hänen komppaniansa ollut saanut muita varusteita kuin ”34 rikkinäistä ryssän kivääriä” ja jatkoi: ”Ei mitään voit ja hihnoja, ei kuormastoa, ei vaatekappaleita eikä ampumavaroja, vaikka monesti on tilattu.”⁶⁹⁹ Muiden muassa iisalmelaiset kapteeni Sahlstein, vääpeli Adam Jaan ja lippumies Lars Fredrik Dahlström pyysivät eroa, ja luutnantti Elias Dahlström oli jo saanut luvan lähteä kotiin. Sahlsteinin komppaniassa oli jäljellä enää 28 miestä eli vajaa viidennes. Heistä sairaina Tornion Laivaniemessä oli seitsemän ja terveenä oli 21 miestä.⁷⁰⁰

Muonitus- ja majoitusvaikeuksien vuoksi Karjalan jääkäripataljoona sai käskyn lähteä 5. tammikuuta 1809 Alakainuuseen Ruotsin puolelle. Sieltä he jatkoivat 28. tammikuuta Råneån kirkolle, jossa he viipyivät 29.1.–12.2.1809. Sieltä Karjalan jääkärit jatkoivat Seletiin Löfångerin pitäjään, jonne saapuivat 25.2..

⁶⁹⁵ KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7, Sahlstein 7.8.1808; Pennanen 1978, 30.

⁶⁹⁶ KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7, Sahlstein 10.7.1808; Kilpeläinen 1926, 161; Pennanen 1982, 49; Pennanen 1978, 30.

⁶⁹⁷ Tämä käy ilmi muun muassa syyskuun 11. päivänä päivätyssä kuulutuksessa, jossa Sahlstein etsintäkuuluttaa vapaakomppanian sotamiehen numero 83 nimeltään Joh. Willig. Björniksi kutsuttu pohjalaismies oli karannut 9. syyskuuta Paloisilta todennäköisesti kotiseudulleen. Björn oli 11 korttelia ja 6 tuumaa pitkä (177,6 cm), 30-vuotias, ruskeatukkainen. Hänellä oli laihat rokonkasvot, terävä nenä ja mustat leikatut hiukset. Björn puhui Pohjanmaan murretta. Hän oli hintelä kasvultaan. Björn oli pukeutunut harmaaseen, lyhyeen valmarikankaiseen takkiin, lyhyisiin housuihin, harmaisiin sukkiin ja pieksuihin, joissa oli nauhasidos. Selässään hänellä oli pieni nahkalaukku. Sille, joka saisi miehen kiinni ja palauttaisi komppaniaan, luvattiin kahden riksin palkkio. KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:7, Sahlstein 11.9.1808.

⁶⁹⁸ Toivanen 2015, 25; Toivanen 2014, 42.

⁶⁹⁹ Kilpeläinen 1926, 162.

⁷⁰⁰ Kilpeläinen 1926, 162–163, 165.

Maaliskuun 7.–18. päivä jääkärit olivat Uumajan lähistöllä. Useimmat upseerit ottivat eronsa maaliskuun lopussa.⁷⁰¹

Sahlsteinin vapaaehtoiskomppaniaan kuului useita säätyläisiä upseereina: ruukinomistajat Elias ja Lars Dahlström Salahmilta, luutnantti ja ylioppilas Fabian Jakob Brunow (1786–1870), nimismies Anders Bogislaus Winter (1784–1816), kenttävääpeli Adam Johan Jaan (1760–1842) Partalasta, Kuopion triviaalikoulun 14-vuotias oppilas Gustaf Zidén (1794–1833) sekä 15-vuotias Savon jääkäreiden furiiri Johan Felix Fogman (1793–1878), joka oli haavoittunut sodan alkuvaiheessa Lappeenrannassa eikä voinut osallistua varsinaisiin sotatoimiin ennen kuin vuoden 1808 lopulla.⁷⁰²

Sahlsteinin komppanian upseerit olivat paikkakunnan vauraimmista kotitalouksista. Ruotsin Taalainmaalta Savoan isänsä Elias Dahlströmin (k. 1807) kanssa muuttaneet veljekset Elias (1767–1852) ja Lars Fredrik (1781–185) Dahlström kehittivät ruukkitoimintaa aluksi Nilsiässä ja perustivat vapaaherra Simon Johan Carpelanin kanssa yhteistyössä Salahmin harkkoruukin Iisalmen pitäjän pohjoisosaan. Raudanvalmistus alkoi Salahmilla ennen sotaa vuonna 1807. Elias Dahlström oli ensimmäinen luutnantti (*premierlöjtnant*) Sahlsteinin vapaakompaniassa. Kersantti Lars Fredrik Dahlström palveli Sahlsteinin komppaniassa lipumiehenä (*förare*). Molemmat pyysivät eroa tammikuussa 1809. Veljeksistä Lars Fredrik palasi Salahmille. Jo ennen virallista eroa ruukinomistaja laaditutti nimissään 29.11.1808 luettelon niistä vahingoista, joita venäläiset olivat Salahmilla aiheuttaneet. Vahinkojen kokonaisarvoksi arvioitiin 688 riksiä, mikä oli huomattavasti pitäjän keskimääräistä anomusta enemmän. Ruukki sijaitsi Savon tien varrella pitäjän pohjoisosassa. Salahmin tilalta oli tuhottu muun muassa kiinteää omaisuutta, viety viljaa, karjaa, kupariesineitä ja veneitä. Suomen sodan jälkeen Lars Fredrik Dahlström myi Salahmin ruukin maaherra Gustaf Aminoffille 1813 ja työskenteli sen jälkeen kruununnimismiehenä Nilsiässä.⁷⁰³

Sahlsteinin vapaaehtoiskomppaniassa palveli myös 15-vuotias Henrik Gustaf Zidén (1794–1833), joka oli maisteri Gummeruksen oppilaita. Henrik Gustafin isä, komissionimaanmittari Gustaf Adolf Zidén (1759–1808) omisti Ritoniemen kartanon Iisalmen Kilpisaassa. Äiti oli Anna Regina Grönström (1775–1851).⁷⁰⁴ Sodan alkaessa perheessä oli yksi tytär Sofia Juliaana (1795–1861) ja kolme poikaa: Henrik Gustafin lisäksi Jakob Johan (1797–1836) ja Anton Fredrik (1807–1808), joka menehtyi sotakeväänä kuumeseen vajaan vuoden ikäisenä. Kuolinpäiväksi on merkitty 3. toukokuuta. Samoihin aikoihin Iisalmissa oli talonpoikaiskahaikoita. Myös isä, 49-vuotias Gustaf Adolf Zidén kuoli kuumeseen muutamia päiviä myöhemmin 12. toukokuuta. Vuoden 1809 henkikirjassa Ritoniemen kartanon talouteen kuului kuusi henkilöä: leski Anna Regina Grönström (1774–1851),

⁷⁰¹ Kilpeläinen 1926, 167, 171–173.

⁷⁰² Tigerstedt 1908, s. 174–175, 205, 219; Kotivuori 2005, nro 11566; Fogmanista Oulun Wiikko-Sanomien 27.12.1873 ja Tapion 30.3.1878.

⁷⁰³ KA, SOTAVAH Caa:26, 29.11.1809 § 292 Dahlström; Kilpeläinen 1926, 219, 246; Tigerstedt 1908, 175.

⁷⁰⁴ Vaajakallio 1929; Kotivuori 2005, nro 9524 Gustaf Adolf Zidén.

kolme alaikäistä lasta sekä Pekka-renki ja Loviisa-piika.⁷⁰⁵ Joulun alla 1808 insinöörin leski Anna Zidén teki luettelon omaisuudesta, jonka hänen keisarillisen majesteettinsa sotilaat syksyllä Pohjanmaalle edetessään olivat ilman maksua ottaneet mukaansa Ritoniemestä. Luettelossa mainittujen vahinkojen kokonaisarvo oli vain 36 riksiä ja 16 killinkiä. Anna Zidén teki kuitenkin toisen luettelon tammikuun loppupuolella. Siinä kokonaissumma oli 614 riksiä.

Maanmittarin poika Henrik Gustaf Zidén selvisi sodasta hengissä ja sai eron armeijasta 2.1.1809 Torniossa. Sodan jälkeen hän veljensä tavoin jatkoi koulunkäyntiään triviaalikoulussa ja sai päättötodistuksen 1811. Henrik Gustaf Zidén jatkoi lukion kautta yliopistoon ja loi sääätynsä mukaisen, nousujohteisen uran suuriruhtinaskunnassa. Hän kuoli Vaasan kaupungin pormestarina vuonna 1833. Leskiäiti Anna Regina Grönström asui miehensä kuolemansakin jälkeen Kilpisaassa ja meni uudelleen naimisiin vasta parikymmentä vuotta myöhemmin, vuonna 1836, Hyrynsalmen kirkkoherran Johan Wegeliuksen (1772–1845) kanssa. Sodan jälkeen myös tytär Sophia (1794–1861) jäi asumaan Ritoniemeen eikä mennyt naimisiin.⁷⁰⁶

Pohjois-Karjalasta lähtöisin ollut vänrikki Anders Bogislaus Winter (1784–1816) oli kapteeni Sahlsteinin luottomiehiä. Winter oli rajaratsastajan poika, joka oli ollut maisteri Gummeruksen oppilaana Kuopion triviaalikoulussa ja työskenteli sodan syttyessä Iisalmen pitäjässä varakruununnimismiehenä (*vice kronolänsmän*). Winterin perheeseen kuuluivat puolison Riitta Maria Westmanin lisäksi kaksi lasta. Palvelusväkeä oli sotavuonna 1808 piika Charlotta Tigström. Winter perääntyi marraskuussa 1808 Sahlsteinin komppanian mukana Tornioon. Hänet sijoitettiin vuoden 1809 alussa Karjalan jääkäreihin, ja hän erosi luutnanttina 26. helmikuuta 1809. Sodan jälkeen hän toimi kruununnimismiehenä Kiuruvedellä. Nuorelle, alle 30-vuotiaalle luutnantille kruununnimismiesvirka oli sodan jälkeen varsin houkutteleva vaihtoehto, vaikkei tuloiltaan vastannutkaan luutnantin palkkaa. Nimismiehen vuosipalkka 1808 oli ehkä noin 65 riksiä, luutnantin yli 2,5-kertainen 170 riksiä.⁷⁰⁷

Anders Winter allekirjoitti maaliskuun 20. päivänä 1809 sotavahinkoluettelon venäläisten sotilaiden ottamista tavaroista Paloisilla etenemisensä aikaan.⁷⁰⁸ Menetysten arvoksi merkittiin noin 400 riksiä. Vuoden 1810 henkikirjassa Winterin taloutteen oli merkittynä vain nimismies itse, piika, itsellisen Tiina Nevalainen sekä neljä alaikäistä lasta, joista kaksi oli Nevalaisen. Winterin puoliso Riitta Maria Westman oli kuollut 29. tammikuuta 1810. Haudattujen luetteloon hänet merkittiin vänrikin puolisona (*fendrikska*). Vajaa puoli vuotta myöhemmin, toukokuussa 1810 tehtiin perunkirjoitus. Winterillä oli kiire uusiin naimisiin.

⁷⁰⁵ Kotivuori 2005, nro 9524 Gustaf Adolf Zidén. Annan sisko Hedvig Sophia oli mennyt naimisiin kersantti August Gustaf Savanderin kanssa 26.4.1807.

⁷⁰⁶ Kilpeläinen 1926, 253; Kotivuori 2005 nro 12773 Henrik Gustaf Zidén, nro 10394 Johan Wegelius; Wirilander 1970, 77; KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot I F:7, 23.8.1861 (Sophia Zidén, Palois 1). Sophia Zidén kuoli Svedjenäsin tilalla (Palois 1), joka oli hänen sukulaistensa omistuksessa.

⁷⁰⁷ Kilpeläinen 1926, 241; Wirilander 1970, 63. Tigerstedt 1908, nro 183, s. 175; Valta 2005, 64–65.

⁷⁰⁸ KA, SOTAVAH Caa:26, 20.11.1809 § 138 Hedvig Lovisa Orbinski.

Kuolinpesän omaisuus arvioitiin noin 228 riksin arvoiseksi. Saatavia ei ollut. Varanimismies oli velkaa perukirjan maksamiseen liittyneen köyhäinosuuden lisäksi lähes 242 riksiä: vapaaherra Simon Wilhelm Carpelanille, kruununvouti Rudbeckille ja kirkkoherra Laguksen perikunnalle sekä talollinen Juho Sonnille Ulmalan kylästä. Anders Winter oli ylivelkaantunut, mihin osaltaan vaikuttivat venäläisten aiheuttamat sotavahingot.⁷⁰⁹

Vänrikki Anders Winterin keino selviytyä oli avioliitto varakkaan talollisen tyttären kanssa. Winter meni syksyllä 1810 naimisiin piika Kirsti Heikintytär Kumpulaisen (s. 1786) kanssa. Wehmasjärvellä kirjoilla ollut appi Heikki Kumpulainen (1755–1832) kuului vuoden 1800 varallisuusverotietojen perusteella Iisalmen pitäjän varakkaimpiin: talollisista hän oli varakkain. Kumpulaiset isännöivät Kumpula-nimistä tilaa Niiralanniemellä (Wehmasjärvi nro 1). Naimisiin mennessään Winter oli kirjoilla Paloisilla, mutta sen jälkeen pariskunta muutti Näreharjuun (Iisalmi nro 3) ja Winteristä tuli kotivävy. Hän toimi kuitenkin Kiu-ruveden nimismiehenä, joten virkamiehen säännöllinen toimeentulo auttoi häntä kompensoimaan sodan aiheuttamaa elintason laskua. Pariskunnalle syntyi kaksi lasta. Anders Bogislaus Winter hukkuu 32-vuotiaana 1816. Perukirjoituksen mukaan hänen brutto-omaisuutensa oli yhteensä lähes 178 ruplaa ja velat 288 ruplaa. Hänellä ei ollut kiinteää omaisuutta, mutta säätyläiskodin irtaimistoa suhteellisen monipuolisesti jalometalleista huonekaluihin ja kirjoihin. Myös kuollessaan Anders Winter oli ylivelkaantunut.⁷¹⁰

Vapaaehtoiskomppanian kapteeni Jakob Johan Sahlstein

Kustaa III:n sodan veteraani, eläköitynyt kapteeni Jakob Johan Sahlstein (1754–1821) asui Valkeisten Kumpumäessä.⁷¹¹ Hän oli ollut naimisissa kirkkoherra Johan Henrik Molleruksen tyttären Gustafva Elisabeth Molleruksen (1770–97) kanssa. Vuonna 1802 Kumpumäessä pidettiin perunkirjoitus, kun leskeksi jäänyt Jakob Johan Sahlstein aikoi uusiin naimisiin.⁷¹² Perukirjan perusteella Kumpumäen tila oli 1800-luvun alussa hyvin viljelty. Lisäksi Sahlsteinilla oli omistuksessaan Veislehdon ja Ritalehdon tilat. Sahlstein omisti myös pitäjän pohjoisosassa, Kaarakkalan erämaassa, kruunun uudistilan.⁷¹³

Sahlsteinin talous oli 1800-luvun alussa paikallisittain varakas, mikä näkyi jo jalometallien määrässä. Hopeaesineitä oli 71 riksin arvosta, tinaisia seitsemän riksin arvosta. Sahlsteinilla oli reilun 13 riksin arvoinen kuparinen paloviinapannu ”hattuineen ja piippuineen” ja joitakin muita kupariastioita. Viljavarastoja

⁷⁰⁹ KA, IISA, perukirjat 1777–1810, I Jee:1, pk 24.5.1810, nro 113.

⁷¹⁰ KA, IISA, perukirjat 1811–1819, I Jee:2 Perukirja 13.11.1816, nro 139.

⁷¹¹ Tigerstedt 1908, nro 180, 174. Ahonen, Alhomäki & Orbinski 1998), taulu 9, 51.

⁷¹² Tigerstedt 1908, nro 180, 174.

⁷¹³ Jo vuonna 1797 oli pidetty perukirjoitus, mutta Sahlstein kiisteli maaomaisuudesta Viemän kappalaisen Walldénin kanssa. Tästä syystä uusi perunkirjoitus pidettiin 13. päivänä heinäkuuta 1802. Sen mukaan luutnantti Sahlstein oli saanut Kumpumäen tilan omistukseensa maksamalla siitä puolisonsa perintöosuuden vuonna 1797. Vuoden 1802 perukirjoituksen perusteella Jakob Johan Sahlsteinin omaisuus oli 2 135 riikintaalerin arvoinen. Kumpumäki, Veislehto ja Ritalehto katsottiin kuuluvaksi luutnantti Sahlsteinille, vaikka niistä oli kiistaa kappalainen Eric Walldénin kanssa, jota myös Porvoon tuomiokapituli ja Iisalmen seurakunta olivat tukeneet. Kuninkaan päätöksen 12.4.1802 mukaisesti tilat katsottiin olevan verotiloja ja Sahlsteinin omistuksessa. Rissanen 1927, 323–324.

oli vielä heinäkuussa 1802 jäljellä, vaikka uusi satokausi oli vasta lähestymässä ja elettiin ruokavuoden köyhintä aikaa. Sahlstein toimi 1793–1819 Iisalmen pitäjänmakasiinin hoitajana, mikä selittänee hyvää viljatilannetta. Hän oli ensimmäinen, joka sai makasiininhoitajan tehtävästä säännöllisen palkkion. Sahlstein ansaitsi kapan jyviä jokaisesta viljatynnyristä, joka joko pääomana tai korkona kunakin vuotena makasiinissa säilytettiin. Lisäksi hän sai kapan jyviä kultakin lainaksi annetulta 10 tynnyriltä.⁷¹⁴

Kapteeni Sahlstein oli tunnettu maatalouden kehittäjä pitäjässä. Kumpumäessä harjoitettiin karjankasvatusta ja hevostaloutta. Sahlstein omisti neljä hevosta. Kumpumäen karja oli iso: yksitoista lehmää, neljä hiehoa, peräti neljä härkää sekä kolme vasikkaa. Tilalla oli karju, emakko, kaksi porsasta, kuusi uuhta, kaksi karitsaa, kaksi pässiä, neljä vuohta ja neljä kiliä. Kumpumäki vaikuttaa rautaisten työvälineidensä puolesta uudenaikaiselta ja isolta maatilalta. Siellä oli muun muassa kolme uutta peltoauraa sekä sepän työvälineitä: moukari, vasara, tongit, ruuvipenkki, viiloja ja hohtimet. Kulkuneuvoja oli niin rekiä ja kärryjä kuin isoja kirkko- ja nuottaveneitä. Kalastusvälineissä oli talvi- ja särkinuottaa, lahnaverkkoa ja erikokoisia rysiä. Lukuisten puuesineiden joukossa oli kirnuja, maitopunkkia ja -tonkkia sekä juoma- ja kalatynnyreitä. Kumpumäki oli kartanomaisen rakennus, mistä kertovat perukirjan merkinnät huonekaluista ja teksteileistä. Saatavia Sahlsteinilla oli runsaat 195 riksiä, velkoja 339 riksiä. Netto-omaisuus oli lähes 1 613 riksiä, josta kiinteä omaisuus muodosti lähes 75 prosenttia.

Suomen sodan aikaan kapteeni Sahlstein oli naimissa vääpeli Lars (Lorentz) Orbinskin tyttären Hedvig Lovisan (1764–1810) kanssa, jonka lapsuuden koti oli Maaningan Pöljän sotilaspuustelli Pöjlälä. Hedvig Lovisalla oli useita sukulaisyhteyksiä Iisalmeen. Perheeseen syntyi neljä lasta: Georg Magnus (s. 1804), Jakob Albrecht (s. 1806), Johan Oliver (s. 1807) ja Johanna Lovisa (s. 1810). Isännän ollessa Torniossa ja Pohjanlahden länsipuolella Kumpumäen tila joutui venäläisten ilkeväkijän ja varastelun kohteeksi. Rouva Hedvig Lovisa Orbinski laaditutti 25.4.1809 itsensä ja miehensä puolesta luettelon talous- ja muista irtaimesta omaisuudesta, jonka venäläiset joukot olivat ryöstäneet ja tuhonneet (*plundrad och förstört*) oleskelunsa aikana Kumpumäessä marras- ja joulukuussa 1808 sekä tammi-kuussa 1809. Kokonaissumma oli suuri, yhteensä runsas 1 400 riksiä. Verrattuna vuonna 1802 tehtyyn perukirjaan, vahingot muodostivat liki 90 prosenttia omaisuudesta.⁷¹⁵

⁷¹⁴ Rissanen 1927, 370–371.

⁷¹⁵ Pien-Savon ylinen tk, Iisalmen käräjäkunnan varsinaisasiain pkt 1809, Caa:26, 20.11.1809 § 138 Hedvig Lovisa Orbinski. Hedvig Lovisan veli Albrecht Johan Orbinski työskenteli vuodesta 1791 Iisalmissa apupappina kuolemaansa 1796 saakka. Hedvig Lovisan kaksi setää toimivat upseereina Iisalmen komppaniassa. Erik Adolf Orbinskin (1761–1808) virkatalona oli Haapajärven Larinniemi vuodesta 1799 alkaen. Suomen sodassa hän kunnostautui erityisesti Alavuden taistelussa, josta hän sai Kuninkaallisen Miekkaritarikunnan kultaisen urhoollisuusmitalin. Salmin taistelussa 2.9.1808 Erik Adolf Orbinski joutui 4. prikaatin 3. pataljoonan komentajana vastaamaan venäläisten ylivoimaiseen hyökkäykseen. Hän kuoli taistelussa. Toinen setä Karl Johan Orbinski (1757–1810) toimi Iisalmen komppanian vänrikkinä virkatalonaan Iisalmen Partalan Pienpartala 1791–1809. Siellä hän ei kuitenkaan asunut, vaan Rantasalmella. Karl Johan Orbinski nimitettiin huhtikuussa 1808 Oulun varuskunnan komendantin apulaiseksi, paikallismajuriksi, ja saman vuoden kesällä hän sai

Kumpumäen tila oli kärsinyt venäläisten sotilaiden ilkeistä, sillä Valkeisjärven tienoilla ei käyty taisteluita. Kumpumäen tilalta oli poltettu ja kokonaan tuhottu hyväkuntoinen riipi, kymmenen aittaa, neljätoista vuoden ikäinen savupiippi, talli sekä maito- ja keittokuoneet. Lisäksi neljä muuta rakennusta oli kärsinyt palovaurioista. Kiinteistöjen lisäksi oli perusteellisesti palanut peräti 1 191 syyliä aidaksia peltojen ympäriltä ja tuhottu 808 syyliä niittyaitauksia. Viljaakin talosta oli viety suuria määriä: 25 tynnyriä ohraa, 25 kesäkuormaa ruisolkia, 60 tynnyriä ruis- ja ohra-akanoita, 600 sidosta käsittelemätöntä hampppua, tynnyrillinen hampunsiemeniä ja 30 heinäkuormaa hyvin korjattua heinää. Lisäksi hevoset olivat talloneet 25 kesäkuormaa ohran olkia.

Venäläiset olivat vieneet kaksi lypsävää lehmää, kaksi hiehoa, härän, kaksi vasikkaa, kolme uuhua ja yhdeksän porsasta. Eläinten iät oli ilmoitettu vahinkoluettelossa täsmällisesti. Talosta oli lähtenyt monenlaista irtaimistoa venäläisten mukaan tai tavaroita oli särjetty. Heille oli kelvannut muun muassa neljätoista kannun vetoiset padat, 28 lampaannahkaa, laitioreki ja haulikko. Revitty, särjetty tai poltettu oli peittoja, hameita, puutavaroita, huonekaluja, säilytyslippaita ja -arkkuja ja kangaspuut. Myös kalastustarvikkeisiin oli kajottu. Kolme työrekeä oli palanut, neljä ikkunalasia särkynyt.

Rippikirjassa 1807–1815 on merkintä, että kapteeni Sahlstein oli palannut Lapträskin (Lapinjärven) kautta kotiin 27. helmikuuta, vuosiluku ei lähteestä ilmene. Ehtoollismerkinnöt ovat vain vuosilta 1807 ja 1815. Kapteeni Sahlstein oli pyytänyt jo tammikuussa 1809 eroa Torniossa. Sieltä hän oli, ilmeisesti Tukholman ja Uudenmaan kautta, matkannut kotiin Kumpumäkeen. Kapteenin rouvan laadittama korvausluettelo käsiteltiin vasta syyskäräjillä marraskuussa 1809. Verifioinnin yhteydessä kirjattiin tieto, että kapteeni Sahlstein oli siirtynyt armeijan mukana Ruotsiin. Tästä syystä hänen puolisonsa oli oikeutettu laadittamaan ja verifioimaan pariskunnan omaisuudelle aiheutuneet sotavahingot. Rouva Hedvig Lovisa Sahlstein synnytti keuhkokuumeella, 7.3.1810, tyttären, joka sai kas- teessa nimen Johanna Lovisa. Kapteenin rouva kuoli lapsivuoteeseen viikko synnytyksen jälkeen 42-vuotiaana. Lapsi jäi eloon, mutta kuoli kuumeeseen puolen vuoden ikäisenä syyskuussa 1810. Kapteeni Sahlstein oli vielä kesällä 1810 Ruotsissa, sillä hän allekirjoitti Tukholmassa 12. kesäkuuta 1810 luettelon komppaniastaan palkkarästisaatavia varten. Sodan jälkeen Sahlstein toimi erittäin aktiivisesti pitäjän kehittämiseksi. Hänet mainitaan usein pitäjänkokousten pöytäkirjoissa.⁷¹⁶

---

yliluutnantin vakanssin. Karl Johan erosi virastaan majurina 1.4.1809 ja jäi Suomeen. Kotivuori 2005, nro 10232 Albrecht Johan Orbinski; Rissanen 1928, 291; Ahonen, Alhomäki & Orbinski 1998, taulu 7, 8, 49, 50–51, taulu 36, 51 ja taulu 99, 98; Tigerstedt 1908, nro 34, 180, 174, 44; Wirilander 1970, 86.

⁷¹⁶ KA, IISA, Rippikirja 1807–1815 I Aa:10, Valkiamäki 14; KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821, I Ca:3, Vuosi 1810; KA, SOTAVAH Caa:26, 20.11.1809 § 138; Toivanen 2014, 42; Rissanen 1927, 371.

4.4 Iisalmen komppania

4.4.1 Upseerien ja aliupseerien tilanne

Sodan aikana venäläisiä vastaan taistelleiden Suomen rykmenttien upseerit ja sotamiehet saivat tarjouksen palata kotiin edullisin ehdoin. Ne, jotka eivät määräjassa käyttäneet mahdollisuutta hyväkseen, määrättiin menettämään Suomessa oleva omaisuutensa ja oikeus virkataloonsa tai sotilastorppaansa. Useimmat pysyivät kuitenkin Ruotsin armeijan riveissä. Venäläiset joutuivat lieventämään vaatimuksiaan ja sittemmin luopumaan niistä kokonaan. Vuoden 1809 alussa keisari antoi virkatalojen haltijoille oikeuden asua niissä niin pitkään kuin sota jatkui. Maaliskuussa 1810 annetun keisarillisen julistuksen perusteella upseerit saivat pitää virkatalonsa ja palkkaetunsa koko elämänsä ajan, vaikka sotilastalokatalojärjestelmä lakkautettiin ja vaikka he olisivat astuneet uuteen siviili- tai sotilastalokataloon. Upseeriston taloudellinen asema oli siis turvattu.⁷¹⁷

Suomeen perustettiin kaksi erillistä eläkekassaa: Sotamieshuonekassa vastaamaan vanhoista Ruotsin aikaisista sotilaiden eläkkeistä ja Keisarillinen eläkerahasto vastamaan Suomen sodan jälkeen eron saaneiden ja eläkkeeseen oikeutettujen sotilaiden sekä sodassa menehtyneiden sotilaiden, leskien ja orpolasten eläkkeistä. Hallituskonselji myönsi viidellesadalle vähintään 28 vuotta Ruotsin armeijassa palvellelle miehelle eläkkeen sotamieshuonekassasta. Vuotuinen eläke oli joko 10 tai 6 2/3 hopearuplaa. Kassa myönsi myös uusia eläkkeitä Suomen sotaan osallistuneille miehille ja sotalleskille. Keisarillinen eläkekassa perustettiin 1812. Eläkkeet jaettiin viiteen luokkaan: kolme korkeinta luokkaa varattiin sodassa kaatuneiden upseerien, sotilastalokamiesten ja aliupseerien leskille. Aliupseerien lesket ja lapset saivat vuotuisen 25 hopearuplan eläkkeen, jos sellainen heille myönnettiin. Moni ei päässyt eläkkeestä nauttimaan. Niitä myönnettiin koko Suomessa 62. Neljänteen luokkaan sijoitettiin vanhat korpraalit, yli 35 vuotta palvelleet sotamiehet ja sodassa vaikeasti haavoittuneet miehistön jäsenet, joita varten varattiin 400 kappaletta kymmenen hopearuplan eläkettä. Viidenteen luokkaan kuuluivat sotilaiden lesket ja lapset, joille myönnettiin 2 368 kappaletta 8 hopearuplan eläkettä.⁷¹⁸

Eläkkeen saanti oli tarveharkintaista ja sitä todennäköisempää, mitä työkyvyttömämpi sotilas oli tai mitä enemmän sotilailla tai heidän leskillään oli lapsia huollettavanaan. Eläkettä ei voinut hakea, jos sotilaalla ei ollut eropassia tai se oli hävinnyt. Lisäksi sotilaiden nuhteeton elämäntapaa pidettiin edellytyksenä eläkepäättökseen, joten sotilaan kotiseurakunnan kirkkoherran lausunto oli tärkeä eläkettä haettaessa. Myös entiset varamiehet saattoivat saada eläkkeen. Ruotsin sotamieshuonekassasta oli maksettu eläkettä vain entisille aliupseereille ja sotilaille, joten siihen verrattuna eläkkeensaajien määrä nousi melkoisesti Suomen sodan jälkeen. Periaatteena kuitenkin oli, että ensisijaisia eläkkeensaajia olivat

⁷¹⁷ Villstrand 2012, 289, 317; Wolke 2008, 115; Kilpeläinen 1926, 200.

⁷¹⁸ Vuorimies 2011, 74–77; Romppainen 2011, 88–89; Kilpeläinen 1926, 200; Niemelä 1990, 158–159

vanhimmat ja vaikeimmin haavoittuneet sotilaat ja nuoremmille sotaveteraaneille myönnettäisiin eläkettä sitä mukaa kuin varat sallisivat. Ruotsin sotilashuonekassa edellytti sotilaalta vähintään 28 vuoden palvelusta, mikä jätti enemmistön Suomen sodan veteraaneista eläkkeettä. Iisalmen komppanian eläkkeensaajat on mahdollista kartoittaa senaatin sotilaskonttorin arkistosta Kansallisarkistossa, mutta tässä tutkimuksessa siihen ei ole ryhdytty.⁷¹⁹

Savossa oli Ruotsin armeijan ruotujakoista jalkaväkeä yksi muodostelma: Savon kevyt jalkaväkirykmentti. Iisalmen komppania oli sen pohjoisin komppania, jonka alue käsitti suurin piirtein koko Iisalmen pitäjän. Pohjoisessa se ulottui Nissilään ja etelässä Pajujärvelle. Ruotsin valtakunnan virkatalo- ja ruotujärjestelmä perustui luontoistalouteen ja kiinnitti ruotumiehet kotiseutuunsa sekä päällystön alaistensa elinympäristöön.⁷²⁰ Rauhan aikana upseeristo ja sotamiehet asuivat hajautetusti eri puolilla laajaa pitäjää. Iisalmen pitäjän alueella oli yhdeksän sotilasvirkataloa. Sotilaspuustelli (*boställe*) oli ruotujakolaitoksen aikaisen upseerin tai aliupseerin sotilasvirkaan sidottu tila, jonka tuoton hän sai pitää palkkanaan mutta hänellä ei ollut perintöoikeutta tilaan. Upseerit ja aliupseerit saivat palkkansa virkatalonsa tuotoksena sekä mahdollisesti lähiseudun talojen kruununveroina. Asumispakko kiinnitti upseerit vain periaatteessa virkataloihinsa. Tausta-ajatuksena oli, että joukko-osastonsa keskuudessa asuva päällystö isällisesti ohjaisi myös rauhan aikana miehistön työtä ja jokapäiväistä elämää sekä samalla kohottaisi maaseudun taloudellista ja sivistyksellistä tasoa. Päällystön odotettiin viljelevän maata ja pitävän virkatilan rakennukset kunnossa. Tavallista kuitenkin oli, että puustellin haltija antoi tilan lampuodin (vuokraviljelijän) hoitoon ja asui itse muualla.⁷²¹

Sotilasvirkatalot erottuivat harmaasta talonpoikaisesta maaseudusta. Puustelli oli sitä näyttävämpi, mitä korkeampi asema upseerilla oli ruotuarmeijassa. Iisalmen komppanian päällikön virkatalo oli Iso-Partalan kapteenin puustelli, joka oli majuri, sittemmin everstiluutnantti Carl Fredric Tawastin virkatalo. Hän ei asunut puustellissa, vaan sitä viljeli lampuoti Rieti Väänänen (s. 1764). Kapteenin puustellista ei ole sotavahinkoluetteloa, ainakaan Iisalmen pitäjän käräjillä verifioitua.

Partalan kylässä Iirannalla oli toinenkin sotilasvirkatalo, Pien-Partala, joka oli komppanian vänrikin tulonlähde. Suomen sodan aikaan virkatalo oli kapteeni Karl Johan Orbinskin (1757–1853) hallussa aina huhtikuun alkuun 1809 saakka, jolloin hän erosi armeijan palveluksesta.⁷²² Pien-Partalan oli vuokrannut lipunkantaja Adam Jaan. Virolaislähtöinen Adam Jaan (s. 1760) palveli Suomen sodan alkaessa lipunkantajana (*förare*) Iisalmen komppaniassa ruotupalkalla ruodussa numero 61. Kaarlo Wirilanderin mukaan lipunkantajat eivät kuuluneet varsinaiseen säätyläistöön, vaikka he asuivatkin virkapuustellissa⁷²³. Adam Jaan oli vänrikin puustellin vuokraaja (*arrendator*). Iisalmen komppaniasta 48-vuotias Adam

⁷¹⁹ Vuorimies 2011, 74–77; Romppainen 2011, 88–89; Kilpeläinen 1926, 200; Niemelä 1990, 158–159; Villstrand 2014, 11.

⁷²⁰ Åberg 1968, 11.

⁷²¹ Lounatvuori 1996, 11–12; Ericson 2002, 131.

⁷²² Ahonen, Alhomäki & Orbinski 1998, taulu 36, 59–61.

⁷²³ Wirilander 1974, 93.

Jaan siirtyi sodan aikana kapteeni Sahlsteinin komppanian kenttävääpeliksi. Jaan oli naimisissa Inkeri Ruotsalaisen (s. 1767) kanssa. Vuoden 1808 henkikirjan mukaan vaimo hoiti taloutta apunaan Jussi-renki. Perheessä oli neljä lasta: Maria (s. 1792), Carl (s. 1797), Adam (s. 1800) ja Hedvig Lovisa (s. 1805). Suomen sota koetteli Adam Jaania rajusti. Hänen 41-vuotias puolisonsa kuoli kuumeeseen lokakuun 4. päivänä 1808. Poika Carl menehtyi niin ikään kuumeeseen pari kuukautta myöhemmin. Vuoden 1809 henkikirjaan on merkitty eronnut lipunkantaja yksinään kolmen alaikäisen lapsen kanssa. Taloudessa asui myös ”hyödytön” eli työkyvytön loisnainen Eeva Partanen. Adam Jaan teki vänrikin puustellin vuokraajana luettelon omaisuudesta, jonka venäläiset olivat vieneet maksutta⁷²⁴. Puustellin pihapiiri oli kärsinyt pahoin vahingoista. Kaikkinensa Adam Jaanille aiheutetut sotavahingot arvioitiin yli 336 rixsin, mikä oli huomattavasti enemmän kuin pitäjän keskiarvo mutta vastasi keskimääräistä tutkimuskylien vahinkojen suuruutta.

Vuoden 1810 henkikirjan mukaan vänrikin puustelli oli autio eikä vuoden 1811 henkikirjassakaan Pien-Partalan (Partala 2) kohdalla ole muuta merkintää kuin Adam Jaanin nimi ja määreenä virastaan eronnut sotilas, mikä viittaa Adam Jaanin taloudellisiin vaikeuksiin sodan jälkeen. Vuonna 1812 hänen talouteensa on merkitty 20-vuotias Maria-tytär ja alaikäiset Adam ja Hedvig Lovisa sekä renki ja piika. Seuraavana vuonna puustellin vuokrasi lampuoti Jussi Leivo, mutta Jaanin perhe oli edelleen kirjoilla Partalassa. Vuoden 1814 henkikirjassa perhe ei enää asunut Pien-Partalassa. Adam Jaan kuoli vanhuuteen 82-vuotiaana Nerkoolla 1842. Hänen sosiaalinen asemansa oli haudattujen luettelossa määriteltä edelleen kenttävääpeliksi ja leskeksi, vaikka sotavuodet köyhdyttivät hänen talouttaan.

Alavuden taistelussa kunnostautunut Iisalmen komppanian luutnantti Erik Adolf Orbinski (1761–1808) asui Haapajärven Larinniemessä (Haapajärvi 7). Ansoistaan hänelle myönnettiin Kuninkaallisen Miekkaritarikunnan kultainen urhollisuusmitali. Orbinski kuoli Salmin taistelussa 2. syyskuuta 1808. Perukirjoitus pidettiin 13. marraskuuta 1809 ja uudemman kerran 21.12.1812, koska leski oli menossa uudelleen naimisiin ja perukirja oli ilmeisesti hävinnyt (... *men som Instrumentet häröfver vid detta tillfälle icke kunde till handa fås*). Perukirjan perusteella luutnantin virkatalossa elettiin suhteellisen ylellistä elämää: kuolinpesään kuuluviksi luettiin hopea-, kupari- ja tinaesineitä, lasveja ja posliineja, tekstiilejä ja huonekaluja. Talot, pellot, niityt ja metsät arvioitiin 666 rixsin arvoiseksi, joten virkatilan kiinteä omaisuus oli huomattava. Maatalous oli hyvin hoidettua. Talossa oli kaksi hevosta ja viisi lypsävää lehmää sekä muun muassa useita vasiikoita, lampaita ja sikoja. Brutto-omaisuus oli arvioitu 1 217 rixsin arvoiseksi mutta velkojen jälkeen netto-omaisuus 264 rixsin arvoiseksi.⁷²⁵

Larinniemestä ei ole tehty sotavahinkoluetteloa. Talo sijaitsi kaukana Savon tiestä, mutta hyvien vesiyhteyksien varrella Haapajärven rannalla. Edesmenneen

⁷²⁴ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1809 § 794 Jaan.

⁷²⁵ KA, IISA, Perukirjat 1811–1819 I Jee:2, Luutnantti Erik Adolph Orbinskin perukirja 21.1.1812; KA, IISA, Saap. kuulutukset II Ef:6, Kihlakunnankirjuri Jakob Peuronin kuulutus 28.10.1809, luettu 29.10.1809 kirkossa; Lounatvuori 1996, 81; Ahonen, Alhomäki & Orbinski 1998), taulu 99, 98. Perukirjassa rahallinen arvo on merkitty bancorikseinä.

luutnantin perheeseen kuuluivat 1812 leski Henriette Lovisa Strandberg, 10-vuotias Carl Gustaf, 8-vuotias Albertina Lovisa ja 5-vuotias Adolphina Fredrika. Luutnantin leski oli maanmittari Karl Fredrik Boismanin sisarpuoli, ja perunkirjoituksessa Boisman oli merkitty lasten holhoojaksi. Leski solmi uuden avioliiton nimismies Lars Fallstenin kanssa. Perhe jatkoi asumistaan Larinniemessä aina 1830-luvun loppupuolelle saakka, jolloin lesken oikeus nauttia edesmenneen miehensä palkkaeduista päättyi. Luutnantti Orbinskin poika Carl Gustaf (s. 1802) kävi Porvoon kimnaasin ja teki myöhemmin uran veronkantokirjurina. Sen sijaan luutnantin täysi-ikäiset tyttäret elivät köyhissä oloissa eikä heistä huolehdittu taloudellisesti. *Finlands Allmänna Tidningissä* mainitaan 22.4.1831 luutnantin suojattomat (*oförsörjda*) tyttäret Albertina ja Adolphina Fredrika Orbinski. He olivat hakemuksesta saamassa sotaesikille ja -orvoille tarkoitettua eläkettä. Kuu- lituksen yhteydessä mainittiin ehdot, jotka eläkkeensaajien tuli täyttää: he ovat elossa, oleskelevat Suomessa, lesket eivät ole menneet uusiin naimisiin, pojat ovat alaikäisiä, tyttäristä ei huolehdita taloudellisesti eikä kuolinpesä ollut saanut perintöä. Eläke oli viimeinen vara, jos elanto ei sotilaiden perillisille muutoin järjestynyt. Adolphina kuoli 25-vuotiaana punatautiin 1833 kotonaan Larinniemessä, joten hän ei ennättänyt kauan saada eläkettä. Albertina kuoli 65-vuotiaana 1870 Paloisilla. Hänet oli merkitty kuolleiden luetteloon edelleen luutnantin tyttärenä. Hän sai pitkään nauttia sotaorvoille tarkoitettua eläkettä, sillä hän ei avioitunut. Esimerkiksi *Allmänna Tidningissä* mainitaan 27.6.1860 luutnantti E. A. Orbinskin kuolinpesä eläkkeensaajien joukossa. Eläkkeestä huolimatta *demoiselle* Albertina Orbinski eli liki varattomana ja oleskeli välillä pitkiä aikoja Iisalmen ulkopuolella.⁷²⁶

Myös aliupseerien (kersantit, vääpelit, majoittajat, lippumiehet ja varusmestarit) puustellit olivat paikallisesti keskimääräistä varakkaampia. Niissä piti määräysten mukaan olla uloslämpövävä tupa sekä kamari ja vierastupa. Pielaveden vääpelin puustelli (Pielavesi 3, Iisalmi) oli luutnantti, sodan jälkeen kenttävääpeli Conrad Weberin hallussa. Furiirin puustelli (Ollikkala 10) oli Suomen sodan aikaan kenttävääpeli Märten Henrik Costianin (1763–1808) virkatalo. Puustelli oli vuokrattuna lampuoti Jopi Hyväriselle, joka laaditutti kärsimistään vahingoista luettelon maaliskuussa 1809. Venäläiset sotilaat olivat edellisenä syksynä vieneet Hyvärisen omaisuutta ja tuhonneet sitä kaiken kaikkiaan 188 rixsin arvosta. Furiiri vastasi komppanian muonasta ja valvoi, että kaikki jaettiin sotilaille sovitulla tavalla. Hän rajasi komppanian leiripaikat. Costian haavoittui kolmesti Suomen sodan aikana: Salmassa, Oravaisissa ja Hörneforsissa. Hän yleni vänrikiksi ja sai kultaisen urhoollisuusmitalin. Costian palasi Iisalmeen tammi- kuussa 1810. Vuodesta 1811 hän viljeli maata Pielavedellä Sundholmin tilalla. Furiirin puustellissa asui lampuoti Heikki Kauranen perheineen. Furiirin puustelliin liittyviä sotavahinkoluetteloita ei ole löytynyt.⁷²⁷

⁷²⁶ Åbo Allmänna Tidning nro 91 22.4.1831 ja nro 148 22.5.1860; Lounatvuori 1996, 81; Ahonen, Alhomäki & Orbinski 1998, taulu 99, 98. Perukirjassa rahallinen arvo on merkitty bancorikseinä; KA, IISA, Lastenkirjat 1790–1826, I Ab:5, Haapajärvi 6.

⁷²⁷ Tigerstedt 1908, nro 59, s. 64–65; Ericson 2002, 120; KA, Hk-sarjat, Kuopion lääni, Iisalmi, hk 1809, Ollikkala 10. 714–715; hk 1810, Ollikkala 10 (jakso 654); KA, SOTAVAH Caa:25, 24.3.1809 § 392 Hyvärinen.

Ulmalan kylässä oli kaksi aliupseerien virkataloa. Ahmonsaari (Ulmala 4) toimi komppanian katselmuskirjurin virkatalona. Katselmuskirjurina toimi Suomen sodan aikaan Carl Brusin. Hän ei asunut Iisalmessa, vaan lampuotina Ahmonsaaren virkatilasta huolehti Heikki Hynninen (s. 1778) yhdessä puolisonsa Anna Turusen (s. 1780) kanssa. He olivat menneet naimisiin 1807. Vihittyjen luettelossa Hynninen oli renki ja Turunen piika. Sotavahinkoluetteloissa ei ole suoraan Ahmonsaareen kytkettävissä olevia anomuksia, mutta ulmalalainen vanginvartija (*fång knehte*) Heikki Hynninen on laadituttanut luettelon häneltä väkivalloin otetusta omaisuudesta. Hynninen lienee ollut Ahmonsaaren lampuoti. Sotavahinkojen suuruus oli keskimääräistä suurempi, 232 riksiä. Lampuoti Heikki Hynninen jatkoi perheineen asumista Ahmonsaarella sodan jälkeen.⁷²⁸

Nerkoonjärven rannalla Pienlahdessa (Ulmala 7) sijaitsi lippumiehen (*förare*) puustelli, jossa asui sodan alkaessa vielä kersantti, sittemmin sodassa vänrikiksi ylentynyt Anders Gustaf Savander (1774–1838). Lippumies huolehti komppanian lipusta ja kantoi sitä. Lisäksi hänellä oli sairaanhoitoon ja lääkitykseen liittyviä tehtäviä. Rippikirjan 1805–1815 mukaan Savander siirtyi 1808 Ruotsiin, josta palasi kaksi vuotta myöhemmin. Hän jatkoi perheensä kanssa asumista Pienlahdessa sodan jälkeen. Pienlahdesta ei ole laadittu sotavahinkoluetteloa. *Finlands Allmänna Tidning* mainitsee 27.6.1860 vänrikki A. G. Savanderin kuolinspesän soteleskien ja -orpojen eläkkeensaajana. Vänrikki-vainajan tyttäret, mamsellit Gustafva (k. 1887) ja Johanna Lovisa (k. 1898) eivät menneet naimisiin ja olivat oikeutettuja eläkkeeseen.⁷²⁹

Pitäjän itäosassa Hernejärven kylässä oli kaksi alipäällystön virkataloa lähkekin toistensa vastarannoilla. Kersantin puustelli sijaitsi Ihotunniemessä, joka vuodesta 1796 oli ollut vänrikki Gregori Zachrisson Aminoffilla. Hän työskenteli kersantin palkkaeduilla mutta ei asunut Ihotunniemessä. Puustellin maita viljelivät 1808 neljä torpparia perheineen. Hernesaaren puustellissa asui perheineen varusmestari Lars Idström (1757–1808), joka kuoli sodassa. Vuoden 1812 alussa *Åbo Allmänna Tidning* -lehdessä kuulutettiin Savon ja Karjalan läänin puustelleja huutokaupalla vuokrattavaksi. Joukossa oli mukana kaksi puustellia Iisalmesta: kersantin Ihotunniemi (Hernejärvi 2) ja varusmestarin Hernesaari (Hernejärvi 3). Vuokra-aika oli 25 vuotta: juhannuksesta 1812 juhannukseen 1837. Henkikirjan ja rippikirjan mukaan Ihotunniemeen oli jo 1810 muuttanut Kuopiosta kersantti Gustaf Fredrik Järnefelt (1772–1829) perheineen. Hernesaarella puolestaan emännöi sodan jälkeen edelleen varusmestari Lars Idströmin leski Katariina Lamb (s. 1773), joka Idström-nimisenä laaditutti vuonna 1808 sotavahinkoluettelon Hernesaaresta maksutta viedyistä tavaroista. Vahingot olivat suhteellisen pieniä, 29 riksiä, mitä osin selittää Hernesaaren sijainti. Upseerin leskellä oli mahdollisuus jäädä edesmenneen miehensä virkataloon ja nauttia luontoispalkan eduista koko elämänsä ajan, mikä todettiin Katariina Lambin kohdalla myös rippikirjassa.⁷³⁰

⁷²⁸ KA, SOTAVAH Caa:25,29.3.1809 § 646 Hynninen.

⁷²⁹ Ericson 2002, 120; Räisänen 1959, 250.

⁷³⁰ KA, SOTAVAH Caa:25, 20.3.1809 § 109 Catharina Idström; Lounatvuori 1996; Neovius 1899, 137; Villstrand 2012, 317; *Åbo Allmänna Tidning* nro 2 4.1.1812; KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815 I Aa:9 ja 1816–1826 I Aa:11–12, Hernejärvi 3. Vuoden 1810 asetuksen perusteella

Vaikuttaa siltä, etteivät Iisalmen komppanian sotilasvirkatalot joutuneet erityisesti kärsimään venäläisten joukkojen läsnäolosta pitäjässä. Ainoastaan Pien-Partalan vänrikin puustellin vahinkoluettelon arvo ylitti pitäjän anomusten keskiarvon, mutta sekin oli varsin keskimääräinen tutkimuskylien luettelo. Arrendaattori, kenttäväpeli Adamin Jaanin taloudellinen tilanne huononi merkittävästi. Lisäksi sodan aikana riehuneet kulkutaudit koituivat kohtalokkaaksi hänen ydinperheelleen. Yleisesti ottaen armeijasta eronneet Iisalmen komppanian upseerit ja aliupseerit saattoivat jatkaa virkatalonsa viljelyä ja säilyttää entisen elintasonsa, ja myös heidän leskiensä elämä oli turvattu ainakin parinkymmenen vuoden ajan entisessä virkatalossa. Vaikein näyttää olleen aikuistuneiden, naimattomien tyttären kohtalo. He joutuivat asumaan sukulaistensa luona eri paikkakunnilla ja usein varattomina päätyivät hakemaan sotaorvon eläkettä. Entiset sotilasvirkatalot annettiin vuokralle sitä mukaa, kun ne vapautuivat Suomen vanhan armeijan upseereilta ja aliupseereilta. Näin Iisalmen komppanian upseeriston virkatalot siirtyivät vähitellen siviilitaustaisille yksityisille arrendaattoreille ja sittemmin virkataloja oli mahdollista lunastaa yksityisomistukseen.

4.4.2 Ruotusotilaiden kotiinpaluu

Suomen sodan jälkeen upseereille ja aliupseereille taattiin heidän entiset etunsa, mutta miehistö menetti oikeutensa entisiin palkkausetuihinsa. Keisarillisella manifestilla määrättiin 15.3.1810, että Suomen sotaväen oli jätävä hajalle epämääräiseksi ajaksi. Ruotusotamiesten sekä torppia ylläpitäneiden ruotujen kesken syntyi riitaisuuksia sotilastorppien omistusoikeussuhteista, minkä vuoksi pari kuukautta myöhemmin 21.5.1810 määrättiin, että ruotusotamiesten, heidän leskiensä tai perillistensä oli heti luovutettava torpat ruotutalollisille, ellei torppia eri sopimusten kautta ollut luovutettu ruotusotamiehille tai heidän perillisilleen. Sotilaiden tuli hankkia pysyvä asuinpaikka sekä toimi lokakuun ensimmäiseen päivään 1810 mennessä. Myöhemmin samana vuonna määrättiin vielä, että sotilastorppien tuli jäädä ruotutalollisten vapaaseen hallintaan.⁷³¹

Suomen sotaa edeltävänä rauhan aikana ruotusotilaat elivät torppareiden lailla tavanomaista maaseudun pieneläjän elämää. Ruotusotilaiden elämä poikkesi oikeastaan vain siinä, että he joutuivat välillä osallistumaan kirkkoparaateihin sekä komppanian, pataljoonan ja rykmentin kokouksiin. Pääkatselmuksia pidettiin harvakseltaan. Ruotusotilaan aseman vakaus näkyi perhesuhteissa: kaksi kolmasosaa Iisalmen komppanian sotamiehistä oli naimisissa.⁷³² Ruotutalot takasivat sotamiehelle vakaat elinolot. Savossa ruotu muodostui yleensä kolmen talon ryhmästä. Tilojen jakautumisen kautta ruotuun osallistuvien talojen määrä kuitenkin kasvoi. Yleensä asiakirjoihin listattiin vain ruodun päätalot. Ruotujen oli rakennettava sotamiestään varten 9 x 9 kyynärän (noin 28 neliömetrin) kokoi-

---

upseerien palkat myönnettiin upseerien perillisille ja velkojille kahdeksitoista vuodeksi, 1.10.1821 saakka, jos upseeri kuoli ennen tätä päivää.

⁷³¹ Åberg 1968, 53.

⁷³² Åberg 1968, 12–13, 22, taulukko 8.

nen torppa, aitta, pieni rehulato, 3–4 lehmän navetta sekä sauna ja riihi. Sotilastorpat olivat yleensä maanvaraisia savutupia. Sotilastorpan oleellinen varuste oli kaivo.⁷³³

Ruodun oli raivattava ruotusotilaalleen puoli tynnyrinalaa (0,25 hehtaaria) pelloksi, vähäinen kaalimaa sekä luovutettava kahden kesäkuorman ala niittyä, jos mahdollista. Ruotu sai antaa rahallisen korvauksen, jos sotilaalle ei ollut mahdollista rakentaa torppaa ja/ tai raivata riittävästi maata. Kukin ruotutilallinen oli velvollinen rakentamaan raivaamansa pellon ympärille tarvittavat aidat ja kaimamaan ojat. Sotilaan oli pidettävä pellot, aidat ja ojat hyvässä kunnossa. Peltojen tuli tuottaa sotilaan tarvitsema vuotuinen leipävilja eli kaksi tynnyrillistä. Ruotusotilaille oli taattu 1739 annetulla valtiopäiväpäätöksellä oikeus käyttää ruotutalojensa metsiä polttopuiksi ja muuhun kotitarpeeseen. Tähän oli kuitenkin hankittava lupa, eivätkä ruotusotilaat saaneet ottaa puuta kuin talonpoikien osoittamista paikoista. Ruotujen oli annettava sotamiehelleen neljä kertaa vuodessa kokousmuonaa sekä työvaatteet, jos sotamies työskenteli ruodun hyväksi.⁷³⁴ Yli 80 prosenttia iisalmelaisten sotilastorppien tiluksista oli korkeintaan kolme hehtaaria, ja vain suurimmalla kymmenyksellä oli yli 10 hehtaaria. Maa-aloiltaan suurimmat sotilastorpat sijaitsivat syrjäisillä seuduilla, jossa kaskeamisella oli suuri merkitys.⁷³⁵

Iisalmen komppania ei Suomen sodassa taistellut kotiseudullaan, vaan osallistui taisteluihin Pohjanmaalla. Tämä selittää sen, miksi sotilaiden vaimot tekivät korvausanomuksia ruotutorpassa kärsityistä aineellisista menetyksistä eivätkä heidän miehensä. Hengissä selvinneet sotilaat jatkoivat loppuvuodesta 1808 Ruotsin puolelle. Vuoden 1808 henkikirjassa on tutkimuskylien osalta mainittu yhteensä kaksitoista sotilasperhettä: kirkonkylässä jääkäri Erkki Rytkönen ja sotilas Paavo Trastin vaimo, Partalassa entisen lipunkantajan Adam Jaanin vaimo (ks. luku 4.4.1), Paloisilta sotilas Olli Hartikainen, sotilas Lauri Skäggin vaimo, eronnut sotilas Yrjö Stock, sotilas Tapani Falckin vaimo ja jääkäri Lauri Heinonen sekä pappilan torpissa korpraali Juho Heikki Bovellan, jääkäri Antti Reijonen, kersantti Olli Nehrman ja täydennysmies Risto Leppänen. Henkikirja oli päivätty 16.11.1808.

Iisalmen komppanian ruotusotilaiden tunnoista kaukana kotiseudultaan ei ole säilynyt lähteitä. Kirjoitustaidottomina he eivät lähettäneet kirjeitäkään. Majuri Joachim Zachris Dunckerin (1774–1809) kirjeet vaimolleen Etelä-Savon Ristiinaan varmasti välittävät sotilaiden tunteita yli säätyrajojen. Toki on huomioitava, että Duncker kuului säätyläistöön. Hänen elämäntapansa ja elintasonsa poikkesi rahvaasta. Kirjeessään 24.6.1808 Toivalasta Duncker toi esiin kirjeiden

⁷³³ Kojola 2015, 19; Niemelä 1990, 95, 99.

⁷³⁴ Niemelä 1990, 109; Kojola 2015, 24; Åberg 1968, 12. Jari Niemelän (1990) mukaan talvi-kuorman painoksi on laskettu 30–36 leiviskää (255–306 kilogrammaa) ja kesäkuorman painoksi puolet tästä eli 15–18 leiviskää (128–153 kilogrammaa). Pellon ja niityn puuttuessa oli sotamiehen tyytyminen kahden jyvätynnyrin korvaukseen vuodessa.

⁷³⁵ Åberg 1968, 34–38. Yli puolesta torpista ei ollut tietoa kokonaispinta-alasta, eikä aina ollut varmaa, tarkoitettiinko peltopinta-alaa vai kokonaispinta-alaa. Suuria torppia oli pitäjän laidoilla: Marttisenjärvellä (noin 40 hehtaaria), Nissilässä (noin 31 hehtaaria) ja Toivakon kylässä (peräti 125 hehtaaria). Pörsänmäessä oli ruotujen 6 ja 7 yhteinen sotilastorppa 20 hehtaaria ja Ruotaanlahden sotilastorppa noin 14 hehtaaria.

lähettämisen ja kirjeiden perille saamisen hankaluuden. Hän kertoi saaneensa vain yhden kirjeen vaimoltaan sen jälkeen, kun oli lähtenyt Mikkelistä. ”Vain Jumala tietää, oletko enää olemassa: mutta ehkä sinun kirjeesi eivät ole vain tulleet perille”. Duncker pyytää vaimoaan lähettämään jonkun talollisen tuomaan kirjettä Ristiinasta: ”Maksan mitä tahansa päästäkseni tästä murhaavasta tietämättömyydestä.” Duncker kantoi huolta perheestään, joka joutui elämään Ristiinassa maata ”tällä hetkellä” hallitsevien venäläisten armoilla – venäläisten, jotka välillä olivat ”barbaareja”. Duncker ilmaisi hartaan toiveensa, ettei hänen pienen poikansa tarvitsisi kasvaa venäläisenä. Duncker pelkäsi, että venäläiset tekisivät raakaa väkivaltaa hänen läheisimmilleen, kaikkein rakkaimmilleen. Hän kirjoitti tuskasta, jonka erossaolo kotiseudusta, vaimosta, lapsista, omaisista, ystävistä ja omaisuudesta aiheutti. Duncker toivoi, että voisi tuoda perheensä Ruotsin puolelle, mutta totesi sen olevan ”tällä hetkellä” vaikeaa. Hän murehti perheensä taloudellista tilaa ja kirjoitti puolisolleen: ”Jumala varjelkoon sinua elämästä puutteessa”. Duncker lupasi lähettää vaimolleen heti rahaa, kun vaan tilaisuus siihen tulisi.⁷³⁶

Läheskään kaikki sotilaat eivät kestäneet sotaa. Sotilaat tunsivat varmasti väsymystä, pelkoa, ahdistusta ja koti-ikävää. Sotilaskarkuruus oli ilmeisen yleistä. Esimerkiksi Savon jääkäreistä karkasi yli 11 prosenttia sodan aikana. Iisalmen komppaniassa karkureita oli luetteloitu viisi sotamiestä, yksi varamies ja kolme kuormastorengkiä. Komppanian määrävahvuuteen verrattuna karkuruus oli neljä prosenttia. Sandelsin prikaati kutistui erityisesti syksyllä 1808 merkittävästi kulkutautien ja rintamakarkuruuden vuoksi. Karkaamiset ajoittuivat erityisesti taistelupäiviin tai välittömästi niiden jälkeen sekä perääntymisvaiheeseen Ruotsin puolelle. Huoli puolustamatta jätetystä kotiseudusta oli monelle syy lähteä joukoista. Perheellisillä ruotusotilailla oli tarve palata kotiin auttamaan maanviljelystöissä. Karkuruuteen houkuttelivat ankarat sääolot, kurjat kulkutiet, kylmyys, sairaudet, huonot varusteet ja puute ruoasta. Karkureita oli erityisesti syyskuussa ja marras-joulukuussa 1808, jolloin sotamenestys oli huono ja sotilaiden taistelumotivaatio koetuksella. Suomen sodan aikana oli voimassa sotaväen rikoslaki vuodelta 1798. Sen mukaan sodan aikana karannut ja valan vannonut karkuri tuli teloitaa ampumalla. Tosin maaliskuussa 1808 annettiin erillinen armahdusplakaatti joukkoihin palaaville sotilaille. Marraskuun lopusta lähtien sotilaskuri kuitenkin tiukentui: karkurit määrättiin heti ammuttavaksi.⁷³⁷ Pielavedeltä on tallennettu kansantarina Aaro Kokko -nimisestä ruotusotilaasta, joka oli karannut rintamalta. Sota oli jättänyt jälkensä mieheen. Näin kertoi pielavetinen emäntä Maria Tiitinen (s. 1864), mitä oli kuullut isältään:

Isäni kertoi, että hänen asuessaan poikasena Pielaveden Taipaleenkylän Kumpuseniemessä (n. v.v. 1825–1835) siihen kortteerasiin (= asettui asumaan) Aaro Kokko-niminen mies. Se oli jo kauemmin asustanut Taipaleenkylällä, ja oli kerrottu hänen olleen metsärosvonakin. Ihmisiä se oli pelännyt, kun vieraan nähnyt tulevaksi, se oli pistäytynyt metsään. Oli kerrottu, että Aaro oli karannut 1808–9 vuoden sodasta. Hän itse ei ollut kertonut itsestään mitään, ei sitä, mistä kotoisin, eikä sitä, että hän oli ollut sodassa. Vain kerran hän oli humalassa hokenut: ”Minut yritettiin tavata...”

⁷³⁶ Cygnaeus 1958, 104–106, 110.

⁷³⁷ Toivanen 2015, 18, 20, 23, 25–26, 28–29; Toivanen 2014, 15–21, 37–38; Kokkonen 2009a.

Hänellä oli ollut költti nimi, Parvi. Kertoivat että se nimi on hänelle annettu sodassa, että hän oli ollut siellä parven johtaja. Kumpusenniemessä kortteeratessaan Aaro oli asustanut enimmäkseen saunassa. Hänellä oli ollut hoteellaan aitta, jonka sisään ei ollut laskenut ketään. Avaimen hän oli visusti piiloittanut. – ⁷³⁸

Nordmalingissa kesäkuussa 1809 kirjatussa katselmuksessa Iisalmen komppaniasta oli jäljellä noin kolmasosa eli 40 miestä, joista neljä oli Uumajassa sairaalassa ja yksi jäänyt joukosta jälkeen.⁷³⁹ Venäläiset olivat miehittäneet Uumajan kesäkuun alussa 1809. Hörneforsissa 5.7. suomalaiset joukko-osastot taistelivat viimeisen taistelunsa Ruotsin armeijan palveluksessa. Haminan rauha allekirjoitettiin 17. syyskuuta 1809. Rauhansopimuksen artiklassa X säädettiin oikeudesta liikkua vapaasti uuden rajan yli. Kaikilla suomalaisilla, jotka olivat sillä hetkellä Ruotsissa, oli täysi oikeus palata takaisin kotimaahan. Rauhanteon jälkeen savolaisista ja karjalaisista muodostettiin rauhanaikainen kenttäpataljoona, joka lakkautettiin tammikuussa 1810. Loppusyksystä 1809 tai vesien vapautuessa keväällä 1810 sadat suomalaiset sotilaat palasivat kotiin. Laivoja lähti Uumajasta, Gävlestä ja Tukholmasta. Jokainen sai kahden rixsin erojaispalkkion. Noin 1 300 miestä päätti jäädä Ruotsiin jatkamaan palvelustaan.⁷⁴⁰

Kenraali von Döbeln kotiutti 8.10.1809 jäljellä olleet suomalaiset Uumajassa.⁷⁴¹ Grubbassa lokakuussa 1809 miehiä on Iisalmen komppaniaan riveissä enää 29 eli vajaa neljäsosa komppaniasta.⁷⁴² Kun sotilaat saivat tietää, että heidän piti lähteä Uumajasta ja marssia Gävlen kautta Tukholmaan, herätti se heidän keskuudessaan rauhattomuutta. Myös sotilaskarkuruutta ilmeni. Ensimmäinen suomalainen kenttäpataljoona oli aluksi varuskuntapalveluksessa Gävlessä, minkä jälkeen se marssi Västeråsiin. Siellä upseerit ja miehistö tekivät helmikuun 1810 kuluessa päätöksensä siitä, jäisivätkö he Ruotsiin vai palaisivatko Suomeen. Juhannuksen aikaan 1810 saapui suurehko joukko suomalaisia sotilaita Tukholmaan. He nousivat purjealuksiin, jotka suuntasivat kulkunsa Uudenmaan Inkooseen. Toinen suomalainen pataljoona hajotettiin Uumajassa hiukan myöhemmin, kesällä 1810.⁷⁴³

Suurin osa Iisalmen komppanian miehistä ei palannut kotiseudulleen, vaan he menehtyivät joko taisteluissa tai tauteihin. Osa joutui venäläisten vankina marssimaan Pohjois-Ruotsista aina Pietariin saakka, ja osan kohtalo jäi selvittämättä. Esimerkiksi ruotusotilas nro 110 Petteri Hannunpoika Marck Ruotsalaisen (s. 1762) kohdalla vuosien 1805–1815 rippikirjassa (Ollikkala 4, s. 306) lukee: ”Sanoetaan olevan kuollut tai Ruottal.” (*säges vara död eller Ruottal.*) Komppanian palkkaluettelon mukaan Petteri Marck ammuttiin Ruonan taistelussa 1.9.1808.

⁷³⁸ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat. Pielavesi. Tiitinen, M. 4210. 1938. Maria Tiitinen, emäntä, s. 1864 Pielavedeltä.

⁷³⁹ SRA, Sotilasasiakirjat, Nimiluettelo 1808, Savolax lätta inf.reg., mikrofilmi WA 576.

⁷⁴⁰ Myös Suomessa oleskelevilla ruotsalaisilla oli täysi oikeus palata takaisin kotimaahansa. Viimeistään vuonna 1812 Ruotsissa asuvien suomalaisten sotilaiden täytyi tehdä päätös siitä, jäisivätkö he Ruotsiin vai palaisivatko Suomeen. Wolke 2008, 115–116; Ahonen 1938, 141.

⁷⁴¹ Lappalainen, Ericson Wolke & Pylkkänen 2008, 304.

⁷⁴² SRA, Sotilasasiakirjat, Nimiluettelo 1808, Savolax lätta inf.reg., mikrofilmi WA 576.

⁷⁴³ Lappalainen, Ericson Wolke & Pylvänäinen 2008, 305–306; Wolke 2008, 116–118.

Rippikirjan mukaan ruotusotilaan Niilo Tryggin ”luullaan olevan kuollut” (Ulmala 9, s. 107). Ruotusotilas Jopi Nevalainen Djerfin kohdalla on rippikirjassa (Nerkoo 5, s. 276) merkintä: ”kuollut kentälle”. Sotamies Lauri Skiägg (Palois 2) puolestaan joutui vangiksi 11. marraskuuta 1808 Koljonvirran–Mansikkaniemen alueen taistelussa, mikä oli merkitty sekä rippikirjaan että komppanian palkkaluetteloon.⁷⁴⁴

Sotilaiden vaimojen asema ei ollut institutionalisoitu, ainoastaan heidän aviomiemensä asema oli. Miehen kuoltua vaimo jäi yksin ja toimeentulo vaarantui. Moni sotilaan vaimo oli epätietoinen miehensä kohtalosta. Tällaisessa tilanteessa perheen taloudellinen tilanne vaati toimenpiteitä, ja moni harkitsi uutta avioliittoa. Naimisiin ei kuitenkaan voinut mennä, ennen kuin kadoksissa ollut mies oli julistettu kuolleeksi. Korpraali Petter Beckerin vaimo Reetta Tuomainen (s. 1783) kuulutti huhtikuussa *Åbo Allmänna Tidning* -lehdessä miestään, joka oli lähtenyt Iisalmesta Suomen armeijan mukana ja sittemmin jäänyt Ruotsiin, ”Ilman että olen enempää hänestä neljään vuoteen saanut kuulla”. Tuomainen ilmoitti 4.4.1813 päivätyssä ilmoituksessaan, että jos hän ei kuulisi miehestään vuoteen ja yhteen yöhön (*inom natt och år*), hän astuisi uuteen avioliittoon. Kyseessä oli ensimmäinen kuulutus, joka julkaistiin 24.4.1813. Vuosien 1790–1826 lastenkirjaan on merkitty Onkivesi 3:n kohdalle korpraali Petteri Beckerille ja hänen vaimolleen Reetta Tuomaiselle yksi lapsi, toukokuussa 1808 syntynyt Anna Reetta, joka oli kuitenkin kuollut lapsena. Rippikirjassa 1805–1815 on maininta, että Petter Becker on ”kentällä 1810” ja ”jäänyt Ruotsiin sodan jälkeen ja julistettu kuolleeksi”. Reetta Tuomainen synnytti renki Jooseppi Ronkaiselle aviottoman Maria-tyttären maaliskuussa 1812, siis jo ennen lehdessä ollut kuulutusta. Aviottomia lapsia syntyi 1800-luvun alun paikallisyhteisöissä niin yleisesti, että esiaviollisia suhteita tuskin kovin karsaasti katsottiin, jos parilla oli aikomus solmia avioliitto. Tuomaiselle ja Ronkaiselle syntyi myöhemmin lisää lapsia, joista 1814 syntynyt Jooseppi-poika merkittiin vielä syntyneen aviottomana. He jäivät ehkä asumaan entiseen ruodun 123 sotilastorppaan, joka tapauksessa Onkiveden ja Naarvanlahden rajamaille pitäjän eteläosaan.⁷⁴⁵

Entisen sotilaan avioliittosuunnitelmia saattoi puolestaan sotkea virallisen tiedon puute siitä, missä sotilas oli sodan päättymisen jälkeen oleskellut ja oliko hän esteetön solmimaan avioliiton Iisalmessa. Kirkkoherra Pehr Johan Collan julkaisi *Åbo Allmänna Tidningissä* 26.8.1815 kuulutuksen sotilas Antti Flygaresta, jääkäriyksen sotilaasta nro 49. Flygare oli osallistunut Suomen sotaan ja oleskellut sen jälkeen Torniossa, josta hän oli palannut Iisalmeen 1811. Flygarella ei kuitenkaan ollut avioliittoa varten tarvittavaa esteettömyystodistusta poissaolo-

⁷⁴⁴ KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815 I Aa:9 I; Holopainen, Väinö, Savon rykmentti, Iisalmen komppania, palkka- ja katselmusluettelot 1808–1809.

⁷⁴⁵ *Åbo Allmänna Tidning* nro 48 24.4.1813; KA, IISA, Rippikirja 1805–1815 I Aa:9, Onkivesi 3; KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821 I Ca:3; KA, IISA, Lastenkirja 1790–1826 I Ab:5, Onkivesi 3; KA, Hk-sarja, Kuopion lääni, Iisalmi, hk 1808, s. 697, Onkivesi. Aviottomat lapset olivat 1800-luvun alussa yleisiä. Esimerkiksi Kuhmossa 1810–1819 vihityistä naisista miltei puolet synnytti alle yhdeksän kuukauden kuluttua vihkitöimituksesta. Heikkinen 1988, 173; Gustafsson 2018, 187.

ajaltaan. Jos joku tiesi Antti Flygaren olevan esteellinen solmimaan avioliittoa talollisen lesken Pieta Eskelisen (s. 1773) kanssa, tuli hänen kolmen kuukauden kuluessa ilmoittaa asiasta kirjeitse kirkkoherra Collanille. Helmikuussa 1813 Eskelinen oli synnyttänyt kuolleen lapsen, joka merkittiin kirkonkirjoihin aviottomaksi. Hätäkasteessa lapsi sai nimen Antti, isänsä mukaan. Entinen sotilas Antti Flygare ja talollisen leski Pieta Eskelinen solmivat avioliiton 8. marraskuuta 1816.⁷⁴⁶

Harva omainen tiesi sodassa kaatuneen sotilaan viimeisistä vaiheista muuta kuin mahdollisesti sotatovereiden kertomana. Ruotusotilas Petteri Marckin kohtalosta on säilynyt Taavetti Sonnisen muistiinmerkitsemä suullinen perimätieto, jonka oli kertonut lapsen lapsi Pekka Mark:

- Tiedättekö missä taistelussa isänne [*sic!*] kaatui?
- En tiedä varmaan, mutta taistelu on riehunut eräällä niityllä.
- Hypättyään niityn aidan yli hän oli lausunut: Kyllä nämä ovat vain niitä niittysotia.

Samassa hän kaatui. Vihollisen ampuma kanuunan kuula oli katkaissut hänen jalkansa reiden paksuimmalta kohtaa, joten ne sanat olivat hänen viimeisensä. Sinne oli isäni isä uupunut ja jättänyt meille perintönä vain Mark-nimen.⁷⁴⁷

Ruotusotilaiden perheiden osuus oli kolme prosenttia iisalmelaisten tekemistä vahinkoluetteloista. Määrällisesti sotamiesten perheiden korvausanomuksia oli 24. Iisalmen komppania oli vahvuudeltaan 124 ruotumiestä. Tähän suhteutettuna sotamiesperheiden osuus iisalmelaisten tekemissä korvausanomuksissa on suuri: joka viides ruotutorppa ilmoitti kärsineensä venäläisten aiheuttamista aineellisista menetyksistä.⁷⁴⁸ Valtaosa sotilasperheiden hakemuksista oli vaimojen tai naisleskien laadittamia: yhteensä 19 vahinkoluetteloita. Lisäksi korvaustenhakijoiden joukossa oli kaksi sotilaan poikaa.⁷⁴⁹ (TAULUKKO 34.)

Valtaosa sotakorvaushakemuksen tehneistä ruotusotilasperheistä asui Savon tien varrella olevissa kylissä. (TAULUKKO 34.) Sotilastorppien sijainti keskeisten kulkureittien läheisyydessä selittää osaltaan, miksi niin monet ruotusotilaiden perheistä joutuivat kokemaan sodan aikana aineellisia menetyksiä. Yli puolet ruotutorpista oli korkeintaan 15 kilometrin etäisyydellä Kuopio-Oulutiestä, monet olivat aivan tien vieressä. Lisäksi pääosa sotilastorpista sijaitsi Iisalmen, Kiuruveden, Vieremän ja Sonkajärven vesireittien varrella tai läheisyydessä. Vesistöt olivat käyttökelpoisia kulkuväyliä, ja ne tarjosivat myös hyviä kalastusapajia.⁷⁵⁰

Venäläisten aiheuttamat sotavahingot eivät kohdistuneet erityisesti sotilastorppiin, vaan ne sijaitsivat otollisesti venäläisten reittien varrella. Iisalmelaiset

⁷⁴⁶ Åbo Allmänna Tidning nro 99 26.8.1815; KA, IISA, Rippikirja 1805–1815 I Aa:9, Sonkajärvi 4; KA, IISA, Syntyneiden luettelo 1805–1821 I Ca:3, vuosi 1813; KA, IISA, Vihittyjen luettelot 1805–1821 I Eb:3, vuosi 1816.

⁷⁴⁷ Sonninen 1999 (1931–1950), 15.

⁷⁴⁸ Ruotusotilastaustaiseksi on tilastoitu myös pari entistä ruotumiestä.

⁷⁴⁹ Gustafsson 2018, 183, 185, 189.

⁷⁵⁰ Åberg 1968, 28–30, 33.

ruotusotilasperheet hakivat korvauksia yhteensä 2 400 riksin menetyksille. Keskimääräinen hakemus oli 105 riksiä, mikä oli selvästi vähemmän kuin koko pitäjän keskiarvo. Muita ruotusotilasperheitä suurempi anomus oli korpraali Juho Heikki Bovellanin torpasta, joka sijaitsi Paloisvirran ja kirkon välisellä, aselevon aikaan venäläisten hallinnoimalla alueella. Torpassa oli epäilemättä venäläisiä sotilaita majoittuneena Koljonvirran taistelun jälkeenkin. Bovellanin torpan liki 1 100 riksin hakemuksen oli laadituttanut vaimo Saara Mähönen. Pienin ruotusotilaan perheen hakemus, seitsemän riksiä, saapui käräjille sotilaan vaimolta Reetta Huttuselta Iisalmen kylästä. (TAULUKKO 34.)

Joka neljäs sotilasperheen tekemä korvausanomus oli tehty tutkimuskylien alueella. Kuusi anomusta on paljon verrattuna henkikirjassa 1808 mainittuihin tutkimuskylien kolmeentoista sotilasperheeseen tai seuraavan vuoden henkikirjaan, jossa on vain kahdeksan sotilasperhettä. Myös tutkimuskylissä korvausanomuksen laadittajina olivat nimenomaan sotilaan vaimot. Keskimääräinen sotamiehen perheen hakemus oli tutkimuskylissä 224 riksiä, mikä oli noin kaksinkertainen verrattuna koko pitäjän ruotutorppien sotavahinkoihin. Tutkimuskylien kuudesta ruotusotilasperheestä puolet oli kokenut lähipiirin menetyksiä, mutta vain yhdessä tapauksessa perheenpää oli kuollut.

Sotilaan leski Kaisa Loo (Heiskanen) oli menettänyt miehensä Salmin taistelussa syyskuussa 1808. Ruotusotamies nro 57 Samuel Loon (s. 1769) torppa sijaitsi Iimäen läheisyydessä (Iisalmi 6). Miehensä kuoleman jälkeen leski Kaisa Heiskanen (1767–1825) oli kuitenkin kirjoilla Paloisilla. Hän oli joutunut syystä tai toisesta jättämään ruotutorpan. Pariskunnalla oli ilmeisesti viisi poikaa, jotka olivat syntyneet 1792–1807. Syksyllä pitäjään sotilaiden mukana levinnyt punatauti koitui perheen kohtaloksi. Lokakuussa perheen pojista kuoli neljä: 16-vuotias Israel, viisivuotias Pekka ja kaksivuotias Aleksanteri punatautiin ja puolitoistavuotias Kalle kuumeseen. Leski Kaisa Heiskanen ja Samuli-poika jäivät ainoina eloon.

Henkikirjassa 1809 sotilaan vaimo Kaisa Heiskanen on merkitty yhden alakäisen kanssa Paloisille (Palois 2). Myös lesken laadittama vahinkoluettelo on päivätty Paloisilla maaliskuun 9. päivänä 1809. Menetysten kokonaissummaksi on arvioitu 110 riksiä 24 killinkiä. Venäläiset olivat väkivalloin ja ilman maksua ottaneet syksyllä torpasta 11 lastia (*lass*) heiniä, lypsävän lehmän, kaksi tynnyrillistä ohraa, tynnyrillisen nauriita, kolme leiviskää sianlihaa, puolitoista kappa suolaa, työreen ja vaatteita. Perhettä ei löydy Iisalmen kylän eikä Paloisten henkikirjasta 1810. Rippikirjan mukaan Kaisa Heiskanen asui Suomen sodan jälkeen torpassa Kirmalla Ulmalan kylässä.⁷⁵¹

⁷⁵¹ KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815 I Aa:9, I, Idensalmi 6 (Iimäki), Palois 2; KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 444; Savon ylisen kk:n arkisto, Iisalmen hk 1808–1811, Bba:7, Idensalmi 6, Palois 2.

TAULUKKO 34 Iisalmelaisten ruotusotilasperheiden sotakorvausanomuksia.

Nimi	Asema	Kylä	Vahingot riksiä	Käräjäkäsitely	Korvauspäätös
Saara Mähönen	Korpraalin vaimo ja torppari	Pappila	1 098	30.3.1809 § 847	1.9.1812
Kaisa Savolainen	Sotilaan vaimo	Nerkoo	178	23.3.1809 § 270	1.9.1812
Petteri Göös	Eronnut sotilas, torppari	Ollikkala	165	24.3.1809 § 345	1.9.1812
Iivari Svärd	Sotilas, Kuopion komppania	Nissilä	125	23.3.1809 § 317	1.9.1812
Katariina Loo	Sotilaan vaimo	Paloinen	110	27.3.1809 § 444	1.9.1812
Eeva Palm	Sotilaan vaimo	Ahmo	96	30.3.1809 § 716	6.11.1813
Sohvi Wentzell	Sotilaan vaimo	Nerkoo	63	22.3.1809 § 230	1.9.1812
Reetta Ikonen	Sotilaan vaimo	Ulmala	78	29.3.1809 § 641	ei korvausta
Reetta Koolander	Sotilaan vaimo	Partala	59	27.3.1809 § 454	ei korvausta
Helena Kuosmanen	Sotilaan vaimo	Kopola	58	21.3.1809 § 149	ei korvausta
Riitta Kubin	Sotilaan vaimo	Paloinen	57	30.3.1809 § 728	6.11.1813
Anna Roivainen	Sotilaan vaimo	Ollikkala	55	24.3.1809 § 357	1.9.1812
Paavo Qvist	Entinen sotilas, torppari	Vieremä	48	30.3.1809 § 827	ei korvausta
Anna Ruotsalainen	Sotilaan vaimo	Kivistö	46	29.3.1809 § 561	ei korvausta
Kalle Trygg	Sotilaan poika	Nerkoonniemi	27	23.3.1809 § 262	ei korvausta
Riitta Timonen	Jääkärin vaimo	Nerkoo	35	23.3.1809 § 271	ei korvausta
Petteri Höök	Sotilaan poika	Narvanlahti	34	30.3.1809 § 721	ei korvausta
Sohvi Marck	Sotilaan leski	Ollikkala	34	24.3.1809 § 363	ei korvausta
Katariina Backman	Sotilaan vaimo	Kauppi- lanmäki	25	21.3.1809 § 151	ei korvausta
Anna Martikainen	Sotilaan vaimo	Kilpisaari	20	30.3.1809 § 837	ei korvausta
Helena Kallberg	Sotilaan vaimo	Nerkoo	18	22.3.1809 § 228	ei korvausta
Anna Lind	Sotilaan leski	Iisalmi	13	1.4.1809 § 887	ei korvausta
Pieta Wentzell	Sotilaan vaimo	Nerkoo	12	22.3.1809 § 231	ei korvausta
Reetta Huttunen	Sotilaan vaimo	Iisalmi	7	23.3.1809 § 321	ei korvausta
YHTEENSÄ			2 461		

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25-26.

Ruotutorpan nautintaoikeus oli yleensä sidoksissa sotilaan aktiivipalvelukseen. Sotamiehen kuoltua hänen perheensä joutui järjestämään toimeentulonsa

uudelleen. Periaatteessa sotilaiden leskillä oli elinaikainen nautintaoikeus perheen tekemiin uudisraivioihin, jos leski ei mennyt uusiin naimisiin. Samuel Loolle oli kertynyt palvelusvuosia Suomen sodan alkaessa 19 vuotta. Vaikka sotamies Loo olisi selvinnyt sodasta, hänellä ei olisi ollut oikeutta elinikäiseen nautintaoikeuteen ruotutorppansa mahdollisiin uudisraivioihin. Palvelusvuosia olisi pitänyt kertyä 28 vuotta. Loon kaatumisen jälkeen hänen leskensä tulevaisuus oli pitkälti ruotutalojen hyväntahtoisuuden varassa. Kaisa Heiskasen tilanne ei ollut kaikkein kurjimpia, sillä hän sai järjestetyksi torpan asuinpaikakseen eikä vajonnut itsellisten ryhmään. Vielä kuollessaan 1825 leski Kaisa Heiskanen oli merkitty haudattujen luetteloon edesmenneen sotilaan Samuel Loon puolisoiksi, mikä osoittaa 58-vuotiaalla Heiskasella olleen itsellistä parempi status paikallisyhteisössä.⁷⁵²

Reetta Huttunen (1758–1828) oli ruotusotamies nro 56:n eli Paavo Trastin (1767–1821) puoliso. Avioliitto oli Trastin toinen. Ruotutorppa sijaitsi Metelinmäellä Iisalmen kylässä (Iisalmi 3).⁷⁵³ Henkikirjassa 1808 Paavo Trast on merkitty palveluksessa olevaksi. Vaimo asui torppaa Anna-tyttären, Tiina-piian sekä kuuuden alaikäisen lapsen kanssa. Lisäksi talouteen oli merkitty vielä yksi työkyvytön henkilö. Talouden koko oli yhteensä kymmenen henkeä. Henkikirjassa 1809 on maininta, että mies oli palannut vankeudesta mutta oli työkyvytön. Tästä syystä Reetta Huttunen teki miehensä puolesta vahinkoluettelon. Venäläiset olivat vie-neet torpasta ilman maksua sian ja kaksi kappaa suolaa, kaikki yhteensä 7 riksiä 16 killinkiä. Menetysten rahallinen arvo oli alle kolmasosa Paavo Trastin ensimmäisen puolison Mari Pehkosen vuonna 1805 jälkeensä jättämästä maallisesta omaisuudesta, joka koostui lehmästä, lampaasta, vaatteista ja vuodevaatteista. Ainakin periaatteessa ruotusotilaiden oli luovutettava torppansa viimeistään 25. maaliskuuta 1810 ruotutilallisten haltuun. Sotamiesten tuli hankkia laillinen ammatti, koska muuten heidän asetusten mukaan tulkittaisiin irtolaisiksi. Vuonna 1809 Trastilla oli täyttynyt 25 vuotta ruotusotilaana, mikä ei vielä aivan riittänyt elinikäiseen oikeuteen viljellä ruotutorpan uudisraivauksia. Sotamies Trastin perhe kuitenkin jatkoi asumistaan Metelimäen torpassa Suomen sodan jälkeen.⁷⁵⁴

Sotilastorpassa nro 59 asui sotamies Tuomas Wink (Vinck) (1772–1833) perheineen. Rippikirjoissa Winkin perhe on merkitty Suomen sodan aikaan Partalaan (Partala 5). Wink oli suomalaiselta nimeltään Lyytikäinen. Tuomas Wink oli astunut palvelukseen 1796. Kesällä 22.6.1809 pidetyssä katselmuksessa hän makasi Uumajan sairaalassa. Puoliso Reetta Koolander (1782–1817) oli laadituttanut luettelon 59 riksin suuruisista sotavahingoista vuoden 1809 alussa. Pariskunnan lapsista kuoli Suomen sodan aikana puolitoistavuotias Anna Pieta rokkoon. Rippikirjojen mukaan Tuomas Winkin perhe muutti sodan jälkeen 1810 Valkeisille

⁷⁵² KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821, I F:3, 25.11.1825 (enka Cath. Heiskanen, Palois); Talvitie 2018, 358; Holopainen, Väinö, Savon rykmentti, Iisalmen komppania.

⁷⁵³ KA, IISA, Perukirjat 1777–1810, I Jee:1, 14.12.1805 Maria Pehkonen.

⁷⁵⁴ KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815 I Aa:9, I, Idensalmi 3 (Metelinmäki); KA, IISA, Perukirjat 1777–1810, I Jee:1, pk 14.12.1805 (Maria Pehkonen); KA, SOTAVAH Caa:25, 23.3.1809 23.3.1809 § 321; KA, Savon yllisen kk:n arkisto, Iisalmen hk 1808–1811, Bba:7, Idensalmi 3; Neovius 1899, 134, 143; Panelius 1985, 94; Holopainen, Väinö, Savon rykmentti, Iisalmen komppania (ruotu 56, Trast).

(Walkiamäki 1), jonne Tuomas oli merkitty torppariksi. Valkeinen ja Partala olivat naapurikyliä. Kyseessä on saattanut olla esimerkiksi naapuriruodun (nro 60) entinen sotilastorppa. Reetta Koolander kuoli vuoden 1817 alussa, ja Tuomas Wink meni saman vuoden lopussa uusiin naimisiin piika Anna Kaipaisen (1786–1824) kanssa. Torpan viljely jatkui entiseen malliin. Toisen puolisonsa kuoleman jälkeen 52-vuotias leski Tuomas Wink jäi yksin ja hänet merkitään itselliseksi. Tuomas Wink muutti pois Valkeisilta ja kuoli Martikkalan kylässä 71-vuotiaana ”vanhana sotilaana”. Perheellisenä ja ilmeisesti fyysisesti täysin työkykyisenä Tuomas Wink pystyi sodan jälkeen säilyttämään entisen elintasonsa pitkään, lähes parikymmentä vuotta. Sota oli päättynyt hänen osaltaan todennäköisesti Uumajan sairaalaan, mutta haavoittuminen tai sairaus ei ollut muodostunut hänelle ainakaan suuresti elämää haittaavaksi vammaksi. Palvelusvuosia Winkille ennätti kertyä yli kymmenen, mikä ei kuitenkaan riittänyt vielä eläkkeeseen.⁷⁵⁵

Iisalmen kylässä asuneen sotilaan lesken Anna Lindin korvausanomus oli vaatimattomat 13 riksiä 16 killinkiä. Hän oli menettänyt muun muassa rukkinsa, patansa, kolme villahametta, kaksi villaista takkia, kolmet vanhat sukkaparit, kolme palttinaliinaa, pieluksen, raudoitettun kirstun, yhden riksin velkasetelin, kuusi leiviskää loukutettua pellavaa sekä puuesineitä. Miehen kuolema tai eroaminen armeijasta vaaransi koko perheen toimeentulon, ellei uudisraivauksille ollut kertynyt nautintaoikeutta. Lain mukaan sotilaan vaimo sai viljellä torppaa miehen poissa ollessa mutta vain niin kauan kuin mies oli elossa ja aktiivipalveluksessa. Mahdolliset sukulaissuhteet ruodun taloihin ja sosiaaliset verkostot saattoivat auttaa eronneen sotilaan tai sotilaan lesken selviytymistä. Joka tapauksessa lyhyt armonaika oli aina olemassa. Kuninkaallinen resoluutio vuodelta 1748 nimittäin määräsi, että jos sotilas erosi tai kuoli ennen maaliskuun Marian ilmestymispäivää, perhe sai jäädä torppaan syyskuuseen mikkelinpäivään eli hyödyntää yhden sadon. Jos sotilas kuoli tai erosi mikkelin jälkeen, perheellä oli oikeus jäädä torppaan neljännen paastonajan sunnuntaihin saakka ja saada korvausta syyskylvöstä ja tehdystä työstä seuraajalta. Anna Lind on merkittynä vuosien 1808–1809 henkikirjoissa pappilan torppaan numero 25 yhdessä kahden alaikäisen lapsensa kanssa. Sotilaan leski kuului torppari Aapeli Kettusen talouteen, mutta sodan jälkeen Lind lapsineen olivat jossain muualla.⁷⁵⁶

Ruotusotamies nro 98 Tapani Falckin (s. 1756–1812) torppa oli Paloisilla Tähtiniemen tilan mailla (Stjernudd, Palois 2). Henkikirjaan 1808 on Paloisille merkitty Falck-nimisen sotilaan vaimo yhden lapsen ja yhden työkyvyttömän kanssa. Falck oli naimissa Riitta Kubinin (1757–1829) kanssa. Seuraavana vuonna henkikirjassa Kubin on merkitty palveluksesta eronneen sotilas Falckin puolisona. Taloudessa oli aikuinen Matti-poika (s. 1780) ja yksi alaikäinen lapsi, vuonna 1795 syntynyt Juho. Säilyneiden lähteiden perusteella ruotusotilaiden

⁷⁵⁵ KA, SOTAVAH Caa:25 27.3.1809 § 454 (Margareta Koolander); KA, IISA, Rippikirjat 1807–1815 Aa:10 I Partala 5 ja 1816–1826 I Aa:11 II Valkiamäki 1 ja Valkimäki 4; KA, IISA, Vihittyjen luettelo 1805–1821 I Eb:3, 4.12.1817; KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1805–1821 I F:3, 20.5.1833; Holopainen, Väinö, Savon rykmentti, Iisalmen komppania, Thomas Wink, ruotu 59.

⁷⁵⁶ KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 887 (Anna Lindh); Gustafsson 2018, 190–192; KA, Savon ylinen kk, hk 1808, 1809.

paluuta kotiseudulle on vaikea ajoittaa. Joka tapauksessa Tapani Falck ei ollut alkutalvesta joko palannut sodasta tai hän oli henkikirjaan merkitty työkyvytön, sillä Riitta Kubin teki yhdessä aikuisen poikansa, torppari Matti Falckin kanssa luettelon omaisuudesta, jonka venäläiset olivat ottaneet sotilastorpasta. Anomus oli päivätty 23. helmikuuta 1809. Vahingot arvioitiin 57 riksin 8 killingin suuruisiksi. Torpasta (Paloinen 2) oli viety lypsävä lehmä, kaksi lammasta sekä vasikka ja sika. Kahdesta viimeksi mainitusta venäläiset olivat maksaneet, mutta liian vähän suhteessa niiden arvoon. Vasikasta oli saatu 23 killinkiä, ja siitä vaadittiin vielä 1 riksi 24 killinkiä. Siasta oli saatu 15 kopeekkaa eli tuskin kymmentä killinkiä. Riitta Kubin edellytti saavansa vielä riksin lisää. Torpasta oli otettu heiniä, ruis- ja ohraolkia sekä 12 kappaletta ruista ja ohraa aumallinen, jossa luettelon mukaan oli viljaa vähintään kaksi tynnyrillistä. Riitta Kubinilta oli viety kolme puuvilla- ja palttinaliinaa, pitkä lampaannahkaturkki sekä saha ja kaksi viikatetta. Paloisille ei ole henkikirjassa 1810 merkitty Falckin perhettä, mutta haudattujen luettelon mukaan Tapani Falck kuoli 29. elokuuta 1812 Paloisilla. Hän on tuolloin 56-vuotias. Leski Riitta Kubin kuoli ”vanhuuteen” Ulmalassa kymmenen vuotta sodan jälkeen.⁷⁵⁷

4.4.3 Korpraali Juho Heikki Bovellan

Suurin osa ruotusotilaista oli naimisissa. Sotilaan vaimon rooli oli sota-aikana keskeinen⁷⁵⁸. Hän huolehti, että torpan työt tulivat tehtyä. Tavallaan hänen vastuullaan oli koko ruotusotilasjärjestelmän jatkuvuus.⁷⁵⁹ Helmikuussa 1808 alkanut ja luvussa 2.1.1. kerrottu korpraali Juho Heikki Bovellanin sotatie kulki vuoden lopulla Ruotsin puolelle. Bovellanin puoliso Saara Mähönen joutui selviytymään sota-ajasta alaikäisten lastensa kanssa, poikansa Antti Juhaniin, tyttärensä Saara Maijan ja nuorimman poikansa Kalle Kustaan kanssa. Perhe asui Iisalmen kirkkoherran virkatalon torpassa nro 9, joka sijaitti Savon tien varrella, nykyisen Iisalmen ydinkeskustan alueella. (Ks. pappilan torppia kuvaava KARTTA 9 luvun 4.7. yhteydessä.) Matkaa kirkolle ja pappilaan oli muutama kilometri. Suomen sodan aikaan Antti Juhani oli 12 vuotta, Saara Maija 9 vuotta ja Kalle Kustaa 5 vuotta. Talouteen kuuluivat myös vanhimman pojan leski Maria Hyvärinen (s. 1785) lapsineen ja lasten eno Mikko Mähönen (s. 1767). Henkikirjaan 1808 Saara Mähönen on merkitty yksin miniän, yhden rengin sekä neljän lapsen ja yhden työkyvyttömän kanssa. Henkikirjassa on maininta, että mies on palveluksessa, joten hänestä ei tarvinnut maksaa henkirahaa.⁷⁶⁰

Korpraalin 9-vuotias tytär Saara Maija kuoli punatautiin, joka oli alkanut riehua pitäjässä. Kuolinpäiväksi merkittiin 3.10.1810. Hautajaiset pidettiin kuuden päivän kuluttua 9.10. Samana päivänä kuoli miniä Maria Hyvärinen, hänkin

⁷⁵⁷ KA, SOTAVAH Cca:25 30.3.1809 § 728 (Kubin); KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815 I Aa:19 I (Paloinen 2); KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1822–1833 I Ca:4, jakso 287: kuolleet 1829, 12.1.1829, Riitta Kubin (sold. Falk), 72 v., Ulmala.

⁷⁵⁸ Ailes 2018.

⁷⁵⁹ Ericson 2002, 277.

⁷⁶⁰ Räisänen 1959, 105.

punatautiin.⁷⁶¹ Lokakuussa Iisalmen komppanian miehet marssivat entisen 4. prikaatin joukoissa Pohjanmaalta kohti kotiseutuaan. Sää oli keho ja varusteet loppuun kuluneet. He saapuivat Valkeisille taistelupäivän iltana 27. lokakuuta. Jos korpraali Bovellan oli kyennyt marssimaan muiden mukana Iisalmeen, hän tuskin tällä kertaa vieraili venäläisten puolella sijainneessa kotitorpassaan Virran itäpuolella. Sandelsin joukot aloittivat marraskuun puolivälin tienoilla vetäytymisen Iisalmeesta. Venäläiset seurasivat heidän perässään.

Joulukuun 14. päivänä 1808 korpraali Juho Heikki Bovellanin vaimo Saara Mähönen teki luettelon omaisuudesta, jonka venäläiset sotilaat olivat torpasta ottaneet maksutta matkallaan Pohjanmaalle. Luettelon laati kirkkoherran apulainen Birath. Bovellanin torpasta oli viety syksyn sato ilmeisesti liki kokonaan: 19 tynnyriä viljaa, 18 mottia ruisolkia, yksi tynnyri vehnää, yksi tynnyri herneitä ja 10 tynnyriä nauriita. Heinää oli menetetty 24 kesäkuormaa. Lisäksi oli otettu kolme leiviskää hamppua ja kuusi leiviskää pellavaa. Menetetty viljamäärä vastasi yhdeksän hengen vuotuista leipäviljan tarvetta, mikä oli Bovellanin kotitalouden rauhanaikainen koko.

Korpraalin perheen elintaso oli ollut ennen sotaa suhteellisen hyvä tavalliseen torppariin verrattuna, mikä näkyi sotavahinkojen laadussa: torpasta oli viety monia keittovälineitä ja työkaluja, muun muassa 15 kannun vetoisen raupata, seitsemän kirvestä, kaksi peltoauraa, kuusi viikatetta ja kolme sirppiä. Venäläiset sotilaat olivat ottaneet matkaansa myös kolme työrekeä. Kuusi kalastusnuotta ja 21 rysää kertovat kalastuksen merkityksestä Bovellanin perheelle. Porovesi oli lähellä. Venäläiset olivat anastaneet maksutta seitsemän lammasta ja kaksi lehmää. Suoranaista ilkivaltaakin oli tehty. Esimerkiksi neljä lukollista ovea ja kaksi ikkunaa oli särjetty. Kolme uutta latoa, uusi tupa, sauna ja pieni talo oli täysin poltettu. Talvi teki tuloaan, mutta torpan rakennukset olivat vahingoittuneet ja osin palaneet. Lisäksi aidaksia oli poltettu 800 syliä. Kaiken kaikkiaan torpparin emäntä Saara Mähönen ilmoitti vahinkoja liki 700 riksin arvosta. Vahinkojen kokonaisarvo vastasi 70 ruistynnyrin hintaa.

Henkikirjassa 1809 korpraalin puustellin talous oli typistynyt neljään henkeen: Saara Mähöseen, kahteen alaikäiseen lapseen ja renki Mikkoon eli emännän Mikko-veljeen. Seuraavana vuonna talouteen oli ilmaantunut yksi vajaakuntoinen henkilö. Rippikirjassa kerrottiin, että miehen on luvattu palaavan kotiin rauhanteon jälkeen (*mannen hem förlofvad efter fds slutet*). Iisalmen komppanian katselmusrullassa 22.6.1809 oli miehiä merkitty 40, siis vain kolmannes täydestä miehityksestä. Lokakuun 16. päivänä 1809 pidetyssä katselmuksessa miehiä on jäljellä enää 29: noin vain joka neljäs oli jäljellä. Heistä yksi oli Juho Heikki Bovellan, ikää 49 vuotta ja palvelusta takana runsas 31 vuotta.⁷⁶² Iältään hän oli vanha ruotusotamies. Pitkä palvelusaika ei ollut poikkeuksellinen, sillä ruotusotamiehen pesti oli yleensä pysyvä. Ruotumieheksi ryhdyttiin varsin nuorina, ja ruodussa pysyttiin noin 50-vuotiaaksi asti. Palvelusvuosia Bovellanille oli kertynyt

⁷⁶¹ KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1805–1821, I F:3, lokakuu 1808.

⁷⁶² SRA, Sotilasasiakirjat, Nimiluettelo 1808, Savolax lätta inf.reg., mikrofilmi WA 576.

niin paljon, että hän oli oikeutettu eläkkeeseen ja hänellä oli myös nautintaoikeus tekemiinsä uudisraivauksiin.⁷⁶³

Juho Heikki Bovellan lienee palannut Iisalmeen viimeistään joulukuussa 1809: rippikirjan mukaan hän ja Saara Mähönen olivat silloin käyneet ehtoollisella. Suomen sodan jälkeen ruotuarmeija hajotettiin vuonna 1810, mutta sen jälkeenkin Juho Heikki Bovellan asui edelleen entisessä torpassaan saaden todennäköisesti kymmenen hopearuplan vuotuista sotilaseläkettä. Torppa oli kirkkoherran virkamailla, ja torpparien työpanosta tarvittiin. Bovellanin saattoi ilmeisen mutkattomasti jatkaa asumistaan entisessä korpraalin torpassa. Palveluksesta ”eronnut korpraali” kuoli vesirokkoon 79-vuotiaana Iisalmissa 1839.

Tutkimuskylien osalta henkikirjassa 1810 mainitaan enää viisi perhettä, joiden osalta viitataan sotilastaustaan: sotilas Trastin vaimo (Iisalmi), korpraali Juho Heikki Bovellan (Pappila), jääkäri kersantti O. Nehrman (Paloinen), sotilas Lars Skägg (Paloinen) ja eronnut sotilas Yrjö Stock (Paloinen). Iisalmelaisten ruotusotilaiden sodanjälkeisiä vaiheita ei ole helppo seurata, sillä useat heistä muuttivat tilapäistöitä tekeväksi loisiväestöksi ja heidän asuinpaikkansa vaihtelevat tiheään. Osa jäi viljelemään aiempaa ruotutorppaa. Paikallisyhteisönsä palanneet ruotusotilaat olivat keskimäärin 40-vuotiaita, periaatteessa vielä hyvässä fyysisessä ja psyykkisessä kunnossa. Nuoret ja työkykyiset entiset ruotusotilaat usein jatkoivat elämäänsä torppareina, vanhemmat ja ehkä osin työkyvyttömät sotamiehet sen sijaan mainitaan lähteissä usein entisinä sotilaina (*avskedade soldat*), jotka viljelivät ehkä pientä maapalstaa omaan tarpeeseensa. On arvioitu, että suurin osa – enemmän kuin kolme neljäsosaa – ruotusotilaista jatkoi elämäänsä torpparina tai entisinä sotilaina. Kirkonkirjoista löytyy myös merkintöjä entisistä sotilaista, jotka ovat sortuneet juopotteluun ja irtolaisten elämään. Sotilaiden lesket ryhtyivät piioiksi, käsityöläisiksi ja itsellisiksi, jotka auttoivat taloja sadonkorjuussa.⁷⁶⁴

Sanomalehtien lyhyissä elämäkerroissa, joita julkaistiin Suomen sodan 50. muistovuoden jälkeen, veteraanit esitettiin poikkeuksetta esikuvallisina yksinä: rohkeita taistelussa, mutta vaatimattomia rauhan aikana ja sopeutuneita köyhyyteensä. Osa asui edelleen torpassaan, osa oli vajonnut ruotuvaivaiseksi. Moni ruotusotamies ansaitsi elantoaan käsistöitä tehden tai tilapäisenä työvoimana taloissa. On arvioitu että vuonna 1812 sotilaan 10 hopearuplan vuosieläkkeellä sai ostetuksi tynnyrillisen ruista tai suolasilakkaa, ja eläke vastasi rengin yhden kuukauden päivätyötä. Eläkkeiden ostovoima kuitenkin pienentyi vuosikymmenten saatossa, mikä vaikeutti veteraanien elämää. Eläkkeiden merkitys jäi verrattain vähäiseksi aineellisen elintason kannalta, mutta niillä oli psykologista arvoa. Eläke antoi sotilaille tunteen, ettei häntä ollut jätetty oman onnensa nojaan ja sotapalvelusta arvostettiin myöntämällä palkkio. Kaikki eivät kuitenkaan eläkettä saaneet tai eivät olleet sitä hyväkuntoisina ollessaan edes hakeneet. Vanhuuden

⁷⁶³ Åberg 1968, 18–19.

⁷⁶⁴ Niemelä 1990, 161–168; Ericson 2002, 197, 199–200, 277; Varstala 2007, 54–56, 59; Villstrand 2014, 8. Varstalan mukaan Uudessakaarlepyyssä puolet kotiinpalanneista sotilaista muutti pois sotilastorpastaan.

myötä vaivat lisääntyivät ja yhä useampi sotavanhus oli ulkopuolisen avun tarpeessa. Valtakunnallisessa veteraanikeräyksessä tavallisin vuosittainen rahalahjoitus oli kolme hopearuplaa, jolla ei saanut ostetuksi ruistynnyrillistäkään.⁷⁶⁵

Kansallisesta rahakeräyksestä veteraaneille ei Kuopion läänin entisille ruotusotamiehille ollut kovin merkittävää apua. Britt-Marie Villstrandin keräämien tietojen mukaan Suomessa yhteensä 654 sotaveteraania sai Turun tukikomitealta avustusta vuosina 1858–1859 ja 222 veteraania vuonna 1865. Kuopion läänin osuus on huomiota herättävän pieni: 6–7 prosenttia rahalahjan saajista. Vain Vanhaan Suomeen kuuluneen Viipurin läänin osuus oli tätä vähäisempi. Sanomalehdissä 1858–1866 mainitaan ainakin yksitoista sotaveteraania Iisalmen kihlakunnasta: Wilhelm Boman, Anders Elg, kiuruvetinen jääkäri Tuomas Hult (Huttunen), jääkäri Petter Kemiläinen, sotamies Anders Lipponen, korpraali Johan Hurt (Paldanius), kiuruvetinen varamies Antti Pistol (Nousiainen), kiuruvetinen R. R. Pitsi, sotamies Lauri Spets Kalliojärveltä, jääkäri Anders Tarvonen, Heikki Turkki (Tapaninen) Haapajärven kylästä ja jääkäri Samuel Åkerlund.⁷⁶⁶

Kiuruvetisestä Tuomas Hultista eli Huttusesta (1779–1861) julkaistiin sanomalehdissä yksityiskohtaisia tietoja. Karjalan jääkärinä hän taisteli Pielisen kompaniassa 1808 muun muassa Revonlahdella, Siikajoella ja Alavudelle. Hän joutui venäläisten vangiksi Hörneforsin taistelussa 5. heinäkuuta 1809. Hänet vietiin jalkamarssia Pietariin, josta hän pääsi kymmenen viikon jälkeen Suomeen. Sodan jälkeen Hult palveli jonkin aikaa Kuopion pataljoonassa, mutta joutui jalkavaivansa vuoksi vajaan kuuden vuoden kuluttua jättämään armeijan. Hult eli sen jälkeen ruotuvaivaisena Kiuruveden pohjoisosassa, Remekselän kinkerikunnassa. *Suomettaressa* 6.8.1858 ilmestyneen jutun mukaan hän taisteli ”suuren kivulloisuuden ja köyhyyden kanssa”. Alavuden taistelussa hän oli saanut kaksi ”ruuvihaulia” vasempaan sääreensä ja joutunut hoidettavaksi ensin Vaasaan ja sitten Uumajaan. Kiuruvedellä Tuomas Hult teki vanhuudenpäiviensä elannoksi tuohiköysiä.⁷⁶⁷

4.5 Kestikievarit ja postitalot

Iisalmen pitäjän kestikievarit ja postitalot ovat havainnollisia esimerkkejä tievarsitaloista, jotka joutuivat sijaintinsa vuoksi kärsimään usein ja paljon venäläisten aiheuttamista sotavahingoista. Kestikievarit ja postitalot kuuluivat yleensä pitäjien vauraisiin talonpoikaistaloihin, joten senkin vuoksi venäläiset majoittuivat niihin mielellään ja saivat niistä suhteellisen helposti muonaa ja rehua. Kestikievari- ja postitalojen paikat tiedettiin hyvin, ja ne olivat karttoihin merkittyjä. Iisalmen pitäjän kestikievarista ja postitaloista kaikki tekivät vahinkoluettelon, niistä liki jokainen ilmoitti yli 520 riksien sotavahingoista, ja heille myös maksettiin korvauksia. (TAULUKKO 35.) Kestikievari- etäisyys toisistaan oli yleensä

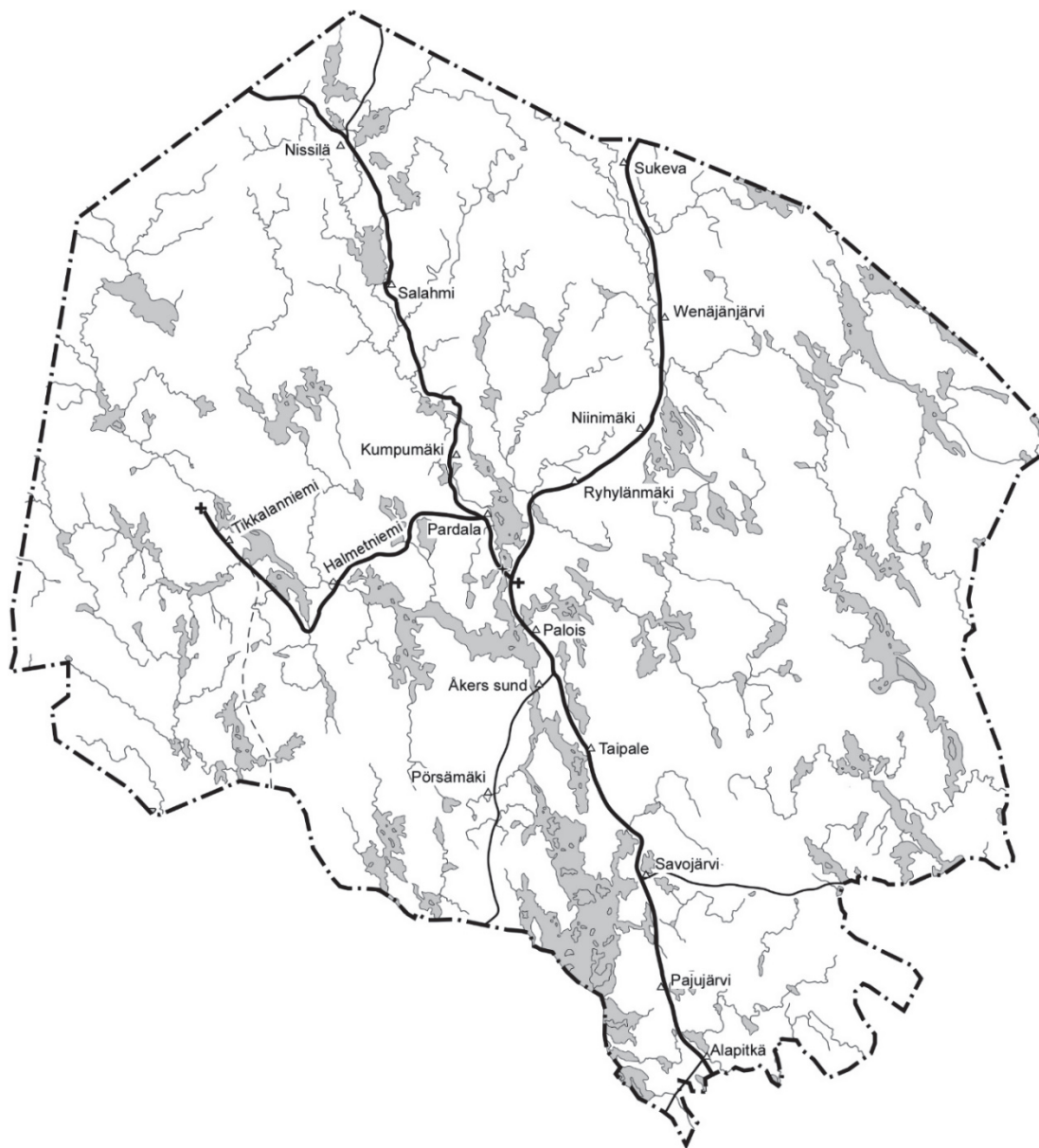
⁷⁶⁵ Engman 2009a, 251; Villstrand 2014, 7–9; Panelius, 92–93.

⁷⁶⁶ Lagerstedt 2010 (eri puolilla kirjaa); Villstrand 2014, 20.

⁷⁶⁷ Suometar 6.8.1858 nro 31; Sanomia Turusta 31.8.1858 nro 35; Suometar 8.11.1861 nro 45.

noin kaksi peninkulmaa, postitalojen välimatkat noin 2–3 peninkulmaa. Iisalmen pitäjässä Savon tien varrella olevat kestikievarit olivat Suomen sodan aikaan seuraavat kahdeksan: Alapitkä 1, Ollikkala 4, Ulmala 9, Paloinen 1, Partala 3, Vierejärvi 1, Nissilä 5 ja Salahmi 1.⁷⁶⁸ (KARTTA 7.)

KARTTA 7 Iisalmen pitäjän kestikievarit.

Pohjakartta ja nimistö: Generalstaben V:III 1910, Kartta IIC. Henkikirjojen perusteella keikkievariteita oli Suomen sodan aikaan vain Savon tien varrella. Muut maantiet olivat vielä hädän tuskin kärryillä kuljettavassa kunnossa. Henkikirjojen mukaan Kumpumäki ei ollut keikkievari, vaan Pitkälä (Vieremäjarvi 1).

Paloisten keikkievarin isäntä menehtyi sodan aikana, joten emäntä Kirsti Kolehmainen huolehti sotavahinkojen luetteloinnista. Samantyyppinen tilanne

⁷⁶⁸ Wirilader 1960, 547; KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, Iisalmen hk 1805–1811, Bba 6-7, Vuosi 1808.

oli kahdella muulla iisalmelaisella kestikievarilla. Pitäjän pohjoisosassa Nissilässä postitalollisen Paavo Nissisen vaimo Kaarina Ryhänen laaditutti miehensä puolesta hakemuksen. Isäntä kuoli 58-vuotiaana kuumeeseen 16. toukokuuta 1809 ja lienee ollut jo sairaalloinen sotavahinkoja luetteloitaessa, koska vaimo edusti Nissilän postitalon taloutta. Nissilän postitalossa venäläiset olivat vierailleet huhti- ja marras-joulukuussa 1808. Nerkoon kestikievarin pitäjä Paavo Väisänen (1769–1809) kuoli tammikuussa 1809, ja hänen vaimonsa Tiina Väisänen teetätti korvausanomuksen. (TAULUKKO 35.)

TAULUKKO 35 Sotavahinkoluettelon laadituttaneita kestikievareita ja postitaloja Iisalmen pitäjässä.

Nimi	Talo	Kylä	Vahingot riksiä	Kärjäkäsitely	Korvaus- päätös
Petteri Rönkä	Kievari	Salahmi 2	2 351	28.3.1809 § 540	1.9.1812
Kirsti Kolehmainen	Kievari	Paloinen 1	1 636	27.3.1809 § 443	1.9.1812
Lassi Toppinen	Kievari	Partala 3	1 086	30.3.1809 § 702	1.9.1812
Juho Halonen	Kievari (ylive- detty)	Ollikkala 5	979	30.3.1809 § 717	1.9.1812
Heikki Partanen	Kievari	Nissilä 2	868	16.3.1809 § 51	1.9.1812
Matti Ruotsalainen	Postitalo	Ulmala 9	852	29.3.1809 § 626	1.9.1812
Lassi Heikinpoika Roivainen	Postitalo	Ollikkala 9	657	23.3.1809 § 326	1.9.1812
Antti Nissinen	Kievari	Vieremän- järvi 1, Pitkälä	643	30.3.1809 § 814	1.9.1812
Tiina Väisänen, Paavo Väisänen leski	Kievari	Nerkoo 2	494	22.3.1809 § 223	1.9.1812
Lauri Roivainen	Postitalo	Ollikkala 9	474	23.3.1809 § 333	1.9.1812
Reeti Åsenbrygg	Postitalo	Vieremä 2, Ruotsala	469	30.3.1809 § 815	1.9.1812
Matti Hiltunen	Kievari	Alapitkä 1	443	22.3.1809 § 291	1.9.1812
Heikki Kärkkäinen	Kievari	Ollikkala 4	432	24.3.1809 § 358	1.9.1812
Kaarina Ryhänen, postitalonpoika Paavo Nissisen vaimo	Postitalo	Nissilä 1	280	4.4.1809 § 948	1.9.1812
Paavo Nissinen	Postitalo	Vieremä 2, Ruotsala	246	30.3.1809 § 821	1.9.1812
Antti Väisänen	Kievari	Ulmala 9	183	29.3.1809 § 624	1.9.1812
Matti Koponen	Postitalo	Pajujärvi 2	145	24.3.1809 § 381	1.9.1812
Juho Mykkänen	Postitalo	Pajujärvi 2	139	21.3.1809 § 389	1.9.1812

Lähde: KA, SOTAVAH. Ca:25–26.

Kievarit ja postitalot olivat tavanomaisia talonpoikaistaloja suurempia ja vauraampia taloja, jotka pystyivät majoittamaan sotaväkeäkin paremmin. Kerro-

taan esimerkiksi, että kenraali Tutshkovin johtama Venäjän armeijan pääesikunta oli majoittuneena Kärkkäälässä (Ollikkala 4) lokakuussa 1808, josta henkikirjan mukaan tuli viimeistään 1809 kestikievari, kun Sihvonlahdessa sijainnut, lautamies Juho Halosen kestikievari oli kärsinyt tuntuvat sotavahingot syksyllä 1808 venäläisten edetessä Oulua kohti.⁷⁶⁹ Kestikievareiden ja postitalojen vahingot olivat pääosin viljaa ja heinää. Lisäksi kestikievarien kiinteistöt kärsivät sotilaiden ilkeilyistä, eikä suoranalaiselta ryöstelyltäkään välttytty. Esimerkiksi Viemän kylän postitalosta Ruotsalasta oli anastettu muun muassa kahdeksan hopeasormusta ja saman kylän kestikievarista silkkihuiveja, ruplanrahoja ja taskukello.

Kievarissa oli oman väen tilojen lisäksi matkalaisia varten yleensä keittiö, vierastupia ja kammareita, aittoja, ulkokuone sekä liiteri vaunuja ja rekiä varten. Hevosia varten kievarin pihassa oli oltava tilava ja hyvä talli. Suurimpien teiden varrella sijainneilla kestikievareilla oli kyytejä varten vähintään kahdeksan omaa hevosta. Sotajoukkojen kannalta kestikievarit olivat parhaita mahdollisia paikkoja saada varahevosia ja hevosille muonaa: heiniä, kauria ja olkia. Vuoden 1734 kievarijärjestys edellytti, että vieraille oli tarjolla vuodevaatteet, lakanat, pöytäliinat, ruokailuvälineet, kynttelit, polttopuut, ruokaa, paloviinaa, olutta ja kaljaa, joten matkustajien olot olivat ajan mittapuun mukaan parhaat mahdolliset. Kestikievarit olivat venäläisten sotilaiden huollon kannalta houkuttelevia kohteita.⁷⁷⁰

Kestikievareista pahiten oli kärsinyt Petteri Röngän talo Salahmilla pitäjän pohjoisosissa. Kestikievarin sotavahinkoja kirjattiin yhteensä 2 351 rixsin edestä. Suuri osa menetyksistä oli viljaa ja heinää, yhteensä 800 rixsiä. Poikkeuksellista oli, että korvausanomuksessa mainittiin myös Ruotsin armeijan ottaneen maksamatta kestikievarista 32 tynnyrillistä ohraa sekä olkia ja akanoita. Ruotsalaisten viemä osuus oli yli neljäsosa vilja- ja heinävahingoista. Venäläiset sotilaat olivat tuhonneet kahden tynnyrialan ruispellon sadon, arviolta vähintään 20 tynnyriä. Kestikievarin pihapiiristä oli poltettu kaksi rakennusta ja vielä yhdestä poltettu lattia ja ovia. Lisäksi neljä pienempää rakennusta ja nuottakota oli tuhottu. Kestikievarista oli viety neljä lehmää ja kolme sikaa. Aidaksia oli poltettu 3 000 syltä. Sotilaat olivat vieneet muun muassa sänkyvaatteita, rauta- ja puuesineitä, nuotan ja nuottaveneen, hamppua ja parkittua lehmännahkaa.

Talollinen Lauri Toppinen (1755–1830) piti kestikievaria (Partala 4) Oulun tien varressa Partalassa, jonne Runeberg runossaan sijoitti Sandelsin aterioimaan ennen Koljonvirran taistelua.⁷⁷¹ Vuoden 1805 henkikirjan mukaan Lauri Toppisen taloudessa oli kuusi jäsentä. Emäntä Riitta Huttunen (s. 1775) oli miestään

⁷⁶⁹ KA, SOTAVAH Ca:25, 30.3.1809 § 717 (Juho Halonen, Ollikkala 4); KA, Savon ylinen kk, Iisalmi hk 1808 ja 1809, Ollikkala 4 (Juho Halonen), Ollikkala 5 (Heikki Kärkkäinen); Puurunen 2003, 118.

⁷⁷⁰ Pakarinen & Miettinen 1994, 115–117; Nenonen 1999, 288–289.

⁷⁷¹ Noin viisikymmentä vuotta sodan jälkeen Partalan kestikievarin hankki omistukseensa Sylvester Heiskanen (1821–1902) Valkeiskylän Heiskalasta. Kestikievaria kutsuttiin tuossa vaiheessa Moisioksi. Kun Savo-Karjalan osakunnan ylioppilaat keräsivät kesällä 1876 Iisalmen seudulta esineistöä ja muistitietoa Suomen sodasta, uusi kievarin isäntä esitteli heille vakuuttavasti vanhan vierastuvan kulunutta pöytää Sandelsin aterointipaikkana. Sylvester

kaksikymmentä vuotta nuorempi. Toppisilla oli Suomen sodan aikaan kaksi alakäistä lasta: Mari (s. 1797) ja Lauri (s. 1805). Taloudessa asuivat myös kestikievarin isännän aiemmasta avioliitosta aikuinen poika, varalautamies Nuutti Toppinen (s. 1787), ja tytär Reetta (s. 1789). Sotavuosina taloudessa asui myös itsellisenainen Riitta, joka oli henkikirjassa määritelty hulluksi (*galen*).⁷⁷²

Toppisten Maria-tytär kuoli lokakuussa 1808 kuumeeseen⁷⁷³. Kestikievarin pitäjä Lauri Toppinen laaditti luettelon omaisuudesta, jonka keisarilliset joukot olivat oleskelunsa aikana vuonna 1808 maksutta ja väkivalloin (*utan betalning och med våld*) ottaneet kestikievarista. Vahinkojen suuruudeksi arvioitiin noin 1 085 riksiä. Luettelossa ei ole päiväystä. Sen lopussa on Lauri Toppisen puumerkki. Kestikievarista oli viety 36 tynnyriä viljaa, 800 leiviskää heinää sekä 20 parmasta olkia. Lisäksi venäläiset olivat polttaneet 260 syliä aidaksia. Talosta oli otettu muun muassa kymmenen lehmää, kolme lammasta, viisi sikaa sekä kaksitoista kappaa suolaa. Venäläiset olivat haalineet mukaansa rekiä, vanhat kärryt ja työkaluja sekä lampaannahkaisen turkin, villalapaset ja vuodevaatteita. Kaikki vahingot näyttävät liittyneen sotilaiden huoltoon. Toppisen kestikievari ei kokenut ainakaan luettelon perusteella ilkivaltaa. Anastettu viljamäärä vastasi 18 hengen vuotuista leipäviljan tarvetta, mutta suhteutettuna pitäjässä liikkuviin sotilaisiin ja heidän hevosiinsa Toppiselta viedyt viljat oli nopeasti kulutettu. Sotavahingot eivät muodostuneet kohtalokkaiksi Partalan kestikievarille. Suomen sodan jälkeen Lauri Toppinen jatkoi entiseen tapaan kestikievarin pitoa, ja perheeseen syntyi lisää lapsia.⁷⁷⁴

Paloisvirran kestikievari

Paloisvirran silta sijaitsi noin kolme kilometriä kirkolta Savon tietä etelään. Sillan läheisyydessä oli kaksi vierekkäistä taloa, joita kutsuttiin Paloistaloiksi. Eteläisempi niistä oli kestikievari (Palois 1), jota piti 56-vuotias talollinen ja kylän valistusmies Tuomo Möykkynen (1752–1808) samanikäisen vaimonsa Kirsti Kolehmaisen (1753–1820) kanssa. Pariskunnalla oli kahdeksan lasta, joista viisi oli jo yli 15-vuotiaita. Vuoden 1800 varallisuusveroluettelossa ja henkikirjassa ei Möykkysyä Paloisilla mainita. He olivat muuttaneet Maaningalta Paloisille vuosisadan vaihteen tienoilla, todennäköisesti samoihin aikoihin kuin pahoin velkaantunut luutnantti E. F. Engdahl oli luopumassa kestikievarista.⁷⁷⁵

Heiskanen tarinoi osakuntalaisille, että eversti Sandels oli suuttunut venäläisten liian aikaisesta hyökkäyksestä niin paljon, että oli raivoissaan lyönyt useaan kertaan ratsupiiskallaan pöytänsä. Todisteeksi tarinalleen isäntä esitteli pöydän pinnassa olevaa kolmea viirua. Osakunta osti pöydän 15 markalla ja alkoi puuhata rahakeräystä tuvan hankkimiseksi vuoden 1876 kansatieteelliseen näyttelyyn. Varoja saatiin kokoon jopa enemmän kuin isäntä Sylvester Heiskanen oli pyytänyt. Samoihin aikoihin heräsi epäily Sandelsin tuvan aitoudesta ja selvisi, ettei isäntä Sylvester Heiskasen kertomassa tarinassa ollut perää. Sandels ei ollut majoillut Moisiossa vaan läheisessä Fredriksdalin kartanossa Pölkkyinniemiessä. (Färling 1886, 3–4; Räisänen 1959, 414–417.)

⁷⁷² KA, IISA, Rippikirja I Aa:9 I 1805–1815, Partala 4; KA, IISA, Lastenkirja 1790–1826 I Ab:5, 488, Partala 4;

⁷⁷³ KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelo I F:3 1805–1821, 20.10.1808.

⁷⁷⁴ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1808 § 702 (Toppinen).

⁷⁷⁵ KA, Maaningan seurakunta, rippikirja 1787–96, I Aa:3, Hatala 5, lampuoti Tuomas Möykkynen ja Kirsti Kolehmainen (s. 24).

Kestikievari sijaitsi liikenteellisesti ja strategisesti tärkeällä seudulla, jossa liikkui paljon sekä sotilaita että siviilejä. Suomen sota kosketti Möykkysen perhettä jo alkuvaiheessa. Pitäjänapulainen J. E. Birath kuulutti kirkossa 28. helmikuuta toimitusvouti Johan Lindbergin välittämän maaherran käskyn. Sen mukaan iisalmelaisten talollisten tuli asettaa 3–4 vahtimiestä kirkon läheisyydessä sijaitsevan kenttämakasiinin luo. Vahtivuoro kesti kerrallaan kaksi vuorokautta. Tuomas Möykkysen kestikievari ja kaksi muuta taloa Paloisilta aloittivat vahtivuorot. Miesten tuli ottaa mukaansa kivääri tai kirves. Kihlakunnan kirjuri Peuron maksaisi jokaiselle vahdille 12 killingin vuorokausipalkkion.⁷⁷⁶

Vahdissa olo ei ollut ainoa ylimääräinen rasitus kestikievarille sotavuonna 1808. Kevättulva vei Paloisvirran sillan mennessään, ja pitäjänkokous päätti järjestää pitäjäläisten kustannuksella ylikulun lautalla ja veneillä siihen saakka, kunne vesi laskisi ja päästäisiin rakentamaan uusi silta. Rasitus ei liittynyt suoraan sotaan, mutta rauhattomina aikoina liikennettä Paloisvirran yli oli tavallista enemmän. Pitäjänkokous jätti lauttauksen Paloisten kestikievarin huolehdittavaksi. Palkkiona ylikulun järjestämisestä maksettiin Tuomas Möykkyselle kuusi riksiä viikolta. Palkkio oli suhteellisen suuri, mikä osoittaa myös rasituksen suuruutta. Koska liikennettä Paloisvirran yli riitti, pitäjäläiset järjestivät Möykkyselle lautan lisäksi 3–4-laitaisen ison veneen. Lisäksi hänellä oli käytössään yksi pienempi oma vene.⁷⁷⁷

Myös kestikievarin pito oli sota-aikana tavanomaista raskaampaa. Matkustajia oli paljon, mutta talolliset eivät poikkeusoloissa välttämättä suorittaneet omaa hollikyytivelvollisuuttaan. Iisalmen maaseurakunnan hallintoarkistossa on säilynyt Tuomas Möykkysen vaativa vetoamus iisalmelaisille sekä hollivelvollisuuden täyttämisestä että veneiden käyttösäännöistä. Kuulutus luettiin kirkossa 5. heinäkuuta 1808. Ilmeisesti saman kuun aikana Paloisvirran silta korjattiin Kajaanin pataljoonan luutnantti Clementieffin johdolla. Se rakennettiin entistä siltaa idemmäksi eli virran yläpuolelle kaikkein virtaavimman uoman kohtaan. Kesällä 1808 Paloisten kestikievarin ympäristö suorastaan kuhisi ihmisiä, sillä Paloisvirran linnoitustöitä oli tekemässä satoja iisalmelaisia ympäri pitäjää. Vilkkaat ajat jatkuivat, kun Sandelsin joukot vetäytyivät Paloisvirran yli Koljonvirralle ja venäläisiä alkoi majoittua Paloisille.⁷⁷⁸

Sotavuosien tautiepidemiat koettelivat Möykkysen perhettä, mikä oli odotettavissa vilkastuneiden kontaktien seurauksena. Keväällä Reetta-tytär kuoli kuumeeseen 23-vuotiaana. Syyskuussa oli vuotta nuoremman Paavon vuoro. Lokakuussa kuumeeseen menehtyivät 26-vuotias Tuomas ja 13-vuotias Jussi. Isäntä itse uupui marraskuussa ”vesipöhöön” 56-vuotiaana. Loppukuusta kuume vei 15-vuotiaan Eevan. Peräti kuusi Möykkysen perheenjäsentä kuoli sotavuonna 1808. Kirsti-emännästä tuli leski 55-vuotiaana. Hän oli jo suhteellisen iäkäs eikä mennyt enää uudelleen naimisiin. Leskiemäntä laaditutti korvausanomuksen ja

⁷⁷⁶ KA, IISA, Saap. kuulutukset 1805–1809 II Ef:6, Johan Lindberg, luettu 28.2.1808 kirkossa. Kahdeksan killinkiä banco.

⁷⁷⁷ Rissanen 1927, 409; Burman 1858, 55–56; Pennanen 1982, 44; KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 26.5.1808. Neljä riksiä banco.

⁷⁷⁸ KA, IISA, Saap. kuulutukset 1805–1809 II Ef:6, Thomas Möykkynen, luettu 5.7.1808; Rissanen 1927, 17, 409–410; Räisänen 1959, 19.

pohti varmasti muutenkin keinoja selvitä perhettään kohdanneesta kriisistä. Reetta Kolehmaisella oli täysi-ikäisiä lapsia, joten Paloistilan viljelyä oli mahdollista jatkaa lähes entiseen tapaan ja perintötilan jatkuvuus suvun hallussa oli taattu. Kolehmainen sai turvaa täysi-ikäisiltä lapsiltaan. Hänen ongelmansa olivat mitä ilmeisemmin erilaisia kuin nuorilla leskillä, jotka olivat jääneet yksin pienten lastensa kanssa. Maaseudun iäkkäille naisleskille oli tyypillistä, että he asuivat aikuisten lastensa luona. Kolehmaisella talollisen leskenä oli mahdollisuus jäädä viettämään vanhuuttaan lastensa isännöimään kestikievariin, mutta Suomen sodan aikaan hän oli vielä työikäinen ja -kykyinen.⁷⁷⁹

Maaliskuussa 1809 Kirsti Kolehmainen laadittiin kestikievarin pitäjän Tuomo Möykkysen leskenä luettelon venäläisten anastamasta tai tuhoamasta omaisuudesta.⁷⁸⁰ Vaatimukset nousivat yli 1 600 riksin, mikä kertoo kyseessä olleen vauraan talonpoikaistalon. Valtaosa vahingoista kohdistui viljaan, heiniin tai kiinteistöihin. Talosta oli viety myös eläimiä: lammas, kaksi vuohta, kaksi porsasta sekä kaksi nuorta lehmää. Sotilaiden ilkeillä takaan ei kestikievarissa vältytty, sillä pihapiiristä oli palanut kahdeksan rakennusta.

Tuomo Möykkysen jälkeen ei järjestetty perunkirjoitusta, tai ainakaan perukirjaa ei ole säilynyt. Leski ei mennyt enää uusiin naimisiin, ja tila siirtyi nuoremman sukupolven omistukseen. Tuomas-pojan omaisuus selvitettiin varsin pian tämän lokakuun kuoleman jälkeen. Perukirja laadittiin 6. joulukuuta 1808, jolloin pidettiin myös Tuomo-isän ja Eeva-siskon hautajaiset.⁷⁸¹ Tuomaksen omaisuus arvioitiin noin 180 riksin arvoiseksi. Perillisiä olivat pienet kaksosvauvat. Heidän äitinsä, nuori leski Maria Hujanen sai lesken osan. Kestikievarin kiinteä omaisuus oli 1/6 manttaalia Paloinen 1:stä, josta Tuomaksen osuus oli viidennes, 150 riksiä. Lisäksi irtainta omaisuutta oli 30 riksin arvosta. Mitään jaettavaa ei Tuomakselta jäänyt, sillä hän oli velkaantunut yli varojensa.

Vuoden 1810 henkikirjassa Kirsti-leski emännöi edelleen kestikievaria. Hän asui kestikievarissa 23-vuotiaan tyttärensä Inkan, juuri täysi-ikäistyneen poikansa Petterin sekä 21-vuotiaan miniänsä Marian ja 35-vuotiaan vävyensä Juhani Pulkan kanssa. Tilanne pysyi emännöiden osalta samana vuosien 1811–1813 henkikirjoissa. Itä-Suomessa ei ollut mitenkään tavatonta, että kotitalous oli leskiemännän johdossa, vaikka yleisen lain mukaan nainen ei voinutkaan omistaa tilaa. Kyseessä oli tavallaan siirtymäkausi tai siirtymävalta (*transient power*), jossa leski puolison kuoleman jälkeen piti emännöityä, kunnes perillinen saattoi ottaa isännöyden. Paloistilojen osalta venäläisten suunnitelmat loivat epävarmuutta Kirsti Kolehmaiselle. Kestikievari sijaitsi venäläisten näkökulmasta strategisesti tärkeällä paikalla. Se kuului osana suunniteltuun Paloisten linnoitusalueeseen, jonka tavoitteena oli estää ruotsalaisten hyökkäys Savon tien kautta Kaakkois-Suomeen. Venäjän valtio osti 1812 kolme viidesosaa Petteri Möykkysen ja Juhani Pulkan yhteisesti omistamasta Paloistalosta sekä tilaan kuuluneet kahdeksan torppaa. Kauppahinta oli 2 000 riksiä, joten sotavahingot tuskin olivat

⁷⁷⁹ IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1805–1821 I F:3, 1808; Moring & Wall 2017, 204, 225.

⁷⁸⁰ KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 443 Kirsti Kolehmainen.

⁷⁸¹ KA, Pien-Savon tk, Saap. asiakirjat, perukirjat 1762–1810, Ec:2, perukirja 6.12.1808 Tuomas Möykkynen.

vähentäneet merkittävästi tilan arvoa. Jo huhtikuun lopulla 1812 maaherra Gustaf Aminoff ryhtyi – everstiluutnantti Alexander Thesleffin vaatimuksesta – muuttamaan kestikievaria muualle.⁷⁸²

Möykkysen ja Pulkan perheet saivat käyttää maitaan vielä kesän 1813 kylvöihin ja sitoutuivat irtaimistoineen muuttamaan taloistaan sadonkorjuun jälkeen. Niityt oli luovutettava heti kruunun käyttöön. Kestikievarin erilliset metsäsarajat jäivät Möykkyselle, loput talo-osuudet Pulkalle. Heille myönnettiin osuuksiinsa kahdenkymmenen vuoden vapautus tavallisista ulosteista. Vuoden 1814 henkikirjassa kestikievarina ollut Paloistila oli vävyn Juho Pulkan omistuksessa. Kotitaloudessa asuivat edelleen lanko Petteri Möykkynen vaimonsa Tiinan kanssa, yksi alaikäinen lapsi sekä anoppi Kirsti Kolehmainen, joka oli merkitty työkyvyttömiin sarakkeeseen. Möykkynen ja Pulkka myivät tilansa varatuomari Gabriel Heinrichukselle, mikä näkyy vuoden 1815 henkikirjassa. Petteri Möykkynen viljeli tilaa lampuotina. Heinrichuksesta muodostui merkittävä tilanomistaja Iisalmessa. Hän kävi valtion kanssa oikeutta tilajärjestelyistä aina vuoteen 1827 saakka, jolloin maanomistajat saivat vaatimansa hyvityksen valtiolta.⁷⁸³

Juhani Pulkan ja Petteri Möykkysen perheet muuttivat Paloisilta parikymmentä kilometriä pohjoisemmaksi Tikanniemeen (Vieremänjärvi 1) 1813–1814 tietämällä. Tytär Maria Möykkynen meni 1815 naimisiin torpparin lesken Erkki Rythin kanssa. Leski Kirsti Kolehmainen asui Tikanniemessä perheensä kanssa ja kuoli siellä 8. päivänä syyskuuta 1820. Rippikirjaan on kuolinpäivän lisäksi merkitty: ”kestikievarin pitäjän Tuomas Möykkysen leski”. Kirsti Kolehmainen säilytti sosiaalisen statuksensa kuolemaansa saakka, ja hän saattoi myös luottaa siihen, että hänen täysi-ikäistyneet lapsensa huolehtivat hänestä, kuten tapana oli. Juho Pulkan perhe jäi viljelemään Tikanniemeä. Petteri Möykkysen perhe, vaimo ja kaksi lasta, muuttivat Ouluun vuonna 1825.⁷⁸⁴

⁷⁸² Räisänen 1959, 28; Moring 2002, 184, Seccombe 1986, 65, myös alaviite 7. Seccombe käyttää siirtymäkaudesta nimitystä ”transient power”.

⁷⁸³ Räisänen 1959, 28.

⁷⁸⁴ Inkeri Möykkynen synnytti vuonna 1810 Paloisilla kaksostytöt Tiina Marian ja Heta Liisan. Reilu kolme vuotta myöhemmin – lokakuussa 1813 – syntyi Juho Heikki. Syntyneiden luettelossa perhe oli merkitty asumaan Paloisilla (Palois 1). Tytär Anna-Liisa syntyi 1817 Tikanniemessä Vieremänjärvellä, kuten myös heinäkuussa 1819 ilman kastetta kuollut tytötlapsi. Petteri Möykkynen meni 1814 naimisiin lampuodin tyttären Tiina Henrikintytär Hynysen kanssa. Heidän esikoisensa Petteri syntyi jo edellisenä vuonna aviottomana, mutta sittemmin tunnustettuna. Toinen lapsi Vilhelmi syntyi vuonna 1814 Paloisilla (Palois 1). Kolmas lapsi, tytär Anna-Liisa syntyi vuonna 1817 Valkeisilla. KA, IISA, Rippikirja 1805–1815, I Aa:9; Rippikirja 1816–1826, I Aa:10; KA, IISA; Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821 I Ca:3; KA, IISA, Vihittyjen luettelot 1805–1821, I Eb:3; KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821 I F:3; KA, IISA; Seurakuntaan muuttaneiden luettelot 1810–1841, I Ba:2.

4.6 Taistelualueen talot

Taisteluiden jalkoihin jääneet talot ja torpat kärsivät luonnollisesti suuria aineellisia tuhoja. Koljonvirran taistelu kohdistui Koljonvirran länsi- ja luoteispuolelle erityisesti Kauppilan, Virran, Linnan, Kaarakkalan, Timosen ja Fredriksdalin maille. (KARTTA 8.) Yleisesikunnan kuvauksen mukaan ”ainakin” Kauppilan ja Linnan talot paloivat.⁷⁸⁵ Ne molemmat olivat lautamies Juhana Kauppisen omistuksessa. Burman kirjoitti, että kolme Kauppilan viereistä pihapiiriä syttyivät venäläisten tulituksessa palamaan.⁷⁸⁶ Holm kirjoittaa kolmesta palavasta maalaistalosta:

– – Antamatta vastassa olevan murhaavan tulen pelottaa itseään venäläiset tunkeutuivat [*sillan*] yli, ajoivat Savon jääkärit Kauppilasta sekä suojautuivat tykistöltämme talon taakse. Kolme maalaistaloa, jotka olivat patteriemme luona, syttyivät vihollisen tykistötulesta palamaan eikä niitä voitu ajanpuutteen vuoksi pelastaa.⁷⁸⁷

Sotavahinkoilmoitusten joukossa on Juhana Kauppisen omistamien Kauppilan ja Linnan talojen lisäksi kaksi muuta Koljonvirran taistelukentän läheisyydessä ollut taloa, jotka olivat tuhoutuneet pahoin. (TAULUKKO 36.) Antti Kaarakaisen omistama Kaarakkala oli kärsinyt suuria vahinkoja ”vihollisen tulituksessa” (*genom fiedlig eld*)⁷⁸⁸. Talo sijaitsi todennäköisesti Linnan talon vieressä Kaarakkalanjoen eteläpuolella. Naapurustossa sijaitsi myös Heikki Timosen talo, joka oli tuhoutunut ”*från hand och i öfrigt genom eld*”.⁷⁸⁹ Myös entisen pitäjänräättäli Jakob Mechelinin omistama Fredriksdal oli taistelualueella ja toimi Sandelsin päämajana. Fredriksdalin mailta oli kaksi vahinkoilmoitusta: Mechelinin ja kihlakunnankirjuri Peuronin. (KARTTA 8.)

Kirkon kuudennusmies Kusti Niskasen (1755–1808) perhe oli asunut Koljonvirralla aivan Kauppilan talon naapurissa, mutta ilmeisesti isojaon jälkeen Niskaset olivat siirtyneet Virran tilalta (Iisalmi 3) Ruotaanlahteen Halkoniemen tilalle (Ruotaanlahti 2). On säilynyt kansantarinoita, joissa Niskasten kerrotaan asuneen vielä sodan aikakin Virran talossa Koljonvirralla. Kartan perusteella Kauppilan luona on useita pihapiirejä. Kuitenkin vuoden 1805–1815 rippikirjassa Niskasten kotitalous on merkitty Ruotaanlahteen, ja näin on myös sota-ajan henkikirjoissa.⁷⁹⁰ Kusti Niskasen tiedetään toimineen muun muassa kirkonvartijana sodan aikana. Hänen kerrotaan paenneen taistelua uimalla Koljonvirran yli itärannalta länsirannalle. Hän vilustui pahoin ja kuoli viikkoja myöhemmin. Kustin poika Paavo Niskanen (1789–1855) laaditutti lyhyen sotavahinkoluettelon. Myös

⁷⁸⁵ Generalstaben V:II 1910, 411.

⁷⁸⁶ Burman 1858, 71. Myös Montgomery II 1842, 106 kertoo kolmen talon syttyneen tuleen.

⁷⁸⁷ Holm 1977 (1836), 76.

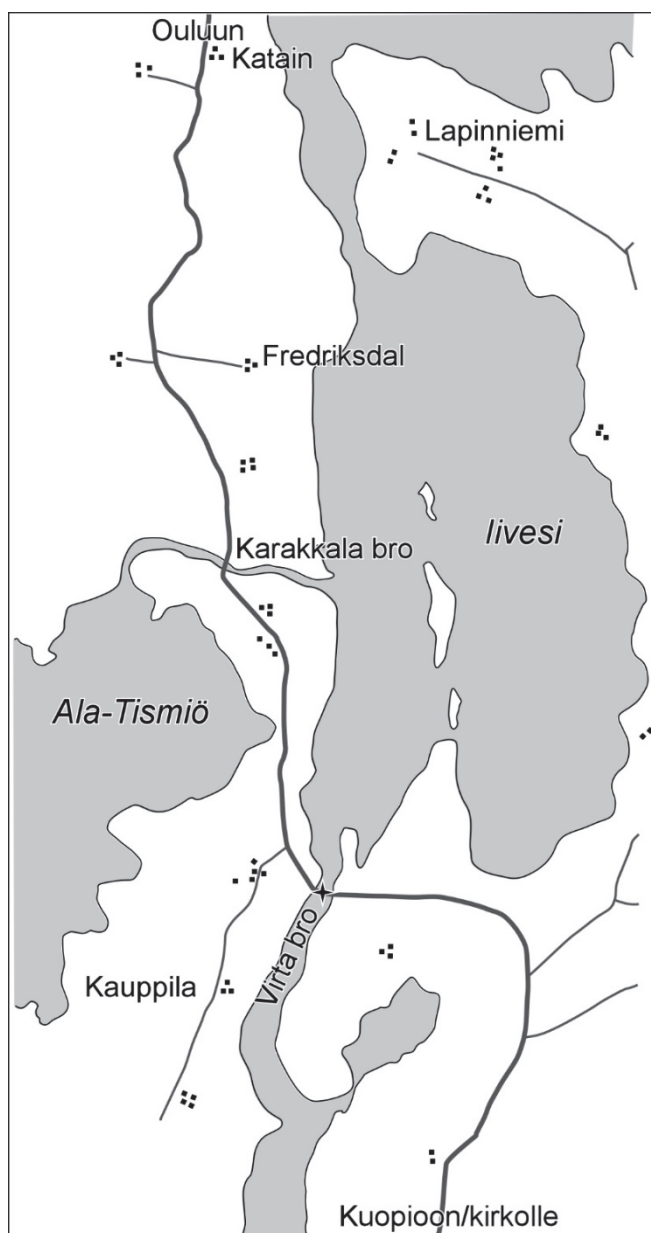
⁷⁸⁸ KA, SOTAVAH Caa:25 24.3.1809 § 431 Reetta Tuovinen.

⁷⁸⁹ KA, SOTAVAH Caa:25, 20.3.1809 § 118 Aukusti Timonen ja 21.3.1809 § 140 Tiina Makkonen.

⁷⁹⁰ Rippikirjasta 1827–1837 selviää, että Kusti Niskasen poika Lauri Juhana Niskanen (1796–1853) muutti Ruotaanlahden Halkoniemestä eli Niskalasta (Ruotaanlahti 2) Koljonvirran alueelle vasta vuosien 1832–1833 aikana (Laitila, Iisalmi 3, jota kutsuttiin myös Koljoksi). KA, IISA, Rippikirja 1827–1837 I Aa:13–14.

korvausanomuksen perusteella perhe oli kirjoilla Ruotaanlahdessa. Jos heillä olisi ollut kiinteää tai irtainta omaisuutta Virralla Kauppilan naapurissa, omaisuus olisi vääjäämättä tuhoutunut taistelujen tuoksinassa ja Paavo Niskanen olisi varmasti tehnyt pitemmän vahinkoluettelon. Kaikkinensa sotavahingot jäivät kuitenkin alle 14 riksiä. Anomus oli päivätty 13. joulukuuta 1808, ennen Kustisin kuolemaa, joka osui tapaninpäivälle. Allekirjoituksen yhteyteen apupappi Birath oli lisännyt, että Paavo Niskanen oli edesmenneen talollisen Kusti Niskanen poika Ruotaanlahdesta.⁷⁹¹ (TAULUKKO 36.)

KARTTA 8 Koljonvirran taistelualueen taloja.

Lähde, pohjakartta ja nimistö: Generalstaben V:III 1910, Kartta XLIII a ja b.

⁷⁹¹ KA, SOTAVAH Caa:25, 28.3.1809 § 537 (Paavo Niskanen, Ruotaanlahti).

Niskasen suvussa kerrotun kansantarinan mukaan tuli oli levinnyt taistelun alueen palavista taloista lähimetsiin. Entinen talollinen, Ville Niskanen kertoi vuonna 1936, mitä isoisä oli kertonut Kauppilan (Iisalmi 2) ja viereisen Niskalan (entinen Virran talo, Iisalmi 3) metsien tuhoista:

Poikasena ollessani näytti ukkivaarini vielä kotitaloni Koljonvirran Niskalan metsiä kävellessämme, että kun oli ollut Virran taistelu, niin oli Kauppilan – – talo syttynyt venäläisten tykkitulesta tuleen ja siitä päässyt kipinät talon takana olevaan metsäänkin ja levinnyt Niskalankin metsään ja polttanut Tismiön rannan metsiköt ukkivaarini ja minun kävelemiltäni kohdilta. Sitä kuloa ei ollut kukaan joutunut sammuttamaan eikä siihen olisi ollut hyvä mennäkään, kun luodit lentelivät metsäänkin kuin mitkään ampiaiset. Ukin muistin aikaan oli kulon jälki näkynyt vielä hyvästi.⁷⁹²

Metsäntuhoista ei korvauksia haettu ja tuskin korvausta olisi myönnettykään. Maalaisrahvas piti kotitarvepuuta itsestään selvänä ja jokapäiväisenä hyödykkeenä eikä metsäomaisuudelle oikein osattu laskea mitään rahallista arvoa, toisin kuin peltojen ja kaskien tuotolle.⁷⁹³

TAULUKKO 36 Koljonvirran taistelualueella (länsirannalla) asuneiden perheiden sotavahinkoja.

Nimi	Asema	Kylä	Vahingot riksiä	Käräjä-käsittely	Korvaus-käsittely
Juhana Kauppinen	lautamies	Kauppila ja Linna, Iisalmi	5 639	23.3.1809 § 337	1.9.1812
Reetta Tuovinen	talollisen leski	Kaarakkala, Iisalmi	1 088	24.3.1809 § 431	1.9.1812
Tiina Makkonen	talollisen leski	Iisalmi	798	21.3.1809 § 140	1.9.1812
Jakob Mechelin	ent. pitäjänräätäli	Fredriksdal, Iisalmi	569	20.3.1809 § 119	1.9.1812
Kihlakunnankirjuri Peuronin renkivouti Petteri Hynynen	kihlakunnankirjuri	Fredriksdal, Iisalmi	497	4.4.1809 § 497	1.9.1812
<i>Kusti Niskanen</i>	<i>talollinen</i>	<i>Ruotaanlahti</i>	14	28.3.1809 § 537	<i>ei korvausta</i>

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

4.6.1 Kauppilan isäntä lautamies Juhana Kauppinen

Iisalmen pitäjän suurimman korvausanomuksen teki lautamies Juhana Kauppinen (1745–1821) Iisalmen kylästä. Kauppilan talo pihapiireineen ja lähipeltoineen oli keskeinen osa taistelulenttää 27. lokakuuta 1808. Juhana Kauppinen oli 63-vuotias, kun sota alkoi. Hän oli arvostettu ja vaikutusvaltainen talonpoika. Muistitiedon mukaan pimeänä syysiltana 27.10.1808 Kauppilan isäntä Juhana Kauppinen oli tähyillyt huolissaan Iimäen piilopirtiltään kotinsa

⁷⁹² SKS, KRA, Iisalmi. Santeri Rissanen 119. 1936. Ville Niskanen, ent. talollinen k. 62 v.

⁷⁹³ Luttinen 2012, 214.

suuntaan Koljonvirralle, missä Ruotsin ja Venäjän joukot taistelivat. Korkean mäen päältä oli matkaa Kauppilaan noin kahdeksan kilometriä. Tyttärentyttä Hinriikka Sonninen (1834–1914) kertoi pojalleen lähes 80 vuotta myöhemmin, millainen näky ukkia oli Iimäeltä kohdannut:

– – Kauppisen kartano tulena taivasta kohti kohonneina patsaana paistoi sinnen korven keskelle synkkänä syysiltana pimiässä puitten latvatkin punasi veri-punaseks. Kuin hän [*Juhana Kauppinen*] sitten sotapäivän jälestä olit tullut kotiansa katsomaan miltä mielestä tuntui ei arvaa kukkaa ol sanonu kuin näki sen näytelmän: Kartano poltettu poroksi, laihopelto polettu pahoin, siihen venäläiset kuulat kyntäneit vereselle mullalle kuin hevoisella ja aatralla ajetun pellon ettei laihoo näkynnä ei nii ni-meksikään. – ⁷⁹⁴

Lautamies Juhana Kauppinen oli edistyksellinen talonpoika ja pitäjäläisten luottomies. Hänen elintasonsa oli ajan mittapuun mukaan korkea, vaikka vuoden 1800 varallisuusveroluettelon mukaan hän olikin velkaantunut. Kiinteän omaisuuden arvo kohosi 1 500 riksiin, mutta velat ylittivät niiden arvon. Kauppiselle merkittiin tästä huolimatta saataviksi ja muuksi pääomaksi viisisataa riksia valtionvelkaseteleinä. Suomen sodan aikaan Juhana Kauppinen oli kolmatta kertaa naimisissa. Hän oli jäänyt leskeksi, kun järjestyksessään toinen puoliso, Kristiina Karmitz, oli kuollut lapsivuoteeseen joulukuun ensimmäinen päivä 1806.⁷⁹⁵ Leski Juhana Kauppinen meni vuoden kuluttua naimisiin leskiemäntä Vappu Remeksen (1762–1808) kanssa. Iäkkäämmille leskille oli tyypillistä, että he avioituivat lesken kanssa. Kauppinen ja Remes vihittiin Maaningalla. Vappu Remes kuoli kesällä 1808 kuumeeseen 46-vuotiaana. Hän ennätti olla Juhana Kauppisen kanssa naimisissa vajaan vuoden.⁷⁹⁶

⁷⁹⁴ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen. Hinriikka Sonnisen (1834–1914) kertoma tarina tuntuu luotettavalta, vaikkei hän ole sitä suoraan ukiltaaan kuullutkaan, vaan äidiltään Ulriikka Kauppiselta (1794–1865), joka oli ollut 14-vuotias lokakuussa 1808. Perimätieto on säilynyt Juhana Kauppisen tyttärentyttären Henriikka Sonnisen kertomana. Hinriikan poika Lassi Ruotsalainen tallensi tarinat muistiin ja lähetti SKS:lle vuosina 1876–91. Tapahtumien ja muistitiedon tallentamisen välillä on 76–82 vuotta. Kertojalla on läheinen yhteys kerrottaviinsa: hän on tytär ja tyttärentyttä. Voidaan olettaa, että tarinat ovat säilyneet pääkohdiltaan melko todenperäisinä. Tapahtumien kulkua ne eivät kerro täsmällisesti. Myös ajoituksessa ja tapahtumapaikoissa saattaa olla heittoja ja ehkä väärinymmärryksiä, mutta Henriikka Sonnisen tarinat ovat varsin luotettavia ja selvästi todenperäisiä, äidin tyttärellään kertomia muisteluksia.

⁷⁹⁵ Ensimmäinen puoliso Kirsti Tanelintytär Kauppinen (s. 1749) oli kuollut 1782 lapsivuoteeseen. Toisen avioliittonsa leski Juhana Kauppinen solmi juhannuksena 1785 yli kymmenen vuotta nuoremman Kristiina Karmitzin (s. 1760-luvulla) kanssa, joka synnytti Kauppiselle yhdeksän lasta. Heistä vanhin oli Taneli (s. 1785). Muita lapsia olivat Anna Riitta (s. 1787), Loviisa (s. 1789), muistitietoa sodasta myöhemmin tyttärellään kertonut Ulriikka (s. 1794), Juho (s. ja k. 1794), Juho (s. 1797), Heta Agata (s. 1799), Elias (s. 1801) ja Hannu (s. 1803). KA, IISA, rikkikirja 1805–1815 Aa:9 I, Iisalmi 2; KA, IISA; lastenkirja 1790–1826, I Ab:5, Iisalmi 2. Ilmeisesti myös Kristina Karmitzin lapsi syntyi 1806 kuolleena, sillä syntyneiden tai kuolleiden luettelossa ei ole mainintaa vastasyntyneestä lapsesta. KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821 I F:3, 1.12.1806.

⁷⁹⁶ KA, IISA, Vihittyjen luettelot 1805–1821 I Eb:3, Maaningalla vihityt 23.12.1807; KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821 I F:3, 24.6.1808; Ahlstrand 1988, 142–143. Vappu Remes oli ollut naimisissa Taneli Kauppisen (1760–1805) kanssa, jonka isä Pekka (1720–1776) ja Juhana Kauppisen ensimmäinen appi, ensimmäisen puolison Kirstin isä, Taneli (1720–62) olivat olleet veljeksiä.

Kauppilan talouteen kuuluivat 1808 lautamies Juhana Kauppisen ja Vappu Remeksen lisäksi lautamiehen ensimmäisestä avioliitosta syntynyt Risto (s. 1774) sekä tyttäret Anna Riitta (s. 1787) ja Loviisa (1789). Heidän lisäksi perheessä oli viisi alle 15-vuotiasta lasta: Ulriikka, Juho, Heta Agata, Elias ja Hannu.⁷⁹⁷ Palkollisväkeä oli kaksi: piika Anna Lyytikäinen (s. 1767) ja renki Hemminki Juutinen (s. 1781). Kauppilan talouteen oli merkitty myös työhön kykenemätön loismies Olli. Talouden koko oli suuri: 13 henkeä. Kauppila oli iso tila ja sen hoitamiseen tarvittiin paljon väkeä. Sotavuonna 1809 talouden koko pienentyi yhdeksään: renki, piika ja loismies olivat lähteneet muualle. Tämä on esimerkki varakkaiden talojen joustovarasta: taloudellisesti vaikeina aikoina palkolliset ja itseliväestö joutuivat lähtemään talosta, varsinkin jos he eivät olleet läheistä sukua talonväelle.

Lautamies Juhana Kauppisen talouden resilienssi joutui todelliselle koetukselle sodan vuoksi. Kauppilan talon pihapiiri rakennuksineen ja ympäröivine peltoineen tuhoutui taistelussa. Yksistään kiinteistöjen tuhot arvioitiin 798 riksin arvoisiksi. Vahinkoluettelo osoittaa, että Kauppila oli iso, vauras ja uudenaikainen talonpoikaistalo. (Ks. luku 3.2.4.3.) Rahallisesti suurimmiksi menetyksiksi Kauppilassakin laskettiin vilja ja heinät: 2 787 riksiä. (Ks. luku 3.2.4.2.) Kauppi-
lassa oli iso karja. Korvausanomuksen perusteella Kauppiselta vietiin kymmenen lypsävää lehmää, neljä hiehoa, neljä vasikkaa ja kahdeksan sikaa. Juhana Kauppisen korvausanomukseen oli merkitty myös ruotsalaisten aiheuttamia vahinkoja. He olivat ottaneet tupakkaa sekä aiheuttaneet oleskelunsa aikana vähintään kuuden kesäkuorman verran vahinkoa Virran talon niityille. Lisäksi ruotsalaiset olivat polttaneet aidaksia.⁷⁹⁸

Venäläiset olivat vahingoittaneet tai vieneet kokonaan pois useita matka- ja työrekiä, kärriä ja työkaluja. Kauppinen oli menettänyt myös neljä kesäkuormaa tuohta. Paljon oli viety tai särjetty myös taloustavaroita. Vaatteita ja tekstiilejä korvausanomuksessa ei mainita kuin muutamia. Sotakorvausanomuksessaan Juhana Kauppinen mainitsi venäläisten tuhonneen ”minulle ja pojalleni” kuuluneita kirjoja. Kauppinen ei kuitenkaan ollut kirjoitustaitoinen. Pitäjänräätälin Jakob Mechelinin laatimassa sotakorvausanomuksessa on allekirjoituksena vain Kauppisen hieman kömpelöltä näyttävä puumerkki. Lautamies Kauppinen näyttää kuitenkin arvostaneen koulutusta, sillä hän lähetti poikansa Tanelin – Daniel Adolphin (s. 1785) – opiskelemaan Kuopion triviaalikouluun ja sieltä edelleen Porvoon lyseoon 1806.⁷⁹⁹

Juhana Kauppisen menettämä omaisuus Kauppilan talon osalta arvioitiin kaikkiaan 4 558 riksiä. Hänellä oli omistuksessaan myös Linnan talo (Iisalmi 6). Sielläkin tehdyistä ryöstetystä (*plundring*), vahingoitetusta ja poltetusta omaisuudesta jätettiin vahinkoluettelo. Vahingot oli aiheuttanut omatunnoton sotaväki

⁷⁹⁷ KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, Iisalmen hk 1805–1811, Bba:6–7, Henkirja 1805.

⁷⁹⁸ SKS, KRA, historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen.

⁷⁹⁹ Daniel Adolphus Kaupén, die 28 nov. 1785 rustico parente, in Idensalmi natus, in Schola, quae Kuopione floret, institutus, testimonio d:ni rectoris Winqvist vommandatus, d. 28. apr. 1806 inscriptus. Lunelund–Grönroos, Birgit 1946, 110 (nro 1280). 1280.

(*"af det samvoetslösa krigsfolket skadde"*). Linnan talon vahingot oli arvioitu 382 riksin suuruiseksi. Tämän jälkeen oli vielä arvioitu menetetyn viljasadon arvo. (Ks. luku 3.2.4.2.) Linnan talon osalta lautamies Kauppisen korvauspyyntö oli yhteensä 1 081 riksiä. Kaikkienensa Virran ja Linnan talojen vahingot nousivat lähes 5 650 riksiin. Vahingoista noin 63 prosenttia kohdistui viljaan tai heiniin. Molemmat korvausluettelot oli tehty samana päivänä, 4. tammikuuta 1809.⁸⁰⁰

Pitäjäläisten kerrotaan osoittaneen suurta myötätuntoa Juhana Kauppista ja hänen perhettään kohtaan. Kansantarinan mukaan pitäjäläiset auttoivat pyyteettömästi hätään joutunutta Kauppilan perhettä. Tämäntyypisistä toiminnasta ei muista käytetyistä lähteistä ole löytynyt esimerkkejä, mikä ei kuitenkaan tarkoita, etteikö kyläläisten hätä- ja talkoapu olisi ollut merkityksellistä ja kotitalouksien resilienssiä palauttava tekijä. Perinteisesti kyläyhteisössä otettiin huomioon lähimmäinen. Hädän tullen löytyi aina auttajia, jos oli ilmeistä, ettei ahdingossa oleva pystynyt selviytymään yksin ja tarvitsi kiireellistä apua. Kustaa Vilkun mukaan paikallisyhteisössä auttaminen oli uomautunut perinteisiä sääntöjä noudattavaksi, kun yhteisön jäsen oli joutunut epätavalliseen ja hankalaan tilanteeseen. Uuden asuinsijan tai eläinsuojan rakentaminen venäläisten tuhoamien rakennusten tilalle on tyypillinen esimerkki, jossa naapurit ja sukulaiset riensivät apuun vapaaehtoisesti ja maksutta. Heidän avuliaisuutensa edellytyksenä oli jonkinlainen ruoka- ja/tai viinatarjoilu ja myös vastavuoroisuus, jos autettava kuului maanomistajiin. Maattomia autettiin pyyteettömämmin, mutta usein silloinkin avun tiedetään perustuneen vastavuoroisuuteen: itselliset olivat tärkeää sesonkityövoimaa, joten heidän työkunnollaan oli väliä talollisille. Hirrenajo, seinien pystyttäminen ja katon teko olivat kyläyhteisössä tavallisia tapoja auttaa kotinsa menettäneitä. Hirret tuotiin joko rakennuttajan metsästä tai talkoolaisen omasta metsästä, entisistä kylän yhteisistä metsistä. Tällaisesta perinteisestä paikallisyhteisön reiluuteen ja vastavuoroisuuteen perustuvasta talkooavusta pääsi myös lautamies Juhana Kauppisen perhe nauttimaan menetettyään liki kaiken irtaimen omaisuutensa ja kotinsa.⁸⁰¹ Tyttärentytär Hinriikka Sonninen kuvasi ensihätään tullutta naapuriapua:

Kauppisen kartanon vahinkon palkkioksi ol pitäjän miehet sinä samana sotasyksynä lähteneit ja tuoneit tuvan hirret ja tehneit talveks asuttavan tuvan.⁸⁰²

Sota-aika vei Juhana Kauppiselta myös pojan: Daniel Adolph menehtyi punatautiin 8. joulukuuta 1808. Poika oli kuollessaan 24-vuotias lukiolainen (*gymnasist*). Daniel Adolph toimi ilmeisesti kruununmismiehenä keväällä 1808 Iisalmessa. Tähän viittaa pitäjänkokouksen pöytäkirja toukokuulta 1808, jolloin mainitaan "herra Daniel Kauppén" vaatimassa pitäjäläisiä rakentamaan Kaarakalan ja Koljolan sillat kevättulvan jäljiltä uudelleen.⁸⁰³

⁸⁰⁰ KA, SOTAVAH Caa:25, 23.3.1809 § 337 nrot 1 ja 2, Kauppinen.

⁸⁰¹ Vilkuna 1983, 171–172, 174; Talve 1990, 207; Stark 2005, 81.

⁸⁰² SKS, KRA, historiallisettarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat, Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen.

⁸⁰³ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 26.5.1808; KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821 I F:3, 8.12.1808 (Kaupén); KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821 I Ca:3, 24.7.1815 (Daniel Adolf).

Lautamies Kauppisen asema ei ainakaan heikentynyt Suomen sodan häviöiden vuoksi. Saattaa olla, että hänen arvostuksensa pitäjäläisten keskuudessa jopa nousi. Myös venäläiset näyttävät arvostaneen Kauppilan isäntää. Juhana Kauppinen sai pian sodan jälkeen herastuomarin arvon, mitä voidaan myös pitää merkittävänä hyvityksenä venäläisten aiheuttamista tuhoista Kauppilassa. Kun 1812 odotettiin kenraalikuvernööri Steinheilä vierailulle joko Iisalmele tai Kuopioon, valtuutti Iisalmen pitäjä herastuomari Juhana Kauppisen esittämään kenraalikuvernöörille pitäjän toivomuksia yhdessä muutaman muun pitäjäläisen kanssa.⁸⁰⁴

Juhana Kauppisen taloudessa oli 1810 kirjoilla kymmenen henkeä. Alle 15-vuotiaita lapsia oli neljä. Heidän lisäksi Virran talossa asuivat edelleen Risto-poika sekä tyttäret Anna Riitta ja Ulriikka. Jälleenrakennusaikana isäntä pestasi myös ulkopuolista palvelusväkeä: Pekka-rengin ja Mari-piian.⁸⁰⁵ Perhe pieneni väliaikaisesti, kun tytär Anna Riitta meni lokakuussa 1810 naimisiin varanimismies ja siltavouti Daniel Forsellin kanssa ja muutti Pielavedelle.

Juhana Kauppinen meni neljännen kerran naimisiin keväällä 1811. Aviomies oli 65-vuotias leski, morsiantaan Katariina Lappalaista (s. 1775) kolmekymmentä vuotta vanhempi. Jutikkalan mukaan agraariyhteiskunnassa isäntien oli vaikeampi tulla toimeen yksinään kuin emäntien. Etsiessään taloon uutta emäntää leski-isännän sopi ottaa varteen vanha kansanviisaus: älä katsele tyttöä kirkon ovella vaan sontatunkiolla. Juhana Kauppinen lienee neuvoa noudattanut: 35-vuotiaan morsiamen sosiaalisesti asemaksi oli merkitty ”talollisen tytär, piika”.⁸⁰⁶ Herastuomarille syntyi uudesta avioliitostaan ainakin neljä lasta: Anna Kaisa (s. 1812), Petteri Juhana (s. 1813), edesmenneen poikansa mukaan nimen saanut Daniel Adolph (s. 1815) ja Reetta Sofia (s. 1816). Herastuomari Juhana Kauppinen kuoli 1821 kihtiin. Hän oli tuolloin 76-vuotias. Huolimatta suurista sotavahingoista ja poikansa menetyksestä Juhana Kauppinen näyttää selviytyneen hyvin sota-ajasta ja sen jälkeisestä taloudellisesta kriisistä.

4.6.2 Kaarakkalan leskiemäntä Reetta Tuovinen

Kaarakkalan talo sijaitsi Kaarakkalanjoen ja Iijärven rantamalla, Linnan talon läheisyydessä. Talon isäntä, 29-vuotias Antti Kaarakainen (1779–1808) oli naimisissa pari vuotta vanhemman Reetta Tuovisen (1777–1837) kanssa. Perheen esikoinen Pekka syntyi 1804 ja tytär Anna Helena kolme vuotta myöhemmin. Ensimmäinen sotavuosi oli perheelle surullinen. Perheen nuorimmainen Anna Helena kuoli rokkoon kesäkuun lopussa. Kolmevuotias Pekka menehtyi kuumeeseen lokakuun 4. päivänä. Kuume koitui myös Antti-isän kohtaloksi pari kuukautta myöhemmin, 8. joulukuuta. Leskeksi jäänyt Reetta Tuovinen oli 32-vuotias ja raskaana. Hän oli leskeksi nuori, sillä 1700-luvulla ja 1800-luvun alkupuolella Suomessa naisleskistä valtaosa oli menettänyt puolisonsa yli 40-vuotiaina.

⁸⁰⁴ Rissanen 1927, 389. KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokous 26.7.1812 § 1.

⁸⁰⁵ KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, Iisalmen hk 1805–1811, Bba 6–7, vuosi 1810.

⁸⁰⁶ KA, IISA, Vihittyjen luettelot 1805–1821 I Eb:3, 20.4.1811; Jutikkala 1994, 80.

Suomen sodan aikaisen vakavan kulkutautiepidemian aikana myös parhaassa työiässä olevat miehet menehtyivät, mikä lisäsi nuorien naisleskien lukumäärää. Reetta menetti sotavuoden aikana miehensä lisäksi lapsensa. Leski synnytti 7. toukokuuta 1809 tyttärensä, joka sai kasteessa nimekseen edesmenneen sisarensa mukaan Anna. Syntyneiden luettelossa 7.5.1809 isäksi oli merkitty ”edesmennyt talollinen Antti Kaarakainen” Iisalmen kylästä.⁸⁰⁷

Leski Reetta Tuovinen laaditutti korvausanomuksen ”Koljolan ja Kaarakalan taistelun aikana” menettämästään omaisuudesta. Vahingot oli ajoitettu marraskuuhun 1808, jolloin hänen miehensä oli ollut vielä elossa. Korvausanomusta ei ole päivätty eikä siinä ole todistajia, ei edes Tuovisen puumerkkiä. Kaarakalan talon sijainti keskellä taistelukenttää johti suuriin aineellisiin menetyksiin. Vihollisen tulituksessa (*genom fiendlig eld*) savupirtti, porstua ja kamari tuhoutuivat ja paloivat maan tasalle. Niiden yhteisarvo oli sata riksiä. Uuden tallin, navetan ja pienen eläinsuojan tuhot oli arvioitu yli sadaksi riksiksi. Mennyttä olivat myös hieman ulompana sijainnut riihi sekä pihassa ollut lukollinen ja tukevaovinen ruoka-aitta, jossa oli kaksinkertainen pohja varkaiden ja rottien varalle. Luettelon lopussa oli vielä maininta särjetyistä kolmesta ikkunasta ja runsaasta määrästä aidaksia.⁸⁰⁸

Venäläiset olivat ottaneet Kaarakalasta kymmenen kesäkuormaa heiniä, 200 sidosta ruista, kahdeksan parmasta olkia, kahdeksan tynnyriä akanoita sekä puolitoista tynnyriä ohransiemeniä. Sotilaat olivat talloneet ja särkeneet ohrapellon, josta arvion mukaan olisi saanut satoa vähintään 15 tynnyriä. Viljatynnyrilisen hinnaksi oli laskettu peräti 14 riksiä, joten kesällä 1809 saamatta jäävän ohrasadon menetyksiksi arvioitiin tulevan 210 riksiä. Lisäksi Kaarakalan korvausanomuksessa laskettiin pilatun ruispellon aiheuttama satomenetys: 30 kappan kylvöstä olisi ollut odotettavissa satoa kymmenen tynnyriä. Ruistynnyrin hinnaksi laskettiin kalliilta vaikuttava 16 riksiä, joten ruispellolta jäisi saamatta 160 riksin arvoinen sato. Viljan korkea hinta-arvio selittynee osin sillä, että hintaan oli huomioitu pellon kunnostamiseen tarvittava työmäärä. Viljansiementen lisäksi venäläiset olivat anastaneet Kaarakalasta maksutta olkia ja akanoita hevosilleen. Heidän mukaansa oli lähtenyt myös kahdeksan kappaa hampunsiemeniä, leiviskä humalaa sekä neljä leiviskää hamppua ja pellavaa.

Kaarakalasta oli viety kolme rekeä. Työkaluista oli menetetty kaksi peltoauraa, kolme hakkuukirvestä, seitsemän viikatetta, kolme sirppiä, oksakirves,

⁸⁰⁷ KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1772–1789, I Ca:2, 6.12.1877 syntynyt 6.12.1877 ja 4.1.1878 kastettu Margareta Yrjönpoika Tuovinen, Uura 1 ja syntynyt 11.12.1979 Antti Kaarakainen, Iisalmi 5; KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821, I Ca:3, Petteri Yrjö 26.12.1804, Anna Helena 1.9.1807, Anna 7.5.1809; KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821, I F:3, 27.6.1808 Helena (11 kk), 9.10.1808 Pekka, 8.12. Antti Kaarakainen. Lasten- ja rippikirjoissa on sodan jälkeen kuitenkin merkitty tyttäreksi Anna Helena (s. 1.9.1807). Kuitenkaan toinen tytär Anna (s. 7.5.1809) ei ollut vielä syntynyt siinä vaiheessa, kun Kaarakaisten tytär Helena (11 kk) kuoli. Toisaalta keväällä 1809 syntynyttä Anna-tytärtä ei mainita missään muussa lähteessä kuin syntyneiden luettelossa. Vuoden henkikirjoissa Reetta Tuovinen on merkitty yksinään Kaarakalan kotitalouden kohdalle. Edellä mainittu viittaa vahvasti siihen, että henkiin jäänyt tytär oli nimenomaan vuonna 1809 syntynyt ja kastettu Anna, mutta viranomaislähteissä hänen syntymäajakseen on merkitty vanhemman sisaren tieto 1.9.1807; Moring & Wall 2017, 189, Table 43.

⁸⁰⁸ Räsänen 1976, 60.

saha ja hohtimet. Sodan ankarissa oloissa esimerkiksi puunkäsittelyyn tarvittavat työkalut olivat tärkeitä. Kirveitä, viikatteita ja sirppejä voitiin käyttää myös lisäaseistuksena. Sotilaat joutuivat kaivamaan maakuoppia ja peittämään niitä oksilla korsuikseen. Lunta oli raivattava pois, ja mutaan juuttuneita kärriä ja reikiä oli työnnettävä ja nostettava. Lapiot, kirveet ja kanget olivat siis erittäin tarpeellisia sotilaille. Venäläiset olivat ottaneet Kaarakkalasta myös kalastustarvikkeita. Lisäksi leskiemäntä Reetta Tuovinen haki korvausta padoista, sammioista, vesisaaveista, kirnuista ja peräti 28 maitopunkasta. Käsitöiden tekemisestä kertovat rukki, kangaspuut, kolme pirtta, villakarstat ja keritsimet sekä lehmannahka ja harmaa sarkakangas, kaikki venäläisten sotilaiden vuoksi menetetyt.

Antti Kaarakaisen kuolinpesästä tehtiin perunkirjoitus 11. toukokuuta 1811.⁸⁰⁹ Kiinteä omaisuus arvioitiin 166 rixsin 32 killingin arvoiseksi. Antti Kaarakainen oli perinyt Kaarakalan, 11/120 verotilasta numero 5 Iisalmen kylästä, isältään Pekka Kaarakaiselta (1735–1791). Vuoden 1800 varallisuusveroluettelossa Antin äidin Reetta Lappeteläisen jo vuosia emännöimä Kaarakkala oli arvioitu 450 rixsin (300 rixsiä banco) arvoiseksi. Jos perunkirjoituksessa 1811 mainittu kiinteä omaisuus ja sodassa 1808 vahingoittunut kiinteä omaisuus lasketaan yhteen, saadaan Kaarakalan kiinteän omaisuuden arvoksi ennen sotaa 406 rixsiä – ja sodan jälkeen enää noin 40 prosenttia tästä. Perukirjassa todettiin, että kaikki rakennukset olivat palaneet ja pellot pahoin tuhoutuneet. Pellot antoivat kolme tynnyrinalaa ohraa sekä 20 lastia (*lass*) heinää. Metsää ei ollut. Kaikki irtainomaisuus oli sodan aikana tuhoutunut. Sotavahinkoluettelo ja perukirja antavat hyvin samansuuntaista tietoa.⁸¹⁰

Antti Kaarakainen jätti jälkeensä enemmän velkoja kuin omaisuutta. Velkaantumisen syy ei perukirjasta selviä, mutta ehkä hän oli yrittänyt Koljonvirran taistelun jälkeen saada tilaansa kunnostettua. Kaarakainen oli velkaa langolleen, Uuraan kylän Tuovilanlahden isännälle Petteri Tuoviselle (1785–1826) runsaat 190 rixsiä, talollinen Juho Huttuselle Viitaalta 16 rixsiä ja talollinen Lauri Paa-vonpoika Lappalaiselle Nerkoolta 58 rixsiä. Lisäksi luotottajien joukossa oli ”herra paroni ja kenraali Carpelan”, jolla oli perittävä 16 rixsiä. Kaikkinensa Antti Kaarakaisen velat tekivät yli 285 rixsiä. Kaarakalan korvausanomuksen suuruus oli 1 088 rixsiä, josta kiinteän omaisuuden osuus oli reilu viidennes. Kun lasketaan sotavahinkoluettelon menetykset ja perukirjan brutto-omaisuus yhteen, voidaan karkeasti arvioida, että Kaarakaisella oli ollut varallisuutta, kausi-varallisuus mukaan lukien, lähes 1 300 rixsiä ennen lokakuun loppua 1808. Koljonvirran taistelun aikaan omaisuus menetettiin 90-prosenttisesti.

Leski Reetta Tuovinen oli epäilemättä suurissa taloudellisissa vaikeuksissa. Vaikka hän leskenä saattoi edustaa kotitalouttaan, solmia sopimuksia ja ostaa ja myydä maatakin tietyn ehdoin, toimeentulon edellytykset olivat hävinneet käytännössä liki olemattomiin. Maaomaisuudella oli huomattava merkitys, mutta

⁸⁰⁹ KA, IISA, Perukirjat 1811–1819, I Jee:2, perukirja 11.5.1811, Antti Kaarakainen. TK 1460.

⁸¹⁰ KA, IISA, Perukirjat 1811–1819, I Jee:2, perukirja 11.5.1811, Antti Kaarakainen; KA, IISA, Rippikirja 1787–1791 I Aa:8, Iisalmi 5; SRA, Varallisuusveroluettelot 1800–1802, mikrofilmi FR 78, Idensalmi, Idensalmi by.

Reetta Tuovinen ei lain mukaan voinut periä Antti Kaarakaisen perintömaata. Perintömaan siirtämistä seuraavalla sukupolvelle hallitsivat tiukat säädökset, jotka suojasivat lasten ja viime kädessä suvun oikeuksia. Kaarakaisen ainoa perillinen oli pikku-Anna. Toisaalta mitään perittävää ei velkojen vuoksi ollut jäänytäkään.⁸¹¹

Reetta Tuovinen on merkitty henkikirjaan 1809 asumaan yksin Kaarakkalan tilalla (Iisalmi 5) ja seuraavana vuonna yhdessä alaikäisen tyttärensä kanssa. Näin yksinäinen tilanne talollisen kohdalla oli henkikirjoissa verrattain harvinaisen. Kaarakkalan tilalle tarvittiin nopeasti miehistä työvoimaa, jotta tila voitaisiin jälleenrakentaa ja viljelykset kunnostaa. Reetan ja Annan toimeentulo olivat vaakalaudalla. Vaihtoehtoja Reetta Tuovisella ei ollut kovinkaan paljon: palkollisten palkkaaminen, uusi avioliitto tai sosiaalinen aleneminen tilattomaan väestöön piiaksi tai todennäköisemmin kausitöitä taloihin tekeväksi itsellisnaiseksi, loiseksi. Pahin vaihtoehto olisi ollut kerjäläisyys, johon suhtauduttiin yleisesti kielteisesti eikä kodittomana ja työttömänä kiertely olisi ollut sallittuakaan. Maa-seutuyhteisöissä ei kuitenkaan ollut mitään erityistä intressiä ajaa työkykyistä leskeä kodistaan yhteisöllisen köyhäinhoidon taakaksi. Kuolinpesä saatettiin kyllä jakaa lain mukaan (*de jure*), mutta ei välttämättä todellisuudessa (*de facto*). Leski saattoi alaikäisten lastensa kanssa hallita ja käyttää omaisuutta, vaikka ei ollutkaan laillinen omistaja. Huomionarvoista on, että suurin velkoja oli Reetta Tuovisen veli, mikä on todennäköisesti luonut turvallisuutta Reetta Tuovisen ja hänen tyttärensä elämään hädän hetkellä. Avioliittomarkkinoilla nuori leski Reetta Tuovinen oli houkutteleva nimenomaan sen vuoksi, että hänen kauttaan uusi aviomies saattoi päästä tilan isännäksi, varsinkin jos hänellä oli mahdollisuus hankkia ylivelkaantunut tila omistukseensa. Toisaalta Reetta Tuovisen tapaus osoittaa, kuinka velkaisen perintötilallisen leskellä oli olemassa vaihtoehtoja ja selkeästi myös omaa päätäntävaltaa, jopa syvässä taloudellisessa kriisissä.⁸¹²

Leski Reetta Tuovisen selviytymiskeino oli uusi avioliitto, joka mahdollisti jäämisen kotitalalle. Reetta oli parhaassa työiässään, hänellä oli alaikäinen tytär ja edelleen hallussaan Kaarakaisten perintötila, jolle ei ollut tiedossa miespuolisia perillisiä. Tutkimusten perusteella Skandinavian maissa oli varsin tyypillistä, että nuoret naislesket, joilla oli pieniä lapsia, solmivat suhteellisen nopeasti uuden avioliiton. Avioliitto Reetan kanssa oli varteenotettava mahdollisuus esimerkiksi jonkun talollisen nuoremmille pojille säilyttää talollisen status.⁸¹³ Reetta Tuovinen pestasi 1811 rengiksi Lassi Paavonpoika Lappalaisen (s. 1781), joka oli viisi vuotta leskiemäntää nuorempi. Heille syntyi vuoden lopussa poika, joka kastettiin Maaningalla. Syntymäpäivä oli 17. joulukuuta, ja kaste annettu kaksi päivää myöhemmin. Poika sai nimekseen Paavo. Syntyneitten luetteloon isä Lassi Lappalainen on kirjattu talollisenpojaksi. Toisena kummina oli Juho Valkonen, Kaarakaisten uusi naapuri.⁸¹⁴

⁸¹¹ Toivanen 2005, 52–55.

⁸¹² Moring & Wall 2017, 106, 201–202.

⁸¹³ Moring & Wall 2017, 202.

⁸¹⁴ KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821 I Ca:3, Maaninka; KA, Hk-sarja, Kuopion lääni, Hk 1809–1815 K1–K7, vuosi 1811.

Lassi Lappalainen oli mitä todennäköisemmin sama henkilö, jolle Antti Kaarakainen oli jäänyt velkaa 58 riksiä. Reeta Tuovisen ja Lassi Lappalaisen yhteiselön alkuunsaattajana on hyvinkin voinut toimia myös luotonantajan ja velallisen suhde. Lappalainen oli talollisen Paavo Lappalaisen poika Nerkoolta (Nerkoo 4). Lassi oli työskennellyt palkollisena vauraan Heikki Kumpulaisen tilalla (Wehmasjärvi 1, Niiralanniemi, Kumpula). Huomionarvoista on, että henkikirjoissa ja rippikirjoissa tilaa emännöi leskiemäntä Reetta Tuovinen koko 1810-luvun alkupuolen ja rippikirjoissa Lassi on merkitty rengiksi. Iisalmen seurakunnan vihittyjen luetteloista 1811–1816 ei löydy pariskuntaa, joten hieman epätavalliselta liiton alkutaival tässä valossa vaikuttaa. Henkikirjoittajan tietojen mukaan Antti Pekanpoika Kaarakaisen lesken kotitaloudessa asui Reetta Tuovisen lisäksi ”lanko” sekä kaksi alaikäistä lasta. Vuodesta 1816 Linnan talon isännäksi oli merkitty asiakirjoissa Lassi Lappalainen puolisonaan Reetta Tuovinen, mikä osoittaa Lappalaisen hankkineen tilan omistukseensa ja parin olleen viimeistään tuolloin naimisissa. Antti Kaarakaisen tytär Anna Helena (s. 1807/1809) muutti kotoaan jo nuorena tyttönä, noin 16-vuotiaana. Hän lähti piikomaan Ollikkalan kylään Kukkuran taloon (Ollikkala 9) ja meni naimisiin siellä talollisen pojan Heikki Tapaninpoika Roivaisen (s. 1805) kanssa 1826.⁸¹⁵

4.6.3 Timosten perhe

Kaarakkalan (Iisalmi 5) naapurissa asui talollinen Heikki Paavonpoika Timonen (Iisalmi 5). Talot sijaitsivat lähellä toisiaan ja olivat rippikirjassa 1805–1815 samalla aukeamalla. Heikki Timonen (1776–1808) oli naimisissa pari vuotta vanhemman Tiina Makkosen kanssa. Heille syntyi ennen sotaa kaksi lasta: Mari (s. 1802) ja Olli Reeti (s. 1804). Henkikirjassa 1805 pariskunnan ja lasten lisäksi talouteen kuuluivat myös Matti-renki ja Kaisa-piika. Taloudessa oli yhteensä kuusi henkilöä.

Loppuvuosi 1808 oli perheelle traaginen. Heikki Timonen kuoli 20. marraskuuta 1808 kuumeeseen 32-vuotiaana. Hänet haudattiin 9. joulukuuta. Mieheensä kuoleman jälkeen joulun alla Tiina Makkonen synnytti pojan. Juho Heikki kuoli vain viikon ikäisenä 27. joulukuuta. Kuolinsyytä ei osattu määrittää. Lapsi haudattiin vasta pari kuukautta kuolinpäivänsä jälkeen 26. helmikuuta 1809, vaikka pappilaan ja hautausmaalle oli matkaa vain parisen kilometriä. Alle kymmenen-vuotiaat Mari ja Olli Reeti jäivät ilman isää, ja heidän vastasyntynyt veljensä kuoli. Naapurinsa lailla alle 40-vuotias Tiina Makkonen kuului nuorien leskien vähemmistöön, joskin sota-aikana heidänkin määränsä kasvoi poikkeuksellisen paljon.⁸¹⁶

⁸¹⁵ KA, IISA, Rippikirjat 1780–1786 I Aa:7, 1787–1791 I Aa:8, 1805–1815 ja 1807–1815, I Ab:5–7; Iisalmi 5 ja Wehmasjärvi 1; KA, IISA, Rippikirjat 1816–1826 I Aa:11–12, Iisalmi 5, Ollikkala 9; Rippikirja 1827–1837, I Aa:13–14, Iisalmi 5, Ollikkala 9; KA, IISA, Lastenkirja 1827–1839 I Ab:6, Ollikkala 9, Kukkura; KA, IISA; Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1772–1789, I Ca:2, 7.8.1781 Lars Lappalainen.

⁸¹⁶ KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1825 I F:3, 1808–1809; Moring & Wall 2017, 189, Table 43.

Venäläiset sotilaat aiheuttivat Timosten taloudelle suurta tuhoa. Tiina-lesken sotavahinkoluettelossa aineelliset menetykset arvioitiin liki 800 rixsin suuruiseksi. Näin lukee leski Tiina Makkosen laadittaman anomuksen alussa:

Luettelo niistä vahingoista, joita keisarilliset joukot aiheuttivat allekirjoittaneelle anastamalla tai tulella tuhoamalla Koljolan taistelun aikana ja sen jälkeen lialmessa lokakuussa 1808...⁸¹⁷

Ruotsinkielinen ilmaisu ”*från hand*” korostaa, että Timosilta oli riistetty omaisuutta vastoin tahtoa. Myös tuli oli tehnyt paha jälkeä. Timosten savupirtti, viisitoista kyynäriä kantiltaan⁸¹⁸, ja sen yhteydessä olleet kamari ja porstua olivat palaneet. Asuinrakennuksen arvoksi kirjattiin yli 86 rixsiä. Kuvauksen perusteella Timosten maalaistalo oli ollut paikallisittain vauras. Myös viisitoista syliä pitkä ja yhdeksän syliä leveä navetta rehulatoineen, talli, riihi, liiteri, aitta ja sauna olivat palaneet. Niiden yhteisarvo oli 55 rixsiä. Timosten pihapiirin, lähipeltojen ja niittyjen pisteaitaa oli poltettu tuhat syliä. Menetettyjen aidasten arvoksi merkittiin 125 rixsiä.

Venäläiset olivat kantaneet pihasta kaksi tynnyriä ohraa uusissa säkeissä. Ruista oli hävinnyt viisi tynnyriä ja olkia viisi mottia. Sotilaat olivat anastaneet viljat myös kolmesta ohra-aumasta (*stackar*). Viljavahinkojen yhteisarvoksi laskettiin 165 rixsiä. Lisäksi ohraolkia oli menetetty viisi mottia. Heinää venäläiset olivat ottaneet 750 leiviskää. He olivat anastaneet kaksi kappaa hampunsiemeniä ja kolme leiviskää hamppua. Sotilaat olivat vieneet lehmän, kaksi isoa sikaa ja kaksi leiviskää lampaan lihaa. Myös kolme neljäsosa tynnyrillistä nauriita oli kelvannut. Sotavahinkoihin luettiin myös kolme lehmännahkaa, neljä vasikannahkaa, vaatteita, lakanoita ja kankaita. Työkaluista puuttuivat peltoaura, kaksi hakkuukirvestä, oksakirves, piilukirves, viisi viikatetta, viisi sirppiä ja rautakanki. Lisäksi luettelon lopussa mainittiin kaksi soutuvenettä ja rekeä.

Heikki Timosen perunkirjoitus pidettiin maaliskuun 30. päivänä 1809, muutama kuukausi vainajan kuoleman jälkeen.⁸¹⁹ Katselmusmiehinä olivat vänrikki Anders Bogislaus Winter ja naapurinisäntä lautamies Juhana Kauppinen. Paikalla olivat leski Tiina Makkonen ja vainajan veli Aukusti Timonen⁸²⁰, joka toimi alaikäisten lasten Olli Reetin ja Marin holhoojana. Oli tavallista ja perinnönjakokysymysten kannalta ymmärrettävää, että isänpuoleinen lähisukulainen nimettiin holhoojaksi.⁸²¹ Vainaja jälkeensä jättämä verotalo oli 6/8 veromarkkaa maata. Perukirjassa todettiin, että tila oli rakennuksiltaan sota-ajan rauhatto-
muuksissa kokonaan tuhoutunut ja poltettu. Kiinteän omaisuuden arvoksi merkittiin noin 167 rixsiä, saman verran kuin naapuritila Kaarakkala. Vuoden 1800 varallisuusverotuksessa Heikin isän omistuksessa ollut tila (5/90) oli arvioitu 450

⁸¹⁷ ”Förteckning uppå den skada som under skrifoen af kejsrerlige trupperne under och efter affairen wid Koljola uti Idensalmi Sokn i october månad år 1808 blifwit från hand och i öfrigt genom eld förstörd, - -” KA, SOTAVAH Caa:25 21.3.1809 § 140 Makkonen.

⁸¹⁸ noin 8 x 8 metriä.

⁸¹⁹ KA, Pien-Savon ylinen tk, Saap. asiakirjat, lialmen käräjäkunnan perukirjat 1809–1825. Perukirja 30.3.1809 Heikki Timonen. Omaisuus ilmoitettiin perukirjassa bancoina, jotka on muutettu valtionvelkarikseiksi kertomalla 1,5:llä.

⁸²⁰ KA, SOTAVAH Caa:25, 20.3.1809 § 118 no 69 Aukusti Timonen.

⁸²¹ Pitkänen 1995, 46.

riksin arvoiseksi. Se oli siis ollut varakas talonpoikaistalo. Perukirjassa ja sotavahingoissa mainittu kiinteä omaisuus oli arvoltaan yhteensä 433 riksiä. Sodan jälkeä Timosten kiinteä omaisuus oli enää vajaa 40 prosenttia tästä.

Arvoesineitä Heikki Timoselta ei juuri jäänyt. Perukirjassa mainittiin yksi hopeinen pikari sekä kuparinen paloviinapannu ja kattila. Kupariesineet olivat pantattuna Kuopiossa lautamies Väänäsellä. Rautaesineitä talossa oli jäljellä vain vanha hakkuukirves, kaksi muuripataa ja hohtimet. Kaikki puuesineet ja taloustarvikkeet olivat palaneet. Talossa oli seitsemän vuoden ikäinen musta tamma, mutta se oli täysin hyödytön (*mycket usell*), arvoltaan vain kolme riksiä. Lisäksi talossa oli kaksi lypsävää lehmää. Vainajan vaatteista mainittiin sarkainen kaprokki ja lyhyempi sarkatakki.

Heikki Timosen maallinen omaisuus arvioitiin yhteensä 203 riksien arvoiseksi (135 riksiä banco). Kuolinpesä oli vaatimaton arvoltaan, jos sitä verratetaan liki 800 riksien sotavahinkoluetteluun. Kaiken lisäksi Heikki Timonen oli velkaantunut: kahteen taloon Salahmilla ja yhteen Haajaisilla, kullekin 75 riksiä. Hän oli todennäköisesti yrittänyt saada tilansa kuntoon taistelun jäljiltä, mutta työ oli jäänyt kesken. Velat ja niihin lisättynä perunkirjoituksesta aiheutuneet kulut ylittivät Timosen omaisuuden arvon, joten mitään omaisuudenjakoa ei voinut eikä tarvinnut suorittaa. Perukirjan oli laatinut Josua Weisell, Iisalmen seurakunnan tuleva lukkari. Perukirjassa oli vt. kirkkoherra Pehr Johan Collanin joulukuussa 1810 kirjoittama maininta, että köyhäinosuus oli maksettu (24 ½ kopekkaa hopeassa).

Timosten tuhannen riksien brutto-omaisuudesta sotavahinkojen osuus oli 80 prosenttia. Sodan lopputulos oli äkkiköyhtyminen, kuten valtaosalla taistelualueen taloista. Leskeksi jääneen Tiina Makkosen oli turvattava oma ja lastensa elämä. Hän solmi uuden avioliiton, aivan kuten kohtalotoverinsa, naapurineimäntä Reetta Tuovinen. Ennen naimisiin menoaan leski Tiina Makkonen synnytti aviottoman pojan 9. maaliskuuta 1811. Lapsen isäksi merkittiin Lassi Juntunen (Haajainen 2). Hän oli tuleva aviomies, yli kymmenen vuotta puolisoaan nuorempi. Tiina Makkosen kohdalla on rippikirjassa Iisalmi 5:ssä merkintöjä vain alkuvuoteen 1811. Pariskunta vihittiin 3. marraskuuta samana vuonna. Viimeistään häiden jälkeen Tiina Makkonen muutti Haajaisille Lassi Juntuselle emännäksi. Tiina Makkonen saattoi jatkaa – miehensä sukulaisten valvonnassa – lasten ja näiden omaisuuden hoitamista uuteen avioliittoonsa saakka. Lesken mennessä uudelleen naimisiin hän menetti lastensa holhousoikeuden.⁸²²

Kiinteistöltään ja irtaimistoltaan liki kokonaan tuhoutuneen Timosten tilan osti Juho Valkonen (Wahlfors, 1784–1863). Tiina Makkosen avioliitto ja tilakauppa ajoittuivat samoihin aikoihin. Juho Valkonen oli läheisen naapurin, Fredriksdalin kartanon omistajan, pitäjänräätälin vaimon Anna Wahlforsin veljenpoika. Rippikirjassa Valkonen on merkitty Iisalmi 5:een vuodesta 1811, jolta vuodelta on ensimmäinen ehtoollismerkintä. Henkikirjassa Juho Valkonen (Wahlfors) on merkitty isännäksi ensimmäisen kerran vuonna 1812 (11/120, Iisalmi 5). Sittemmin Juho Valkosen tilan nimi muuttui Valkolaksi.

---

⁸²² Pitkänen 1995, 46.

Heikki Timosen ja Antti Kaarakaisen leskien sodanjälkeiset kohtalot olivat samantapaiset. He olivat nuoria työkykyisiä perintötilallisen leskiä, joilla oli alaikäisiä lapsia. Kotitalouden tuotantokyvyn jatkuvuuden kannalta oli olennaista solmia uusi avioliitto, jotta talouteen saataisiin toinen työkykyinen aikuinen. Parissa vuodessa Tiina Makkonen ja Reetta Tuovinen löysivät uuden puolison, ja molemmilla ensimmäinen lapsi sai alkunsa ennen uuden liiton virallistamista. Reetta Tuovinen perusti uuden perheen viisi vuotta nuoremman talollisen pojan ja rengin Lauri Lappalaisen kanssa, jolle kuolinpesä oli velkaa. Tiina Makkonen avioitui yli kymmenen vuotta nuoremman Lauri Juntusen kanssa ja muutti miehen kotiin toiseen kylään, ja Timosten tila myytiin ulkopuoliselle.⁸²³ Suomen sodan jälkeen naislesket näyttivät usein menneen naimisiin itseään vuosia nuoremman miehen kanssa. Ylipäätään 1700–1800-luvulla oli yleistä, että naislesket avioituivat poikamiesten kanssa, varsinkin jos lesket omistivat maata tai muuta omaisuutta. Ainoastaan köyhät ja vanhat lesket näyttivät etsineen kumppaneikseen toisia leskiä. Avioitumalla erityisesti talollisten leskien kanssa nuoret miehet puolestaan estivät oman vajoamisensa tilattomien köyhään asemaan, mikä selittää nuorten miesten ja heitä hieman iäkkäämpien leskien liittoja.⁸²⁴ Nuoret leskinaiset puolestaan valitsivat mielellään puolisoikseen nuoremman, työkykyisen miehen. Köyhtymisestään huolimatta sekä Reetta Tuovinen että Tiina Makkonen säilyttivät sodan jälkeen sosiaalisen asemansa uuden naimakaupan ansiosta. Toisen heistä pystyi jatkamaan elämäänsä entisessä kodissaan ilmeisesti veljensä tukemana ja toimimaan pitkään myös perheenpäänä, toisen oli muutettava emännäksi muualle.⁸²⁵

4.6.4 Fredriksdalin kartano ja Pölkkyinniemi

Sandels asettui lokakuun alkupuolella esikuntineen Fredriksdalin (Pölkkyinniemen) kartanoon Iijärven rannalle. Koljonvirran taistelun jälkeen kartanon maille saapuivat venäläiset. Pölkkyinniemen mailla oli kaksi taloa: entisen pitäjänrätälän Jakob Mechelinin (s. 1740) omistukseensa hankkima 1/3 osuus ja kihlakunnankirjuri Jakob Peuronin omistama 2/3 osuus tilasta.

Jakob Mechelin oli naimisissa yli kaksikymmentä vuotta nuoremman Anna Catharina Wahlforssin (s. 1762) kanssa. Vuoden 1800 varallisuusveroluettelossa Jakob Mechelinin kiinteäksi omaisuudeksi on Pölkkyinniemessä merkitty 171 riksiä (114 riksiä banco). Luettelossa huomautetaan, että kiinteän omaisuuden arvo on 450 riksiä, mutta siitä velkoihin laskettiin 279 riksiä. Kiinteän omaisuuden lisäksi oli vielä 150 riksiä muuta verotettavaa omaisuutta. Pitäjänrätäli Mechelin oli varakas, mutta iäkäs mies. Anna Wahlfors oli sairaalloinen. Suomen sodan aikaan Pölkkyinniemeä isännöi vävy Petteri Hoffrén (1782–1831), joka oli

⁸²³ Timosten tilan Koljonvirralla hankki omistukseensa renki Juho Wahlfors (1784–1863), joka oli Timosten naapurissa asuneen pitäjänrätälän vaimon Anna Wahlforsin veljenpoika ja varakkaan kenttävääpeli Fredrik Magnus Pohlin (1725–86) sukulaisia. KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815, Iisalmi 5 ja Iisalmi 7.

⁸²⁴ Ericsson 2000, 346; Moring & Wall 2017, 207.

⁸²⁵ Luttinen 2010b, 51–54.

naimisissa pitäjänräätälin Hedda-tyttären (1785–1868) kanssa. Nuoren parin esi-koispoika Jakob Johan oli syntynyt 1807 ja tytär sodan aikaan helmikuussa 1809. Seitsemänjäseniseen talouteen kuului myös Heikki-renki.⁸²⁶

Pölkkyinniemen vahinkoluettelo on päivätty tapaninpäivänä 1808. Sen on kirjoittanut J. Mechelin. Oletettavasti hän oli räätälimestari itse. Toinen vaihtoehto olisi hänen poikansa Johan Mechelin (1778–1859), joka toimi Kaavin kirkkoherran apulaisena 1806–1816. Monet iisalmelaiset laadittivat ”J. Mechelinillä” korvausanomuksensa. Mechelinin luettelo koostuu vain irtaimesta omaisuudesta. Siitä huolimatta vahingot olivat keskimääräistä suuremmat: yli 568 riksiä. Fredriksdalin vahingot ajoitettiin kahdelle päivälle, 2.–3. marraskuuta 1808, lähes viikko taistelupäivän jälkeen. Pääosa vahingoista koostui viljasta ja heinästä. Venäläiset olivat hyödyntäneet 169 riksin arvoisen ruisauman, jossa arvioitiin olleen 14 tynnyriä ruista. Tynnyrillisen hinnaksi muodostui näin 12 riksiä.⁸²⁷ Venäläiset olivat ottaneet Pölkkyinniemestä myös neljä aumaa ohraa, yhteensä 20 tynnyrillistä. Ohran kokonaishinnaksi arvioitiin 220 riksiä. Ohratynnyrillisen arveltiin siis maksavan 11 riksiä. Pölkkyinniemessä oli viljelty myös alueella harvinaista vehnää, jota oli menetetty tynnyrillinen, arvoltaan kolmetoista riksiä. Viljoille annettu hinta oli varsin käypä markkinahinta. Venäläisille oli kelvannut myös 24 kappaa herneitä sekä tynnyrillinen perunoita. Venäläisten viemän viljan kokonaismäärä oli 35 tynnyriä. Fredriksdalissa viljeltiin viljaa selvästi yli oman seitsemänhenkisen talouden tarpeen.

Pölkkyinniemeläiset pyysivät korvausta myös kahdesta porsaasta, vasikasta sekä 8-vuotiaasta hevosesta. Nälkäänsä venäläiset olivat syöneet puolitynnyriä suolattua kalaa. Monenlaista tavaraa heinäköydestä saappaisiin oli lähtenyt venäläisten mukana. Kärryt, ajoreki ja kymmenen kannun vetoinen pata olivat sotilaille varmasti tarpeellisia. Suoranaiseen ryöstelyyn viittaa saaliina hopeoitu piippu ja silkkinen kaulaliina. Räätälin työkaluihinkin oli koskettu: korvausta pyydettiin suurista räätälinmaksista ja silitysraudasta. Käsitöihin liittyivät myös kangaspuut, pirta ja rukki. Pölkkyinniemessä harjoitettiin maanviljelyksen ja käsitöiden lisäksi maitotaloutta ja kalastusta. Venäläiset olivat tuhonneet kolme lahnaverkkoa. Vahinkoluetteloon oli merkitty voikirnuja, maitokorvo ja -punkkia. Loppujen lopuksi Mechelin perhe selvisi suhteellisen vähäisin vahingoin Suomen sodasta, vaikka heiltä otettiin myös ryöstösaalista. Omaisuuden menetys koski pääasiassa viljaa ja heinää, eikä kukaan perheenjäsenistä menettänyt sodan aikana.

Myös kihlakunnankirjuri Jakob Peuron (1774–1830) ja hänen vaimonsa Maria Calamnius (s. 1768) asuivat Suomen sodan alkaessa Pölkkyinniemessä Fred-

⁸²⁶ KA, IISA, muuttaneiden luettelo 1768–1774, I Ba:1, nro 35, 3.7.1768; KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1772–1789, I Ca:2, 27.4.1777; SRA, Varallisuusveroluettelot 1800–1803. Iisalmi, Iisalmen kylä; KA, Savon ylinen kk, hk 1808, 1809.

⁸²⁷ Kotivuori 2005, U929 (Johan Mechelin/Meklin); Salenius 1900, 29; KA, SOTAVAH Caa:20.3.18009 § 119 (J. Mechelin). Yhden tynnyrin hinnaksi laskettiin 13 riksiä, joten auman arvona olisi ollut 182 riksiä. Hinta oli kuitenkin laskettu 13 tynnyrin mukaan, ja sarakkeeseen oli merkitty vain 169 riksiä. Samantyyppinen virhe oli tehty laskettaessa ruisolkien hintaa. Niitä ilmoitettiin olleen 13 mättiä, kappalehinnaltaan 2 riksiä. Tulokseksi oli saatu 28 riksiä eli 2 riksiä yläkanttiin.

riksdalin tilalla (2/3, Iisalmi 7). Heidän 11-henkiseen talouteensa kuului renkivouti Petteri Hynynen (s. 1785), piiat Vappu, Anna ja Maria sekä sokea itsellisenainen Anna Sahlstein ja entinen renki Heikki Karp. Peuronilla oli kaksi pientä tytärtä, Aquilina Fredrika (s. 1806) ja Kajsa Greta (s. 1807). Henkikirjan mukaan talouteen kuului myös Anna Sahlsteinin tytär Ulrika (s. 1797).

Henkikirjassa 1809 kihlakunnankirjurin talous oli pienentynyt edelliseen vuoteen verrattuna kahdella henkilöllä. Piikojen määrää oli vähennetty, ja itsellisenainen tyttäreineen oli lähtenyt muualle. Jakob Peuron ja Maria Calamniuksen ja heidän tyttäriensä lisäksi Fredriksdalissa asuivat anoppi, renkivouti Petteri Hynynen, piika Maija Kuosmanen (s. 1789), heiveröiseksi mainittu Heikki-renki ja sokea irtolaisnainen Anna Sahlstein. Henkikirjassa 1810 talouden koko on jälleen yksitoista. Palkollisia oli neljä, mutta itsellisiä ei ollut kirjoilla. Mechelinien ja Peuronien talouksien lisäksi Pölkkyinniemiessä 1809–1810 olivat myös varakihlakunnankirjuri J. Hallonblad sekä 1810 myös kirjuri Gustaf Wahlberg.⁸²⁸

Rippikirjan 1805–1815 perusteella Jakob Peuron ja hänen puolisonsa Maria Calamnius kävivät vain kerran ehtoollisella, marraskuussa 1807. Tämä viittaa siihen, ettei perhe vakituisesti asunut sodan aikaan Fredriksdalissa. Kartanon korvausluettelon laadittajana oli renkivouti Petteri Hynynen (*häradsskrifvoar Peurons drängfogd*) eikä Jakob Peuron. Luettelo on tehty suhteellisen myöhään keväällä, 4. päivänä huhtikuuta 1809⁸²⁹. Vahinkojen kokonaisarvo oli 497 riksiä. Ne ajoittuivat lokakuun lopusta marraskuun puolenväliin 1808. Kasakat olivat antaneet hevostensa polkea ja syödä kaksitoista tynnyrillistä siemenviljaa. Venäläiset olivat särkeneet uuden ladon (viisitoista riksiä) sekä latoa varten piiluttuja tukkeja yhteensä kymmenen riksin arvosta. Myös navetan hirret oli tuhottu. Vahingon arvoksi oli merkitty 30 riksiä. Venäläiset olivat tuhonneet 800 syliä uutta pistettä (100 riksiä). Heinää oli tilalta viety 18 kesäkuormaa, yhteensä 96 riksin arvosta. Lisäksi oli kelvannut tynnyri ohraa ja kaksi tynnyriä nauriita. Talosta oli kaksi työrekeä, työvälineitä ja muuta irtaimistoa. Kahdentoista kanan lisäksi muita eläimiä ei Fredriksdalista ilmeisesti viety.

Korvausanomus viittaa siihen, että kihlakunnankirjuri oli aloittanut ennen sotaa tai viimeistään sodan aikana talon pihapiirin laajentamisen ja uudistamisen. Työ jäi hänen osaltaan kesken, sillä Peuronin perhe muutti pois paikkakunnalta. Peuron on ylivivattuna vuoden 1810 henkikirjassa. Perheeseen syntyi vielä tammikuussa tytär Maria Jakobina, jonka syntymäpaikaksi Iisalmi merkittiin. Viimeistään seuraavana vuonna perhe muutti Vaasaan. Muuttokirja on päivätty 23.2.1811. Siihen on kirjattu kihlakunnankirjuri Jakob Peuron, hänen puolisonsa Maria Calamnius ja pariskunnan kolme alaikäistä lasta, jotka kaikki selvisivät sotavuosista hengissä.

⁸²⁸ KA, Savon ylinen kk, hk 1809, 1810 (Iisalmi 7).

⁸²⁹ KA, SOTAVAH Caa:25, 4.4.1809 § 947 Petteri Hynynen.

4.7 Pappilan torpparit

Suomen sodan aikaan Iisalmen kirkkoherran virkataloon kuului 45 torppaa. Ne kärsivät pahoja aineellisia vahinkoja. Iisalmen pappilan alue oli laaja. Useat virkatalon torpista sijaitsivat nykyisellä Iisalmen kaupungin keskusta-alueella, suurin osa noin viiden kilometrin säteellä pappilasta ja kirkosta pohjoiseen, itään tai etelään päin. Torpat olivat Poroveden, Koljonvirran ja Iijärven muodostaman linjan itäpuolella. Itäisimmät torpat oli rakennettu Kilpijärven länsirannalle. Eteläisimmät sijaitsivat Paloisjärven rannalla Lippuniemessä, Linkinniemessä ja Uotilanniemessä. Torppia oli myös Paloisjärven itäosassa Laukkusaarea vastapäätä ja Paloisvirran suulla. Pohjoisessa torppia ulottui aina Soinlahteen ja Soinniemeen ulottuvalle alueelle Iijärven itärannalla. Myös Kirkonsalmen ja Poroveden itäisellä rannalla oli pappilan torppia. Kirkon eteläpuolella ja hieman pohjoisempaan Lapinniemessä oli suorastaan torppien tihentymä. Ne sijaitsivat lähellä toisiaan muodostaen itäsuomalaiselle maalaismaisemalle epätyypillisiä ryhmäkyliä. Torppaa ympäröi yleensä ryytimä ja pienet pellot oman perheen tarpeisiin. (KARTTA 9.)

Vuonna 1812 pappilan maita oli yhteensä 17 569 tynnörinalaa (lähes 8 700 hehtaaria). Peltoa oli vuosisadan puolivälissä 50 tynnörinalaa (25 hehtaaria), joka tuotti keskimäärin vuosittain 150 tynnyriä viljaa. Heinämaiden vuosituotoksi arvioitiin 200 talvikuormaa. Torppia oli tuolloin viisikymmentä eli yksi torppari yhtä viljeltyä tynnörinalaa (puolta hehtaaria) kohti. Torpparit tekivät omin työkaluin päivätöitä pappilaan.⁸³⁰

Iisalmen kirkkoherran pappilan torpat eivät edustaneet tyyppillistä savolaista torpparilaitosta, jossa torppia perustettiin yleensä tilan takamaille omaa jälkikasvua varten. Pappilan torppien tarkoituksena oli kasvattaa kirkkoherran virkatalon tuottavuutta. Mitä enemmän kaskea poltettiin ja peltoja raivattiin, sen suuremman hyödyn kirkkoherra sai virkatalostaan. Pappilan vuokratilajelijät raivasivat virkatalon peltoja, tekivät heinän rantaniityiltä ja polttivat kaskea saloseudulla. Näin pappilan viljelty ala vähitellen laajeni. Torppareiden ja mäkitupaisten tuli tehdä päivätöitä, jotka oli tarkoin määritelty sopimuksessa. Possakat eli päivätyöt ajoittuivat yleensä kesän kiireisimpään aikaan, jolloin torpparien omat pelto- ja niittytyöt kärsivät. Työpäivät olivat pitkiä.

Iisalmelaisen torpparin oli tehtävä taksvärkkiä talon töissä viikko talvisin, 1–2 viikkoa kesäisin ruokapalkalla. Kirkkoherra Pehr Johan Collanin 1824 antamien tietojen mukaan vakiintuneet taksvärkkiehdot iisalmelaiselle rahvaalle olivat seuraavat: talvisin yhden henkilön viikkotyöstä kaksi kappaa viljaa ilman ruokaa, keväällä neljä kappaa, kesäisin ja syksyisin heinäkorjuuajasta viljankorjuu-aikaan vähintään kappa viljaa päivässä ruokapalkalla. Maatorppareilla oli lisäksi velvollisuus antaa kolmasosa sadosta isännälle niin pellon kuin kasken tuotosta. Torpparit saivat tehdä myös kaupunkimatkoja talollisen laskuun. Säätyläistorpparien ehdot olivat ankarampia.⁸³¹

⁸³⁰ Räisänen 1959, 53; Rissanen 1927, 474.

⁸³¹ Collan 1824, 48–49.

Lähde: KA, IISA, III Jd:9. Torppia oli kymmenkunta enemmän kuin 1800-luvun alussa. 1= Roiva, 2= Kapraali, 3= Ruotsala, 4= Kettula, 5= Putkola, 6= Honkala, 7= Hietalahti. Suomen sodan aikaan esimerkiksi Paloisvirran koillisuulla sijaitsi Pietikäisten torppa (nro 1:n alapuolella) ja Uotilaniemessä oli kaksi torppaa.

Suomen sodan aikaisilla pappilan torppareilla oli suhteellisen paljon erilaisia sivuansioita verrattuna muuhun paikalliseen rahvaaseen. Heissä oli suutareita, rätätäleitä, puuseppiä, muurareita, värjäreitä, haudankaivajia, siltavouteja ja pitäjäntuvan lämmittäjiä.⁸³² Pappilan torppiin omaksuttiin monia uutuuksia ottamalla mallia kirkkoherran virkatalosta, joten torpparit olivat monesti varsin edistyksellistä maalaisrahvasta. Pappilan torpat myös periytyivät tyypillisesti isältä pojalle tai naimakauppojen kautta torppaan saatiin kotivävy.

Pitäjänskokouksessa 19.2.1809 käsiteltiin pappilan torppareiden vahinkoja. Pehr Johan Collanin johdolla todettiin, että sotilaat eivät olleet ainoastaan tuhonneet peltoja ja niittyjä, vaan useita pappilan ja sen torppien rakennuksia.⁸³³ Pappilan torppareista 39 eli yli 75 prosenttia teki sotakorvausanomuksen. Heidän vahinkojensa keskiarvo oli 289 riksiä, mikä oli yli sata riksiä suurempi kuin pitäjän keskivertohakemus. Suurimmat, yli tuhannen riksin vahingot oli kirjattu korpraali Juho Heikki Bovellanin taloudelle (ks. luku 4.4.3), jonka torppa tunnettiin vielä 1900-luvun puolellakin kapraalina. (KARTTA 9.) ”Muurarimestari ja puuseppä” Juho Frimanin laadittama korvausanomus oli pappilan torppareista pienin, 21 riksiä. Häneltä oli viety puusepänvälineet (10 riksiä), verkatakki, saappaat, sukat ja jauhoja. Pappilan torppareiden sotakorvausanomuksista kuusi oli yli 520 riksiä.⁸³⁴ (TAULUKKO 37.)

TAULUKKO 37 Pappilan torppareiden yli 520 riksin sotavahingot.

Nimi	Asema	Vahingot riksiä	Kärjäjäkäsitely	Korvauspäätös
Saara Mähönen	Korpraalin ja torpparin vaimo	1 098	30.3.1809 § 847	1.9.1812
Juho Ruotsalainen	torppari	793	1.4.1809 § 880	1.9.1812
Kaisa Kaarakainen	torpparin leski	793	30.3.1809 § 863	1.9.1812
Paavo Pietikäinen	torppari	691	30.3.1809 § 845, 846	-
Aapo Kettunen	torppari	665	29.3.1809 § 870	1.9.1812
Samuli Kaikkonen	torppari	626	1.4.1809 § 877	1.9.1812

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25-26.

Pappilan torppareiden toiseksi suurin vahinkoluettelo oli Juho Ruotsalaisen (s. 1768), joka asui perheineen torpassa numero 4. Torppa lienee sijainnut Haukiniemen läheisyydessä, hieman korpraali Juho Heikki Bovellanin torppaa

⁸³² KA, SOTAVAH. Caa:25, 1.4.1809 § 885 haudankaivaja Petteri Putkonen, 1.4.1809 § 886 kirkkovahti Matti Karjalainen, 30.3.1809 § 842 siltavouti Olli Bovellan, 1.4.1809 § 894 muurarimestari ja puuseppä Juho Friman, 1.4.1809 § 923 pitäjäntuvan lämmittäjä Anna Kajanus, 30.3.1809 § 852 karvari Juho Törnqvistin leski Helena Berg ja 30.3. § 851 värjäri Lisa Maria Forsell.

⁸³³ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771-1811 II Ca:1, pöytäkirja 19.2.1809 § 2.

⁸³⁴ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1809 § 847 (Mähönen) ja 1.4.1809 § 894 (Friman).

pohjoisempana. (KARTTA 9.) Juho Ruotsalaisella ja hänen puolisoillaan Anna Partasella (s. 1765) oli kaksi alaikäistä lasta: kymmenvuotias Petteri (s. 1798) ja parivuotias Juho (s. 1806). Torpparin isä Pekka Ruotsalainen (1732–1811) oli Suomen sodan aikaan jo iäkäs, 76-vuotias. Hänen kohdallaan henkikirjassa oli maininta ”hullu” (*galen*). Torppari Juho Ruotsalaisen seitsemänhenkiseen talouteen kuuluivat 1809 myös velipuoli Elias Tapaninpoika Mähönen (s. 1761) ja veljenpoika Heikki Ruotsalainen (s. 1792).

Juho Ruotsalaisen torpasta oli sodan aikana viety 41 tynnyriä viljaa, 24 mottia ruisolkia sekä 30 kesäkuormaa heinää (30 leiviskää kuormassaan). Ruotsalaiselta anastettu vilja vastasi kymmenhenkisen talouden vuotuista viljantarvetta. Suhteessa talouden kokoon venäläiset olivat saaneet runsaan saaliin. Lisäksi torpasta oli viety rautaesineitä, reki, vene, puuesineitä, vuode- ja arkivaatteita ja erilaisia taloustavaroita. Venäläiset olivat ottaneet mukaansa muun muassa lammasnahkaisen turkin, vilttihatun, matka-askin ja kaksi kirstua. Kalastusverkkoa oli revitty rikki, rukki ja kangaspuut oli särjetty. Torpasta oli tuhottu pöytä, sänkyjä ja ikkunoita. Virsikirjoja oli käytetty ilmeisesti sytykkeinä. Torpan pihapiiristä oli yhdeksän lukollista ovea poltettu. Venäläiset olivat vieneet tupakkaa, humalaa, pellavaa sekä puoli tynnyriä vehnä jauhoja. Sotilaiden ravinnoksi oli jouduttu luovuttamaan kymmenen tynnyriä nauriita ja kaksi lammasta. Myös aidaksia oli riuhdottu mukaan polttopuiksi.⁸³⁵

Helmikuussa 1809 torppari Juho Ruotsalainen teki toisen anomuksen⁸³⁶, tällä kertaa naapuritorppari Tapani Mähösen (s. 1758) ja tämän vaimon Anna Kaisa Karjalaisen (s. 1764) puolesta. Nämä olivat sairaana. Mähöset asuivat Ruotsalaisten lähellä. (KARTTA 9.) Tapani Tapaninpoika Mähönen ja Juho Pekanpoika Ruotsalainen olivat velipuolia keskenään. Tapani Mähösellä ja Anna Kaisa Karjalaisella oli ainakin kolme lasta: Tapani (s. 1786), Mikko (s. 1788) ja Elias (s. 1797). Suomen sota koetteli perhettä raskaasti. Torpparipariskunta ja 20-vuotias Mikko-poika sairastuivat ankaraan kuumeeseen. Mikko kuoli tammikuun 25. päivänä 1809. Reilu pari viikkoa myöhemmin 12. helmikuuta menehtyi isä Tapani Mähönen samaiseen tautiin ja leski Anna Kaisa Karjalainen viikko miehensä jälkeen. Vuonna 1809 Mähösen torppaa ei enää henkikirjassa ole. Perheen nuorimmainen, 12-vuotias Elias Mähönen (s. 1797), pääsi asumaan setäpuolensa Juho Ruotsalaisen talouteen. Tämä on esimerkki pappilan torppareiden keskinäisistä sukulaisuussuhteista ja yhteisöllisyydestä.

Sukulaiset auttoivat hädän tullen. Päivää ennen kuin Tapani Mähönen kuoli, oli velipuoli Juho Ruotsalainen huolehtimassa siitä, että Mähösen perhekin saisi sairaudestaan huolimatta korvauksia venäläisiltä. Tieto Tapani Mähösen kuolemasta tuli ilmeisesti hakemuksen (§ 883) tekovaiheessa. Allekirjoituksen yhteydessä on nimittäin sairauden lisäksi mainittu Juho Ruotsalaisen kohdalla *föreståndare af framledne Staffan Mähönens*. Mähösiltä oli viety viljaa 15 tynnyriä,

⁸³⁵ Huom. laskuvirhe tehty aidaksien kohdalla, mutta Birath on kuitenkin merkinnyt summaksi 793. Summa olisi oikeastaan yhteensä 1 467 riksiä.

⁸³⁶ KA, SOTAVAH Caa:25, 1.4.1809 § 883 Tapani Mähönen.

12 mottia ruisolkia, 12 tynnyriä akanoita ja heinää 18 kesäkuormaa. Lisäksi torpasta oli anastettu sohva, erilaisia vaatteita, rautapata, kangaspuut sekä 200 sylvillistä aidaksia. Vahinkojen suuruus oli arvioitu liki 274 riksiksi.⁸³⁷

Pappilan torppareiden perheiden väliset avioliitot olivat yleisiä. Sodan jälkeen lesket pyrkivät löytämään mahdollisimman pian uuden puolison tutusta paikallisyhteisöstä. Torpat sijaitsivat lähekkäin, ja perheiden kesken oli tiivistä kanssakäymistä. Esimerkiksi talonpoikaiseen vastarintaan osallistuneen pappilan torpparin Risto Honkasen (luku 4.2) Maria-puoliso oli kotoisin naapurista Kettusen torpasta nro 26. Hänen isänsä oli Olli Kettunen (1760–1805), jonka vanhempi veli Aapeli Kettunen (1753–1834) toimi niin ikään pappilan torpparina (nro 25). Veljekset olivat seuranneet isänsä jalanjalkia kirkkoherran torppareina.

Aapeli Kettusen torppa sijaitsi Kirkonsalmen itärannalla Pänninsaaren pohjoisosan korkeudella. Hän oli naimisissa Maria Eskelisen kanssa, joka oli miestänsä nelisen vuotta nuorempi. Pappilan torpat vastasivat monin tavoin talollisten kotitalouksia. Esimerkiksi pappilan torppareilla oli varsin usein pestattua palkollisväkeä. Aapeli Kettusen taloudessa oli yhdeksän henkeä sotavuonna 1808: poika Aapo, tytär Riitta ja piika Anna sekä sotamies Strömbergin itsellisleski Anna Lind lapsiensa Juhon (s. 1793) ja Kaisan (s. 1795) kanssa sekä ruotuvaivainen appiukko Paavo Eskelinen. Torpparin vaimo Maria Eskelinen on merkitty henkikirjaan sairaalloisena. Sodan aikana torpassa tehtiin sukupolvenvaihdos: henkikirjassa 1809 torppariksi on merkitty parikymmenvuotias Aapo Aapelinpoika Kettunen. Isä oli jo yli viidenkymmenen ja huonokuntoinen. Kettusen perheestä kukaan ei menehtynyt sodan aikana.⁸³⁸

Aapeli Kettusen torppa joutui venäläisten hävityksen kohteeksi. Se sijaitsi lähellä Kuopio–Oulu-tietä ja molempia – sekä lokakuun että marraskuun – taistelupaikkoja. (KARTTA 9.) Venäläisten sotilaiden oli ohi kulkiessaan helppo poiketa Kettusen torppaan ja ottaa tarvitsemansa. Taistelun jälkitunnelmissä osarakenuksista tuhottiin. Menetykset arvioitiin lähes 664 riksin arvoiseksi (yliviivatuna lähes 1 353 riksiä). Torppa piharakennuksineen oli remontoitava ja osin rakennettava uudelleen. Lisäksi tulevan vuoden vilja-, ruoka- ja heinävarastot olivat hupenneet.⁸³⁹

Vuonna 1810 vanha torpparipariskunta Aapeli Kettunen ja Maria Eskelinen oli merkitty henkirahaa maksamattomiksi vanhuksiksi. Taloudessa asui heidän lisäksi vanhin poika Aapo sekä Anna-piika. Sotilaan leski Anna Lind ja ruotuvaivainen Paavo Eskelinen eivät enää kuuluneet talouteen. Pappilan torpissa oli samankaltaista resilienssiä kuin talollisillakin. Torppien kotitaloudet joustivat taloudellisesti tiukkana sota-aikana siten, että palkolliset, itselliset ja ruotuvaivaiset joutuivat lähtemään muualle. Nuori torppari Aapo Kettunen etsi puolison omiensa joukosta ja meni toukokuussa 1812 naimisiin pappilan torpparin tyttären Heta Loviisa Pietikäisen (1791–1845) kanssa.

Pietikäisen torppa oli pappilan torppa numero 13. Se sijaitsi Paloisvirran ja Paloisjärven rajaamalla niemellä. Torppa kärsi isot menetykset syksyllä 1808.

⁸³⁷ KA, SOTAVAH Caa:25, 1.4.1809 § 883.

⁸³⁸ KA, Savon ylinen kk, hk 1808, 1809 (Pastorat).

⁸³⁹ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1809 § 870 (Kettunen).

Torpparina toimi Paavo Pietikäinen (n. 1762–1824) yhdessä vaimonsa Anna Kaisa Roivaisen (1760–1827) kanssa. Sota-aikana heillä oli kolme lasta. Talouteen kuulu myös Paavon äiti, torpparin leski Inkeri Ryyänen (s. 1737). Tämä kuoli kuumeeseen 10. joulukuuta 1808. Sotavuosina 1808–1809 henkikirjoissa on merkintä, että myös torpparinvaimo Anna Kaisa Roivainen oli sairaalloinen. Jälkimmäisenä sotavuonna lisäksi tytär Heta Loviisa (s. 1791) ja poika Kusti (s. 1793) olivat vakavasti sairaina. Torpparin vanhaa äitiä lukuun ottamatta muut perheenjäsenet kuitenkin selvisivät hengissä sotavuosien tautiepidemioista. Vuoden 1810 henkikirjassa vaimo Anna Kaisa oli kirjattu edelleen sairaalloiseksi. Sotajan ankarien kulkutautien jäljet näkyivät pitkään heikentyneenä yleiskuntona ja jälkitautien aiheuttamina terveydellisinä ongelmina, mikä vaikeutti jälleenrakennustyötä. Tyttären naimakauppa Aapo Kettusen kanssa vaikuttaa hyvin järkevältä: Kettusen torpassa sukupolven vaihdos oli välttämätön ja Aapo tarvitsi rinnalleen riuskaa emäntää. Myös Pietikäisen torpassa oli käynnissä sukupolvenvaihdos. Torpan jatkajaksi ryhtyi vanhin poika Kusti, joka meni naimisiin marraskuussa 1813 piika Liisa Lassintytär Kettusen kanssa, joka oli talollisen tytär Valkiamäeltä. Aapo Kettuselle ja Heta Pietikäiselle syntyi kymmenen lasta 1813–35. Sodanjälkeiset olosuhteet olivat varmasti vaikeat perheenperustamiselle ja torpan jaloilleen saattamiselle. Kettusen perhe vaurastui kuitenkin vähitellen niin, että heistä tuli 1840-luvulla talollisia. Aapo Kettunen osti kirkkoherra Collanin (k. 1833) perikunnalta Alapartalan tilan (Partala 8), ja perhe muutti Kettulan torpasta Partalan kylään 1842. Sosiaalinen nousu maataomistavien joukkoon oli useita sukupolvia pappilan torpparina olleelle perheelle mahdollinen.⁸⁴⁰

---

⁸⁴⁰ Savon ylisen kk:n arkisto, Iisalmen hk, 1805–1808 Bba:6–7, Pastoratet; KA, Hk-sarja, Kuopion lääni, Hk 1809–1815 K1–K7, Iisalmi, Pastoratet; KA, IISA, Rippikirjat 1807–1815 I Aa:10, Pastoratet, 1839–1846 I Aa:16 II, Partala 8 ja I Aa:17 III, Pastorbolet nro 12 (Kettula).

5 RAUHAN RAKENTAMINEN JA KOTITALOUKSIEN JOUSTOVARA

Sodan päätyttyä venäläisten voittoon myös suhtautuminen talonpoikaiseen vastarintaan muuttui. Kun Suomen sodan alkuvaiheessa Tukholman hovista levitettiin maahan arkkiviisua Ruotsin kuninkaan puolesta taistelevasta iisalmelaisesta talonpojasta Erkki Ollikaisesta, sodan jälkeen talonpoikaiskahakoiden tulkittiin olleen turhia ja vahingollisia. Ylä-Savon kihlakuntaan kuuluneessa Rautalammin pitäjässä asui talollinen Paavo Korhonen, jonka runo ”Alexander ensimmäinen” julkaistiin *Tapiossa* vuonna 1881. Se kertoo Pohjois-Savon tapahtumista, kun Sandelsin armeija marssi Oulusta Iisalmen kautta Kuopioon. Korhosen näkökulma on venäläisen alamaisen, joka päivittelee talonpoikien ryhtymistä vastustamaan venäläisiä Suomen sodan aikaan.⁸⁴¹ Tässä ote Paavo Korhosen kuvauksesta, jossa hän mainitsee Ollikaisen talonpoikaisjoukot vähemmän sankarillisessa valossa:

Talonpojatkin poloset

Tuohon tuumahan rupesit,

Alkoivat sota-aseita

Liikaisesti liikutella.

Luulivat luvalliseksi

Talonpojankin tapella.

Kuormat kulkevat repiä,

Tynnöritkin tyhjennellä.

Tuo nyt oli turha toimi

---

⁸⁴¹ Persson 2007 (1986), 121.

Ja varsin vahingollista

– –,⁸⁴²

Suomessa alkoi sodan jälkeen kehittyä vahva keisari Aleksanterin kultti. Keisarin hyvyttä ja jalomielisyyttä ylistettiin näkyvästi ja kuuluvasti.⁸⁴³ Myös iisalmelaiset omaksuivat nopeasti keisarin alamaisen roolin. Vain kymmenen vuotta Suomen sodan päättymisen jälkeen keisari Aleksanteri I vieraili Iisalmen pappilassa 17. elokuuta 1819. Hän pysähtyi iltapäivällä Iisalmen pappilassa, joka oli saatu kunnostettua sodan jälkeen ja kirkkoherra Collan oli ripustanut keisarin kuvan vierashuoneen seinälle. Pappilaan oli kertynyt koko seutukunnan sivistyneistö. Lyhyen tehetken jälkeen Aleksanteri I tervehti suomeksi pappilan portailta pihalle kokoontunutta runsaslukuista rahvasta. Kerrotaan, että joku ääni oli kuuluvasti lausunut: ”Kas siinä kansan isä, joka puhuu kansan kieltä”.⁸⁴⁴ Paikalla pappilassa sattui olemaan myös 28-vuotias yleisen historian dosentti Adolf Iwar Arwidsson, joka oli tunnettu kriittisestä suhtautumisestaan Suomen aseman muutokseen. Arwidsson oli Iisalmen pitäjässä keräämässä savolaisia kansanrunoja. Iisalmen pappilassa hän tapasi keisarin. Arwidsson viehättyi lyhyestä keskusteluhetkestä tämän kanssa. Arwidsson kirjoittaa Turussa 12.10.1819 päivätyssä kirjeessään keisarista ja hänen tekemästään vaikutuksesta muun muassa näin:

– Hänen perin armollinen ja ylen alentuvainen olemuksensa ja hänen viehättävä persoonansa lumosi kaikki suomalaiset. Nyt pelkään, että kaikki talonpojatkin ovat sie-luineen ruumiineen irti Ruotsista. Häntä ei voi nähdä rakastamatta häntä ja se, joka on ihastumatta puhellut hänen kanssaan, ei ole ihminen. Lempeänä, alentuvaisena, keveänä ja yksinkertaisena hän houkuttelee pienet lapsetkin ja arat erämaiden naiset persoonansa ympärille juurikuin suojelevan jumaluuden ympärille, ja mitäpä muuta-kaan hän olisi Suomelle?⁸⁴⁵

Arwidssonin aikalaisnäkemys vahvistaa omalla tavallaan historiantutkijoiden myöhemmät arviot venäläisten rauhoittamispolitiikan onnistumisesta.⁸⁴⁶ Arwidssonin kaltainen näkemys esiintyy myös paikallisessa kansantarinassa. Taavetti Sonninen merkitsi muistiin kuulemansa tarinan keisarin vierailusta Savojärvellä. Aleksanteri I oli seurueineen pysähtynyt ennen Iisalmen pappilaa Savojärven Kärkkäälässä, missä levähdettiin ja syötettiin sekä miehiä että hevosia. Talossa venäläiset olivat käyttäytyneet ”erittäin ystävällisesti ja alentuvasti kaik- kua kohtaan”. Keisari oli pitänyt sylissään talon kaksivuotiasta poikaa ja hyvästel- lityt läsnäolijat kädestä pitäen. Näin Taavetti Sonninen kuvasi paikallisten jälki- vaikutelmia:

Tämä keisarinmatka ja ystävällisyys oli tehnyt paikkakunnan asukkaihin harvinaisen hyvän ja rauhoittavan vaikutuksen. Silloin oli lausuttu yleensä: ”Kyllä meillä on

⁸⁴² Tapio 10.9.1881.

⁸⁴³ Villstrand 2012, 299.

⁸⁴⁴ Nervander 1906, 166–167.

⁸⁴⁵ Nervander 1906, 167.

⁸⁴⁶ Ks. esim. von Bonsdorff 1929; Tommila 2008; Klinge 2009; Engman 2009b; Paaskoski 2009a.

hyvä keisari”. Kansan muistiin olikin jäänyt näiltä ajoilta syvä kunnioitus hallitsijaa kohtaan sekä luottamus ja usko hänen sanaansa. Tätä kesti niin kauan kunnes yksinvalta kukistui Venäjällä.⁸⁴⁷

Rauhattomuuksia ei Sisä-Suomessa ilmennyt sodan päättymisen jälkeen. On perusteltua kysyä, muuttivatko sotavuodet ylipäättään ihmisten arkea ja toimeentulomahdollisuuksia ja millainen oli siirtymä sodasta rauhaan paikallisyhteisön ja perheiden näkökulmasta. Suomen sodan aikaista ja jälkeistä rauhoittamispolitiikkaa luonnehditaan yleisesti onnistuneeksi. Kansan elinolot ja vaikuttamismahdollisuudet pystyttiin pitämään riittävän entisellään, ja jopa jonkin verran lisätukea suunnattiin elvyttämään alueen maataloutta ja veronmaksukykyä. Vaikka valtiolta saatu apu oli marginaalista avun tarpeeseen nähden ja se kohdistui suhteellisesti varakkaimpiin pitäjäläisiin, sotakorvaukset, viljalainat ja verohelpotukset loivat toimenpiteinä positiivista kuvaa uudesta hallitsijasta ja uudesta keskushallinnosta.

Maalaisrahvaan sopeutuminen uuteen esivaltaan lienee kuitenkin ollut haasteista pienimpiä paikallisyhteisöön kohdistuneiden monien, aiemmissa luvuissa käsiteltyjen kuormitustekijöiden keskellä. Iisalmelaiset kohdistivat koko energiansa arkiseen kamppailuun leivästä ja toimeentulosta, ja heille lienee ollut toissijaista, hallitsiko maata ruotsalainen kuningas vai venäläinen keisari – varsinkin kun uusi esivalta pyrki säilyttämään kaiken lähes entisellään. Tässä mielessä talonpoikien olemus saattoi todellakin näyttäytyä Arwidssonin kuvaamana jo täysin sielultaan ja sydämeltään Ruotsista irti temmattuna: *”med själ och hjärta slitna från Sverige”*. Rauhan rakentaminen vei paikallistasolla vuosia.

5.1 Ulkopuolisen avun ja luoton tarve

5.1.1 Näлкäkriisin torjunta

Monen iisalmelaisen kotitalouden taloudellinen joustokyky katkesi tai oli katkeamaisillaan 1808–1809. Ulkoisen avun tarve oli ilmeinen, mutta apua ei välttämättä ollut saatavilla. Suomen sodan aikaiset toimenpiteet sodasta pahiten kärsineiden alueiden tilanteen helpottamiseksi olivat pääasiassa jälkikäteistä hätäapua tilanteessa, jossa kriisi oli jo puhjennut. Hätäavun tunnusmerkkejä olivat myös lyhytjänteisyys ja satunnaisuus, mikä oli tyypillistä varhaismodernin ajan yhteiskunnissa. Keväällä 1809 valtion myöntämät vilja-avut ja -lainat nälänhädän lieventämiseksi olivat näkyvä osa venäläisten rauhoittamispolitiikkaa. Saman vuoden aikana Suomeen tuotiin Venäjältä yhteensä 18 000 tynnyriä jauhoja. Viranomaiset huolehtivat Suomessa siitä, että viljaa siirtyi ylijäämäalueilta sinne,

⁸⁴⁷ Sonninen 1999 (1931–1950), 16.

missä elintarvikepula uhkasi. Jakelujärjestelmä ei kuitenkaan toiminut suunnitellusti. Toisaalla viljaa odotti varastoissa kuljetuksia samaan aikaan, kun toisaalla ihmiset kärsivät suoranaisestä nälänhädästä.⁸⁴⁸

Ennen Suomen sotaa Iisalmen pitäjänmakasiinissa oli ollut arviolta 50 tynnyriä viljaa, joka kaikki oli jaettu sodan aikana lainaksi paikalliselle väestölle. Määrä oli vähäinen suhteutettuna pitäjän asukasmäärään. Makasiinirakennus oli tuhoutunut sodassa, joten makasiinilaitos ei toiminut Iisalmissa sodan jälkeen.⁸⁴⁹ Kuten muistamme, talvella 1809 Pohjois-Savossa vallitsi virkamiesten raporttien perusteella suoranainen nälänhätä, ja makasiinit olivat tyhjinä. Viljan lisäksi oli puutetta suolasta, joka oli tuontitavaraa. Suolaa olisi tarvittu muun muassa kevätkalastuksen aikaan kalojen säilömiseen. Keväällä vilja-avustuksia oli tarkoitus kuljettaa rekikelien aikaan Venäjältä varastoihin Savonlinnaan, Varkauteen, Kuopioon ja Mikkeliin, mistä viljaa kuljetettaisiin jäiden lähdettyä myös Iisalmen kautta Oulun lääniin. Maaherra Simon Wilhelm Carpelan järjesteli yhdessä venäläisten muonanhankkijan, sotaneuvos Karl Fredrik von Knorringin kanssa viljan ostoa ja jakelua Kuopion ja Oulun läänin asukkaille ja venäläisille sotajoukoille. Keisarin valtuudet toimille saatiin huhtikuun alussa 1809, mutta suunnitelma ei toteutunut. Kelirikko, yhtämittaiset kuormakuljetukset, kelvottomat hevoset ja veneiden puute vaikeuttivat kuljetuksia. Pielaveden kappeliseurakunnan pitäjänkokouspöytäkirjassa 18. kesäkuuta 1809 kerrotaan, että maaherra Carpelan ja kirkkoherra Collan olivat saaneet jaettavaksi myös Pielaveden kappeliin keisarillisen majesteetin vilja-apua ”eniten kärsiville henkilöille”. Avustusviljaa oli yhteensä 9 tynnyriä 24 kappaalia. Pahiten kärsivistä köyhistä tehtiin luettelo, jonka mukaan vilja-apu jaettiin. Saatu apu oli vähäistä pulaan verrattuna. Luvassa oli kuitenkin lisää viljaa Kuopion kruununmakasiinista.⁸⁵⁰

Ensimmäistä venäläistä ruiserää kohti Oulua alettiin siirtää Kuopiosta 4. heinäkuuta 1809. Iisalmen ja Pieksämäen pitäjistä saatiin kootuksi 88 talonpoikaa, jotka soutivat veneillä Kuopiosta Vieremälle 173 tynnyriä rukiinsiemeniä. Vieremältä ne vietiin maitse Vuolijoelle ja sieltä edelleen Ouluun. Tämän lisäksi kesän 1809 aikana saatiin kuljetetuksi Ouluun 154 tynnyriä ruista.⁸⁵¹

Kevät ja kesä 1809 olivat ilmeisesti säiden puolesta normaaleja, mutta siemenviljan puute supisti syksyn 1809 kokonaissadon pieneksi. Puutteen kierre jatkui. Siemenviljapulaan vaikuttivat osaltaan venäläisten paikallisväestöltä pakkoottamat viljat syksyllä 1808. Turhien kustannusten välttämiseksi kenraalikuvernööri M. A. Barclay de Tolly kielsi 1.9.1809, sadonkorjuuaikana, että hätäapuviljaa ei enää kuljetettaisi. Vilja olisi pantava sopiviin makasiineihin niissä paikoissa, joihin se oli viety. Oulun lääniä varten oli suurella rahalla ja vaivalla hankittu 1 400 ruissäkkiä ja saatu ne kuljetetuksi Vieremälle asti. Oulun läänin kuvernööri

⁸⁴⁸ Haatanen 1968, 112–113; Villstrand 2012, 290; Karonen 2008a, 202, 215–216; Weiss 2000, 170.

⁸⁴⁹ KA, IISA, Piispantarkastusten pkt 1811–1844, II Cd:3, Piispantarkastuksen pöytäkirja 10.3.1811 § 16.

⁸⁵⁰ KA, Pielaveden seurakunta, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811, II Ca:1. Pitäjänkokous 18.6.1809.

⁸⁵¹ Lehtonen 1925, 147–151, 153–155; Turpeinen 1991, 22–23.

Carl Henrik Ehrenstolpe ja hänen kollegansa Simon Wilhelm Carpelan eivät kuitenkaan uskaltaneet tehdä päätöstä niiden kuljettamisesta. Carpelan kieltäytyi ottamasta takaisin Oulun läänille aiottua hätäapuviljaa. Näin 1 400 säkin ruiserä jäi Vieremälle paljaan taivaan alle. Kerrotaan, että vain kuusenhavuja ja olkia kerättiin säkkikasan suojaksi. Myöhemmin osa viljasta vietiin vanhaan navettaan. Säkkejä varastettiinkin valvonnan puutteen takia. Paikalliset talolliset eivät olleet suostuneet vartioimaan viljaa, vaikka komissaari Andersin oli luvannut heille jopa rixsin vuorokaudelta. Vasta vuosi myöhemmin, elokuussa 1810, vilja vietiin kunnan varastoihin, pääosa sotaväen makasiiniin.⁸⁵²

Kuljetusongelmat, tiedonpuute ja hallinnollinen jäykkyys ovat esimerkkejä nälkäkriisiin vaikuttaneista taustatekijöistä. Nälkäkriisi vain paheni, vaikka samanaikaisesti vilja-apua mätäni pitäjässä. Iisalmessa 1810 oli katovuosi. Koko läänissä sato oli niin huono, että arvioiden mukaan vain puolelle asukkaista oli ruokaa ja siemenviljaa seuraavaksi vuodeksi.⁸⁵³ Iisalmen pitäjänkokousten pöytäkirjoissa viitataan useassa kohdin viljanpuutteeseen ja suoranaisiin katoihin. Esimerkiksi vielä 23.2.1812 pidetyssä pitäjänkokouksessa pohdittiin vuoden 1810 kadon aiheuttamia vaikeuksia, kuten syömä- ja siemenviljan puutetta, jotka olivat aiheuttaneet merkittävää köyhtymistä pitäjässä. Tässä yhteydessä viitattiin myös sotavuosien 1808–1809 samankaltaisiin seurauksiin.⁸⁵⁴

Lehtosen mukaan Savosta ja Karjalasta olisi ollut saatavilla viljaa Oulun läänin, jos vain sikäläisillä olisi ollut rahaa sen ostamiseen. Keväällä 1811 kenraalikuvernööri Steinheil ilmoitti Oulun, Vaasan, Kuopion ja Heinolan läänien kuvernööreille, että Sortavalan läheltä Jaakkimavaarasta olisi saatavissa viljaa hädänalaisille. Papit kuuluttivat saarnastuolista, että rahvas sai ostaa jauhoja Venäjän sotaväen varastosta, mutta määrät eivät olleet isoja. Kuopiosta vietiin kesällä 200 tynnyriä rukiinsiemeniä muun muassa Sotkamoon ja Hyrynsalmelle.⁸⁵⁵

Iisalmen pitäjänkokouksen 23.2.1812 pöytäkirjassa luonnehditaan, että vuoden 1810 kadon vuoksi pitäjän asukkaat olivat kohdanneet syvää köyhyyttä (*råkat i en tryckande fattigdom*). Talollinen Paavo Klementinpoika Hiltunen Alapitkältä kertoi, että useat pitäjän kylät, erityisesti pohjois- ja itälaidalla, kärsivät yhä vuoden 1810 kadosta. Kainuussa kruununvouti D. Elfving raportoi maaliskuussa 1811, että 2/3 asukkaista kulki ympäri ja kerjäsi. Monet talot olivat autioina, kun asukkaiden oli täytynyt jättää ne. Elfvingin mukaan viikoittain saapui ilmoituksia nälkään kuolleista. Aivan näin pahalta ei iisalmelaisten tilanne vaikuta. Toisin kuin Kainuussa Iisalmen pitäjässä 1810-luvun ensimmäiset vuodet olivat luonnollisen väestönkasvun aikaa. Iisalmelaiset saivat lainaksi siemen- ja leipäviljaa, mutta eivät pystyneet maksamaan lainaa takaisin, vaikka vuoden 1811 sato oli ollut hyvä. Talollisilla oli paljon sekä yksityistä että julkistakin velkaa (*både publik*

⁸⁵² Lehtonen 1925, 156–157; Neovius, 83 ja 205–206; Hiltunen 1996, 511; Turpeinen 1991, 23–24.

⁸⁵³ Neovius 1899, 83 ja 205–206; Hiltunen 1996, 511; Turpeinen 1991, 24.

⁸⁵⁴ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822, II Ca:2, pitäjänkokous 23.2.1812.

⁸⁵⁵ Lehtonen 1925, 179, 199; Turpeinen 1991, 28.

och privat skuld). Monella oli alkuvuonna 1812 rästissä jo neljän vuoden verorästit.⁸⁵⁶

Kuopion maaherran vuosikertomuksen perusteella nälänhätä jatkui 1812⁸⁵⁷. Kevät oli poikkeuksellisen kylmä koko Suomessa, ja alkukesä harvinaisen viileä. Sateita saatiin epäsäännöllisesti: ensin oli liian kuivaa, sitten liian kosteaa. Sateet pilasivat ruista kasvuaikana ja heinäkuun lopulla pakkaset vikuuttivat viljaa Etelä-Suomea myöten. Myös ohrasta tuli heikko sato. Kaikista lääneistä tiedotettiin, että vuodentulo ei riittäisi väestön tarpeisiin. Nälänhätä oli jälleen uhkaamassa. Valtiovalta oli maaliskuun lopulla määrännyt viljantuontikiellon, joka jouduttiin perumaan 24.7.1812, kun alettiin varautua mahdolliseen kriisiin. Syyskuussa vt. kenraalikuvernööri Kustaa Mauri Armfelt ehdotti hallituskonseljille, että viljaongelma ratkaistaisiin hajautetusti läänikohtaisesti. Maaherrat huolehtisivat kauppiaiden tai erikoishankkijoiden välityksellä viljan hankinnasta Liivimaalta. Napoleonin Venäjän-sotaretken vuoksi hanke oli kuitenkin hankala eikä valtionvaratkaan olleet suuret. Toisaalta venäläisiä sotilaita oli siirretty rintamalle, mutta viljavarastot olivat jääneet Suomeen. Tämä helpotti hieman paikallisen väestön tilannetta. Lokakuussa 1812 hallituskonselji ilmoitti, että käytettävissä olivat seuraavat ruisjauho-varastot: Torniossa 200 tynnyriä, Oulussa 2 000 tynnyriä, Vieremällä 400 tynnyriä, Vaasassa 2 000 tynnyriä, Kuopiossa 5 000 tynnyriä ja Varkaudessa 2 000 tynnyriä. Minkäänlaisesta ilmaisjakelusta ei kuitenkaan ollut edelleenkään kyse: ruisjauhoja sai ostaa vain käteisellä Venäjän rahalla, jota rahvaalla oli niukalti. Sittemmin myös Ruotsin raha kelpasi.⁸⁵⁸

Valtion hätäapu ei 1800–1810-lukujen vaihteen tienoilla ollut yleensäkään lahjoitus, vaan laina, joka oli maksettava takaisin. Viljaa myytiin alennettuun hintaan tai lainattiin seuraavaksi syksyksi korkoa vastaan. Samalla hallituskonseljin katokomitea korosti, että ”kenelle tahansa” ja kovin alhaisella korolla ei ”yleisedun mukaisesti” pitänyt viljaa lainata. Samaan aikaan kun vuoden 1810 tietämällä raportoitiin suoranaisia nälkäkuolemia, katokomitea pelkäsi, että vilja-avustukset ja huokeat viljalainat houkuttelisivat pitämään kruunua velvollisena elättämään jo kaista köyhää. Tämä asenne kuvastaa ajalle tyypillistä yhteiskunnan huoltovelvollisuuden kieltämistä ja ilmaissuoritusten antamisen pelkoa. Tosin katokomitean oli myönnettävä viljalainoja Oulun lääniin ja Pohjois-Savoon silläkin uhalla, että lainojen takuut eivät olleet riittäviä. Hätäaika jatkui vuoteen 1813 saakka, jolloin oli jaettava viljaa poikkeuksellisesti suoranaisten lahjanakin. Pekka Haatanen mukaan sosiaalipoliittisen näkökohdan soveltaminen jäi kuitenkin 1800-luvun alun katopolitiikassa toissijaiseen asemaan valtion varojen hukkaamattomuuden periaatteeseen verrattuna.⁸⁵⁹

Nimimerkki ”Savon asukkaan” (*”Savolax Bo”*) valistuneelta vaikuttavassa kirjeessä vt. kenraalikuvernöörille, kreivi Kustaa Mauri Armfeltille 31.1.1812 kerrotaan, että valtion perimä korko lainaviljoista oli kohtuuton Suomen sodan jälkeen. Nimimerkin kertoman esimerkin mukaan 1809 Savon ja Karjalan lääniin

⁸⁵⁶ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822, II Ca:2, pitäjänkokous 23.2.1812; Turpeinen 1985, 63.

⁸⁵⁷ Grotenfelt 1899, 189.

⁸⁵⁸ Solantie 2012, 47; Turpeinen 1991, 37–39.

⁸⁵⁹ Haatanen 1968, 113.

myönnetty viljalainat oli alun perin ollut tarkoitus periä viljana myös takaisin. Vuonna 1811 niistä kuitenkin alettiin vaatia 30 ruplan (noin 17 riksin) suoritusta tynnyriltä⁸⁶⁰. Talolliselle takaisinmaksu oli vaikeaa jo käteisen rahan puutteen vuoksi. Lisäksi ruistynnyrin hinta tuntui kohtuuttomalta, kun samanaikaisesti Kuopion markkinoilta sai ruistynnyrin ostettua 13–15 ruplalla.⁸⁶¹ ”Savon asukkaan” mainitsema hinta vaikuttaa totuudenmukaiselta, sillä Pohjois-Savossa ruis- tai ohratynnyrin verohinta oli runsaat 14 seteliruplaa (noin 7 riksiä) vuonna 1811.⁸⁶²

Kenraalikuvernööri Steinheil oli jo 1810 esittänyt huolestumisensa pitäjänmakasiinilaitoksen rappiosta ja vaati niiden perustamista uudelleen. Kehittämissidean varsinaisena isänä lienee ollut Kustaa Mauri Armfeltin johtama Suomen asiain komitea. Armfelt ilmoitti 23.1.1812, että keisari oli hyväksynyt pitäjänmakasiinisuunnitelman. Hätäavun sai maksaa takaisin viljana, joka kerättäisiin pitäjänmakasiineihin. Pitäjänmakasiinien uudelleenperustaminen nähtiin tarpeellisenä erityisesti katoalueelle: Oulun, Vaasan, Kuopion ja Kymenkartanon lääneihin. Näin kaksi asiaa niputettiin yhteen. Toisaalta lyhyellä tähtämellä se merkitsi valtion saatavien vähenemistä hätäapulainojen verran, mutta toisaalta oletettiin, että hätäapua saaneet luovuttivat velkansa mieluummin oman pitäjän makasiiniin kuin valtiolle.⁸⁶³

Suomen sodan aikaan kriisit olivat tyypillisesti paikallisia. Vaikka suorainen nälkäkuolema oli uhkaamassa aluetta, jokainen alue joutui pärjäämään pääasiassa oman onnensa nojassa. Perifeeristen seutujen asukkaiden taloudelliset mahdollisuudet selviytyä olivat heikommät kuin rintamaiden eläjien.⁸⁶⁴ Tiedonkulun, hätäavustus- ja kuljetusjärjestelmien toimimattomuus pahensi ja pitkitti nälänhädästä kärsivien alueiden tilannetta, mutta toisaalta paremmastakaan ei ollut tietoa. Miikka Voutilaisen mukaan esiteollisten yhteiskuntien talouselämää ja valtion tulosuunnittelua hallitsivat maanviljelijöiden vuodentulo ja sitä seuranneet tulevaisuudennäkymät, koska viljalla oli ylikorostunut asema ruokavaliassa, maatalouden tuottavuus oli matalaa ja satojen kuljettaminen ja varastoiminen olivat hankalaa. Yksittäinen sääoikku tai huono satovuosi ei yksinään aiheuttanut nälänhätää, sillä maatalousyhteiskunnat olivat sopeutuneet valtaelinkeinonsa riskeihin ja normaalioloissa niillä oli resilienssiä vastata katoihin. 1800-luvun ensimmäisillä vuosikymmenellä ei ollut riittävää eikä toimivaa avustusjärjestelmää, joka olisi ehkäissyt ja ratkaissut perifeerisiä paikallisia kriisejä.⁸⁶⁵

5.1.2 Aineellisten menetysten vaikutus perheiden talouteen

Iisalmelaisten korvausanomuksista ei ilmene, miten suuren loven sotavahingot hakijoiden varallisuuteen aiheuttivat ja miten tiukalle taloudellista joustokykyä jouduttiin venyttämään. Ei ole olemassa mitään muutakaan aikalaislähdettä, jota

⁸⁶⁰ Viljalaina tuli maksaa kolmen vuoden aikana 10 ruplan erissä tynnyriltä.

⁸⁶¹ ”Savolax Bo” 31.1.1812, Danielson 1893,164–167.

⁸⁶² Suomen taloushistoria 3 1983.

⁸⁶³ Turpeinen 1991, 35, 37; Viita 1995, 436.

⁸⁶⁴ Turpeinen 1991, 13.

⁸⁶⁵ Voutilainen 2017, 125.

täysin luotettavasti voisi käyttää sotavahinkojen ja perheen varallisuuden vertaamiseen. Suomalaisten 1800-luvun alun varallisuutta arvioitaessa on historiantutkimuksessa usein käytetty vuoden 1800 kertaluonteisia varallisuusverotietoja ja ajanjakson perukirjoja.⁸⁶⁶

Vuoden 1800 varallisuusverotustietojen perusteella voidaan luoda kuva tutkimuskylien taloudellisesta tilanteesta muutamia vuosia ennen Suomen sotaa. Kun tutkimuskylien varallisuusverotusta verrataan saman vuoden henkikirjaan, havaitaan, että talouksista oli verotettu vajaa 30 prosenttia. Jos pappilan torpat jätetään henkikirjatalouksina huomiotta, verotettujen osuus nousi vajaaseen 40 prosenttiin. Joka tapauksessa verottaja oli arvioinut valtaosan tutkimuskylien talouksista varattomiksi tai täsmällisemmin ilmaistuna varallisuudeltaan alle 75 rixsin (50 pankinriksin). Verotuksen ulkopuolelle jäi ennen kaikkea tilatonta väkeä: lampuoteja, torppareita ja itsellisiä. Lisäksi parin säätyläisen velat ylittivät heidän omaisuutensa arvon: Paloisten Jokiniemessä kapteeni Zachris Aminoffilla ja Paloisten kestikievarissa luutnantti E. F. Engdahlilla. Varallisuusverotuksen perusteella maataomistavatkin iisalmelaiskotitaloudet olivat pääosin suhteellisen köyhiä. Iisalmessa, kuten maaseudulla yleisesti, valtaosa verotuksen perusteena olevasta omaisuudesta oli maaomaisuutta. Kiinteän omaisuuden arvo oli tutkimuskyliissä keskimäärin 275 rixsiä, jos pappilalle annettua 12 000 rixsin arvoa ei oteta huomioon, koska kirkkoherra Laguksen varallisuus oli verotusarvoltaan omaa luokkaansa. Venäläisten sotilaiden aiheuttamat keskimääräiset vahingot yksittäisille talollisille (187 rixsiä) olivat reilu kaksi kolmasosaa talollisten kiinteästä omaisuudesta vuoden 1800 arvioon verrattuna. Tutkimuskylien verotetuista talouksista 15 prosentilla varallisuus oli 75–150 rixsiä, vajaalla kymmenesosalla 151–450 rixsiä ja vain muutamalla prosentilla yli 450 rixsiä. Paloiskylässä oli paikallisittain vauraita kartanoita, mikä näkyy siellä myös verotettavana varallisuutena. Toisaalta siellä oli myös verrattain paljon itsellistalouksia, joilla ei ollut varallisuusverotuksessa huomioitavaa omaisuutta. Tästä syystä Paloisilla verotuksen ulkopuolelle jäi 72 prosenttia talouksista, Partalassa 56 prosenttia ja Iisalmen kirkonkylässä liki puolet. Pappilan torppareita ei verotettu lainkaan. Partala ja kirkonkylä olivat Paloista vahvemmin perinteistä talonpoikaisasutuksen aluetta ja keskivarallisuudeltaan pienempiä kuin Paloinen. (TAULUKKO 38, KUVIO 19.)

Iisalmen kirkonkylässä puolella kotitalouksista oli verotettavaa omaisuutta tai tuloja. Heistä varakkain oli lautamies Juhana Kauppinen, joskin hänen tuhannen rixsin omaisuudesta verotettiin velkojen vuoksi vain puolet eikä kiinteää omaisuutta merkitty hänelle lainkaan. Sen sijaan Kauppisella oli pääomia ja saatavia yhteensä 500 rixsin arvosta. Kiinteän verotetun omaisuuden keskiarvo oli Iisalmen kirkonkylässä 206 rixsiä jokaista verotettua kohti. Iisalmen kylässä keskivarallisuus oli 238 rixsiä/verotettu ja 119 rixsiä/henkikirjatalous, mikä oli selvästi pienempi kuin koko pitäjän keskivarallisuus 294 rixsiä/tila.⁸⁶⁷ (TAULUKOT 38 ja 39.)

⁸⁶⁶ Markkanen 1977; Markkanen 1988; Nummela 1988; Nummela 1990; Hemminki 2014.

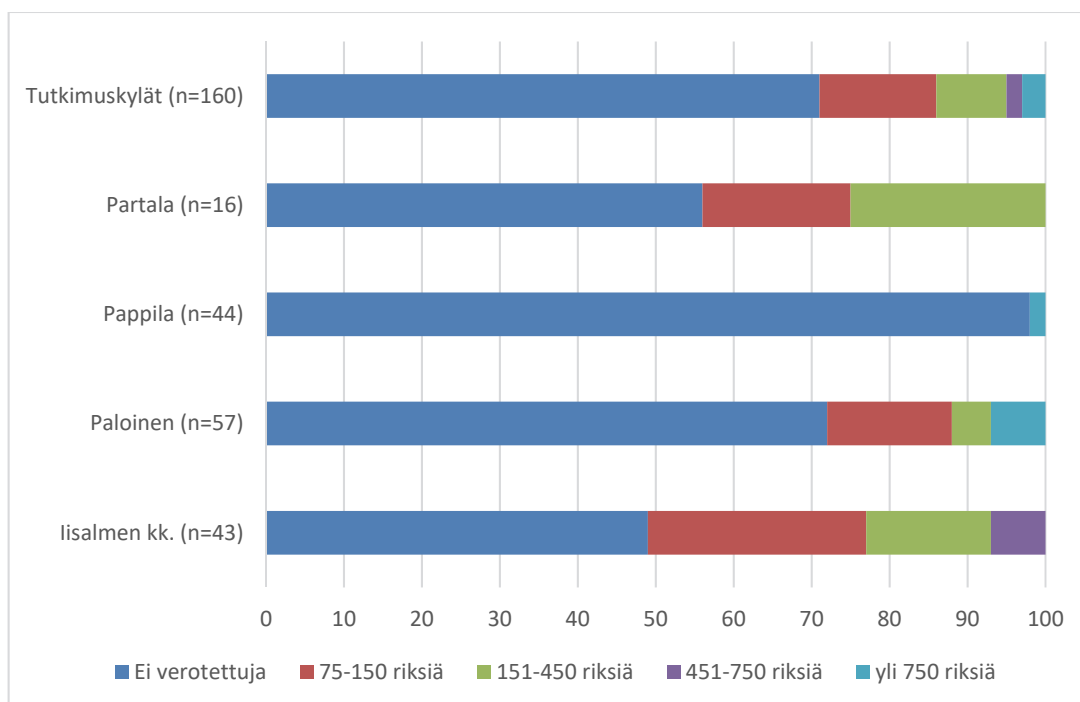
⁸⁶⁷ Verovelvollinen saattoi maksaa veronsa ikään kuin hänellä ei olisi lainkaan velkoja tai hän saattoi ilmoittaa, että velanantaja vastaisi verosta osana saataviaan. Näin on jossain

TAULUKKO 38 Vuoden 1800 varallisuusverotuksessa verotetut tutkimuskyläiden kotitaloudet suhteessa henkikirjatalouksien määrään ja kiinteän omaisuuden arvo.

	Verotettuja talouksia lkm	Henkikirjatalouksia vuonna 1800 lkm	Verotettuja talouksia %	Kiinteä omaisuus riksiä	Kiinteän omaisuuden keskiarvo/verotettu talous riksiä
Iisalmen kk.	22	43	51	4 521	206
Paloinen	16	57	28	6 075	380
Pappila	1	44	2	12 000	12 000
Partala	7	16	44	1 763	252
Tutkimuskylät	46	160	29	20 239	440
Tutkimuskylät (pl. pappila)	45	121	37	12 359	275

Lähteet: SRA, Varallisuusvero 1800–1803; Savon ja Karjalän läänin, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi 1800.

KUVIO 19 Vuoden 1800 varallisuusverotuksessa verotettujen %-osuus tutkimuskyläiden henkikirjatalouksista (lkm) varallisuuden mukaan (riksiä).

Lähde: SRA, Varallisuusveroluettelo 1800–1803; KA, Savon ja Karjalän lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi 1800

määrin epäselvää, kenen kohdalla voidaan puhua brutto- ja kenen kohdalla nettovarallisuudesta. Nummela 1990, 9–10; Jutikkala 1949, 176.

Paloisten kylässä verotettiin kuuttatoista taloutta eli vajaata kolmannesta kotitalouksista. Kylän sosiaalinen rakenne oli paikallisittain verrattain monimuotoinen. Talollisten lisäksi varallisuusveroa joutuivat maksamaan kappalainen Abraham Molleruksen perilliset, nimismies (sittemmin kruununvouti) Johan Lindberg, rovasti Johan Lagus ja torppari (sittemmin talollinen) Olavi Mansikka, joka oli selkeä poikkeus verovelvollisten listalla, sillä torppareilla ei yleensä ollut verotettavaa omaisuutta. Paloisten kylän verotettu keskivarallisuus oli paikallisittain verrattain korkea 405 riksiä/verotettu, mutta varsin alhainen 114 riksiä/kotitalous. Verottamatta jätetyt torppari- ja itsellistaloudet alentavat kotitalouskohtaista keskiarvoa. Verotuksen perustana olleen kiinteän omaisuuden arvo oli Paloisilla 380 riksiä/verotettu, mikä oli huomattavasti enemmän kuin Iisalmen kirkonkylässä ja ylitti myös koko pitäjän keskiarvon 264 riksiä/tila. Rovasti Laguksen Tähtiniemi arvioitiin 1 800 riksin suuruiseksi. Kylän seuraavaksi varakkain oli talollinen Tapani Väisänen, jonka omaisuus oli 1 125 riksiä. Talollisella Mikko Heinosella oli 750 riksin arvoinen kiinteä omaisuus, mutta myös pääomia ja saatavia yhteensä 200 riksin arvosta. Torppari Olavi Mansikalla oli vain käteistä (*contant behällning*) 80 pankinriksiä eli 120 valtionvelkariksiä. (TAULUKOT 38 ja 39.)

Pienessä Partalan kylässä verotus kohdistui seitsemään talouteen eli 44 prosenttiin henkikirjatalouksista. Talonpoikaistalojen lisäksi verotettavana olivat luutnantti Carl Orbinski sekä ruotusotilas Fredrik Asp. Talonpoikaisvaltaista Partalaa verotettiin vain kiinteästä omaisuudesta, yhteensä lähes 1 800 riksiä. Verotettujen keskivarallisuus oli 252 riksiä, mutta vain 110 riksiä/kotitalous. Partalan kylässä ei ollut kirjoilla erityisen vaurasta säätyläistöä, mikä osaltaan piti kylän keskivarallisuuden suhteellisen matalana. Mikäli jollakulla oli varallisuutta usealla paikkakunnalla, tuli hänen ilmoittaa kiinteistönsä sen sijaintipaikkakunnalla ja muu omaisuutensa sekä velat asuinpaikkakunnallaan. Tästä syystä Iso-Partalan puustellin haltijaa, majuri Johan Meinanderia verotettiin Pieksämäellä eikä Iisalmessa.⁸⁶⁸ (TAULUKOT 38 ja 39.)

Iisalmelaisten sotavahingot olivat 39 prosenttia vuoden 1800 verotuksen perusteena olleesta varallisuudesta (nimellisarvona), mitä voidaan pitää huomattavana osuutena. Tutkimuskylien sotavahingot olivat hieman suuremmat kuin vuonna 1800 verotuksessa arvioitu varallisuus. Iisalmen kirkonkylässä, Partalassa ja Paloisilla sotavahingot ylittivät huomattavasti vuoden 1800 verotuksessa kirjatun varallisuuden. Sen sijaan pappilassa sotavahingot muodostivat vain puolet verotetusta varallisuudesta, mikä johtui kirkkoherran virkatalon paikallisittain poikkeuksellisen suuresta verotusarvosta. On myös huomattava, että sotavahingoista valtaosan muodosti kausivarallisuus, jota varallisuusverotuksessa ei huomioitu lainkaan. (TAULUKKO 39.)

---

⁸⁶⁸ Jutikkala 1949, 179; Nummela 1990, 10.

TAULUKKO 39 Tutkimuskylien varallisuus vuoden 1800 varallisuusverotuksessa.

	Henkikirja- talouksia v. 1800 lkm	Tunnettu omaisuus (Kiinteä omaisuus) riksiä	Tuntematon omaisuus riksiä	Pääomia, saatavia valtionvelka- seteleinä riksiä	Verotuksen perusteena ollut varallisuus yhteensä riksiä	Varallisuus/ kotitalous riksiä	Sotavahingot/ varallisuus
Iisalmi kk.	43	4 521	45	670	5 236	119	2,32
Paloinen	57	6 075	125	280	6 480	114	1,29
Pappila	44	12 150	3 630	6 473	22 253	506	0,51
Partala	16	1 763	0	0	1 763	110	2,61
Yhteensä	160	24 509	3 800	7 423	35 732	223	1,02
Koko pitäjä	1 011	266 733	4 750	26 048	297 531	294	0,39
Tutkimuskylien osuus %	16	9	80	28	12		

Lähde: SRA, Varallisuusveroluettelo 1800-1803. KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylisen kk, hk, Iisalmi 1801. Bba:5; KA, SOTAVAH Caa:25-26.

Perukirjojen avulla on mahdollista muodostaa kuva kotitalouksien varallisuudesta sota-aikana, jos vainaja on kuollut vuosina 1808–1809 ja kuolinpesästä on tehty perukirja. Sotakorvausanomusten ja perukirjojen laatijoiden sosiaalinen rakenne oli hyvin samantyyppinen, joten tässä mielessä ne ovat hyvin vertailukelpoisia keskenään. Lähdeaineistoina molemmat kertovat ennen muuta talollisten ja jonkin verran myös torppareiden tilanteesta. (TAULUKKO 40.) Laillinen perinnönjako edellytti perunkirjoitusta. Kaksi kolmasosaa iisalmelaisten sotakorvausanomuksista ja vuosina 1808–1811 laadituista perukirjoista oli tehty talonpoikaistaloudesta, vaikka talollisia oli vain vajaa kolmannes iisalmelaisista yli 15-vuotiaista miehistä. Perukirjojen talollisista 62 prosenttia oli perintötilallisia, mikä viittaa maaomaisuuden jakamisen olleen tärkeä motivaatio kuolinpesän selvittämisessä. Perintötiloja oli Iisalmessa vähemmän kuin neljäsosa taloista, joten tässä mielessä perintötilalliset ovat yliedustettuina talollisten perukirja-aineistossa. Talollisilla oli myös hevosia, karjaa ja arvokkaampia kulkuneuvoja ja työvälineitä, joilla oli arvoa jokapäiväisen toimeentulon hankinnassa ja esimerkiksi kauppamatkoilla kulkiessa. Tästä syystä heidän kuolinpesistään tehtiin useammin perukirjoja kuin tilattomasta väestöstä. Myös sotavahingot painottuivat talollisiin, joten sotavahinkoluettelot ja perukirjat kertovat erityisesti heidän tilanteestaan ja ovat siinä mielessä vertailukelpoisia.⁸⁶⁹

TAULUKKO 40 Iisalmessa korvausanomuksen laadittaneiden henkilöiden ja kuolinpesän vainajien sosiaalinen asema vuosien 1808–1811 perukirjoissa verrattuna väestön sosiaaliseen asemaan pitäjässä 1805.

	Korvausanomukset		Perukirjat 1808–1811		Väkilukutaulu 1805
	lkm	%	lkm	%	Ryhmän %-osuus yli 15-vuotiaista miehistä pitäjässä
Talollinen	450	68	134	69	31
Torppari, sotilas	143	21	38	20	13
Käsityöläinen	6	1	1	1	0
Säätyläinen (ml. upseeri, virkamies), alempi virkailija	25	3	2	1	1
Itsellinen, loinen, ruotuköyhä	10	1	14	7	6
Palkollinen, palvelusväki, talollisten pojat	4	1	4	2	49
Muu	1	0	0	0	0
Tunteamaton, epävarma	26	4	0	0	0
Yhteensä	665	100	193	100	100

Lähteet: KA, SOTAVAH Caa:25–26; Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1809; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1809; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1–2; Väkilukutaulut 1805.

On huomioitava, että perukirjojen avulla ei todennäköisesti tavoita niitä talouksia, jotka menettivät koko omaisuutensa, sillä jo perukirjan laatiminen vaati jonkinlaisia käteisvaroja. Ilman perittävän arvoista omaisuutta perukirjaa ei

⁸⁶⁹ Jutikkala 1958, 298–300; Vuosien 1808–1811 perukirjoista 82 oli laadittu perintötalonpojan ja 50 kruununtalollisen kuolinpesästä.

yleensä ollut käytännössä edes syytä tehdä. Sotavahinkoja kärsineet kuolinpesät eivät olleet varmoja, myönnettäisiinkö menetyksistä korvauksia ja minkä suuruisia, joten niitä ei merkitty perukirjojenkaan saataviin.⁸⁷⁰ Perukirjoihin merkityt hinnat olivat hieman alhaisempia kuin sotavahinkoluetteloihin merkityt. Tutkimuskylien perukirjoissa lypsävän lehmän arvo oli 8–15 valtiovelkariksiä. Sotavahinkoluetteloissa lehmä oli 5–20 riksiä, yleisimmin kymmenen riksiä (moodi) ja suurin osa alle 12 riksiä. Vertailua vaikeuttaa se, että kaikkiin asiakirjoihin ei ole merkitty, onko hinta pankinriksinä vai valtionvelkariksiä. Suurin osa iisalmelaisten korvausanomuksista oli tehty valtionvelkarikseissa ja myös pankinriksinä ilmoitetut vahingot on muunnettu valtionvelkarikseiksi. Perukirjoissa käytettiin 1808–1811 yleisesti pankinriksinä ja arvot muunnettu kertoimella 1,5 valtiovelkarikseiksi. Vuonna 1811 seitsemässä perukirjassa on hinnat merkitty hopearuplana. Hopearuplat on muutettu kertoimella 1,33 valtionvelkarikseiksi⁸⁷¹.

Iisalmelaisten keskimääräinen sotakorvausanomus oli 175 riksiä ja kuolinpesien keskimääräinen bruttovarallisuus oli 227 riksiä (ml. saatavat 250 riksiä) ja nettovarallisuus (pl. velat ja muut lyhennykset) lähes yhtä paljon eli 212 riksiä vuosina 1808–1811.⁸⁷² Kun verrataan perukirjoissa ilmoitettua varallisuutta vuonna 1800 verotettuun keskivertovarallisuuteen 294 riksiä (nimellisarvo), näyttää siltä, että pitäjäläiset olisivat 1800-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä köyhtyneet. Keskimääräinen sotavahinkoluettelo oli 77 prosenttia keskimääräisen kuolinpesän bruttovarallisuudesta ja 83 prosenttia nettovarallisuudesta, mikä kertoo sotavahinkojen huomattavasta suuruudesta. (KUVIO 20; TAULUKKO 41.) On kuitenkin edelleen pidettävä mielessä, että sotavahinkoina menetetty omaisuus oli suurelta osin kausivarallisuutta. Iisalmelaiset hakivat pääasiassa loka–marraskuussa sattuneisiin sotavahinkoihin korvauksia, minkä vuoksi heidän varallisuudestaan viljat ja heinät muodostivat merkittävän osuuden. Jos kuukauden mittainen aselepo ja Koljonvirran taistelun kaltainen tilanne perääntymisvaiheineen olisivat osuneet kevättalveen, vilja- ja heinämenetykset eivät olisi muodostuneet läheskään yhtä suuriksi kuin syksyllä 1808, koska sotilaille ei olisi enää ollut mistä ottaa niitä. Sotilaiden huollon kannalta tilanne olisi ollut katastrofaalinen. Juuri talonpoikaisväestön kausivarallisuuden vuoksi korvausnomusten suhde perukirjoissa ilmoitettuun varallisuuteen oli huomattavan suuri. Iisalmelaisten perukirjoissa ei yleensä huomioida talollisten satoja ja ruokavarastoja muutoin kuin kiinteistön verotusarvossa.

Säätyläisen vahinkoluettelo oli keskimääräisesti suurin, runsaat 500 riksiä. Heidän talouteensa sotavahingoilla näyttäisi olleen kuitenkin suhteellisesti pienin vaikutus. Säätyläisten keskimääräiset vahingot muodostivat viidenneksen kuolinpesien keskinettovarallisuuteen verrattuna. Perintötilallisten sotavahingot olivat keskimäärin 45 prosenttia kuolinpesän nettoarvosta. Kruununtilallisilla ja tilattomalla maaseuturahvaalla keskimääräinen korvaushakemus ylitti monin-

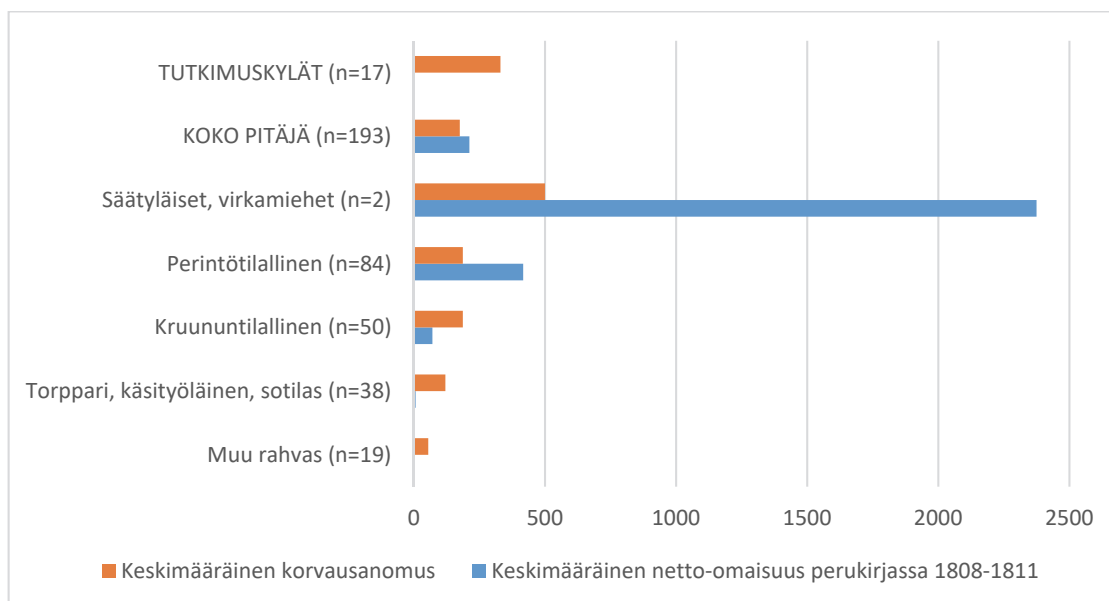
⁸⁷⁰ Hemminki, Luttinen & Uotila 2020.

⁸⁷¹ Keväällä 1809 käytetty vaihtosuhte.

⁸⁷² Perukirjoissa käytetyt rahayksiköt vaihtelevat. Suurin osa on pankinriksinä, joka tässä on muutettu valtionvelkarikseiksi kertoimella 1,5. Kaikkien perukirjojen osalta käytetty rahayksikkö ei ole varma, mikä aiheuttaa jonkin verran vääristymää.

kertaisesti heidän netto-omaisuutensa. Mitä köyhemmästä taloudesta oli kysymys, sitä enemmän sodan aikana koetut aineelliset menetykset vaikuttivat perheen talouteen ainakin lyhyellä aikavälillä ja selviytymiseen tulevana talvikautena. Tutkimuskylien kuolinpesien nettovarallisuus 1808–1811 oli liki olematon, keskimäärin kaksi riksiä. (KUVIO 20; TAULUKKO 41.)

KUVIO 20 Keskimääräinen korvausanomus (riksiä/anomus) ja kuolinpesien 1808–1811 keskimääräinen netto-omaisuus (riksiä/perukirja) Iisalmessa sosiaaliryhmittäin.

Lähteet: KA, Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1810; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1811; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1–2, vuodet 1808–1811;

Perukirjoissa eri sosiaaliryhmien varallisuuserot vaikuttavat erittäin suurilta. Säätyläisen keskimääräinen netto-omaisuus on yli kahdeksankertainen talolliseen verrattuna, talollisen monikymmenkertainen torppariin verrattuna. Tilattomien netto-omaisuus oli keskimäärin vain muutamia riksejä. Yksittäinen käsityöläinen, suutari Juho Kostander, vaikuttaa keskivertoa tilatonta varakkaammalta, mutta hänkään ei yllä lähellekään talollisten kuolinpesien keskimääräistä netto-omaisuutta. Maaseudulla varallisuus painottui maanomistukseen ja maantuottoon, mikä selittää tilattoman väestön varattomuutta ja myös eroa perintö- ja kruununtilallisen välillä. Perintötilallisen keskimääräinen netto-omaisuus perukirjoissa oli 417 riksiä ja kruununtalonpojan vain 71 riksiä. Kruununtilojen osalta ei perukirjoihin kirjattu kiinteälle omaisuudelle arvoa, vaikka kruununtilallisen ja perintötilallisen sosiaalisen aseman ero ei käytännössä ollut suuri. Lukuun ottamatta säätyläisiä ja talollisia muiden sosiaaliryhmien kärsimät keskimääräiset sotavahingot ylittivät reilusti niiden kuolinpesien keskimääräisen nettoarvon. (TAULUKKO 41.)

TAULUKKO 41 Iisalmelaisten kuolinpesien netto-omaisuus vuoden 1808–1811 perukirjoissa ja sotakorvausanomusten suuruus sosiaaliryhmittäin.

Sosiaalinen asema	Perukirjat 1808–1811			Korvausanomukset		
	Yhteensä lkm	Netto-omaisuus yhteensä riksiä	Keski-arvo	Anomusten lukumäärä	Yhteensä riksiä	Keski-arvo riksiä
Talollinen	134	38 592	288	450	84 320	187
Torppari, lampuoti, ruotusotilas	37	237	6	143	16 967	119
Käsityöläinen	1	23	23	6	756	126
Muu rahvas	19	76	4	19	1 658	87
Säätyläinen	2	4 749	2 375	20	10 326	516
Muu	0	0	0	1	145	145
Tuntematon	0	0	0	26	2 155	83
Koko aineisto	193	40 855	212	665	116 327	175

Lähteet: KA, SOTAVAH Caa:25–26; KA, Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1810; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1811; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1–2, vuodet 1808–1811.

Kuvio 21 havainnollistaa eri sosiaalisten ryhmien välisiä varallisuuseroja 1808–1811 iisalmelaisissa perukirjoissa siten, että bruttovarallisuuteen on huomioitu myös saatavat. Nimenomaan säätyläisten (maisteri Johan Niklas Gummeruksen ja vänrikki Anders Winterin) varallisuutta lisäsivät huomattavat saatavat: keskimäärin noin tuhat riksiä eli ruistynnyreinä yli sata tynnyriä. Säätyläisperukirjojen lisäksi lähinnä vain perintötalonpojille oli merkitty saatavia. Talollisten luotonanto oli perukirjoissa kuitenkin huomattavasti vähäisempää kuin säätyläisillä. Perintötalollisten keskimääräinen saatava kuolinpesää kohti oli alle kolmekymmentä riksiä. Kyseessä oli usein sukulaiselle tai naapurille annettu viljalaina, muutama ruistynnyrillinen. Säätyläisillä olivat suurten saatavien lisäksi myös suurimmat velat: keskimäärin lähes 220 riksiä. Perintötilallisen keskimääräinen velka oli noin 65 riksiä, kruununtillallisilla 11 riksiä ja torppareilla 17 riksiä. Miellenkiintoista on, että torppareilla oli velkaa keskimäärin enemmän kuin kruununtillallisilla. Torppareilta jääneet velat olivat suurelta osin torpan vuokraa vastaan maksamatta jääneitä viljoja ja päivätöitä. (KUVIO 21.)

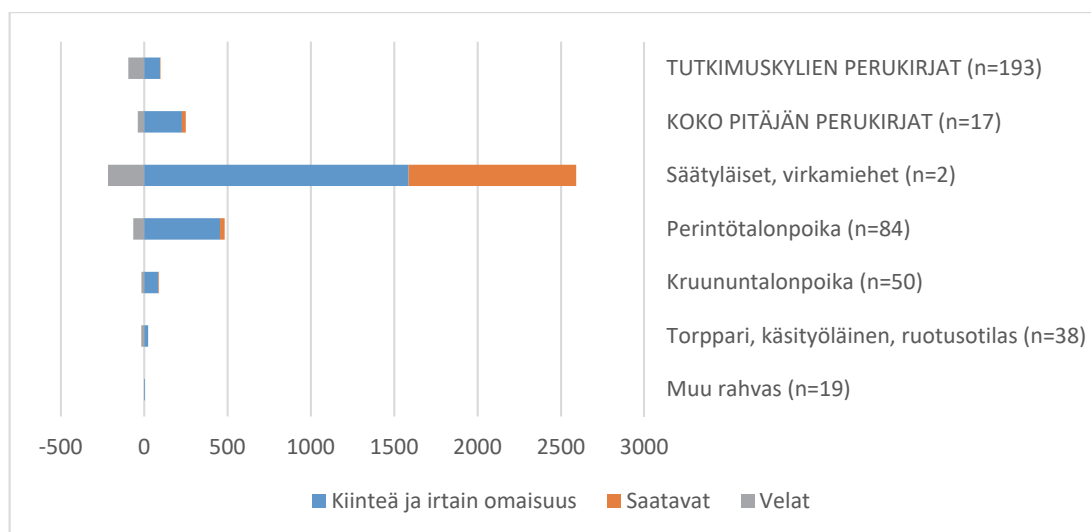
Tutkimuskyliin on paikannettu seitsemäntoista perukirjaa 1808–1811. Niistä torppariväestön ja talollisten kuolinpesiä oli kumpiakin kuusi, lampuotien kaksi sekä nimismiehen vaimon, käsityöläisen ja ruotusotilaan kuolinpesiä kumpiakin yksi. Tutkimuskylien perukirjoissa keskimääräinen kuolinpesän bruttovarallisuus oli arvoltaan 95 riksiä. Rahallisesti tutkimuskylien varallisuus oli lähes viisi kertaa pienempi kuin pitäjän perintötalonpoikien kuolinpesissä luetellun omaisuuden keskiarvo. Tutkimuskylien kuolinpesien kiinteän ja irtaimen omaisuuden yhteisarvo oli keskimäärin kymmenen riksiä enemmän kuin kruununtillallisen keskivertoperukirjassa. Tutkimuskyliissä ei näytä olleen ylimääräistä viljaa tai rahaa lainattavaksi. Saatavia tutkimuskylien perukirjoissa 1808–

1811 mainitaan vain yhdessä: torpparin vaimon Anna Pehkosen perukirjassa⁸⁷³. Velkoja tutkimuskylien perukirjoissa oli keskimäärin yhtä paljon kuin brutto-omaisuutta (95 riksiä) kuolinpesää kohti, mikä on paljon enemmän kuin pitäjän talollisten kuolinpesien keskimääräinen velkamäärä, 38 riksiä. (KUVIO 21.) Tämä antaa viitteitä siitä, että tutkimuskylien talolliset pyrkivät korvaamaan karsimiaan kato- ja sotavahinkoja pyytämällä keskimääräistä enemmän rahaa tai viljaa lainaksi. Velkaantuminen oli keino lisätä resilienssiä.

Tutkimuskylien tilanne on hyvin poikkeava koko pitäjään verrattuna. Kuolinpesien keskimääräinen nettovarallisuus oli vain kaksi riksiä. Iisalmessa kuolinpesien kokonaisnettovarallisuus oli suurempi kuin sotavahingot yhteensä, ja itsellis- ja palkollisväestöä lukuun ottamatta tilanne oli sama kaikissa sosiaaliryhmissä. Korvausanomusten suuruus tutkimuskylissä oli keskimäärin 330 riksiä, joten sotavahingot ovat suorastaan katastrofaalisen suuret verrattuna kuolinpesien parin riksin nettovarallisuuteen – tai pikemmin varattomuuteen. (KUVIO 20 ja 21.)

KUVIO 21 Tutkimuskylien kuolinpesien keskimääräinen varallisuus (riksiä/perukirja) sekä koko pitäjän kuolinpesien keskimääräinen varallisuus (riksiä/perukirja) sosiaaliryhmittäin 1808–1811.

Lähde: KA, Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1810; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1811; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1–2, vuodet 1808–1811.

Perukirjojen perusteella iisalmelaisten vakavaraisuusaste – netto-omaisuuden ja brutto-omaisuuden suhde – oli 93 prosenttia.⁸⁷⁴ Velkoja oli enemmän kuin saatavia, ja velat pienensivät netto-omaisuutta brutto-omaisuuteen verrattuna. (KUVIO 22.) Talonpoikien samankaltaisesta tilanteesta on viitteitä Ilmajoelta,

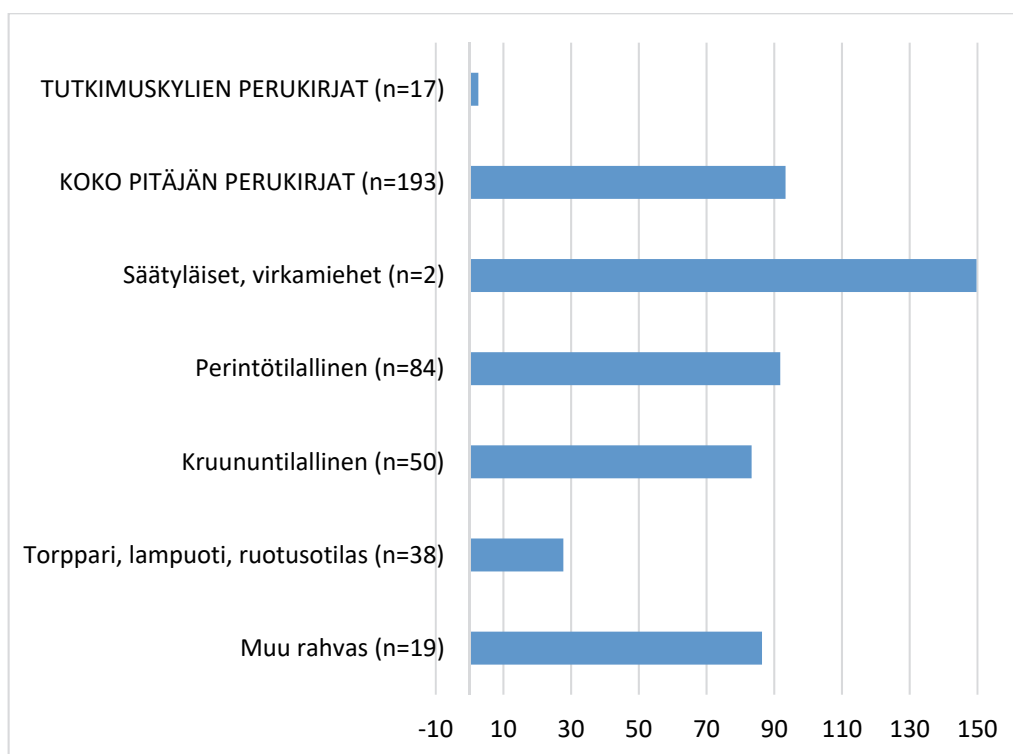
⁸⁷³ KA, IISA, pk 1777–1810, 16.11.1810 (Anna Pekonen). Perukirjassa ei ole mainittu asuinpaikkaa eikä sosiaalista asemaa. Ne on päätelty henkikirjan ja rippikirjan perusteella.

⁸⁷⁴ Brutto-omaisuudella tarkoitetaan perukirjassa luetellun kiinteän ja irtaimen omaisuuden arvoa. Netto-omaisuudella tarkoitetaan omaisuuden arvoa, joka saadaan, kun brutto-omaisuuteen lisätään saatavat ja vähennetään velat.

joka myös oli yksi Suomen sodan taistelupaikkakunnista. Tiina Hemminki on todennut Pohjanlahden alueen talonpoikien 1800-luvun alkupuolen luottosuhteita tarkastelevassa väitöskirjassaan, että Ilmajoen talollisten varallisuus heikentyi selkeästi heti Suomen sodan jälkeen. Lisäksi poikkeuksellisen moni heistä otti velkaa yli oman omaisuutensa arvon eli ylivelkaantui.⁸⁷⁵

Iisalmelaisten säätyläisten vakavaraisuusaste oli 150 prosenttia, perintötalonpojilla 92 prosenttia, köyhimmällä maalaisrahvaalla 86 prosenttia ja kruunun-talollisilla 83 prosenttia. Torppareiden keskimääräinen nettovarallisuus oli vajaa kolmannes bruttovarallisuudesta. Torpparit olivat siis tämän perusteella pitäjän sosiaalisista ryhmistä velkaisimpia, mikä johtui todennäköisesti pitkälti rästissä olevista päivätöistä ja viljaosuuksista sekä varmasti myös pappilan torppareiden kokemista raskaista sotavahingoista. Tutkimuskyläiden tilanne oli poikkeuksellisen huono. Vakavaraisuusaste oli vajaa 2 prosenttia. (KUVIO 22.)

KUVIO 22 Iisalmelaisten kuolinpesien vakavaraisuusprosentti (netto-omaisuus/brutto-omaisuus) sosiaaliryhmittäin 1808–1811.

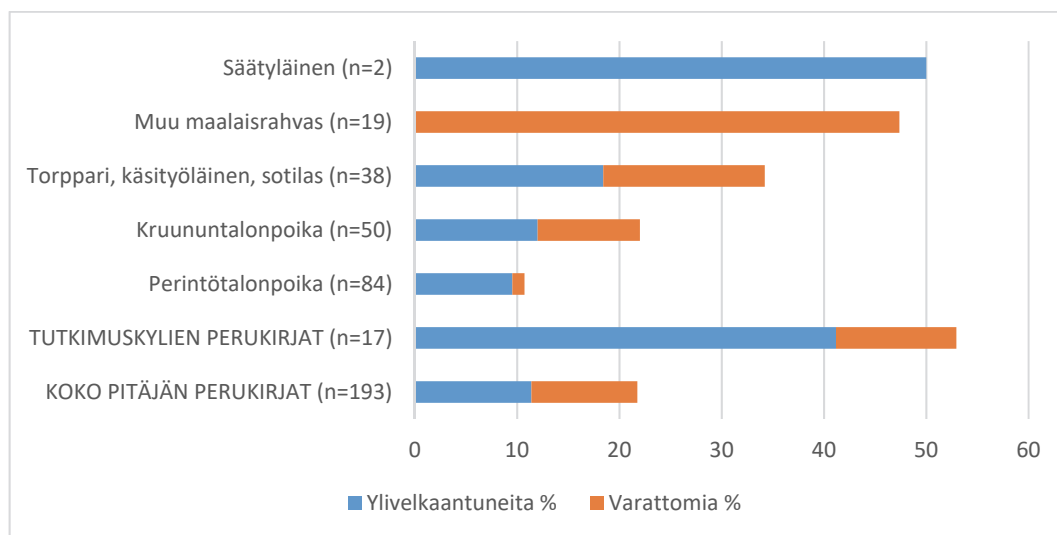
Lähteet: KA, Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1810; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1811; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1–2, vuodet 1808–1811.

Joka kymmenennessä iisalmelaisessa perukirjassa ei ollut 1808–1811 käytännössä minkäänlaista rahassa mitattavissa olevaa varallisuutta, ei myöskään velkoja. Nämä kuolinpesät olivat varattomia eikä niissä ollut perillisille jaettavaa. Varattomia olivat erityisesti palkollisten ja itsellisten kuolinpesät, mutta melko usein myös torppareiden ja ruotusotilaiden taloudet. Palkollisista ja itsellisistä

⁸⁷⁵ Hemminki 2014, 215–214.

lähes puolet oli varattomia. Säätyläisiä tarkastelussa on vain kaksi, joista toinen oli ylivelkaantunut. Kaiken kaikkiaan reilu kymmenesosa iisalmelaisista kuolinpesistä oli 1808–1811 ylivelkaantunut. Varattomat ja ylivelkaantuneet muodostavat yhdessä iisalmelaisista kuolinpesistä yli viidenneksen. Myös perukirjoista näkyy osaltaan, kuinka taloudelliset vaikeudet keskittyivät pitäjässä niille alueille, joihin oli kohdistunut eniten sotavahinkoja. Tutkimuskylien suuremmasta köyhyydestä kertoo se, että ylivelkaantuneita niiden kuolinpesissä oli runsaat 40 prosenttia, ja varattomia ja ylivelkaantuneita kuolinpesiä oli reilusti yli puolet tutkimuskylien perukirjoista. (KUVIO 23.) Tätä kautta tulee ymmärrettäväksi esimerkiksi se, miksi tutkimuskylien lesket hakeutuivat mahdollisimman pian uuteen avioliittoon ja miksi tiloja pakkohuutokaupattiin niin paljon.⁸⁷⁶

KUVIO 23 Iisalmelaisten varattomien ja ylivelkaantuneiden kuolinpesien suhteellinen osuus (%) kuolinpesistä sosiaaliryhmittäin 1808–1811.

Lähde: KA, Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1810; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1811; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1-2, vuodet 1808–1811.

Iisalmelaisella maaseuturahvaalla – niin talollisilla kuin tilattomilla – velat olivat yleisempiä kuin saatavat. Tämä oli tyypillistä suomalaisella maaseudulla ylipäätään. Iisalmen pitäjässä perintötalonpojista 90 prosentilla oli velkoja ja kruununtalonpojista 72 prosentilla. Kaiken kaikkiaan kolmessa neljästä iisalmelaisten perukirjoista on mainittu velkoja 1808–1811, mutta vain joka viidennessä saatavia. Noin joka kolmannella perintötalollisella oli saatavia, kruununtalollisilla joka kymmenennellä. Tämän perusteella Iisalmen talonpojat näyttävät toimineen pohjalaisia talollisia vähemmän luotonantajina.⁸⁷⁷

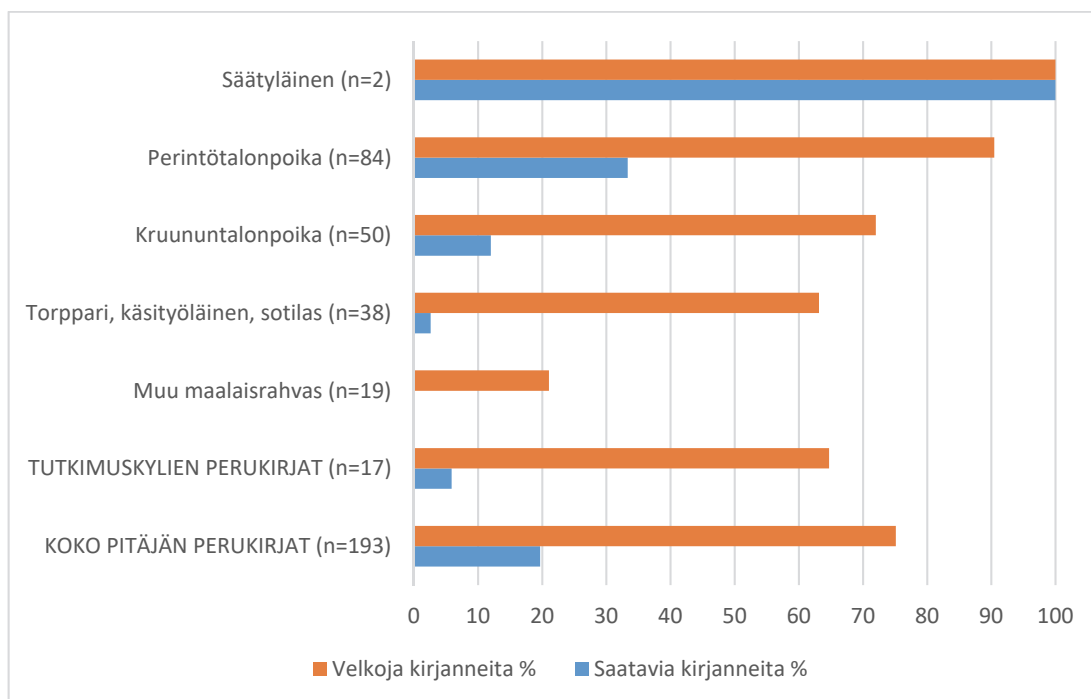
Säätyläisillä oli runsaasti sekä velkoja että saatavia. Sosiaalinen asema ei välttämättä taannut varakkuutta. Säätyläisten perukirjoja tarkastelussa on vain

⁸⁷⁶ Ks. Luttinen 2010b.

⁸⁷⁷ Ilmajokelaisista talollisista 75 prosentilla oli velkoja ja 56 prosentilla saatavia vuosien 1796–1830 perukirjoissa. Hemminki 2014, 135.

kaksi. Maisteri Niklas Gummeruksen netto-omaisuus oli tuhansia riksejä, ja yksistään saatavia hänellä oli yli 2 000 riksiä. Nimismies ja vänrikki Anders Bogislaus Winterin puolison kuolinpesä jäi puolestaan velkaisen puolelle (8 riksiä). Lähes kaikilla perintötilallisilla oli velkoja ja useilla myös saatavia. Vain varakkaimmat talolliset toimivat paikallisesti merkittävinä luotonantajina. Kruununtillallisilla ja torppareilla oli usein velkoja mutta vain harvalla saatavia. Palkollisilla ja itsellisillä ei ollut saatavia ja suhteellisen harvoilla velkojakaan. Heidän taloutensa oli tässä mielessä tasapainossa. Tutkimuskylien perukirjat poikkeavat jälleen muun pitäjän kuolinpesistä, sillä Iisalmen kirkonkylän, Partalan, Pappilan ja Paloisen kylissä laadituissa perukirjoissa ei mainittu saatavia kuin yhdessä ainoassa kuolinpesässä. (KUVIO 24.)

KUVIO 24 Saatavia ja velkoja kirjanneiden kuolinpesien %-osuudet perukirjoista sosiaaliryhmittäin Iisalmissa 1808–1811.

Lähteet: KA, Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1810; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1811; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1–2, vuodet 1808–1811.

Keskimääräisesti iisalmelaisilla kuolinpesillä oli velkaa 38 riksiä, mikä vastasi neljää tynnyrillistä ruista. Keskimääräinen velka oli 51 riksiä niissä perunkirjoissa, joihin velkoja oli kirjattu. Kuten edellä on jo kerrottu, 50 riksin summaa on toisaalta pidetty yleisesti varsin vähäpätöisenä, toisaalta hallituskonselji katsoi summan riittävän jälleenrakennuksen aloittamiseen eli esimerkiksi hevosen ja siemenviljan hankintaan. Maaseuturahvaasta perintötilallisilla oli Iisalmissa suurimmat velat: 65 riksiä jokaista perintötalollisen kuolinpesää kohti. Torppareiden kuolinpesien keskimääräinen velka oli 18 riksiä, joka oli suurin piirtein saman verran kuin kruununtillallisten velka. Tutkimuskylien kuolinpesien keski-

määräinen velka on huomattavasti suurempi kuin koko pitäjässä: lähes sata riksä kuolinpesää kohti ja melkein 150 riksä velallisia kuolinpesää kohti. (TAULUKKO 42.)

TAULUKKO 42 Kuolinpesien keskimääräinen velka (riksiä) Iisalmessa ja tutkimuskylissä 1808–1811 maaseuturahvaan perunkirjoissa sosiaaliryhmittäin.

	Velat/kuolinpesä riksiä	Velat/kuolinpesä, jossa mainittu velkoja riksiä
Perintötilallinen	65	72
Kruununtilallinen	16	22
Torppari	18	28
Muu rahvas	1	3
Koko pitäjä	38	51
Tutkimuskylät	95	147

Lähde: KA, Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1810; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1811; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1–2, vuodet 1808–1811.

Iisalmelaisissa perunkirjoissa saatavien suuruus oli 117 riksä (kaksitoista ruistynnyrillistä) jokaista saatavia maininnutta perukirjaa kohti. Säätyläisillä keskimääräinen saatavien suuruus oli runsaat tuhat riksä, perintötilallisilla 83 ja kruununtilallisilla yli 30 riksä. Muiden sosiaaliryhmien osalta luotonanto oli erittäin vähäistä. Luottoa antaneet torpparit olivat lainanneet keskimäärin kolme riksä, mikä oli esimerkiksi kahden lampaan hinta.

Tutkimuskyläen kuolinpesät olivat velkaa pääasiassa oman pitäjän talonpojille tai torppareille, mikä oli tyypillistä myös Savoaa vauraammalla Pohjanmaalla. Tiina Hemmingin tutkimuksen perusteella maaseudulla luotonantaja oli tavallisimmin vauras talonpoika. Luotonantajat ja -saajat tunsivat toisensa entuudestaan. He saattoivat olla esimerkiksi sukulaisia tai naapureita. Suomen sodan aikaisessa ja jälkeisessä luotonannossa yhteisöllisyys todennäköisesti vielä korostui entisestään.⁸⁷⁸

Lainamarkkinat olivat 1800-luvun alussa useimmiten pitäjän sisäisiä. Talolliset olivat luottosuhteessa yleensä keskenään. Sääty-yhteiskunnassa sosiaaliryhmän sisäiset siteet olivat vahvat ja vastavuoroiset, mikä näkyi myös luotonannossa. Velkakontakteissa sukulaisuus näyttää jääneen merkitykseltään naapurisuuden varjoon. Taloudellista tukea siirtyi varakkaammilta varattomammille, sillä velkojen ja takausten myöntäjät osoittautuivat keskiarvoisesti niiden saajia varakkaammiksi. Anders Perlinge on väitöskirjassaan nimittänyt erityisen aktiivisia paikallisia lainan antajia pitäjänpankkiireiksi. Yksityisten ihmisten välinen aktiivinen lainaaminen perustui pitkään perinteeseen ja tapaan. Lainaaminen oli 1800-luvun alussa tyypillisesti epämuodollista.⁸⁷⁹

⁸⁷⁸ Hemminki 2014, 215–216, 218.

⁸⁷⁹ Perlinger 2005, 97, 123; Hemminki 2014, 19, 218; Piilahti 2007, 269, 272.

Iisalmessa merkittävä paikallinen luotonantajaryhmä oli oman paikkakunnan säätyläistö. Tutkimuskylien perukirjoissa mainitaan kymmenkunta säätyläistaustaista luotottajaa, joista osaa voi nimittää myös pitäjänpankkiireiksi. Heissä erottuu kolme ryhmää. Ensinnäkin Suomen sodan upseerit ja vapaaehtoiset, jotka olivat myös tunnettuja valistushenkisiä maatalouden edistäjiä pitäjässä: maisteri Johan Niklas Gummerus, Iisalmen komppanian päällikkö everstiluutnantti Karl Fredrik Tavast, vapaaehtoiskomppanian päällikkö kapteeni Jakob Johan Sahlstein, vapaaherra ja kenraalimajuri Simon Wilhelm Carpelan ja maanmittari Karl Fredrik Boisman. Toiseksi saatavia oli perittävänä papistolla, kuten kirkkoherra Johan Laguksen perikunnalla, virkaa tekevä kirkkoherra Pehr Johan Collanilla ja kappalainen Erik Waldénilla. Papiston saatavat olivat usein virkasaatavia, palkkaukseen kuuluvia kymmenyksiä. Kolmas ryhmä säätyläisluotonantajissa olivat kruunun virkamiehet, muun muassa toimitusvouti Johan Lindberg ja lääninhallituksen assessori Gustaf Salenius (Kuopio).

Maisteri Johan Niklas Gummeruksella oli saatavia 52 henkilöltä runsaat kaksituhatta riksiä (1 337 pankinriksiä), mikä oli määrällisesti paljon ja rahallisesti keskimäärin 38 riksiä/lainaja. Suurin yksittäinen saatava oli Kauppilan isännältä, lautamies Juhana Kauppiselta reilu 380 riksiä. Talolliset Antti ja Lassi Ruuska olivat Gummerukselle velkaa lähes 280 riksiä. Talollinen Heikki Remeksen perillisillä Paloisilta oli maksettavaa kaksisataa riksiä. Iso summa oli koottavana myös kruunun uudisraivaaja Jussi Tervolla: 167 riksiä, mikä hyvinkin oli uudistilan hinta. Näiden viiden lisäksi Gummerus oli lainannut 32 muulle talolliselle eri puolille pitäjää, mikä osoittaa hänen olleen merkittävä paikallinen luotottaja. Valtaosa Gummeruksen saatavista perustuivat kirjallisiin velkakirjoihin (*revers, obligation*), joissa oli sovittu koroista, maksuaikatauluista ja mahdollisista muista ehdoista. Lainan myöntämisaikakohtaa ei läheskään aina mainittu perukirjassa. Niistä luotoista, joihin vuosiluku on merkitty, valtaosa oli annettu 1800-luvun puolella ja peräti joka neljäs 1806–1808. Erityisesti lainoja oli myönnetty 1807. Tilanne oli pitäjässä tuolloin vaikea useiden peräkkäisten katovuosien vuoksi.

Perintötilallisille lainaaminen oli verrattain riskitöntä, sillä he omistivat kiinteää maata. Maisteri Gummerus oli antanut taloudellista apuaan myös oman kotikylänsä Ulmalan tilattomalle väelle, kuten torppareille, mäkitupalaisille ja reingeille. Lisäksi maisteri oli lainannut veri- ja aviosukulaisilleen, kuten veljelleen talouskomissaari Gustaf Gummerukselle ja langolleen insinööri G. J. Jackille Jämsään. Muita säätyläisiä maisteri Gummeruksen velallisissa olivat kapteeni Jakob Johan Sahlstein, Kiuruveden kappalainen Mårten Johan Lyra (1767–1846), vänrikki Anders Bogislaus Winter ja kenttäväpeli Lars Idströmin perilliset. Toisaalta maisteri Johan Niklas Gummeruksen toimintaa pitäjänpankkiirina voidaan selittää hänelle korkoina kertyneen taloudellisen hyödyn näkökulmasta, edellyttäen että hän sai saatavansa perittyä. Toisaalta paikallisyhteisölle vaikeina aikoina, kuten kato- ja sotavuosina, hätään lainatut viljalainat toivat paikallisyhteisöön vakautta. Oli myös varakkaiden säätyläisten ja talollisten etu, että paikallisyhteisö säilyi mahdollisimman toimintakykyisenä ja rauhallisena.

Vain parissa prosentissa perukirjoja mainitaan rästejä ja viljalainoja kruunulle, mikä oli vähän suhteessa muiden lähteiden antamaan kuvaan iisalmelaisen suurista verorästeistä. Esimerkiksi tuomiokirjassa 1808 kenraalimajuri Simon Wilhelm Carpelan oli haastanut lukuisia iisalmelaisia talollisia käräjille saadaksesen heiltä perityksi niin sanotut kirkkoherran pikkusaatavat. Hän oli ottanut pappilan tilat vuokralle 1807, kun kirkkoherra Johan Lagus oli edellisenä vuonna kuollut. Carpelanin ollessa pappilan vuokraajana jäivät monet kirkkoherran tuloista rästiksi. Carpelanin ja pitäjäläisten kesken syntyi lisäksi riitaisuuksia siitä, miten kirkkoherran niin sanotut pikkusaatavat oli maksettava. Monet tutkimuskyläien talonpojista oli haastettu kevätkäräjille 1808, koska eivät olleet maksaneet kenraalimajurille kirkkoherran palkkaukseen kuuluneita jokavuotisia lintuja, leipiä, viljoja, pellavaa, hamppua, suolattua lihaa, tuoretta kalaa tai voita. Talolliset eivät kuitenkaan saapuneet käräjille, joten asian käsittely lykkääntyi. Tätä viivyttelyä voidaan pitää eräänlaisena taloudellisena – ja moraalisenä – joustovarana. Kriisiaikana myös traditionaalisen moraalitalouden rajoja koeteltiin.⁸⁸⁰

Tutkituissa perukirjoissa vain muutama yksittäinen velka oli kirjattu Iisalmen pitäjän ulkopuoliselle taholle (kauppiaille, lääninhallituksen asessorille tai ruukille), mikä pieneltä osaltaan kertoo Iisalmen pitäjän syrjäisestä sijainnista merkittäviin kauppakaupunkeihin 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Toki raahelaisten ja oululaisten kauppiaiden tileistä saattaa saada erilaisen kuvan iisalmelaisen talollisten kaupankäynnistä ja veloista. Aikakauden velkasuhteet olivat kuitenkin tyypillisesti pitäjänsisäisiä, kuten edellä on jo todettu.⁸⁸¹

Historiantutkijalle tarjoutuu oiva mahdollisuus verrata yksittäisen kotitalouden sotavahinkojen suuruutta ja laajuutta perheen varallisuuteen, jos samasta kotitaloudesta on säilynyt sekä vahinkoluettelo että perukirja suurin piirtein samalta ajalta. Tällainen tapaus on esimerkiksi suutari Juho Kostander (s. 1766), joka hoiti aktiivisesti kotitaloutensa asioita. Hän oli ensimmäisiä, joka Iisalmen pitäjässä laaditutti korvausanomuksen. Vahinkoluettelo on päivätty Paloisilla 4. marraskuuta 1808. Kostander haki korvauksia 84 riksin menetyksilleen. Venäläiset sotilaat olivat ottaneet väkivalloin häneltä lokakuussa kuusi kesäkuormaa heinää, tynnyrillisen herneitä, puoli tynnyriä ruista sekä puoli mottia olkia. Venäläiset olivat anastaneet myös puolitoista vuotiaan sian, peltoauran, viisi rysää, kaksi särkiverkkoa (*mört nåth*). Pajatyökälujakin (*smed redskap*) oli vahingoitettu, mutta kohta oli vedetty jostain syystä yli listauksessa.⁸⁸²

⁸⁸⁰ Carpelanin ja iisalmelaisen maalaisrahvaan väliseen riitaan yritti puuttua maaherrakin vuosina 1809 ja 1811, mutta hänen päätöksensä eivät tyydyttäneet iisalmelaisia, jotka vetosivat asiassa keisariin. Keisarin kesällä 1812 antama päätös rauhoitti lopulta tilanteen. Risänen 1927, 21 ja 301; KA, Renovoidut tuomiokirjat, Pien-Savon ylinen tk. varsinaisten asiain pkt 1808, KO a:10, Iisalmen käräjät, 20.4.1808, esimerkiksi § 108–112. Andrew Sayerin mukaan moraalitaloudessa on kyse ”sellaisista normeista ja näkemyksistä, jotka koskevat yksilöiden ja instituutioiden keskinäisiä vastuita ja oikeuksia”. Kyse ei ole vain oikeudenmukaisuudesta ja tasa-arvosta, vaan myös esimerkiksi käsityksestä hyvästä taloudellisen toiminnan tarpeiden ja päämäärien näkökulmasta. Moraalitalous on yleensä yhdistetty yhteiskuntiin, joissa markkinoita on vain vähän tai ei lainkaan. Sayer 2004, 23.

⁸⁸¹ Ks. Aunola 1967; Kauranen 1999, 111–122.

⁸⁸² KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 448; KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815, I Aa:9, Palois 1 (Sokne skomakare Johan Kostander).

Anomusta tehdessään suutari Juho Kostander oli leski. Hänen vaimonsa Riitta Valtanen (1764–1805) oli kuollut neljä vuotta aiemmin. Noin vuosi Koljonvirran taistelun jälkeen suutari laaditutti myös perukirjan kuolinpesästä, jossa lueteltu brutto-omaisuus oli noin 25 riksiä. Aineelliset menetykset ja kuolinpesän brutto-omaisuus yhteenlaskien saadaan suutari Kostanderin kotitalouden varallisuuden arvoksi 109 riksiä, josta sotavahinkojen osuus oli yli kolme neljäsosaa. On kuitenkin muistettava, että perukirjassa esitettiin kuolinpesän tilanne marraskuulta 1805 eikä syksyiltä 1808. Huollettavana suutarilla oli kaksi alle 15-vuotiaasta lasta, Juho ja Anna. Taloudenpidossa Juho Kostanderia auttoi Riitta-piika, jonka kanssa leskitorppari meni naimisiin joulukuun ensimmäisenä päivänä 1809. Tämä kertoo todennäköisimmän syyn perukirjoitukseen. Piika Riitta Rask, tosin omassa korvausanomuksessaan jo ”vaimo Paloisilta”, teetätti niin ikään luettelon⁸⁸³ omaisuudesta, jonka venäläiset joukot olivat 1808 häneltä ottaneet ilman maksua. Riitalta oli viety kuusi puuvillaista kaulaliinaa, yksi valkoinen leninki, seitsemän kyynärää palttinaa, puuvillainen esiliina, kolme paria sukkia ja yhdet uudet. Raskin kärsimät vahingot olivat runsaat 16 riksiä ja tyypilliset palvelusväelle: omaisuus koostui vaatteista ja tekstiileistä. Anomuksessa ei ole päiväystä, mutta se on mitä ilmeisimmin tehty vuoden 1809 puolella, koska käsittely oli vasta syyskäräjillä. Kostanderin talouteen liittyvistä varallisuusasiakirjoista voidaan päätellä, että käsityöläisen omaisuus koostui pääasiassa pienestä kirjasta, vaatteista, työkaluista, astioista ja kausivarallisuudesta. Suuria heittoja irtaimen omaisuuden määrän suhteen tuskin vuosina 1805–1809 ilmeni.⁸⁸⁴

Tutkimuskylien perukirjoista 1808–1811 ainakin yhdeksän on yhdistettävissä talouteen, josta on tehty myös korvausanomus venäläisten aiheuttamista sotavahingoista. Lisäksi samalta ajanjaksolta on Ulmalan kylästä poimittu talonpoikaishakassa kuolettavasti haavoittuneen maisteri Johan Niklas Gummeruksen perukirja 1808 ja lesken Brita Lovisa Jackin tekemä vahinkoluettelo sekä kapteeni Jakob Johan Sahlsteinin ensimmäisen vaimon kuoleman jälkeinen perukirja vuodelta 1802 ja toisen puolison Lovisa Orbinskin laatima sotakorvausanomus. Näiden yhdentoista tapauksen avulla on mahdollista yrittää suhteuttaa Suomen sodan aineellisten menetyksiä talouskohtaisesti. Gummerusta ja Sahlsteinia lukuun ottamatta kaikissa muissa haettu sotakorvaus ylitti kuolinpesän brutto-omaisuuden moninkertaisesti. Lisäksi viisi kuolinpesää oli pahoin ylivelkaantunut.

Kaikissa yhdessätoista tapauksessa sodan aikana Iisalmessa oleskelleet sotilaat olivat aiheuttaneet merkittäviä taloudellisia menetyksiä. (TAULUKKO 43.) Jos lasketaan yhteen kunkin talouden perukirjoissa mainittu brutto-omaisuus mahdollisine saatavineen ja haettu sotakorvaus voidaan karkeasti arvioida, miten suuri talous oli ollut ennen sota-aikaa, syksyn 1808 kausivarallisuus mukaan luettuna. Kestikievarin omaisuus olisi ollut yli 1 800 riksiä, talollisten Heikki Timosen ja Antti Kaarakaisen noin 1 000–1250 riksiä, pappilan torppareiden noin 40–500 riksiä ja nimismiehen Antti Winterin vaimon kuolinpesän arvo noin 830 riksiä. Näistä yhdestätoista taloudesta yli puolella sotavahingot muodostivat yli

⁸⁸³ KA, SOTAVAH Caa:25, 27.3.1809 § 442.

⁸⁸⁴ KA, IISA, Rippikirjat 1805–1815, I Aa:9, Palois 1 (Sokne skomakare Johan Kostander).

80 prosenttia brutto-omaisuudesta (ml. saatavat). Esimerkiksi pappilan torpparilla Risto Honkasella vahingot olivat arviolta peräti 97 prosenttia varallisuudesta. Sen sijaan vauraan kartanonomistajan, maisteri Johan Niklas Gummeruksen taloudessa sotavahingot olivat vain kuusi prosenttia varallisuudesta. (TAULUKKO 43.)

TAULUKKO 43 Haettu sotakorvaus sekä perukirjan brutto-omaisuus (ml. saatavat) ja velat kymmenen kotitalouden osalta 1808–1811 sekä kapteeni Sahlsteinin tapaus (perukirja vuodelta 1802), riksiä.

Kuolinpesä	1	2	3	4	5	6
Suutarin vaimo Riitta Valtanen (k. 15.11.1805 Palois) ja leski Juho Kostander	25	2	84	30 %	109	77 %
Talollinen Heikki Timonen (k. 20.11.1808 Iisalmi) ja leski Tiina Makkonen	203	228	798	393 %	1001	80 %
Talollinen Antti Kaarakainen (k. 8.12.1808 Iisalmi) ja leski Reetta Tuovinen	167	286	1 088	651 %	1255	87 %
Kestikievarin poika Tuomo Möykkynen (k. 12.10.1808 Paloinen) ja äiti Kirsti Kolehmäinen	180	203	1 636	900 %	1816	90 %
Torppari Juho Roivainen (k. 1808 Pappila) ja leski Jaana Lappeteläinen	47	30	370	787 %	417	89 %
Torpparin vaimo Maria Kettunen (k. 1808 Pappila) ja leski Risto Honkanen	15	17	479	3 193 %	494	97 %
Torppari Taavetti Kaikkonen (k. 1809 Pappila) ja leski Susanna Rytönen	12	0	26	216 %	38	68 %
Torpparin vaimo Kaisa Pasanen (k. 1809 Pappila) ja leski Tapani Kaikkonen	6	0	86	1 433 %	92	93 %
Nimismiehen vaimo Brita Maria Westman (k. 29.10.1810 Paloinen) ja leski nimismies Antti Winter	228	240	605	2 65 %	833	73 %
Maisteri Johan Niklas Gummerus (k. 10.5.1808 Ulmala) ja leski Lovisa Jack	4 955	192	328	10 %	5 283	6 %
Kapteeni Jakob Johan Sahlstein (1754–1821), perukirja vuodelta 1802	2 135	523	1400	66 %	3 535	40 %

Lähteet: KA, SOTAVAH Caa:25–26; KA, Pien-Savon tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat Ec:2, Iisalmi 1808–1810; Pien-Savon ylinen tk, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat, Ea:1, Iisalmi 1809–1811; KA, IISA, Perukirjat I Jee:1–2, vuodet 1808–1811. Iisalmi. 1= Kuolinpesän brutto-omaisuus, riksiä, 2= Kuolinpesän velat, riksiä, 3= Haettu sotavahinkokorvaus, riksiä, 4= Haettu sotavahinkokorvaus/kuolinpesän brutto-omaisuus (%), 5= Kuolinpesän brutto-omaisuus ja haettu sotavahinkokorvaus yhteensä, riksiä, 6= Sotavahinkojen %-osuus kuolinpesän brutto-omaisuuden ja haetun sotavahinkokorvauksen yhteissummasta.

Kirkkoherra Pehr Johan Collanin mukaan keskiverrossa iisalmelaisessa talossa oli vuonna 1824 noin 8–10 henkilöä. Talo kulutti vuodessa kaksi leiviskää (17 kilogrammaa) rautaa ja peräti kaksi tynnyriä suolaa. Yhdellä talolla oli noin kymmenen tynnyrialaa peltoa ja sitä vastaavaa niittyä. Kylvämiseen tarvittiin siis noin kymmenen tynnyriä viljaa. Lisäksi perheen kulutukseen meni vuosittain

16–20 tynnyriä. Tällainen talous tarvitsi viljaa yhteensä 26–30 tynnyriä. Jos viljatyynnyrillinen maksoi 8–10 riksiä, viljamäärän arvo rahassa oli 208–300 riksiä. Collanin mukaan keskivertotalossa oli kaksi hevosta (noin 25–40 riksiä), kymmenen lehmää (noin 10 riksiä), 4 hiehoa ja vasikkaa (8–16 riksiä) sekä 10–12 lammasta (10–24 riksiä). Kun lisäksi huomioidaan tilan arvo sekä erilaiset työkalut, taloustavarat ja kulkuneuvot, voi perintötalollisen omaisuus satokauden jälkeen, talven kynnyksellä hyvinkin yltää noin tuhannen valtiovelkariksin tietämille.⁸⁸⁵

5.1.3 Sotakorvauskysymys

5.1.3.1 Korvausperusteiden määrittäminen

Iisalmelaisten innokkuus hakea korvauksia kärsimistään sotavahingoista kertoo kotitalouksien halusta parantaa taloudellista tilannettaan, kompensoida aineellisia menetyksiään. Kuten luvussa 3.1.2. on kerrottu, Suomessa laadittiin loppuvuodesta 1808 jo aktiivisesti sotavahinkoluetteloita, vaikkei mitään varmuutta korvauksista, puhumattakaan niiden suuruudesta, vielä ollut. Siviilien kärsimien sotavahinkojen korvaaminen oli Suomen lähetystön anomuslistalla, joka luovutettiin keisari Aleksanteri I:lle joulukuussa 1808. Kenraalikuvernööri von Buxhoevden oli koonnut Venäjän keskushallinnon määräyksestä Suomen säätyjä edustavan lähetystön, joka esiteltiin keisari Aleksanteri I:lle marraskuun 1808 loppussa. Kaikki edustajat olivat eteläisistä lääneistä. Lähetystö totesi, ettei se voinut tehdä Suomen puolesta sitovia päätöksiä vaan siihen tarvittiin valtiopäivät. Tässä yhteydessä keisari pyysi lähetystöltä listan parannettavista asioista Suomessa. Lähetystö kiinnitti huomiota erityisesti Vaasan, Kuopion ja Oulun lääneissä kärsittyihin vahinkoihin, jotka tulisi mahdollisimman nopeasti korvata asianomaisille. Tästä syystä vahingot olisi mahdollisimman pian arvioitava laillisesti. Lisäksi lähetyskunta toi esiin muun muassa sodanaikaisesta kyytivelvollisuudesta aiheutuneet rasitukset ja epäjärjestykset sekä rahan vaihtokurssiin liittyvät hankaluudet.⁸⁸⁶

Tammikuussa 1809 Aleksanteri I vastasi lähetyskunnan ehdotuksiin. Vastauksista yksi koski siviilien sotakorvauksia (*Om ärsättning för lidne förluster*). Keisari totesi, että sodan aiheuttamia vahinkoja⁸⁸⁷ oli vaikea todentaa, varsinkin kun osa rahvaasta oli itse antanut niihin aiheen omalla varomattomalla käytöksellään (*hvertill en del af allmogen sjelva gifvit anledning igenom eget oförsigtigt upförande*). Keisari kuitenkin lupasi määrätä kenraalikuvernöörin käsittelemään hätäkärsivien vetoamukset ja järjestää mahdollisuuksien mukaan tarvittavaa korvausta (*... att taga de nödlidnandes andragande i öfverwägande och så mycket sig göra låter härutinnan nödig ärsättning anordna*). Verrattuna Buxhoevdenin 1808 antamiin lupauksiin keisarin vastaus oli edelleen ympäröörä mutta varauksellisempi. Lisäksi mahdolliset avunsaajat rajattiin hädänalaisiin siviileihin.⁸⁸⁸

⁸⁸⁵ Collan 1824.

⁸⁸⁶ KA, Suomen lähetyskunta Pietarissa 1808. Porvoon valtiopäivät 1809, kansio 12, Suomen lähetyskunnan pkt 12.–16.12.1808, pöytäkirja 14.12.1808 § 6; Osmonsalo 1947, 442–443.

⁸⁸⁷ Tässäkin tarkoitetaan vain venäläisten aiheuttamia vahinkoja.

⁸⁸⁸ KA, Carl Mannerheimin arkisto. Lisää v. 2006. Keisari Aleksanteri I:n vastaukset 7.1.1809 Suomen lähetyskunnan kirjelmään 14.12.1808, asiakohta VI.

Buxhoevdenin siviilikanslia toimi Turussa. Yhdessä maaherrojen ja kruununvoutien kanssa kanslia koordinoi valloitetujen läänien verotusta ja valvoi järjestystä. Myös sotavahinkokysymys kuului sodan aikana siviilikanslialle. Ensimmäiset iisalmelaisten sotavahingot verifioitiin talvikäräjillä 16.3.1809. Seuraavana päivänä kirkkoherra Pehr Johan Collanin allekirjoittama yhteenveto korvauksenhakijoista lähetettiin Buxhoevdenin siviilikansliaan tutkimuspöytäkirjoineen. Anomuksia oli tuossa vaiheessa koossa 638 ja niiden kokonaissumma oli 101 580 riksiä.⁸⁸⁹Iisalmen talvikäräjillä verifioitiin 657 korvausanomusta, joiden kokonaissumma oli noin 113 000 riksiä. Marras-joulukuun vaihteessa pidetyillä syyskäräjillä käsiteltiin vielä kahdeksan anomusta, joiden yhteissumma oli runsaat 3 000 riksiä.⁸⁹⁰ Vuoden 1809 käräjillä verifioituja korvausanomuksia oli muutama kymmenen enemmän kuin Collanin luettelossa, toisaalta osaa hänen yhteenvedossa mainitsemistaan hakemuksista ei syystä tai toisesta ollut mukana käräjillä käsiteltyjen joukossa. Tutkimuskylistä Collan luetteli 127 korvauksenhakijaa, mutta käräjillä käsiteltiin tutkimuskylistä vain 110 korvausanomusta. (TAULUKKO 44.)

TAULUKKO 44 Tutkimuskylistä laaditut sotavahinkoluettelot vuoden 1809 loppuun mennessä. Vertailu kirkkoherra P. J. Collanin 17.3.1809 laatiman yhteenvedon ja vuoden 1809 käräjillä käsiteltyjen verifiointien välillä.

	Collan 17.3.1809	Käräjät 1809
Iisalmi kk.	40	35
Paloinen	33	25
Pappila	43	39
Partala	11	11
Tutkimuskylät yhteensä	127	110
Koko pitäjä	638	665

Lähteet: KA, SOTAVAH Caa:25-26; KA, Buxhoevdenin siviilikanslia, Savon ja Karjalan läänistä saap. asiakirjat, Förtekning på alla i Kuopio Höfdingedöme eller Savolax och Karelen Lähns befintelige tjenstemän af Lands justitiae clericiae staterne nro 3, sivu 12.

Iisalmen talvikäräjien 1809 aikana ei ollut tietoa siitä, miten ja milloin sotavahingot tultaisiin korvaamaan. Sotakorvauskysymys oli kuitenkin samoihin aikoihin esillä Porvoon valtiopäivillä. Kaikki säädetyt esittivät omissa anomuksissaan, että sotavahinkoja tulisi korvata. Asia ei käytännössä edennyt ennen Haminan rauhaa. Keisarillinen hallituskonselji aloitti lokakuussa 1809 toimintansa ja ryhtyi ottamaan vastaan verifioituja sotavahinkoluetteloita. Hallituskonselji ei kuitenkaan vielä käsitellyt niitä vaan odotti keisarin vastausta säätyjen sotakorvauksia koskeviin anomuksiin.⁸⁹¹

⁸⁸⁹ KA, Buxhoevdenin siviilikanslia, Vahinkokorvausanomukset tutkimuspöytäkirjoineen, Väliaikaisena kirkkoherrana toimineen Pehr Johan Collanin allekirjoittama yhteenveto (sammandrag) iisalmelaisista korvauksenhakijoista 17.3.1809. Digitaaliarkisto, <http://digi.narc.fi/digi/puu.ka>, digitoidut jaksot 140-144; Paaskoski 2009a, 36.

⁸⁹⁰ KA, SOTAVAH Caa:25-26.

⁸⁹¹ Neovius 1899, 207; Paaskoski 2009a, 37.

Keisari Aleksanteri I hyväksyi hallituskonseljin esityksestä Suomen suuriruhtinaskunnan vuoden 1810 budjettiin 50 000 hopearuplan (lähes 67 000 riksin) määrärahan ylimääräistä verojen lyhennyistä varten. Määräraha ei ollut tarkoitettu suoranaisesti sotavahinkojen korvaamiseen, vaan verolyhennykset kohdistuivat lähinnä sodan vuoksi köyhtyneisiin, hädänalaisiin veronmaksajiin. Hallituskonseljin arvion mukaan Ahvenanmaa sekä Vaasan ja Kuopion läänit olivat kärsineet sodasta niin pahoin, etteivät asukkaat pystyisi maksamaan veroja mo-
neen vuoteen. Tilannetta pahensi syksyn 1810 kato. Samoihin aikoihin sotavahinkojen korvauskysymys ajankohtaistui aivan uudella tavalla, kun Ruotsin kuningas tarjoutui maksamaan korvausta Kumlingen asukkaille joukkojensa aiheuttamista menetyksistä. Keisari Aleksanteri I torjui ruotsalaisten tarjouksen ja määräsi kumlingelaisten korvaukset maksettavaksi Venäjän kruunun varoista. Ensimmäiset linjanvedot sotakorvausten maksattamisesta tehtiin elokuussa 1810. Silloin hallituskonseljin talousosasto esitti keisarille, että kaikille sodan aikana talonsa ja omaisuuttaan yli sadan seteliruplan (52 riksin) arvosta menettäneille tilanomistajille suoritettaisiin kertakaikkisena korvauksena kymmenen prosenttia vahinkojen kokonaismäärästä. Korvaus maksettaisiin käteisenä kahtena vuotena: viisi prosenttia kumpanakin vuonna.⁸⁹²

Suomen asiain komissio antoi lokakuun lopulla 1810 lausuntonsa valtiosihtööri Mihail Speranskyille. Komission mukaan sodasta erityisesti kärsineitä alueita oli vain muutamia. Näiden seutujen talonpojille oli jo suotu apua joko rahana (Ahvenanmaa) tai viljana (Vaasan ja Savon ja Karjalan lääni). Lisäksi näiden seutujen talolliset saivat korvausta verojen lyhennyksinä vuoden 1810 erillisestä 50 000 ruplan määrärahasta. Rahaa saivat ainoastaan ne, joiden kruununverot eivät olisi valtion vapaasti käytettävissä, eivätkä sotavahinkojen kokonaiskorvaukset saisi nousta yli verolyhennyksiin myönnetyn 50 000 hopearuplan. Tämän vuoksi ei voitu ajatellakaan kaikkien sata seteliruplaa ylittävien vahinkojen korvaamista tilanomistajille, kuten hallituskonselji oli ehdottanut. Komissio ehdotti, että hyvitykset kohdistettaisiin ainoastaan niille tilallisille, joille ne olivat tarpeen välttämättömien työkalujen hankkimiseksi maanviljelyä varten. Tällä perusteella komission kanta oli, että vain 100–1 000 seteliruplan suuruisista vahingoista myönnettäisiin kymmenen prosentin korvaus, joka maksettaisiin kahdena vuotena.⁸⁹³

Sotakorvausasiaa koskeva keisarillinen päätös annettiin 24. helmikuuta 1811⁸⁹⁴ Suomen asiain komission ehdotuksen mukaisesti. Reskriptissä mainittiin korvausten saajiksi vain henkilöt, jotka sodan vuoksi olivat tulleet veronmaksukyvyttömiksi ja joutuneet taloudelliseen perikatoon. Yksittäisten hakijoiden korvauksista päätettäessä ”taloudellinen perikato” tulkittiin johdonmukaisesti yli sadan ruplan (yli 52 valtionvelkariksin) menetyksiksi. Käytännössä tämä merkitsi, ettei kaikkein köyhimpien kotitalouksien menetyksiä kompensoitu mitenkään, vaikka ne olisivat menettäneet koko omaisuutensa. Korvauksen kohteena

⁸⁹² Neovius 1899, 162, 170, 203–206; Halila 1962, 527.

⁸⁹³ Neovius 1899, 283–285; Jääskeläinen 2011, 211.

⁸⁹⁴ 11.2.1811 v.l.

nähtiin erityisesti maatalousmaata omistavat talolliset. Reskriptin määrittelemällä sadan ruplan alarajalla oli mahdollista aloittaa maatalan jälleenrakennus: esimerkiksi ostaa hevonen, siemenviljat, teetättää sepällä työkaluja ja ehkä hankkia lehmäkin. Keskeisenä korvausten maksamisen perusteluna olivat maatalous tuotannon jatkuvuus ja sitä kautta talollisten veronmaksukyvyyn säilyttäminen. Korvausten tarkoituksena oli estää vahingoitettuja tiloja autioitumasta ja auttaa niitä varustamaan itsensä maanviljelykseen välttämättömillä työkaluilla, mutta ei sen enempää. Tästä syystä hakemuksista ei otettu huomioon myöskään yli tuhat seteliruplaa (noin 520 valtionvelkariksin) ylittävää osuutta. Korvausten maksun tavoitteena oli turvata tilojen veronmaksukyky, mutta kaikkein varakkaimpien katsottiin pystyvän kompensoimaan suurimman osan kärsimistään vahingoista itse.⁸⁹⁵

Samaan aikaan keisarillisen reskriptin kanssa vahvistettiin vuoden 1811 menoarvioon 50 000 hopearuplan määräraha, josta sotakorvaukset maksettaisiin. Hallitsijan päätöksen perusteella suomalaisille maksettiin 1811–1813 sotakorvauksia kaikkiaan noin 141 000 seteliruplaa (lähes 63 000 riksiä).⁸⁹⁶ On huomattava, että korvauksia myönnettiin 1811 vain Vaasan, Turun ja Porin, Kyminkartanon ja Oulun lääneihin. Nordenswanin mukaan sotaministeri Barclay de Tolly ja kenraalikuvernööri Steinheil olivat ylipäättään sitä mieltä, että Savon ja Karjalan läänin asukkaat eivät olisi lainkaan oikeutettuja sotakorvauksiin. Hallituskonseljin talousosaston tulkinnan mukaan Savon ja Karjalan läänin asukkaat olivat kuitenkin yhtä oikeutettuja korvauksiin kuin maan muutkin asukkaat. Kaikkia korvauksensaajia tuli hyvittää ensisijassa edellisen vuoden verorästeistä ja -maksuista ja vain mahdollinen jäännös korvattaisiin käteisenä kahdessa vuodessa valtionrahastosta. Ensimmäiset korvaukset maksettiin iisalmelaisille 1812, vasta neljä vuoden päästä vahingoista. Korvauksia jaettiin pääosin kruununverojen hyvityksinä, osin käteisenä rahana. Seuraavana vuonna korvauksia ei nähtävästi myönnetty käteisenä lainkaan.⁸⁹⁷ Vuonna 1811 päätettiin, ettei sotavahinkokorvausanomuksia otettaisi enää vastaan vuoden 1813 toukokuun lopun jälkeen. Sotavahinkojen korvausprosessi oli hidas. Suomen hallituskonseljin kamaritoimituskunta jatkoi korvausanomusten käsittelyä 1815 asti.

Maaherra Gustaf Aminoff toimitti hallituskonseljin kamaritoimituskunnalle 24.9.1811 muistion liitteenä käräjillä verifioidut sotakorvausanomukset Savon ja Karjalan läänistä. Lähes vuosi myöhemmin kamaritoimituskunnan päällikkö Nordenswanin 1.9.1812 päiväämässä luettelossa mainittiin 297 sellaista iisalmelaista hakemusta, joiden vahingot oli verifioitu vähintään sadaksi seteliruplaksi. Lisäksi Savon ja Karjalan läänistä toimitettiin maaherran muistiolla 23.6.1813 uusi luettelo verifioiduista sotavahingoista. Nordenswan kokosi niistä lähes puoli vuotta myöhemmin 6.11.1813 yhteenvetolistauksen, jossa oli 52 iisal-

⁸⁹⁵ KA, SE, TA, Saap. kirjeet, Ed 29, Kenraalikuvernööri Steinheil 24.2.1811 hallituskonseljin talousosastolle keisarin reskriptistä, joka koskee sotavahinkoja; Jääskeläinen 2011, 18.

⁸⁹⁶ Neovius 1899, 283–285.

⁸⁹⁷ KA, SE, TA:n pöytäkirja 4.6.1812. (Mf SEN 89); KA, SE, TA:n kmtk, Saap. kirjeet Ed 29, Kuopion lääninkonttorin kirje 22.3.1815, saapunut 31.3.1815 BD 62/13); Neovius 1899, 162, 170.

melaista korvauserusteet täyttävää hakijaa. Määrärahat eivät kuitenkaan riittäneet korvausten maksamiseen heille. Joka tapauksessa näiden kahden listauksen perusteella korvauksia oli päätetty myöntää 349 iisalmelaiselle kotitaloudelle eli reilulle puolelle sotavahinkoluettelon tehneistä.⁸⁹⁸

Nordenswanin listauksissa oli 295 sellaista iisalmelaista korvauksenhakijaa, joiden vahingot jäivät alle 100 seteliruplan. Heidät jätettiin ohjeistuksen mukaisesti korvauksetta. Lisäksi Nordenswanin listauksissa oli jostain syystä jätetty ilman korvauserustetta 35 sellaista hakijaa, joiden aineelliset menetykset oli arvioitu yli 100 seteliruplaksi⁸⁹⁹. Nordenswanin listauksissa oli neljätoista hakemusta, joita en ole pystynyt identifioimaan Iisalmen käräjillä 1809 verifioituihin hakemuksiin⁹⁰⁰. Iisalmelaisten sotakorvaushakemuksia voi siis olla enimmillään 679. (TAULUKKO 45.)

TAULUKKO 45 Iisalmessa vuosina 1809–1813 verifioidut sotavahinkoluettelot.

	lkm	%
Käräjillä 1809 verifioidut	665	98
Muut	14	2
Hakemuksia yhteensä	679	100

Lähteet: KA, Pien-Savon ylinen tk, Varsinaisasiain pkt 1809; KA, Senaatti, talousosasto, saap. asiakirjat Ed 29, Kuopion lääninkonttorin lähettämät sotavahinkoluettelot 1812–1813. Muut-luokkaan kuuluvat anomukset perustuvat kamaritoimituskunnan arkistossa olevien anomusten lukumääriin.

Hallituskonseljin kamaritoimituskunnan päätökset noudattivat vuoden 1811 keisarillisen päätöksen linjauksia. Korvauksia saivat liki kaikki käräjillä verifioidut 100–1000 seteliruplan (52–520 valtionvelkariksin) vahingot kärsineet, ja kunkin anojan saama korvauserusprosentti oli lähes poikkeuksetta kymmenen prosenttia korvauksenalaisista vahingoista. Kamaritoimituskunnan asiakirjojen perusteella vuoden 1813 loppuun mennessä 95 prosenttia iisalmelaisista sotakorvausanomuksista oli käsitelty.⁹⁰¹ Hieman yli puolelle korvausta hakeneista iisalmelaisista oli myönnetty jonkinlainen korvaus. Valtaosa myönteisistä päätöksistä tehtiin syksyllä 1812. Vuoden 1813 jälkeen yli 52 riksin vahingot ilmoitaneista oli vielä korvauksetta 35 hakijaa eli viisi prosenttia. (TAULUKKO 46.)

⁸⁹⁸ KA, SE, TA, kmtk, saap. kirjeet Ed 29, Kuopion läänin maaherra Aminoffin allekirjoittamat listat korvauksenhakijoista 24.9.1811 ja 23.6.1813 sekä Nordenswanin allekirjoittamat yhteenvetolistaukset korvauksensaajista 1.9.1812 ja 6.11.1813.

⁸⁹⁹ He olivat kärsineet yhteensä noin 7 000 seteliruplan (runsaan 3 600 riksin) sotavahingot.

⁹⁰⁰ Alapitkältä Petteri Lakonen, Nerkoolta Matti Poikonen, Tapani Lappalainen ja talollinen Antti Lappalainen, Ollikkalasta talollinen Heikki Hujanen, talollinen Samuli Mykkänen ja Antti Tikkanen, Kilpisaaresta itsellisenä *(qvinnan)* Kaarina Huttunen ja talollinen Lauri Nousiainen, Karvasalmesta talolliset Iisakki Hujanen ja Lauri Heiskanen, Iisalmen kirkonkylästä talollinen Olli Heiskanen, pappilan torppari Olli Piedikäinen sekä Antti Hyvärinen Kaskis.

⁹⁰¹ KA, SE, TA, kmtk. Vuosien 1808–1809 sotavahinkojen korvausanomukset. Ed:29. Nordenswanin luettelot 1.9.1812 ja 6.11.1813.

TAULUKKO 46 Korvauksensaajat ja korvauksetta jääneet, tilanne ennen vuotta 1814.

	lkm	%
Korvauksensaajat 1.9.1812	297	44
Korvauksensaajat 23.6.1813	52	8
Korvauksensaajat 1812–1813, yhteensä	349	52
Alle 52 riksin vahingot, ei korvauksia	295	43
Korvauspäätös tekemättä	35	5
Vuosina 1809–1813 verifioidut hakemukset yhteensä	679	100

Lähde: KA, SE, TA, kmtk. Vuosien 1808–1809 sotavahinkojen korvausanomukset. Ed:29. Nordenswanin luettelot 1.9.1812 ja 6.11.1813.

Iisalmen käräjillä 1809 verifioitiin tutkimuskylien kotitalouksien tekemiä korvausanomuksia yhteensä 110. Tutkimuskylien anomuksista 71 prosenttia kuului korvausta saavien joukkoon. Osuus oli huomattava, kun koko pitäjässä vain runsas puolet hakijoista sai kompensatiota kärsimistään vahingoista. Paloissa korvauksia sai hakijoista 56 prosenttia, Partalassa 64 prosenttia ja Iisalmen kirkonkylässä 74 prosenttia ja pappilan torppareista 79 prosenttia. Alle kolmannes tutkimuskylien hakemuksista oli keisarillisen reskriptin mukaan liian vähäisiä korvattaviksi. Koko pitäjässä korvauksetta jäävien osuus oli huomattavasti suurempi (45 prosenttia). Valtaosa tutkimuskylien korvauksensaajista oli Nordenswanin ensimmäisessä listauksessa 1.9.1812. (TAULUKKO 47.)

TAULUKKO 47 Iisalmen käräjillä verifioidut tutkimuskylien sotakorvausanomukset (lkm) sekä Nordenswanin listauksissa korvauksensaajiksi merkityt anomukset 1812–1813 (lkm).

	Käräjät 1808–1809 lkm	Nordenswan 1.9.1812 lkm	Nordenswan 23.6.1813 lkm	Korvauksen saajat 1812–1813 lkm	Korvauksen saajia hakijoista %
Iisalmi kk.	35	24	2	26	74
Paloinen	25	11	3	14	56
Pappila	39	29	2	31	79
Partala	11	6	1	7	64
Tutkimuskylät	110	70	8	78	71
Koko pitäjä	665	297	52	349	52

Lähteet: KA, SOTAVAH Caa:25–26; KA, SE, TA, kmtk. Vuosien 1808–1809 sotavahinkojen korvausanomukset. Ed:29. Nordenswanin luettelot 1.9.1812 ja 6.11.1813.

5.1.3.2 Laskennalliset korvaukset Iisalmessa

Hallituskonseljin talousosaston käsitellessä korvausanomuksia ne jaettiin kolmeen luokkaan, kuten edellä on jo todettu. Alle 52 valtiovelkariksin hakemukset eivät saaneet korvauksia lainkaan. Tällaisia iisalmelaisanomuksia oli liki kolmesataa eli 45 prosenttia käräjillä 1809 verifioiduista korvausanomuksista. Jussi Jääskeläisen mukaan alle sadan seteliruplan sotavahinkoja ei juurikaan laillisesti

todennettu oikeudessa eikä muutenkaan selvitelty. Ainakin Iisalmen pitäjän osalta tilanne näyttää olleen erilainen: liki puolet käräjillä verifioiduista sotavahingoista ei yltänyt korvauserusteen alarajalle. Näiden alle 52 riksin vahinkoluetteloiden osuus pitäjässä ilmoitettujen vahinkojen kokonaissummasta oli kuitenkin huomattavan pieni: alle 8 000 riksiä eli vain seitsemän prosenttia verifioiduista sotavahingoista. Alle 52 riksin hakemusten keskiarvo oli 27 riksiä. (TAULUKKO 48.) Vaikuttaa siltä, että Iisalmen pitäjässä oli suhteessa enemmän pieniä sotakorvaushakemuksia kuin Jussi Jääskeläisen tutkimissa Vaasan läänin ja Turun ja Porin läänin pitäjissä. Esimerkiksi Kuortaneella alle 52 riksin luettelot muodostivat vain prosentin sotavahinkojen kokonaissuuruudesta, Närpiöstä vajaa neljä prosenttia. Voi tietenkin olla, että iisalmelaiset olivat pohjalaisia hanakampia hakemaan korvauksia vähäisistäkin vahingoista, jotka saattoivat kiristää köyhässä Itä-Suomessa kotitalouksien joustovaraa enemmän kuin vauraassa lännessä. Tässäkin näkyivät idän ja lännen väliset suuret varallisuuserot.⁹⁰²

Suurimmat sotavahingot olivat korvauksenalaisia vain 520 valtionvelkarikkiin saakka, olivatpa vahingot miten mittavia tahansa. Tällaisia ylärajan ylittäviä anomuksia oli Iisalmen pitäjistä 54 kappaletta. Niissä lueteltujen vahinkojen keskiarvo oli runsaat tuhat riksiä. Lukumääräisesti yli 520 riksin hakemukset muodostivat kahdeksan prosenttia hakemuksista. Niitä oli siis määrällisesti vähän, mutta niiden osuus ilmoitettujen sotavahinkojen kokonaissummasta oli lähes puolet: liki 54 000 riksiä. On kuitenkin huomattava, että korvauksenalainen summa oli vain puolet tästä eli noin 28 000 riksiä, josta saatujen korvausten kokonaissumma oli 2 800 riksiä eli viisi prosenttia menetetyn omaisuuden arvosta. Korvauksensaajista kaikkein eniten omaisuuttaan menettäneet saivat suhteellisesti vähiten korvauksia. (TAULUKKO 48.)

Määrällisesti suurimman korvauksen menetyksistään saivat ne iisalmelaiset, joiden sotavahingot olivat 520 riksiä, sillä verifioiduista sotavahingoista, jotka olivat suuruudeltaan 52–520 valtionvelkariksiä, korvattiin kymmenesosa. Tällaisia hakemuksia oli Iisalimesta runsaat kolmesataa eli ne muodostivat melkein puolet hakemuksista. Niissä ilmoitettiin yhteensä alle 55 000 riksin arvosta sotavahinkoja, joista siis korvattiin kymmenen prosenttia. Keskimääräinen kotitalouden korvausanomus oli 175 riksiä. Myös rahassa arvioituna 52–520 riksin suuruiset hakemukset muodostivat lähes puolet pitäjäläisten ilmoittamien sotamenetysten kokonaissummasta. Kaiken kaikkiaan iisalmelaisten korvauksenalaiset sotavahingot olivat liki 83 000 riksiä, josta laskettu kymmenen prosentin korvaus oli noin 8 300 riksiä. Näin ollen iisalmelaisten laskennallinen korvausprosentti muodostui seitsemäksi prosentiksi. (TAULUKKO 48.)

---

⁹⁰² Jääskeläinen 2011, 76.

TAULUKKO 48 Iisalmen käräjillä 1809 verifioidut sotavahingot sekä niiden laskennalliset korvaukset.

Sotavahinkojen suuruus riksiä	Anomusten lkm	Anomukset %	Verifioidut vahingot yhteensä riksiä (%)	Vahinkojen keskiarvo riksiä	10 %:n korvaus 52–520 riksin vahingoista riksiä (%)	Ei korvattu osuus vahingoista riksiä (%)	Korvaus verifioiduista vahingoista %
Alle 52 riksiä	299	45	7 921 (7)	27	0 (0)	7 921 (7)	0
52–520 riksiä	312	47	54 657 (47)	175	5 466 (66)	49 191 (46)	10
Yli 520 riksiä	54	8	53 749 (46)	1 006	2 808 (34)	50 941 (47)	5
Yhteensä	665	100	116 327 (100)	175	8 274 (100)	108 053 (100)	7

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

Iisalmelaisten korvauksia määriteltäessä jätettiin kokonaan huomiotta lähes 34 000 riksiä eli lähes kolmasosa ilmoitetuista vahingoista⁹⁰³. Korvauksenalaiseksi laskettiin noin 70 prosenttia ilmoitetuista vahingoista. Tulos on yhteneväinen Jussi Jääskeläisen Pohjanmaata koskevien laskelmien kanssa. Vajaa 74 prosenttia Vaasan läänissä todennetuista, korvattavista sotavahingoista kuului korvausten piiriin. Vastaava Turun ja Porin läänin suhdeluku oli 65 prosenttia (ei sisällä Ahvenanmaan sotavahinkoja). Iisalmen pitäjä sijoittui näiden kahden arvion väliin.⁹⁰⁴

Hallituskonseljin talousosaston päätökset noudattivat vuoden 1811 keisarikorvauksen päätöksen linjauksia. Määritellyistä 100 ja 1 000 seteliruplan (52 ja 520 riksini) rajoista pidettiin tiukasti kiinni. Esimerkiksi torppari Juho Rask Naarvanlahdesta sai kymmenen prosentin korvauksen 52 riksini 16 killingin menetyksistään, mutta talollinen Jopi Juntuselle Haapajärven Suolahdesta ei myönnetty korvausta 51 riksini 40 killingin vahingoista.⁹⁰⁵ Vuoden 1813 loppuun mennessä valtaosaan käräjillä verifioituista 100–1 000 seteliruplan vahingoista oli myönnetty korvausta, ja kunkin tällaisen hakemuksen osalta korvausprosentti oli kymmenen prosenttia. Vuonna 1812 korvausta oli myönnetty runsaat 4 000 riksiä eli 50 prosenttia pitäjän laskennallisesta maksimikorvauksesta. Seuraavana vuonna sotavahinkoja päätettiin hyvittää liki 3 000 riksillä, mikä summa muodosti 35 prosenttia mahdollisesta maksimikorvauksesta. Vuoden 1813 jälkeen laskennallisesta noin 8 200 riksini maksimikorvauksesta oli maksamatta 15 prosenttia eli 1 225 valtionvelkariksiä. Vuosina 1812–1813 myönnetyt korvaukset muodostivat kuusi prosenttia iisalmelaisten runsaan 116 000 riksini kokonaisvahingoista ja yhdeksän prosenttia 52–520 riksini suurusten hakemusten kokonaissummasta.⁹⁰⁶ (TAULUKKO 49.) Rahanarvon heikkenemisen vuoksi saatu korvaus jäi käytännössä vielä pienemmäksi eikä kukaan käytännössä saanut korvauksina kymmentä prosenttiaakaan kärsimistään sotavahingoista. Korvaukset maksettiin rahamanifestin 29.12.1809 kurssin mukaisesti.⁹⁰⁷

Kuten edellä on jo todettu, Nordenswanin arvion mukaan suomalaiset olivat ilmoittaneet sotavahinkoja vuoden 1813 loppuun yhteensä 2,4 miljoonaa seteliruplan arvosta (1,3 miljoonaa valtionvelkariksiä). Nordenswanin yhteenveto perustui niihin hallituskonseljiin lähetettyihin verifioitujen korvausanomuksiin, jotka olivat suuruudeltaan 100–1 000 seteliruplaa. Näistä kaikki eivät kuitenkaan olleet saaneet korvausta vuoteen 1814 mennessä. Keisarin toinen sotakorvauksiin liittyvä päätös saatiin 1816. Korvausten laskentaperusteet säilyivät entisellään. Käteismaksua ei enää hyväksytty, vaan hyvitys tehtiin ainoastaan verorästien ja/tai verojen maksujen yhteydessä. Keisari myönsi pyydetyn lisärahoituksen. Jussi Jääskeläinen on huomauttanut, että vuosien 1811 ja 1816 reskriptien perus-

⁹⁰³ 7921+(53749-28080)=34110 valtionvelkariksiä.

⁹⁰⁴ Jääskeläinen 2011, 75.

⁹⁰⁵ Pien-Savon ylinen tk, Iisalmen käräjäkunnan varsinaisasiain pkt 1809, Caa:25, 30.3.1809 § 855 Juho Rask ja 20.3.1809 § 107 Jopi Juntunen

⁹⁰⁶ KA, SE, TA, kmtk. Vuosien 1808–1809 sotavahinkojen korvausanomukset. Ed:29. Nordenswanin luettelot 1.9.1812 ja 6.11.1813.

⁹⁰⁷ Jääskeläinen 2011, 77.

teella korvauksia saaneet eivät olleet täysin yhdenvertaisessa asemassa. Aieman reskriptin perusteella saatettiin – ainakin periaatteessa – korvauksia myöntää laajemmalle väestönosalle, kuten veroja maksamattomille henkilöille. Ohjeistuksen muutos aiheutti hämmennystä Pohjois-Savossakin. Savon ja Karjalan läänin maaherra Gustaf Aminoff tiedusteli, olisiko mahdollista maksaa käteisenä korvausta niille, jotka eivät enää harjoittaneet maataloutta, vaan olivat itsellisiä tai sairauden vuoksi vapautettuja veroista. Hän myös kysyi, voitaisiinko korvausta maksaa torppareille, joiden verot olivat niin vähäisiä, että verohyvityksellä sotavahinkojen korvaaminen voisi viedä jopa satakin vuotta.⁹⁰⁸

TAULUKKO 49 Iisalmelaisten 52–520 riksin sotakorvaushakemusten yhteissumma sekä saadut korvaukset.

	Korvauksen- alainen osuus (laskennallinen arvio), riksiä	Korvaus, riksiä	Korvaus-% korvauksenalaisesta osuudesta, riksiä	Korvaus-% kokonais- vahingoista (116 327), riksiä
52–520 riksin osuus hakemuk- sista yhteensä (vuoden 1811 reskriptin ohjeiden mukainen)	82 737	8 273	10	7
Myönnetyt kor- vaukset, Nordenswan 1.9.1812	41 540	4 154	10	4
Myönnetyt kor- vaukset, Nordenswan 23.6.1813	29 130	2 913	10	3
Vuosina 1812– 1813 myönnetyt korvaukset yh- teensä	70 670	7 067	10	6
Vuoden 1813 jäl- keen vielä korvaa- matta (max. arvio)	12 247	1 206	10	1

Lähteet: KA, SOTAVAH Caa:25–26; KA, SE, TA, kmtk. Vuosien 1808–1809 sotavahinkojen korvausanomukset. Ed:29. Nordenswanin luettelot 1.9.1812 ja 6.11.1813.

5.1.3.3 Sotavahingot verrattuna muuhun maahan

Vuosien 1811 ja 1816 reskriptien perusteella suomalaisille myönnettiin sotavahingoista korvauksia kaiken kaikkiaan 243 000 seteliruplaa (126 000 riksiä).

⁹⁰⁸ Jääskeläinen 2000, 108, 136; KA, Registraattorinkonttori, Talousosaston yhteisistunto- ja jaostopöytäkirjat, Ca:15, SEN 106, tal.os.ptk 29.11.1816.

Koska korvausta annettiin korkeintaan kymmenen prosenttia korvauksenalaisista vahingoista, on Jussi Jääskeläinen laskenut, että sotavahinkojen kokonaissuuruus oli Suomessa vähintään 2,4 miljoonaa seteliruplaa (1,3 miljoonaa riksiä). Maksettujen korvausten perusteella sotavahingot keskittyivät 75-prosenttisesti Vaasan lääniin. Savon ja Karjalan läänin osuus oli 18 prosenttia eli alle viidennes. (TAULUKKO 50.) Molemmat läänit olivat Suomen sodan keskeisiä sotänäyttämöjä ja alueita, joissa venäläisiä joukkoja oli majoittuneina ja jolta ne hankkivat muonaa.⁹⁰⁹

TAULUKKO 50 Venäläisten aiheuttamat sotavahingot yksityisille henkilöille (seteliruplaa) ja korvauksen piiriin hyväksytyyn osan läänikohtainen jakauma (%).

Lääni	Korvauksen piiriin hyväksytyt osa sotavahingoista seteliruplaa	Korvauksen piiriin hyväksytyt osa sotavahinkoja %
Turun ja Porin	56 357,71	2,3
Vaasan	1 826 626,69	75,2
Kuopion	426 863,43	17,6
Oulun	102 755,20	4,2
Uudenmaan ja Hämeen	10 279,75	0,4
Kymenkartanon	4 695,84	0,2
YHTEENSÄ	2 427 578,62	100,0

Lähde: Jääskeläinen 2011, 74⁹¹⁰.

Jussi Jääskeläinen on korostanut, että todellisuudessa suomalaisten kärsimät sotavahingot olivat huomattavasti suuremmat kuin sotavahinkoluetteloiden yhteissumma. Tämä johtui useasta seikasta. Edellä on jo käynyt useaan otteeseen ilmi, että korvauksen ja kamaritoimistuskunnan talousosaston laskelmien ulkopuolelle jäivät kaikki alle sadan seteliruplan (52 riksiä) sotavahingot ja tuhannesta seteliruplasta yli menevä osuus. Lisäksi on muistettava, että korvauksia myönnettiin vain yksityishenkilöille. Esimerkiksi Iisalmen seurakunnallekaan ei korvattu kirkon, pappilan eikä pitäjätuvan tuhoja. Kolmanneksi on huomiotava, että kaikki aineellisia vahinkoja kärsineet eivät välttämättä pystyneet tai muuten tointuneet tekemään korvausanomusta. Neljänneksi on vielä todettava, että Manner-Suomessa korvauksia maksettiin – tai ainakin tarkoituksena oli maksaa – vain venäläisten sotilaiden aiheuttamista sotavahingoista. Näin Ruotsin armeijan aiheuttamat menetykset jäivät käytännössä lähes kokonaan huomiotta.

⁹⁰⁹ Jääskeläinen 2011, 74.

⁹¹⁰ Jääskeläisen taulukko perustuu kamaritoimikunnan arkistossa G. G. Nordenswanin 6.11.1813 laatimaan yhteenvedoon korvauksiin oikeutetuista sotavahingoista, Ed29. Taulukossa on yhdistetty em. yhteenvedossa mainitut kaksi luetteloa korvauksen piiriin hyväksytyistä/hyväksyttävistä sotavahingoista. Ensimmäisen muodostivat ne sotavahingot, joihin keisari oli hyväksynyt reskriptillään helmikuussa 1811 määrärahan ja jolle hallituskonselji oli myöntänyt korvausta kirjeellään 4.6. ja 2.9.1812. Toisen laskelman muodostivat ne sotavahingot, joihin ei edellä mainitun reskriptin perusteella myönnetty määräraha (50 000 hopearuplaa) riittänyt. Näitä sotavahinkoja varten keisari hyväksyi uudella reskriptillä v. 1816 lisämäärärahan.

Savon ja Karjalan lääninkonttorin (21.3.1815) tekemän selvityksen mukaan 1812–1813 läänissä oli maksettu korvauksia – joko verohelpotuksina tai käteisenä – yhteensä 34 624 ruplaa 93 kopeekkaa: ensimmäisenä vuonna runsaat 19 000 seteliruplaa ja toisena lähes 16 000 seteliruplaa. (Taulukko 51.) Itä-Suomessa Iisalmen pitäjä oli selvästi suurin korvaustensaaja. Sinne kohdennettiin korvauksia lähes 14 000 seteliruplaa (runsaat 7 000 valtionvelkariksiä). Summa muodosti kaksi viidesosaa lääniin saaduista korvauksista. Seuraavaksi suurin korvauksensaaja oli Kuopion pitäjä. Myös Liperissä oli kärsitty huomattavia vahinkoja. Ylä-Savon kihlakunnan osuus korvauksista oli läänin suurin: kihlakuntaan maksettiin 70 prosenttia lääniin myönnettyistä korvauksista. Iisalmelaisten osuus oli puolestaan 56 prosenttia Ylä-Savon kihlakuntaan tulleista korvauksista. (TAULUKKO 51.) Tämän 22.3.1815 tehdyn yhteenvedon perusteella hyväksytyt korvaussummat olivat kuitenkin 1 605 seteliruplaa (835 riksiä) pienemmät kuin maaherran koontien perusteella tehdyt, jo aiemmin mainitut Nordenswanin listaukset 1.9.1812 ja 6.11.1813.

TAULUKKO 51 Savon ja Karjalan lääniin maksetut sotavahinkokorvaukset (seteliruplaa) 1812–13.

Kihlakunta, pitäjä	1812	%	1813	%	Yhteensä	%
Ylä-Savon kihlakunta						
Kuopion kaupunki ja pitäjä	5 577	29	4 374	28	9 951	29
Iisalmi	7 988	42	5 601	36	13 589	39
Rautalampi	425	2	425	3	849	2
Ala-Savon kihlakunta						
Pieksämäki	238	1	238	2	477	1
Joroinen	314	2	314	2	629	2
Leppävirta	875	0	1 045	7	1 920	6
Karjalan ylinen kihlakunta						
Liperi	2 384	13	2 368	15	4 753	14
Kaavi	22	0	22	0	45	0
Pielisjärvi	37	0	37	0	74	0
Nurmes	11	0	11	0	22	0
Karjalan alinen kihlakunta						
Kitee	454	2	454	3	909	3
Tohmajärvi ja Pälkjärvi	486	3	486	3	972	3
Ilomantsi	218	1	217	1	435	1
Kaikki yhteensä	19 030	100	15 595	100	34 625	100

Lähde: KA, SE, TA, kmtk, Ed:29. "Sammandrag öfver de till hvarje Sockens Innevånare i Kuopio län, hvilket hans keiserliga Majestäts Nådige Skrifvelse af den 2. Sept. 1812 utdelte medel, såsom ersättning för lidne förluster under kriget", Kuopion lääninkonttori 22.3.1815, Saapunut kamaritoimituskuntaan 31.3.1815 BD 62/13

Iisalmen pitäjän sotavahingot kuuluivat Suomen suurimpiin. Jussi Jääskeläisen laskelmien perusteella Kuortaneen, Närpiön, Kokkolan ja Saarijärven pitäjien 100–1000 seteliruplan suuruiset korvausanomukset olivat kokonaisuudessaan Vaasan läänin suurimmat. Laskelmieni perusteella Iisalmen pitäjän sotava-

hinkojen kokonaissumma olisi ollut Vaasan läänin pitäjakohtaisiin tilastoihin sijoittuneena viidenneksi suurin. (TAULUKKO 52.) Kun sotavahingot suhteutetaan pitäjän väestömäärään, Iisalmen emäseurakunnan vahingot (7 riksiä banco/asukas) olivat huomattavasti pienemmät kuin esimerkiksi Kuortaneella (95 riksiä/asukas), Saarijärvellä (25 riksiä/asukas) ja Närpiössä (20 riksiä/asukas), mutta samaa tasoa asukasmäärältään suurin piirtein samankokoisen Ilmajoen emäseurakunnan kanssa. Iisalmi ja Ilmajoki olivat maantieteellisesti laajoja alueita. Suuri osa Iisalmen pitäjästä jäi täysin sotatoimialueen ulkopuolelle, ja sotavahingot keskittyivät tienvarsikyliin. Syrjäinen ja harva asutus toimi näin vahingoilta suojaavana tekijänä.⁹¹¹

TAULUKKO 52 Vaasan läänissä kymmenen eniten sotavahinkoja kärsinyttä pitäjää (Jääskeläinen 2011) ja vertailu Iisalmen pitäjään.

Kaupunki tai pitäjä	Vahinkojen kokonaissumma banco	Vahinkojen arvo seteliruplina	Korvauksen piiriin hyväksytyt osa seteliruplina	Korvauksen piiriin kuulunut osuus vahinkojen kokonaissummasta
1. Kuortane	150 595	433 713	286 206	66 %
2. Närpiö	93 009	267 865	117 757	44 %
3. Saarijärvi	81 652	235 158	169 446	72 %
4. Kokkolan pitäjä	75 072	216 209	186 977	86 %
Iisalmi	72 633	209 181	159 998	76 %
5. Lapväärtti	62 612	180 321	138 123	77 %
6. Ilmajoki	58 097	167 321	79 487	48 %
7. Lapua	44 948	129 449	114 569	89 %
8. Lohtaja	40 759	117 386	108 668	93 %
9. Laukaa	38 766	111 645	99 478	89 %
10. Ruovesi	37 830	108 952	70 219	64 %

Lähteet: KA, SOTAVAH Caa:25–26, Iisalmi; Vaasan läänin osalta Jääskeläinen 2011, 91, taulukko 3⁹¹². Tarkastelussa ovat mukana vain yli 100 seteliruplan ylittävät sotavahingot ja niistä korvauksen piiriin hyväksytyt osa.

5.1.3.4 Korvauksensaajat ja korvaukset

Iisalmissa korvauspäätökset oli tehty 94-prosenttisesti vuoden 1813 loppuun mennessä. Vaikuttaa siltä, että ainoastaan 36 hakijaa ei saanut vuoteen 1813 mennessä päätöstä korvauksesta, vaikka heidän menetysten arvoksi oli laskettu yli 52 valtionvelkariksiä. He muodostivat viisi prosenttia korvaustenhakijoista. Heidän luetteloimansa sotavahingot olivat 53–756 riksiä ja kaiken kaikkiaan runsaat

⁹¹¹ Taulukon 52 sotavahinkoja (banco) on suhteutettu seurakuntien vuoden 1810 väestötaulussa ilmoitettuun asukasmäärään: Iisalmi 10 330, Närpiö (Närpes) 4 715, Saarijärvi 3 157 ja Ilmajoki 9 645. Kuortaneen vuoden 1810 väkilukutaulua ei ole säilynyt, kyseiseltä vuodelta on vain tiedot syntyneistä ja kuolleista, Kuortaneen asukasmääräksi on otettu arvio vuoden 1808 alusta: 1 692. KA, Kuortaneen seurakunnan arkisto, Väkilukutaulukot 1802–1848, 1850–2872 II Df:3, vuosi 1810; KA, Saarijärven seurakunnan arkisto, väkilukutaulukot 1748–1841 II Df:1, vuosi 1810; KA, Ilmajoen seurakunnan arkisto 1775–1852 II Df:2; KA, Närpes församling, Folkmängdstabeller 1749–1836 IIDf, VÄ 132, vuosi 1810; Koivisto 2000, 71.

⁹¹² Jääskeläisen taulukossa ei ole huomioitu alle 100 seteliruplan suuruisia sotavahinkoja.

7 000 riksiä eli noin kuusi prosenttia iisalmelaisten sotavahinkojen kokonaissummasta. Syytä korvauksetta jäämiseen vuosien 1812–1813 päätöslistauksissa ei mainita. Prosessin aikana niistä vain kolmen hakemuksen vahinkosummaa oli pienennetty Nordenswanin listauksessa alle 52 valtionvelkariksin eli alimman korvausrajan⁹¹³.

Jussi Jääskeläinen pitää Vaasan läänistä saamiinsa tutkimustuloksiin vedoten todennäköisenä, että keskimäärin noin 70 prosenttia Suomessa todennetuista sotavahingoista oli korvauksenalaista (100–1 000 seteliruplaa), koska Vaasan läänin vahingot muodostivat niin huomattavan osan suomalaisten sotavahingoista. Tulokset Iisalmen pitäjistä vahvistavat oletusta. Jääskeläisen laskelmien mukaan suomalaisten kärsimät yli 100 seteliruplan vahingot olivat kokonaisuudessaan noin 3,4–3,5 miljoonaa seteliruplaa (noin 1,8 miljoonan valtionvelkariksiä). Jääskeläinen kuitenkin huomauttaa, että luku käsittää vain yksityisten kärsimät, venäläisten sotajoukkojen aiheuttamat todennetut sotavahingot. Hän on verrannut tätä sotavahinkojen minimimäärää Suomen suuriruhtinaskunnan ensimmäisen budjetin 1810 tulopuoleen, joka oli 4,9 miljoonaa seteliruplaa. Ei ihme, ettei vahinkoja korvattu täysimääräisinä. Siihen ei yksinkertaisesti ollut varaa.⁹¹⁴

Tutkimuskyläiden sotavahinkoja verifioitiin Iisalmen käräjillä yhteensä 110, joista Nordenswanin listojen perusteella sai myönteisen päätöksen 78 hakijaa. Korvaustensaajien osuus, 71 prosenttia, oli huomattavasti suurempi osuus kuin koko pitäjässä. Suhteellisesti eniten korvauksia myönnettiin pappilan torppareille. Peräti 79 prosenttia heistä sai jonkinlaisen korvauksen. Alhaisin osuus oli Paloisilla, jossa runsaat puolet hakijoista sai korvausta. Tutkimuskyläiden hakemuksista 29 prosenttia arvioitiin liian pieniksi, jotta ne olisivat oikeutettuja saamaan korvausta. (TAULUKKO 53.)

TAULUKKO 53 Tutkimuskyläiden korvausanomukset ja päätökset korvaustensaajista 1812–1813.

	Hakemuksia lkm	Korvauksen- saajia 1812 lkm	Korvauksen- saajia 1813 lkm	Korvaustensaajia yhteensä 1812–1813 lkm
Iisalmi	35	24	2	26 (74 %)
Paloinen	25	11	3	14 (56 %)
Partala	11	6	1	7 (64 %)
Pappila	39	29	2	31 (79 %)
Tutkimuskylät	110	70	8	78 (71 %)
Koko pitäjä	665/679	297	52	349 (51–52 %)

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

⁹¹³ KA, SOTAVAH Caa:25, 29.3.1809 § 560 Mikko Uotinen, Karvasalmi, 29.3.1809 § 590 Kattariina Eskelinen, Valkeiskylä ja 20.3.1809 § 105 Kustaa Ålander, Haapajarvi 8.

⁹¹⁴ Jääskeläinen 2011, 76, 229.

Tutkimuskyliin myönnettiin yhteensä runsaat 2 000 riksiä eli 25–30 prosenttia⁹¹⁵ pitäjään suunnatuista korvauksista. Neljän tutkimuskylän korvaushakemukset olivat kaikkiaan runsaat 36 000 riksiä, joista korvattiin kuusi prosenttia. Vaikka tutkimuskylien keskimääräinen hakemus oli lähes kaksi kertaa suurempi kuin koko pitäjässä, tutkimuskylien todellinen korvausprosentti ei noussut korkeammaksi. Siitä piti huolen sadan seteliruplan anomuskohtainen korvauskatto.⁹¹⁶ (TAULUKKO 54.) Iisalmen kirkonkylässä ilmoitetuista sotavahingoista korvattiin vain neljä prosenttia. Korvausprosentin pienuus johtui ennen muuta Juhana Kauppisen suurista vahingoista, joita korvattiin vain murto-osa. Paloisten kylän ilmoitetuista vahingoista korvattiin noin viisi prosenttia ja Partalassa kuusi prosenttia. Pappilan torpparit näyttävät saaneen keskimääräistä paremmin korvauksia, noin kahdeksan prosentin verran ilmoitetuista vahingoista. (TAULUKKO 54.) Pappilan mailla ilmoitetut vahingot olivat huomattavia, keskimäärin 420 riksiä. Keskihajonnan perusteella pappilan torppareiden luettelot myös osuivat suuruudeltaan muita tutkimuskyliä paremmin korvaustenalaisten (52–520 riksiä) joukkoon. Pappilan torppareiden sotavahinkojen suuruuteen vaikutti myös se, että anomuksissa lueteltiin muista torppareista poiketen myös kiinteistövahinkoja.

Kaiken kaikkiaan myönnetyt korvaukset olivat pieniä suhteessa vahinkoihin. Iisalmen pitäjässä korvaus oli keskimäärin 12 riksiä jokaista hakemusta kohti eli reilun ruistynnyrillisen verran. Tutkimuskylistä suhteellisesti suurimmat korvaukset saatiin Partalassa 24 riksiä/hakemus ja pienimmät Iisalmen kirkonkylässä 15 riksiä/hakemus. Tutkimuskylien korvaukset olivat keskimäärin useita riksejä suuremmat koko pitäjän lukuun verrattuna. Keskimääräinen korvaus oli Iisalmissa 20 riksiä/korvauksensaaja eli parin viljatynnyrin arvoinen, mikä vastasi yhden hengen vuotuista leipäviljan kulutusta. Korvausten taloudellinen merkitys jäi loppujen lopuksi pieneksi. Tutkimuskylistä suurimmat keskimääräiset korvaukset sai Partala 38 riksiä ja pienimmät Iisalmen kirkonkylä 21 riksiä/korvauksensaaja. Tutkimuskylien keskimääräinen korvaus/hakemus oli seitsemän riksiä suurempi kuin koko pitäjässä. (TAULUKKO 54.)

Korvausten myöntäminen ja veroissa hyvittäminen tapahtui vuosia sodan jälkeen. Korvausten viipyminen merkitsi korvausten reaalista pienenemistä. Korvausten maksatuslajina käytettiin seteliruplia eli pankkoassignaatteja, joiden arvo heikkeni suhteessa muihin rahalajeihin korvausprosessin aikana 1809–1816. Ruotsin vallan lopulla oli vallalla voimakas inflaatio, eivätkä venäläisten viranomaisten toimet sodan aikana parantaneet tilannetta. Buxhoevdenin aikana pyrittiin pakkokurssein pitämään Venäjän rahan arvo epänormaalin korkealla. Tästä huolimatta etenkin seteliruplien arvo heikkeni entisestään. Niinpä rahamanifestin 23.2.1811 jälkeen 1 hopearupla vastasi 3 seteliruplaa, kun vielä vuodenvaihteessa 1809–10 hopearupla vastasi 2 seteliruplaa.⁹¹⁷

⁹¹⁵ 25 prosenttia laskennallisesti maksimikorvauksesta, 29 prosenttia vuosina 1812–1812 pitäjään maksetuista korvauksista.

⁹¹⁶ Iisalmen pitäjässä 45 prosenttia hakemuksista jäi ilman minkäänlaista korvausta ja lähes kymmenesosa oli sellaisia, jotka suuruutensa vuoksi olivat vain 520 riksiin asti korvaukseen oikeuttavia.

⁹¹⁷ Jääskeläinen 2011, 77; von Bonsdorff 1929, 211.

TAULUKKO 54 Iisalmen käräjillä verifioidut tutkimuskylien sotavahingot, korvauksenalaiset vahingot ja saadut korvaukset (riksiä).

	Käräjillä verifioidut vahingot riksiä	Korvauksenalaiset vahingot riksiä	Saatu korvaus riksiä	Korvaus/hakemus riksiä	Korvaus/korvauksensaaja riksiä	Korvauksen osuus kylän sotavahingoista %	Korvauksen osuus kylän korvauksenalaisista vahingoista %
Iisalmi kk.	12 168	6 261	542	15	21	4	9
Paloinen	8 383	4 774	393	16	28	5	8
Pappila	11 259	9 625	887	22	29	8	9
Partala	4 609	2 741	268	24	38	6	10
Tutkimuskylät	36 419	23 401	2 090	19	27	6	9
Koko pitäjä	116 327	82 737	7 067 8 273	11 12	20	6 7	9 10

Lähde: KA, SOTAVAH Caa:25–26.

Sotavahingot arvioitiin Ruotsin rahassa, mutta hallituskonseljin talousosastolla ne muutettiin Venäjän setelirupliksi keisarillisen rahamanifestin 29.12.1809 mukaan (1 hopearupla = 2 seteliruplaa). Kun korvaukset aikanaan maksettiin seteliruplina saman kurssin mukaisesti, korvauksensaajat saivat vähemmän korvausta (vähennyksiä verorästeistä tai veroista) kuin jos maksatus olisi tapahtunut maksatuksen aikana voimassa olleen vuoden 1811 kurssin mukaisesti. Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että kukaan ei saanut kymmentä prosenttiakaan todennetuista sotavahingoistaan. Esimerkiksi Koljonvirran rannalla asuneelle lautamies Juhana Kauppiselle myönnettiin suurin mahdollinen korvaus 100 ruplaa. Kuitenkin hänen olisi pitänyt saada vuoden 1812 kurssin mukaan noin 150 ruplaa. Kauppisen korvaus muodosti tuskin yhtä prosenttiakaan hänen ilmoittamistaan vahingoista.⁹¹⁸

5.2 Kotitalouksien sisäinen joustovara

5.2.1 Kotitalouksien demografiset ja rakenteelliset muutokset

Sota- ja katovuodet kuormittivat raskaasti iisalmelaisia kotitalouksia ja koettelivat heidän taloudellista ja sosiaalista joustovaraansa rakenteita myöten. Tutkimuskylien aineiston perusteella sodasta selvisivät parhaiten säätyläiset ja talolliset, mikä vahvistaa Myron P. Gutmannin ja Daniel R. Curtisin tutkimuksissaan korostamaa maaomaisuuden merkitystä vahvalle resilienssille.⁹¹⁹ Talollisten osuus tutkimuskylien henkikirjoihin merkityistä talouksista kasvoi runsaat kym-

⁹¹⁸ Perustuu G. G. Nordenwanin kertomukseen 11.5.1812 sotavahinkojen korvaamisesta. KA, SE, TA, kmtk, saap. asiakirjat, Ed29; Jääskeläinen 2011, 77; Neovius 1899, 120–121, 277.

⁹¹⁹ Gutmann 1980; Curtis 2014.

menen prosenttiyksikköä ja nousi vajaasta viidenneksestä reilusti yli neljänneksen. Myös säätyläistalouksien osuus kasvoi hieman: neljästä prosentista viiteen prosenttiin. Torppien ja lampuotien osuus oli sekä vuonna 1805 että 1810 liki puolet tutkimuskylien talouksista, joten sodalla ei näytä olleen ainakaan pitkäkestoista vaikutusta talollisten kykyyn pitää torppia. Pappilan torpat, jotka muodostivat todellisen torppien keskittymän, sijaitsivat sotatapahtumien kannalta keskeisellä paikalla. Tuhojen vuoksi niistä osa autioitui. Autioituminen oli kuitenkin pääosin tilapäistä. Vain harvat tilat ja torpat jäivät pitkäksi aikaa viljelemättä. Epävirallisia käsityöläisiä ei ole merkitty lainkaan tutkimuskylien vuoden 1810 henkikirjaan. Itsellistalouksien osuus oli vähentynyt alle kymmenen prosenttiyksikköä. Autiotiloja ei tutkimuskylien osalta vuoden 1805 henkikirjaan ollut merkitty lainkaan, viisi vuotta myöhemmin niitä oli yksi. Autius viittaa henkikirjojen kameraalisen luonteen vuoksi nimenomaan kotitalouden pitkäkestoiseen veronmaksukyvyttömyyteen. Talouksien lukumäärä oli viidessä vuodessa vähentynyt 30 prosenttia, mikä myös kertoo sota-ajan merkittävistä taloudellisista vaikutuksista tutkimuskyllissä. (KUVIO 25.)

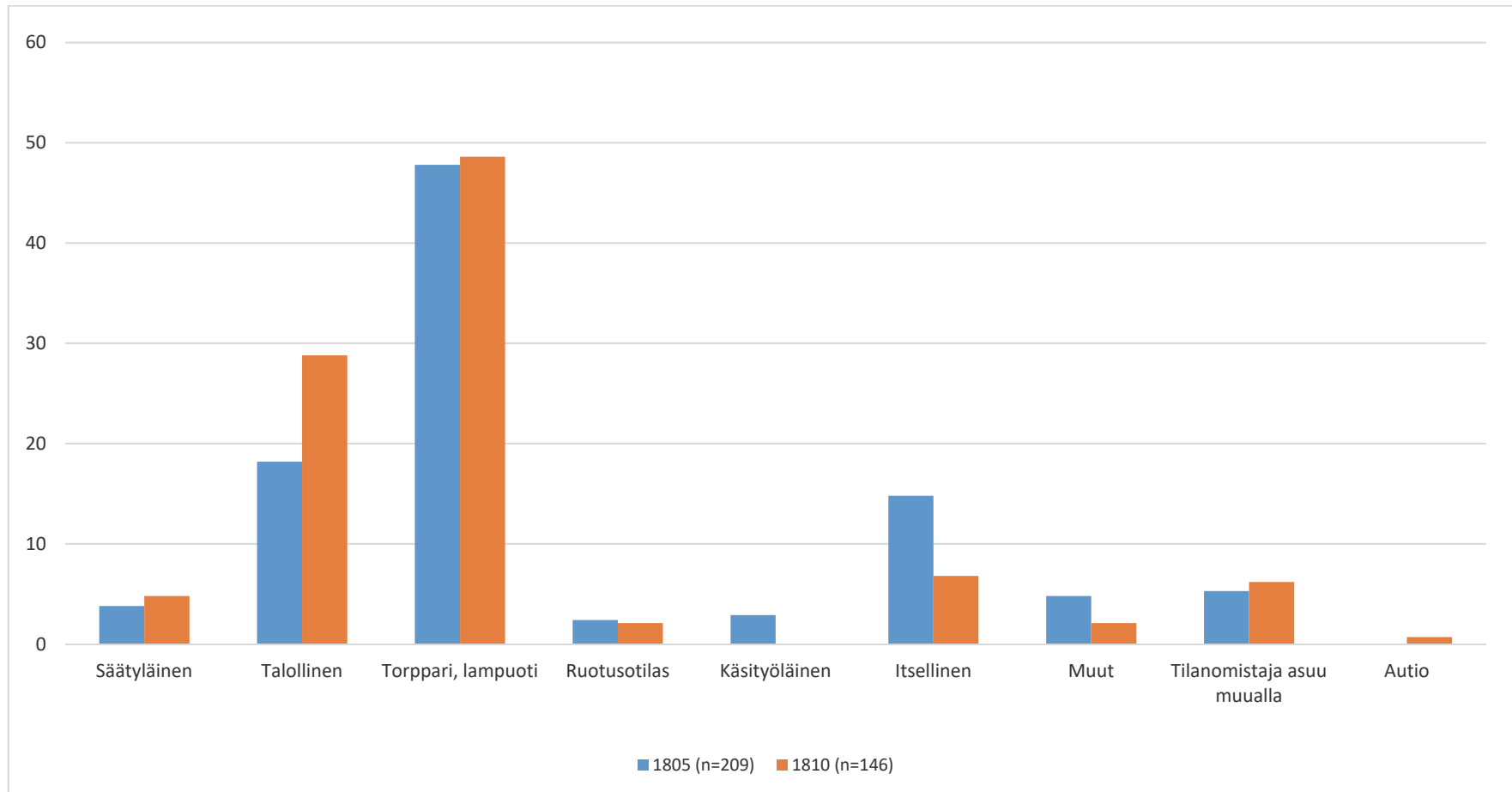
Kuolleisuuskriisin vaikutukset ovat havaittavissa myös pitäjäläisten ikärakenteessa. Suomen sodan vuosina syntyneet lapset kuuluivat vuonna 1810 ikäryhmään 1–3-vuotiaat. Heitä oli kolme prosenttiyksikköä vähemmän kuin kymmenen vuotta aiemmin. Korkean kuolleisuuden lisäksi osuuden vähenemiseen vaikutti myös alentunut syntyneisyys sodan aikana. Ylipäätään alle kymmenvuotiaiden lasten osuus oli seitsemän prosenttiyksikköä pienempi 1810 kuin ennen sotaa. Alle 20-vuotiaiden osuus oli lähes puolet väestöstä vuonna 1805, mutta viisi vuotta myöhemmin heidän osuutensa oli pudonnut runsaaseen 40 prosenttiin. Vastaavasti yli 60-vuotiaiden osuudessa on nähtävissä pientä kasvua sotaa edeltäneeseen aikaan.⁹²⁰ (KUVIO 26.) Iisalmelaisten ikärakenne siis hieman vanheni sodan aikana, kun taas suhteellisen hyväsatoina rauhanvuosina väestö kasvoi nopeimmin juuri nuorissa ikäluokissa suuren syntyvyyden ansiosta.

Iisalmessa ei ole havaittavissa mitään dramaattista muutosta työikäisten aikuisten väestöosuudessa vuosien 1800 ja 1810 välillä. Noin puolet väestöstä oli 20–60-vuotiaita ennen ja jälkeen sodan. Sota-, tauti- ja katovuodet näyttävät kohdistuneen ankarimmin 20–25-vuotiaisiin, joiden osuus oli pari prosenttiyksikköä pienempi vuonna 1810 kuin vuosisadan alussa. Muutoin työikäiset näyttävät säilyttäneen ja vahvistaneen osuuttaan pitäjän ikärakenteessa suhteessa alle 15-vuotiaisiin lapsiin. (KUVIO 26.) Väestölukuihin on suhtauduttava vain suuntaa-antavana, sillä kirkkoherrojen tilastointi oli puutteellista ja epätäsmällistä. Väestörakenteen lievä vanheneminen sotavuosina vaikutti saatavilla olevaan työvoimaan. Iäkkäät olivat myös monesti vaivaisia tai sairaalloisia, eikä heistä ollut korvaamaan esimerkiksi nuoren työpanosta.

⁹²⁰ KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1 ja 1810–1910 II Df:3, Väestötaulut, 1805 ja 1810, VÄ 98; Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821 I Ca:3, vihittyjen luettelot 1805–1821 I Eb:3, kuolleiden ja haudattujen luettelot 1855–1860 I F:8, vuodet 1806–1809.

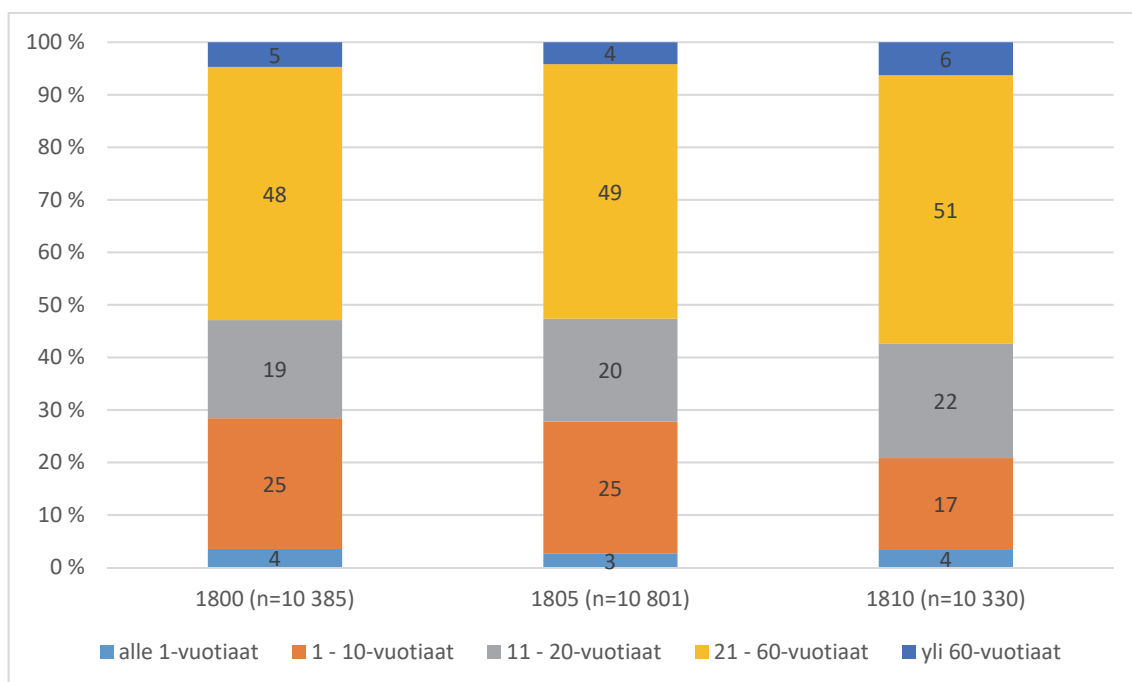
KUVIO 25

Tutkimuskylien henkikirjataloudet sosiaaliryhmittäin (%-osuus talouksista) vuosina 1805 ja 1810.

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi 1805, 1810.

KUVIO 26 Iisalmelaisten ikärakenne (%-osuus väestöstä) 1800, 1805 ja 1810.

Lähde: KA, KA, IISA, Väkilukutaulukot.

5.2.1.1 Lesket ja perheiden perustaminen

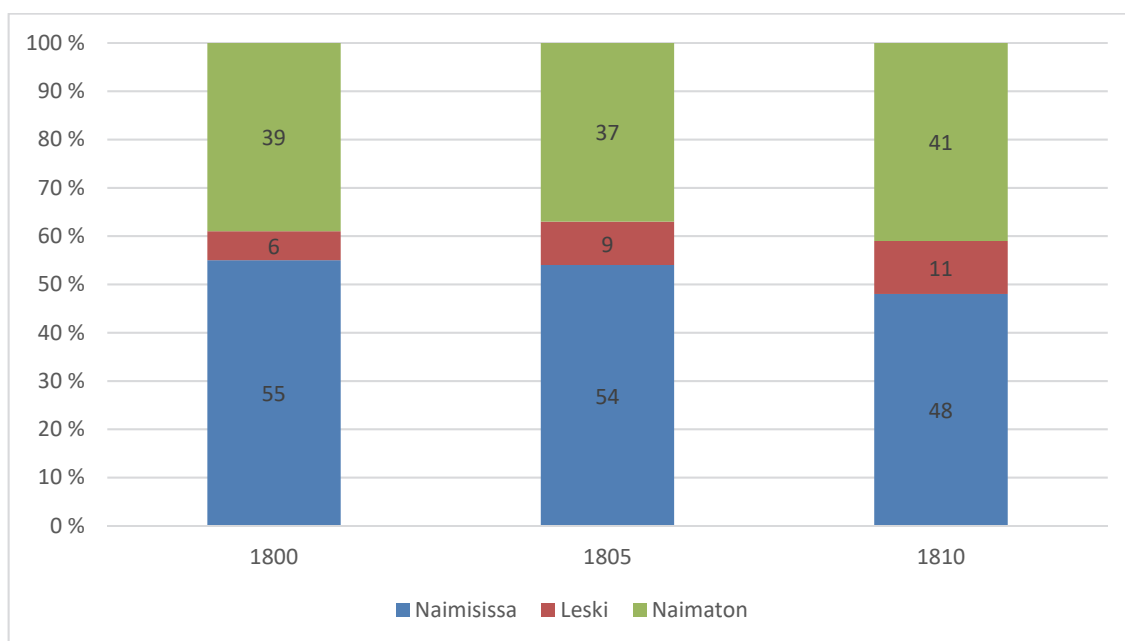
Leskeys ei ollut poikkeava siviilisääty 1800-luvun alussa. Yli 15-vuotiaista iisalmelaisista kuusi prosenttia oli siviilisäädyltään leskiä vuonna 1800. Leskeksi jääminen on tietenkin tavallisempaa väestökatastrofien aikana kuin niin sanotuissa normaalioloissa. Suomen sodan aikaisen suuren kuolleisuuden vuoksi yhä useammassa iisalmelaisaloudessa eleli sodan jälkeen leski-isäntä tai -emäntä. Heidän osuutensa oli noussut yli kymmeneen prosenttiin. Sotavuosina lähes kaksisataa naista ja noin 150 miestä jäi Iisalmessa leskeksi. Merkki poikkeuksellisen kovasta väestökriisistä oli myös se, että lisäksi kolmisenkymmentä avioliittoa purkautui molempien puolisoitten kuoleman vuoksi. Leskien osuus kasvoi viisi prosenttiyksikköä 1800–1810. Vastaavana aikana naimisissa olevien iisalmelaisten suhteellinen osuus pieneni seitsemällä prosenttiyksiköllä. Ennen sotaa tehdyissä väestötauluissa avioliitossa eleli yli puolet yli 15-vuotiaista iisalmelaisista, sodan jälkeen heidän osuutensa oli laskenut alle puoleen. Noin 40 prosenttia yli 15-vuotiaista ei ollut naimisissa. Heidän osuutensa näyttäisi olleen pienoisisässä kasvussa 1800-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä, mikä oli nähtävissä myös länsieurooppalaisessa väestökehityksessä.⁹²¹ (KUVIO 27.)

Avioliiton solmimisiin kohoamisessa ei ole kyse vain poikkeuksellisten kriisivuosien vaikutuksesta. Tutkimukset ovat osoittaneet, että länsieurooppalaiset alkoivat 1600-luvulta lähtien avioitua aiempaa vanhempina ja myös naimat-

⁹²¹ KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1 ja 1810–1910, II Df:3, Väestötaulukot 1805 ja 1810, VÄ 98; Devolder 2002, 325, 339; Hajnal 1983, 69; Jutikkala 1994, 81; Rissanen 1927, 354.

tomuus yleistyi jonkin verran. Muutoksen on arveltu aiheutuneen elämäntapa-
muksen rationalisoitumisesta, perheen perustamisen vaikeutumisesta taloudel-
lisista syistä, palkkatyön yleistymisestä ja talonpoikaisperheissä nimenomaan
siitä, että poika ei kernaasti perustanut perhettä, ennen kuin isä luovutti hänelle
talon. Myös perheen muut pojat odottivat, kunnes saivat järjestetyksi mökin tai
vuokrakiljelmän tulevalle perheelleen tai pääsivät kotivävyiksi. Länsi-Euroo-
passa oli myös merkkejä siirtymisestä agraarisista kotitalouden tuotantoyksi-
köistä kodin ja työn eriytymiseen, mutta Iisalmen kaltaisessa itäsuomalaisessa
maalaispitäjässä elettiin vahvasti agraarisessa yhteiskunnassa. Kuitenkin tilatto-
man väestön voimakas lisääntyminen oli tosiasia jo Suomen sodan aikana ja sen
jälkeisinä vuosina, mikä osaltaan selittää avioliittojen solmimista aiempaa van-
hempana eli vasta silloin, kun avioparille oli tarjolla sekä toimeentuloa että asuin-
paikka. Viisitoista vuotta täyttäneestä väestöstä oli Suomessa 1750 naimattomia
noin 31 prosenttia ja 1800-luvun alussa 36 prosenttia. Avioitumisiällä on osoitettu
olevan vaikutus myös syntyvyyteen. Mitä nuorempana nainen meni avioon, sitä
suuremmaksi hänen lapsilukunsa yleensä kasvoi. Iisalmi ja muu Pohjois-Savo
kuuluvat itäsuomalaiseen alueeseen, jossa naiset avioituivat suhteellisen nuor-
rena.⁹²²

KUVIO 27 Yli 15-vuotiaiden iisalmelaisten siviilisäätö (%-osuus).

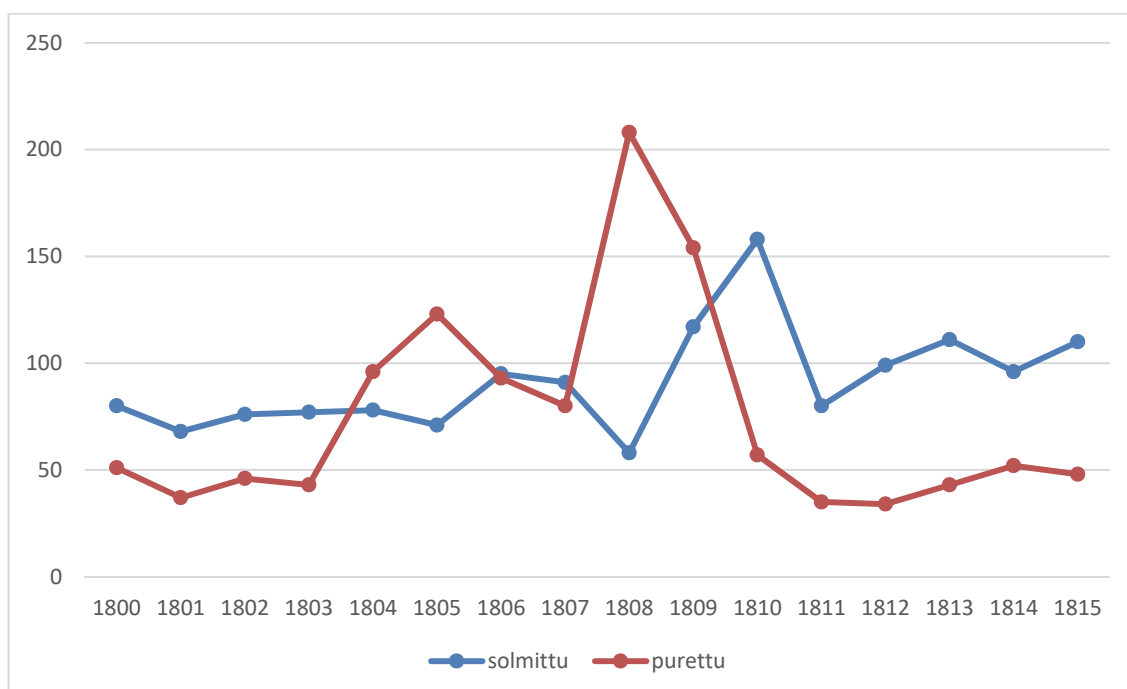
Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukot.

Avioliittoja purkautui 1800-luvun alussa yleensä käytännössä vain kuole-
mantapausten vuoksi. Katovuosien jälkeen ja laajojen tautiepidemioiden aikaan
uusien leskien määrä ylitti vihittyjen parien lukumäärän. Iisalmen avioliittotilas-

⁹²² Jutikkala 1980, 156; Seccombe 1986; de Vries 2008, 15–16.

toissa näkyy 1800-luvun alun katojen ja erityisesti sodan aikaisten tautiepidemioiden vaikutus: avioliittoja purkautui enemmän kuin niitä solmittiin.⁹²³ Erityisesti 1804–1810 näyttävät olleen aikaa, jolloin avioliittoja purkautui tavanomaista enemmän ja leskitalouksien määrä kasvoi. Vuosittain avioliittoja purkautui yleensä vähemmän kuin avioliittoja solmittiin, mutta 1800-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä avioliittoja purkautui neljänä vuonna enemmän kuin niitä solmittiin: katojen ja isorokkoepidemian aikaan 1804–1805 ja Suomen sodan aikaan 1808–1809. Iisalmessa purkautui ensimmäisenä sotavuonna peräti 208 liittoa ja seuraavana 154. (KUVIO 28.) Sotavuosina puolet avioliitoista purkautui miehen kuoleman vuoksi, 42 prosenttia vaimon kuoleman vuoksi ja kahdeksan prosenttia molempien kuolemaan.⁹²⁴

KUVIO 28 Solmitut ja puretut avioliitot (lkm) Iisalmen pitäjässä 1800–1815.

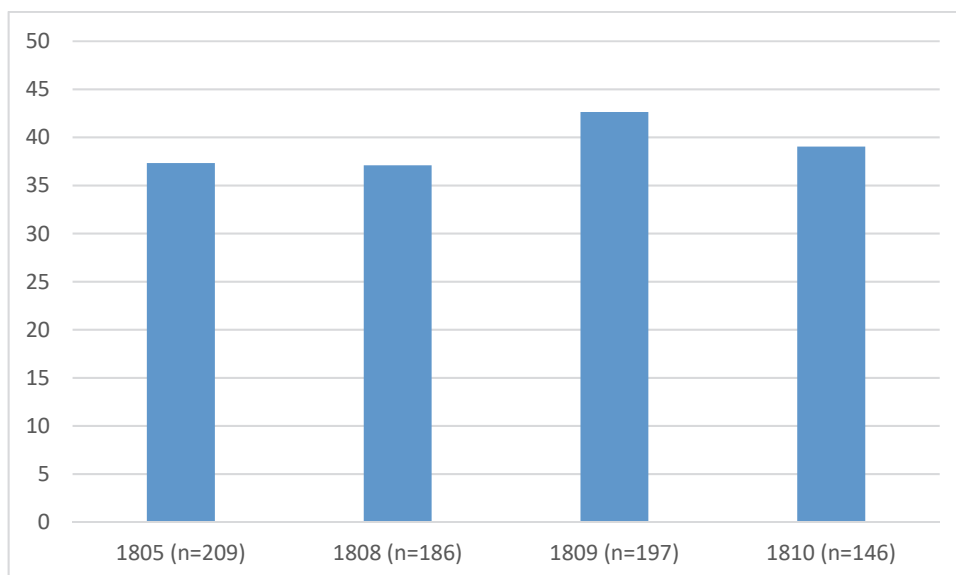
Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukot.

Tutkimuskylissä leskiemäntien tai isäntien määrä suhteessa talouksien lukumäärään kasvoi 1808–1810. Sotavuonna 1808 sellaisia talouksia, joiden isäntä tai emäntä ei ollut naimisissa, oli tutkimuskylissä lähes kaksi viidesosaa tutkimuskylien talouksista. Suhteellinen osuus oli kuitenkin sama kuin 1805. Jälkimmäisenä sotavuonna yksittäisten isäntien tai emäntien talouksien osuus kotitalouksista oli kasvanut viisi prosenttiyksikköä ja oli 43 prosenttia. Heti sodan jälkeen tilanne alkoi palautua, kun lesket joko avioituivat uudelleen tai luovuttivat isännyyden tai emännyyden nuoremmalle polvelle. (KUVIO 29; TAULUKKO 55.) Yksinasuvat täysi-ikäiset miehet ja naiset olivat tyypillisesti itsellistävästään.

⁹²³ KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1, Väestötäulukot 1800–1805, VÄ 98; Rissanen 1927, 354, 381; Jutikkala 1994, 81.

⁹²⁴ Wirilander 1964.

KUVIO 29 Leski-isäntien ja -emäntien osuus (%) tutkimuskylien talouksista 1805–1810.

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi.

TAULUKKO 55 Yhden täysi-ikäisen perheenpään (isäntä tai emäntä) taloudet (lkm) tutkimuskylien henkikirjoissa 1805–1810.

	1805	1808	1809	1810
Itsellistalous	13	17	25	3
Muut taloudet	65	52	59	54
Yhteensä	78	69	84	57
Talouksien kokonaismäärä	209	186	197	146
%-osuus talouksista	37	37	43	38

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi.

Väestötaulujen perusteella naisleskien määrä kasvoi Iisalmessa kolmanneksella 1805–1810. Sodan jälkeen erityisesti talonpoikaistaloutta yksin emännöivien leskien, omalla työllään itsensä elättävien naisleskien ja lastensa luona asuvien leskien määrä oli kasvanut. Myös köyhäinavun varassa elävien naisleskien määrä oli suhteellisesti hieman suurempi sodan jälkeen kuin 1805. Sen sijaan toisten palveluksessa olevien naisleskien määrä oli vähentynyt. Sodan jälkeen talouksien oli aiempaa vaikeampi elättää työkyvyttömiä tai vanhuksia eikä taloihinkaan kovin helposti päässyt palvelukseen. Taulukko 56 osoittaa paitsi naisleskien lukumäärän kasvaneen kolmanneksella, myös heidän asemansa moninaistumisen. He eivät olleet vain suvun tai seurakunnan avun kohteina, vaan itsenäisiä toimijoita.⁹²⁵

⁹²⁵ Moring & Wall 2017, 9, 20, 63.

TAULUKKO 56 Naisleskien asema väestötaulun mukaan 1805 ja 1810.

	1805 hlöä	1810 hlöä	1805 %	1810 %
Säätyläisleski	0	3	0	1
Yksinelävät vaimot	1	0	0	0
Talollisemännät (lesket)	0	27	0	5
Omilla varoillaan elävät naislesket	18	19	4	4
Työllään elävät naislesket	120	210	30	39
Naislesket, jotka elävät lastensa luona	197	220	49	41
Toisten palveluksessa olevat naislesket	52	32	13	6
Köyhät naislesket	18	30	4	6
Naispuoliset lesket yhteensä	406	541	100	100

Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukot.

Perheiden perustaminen hidastui väliaikaisesti sodan aikana. Iisalmessa solmittiin 1800-luvun alussa vuosittain keskimäärin 80 avioliittoa. Määrä pysyi vuodesta toiseen suhteellisen tasaisena. Suomen sotaa edeltäneinä vuosina vihittiin yli 90 paria vuosittain. Ensimmäisenä sotavuonna avioliittoja solmittiin vain 58, mutta jo seuraavana määrä kohosi 117:ään, mikä osaltaan kertoi olojen alkaneen normalisoitua. Vuonna 1810 määrä oli vielä tätäkin suurempi: 159 paria päätyi Iisalmessa avioon. Tämä kuvastaa tyypillistä avioitumisrytmiä: poikkeusoloissa naimisiin menoa lykättiin, mutta kun olot rauhoittuivat, toteutuivat nopeasti myös sota- ja katovuosien aikana lykättyt liitot. Vuodesta 1811 avioliittoja solmittiin jälleen tasaisemmin: noin sata paria vihittiin vuodessa. Verrattuna vuosisadan alkuun vihkimisiä oli vuosittain selvästi enemmän 1810-luvun alkupuolella. Monet morsiamista olivat avioituessaan raskaana, mikä ei ollut tavatonta, kuten ei avioton lapsikaan. On esimerkiksi arvioitu, että lähes viidesosa morsiamista oli avioituessaan raskaana.⁹²⁶ (KUVIO 30.)

Sodan jälkeen leskien avioliitot yleistyivät. Leskillä oli useita vaihtoehtoisia selviytymisstrategioita. Yksi niistä oli uudelleen avioituminen. Tois- ja useampikertaisia avioliittoja solmittiin tavallista useammin sodan jälkeen, mikä oli agraariyhteiskunnassa tyypillistä ankaran epidemian tai katovuoden jälkeen.⁹²⁷ Sotavuosien 1808–1809 lesket menivät yleensä 1–3 vuoden jälkeen uudelleen naimisiin. Lain mukaan miesleski saattoi avioitua puolen vuoden päästä puolisonsa kuolemasta, mutta naislesken tuli odotella uutta liittoa vuoden verran.⁹²⁸ Sodanjälkeisissä vihkipareissa oli Iisalmessa aiempaa vähemmän sellaisia, joissa sekä morsian että sulhanen olivat astumassa ensi kertaa avioliittoon. Kun ennen sotaa 90 prosenttia pareista solmi avioliiton ensimmäistä kertaa, 1809–1811 osuus oli

⁹²⁶ Myös vuonna 1805 oli poikkeuksellisen paljon leskien solmimia avioliittoja. KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1 ja 1810–1910 II DF:3, väestötaulut 1800–1815, mikrofilmi VÄ 98; Wilmi 2018, 73, 79.

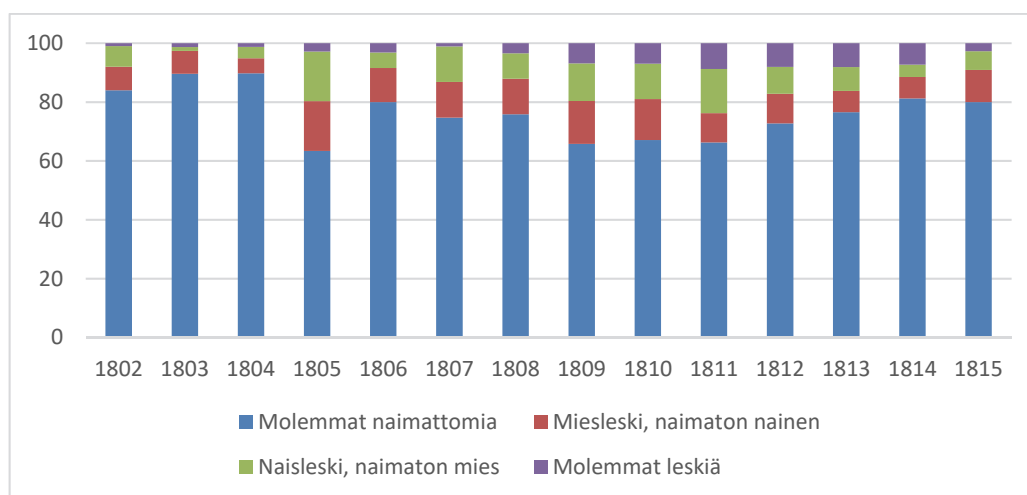
⁹²⁷ KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1 ja 1810–1910 II DF:3, väestötaulut 1800–1815, mikrofilmi VÄ 98.; Jutikkala 1994, 81; Piilahti 2007, 211.

⁹²⁸ Vuoden 1734 laki, naimiskaari 12. luku § 1. Sukupuolittainen ero johtui siitä, että naislesken ei ollut soveliaista avioitua ennen kuin mahdollisuus edellisen aviomiehen lapsen syntymästä oli poistunut. Ks. esim. Piilahti 2007, 204; Moring 1994, 84, Taulukko 28.

66–67 prosenttia. Leskien solmimia avioliittoja oli sodan jälkeen suhteellisesti paljon, sillä 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa avioliitoista oli yleensä noin viidennes leskien solmimia. Tarkasteluajanjaksolla ensikertalaisten avioliitot olivat Iisalmessa alimmillaan kuitenkin 1805, jota oli edeltänyt useampi kato tautiepidemioineen. Iisalmelaisten avioliittotilastoista huomio kiinnittyy myös leskien keskinäisten avioliittojen suureen osuuteen: vuosittain 7–9 prosenttia solmituista liitoista. Esimerkiksi Lounais-Suomessa 1738–1811 vastaava osuus jäi alle kolmen prosentin. Iisalmen pitäjän tilastot kuvastavat nimenomaan kriisiajan tilannetta. Leskien keskinäiset avioliitot heijastavat omalta osaltaan sodan ja nälkävuosien köyhdyttävää vaikutusta. Pitkän aikavälin tarkasteluissa on todettu, että lähinnä vain köyhät ja vanhat lesket hakeutuivat toisen lesken, kaltaisensa kanssa naimisiin. Suomen sodan jälkeen monet lesket olivat taloudellisissa vaikeuksissa, ja turvaa haettiin avioliitoista. Kahden köyhän lesken liitto takasi todennäköisemmin vakaamman toimeentulon kuin yksinään tai alaikäisten lastensa kanssa elävän lesken.⁹²⁹ (KUVIO 30.)

KUVIO 30 Naimattomien ja leskien solmimat avioliitot (%-osuus solmituista avioliitoista) Iisalmen pitäjässä 1800–1815.

Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukot.

Avioitumalla uudelleen lesket pyrkivät – sukupuoleen katsomatta – varmistamaan itsensä ja lastensa toimeentulon sekä jatkamaan tilanpitoa, varsinkin jos lähivuosina tilalle ei ollut tiedossa perillisistä jatkajaa. Naimakaupat olivat järkeviä ja taloudellisesti harkittuja, ja ne näyttivät usein vahvistaneen perheen ja suvun asemaa. Tämä ei koskenut ainoastaan maata omistavia. Myös esimerkiksi pappilan torpparit näyttivät keskinäisillä naimakaupoilla varmistaneen torppien säilymisen samoilla suvuilla. Torpparisuvuissa puoliso etsittiin useimmiten torppareiden keskuudesta. Avioliittojen avulla luotiin, ylläpidettiin ja vahvistettiin kontaktiverkostoja. Talollisten avioitumisessa keskeinen tarkoitus oli

⁹²⁹ Moring & Wall 2017, 200–201, 207. Tilastotiedot leskien liitoista ovat Lounais-Suomesta vuosilta 1738–1811.

pitää varallisuus vakaana, koska maaomaisuus elätti ja ylläpiti yhteisöä. Maaomaisuuksia siirrettiin avioliittojen avulla ja samalla solmittiin elämää turvaavia sukuverkostoja. Talollisväestöllä taloudelliset tekijät sanelivat usein avioliiton ehdot ja monesti myös sen, milloin leski avioitui uudelleen ja milloin ei. Vanha leskiemäntä saattoi esimerkiksi pitää kotitaloudessa niin sanottua siirtymävaltaa, kunnes tilan omistus pystyttiin siirtämään perilliselle (ks. luku 4.5). Kirsti Kolehmainen). Nuori naisleski saattoi olla kirjattuna talouden pääksi aina siihen saakka, että uuden avioliiton kautta oli saatu perheeseen miesperillinen (luku 4.6.2 Reetta Tuovinen). Työkykyinen naisleski saattoi myös avioitua talollisen kanssa ja muuttaa uuteen kotiin. Aiempi tila siirtyi vainajan sukulaisille tai myytiin ulkopuolisille (luku 4.6.3 talollisen leski Tiina Makkonen).⁹³⁰

Tapaus Jaana Lappeteläinen

Perhe ei ollut yksin, vaan se oli osa laajaa sukulaisverkostoa, jonka heikkoja lenkkejä pyrittiin vahvistamaan tai joista ainakin pyrittiin huolehtimaan. Viitteitä eräänlaisten liittolaisperheiden⁹³¹ verkoston olemassaolosta on Iisalmen pitäjäs-täkin 1800-luvun alusta, kuten 34-vuotiaan torpparin lesken Jaana Lappeteläisen (1774–1832) tapaus osoittaa. Suomen sodan alkaessa hän oli naimisissa pappilan torpparin Juho Heikki Roivaisen (n. 1768–1808) kanssa. Perheeseen kuului kaksi alaikäistä lasta miehen aiemmasta avioliitosta: 13-vuotias Jussi ja seitsemänvuotias Mari. Jaanan 70-vuotias anoppi asui samassa taloudessa. Lisäksi mökissä pitivät majaansa vanha ruotuvaivainen ja tämän sokea aikuinen tytär. Jaana syntyi maaliskuussa 1808 pojan, joka kuoli vain muutaman päivän ikäisenä.

Roivaisen torppa sijaitsi muutaman kilometrin päässä kirkolta, Paloisjärven länsirannalla Laukkusaaren korkeudella. Juho Roivainen lienee kuollut viimeistään loppuvuonna 1808. Jaana Lappeteläisen joulukuussa 1808 laadituttaman korvausanomuksen mukaan venäläiset anastivat ennen kaikkea viljaa, heiniä, lihaa ja herneitä. Merkkejä oli myös sotilaiden ilkeistä: torppaa ja sen sisustusta oli särjetty, aidaksia poltettu. Vahingot olivat yhteensä noin 530 riksiä. Summa ylitti selvästi iisalmelaisten anomusten keskiarvon ja oli torpparille suuri.⁹³²

Juho Roivaisen kuolinpesästä pidettiin perunkirjoitus heinäkuussa 1810.⁹³³ Hänen mainitaan kuolleen pari vuotta aiemmin. Lesken etuosa koostui vain irtaimesta omaisuudesta ja oli korkeintaan viisi prosenttia irtaimesta omaisuudesta. Kuitenkin kihlasormus, vuode vuodevaatteineen ja pitovaatteet kuuluivat aina leskelle, olipa jaettava miten pieni tahansa. Lisäksi Jaanalle katsottiin kuuluvan neljäsosa kuolinpesän netto-omaisuudesta. Juho Roivainen oli asunut yhteistaloudessa (sitten toukokuussa 1810 kuolleen) äitinsä Katariina Karjalaisen (1736–1810) kanssa, mikä pienensi lesken osuutta torpan irtaimistoon. Juho

⁹³⁰ Piilahti 2007, 211; Miettinen 2012, 265.

⁹³¹ Levi 1992, 12, 14.

⁹³² Pappilan torppareiden vahingoista kirjattiin poikkeuksellisesti myös kiinteistöille ja aidoille aiheutuneet vahingot. Yleensä torppareiden luetteloista puuttui kiinteä omaisuus. KA, SOTAVAH Caa:25, 1.4.1809 § 878 Jaana Lappeteläinen; Generalstaben V:III 1910, Kartta XLI. Roivaisen torpan lähin naapuri oli etelässä Pietikäisen torppa, jonka pihapiiri oli nykyisen Iisalmen kaupungin rautatieaseman läheisyydessä Paloisvirran ja Paloisjärven muodostamassa niemessä.

⁹³³ KA, IISA, perukirjat 1777–1810 I Jee:1, perukirja 27.8.1810 Juho Roivainen, mikrofilmi.

Ruotsalaisen perillisiä olivat alaikäiset lapset, joiden huoltajana toimi lanko Paavo Pietikäinen naapuritorpasta. (Ks. luku 4.7 KARTTA 9.). Anna Kaisa Roivainen (s. 1760) oli Juhon vanhempi sisar.⁹³⁴

Juho Roivaisen jälkeensä jättämä kuolinpesä oli vaatimaton: joitakin vähäarvoisia hopea-, messinki- ja kupariesineitä, rautaisia työkaluja, vanha vene ja kaksi kulunutta nuotta. Arvokkaimmaksi arvioitiin kahdeksanvuotias punainen tamma (16 riksiä). Laskemalla torpan bruttovarallisuus (50 riksiä) ja korvausanomus (530 riksiä) yhteen voidaan perheen varallisuuden arvioida olleen 580 riksiä ennen sotasyksyä. Omaisuus muodostui pääosin kausivarallisuudesta. Venäläisten aiheuttamien vahinkojen osuus oli näin yli 90 prosenttia varallisuudesta. Torpparin perhe oli velkaantunut neljälle lähiseudun talolliselle ja kahdelle pappilan torpparille, muun muassa naapurin Paavo Pietikäiselle. Sukulaisilta oli saatu apua jo Juho Roivaisen eläessä ja tuki jatkui myös tämän kuoleman jälkeen. Kuolinpesän suurin velka oli taloudessa kirjoilla olleelle loismiehelle Pekka Kellbergille maksamatta jäänyt työpalkka: viidestä sovitusta työstä yhteensä 13 riksiä. Lyhennysten jälkeen omaisuutta jäi noin 17 riksiä. Kuolinpesän vakavaraisuusaste oli vajaat 40 prosenttia.

Pahasti velkaantuneessa taloudessa avioliitto oli leskelle lähes taloudellinen välttämättömyys – tai ainakin itsellisen tai ruotuköyhän asemaa houkuttelevampi vaihtoehto. Neljäkymmentä lähestyvä Jaana Lappeteläinen meni uudelleen naimisiin viisi vuotta miehensä kuoleman jälkeen, heinäkuussa 1813. Uusi puoliso löytyi pappilan torppareiden keskuudesta. Hän oli Jaanan ikätoveri Esa Aniainen (s. 1775). Jaana Lappeteläinen muutti pappilan torpasta nro 5 torppaan nro 20, joka sekkin oli kärsinyt venäläisten aiheuttamista vahingoista⁹³⁵. Rippikirjan mukaan Aniaisten torpassa asui myös Esan Jussi-veli (s. 1773), joka ei ollut käynyt rippikoulua eikä ollut naimisissakaan.

Tapaus Kaisa Juntunen

Varsinkin mieslesket hakeutuivat nopeasti uudelleen naimisiin. Eino Jutikkalan mukaan miehet elivät ”peräkkäisessä moniavioisuudessa”. Käsite on peräisin demografian uranuurtajalta Johann Peter Süssmilchiltä (1707–1767): *polygamia successiva*. Piirre on havaittavissa myös Iisalmessa ja tyypillinen agraariyhteiskunnalle. Tutkijat ovat selittäneet ilmiötä siten, että isäntien oli vaikeampi tulla toimeen yksinään kuin emäntien. Lainsäädäntö mahdollisti, että miehet pystyivät solmimaan uuden avioliiton naisia nopeammin. Naisleskien asema oli avioliittomarkkinoilla huonompi kuin varsinkin maata omistavien miesleskien.⁹³⁶

Iisalmessa myös naislesket avioituivat pian uudelleen, eikä *polygamia successiva* suinkaan rajoittunut vain miehiin, kuten torpparin vaimon Kaisa Juntusen (1755–1821) tapaus osoittaa. Ensin hän oli naimisissa pappilan torpparin Olli Kettusen (1760–1805) kanssa. Pariskunta asui torpassa numero 26. Heillä oli Suomen sodan aikaan elossa kolme lasta: tytär Maria (s. 1783), Olli Abraham (s. 1789) ja

⁹³⁴ KA, IISA, Rippikirjat I Aa:10, Pastoratet nro 5 (Roivainen), nro 13 (Pietikäinen); Ruotsin valtakunnan laki 1734, NK 17. luku § 1; Toivanen 2005, 52–53.

⁹³⁵ KA, SOTAVAH Caa: 25 1.4.1809 § 884 Esaias Aniainen.

⁹³⁶ Jutikkala 1994, 80; Ks. myös esim. Piilahti 2007, 211 ja Sirén 1999, 125.

Reeti (s. 1792). Yli 20-vuotinen avioliitto päättyi Olli Kettusen kuolemaan vuonna 1805. Perunkirjoitus pidettiin seuraavan vuoden lokakuussa⁹³⁷. Leski Kaisa Juntunen oli menossa uusiin naimisiin. Perunkirjoituksen mukaan torppari Olli Kettusen omaisuus oli noin 44 riksiä. Velkoja ja muita lyhennyksiä merkittiin runsaat 11 riksiä: Olli oli ollut veljelleen Abraham Kettuselle velkaa reilun tynnyrillisen ruista. Lisäksi oli maksettava perunkirjoituksesta aiheutuvat pakolliset menot. Maria-tyttären saamat myötäjäiset oli arvioitu osana kuolinpesää. Maria oli mennyt isänsä kuoleman jälkeen, kesäkuussa 1806, naimisiin pappilan torpparin Risto Honkasen kanssa, joka myöhemmin osallistui kevään 1808 talonpoikaiskahakoihin (ks. luku 4.2).

Olli Kettusen omaisuus jaettiin niin, että leski Kaisa Juntunen sai noin kolmasosan netto-omaisuudesta eli lähes yksitoista riksiä. Se oli liki kahden lehmän arvo. Molemmat pojat saivat noin kahdeksan riksiä ja Maria noin neljä riksiä. Marian myötäjäisten arvo oli lähes viisitoista riksiä. Myötäjäiset olivat hyvin tyyppilliset: tyttäreille oli annettu lehmä, lammas, kapioarkku, sininen kirjailtu villakankainen peitto, kaksi tynnyä, pari lakanaa sekä lammasnahkainen turkki, jossa oli sinisestä valmarikankaasta tehty päällyys. Turkki oli lehmän jälkeen arvokainta myötäjäisissä. Se arvioitiin neljän riksin arvoiseksi. Se oli yhtä arvokas kuin torpan kymmenvuotias tamma.

Toisen kerran leski Kaisa Juntunen meni naimisiin torppari Paavo Kallenkoika Kajanuksen (1774–1808) kanssa. Kaisa oli 52-vuotias, joten hän oli suhteellisen iäkäs avioliiton solmija. Paavo Kajander oli peräti 19 vuotta vaimoaan nuorempi, mikä vaikuttaa epätavallisen suurelta erolta. Kaisan ja Paavon häitä juhlettiin pian pääsiäisen jälkeen keväällä 1807. Sota koetteli Kaisa Juntusen uutta perhettä kovin. Jo kotoa poismuuttanut Maria-tytär ja tyttärenpoika kuolivat. Samoin menehtyi Olli-poika 20-vuotiaana, pahimman kuolleisuusaallon aikaan joulukuussa 1808. Kuolinsyy oli punatauti. Kaisan nuori aviomies Paavo Kajanus menehtyi niin ikään punatautiin muutamaa viikkoa myöhemmin. Kuolleiden luettelossa ja rippikirjoissa hänet on merkitty pappilan torppariksi nro 26. Vuoden 1808 henkikirjasta Kaisan ja Paavon perhettä ei löydy pappilan torppareiden joukosta. Tähän voi olla syynä se, että venäläinen sotaväki aiheutti ylitsepääsemättömän suuret aineelliset vahingot torpalle tai perhe koki olonsa pappilan torpassa liian turvattomaksi. Torppa numero 26 oli autio. Vuoden 1809 henkikirjaan on pappilan torppareiden jälkeen merkitty irtolaisväkeä. Heidän joukossaan on myös Paavo Kajanuksen leski Kaisa.⁹³⁸

Toistamiseen leskeksi jäänyt Kaisa Juntunen laaditutti luettelon omaisuudesta, jonka ”hänen keisarillisen majesteettinsa sotilaat Pohjanmaalle edetessään tänä syksynä ilman maksua ovat minulta ottaneet”. Anomus on allekirjoitettu joulukuun 29. päivänä 1808, siis pian Paavo Kajanuksen kuoleman jälkeen. Venäläisten aiheuttamien vahinkojen suuruudeksi oli arvioitu 110 riksiä. Arvoltaan

⁹³⁷ KA, IISA, perukirjaT 1777–1810 i Jee:1, 26.10.1806 Olli Kettunen.

⁹³⁸ KA, IISA, Rippikirjat, Rippikirja 1807–1815, I Aa:10, Pappila torppa 26; KA, IISA, pk 1811–1819 I Jee:2, 30.11.1811 (Paavo Kajanus); KA, Hk-sarja, Kuopion lääni, Hk 1809–1815 K1-K7, vuosi 1809, Iisalmi, Pastorat.

se oli keskimääräistä iisalmelaista hakemusta jonkin verran pienempi – ja pappilan torppareiden keskimääräisin vahinkoihin nähden selvästi pienempi. Leski Katariina Juntusen ilmoittama summa oli kuitenkin lähes kolminkertainen perunkirjoituksessa pari vuotta aiemmin kirjattuun Olli Kettusen omaisuuteen, joten siihen verrattuna vahinkojen osuus oli todella suuri. Leski Kaisa Juntuselta oli viety yhteensä seitsemän tynnyrillistä viljaa ja viisi kesäkuormaa heinää. Lisäksi talosta oli hävinnyt venäläisten mukana työkaluja, sänkyvaatteita ja puuesineitä. Lisäksi torpan ovia, lukko ja ikkunoita oli särjetty. Paavo Kajanuksen kuolinpesästä pidettiin perunkirjoitus marraskuussa 1811. Vainaja ei ollut jättänyt jälkeensä mitään jaettavaa eikä myöskään perillisiä.⁹³⁹

Kaksinkertainen leski Katariina Juntunen meni vielä kolmannen kerran naimisiin: hän solmi avioliiton pari vuotta sodan jälkeen, 1. päivänä joulukuuta 1811, Väisälänmäellä asuvan entisen ruotusotilaan, torpparinlesken Lauri Kostin (s. 1760-luvun alussa, k. 1827) kanssa. Juntunen oli 56-vuotias. Kyseessä oli tyyppillinen iäkkäiden leskien keskinäinen avioliitto. Kaisa Juntunen selvisi kriisivuosista useiden peräkkäisten avioliittojen avulla. Yksin jäätyään leski etsiytyi aina uusiin naimisiin, mikä toi hänelle turvaa ja perheeseen uutta työvoimaa. Naimakaupat syntyivät samansäätyisten kesken. Talollisten lisäksi myös torpparit näyttävät pitäneen huolta siitä, että torppa säilyy perheessä. Leskien määrän kasvu loi uuden avioitumistavan: työikäiset naislesket menivät naimisiin itseään nuoremman miehen kanssa. Samalla naislesket saattoivat säilyttää oman sosiaalisen statuksensa. Tämäkin ilmiö on nähtävissä tutkimuskyltien naisleskien tois- ja useampikertaisissa avioliitoissa, kuten Kaisa Juntusenkin tapaus osoittaa. Avioitumalla erityisesti talollisten leskien kanssa nuoret miehet puolestaan usein estivät oman vajoamisensa tilattomien köyhään asemaan. Iisalmen pitäjän aineisto vahvistaa tutkimustuloksia, joiden mukaan uudelleenavioitumiset olivat tyyppillisiä nimenomaan talollisten ja muiden maataomistavien sekä torppareiden ja käsityöläisten leskien keskuudessa. Sen sijaan köyhimmät maattomat lesket avioituivat harvemmin uudelleen.⁹⁴⁰

Tapaus Kaisa Kaarakainen

Sodan alkaessa torppari Matti Rambergin leski Kaisa Kaarakainen (s. 1774) asui neljän alaikäisen lapsensa ja todennäköisesti lankonsa Enok Kaarakaisen (1765–1809) kanssa pappilan torpassa numero 18. Ramberg oli kuollut jo ennen sotaa ja pariskunnan kuopus, Matti (s. 1805), ilmeisesti sodan aikana. Kaisa Kaarakainen oli emännöinyt torppaa useita vuosia menemättä naimisiin. Koljonvirran taistelun aikaan torpan rakennuksia ja aitoja poltettiin. Torpasta vietiin väkivalloin ja täysin korvauksetta viljaa, heinää, hevonen ja viisi sikaa, kalaverkko, vene, peltoaura sekä lukuisia työkaluja, muun muassa puusepän höyläpenkki. Myös vuoden 1808 henkikirjassa on merkintä puusepäntöistä, joten todennäköisesti lankomies toi torppaan sivuansioita käsitöillä. Torpan sotavahingot olivat huomatta-

⁹³⁹ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1809 § 844 Kaisa Juntunen.

⁹⁴⁰ KA, IISA, Rippikirjat, Rippikirja 1807–1815, I Aa:10, Väisälänmäki, s. 143 (Lars Kost); Ericsson 2000, 346; Moring & Wall 2017, 201.

van suuret, yhteensä 727 riksiä, mikä todennäköisesti romahdutti Rambergin lesken talouden. Kaisa Kaarakainen solmi syksyllä 1811 avioliiton entisen sotilaan Juho Tapaninpoika Lejdin (1781) kanssa, joka näyttää pestautuneen torppaan rengiksi jo hieman aiemmin. Sotamies Lejd vakiinnutti näin toimeentulonsa sodan jälkeen. Sulhastaan seitsemän vuotta vanhempi Kaisa saattoi puolestaan jäädä entiseen kotiinsa asumaan ja pitää entisen statuksensa torpan emäntänä. Vaikka monet Suomen sodan aikana leskeksi jääneet naiset olivat sotavahinkojen vuoksi lähes puilla paljailla, heistä vain harva päätyi ruotuköyhäksi tai kerjäläiseksi. Useimmat sota-ajan naislesket olivat olleet talollisten tai torppareiden puolisoja. Omaisuus oli lähes kokonaan menetetty, mutta heillä oli jäljellä sosiaalista pääomaa, ennen kaikkea sukuverkostoja, jotka lisäsi heidän selviytymismahdollisuuksiaan. Kuten tutkimuksissa on jo aiemmin osoitettu, leskeys sinänsä ei johtanut köyhyyteen, mutta jos leski oli elänyt köyhyydessä tai työkyvyttömänä jo ennen miehensä kuolemaa, oli todennäköisempää, että hän joutui turvautumaan köyhäinapuun.⁹⁴¹

5.2.1.2 Orvot ja ”varastolapset”

Euroopassa syntyneisyys oli 1800-luvun alussa ollut jo pitemmän aikaan laskeva, mikä johtui ainakin osittain avioitumisiän samanaikaisesta noususta. Länsieurooppalaiset nuoret parit avioituivat suhteellisen myöhään, 24–30-vuotiaina. Syntyneisyyden aleneva trendi näkyi myös Savossa.⁹⁴² Iisalmen pitäjässä syntyi 1800-luvun alkuvuosina keskimäärin 377 lasta vuosittain. Ensimmäisenä sotavuonna syntyvyys oli poikkeuksellinen alhainen, 281 lasta. Seuraavana vuonna syntyvyys oli yhtä vähäistä kuin 1806. Sotien päättymisen jälkeen on yleistä, että syntyvyys lisääntyy, ja näin kävi Iisalmessakin. Pitkänen käyttää termiä varastolapsi ilmaistakseen kriisivuosien jälkeistä syntyvyyden lisäyksen eroa normaali- vuosiin perustuviin ennusteisiin.⁹⁴³ Sodan jälkeen 1811–1815 Iisalmessa syntyi keskimäärin 461 lasta. Määrä oli merkittävästi suurempi kuin ennen sotaa.

Normaalioloissa Iisalmessa syntyi selvästi enemmän lapsia kuin pitäjäläisiä kuoli. Kuitenkin 1806–1809 tilanne oli päinvastainen katojen ja kulkutautiepidemioiden vuoksi. Sotavuosina kuolleisuus oli huomattavan korkea syntyvyyteen verrattuna. Vuonna 1808 syntyi 281 lasta ja pitäjäläisiä kuoli 946. Erotus oli 665 henkeä. Toisena sotavuonna tilanne oli hieman tasoittunut, mutta poikkeuksellinen edelleen. Syntyneitä oli 298, kuolleita 571. Erotus oli 273 henkeä.

Syntyneiden ja kuolleiden lukumäärät osoittavat selkeästi, että Iisalmessa elettiin kriisivuosia jo ennen sodan syttymistä. Sen sijaan avioitumiseen pahoilla katovuosilla ei näytä olleen kovin suurta vaikutusta ennen sotaa. Isorokkoepidemiaa 1804–1805 seurasivat peräkkäiset katovuodet, jolloin kuolleisuus oli edelleen koholla. Sotavuodet syvensivät kriisiä. Elämä näyttää kuitenkin normalisoituneen pian sodan jälkeen, ja kuolleisuus oli sotaa edeltäneisiin vuosiin verrat-

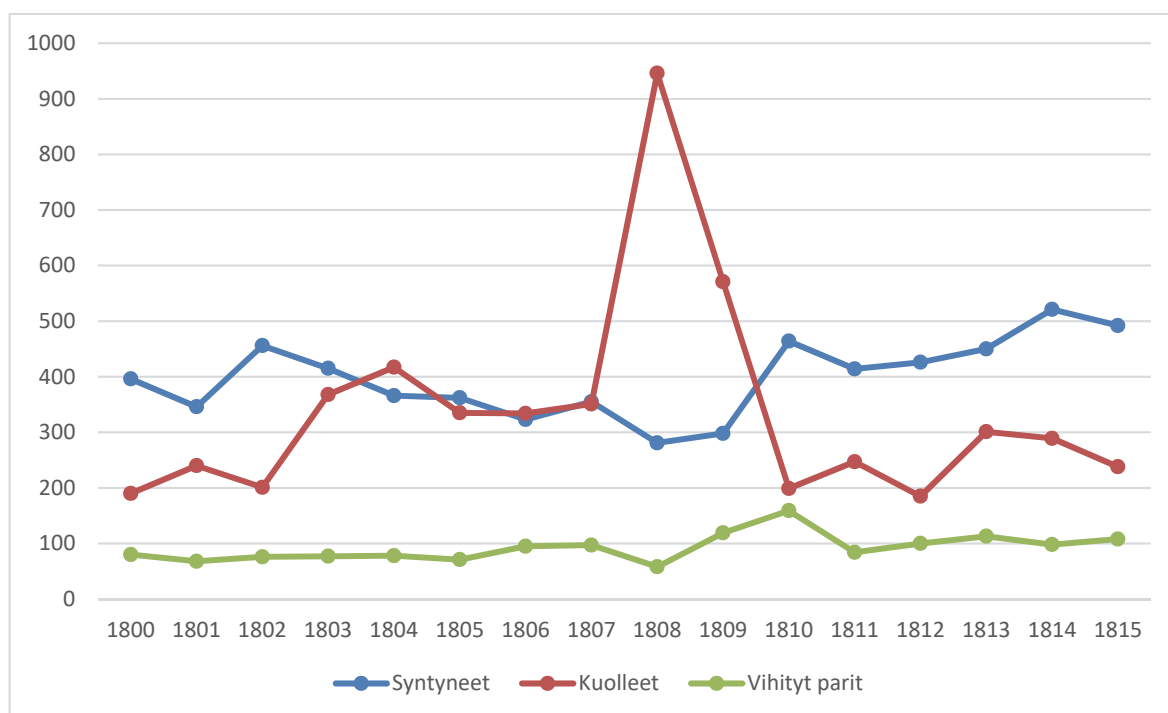
⁹⁴¹ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1809 § 863 (Kaarakainen); KA, IISA, Rippikirjat 1807–1815, I Aa:10, Pastoratet 18; KA, Savon ylinen kk, Iisalmen hk, vuodet 1807–1811 Bba:7, Pastoratet (Matts Rambergs enka; Johan Lejd); Moring & Wall 2017, 63–64.

⁹⁴² de Vries 2008, 15; Wirilander 1964, 544 (Kuvio II).

⁹⁴³ Pitkänen 2008.

tuna pientä. Vuosina 1811–1815 kuoli keskimäärin 250 henkeä vuodessa. Solmittujen avioliittojen määrä alkoi jälleen kasvaa, vaikka piispantarkastuksessa 1811 kiinnitetäänkin huomiota myös susiparien ongelmalliseen joukkoon. Oli aivan normaalia, että agraariyhteiskunnan avioliittomarkkinoilla oli korkeasuhdanne jo noin vuoden kuluttua pahasta epidemiasta tai nälänhädästä. Kuten edellä on jo kerrottu, uudelleen avioituvat lesket kuuluivat erityisesti kriisien jälkeiseen aikaan.⁹⁴⁴ Sodan aikana alentunut syntyvyys nousi pian rauhan tultua, mikä on tuttu ilmiö muidenkin sotien jälkeen. Syntyneitä oli reilusti enemmän kuin kuolleita – ja pitäjään muutti enemmän ihmisiä kuin sieltä lähti muualle. (KUVIO 31.)

KUVIO 31 Kastetut, haudatut ja vihityt (hlöä) Iisalmen pitäjässä 1800–1815.

Lähde: KA, IISA, Syntyneiden ja kastettujen luettelot; Kuolleiden ja haudattujen luettelot; Vihittyjen luettelot.

Suomen sodan aikaisen väestökriisin suhteuttamiseksi, on tarpeen hieman pidentää tarkasteluajanjaksoa. Kuviossa 32 on esitetty Iisalmen seurakunnassa kuolleiden ja syntyneiden lukumäärät vuosittain 1789–1840. Kuviossa voi havaita viisi suurempaa tai pienempää väestökriisiä: Kustaa III sodan aikana 1791, vuonna 1796, vuosina 1804–1809, 1825 ja 1832–1833. Näistä vuosien 1796 ja 1825 kriisit olivat ajallisesti lyhyitä, ja niiden aikana väestönkasvu oli vain vuoden verran pysähdyksissä. Myös Kustaan III sodan aikainen väestökriisi osui yksittäiseen vuoteen, mutta kuolleisuus kohosi todella korkealle. 1830-luvun kato- ja koleravuodet näkyivät väestökatonähteenä kahtena vuonna. Varsinkin vuonna 1833 kuolleisuus oli poikkeuksellisen suurta, mutta ei suhteellisesti niin katastrofaalista kuin Suomen sodan aikana (ks. luku 3.3.1.2 TAULUKKO 24). Kuvio 32 osoittaa

⁹⁴⁴ Jutikkala 1994, 81.

myös, kuinka jo ennen Suomen sotaa Iisalmen pitäjässä oli väestökriisi. Vuosina 1804–1809 väestökehitys oli vähintään pysähtynyt, väestö väheni useana vuonna, sodan aikana poikkeuksellisen paljon. Tämä tulee selkeästi esiin myös Kuviossa 33, jossa on esitetty Iisalmen pitäjän luonnollinen väestönkasvu 1789–1840. Taulukossa 57 on puolestaan tarkasteltu keskimääräistä vuosittaista väestönkasvua vuosikymmenittäin. Suomen sodan vuosikymmen oli ainut, jolloin Iisalmen pitäjässä kärsittiin väestökatoa, keskimäärin 36 henkilöä vuosittain. Ero on suuri 1810-lukuun, jolloin vuosittainen luonnollinen väestönkasvu oli 222 henkilöä. Iisalmen pitäjän syntyvyyden kehityksessä huomio kiinnittyy myös 1820-luvun madaltuneeseen syntyvyyteen. Yhtenä osatekijänä tähän saattoi vaikuttaa se, että 1820-luvulla hedelmällisemmässä iässä olleet 16–30-vuotiaat kuuluivat sukupolveen, joiden todella moni ikätoveri oli kuollut Suomen sodan aikaan rokko- ja muissa kulkutautiepidemioissa. Viimeiset vuodet 1820-luvusta olivat jälleen kohonneen syntyvyyden aikaa, mikä samalla osaltaan heijastaa Suomen sodan jälkeistä avioliittobuumia. Kato- ja koleravuodet 1830-luvun alkupuolella katkaisivat myönteisen väestökehityksen. Kriisien seurauksina väestöön muodostui lukumäärältään erikokoisia ikäkausiryhmiä, jotka näkyivät osaltaan avioituneisuuden vaihteluina.⁹⁴⁵

TAULUKKO 57 Keskimääräinen luonnollinen väestönkasvu Iisalmen pitäjässä 1790–1839 vuosikymmenittäin.

Vuosikymmen	Luonnollinen väestönkasvu (keskimäärin henkilöä/vuosi)
1790–1799	94
1800–1809	-36
1810–1819	222
1820–1829	219
1830–1839	73

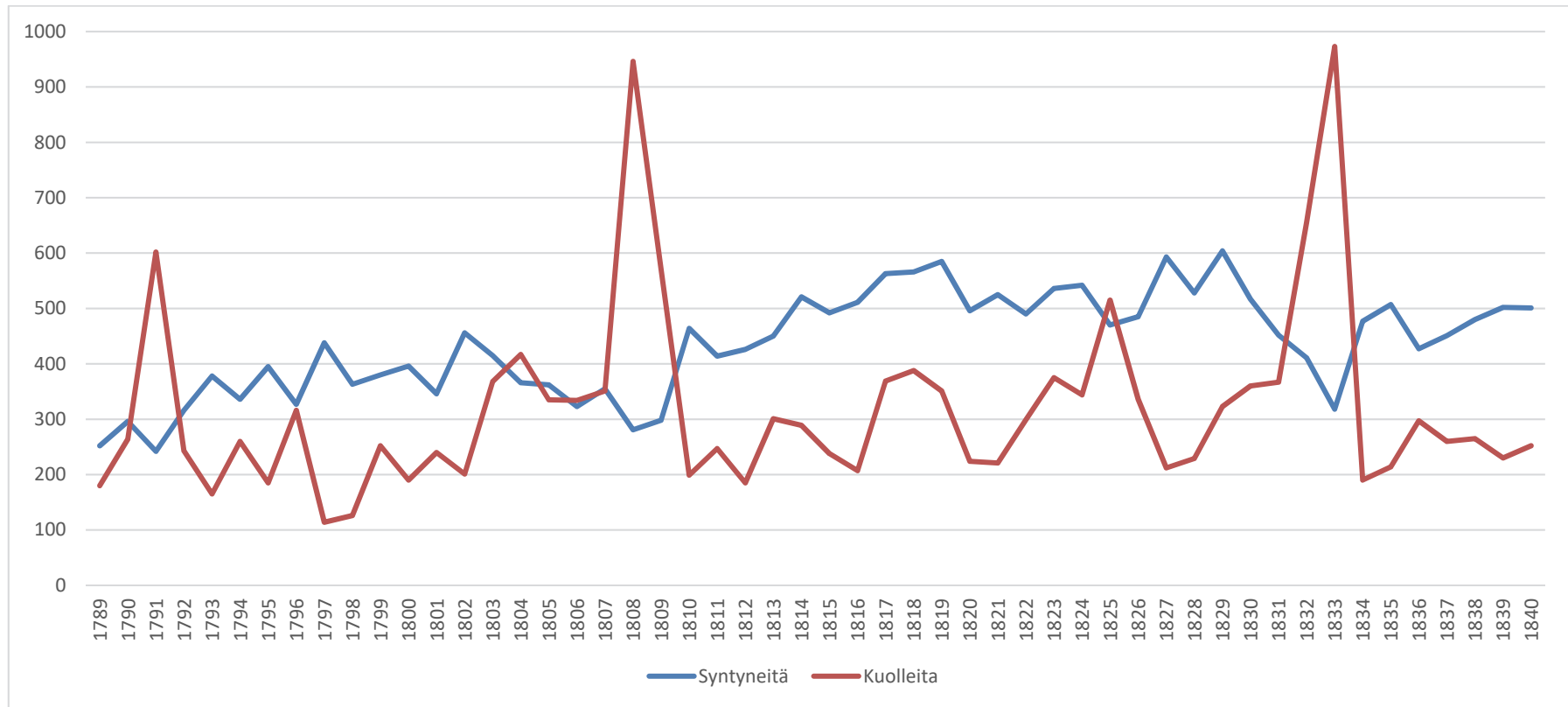
Lähde: Wirilander 1964, liite 1.

⁹⁴⁵ Wilmi 2018, 73.

KUVIO 32

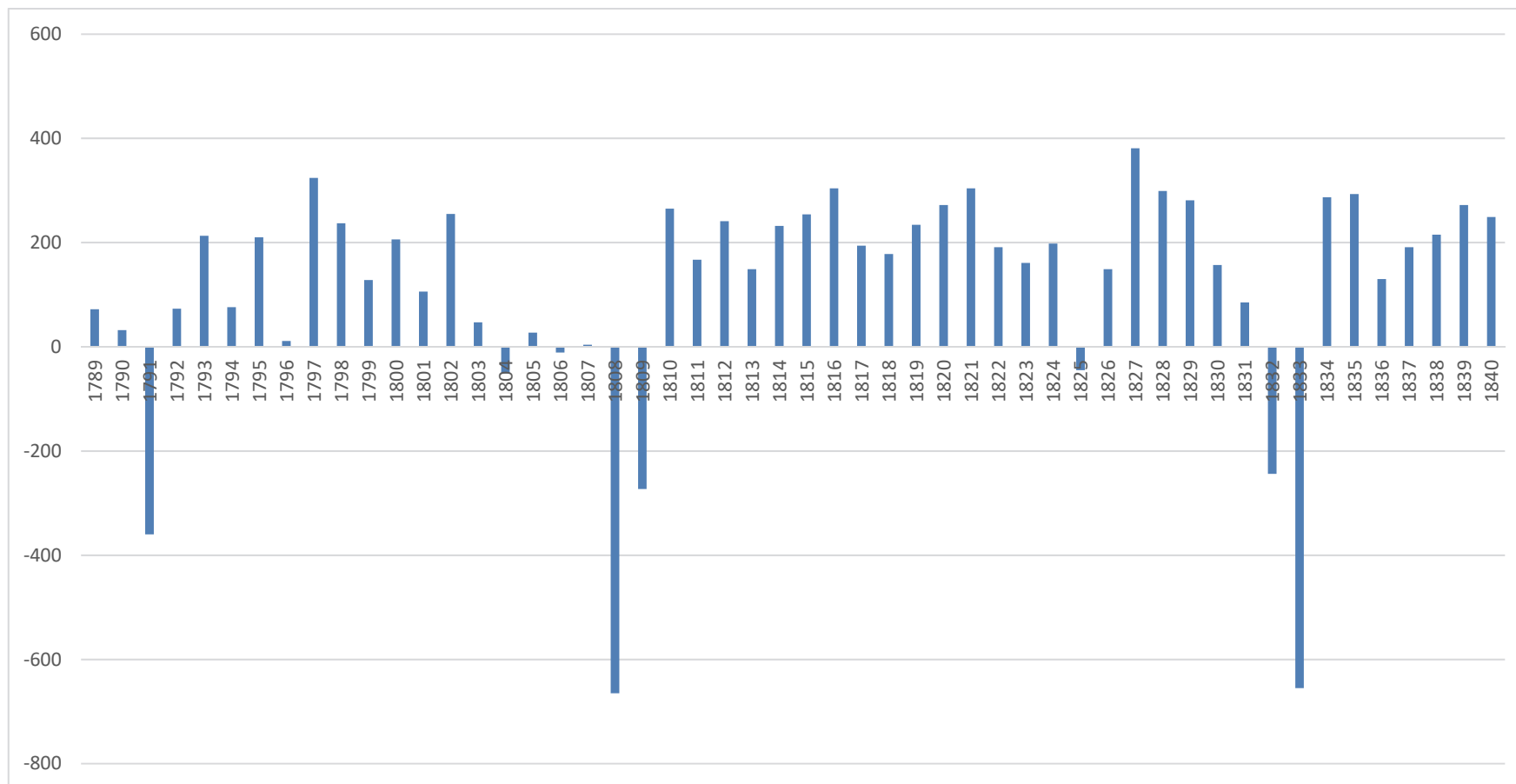
Syntyneiden ja kuolleiden lukumäärä Iisalmen seurakunnassa vuosina 1789–1840.

Lähde: Wirilander 1964, liite 1.

KUVIO 33

Luonnollinen väestönkasvu (henkilöä) Iisalmen seurakunnassa vuosin 1789–1840.

Lähde: Wirilander 1964, liite 1.

Poikkeuksellisen suuresta työikäisen väestön kuolleisuudesta oli seurauksena myös kasvava määrä orpoja. Sodan aikana tavallista useampi lapsi jäi orvoksi, ja jopa kokonaisia perheitä kuoli tauteihin. Näin kävi esimerkiksi pappilan torpparin Pekka Juntusen nelihenkiselle perheelle. Torppa sijaitsi Hietalahdessa, kirkon pohjoispuolella. (Ks. KARTTA 9.) Se oli aivan Koljonvirran taistelukentän tuntumassa, ja torpan läheisyydessä käytiin myös toinen verinen kahakka marraskuun alkupuolella. Sotilaita liikkui alueella paljon. Punatauti tarttui perheeseen marraskuussa 1808 – ja kahdessa kuukaudessa koko nelihenkinen perhe oli kuollut: 39-vuotias Pekka, 29-vuotias Maria-vaimo, vasta puolen vuoden ikäinen Anna Maria ja lähes kolmivuotias Anna-Liisa. Näin Hietalahden torppa jäi tyhjilleen, mikä toisaalta mahdollisti lautamies Juhana Kauppisen rengille Hemminki Juntuselle (1781–1843) uuden elämän alun torpparina. Juntunen meni naimisiin uudenvuodenpäivänä 1808 Kauppilan piian Anna Pehkosen (1780–1810) kanssa. Heille syntyi kaksi lasta, mutta 36-vuotias Anna Pehkonen kuoli kuumeseen vuonna 1810. Pappilan vuokraaja vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan laati Hietalahden torpan kuolinpesästä perukirjan marraskuussa 1810. Bruttoomaisuus oli noin 37 riksiä ja koostui 12-vuotiaasta harmaasta ruunasta, lehmästä, vainajan vaatteista sekä erilaisista metallisista työkaluista. Lisäksi kuolinpesällä oli poikkeuksellisen paljon saatavia tuoreeksi torppariperheeksi, yhteensä noin 46 riksiä. Jo seuraavan vuoden alussa Hemminki Juutinen solmi uuden avioliiton, tällä kertaa vänninmäkeläisen piian Loviisa Partasen (s. 1785) kanssa. Heidät on merkitty asumaan pappilan Hietalahden torppaan vuodesta 1811 alkaen.⁹⁴⁶

5.2.1.3 Kohti ydinperhettä?

Sotavuosien katastrofaalinen kuolleisuus näkyi talouksien koossa. Savon maaseudulla yleisin kotitalous 1800-luvun alkupuolella oli 3–5 hengen perhe, joka oli usein ydinperhe eli aviopari lapsineen. Ydinperheen lisäksi oli suhteellisen paljon talouksia, joissa oli kuudesta kymmeneen jäsentä. Nämä saman katon alla asuneet perheet olivat usein sukua keskenään ja edustivat useampaa sukupolvea. Kotitalouteen kuului monesti avioparin vanhempia, sisaruksia ja ulkopuolista palkollisväkeä. Todellisia suurperheitä, vähintään 16-henkisiä yhtymiä, oli esimerkiksi vuonna 1810 kolme prosenttia Savon silloisten talouskuntien kokonaisuudesta. Suurtalouteen kuului tavallisesti muitakin kuin varsinaisia verisukulaisuuteen tai avioliiton kautta sukulaisiksi laskettavia perheenjäseniä.⁹⁴⁷

Esimerkiksi Paloisilla Kangaslammin torpassa asui useampi sukupolvi yhdessä. Suomen sodan aikaan torpan isäntänä oli 34-vuotias Lassi Ryth (1774–1809) ja emäntänä miestään kuusi vuotta nuorempi Maria Cajanus (s. 1782). Pariskunnalla oli kaksi pientä poikaa: Lassi (s. 1806) ja Kustaa Reeti (s. 1807). Torpassa

⁹⁴⁶ KA, IISA, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821 I F:3, vuosi 1808, TK 1455; Rippikirja 1807–1815 I Aa:10, Pastoratet 6); Rippikirja 1805–1815 I Aa:9, Iisalmi 2, TK 1445; Lastenkirja 1790–1826 I Ab:5, Iisalmi 2, Pastoratet 6, TK 1452; Vihittyjen luettelot 1805–1821 I Eb:3, vuosi 1808; Perukirjat 1777–1810, I Jee:1, 23.6.1809 (Anna Pekonen). Perukirjassa ei ole mainittu vainajan kuolinaikaa, asuinpaikkaa eikä Hemming Juutisen sosiaalista asemaa.

⁹⁴⁷ Wirilander 1960, 85–87. Yli 16 hengen talouksia oli Savossa 605. Talouksien kokonaisuusmäärä oli 17 650.

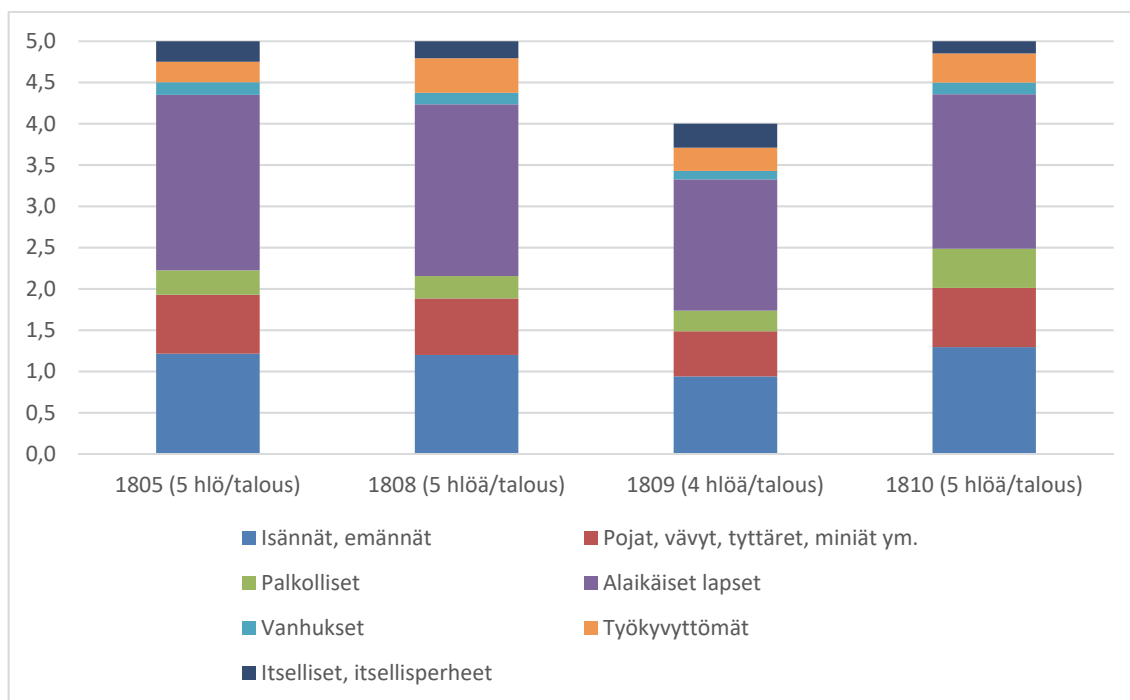
asui myös isännän vanhemmat, 72-vuotias Lauri Ryth ja 67-vuotias Maria Otinen. Heidän lisäksi torpan väkeen kuuluivat vielä isännän kaksoissisar Anna (s. 1774) sekä veljet Reeti (s. 1789) ja Mikko (s. 1780). Kaiken kaikkiaan torpan talouteen kuului yhdeksän henkeä. Keväällä 1808 Mikko-veli meni naimisiin Liisa Kajanuksen kanssa, joten väkeä oli kaikkiaan kymmenen. Sotavuosina perheestä kuoli kolme henkeä: isäntä ja hänen vanhempansa. Torppari Lassi Ryth laaditutti joulukuussa 1808 sotavahinkoluettelon, jonka mukaan venäläinen sotaväki oli vienyt häneltä omaisuutta 175 riksin edestä. Rythin hakemus oli suuruudeltaan pitäjän keskivertoa ja keskimääräistä torpparin vahinkoluetteloita hieman suurempi. Menetykset koostuivat viljasta, heinistä, herneistä, lehmistä, lampaista ja siasta sekä vaatteista. Luettelo verifioitiin käräjillä 27.3.1809, mutta kolme päivää myöhemmin torppari Lassi Ryth kuoli. Torppa siirtyi hänen veljelleen Mikolle.⁹⁴⁸

Tutkimuskylissä keskimääräinen perhekokoon oli viisi henkeä. Sota näkyi kotitalouksien jäsenmäärässä väliaikaisena muutoksena. Vuonna 1809 talouksien koko oli laskenut neljään henkeen. Tyypillisimmillään tutkimuskyläisten perheeseen kuuluivat vanhemmat tai toinen heistä, pari lasta sekä heidän lisäksi esimerkiksi aikuistunut poika tai tytär. Verrattuna alaikäisten lasten määrään iisalmelaisessa kotitaloudessa oli suhteellisen paljon työikäistä väestöä. Taloudessa saattoi olla esimerkiksi miniä tai kotivävy. Näin saatiin niissäkin taloissa, joissa ei ollut poikia, siirrettyä tila tyttären perheelle. Tarvittaessa perimyskäytäntöjä muutettiin siis myös niin, että se oli edullista tyttärille. Toisaalta myös työkyvyttömiä vanhuksia ja vammautuneita sukulaisia hoidettiin ja hoivattiin kotona. Varsinkin ensimmäisenä sotavuonna työkyvyttömiä määrää oli lisääntynyt. Kotivävyyn kanssa tehtiin monesti sopimus irtaimen ja kiinteän omaisuuden jaosta.⁹⁴⁹ Vauraimmissa taloissa ja torpissa oli ehkä piika tai renki, jopa molemmat. Palkollisten määrä kasvoi sodan jälkeen. Lisäksi käytettiin itsellisistä työvoimaa, jonka henkikirjoitettu määrä kasvoi erityisesti vuonna 1809. (KUVIO 34.)

⁹⁴⁸ KA, Savon yllisen kk:n arkisto, Iisalmen hk, vuodet 1807–1811 Bba:7, Iisalmi, Palois 1; Iisalmen maaseurakunnan arkisto, Rippikirjat Rippikirja 1805–1815, I Aa:9, Palois 1, s. 356; KA, Pien-Savon yllinen tk, Varsinaisasiain pkt 1809 Caa:25–26, Iisalmi 27.3.1809 § 450 (Ryth).

⁹⁴⁹ Waris 1999, 182–183.

KUVIO 34 Tutkimuskyläien keskimääräisen talouden perherakenne (hlöä) 1805–1810 henkikirjojen mukaan.

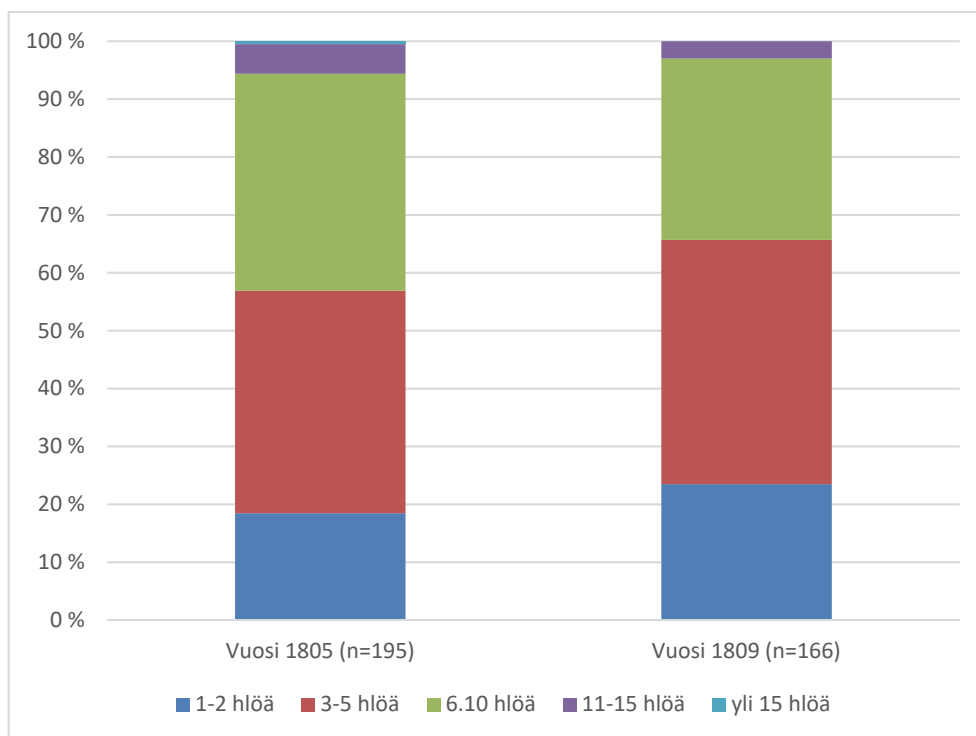

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi 1805, 1808. 1809. 1810.

Maaseutuyhteisössä kotitalous ei ollut vain asumis- ja kulutusyksikkö, vaan tuotannollinen yksikkö.⁹⁵⁰ Iisalmessa elettiin 1800-luvun alussa vielä osittain kaskitaloudessa, jossa korostui työvoiman saatavuuden tärkeys. Jos taloudessa oli monta aikuista miestä ja naista, se katsottiin eduksi. Kasken kaadossa ja poltossa tarvittiin työväkeä. Vuoden 1805 henkikirjan mukaan tutkimuskylissä oli suurin piirtein yhtä paljon 3–5 hengen kuin 6–10 hengen talouksia. Yhdessä ne muodostivat 75 prosenttia kotitalouksista, joiden perheenjäsenten lukumäärä oli ilmoitettu. Seuraavaksi suurin perhekoko oli 1–2 henkeä. Tällaisia pieniä talouksia oli alle viidennes. Yli kymmenen hengen talouksia oli reilusti alle kymmenesosa. Sotavuonna 1809 alle viiden hengen taloudet olivat selvänä enemmistönä. Niitä oli 65 prosenttia tutkimuskyläien kotitalouksista. Suurimpien, yli kymmenen hengen talouksien osuus oli aiempaa pienempi. Sota vaikutti osaltaan tutkimuskyläien perhekokojen pienenemiseen. (KUVIO 35.) Toisaalta kyse oli väestökriisin rajuudesta, joka tappoi ja köyhdytti väestöä. Toisaalta kyse voi osittain olla kotitalouksien joustovarasta: niukkoina aikoina vähennettiin palkollisia ja kannustettiin aikuisia lapsia lähtemään kotoa, jotta selvittäisiin ja samalla pystyttiin vähentämään myös henkirahan maksua. Kuten edellä on jo useasti todettu, henkikirja lähteenä on nimenomaan kameraalinen ja kuvastaa ruokakuntien kykyä maksaa henkirahaa ja sitä kautta osaltaan myös kotitalouksien joustovaraa.

⁹⁵⁰ Bengtson 2002, 83.

KUVIO 35 Tutkimuskylien kotitalouksien koko (%-osuus talouksien kokonaismäärästä) vuosien 1805 ja 1809 henkikirjoissa.

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi 1805, 1809. Mukana vain ne kotitaloudet, joiden jäsenmäärä on ilmoitettu.

Joka neljäs tutkimuskylien asukas oli kotitaloudessaan joko isäntänä tai emäntänä. Sotavuonna 1809 on havaittavissa vain pieni, prosenttiyksikön, väheneminen. Tilanne palautui jo seuraavana vuonna entiselleen. Eniten tutkimuskylien talouksissa oli alle 16-vuotiaita lapsia. Heidän osuutensa oli kylien väestöstä runsaat 40 prosenttia, tosin 1810 osuus oli laskenut 38 prosenttiin. Myös aikuiset pojat ja tyttäret muodostivat merkittävän osan ruokakunnan kokoonpanosta. Pojat jäivät hieman useammin (tai pitemmäksi ajaksi) kuin tytöt lapsuudenkotinsa talouteen. Usein kyseessä oli vanhin poika, joka odotteli isännyyden vaihtumista. Miniät ja kotivävyt muodostivat yhteensä muutaman prosentin kyläläisistä. Heidän, kuten myös palkollisten osuus, väheni sotavuosina. Tämä johtunee siitä, ettei taloissa ollut varaa pitää palkattua työvoimaa eikä solmia avioliittoja. Palkollisten osuus oli 5–6 prosenttia mutta nousi jälleenrakennusvuonna 1810 peräti kymmeneen prosenttiin tutkimuskylien väestöstä. Palkollisia tarvittiin erityisesti silloin, kun talossa ei ollut työvoimaa tarpeeksi omasta takaa. Hyvät satovuodet loivat taloudellisia edellytyksiä renkien ja piikojen palkkaamiselle, katoaikana puolestaan jouduttiin usein luopumaan palkollisista. Suomen sodan jälkeisinä vuosina renkejä tarvittiin varmasti myös jälleenrakennukseen.⁹⁵¹ (TAULUKKO 58.)

Vanhukset muodostivat kolme prosenttia kyläläisistä riippumatta siitä, oliko rauhan- vai sotavuosi. Varsin ymmärrettävää on, että sairaiden tai muuten

⁹⁵¹ Wilmi 2018, 64.

huonokuntoisten työikäisten aikuisten osuus nousi sodan aikana. Kun heitä oli viisi prosenttia kyläläisistä 1805, ensimmäisenä sotavuonna osuus kohosi kahdeksaan prosenttiin. Työkyvyttömiä osuus pysyi korkeana 1808–1810, mikä vaikutti kotitalouksien työvoimaa heikentävästi. Itsellismiesten ja -naisten osuus kasvoi erityisesti jälkimmäisenä sotavuonna, jolloin se oli seitsemän prosenttia tutkimuskylien väestöstä. (TAULUKKO 58.)

TAULUKKO 58 Tutkimuskylien asukkaiden asema taloudessa (%-osuus henkikirjoitettujen määrästä) 1805, 1808, 1809, 1810.

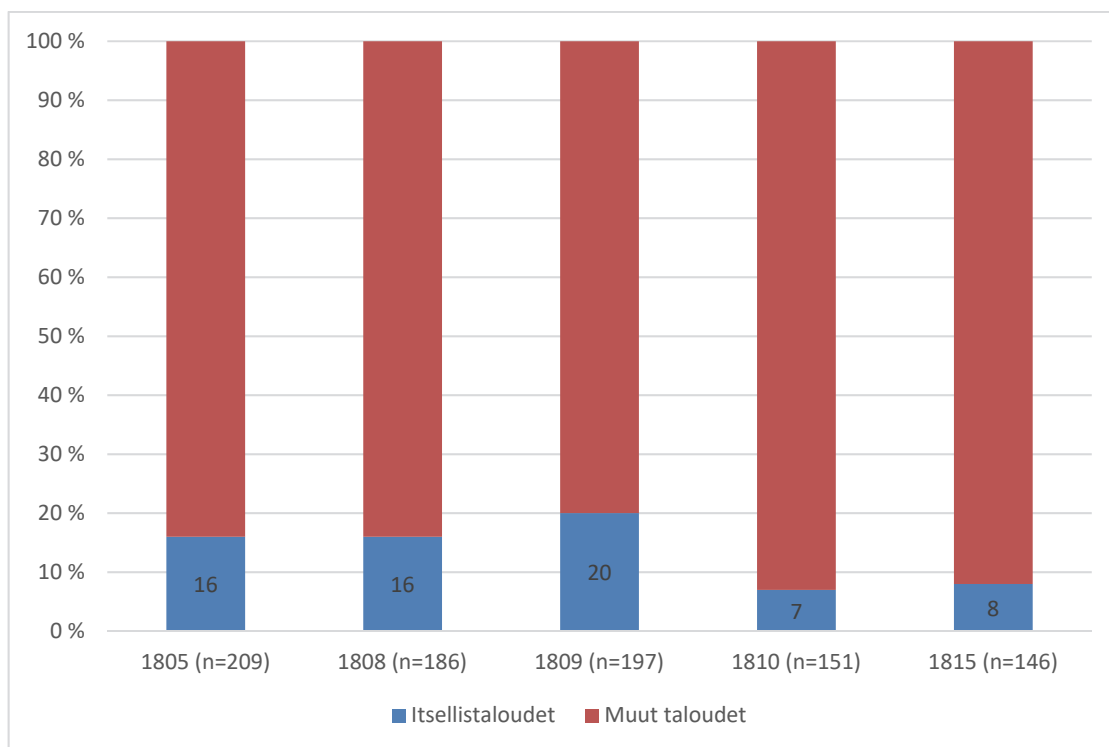
	1805	1808	1809	1810
Isäntä, emäntä	24	24	23	26
Lapset	42	42	40	37
Yli 15-vuotiaat pojat ja tyttäret	11	12	11	11
Vävyt, miniät	3	2	2	3
Palkolliset	6	5	6	9
Vanhukset	3	3	3	3
Itselliset	5	4	7	3
Työkyvyttömät	5	8	7	7
Yhteensä	100	100	100	100
Henkilömäärä yhteensä (hlöä)	1 045	942	783	738

Lähteet: KA, Savon ja Karjalan ylinen kk, 1805, 1808, 1809, 1810.

5.2.1.4 Itsellistalouksia entistä enemmän

Kato- ja sotavuosina pienten itsellistalouksien lukumäärä kasvoi. Varhaismodernissa agraaritaloudessa kotitalouden koko vaihteli toimeentulomahdollisuuksien mukaan ja oli yksi osa perheiden, varsinkin maataomistavien, joustokykyä.⁹⁵² Vuonna 1805 tutkimuskylissä itsellistalouksien, joihin on laskettu mukaan mäkitupalaiset ja irtolaiset, osuus oli 16 prosenttia kaikista henkikirjoitetuista talouksista. Osuutta voidaan pitää suurena. Itsellistalouksien osuus oli tarkasteluajanjaksolla suurimmillaan 1809, jolloin pitäjä kärsi Suomen sodan aiheuttamista aineellisista menetyksistä ja katastrofaalisen kuolleisuuden seurauksista. Itsellistalouksien määrä oli viidennes tutkimuskylien talouksista. Itsellisten kotitalouksissa oli paljon niitä, joissa oli vain yksi aikuinen. Vuonna 1808 joka neljäs yhden aikuisen talous oli itsellisperhe, seuraavana vuonna osuus oli 29 prosenttia. Ylipäätään ydinperhetalouksien suhteellinen osuus kasvoi sotavuosina. Huomionarvoista on, että vuosien 1810 ja 1815 henkikirjoissa enää alle joka kymmenes talous oli itsellisen. Myös suhteellisen rajut heilahtelut itsellistalouksien määrässä kertovat poikkeusoloista. Virkamiehet eivät välttämättä edes pysyneet merkinnöissään väestön muuttuvien tilanteiden ja liikkuvuuden perässä. Sodanjälkeistä olojen ankaruutta kuvastaa kotitalouksien määrän huomattava väheneminen. (TAULUKKO 59; KUVIO 36.)

⁹⁵² Pipping 1940, 32–33; Waris 1999, 182.

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi.

Talollisten ja tilattoman väen talouksien rakenne poikkesi 1800-luvulla selkeästi toisistaan. Talollisten kotitaloudet muodostivat maatalouden tuotantoyksikön, jossa tarvittiin työvoimaa. Tilattoman väestön talous oli puolestaan lähes poikkeuksetta ydinperhe.⁹⁵³ Henkikirjojen perusteella itsellisten määrä nousi Iisalmessa sodan aikana lähes parilla sadalla hengellä. Heidän määränsä oli kasvussa jo sotaa edeltäneinä nälkä- ja kulkutautivuosina. Itsellisten määrä laski huomattavasti heti sodan jälkeen ja vakiintui noin parinsadan henkilön tienoille. Vuonna 1814 itsellisten määrä oli jostain syystä poikkeuksellisen pieni, vain noin 70 henkilöä. Palkollisten määrä oli puolestaan alhaisimmillaan sodan aikaan, vuonna 1809 heitä oli alle 900. Jälleenrakennuksen vuosina taloihin palkattiin jälleen enenevässä määrin renkiä ja piikoja. Vuonna 1815 heitä oli pitäjässä jo reilusti yli 1 700, mikä oli lähes kaksinkertainen määrä sotaa edeltäneeseen aikaan verrattuna. (KUVIO 37.)

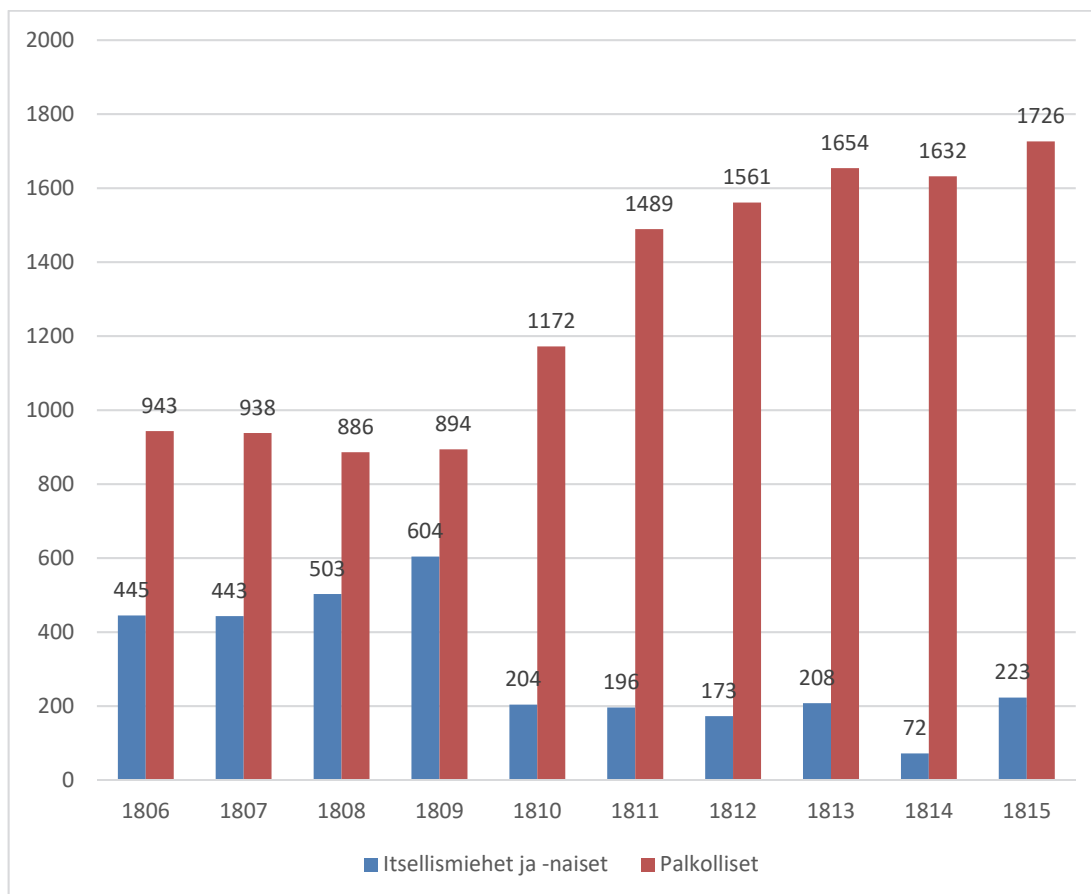
Pekka Haatasen mukaan maatalousväestön myöhempi epäitsenäistymisprosessi alkoi 1700-luvun loppupuolella ja jatkui sota- ja katovuosien aiheuttaman keskeytyksen jälkeen entistä nopeampana. Iisalmen aineiston perusteella sotavuodet lisäsivät itsellistalouksien määrää, mutta samanaikaisesti palkollisten määrä väheni. Moni palkollinen menetti pestinsä ja vajosi sosiaalisesti itsellisten ryhmään, toimeentulon ääri rajoille. Haatanen on todennut, että suomalaiseseen 1800-luvun keskivaiheiden tilattomaan maalaisköyhälistöön sopivat pauperismin eli köyhäläisyyden tunnusmerkit: köyhyys oli ulottuvuudeltaan laajenevaa,

⁹⁵³ Esim. Heikkinen 1997, 51.

asteeltaan suhteellisesti syvenevää ja pysyvyydeltään ylisukupolvista. Tästä kehityksestä oli alustavia merkkejä Suomen sodan aikaan.⁹⁵⁴

KUVIO 37 Itsellisten (ml. mäkitupalaiset) ja palkollisten määrä (hlöä) Iisalmen pitäjässä 1806–1815 henkikirjojen mukaan.

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk 1806–1815, Iisalmi.

Tutkimuskylissä oli noin 30 itsellistaloutta 1808. Henkikirjoittaja käytti niistä kaikista käsitettä irtolaistalous (*lösa karlen/lösä qvinnan*). Itsellisen ja irtolaisen nimitykset olivat 1800-luvun alussa vielä vakiintumattomia, määrittelyiltään häilyviä ja todennäköisesti osin päällekkäisiäkin. Riikka Miettisen mukaan *inhyses*-kategoria oli hallinnollinen kaatoluokka, johon luettiin kaikki ne ihmiset, joita ei saatu kirjaamishetkellä sijoitettua mihinkään muuhun ryhmään eikä ainakaan talollisten ja talonväen verotusyksikön ja ruokakunnan joukkoon. *Inhyses* oli kruunun veronmaksun ja väestön kontrolloinnin tarpeisiin luotu hallinnollinen termi. Asetusten mukaan ne, joilla ei ollut maatilaa tai lupaa porvarin tai käsityöläisen ammattiin tai jotka eivät olleet kruunun palveluksessa, olivat velvollisia ryhtymään palkollisiksi.⁹⁵⁵

Iisalmen henkikirjoissa irtolaiset oli sotavuosina merkitty pääasiallisesti kunkin kylän loppuun, millä korostettiin sitä, että he olivat talojen ulkopuolista

⁹⁵⁴ Haatanen 1968, 4–5, 59.

⁹⁵⁵ Sirén 1999, 26–27, 38; Miettinen 2018a, 211–212, 215, 217, 219, 236.

väkeä ja omia huone- ja ruokakuntiaan. Myös vuosien 1805–1815 rippikirjassa on poikkeuksellisesti koottu usealle aukeamalle luettelo pitäjässä olevista irtolaisista (*lösa personer*)⁹⁵⁶. Papin merkinnöistä päätellen irtolaisväestön liikkuvan elämäntavan kirjaaminen ei ole ollut helppo tehtävä. Pitäjässä liikkui paljon työkykyistä väkeä vailla työtä ja toimeentuloa, mikä koettiin uhkana olemassa olevalle yhteiskuntajärjestykselle. Irtolaisia määrättiin armeijaan ja kruunun pakkotöihin. Tällä tavoinhan myös kapteeni Sahlsteinin komppania saatiin kootuksi (ks. luku 4.3.3). Työkyvyttömät itselliset on luokiteltu henkikirjoissa erikseen köyhiksi (*fatig, utfattig*), kirkonköyhiksi ja ruotuvaivaisiksi. He kuuluivat yleensä johonkin ruokakuntaan, joka piti heistä huolen. Monet henkikirjojen työkyvyttömistä asuivat sukulaistensa talouksissa.

Tiivistäen voidaan todeta, että viranomaiset niputtivat itselliyyden käsitteen alle varsin vaihtelevissa tilanteissa ja oloissa eläviä tilattomia, jotka olivat tavanomaisten vuosipalkollissuhteiden ulkopuolella. Itselliset olivat elinkeinoiltaan ja sosiaaliselta statukseltaan hyvin epäyhtenäinen joukko, johon saattoi kuulua yhtäläillä verrattain hyvin toimeentulevia käsityöläisiä, työkyvyttömiä vaivaisia ja aktiivisessa työiässä olevia työttömiä irtolaisia. Palveluspakko jakoi ihmiset jyrkästi itsenäiseen ja epäitsenäiseen väestöön. Vuoden 1802 värväyssäännössä itsellisiltä vaadittiin, että nämä olivat henkikirjoitettuna tietystä paikasta ja elättivät kunniallisesti itsensä. ”Irtolaisia, maankiertäjiä tai laiskureita” ei sallittu. Käytännössä raja itsellisen ja irtolaisen välillä oli häilyvä ja luokittelu tapauskohtaista. Lähinnä henkilöt, jotka seurakunnan näkökulmasta koettiin hyödyttömiksi häiriköiksi, luokiteltiin irtolaisiksi. Seurakunnilla oli oikeus kieltää kaikelta irtolaisväestöltä muuttaminen alueelleen. Tämä oli tavoitteena myös Iisalmen pitäjässä, jonka rajaseudulla olevia taloja varoiteltiin sakon uhalla antamasta kerjäläisille ruokaa ja yösijaa. Näin pyrittiin estämään sopimattomaksi katsotun aineksen pääsyä pitäjään.⁹⁵⁷ (Ks. luku 5.2.4.). Työvoiman liikkuvuutta ei aktiivisesti edistetty, päinvastoin. Vuoden 1805 palkollissäännössä edellytettiin lisäksi, että itsellisväestö oli asuinpaikallaan sitoutunut työhön. Toisaalta paikallisyhteisössä tarvittiin liikkuvaa työvoimareserviä sesonkitöihin ja aputyövoimaksi. Tästä syystä paikallisesti ei oltu niin herkästi ilmiantamassa tuttua itsellistä irtolaisväkeä.⁹⁵⁸

Suomen sodan aikaan itsellistalouksien osuus kasvoi Iisalmissa reilulla neljänneksellä. Itsellistalouksia oli 16 prosenttia tutkimuskyläiden talouksista 1808. Seuraavana vuonna työkykyisiä itsellistalouksia oli 38 eli lähes joka viides tutkimuskylän talouksista. Heidät oli merkitty nimenomaan irtolaisiksi (*lösa karl/qvinna*), millä kihlakunnankirjuri oli korostanut, ettei heillä ollut tunnustettua ammattiasemaa tai pysyvän palvelussuhteen tuomaa turvaa. Irtolaisia uhkasi kruunun pakkotyö tai armeija. Sota-aikana myös tarvittiin työkykyisiä miehiä joukkoihin, paikallisesti sillan- ja teiden korjauksiin. Myös naiset kelpasivat esi-

⁹⁵⁶ KA, IISA, Rippikirjat I Aa:9, s. 468-476.

⁹⁵⁷ Pielaveden seurakunta, Pitäjänkokousten pkt 1776-1831, II Ca:1, Pitäjänkokous 3.4.1808, (digiaristo, jakso 53);

⁹⁵⁸ Haatanen 1968, 28, 34; Moring 2002, 185; Wilmi 2018, 70.

merkiksi linnoitustöihin. Tästäkin syystä on ymmärrettävää, että sota-aikana irtolaiset kartoitettiin tarkasti. Veronkeruun ohella henkikirjoitustilaisuuksissa valvottiin, että kaikki työkykyiset tulivat kirjatuiksi laillisen suojelun tarjoavaan työsuhteeseen. Papiston velvollisuutena oli lähettää maaherralle luettelot seurakunnan itsellisistä ja irtolaisista. Itsellisten ja ennen kaikkea irtolaisten suuri osuus kertoo osaltaan tutkimuskyläiden taloudellisesta ahdingosta agraariyhteiskunnassa, jossa maanomistajuus oli merkittävä varallisuuden ja statuksen mittari ja antoi myös enemmän taloudellista joustovaraa kuin maattomuus. Vuoden 1810 henkikirjassa itsellisten määrä oli vähentynyt tutkimuskylissä huomattavasti. Sotavuosista poiketen itselliset (*inhyses*) oli pääasiassa merkitty henkikirjaan tiloille, ei niinkään kylän lopussa olevaksi irtolaisten luetteloksi.⁹⁵⁹ (TAULUKKO 59.)

Itsellisten taloudellinen tilanne oli heikompi kuin talollisilla ja torppareilla: kiinteää omaisuutta ei ollut, tuskin metalliesineitäkään, vilja- ja karjavarallisuus oli vähäistä ja omaisuus koostui pääasiassa muutamista vaatteista, elintarvikkeista ja yksittäisistä tarve-esineistä. Esimerkiksi Petteri Martikainen, köyhä itsellismies Iisalmesta (*fattig inhyses från Idensalmi*), ilmoitti venäläisten vieneen häneltä väkivaltaisesti syksyllä 1808 noin 19 rixsin arvosta omaisuutta. Menetyksistä suurin erä oli 1,5 kuormaa heiniä, arvoltaan yhteensä 9 rixsiä. Ehkä kyseessä olivat Martikaisen lehmälle tarkoitettut talven heinät. Muu omaisuus koostui raanupeitteestä, pitkästä ja käytetystä turkista, tupakasta, hampusta ja hampunsienistä sekä neljästä kapasta ohraa ja tynnyrillisestä nauriita.⁹⁶⁰

Kun kaskeaminen väheni, itäsuomalaiset perheet alkoivat vähitellen pienentyä, ydinperheet eriytyä ja tilattomien määrä kasvaa. Perheen vanhimman pojan asema vahvistui sukutilan jatkajana, ja nuorempien sisarusten tilanne heikkeni. Mitä enemmän siirryttiin peltoviljelyyn, sen vähemmän tarvittiin työvoimaa. Tiloja ei voinut loputtomiin jakaa perillisten kesken, sillä tilojen tuotolla oli tultava toimeen – ja siitä myös verottaja piti huolen. Liki omavaraistaloudessa asuvan kotitalouden toimeentulon kannalta oli olennaista, että tilalla tuotettiin vähintäänkin yhtä paljon elintarvikkeita kuin niitä kotitalouden jäsenet kuluttivat. Ainakin osan lapsista oli hakeuduttava muualle kotivävyksi tai miehelään, palkollisiksi, loisiksi, torppareiksi tai mäkitupalaisiksi, ellei tilallisella ollut taloudellisia edellytyksiä ylläpitää suurta perhettä. Jos taas elinmahdollisuudet olivat hyvät ja kehittyivät suotuisasti, isäntä paikkasi vähäväkisyyttä ottamalla jopa vierasta, ei-sukulaisuuteen perustuvaa palkollisväkeä taloon töihin.⁹⁶¹

Kato- ja sotavuodet lisäsivät itsellisten määrää, köyhdyttivät väestöä toimeentulon ääri rajoille ja tätä kautta kasvattivat turvattomuutta yhteisössä. Samanaikaisesti suhtautuminen köyhiin kiristyi. Keskinäiseen luottamukseen ja apuun perustunut järjestys oli koetuksella. Isonjaon jälkeen itselliset olivat riippuvaisia heille työmahdollisuuksia tarjoavista talollisista, joilta piti myös saada lupa käyttää metsiä ja niittyjä. Kriisiaikana talolliset halusivat varmistaa, että

⁹⁵⁹ Miettinen 2018a, 232, 236; Pulma 2018, 264, 269.

⁹⁶⁰ KA, SOTAVAH Caa:25, 22.3.1809 § 324 (Petteri Martikainen).

⁹⁶¹ Heikkinen 1988, 60.

maa- ja metsätalouden hyödyt ovat ensi sijaisesti oman kotitalouden käytössä, mikä kiristi entisestään itsellisten asemaa.⁹⁶²

Kuten edellä olen jo todennut, tutkimuskyläien henkikirjoissa on sotavuosina itsellisten (*inhyses*) sijaan käytetty lähes poikkeuksetta irtolaismiesten ja -naisten (*lösakarlen/-kvinnan*) käsitettä. Irtolaisten talouksissa oli yhteensä 82 henkeä 1808. Toisena sotavuonna määrä kasvoi 95:ään. Pariskunnat olivat vähemmistönä: heitä oli noin kolmannes. Aiemmin luvuissa 5.2.1.1. ja 5.2.1.4. on jo osoitettu, että sota-aika lisäsi leskien ja sitä kautta myös yhden täysi-ikäisen talouksien määrää Iisalmessa. Ensimmäisenä sotavuonna täysi-ikäisten naisten osuus itsellistalouksien jäsenistä oli noin neljännes ja miesten noin viidennes. Toisena sotavuonna miesten osuus oli noussut lähes neljännekseen ja naisten osuus lähes kolmannekseen itsellistalouksista, mikä merkitsi itsellisperheiden lasten osuuden huomattavaa vähenemistä: 51 prosentista 43 prosenttiin. Itsellisperheet olivat pieniä ydinperheitä. Ensimmäisenä sotavuonna niissä oli keskimäärin 1,3 lasta, toisena vain yksi lapsi. Esimerkiksi Partalan kylässä oli kirjoilla hieman yli 30-vuotias irtolaisnainen Riitta Nevalainen (s. 1776), jolla oli kaksi alaikäistä lasta. Rippikirjasta selviää, että hän oli torppari Samuli Eskelisen (s. 1768) leski. Torppa sijaitsi lautamies Olavi Kainulaisen (Partala 3) mailla. Eskelinen oli hukkunut marraskuussa 1806, minkä jälkeen perhe oli vajonnut itsellisperheeksi. Itselliset olivat vapautettu palveluspakosta, jos heillä oli hoidettavana pieniä lapsia, sairaita tai vanhuksia. Kuolinpesästä 1810 laaditun perukirjan mukaan torpan omaisuus koostui vain parivuotiaasta lehmästä, kirveestä ja kahdesta sirpistä. Velkoja oli 73 riksin edestä, muun muassa jo edesmenneelle torpan omistajalle Olavi Kainulaiselle.⁹⁶³

Tutkimuskylässä sota-aikainen tyypillinen itsellistalous oli irtolaisnaisen (*lösa qvinnan*) ja tämän lapsen muodostama perhe. Poikkeuksiakin oli. Esimerkiksi Iisalmen kylässä irtolaismies Lassi Pehkosen perheessä oli kuusi jäsentä: avioparin lisäksi neljä lasta. Paloisilla 1808 oli kirjoilla irtolaisnainen Kaisa Turusen perhe, johon kuului työkyvytön mies ja viisi lasta. Samassa kylässä oli seuraavana vuonna henkikirjoitettuna Lassi Otisen perhe, jossa oli vaimo ja viisi lasta.⁹⁶⁴ (TAULUKKO 59.)

Itsellistaloudet olivat verrattain nuoria, sillä niissä ei ollut lainkaan yli 60-vuotiaita. Ensimmäisenä sotavuonna työkyvyttömiksi oli merkitty viisi henkilöä, seuraavana vuonna kaksi. Yksi tutkimuskyläien itsellistalouksista oli sellainen, että molemmat puolisoista oli merkitty työkyvyttömiksi: vuonna 1808 iisalmelaisen Samuli Kajanuksen perhe, jossa oli avioparin lisäksi kolme alaikäistä lasta. Itsellisyys ei useinkaan ollut koko elämän kestävä tilanne ja asema, vaan elämänvaihe, joka saattoi johtua esimerkiksi tilapäisestä työkyvyttömyydestä. Varsinkin kato- ja sota-aikana moni itselliseksi päätyneistä oli talollisia, jotka olivat menettäneet tilansa verorästien ja velkojensa vuoksi.⁹⁶⁵ (TAULUKKO 59.)

⁹⁶² Moring 2002, 186; Häkkinen 1999, 118; Miettinen 2018a, 229.

⁹⁶³ KA, IISA, Rippikirja 1807–1815, I Aa:10, Partala 3; KA, IISA, pk 1777–1810, I Jee:1, 10.8.1810 (Samuli Eskelinen); Pulma 2018, 270.

⁹⁶⁴ KA, Savon ylinen kk, hk 1808, 1809.

⁹⁶⁵ Miettinen 2018a, 220–221.

Erotukseksi ihmisten armeliaisuuden ja vaivashoidon varassa elävistä vai-
vaisista itselliset ja irtolaiset olivat työkykyisiä. Itsellisille oli yhteistä ansioiden
satunnaisuus, jotka maaseutuyhteisössä ajoittuivat pääosin kylvöstä sadonkor-
juuseen. Suurimman osan vuotta he joutuivat viettämään joutilaana, jopa ker-
juulla kulkien, mutta ainakin periaatteessa itsellisillä oli henkikirjaan merkitty
asuinpaikka isäntäväen osoittamissa tiloissa. Irtolaiset olivat satunnaisen työn te-
kijöitä, jotka kiertelevät tavallaan lainsuojattomina työnhaussa ja töissä, myös kotikuntansa ulkopuolella. Juuri heidän määränsä näyttää olleen juuri sotavuosina
poikkeuksellisen suuri.⁹⁶⁶ Julkisessa keskustelussa itsellisväestöä tarkasteltiin
yhteiskunnallisena ongelmana: heidän määräänsä oli vähennettävä. Samalla jäi
valtaosin huomaamatta se, että itselliset olivat yhteiskunnallinen joustovara
maaseutuyhteisössä. Heidän asemansa oli verrattain itsenäinen, ja he kulkivat
työn perässä lähiseudulla. Itsellisväestöä toimi muun muassa epävirallisina kä-
sityöläisinä ja maatyöläisinä.⁹⁶⁷

TAULUKKO 59 Tutkimuskylien itsellistaloudet (*inhyses/lösa karlen/lösa qvinnan*) 1808–
1809 henkikirjojen mukaan.

Vuosi	Taloudet	Jäseniä	Miehet	Naiset	Yht.	Paris- kuntia	Yli 60- vuotiaat	Alle 15- vuotiaat	Työky- vyttömät
1808	30	82	15	20	35	10	0	42	5
1809	41	95	22	30	52	12	0	41	2
Muutos- %	37	16	47	50	49	20	0	-2	-60

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, hk, Iisalmi.

5.2.2 Veronmaksukyky

5.2.2.1 Isonjaon jälkeiset verovapausvuodet päättyivät

Vakavimmillaan kadot johtivat sekä ihmisten että eläinten aliravitsemukseen ja kuolleisuuden nousuun. Huono vuodentulo heijastui jo seuraavana vuonna tal-
lollisten kykyyn viljellä ja kasvattaa karjaa: siemenviljaa, viljeltyjä peltoaloja ja energistä työvoimaa oli vähemmän, lehmien maidontuotanto oli laskenut. Kun maataloustuotanto laski, talollisilla oli vähemmän viljaa ja voita kaupattavaksi, valtiolta jäi saamatta verotuloja ja virkamiehiltä palkkasaatavia. Kuten Antti Kujala on suureen Pohjan sotaan liittyen todennut, on luultavaa, että verojen mak-
samatta jättäminen oli harvemmin protesti ja johtui yleensä maksukyvyttömyy-
destä. Kruunun rästien perintäkeinot olivat tehokkaat. Talollista uhkasi vaara tulla hädetyksi tilaltaan ja jopa vaara joutua armeijaan. Tämän vuoksi veroja pyrittiin maksamaan sääntillisesti, mikä osaltaan kiristi arjen taloutta entises-
tään.⁹⁶⁸

Kirkkoherrojen arvioinneissa valtaosa iisalmelaisista oli ”köyhiä” tai ”ruti-
köyhiä” veronmaksajia (lähes tai peräti kokonaan veronmaksukyvyttömiä) niin

⁹⁶⁶ Haajanen 1968, 44–46.

⁹⁶⁷ Pipping 1940, 32.

⁹⁶⁸ Voutilainen 2017, 129; Kujala 2001, 155.

ennen kuin jälkeen Suomen sodan. Kirkkoherrojen merkintöjen perusteella omillaan toimeentulevien eli veromaksukykyisten talouksien määrä väheni pitäjässä 1805–1810 seitsemän prosenttiyksikköä: kahdeksasta prosentista yhteen prosenttiin. Kirkkoherra Johan Laguksen arvion mukaan aivan ”rutiköyhiä” noin 1 500 taloudesta oli peräti puolet 1805. Hänen seuraajansa Pehr Johan Collanin arvion mukaan sodan jälkeen, vuonna 1810, rutiköyhien määrä oli pudonnut vain kymmenen prosenttiin talouksista, joiden lukumäärä sinänsä ei ollut muuttunut. (TAULUKKO 60.) Arviot olivat subjektiivisia ja varmasti summittaisia, eikä niiden perusteella voi ainakaan väittää, että köyhä rahvas olisi entisestään köyhtynyt sotavuosina. Verrattuna esimerkiksi Luulajan tai Uudenkaarlepyyn kirkkoherrojen arvioihin omista pitäjäläisistään iisalmelaiset olisivat olleet todella köyhiä. Myös Ilmajokeen verrattuna iisalmelaisten talouksien tilanne näytti heikommalta. Ilmajoella varakkaita talouksia oli sadasosa ja veronmaksukykyisiä 16 prosenttia vuonna 1810 ja köyhiä 70 prosenttia. Rutiköyhiksi luonnehdittuja talouksia oli Ilmajoella kuitenkin hieman enemmän kuin Iisalmessa: 13 prosenttia.⁹⁶⁹ Jos verrataan Iisalmen pitäjää liikenneyhteyksiltään hieman syrjäisempään naapuriin, Nilsiä kappeliseurakuntaan, Iisalmen tilanne näyttää aavistuksen paremmalta.⁹⁷⁰

TAULUKKO 60 Iisalmen taloudet (*hushåll*) 1805 ja 1810 varallisuuden mukaan luokiteltuna. Kirkkoherran arvio väestötaulussa.

Taloudet	1805	%-osuus	1810	%-osuus
Varakkaita	2	0	2	0
Veronmaksukykyisiä	127	8	26	1
Köyhiä	659	43	1 370	89
Rutiköyhiä	757	49	150	10
Yhteensä	1 545	100	1 548	100

Lähde: KA, IISA, Väestötaulukot 1805 ja 1810.

Collanin jaottelun mukaan veronmaksukykyiset iisalmelaiset taloudet olivat 1810 henkilömäärältään isoja, yli viiden hengen talouksia. Enemmän kuin kahdessa kolmasosassa oli 5–10 henkilöä. Sen sijaan ”rutiköyhät” olivat kirkkoherran luokittelussa kaikki alle viiden hengen talouksia. Ne olivat kuitenkin useimmiten perheitä, sillä vain kuusi prosenttia (kymmenen henkilöä) oli yksinään eläviä ”rutiköyhiä”. Valtaosa oli ”köyhiä” talouksia: 1 370. Puolessa niistä

⁹⁶⁹ KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809, II Df:1 ja 1810–1910, II Df:3, Väestötaulut 1805 ja 1810, VÄ 98; Luulajassa 58 prosenttia talouksista oli veronmaksukykyisiä (*behållna*) 1805 ja 44 prosenttia vuonna 1810. Ks. Ericsson 2000, 344–345. Uudessakaarlepyyssä talouksista veronmaksukykyisiä oli 70 prosenttia vuonna 1805 ja 60 prosenttia vuonna 1810; Ilmajoen emäseurakunnan vuoden 1810 väestötaulun mukaan talouksia oli yhteensä 1 452 (100 %), joista varakkaita oli 13 (1 %), veronmaksukykyisiä 226 (16 %), köyhiä 1 020 (70 %) ja rutiköyhiä 193 (13 %). Ilmajoen seurakunta, Väkilukutaulukot 1775–1852, II Df:2, vuosi 1810.

⁹⁷⁰ Forsberg 2014, 82. Nilsiä varapastori A. J. Brofeldtin väestötaulukoiden varallisuusluokituksissa oli kappeliseurakunnassa ollut köyhiä 258 ja rutiköyhiä 15. Rikkaita (*förmögne*) tai edes jonkinlaisissa varoissa olevia (*behållne*) ei 273 talouden piirissä ollut yhtään. Viittä vuotta myöhemmin, vuonna 1810, köyhyyden ja rutiköyhyyden osuudet olivat vaihtaneet paikkaa: köyhiä oli 24, rutiköyhiä 268.

asui 2–5 henkeä, hieman yli kolmanneksessa 5–10 henkeä, yhden hengen talouksia oli joka kymmenes ja yli kymmenen hengen talouksia oli noin kuusi prosenttia. (TAULUKKO 61.) Itä-Suomessa oli tyypillistä vielä 1800-luvun alussa, että mitä monihenkisempi kotitalous oli, sitä vauraampi se oli. Kaskitaloudessa, metsätoissa ja rahdinajossa tarvittiin työvoimaa.

Itäsuomalainen agraarinen perhejärjestelmä oli sopeutettu tuotantojärjestelmään. Mitä köyhemmästä väestöryhmästä oli kyse, sitä yksinkertaisemmat perherakenteet yleensä olivat. Ydinperhetaloudet olivat 1800-luvun alun Iisalmessa selvästi maalaisproletariaatin kotitalouksia, kuten muuallakin Itä-Suomessa. Tilattoman väestön lisääntyessä länsisuomalainen ja -eurooppalainen ydinperhetyyppi yleistyi. Mäkitupalaisten, itsellisten, sotilaiden ja käsityöläisten ei välttämättä ollut edes mahdollista ylläpitää laajempia perheitä, koska heidän taloudelliset resurssinsa olivat käytännössä oman työvoiman varassa. Kun satunnaisen työvoiman tarjonta kasvoi, itsellisperheiden asema vaikeutui. Tavallaan he pystyivät kilpailemaan vain hyvän työmiehen tai -naisen maineellaan – ja käyttämään mahdollisia sukulaisverkostojaan hyväkseen. Talolliset muodostivat paikallisyhteisön perusyksikön, ja heidän kotitalouksiinsa kuului myös tilantonta työvoimaa: vuosipalkollisia ja satunnaisesti tai kausiluontoisesti töitä tekeviä itsellisiä. Osa näistä oli sukulaisia, osa ei.⁹⁷¹

Kirkkoherra P. J. Collanin näkemyksen mukaan kato- ja sotavuosien kuluttama maaseuturahvas oli ylipäättään köyhää ja – jos uskotaan hänen verranneen tilannetta edeltäjänsä vuoden 1805 luokitteluun – myös selvästi köyhtyneempää kuin ennen sotaa. Perheiden taloudellinen tila oli huonontunut lähes kaikkien osalta. Ilmeisesti luokittelu köyhän ja rutiköyhän välillä oli samalla tiukentunut, koska kaikkein köyhimpien osuus oli selvästi vähentynyt. Vuonna 1810 pitäjänkokouksessa oli keskusteltu köyhäinhoidosta laajemminkin, sillä tuolloin Iisalmen pitäjä jaettiin vaivaisruotuihin. Lisäksi seurakunnan köyhäinkassasta jaettiin vuosiavustusta yhteensä 56 köyhälle kaikkiaan noin 56 riksiä (runsaat 37 pankinriksiä), keskimäärin riksi jokaiselle köyhälle⁹⁷². Summan pienuus osoittaa, ettei pelkän köyhäinkassan avun varassa kukaan pärjännyt pitkään. (TAULUKKO 61.)

TAULUKKO 61 Iisalmen pitäjän taloudet varakkuuden ja perhekoon mukaan luokiteltuna vuonna 1810. Kirkkoherran arvio.

	1 henkilöä	2 - 5 henkilöä	5 - 10 henkilöä	10 - 15 henkilöä	yli 15 henkilöä	Yhteensä
Varakkaat	0	0	1	1	0	2
Veronmaksukykyiset	0	0	18	6	2	26
Köyhät	140	680	470	80	0	1 370
Rutiköyhät	10	80	60	0	0	150
	150	760	549	87	2	1 548

Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukko 1810.

⁹⁷¹ Piilahti 2007, 272; Sirén 1999, 86, 89–90; Waris 1999, 183.

⁹⁷² KA, IISA, Pitäjänkokouspkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 28.7.1810; Vrt. Rissanen 1927, 366–367.

Veronmaksukyvyttömyyttä voidaan pitää yhtenä indikaattorina resilienssin vähäisyydelle. Tästä näkökulmasta Iisalmen pitäjässä kotitalouksien joustokyky oli ääriarjoilla 1700–1800-luvun vaihteessa. Isonjaon yhteydessä toteutettu verouudistus oli kiristänyt aiemmin verrattain lievästi verotetun maakunnan verotusta. Joidenkin iisalmelaisten talollisten osalta verotaakka jopa kaksikymmenkertaistui verouudistuksessa. Talolliset olivat innokkaasti tarttuneet 1770–1780-luvuilla uudisraivauksille myönnettyihin verovapaisiin vuosiin. Vapaavuodet päättyivät 1800-luvun alkuvuosina, ja moni tuottamattoman erämaaviljelysten omistaja joutui maksamaan niistä paljon suurempia veroja kuin niiden reaalin tuotto oli. Monet olivat verollepanon ja maanjaon yhteydessä vaatineet omistukseensa suuret maa-alat, mutta eivät olleet osanneet tai pystyneet varautumaan siihen, että vapaavuosien jälkeen liikamaistakin oli maksettava veroa pinta-alan mukaan.⁹⁷³

Vuoden 1805 väestötaulujen arvio siitä, että valtaosa iisalmelaistalouksista oli rutiköyhiä, saattoi olla jopa kirkkoherra Johan Laguksen henkilökohtainen yhteiskunnallinen kannanotto pohjoissavolaisten verotukseen, jonka lieventämistä hän valtiopäivilläkin oli voimakkaasti ajanut. Kirkkoherran kokoamat tilastot vahvistivat hänen vaatimuksiaan. Vuoden 1800 Norrköpingin valtiopäivillä, joihin rovasti ja tohtori Johan Lagus osallistui, esitettiin Savon ja Karjalan läänin isojaosta ja verollepanosta valitus. Sen mukaan Kuopion, Iisalmen, Rautalammin ja Leppävirran pitäjiä isojako- ja verollepanomaanmittaus oli ollut suurelta osalta epäluotettavaa. Maanmittaustoimitukset oli tehty Savossa nopeasti – seitsemässä vuodessa 1777–1783. Järviä, vuoria ja soita oli merkitty viljelykelpoiksi, ja vanhoilta taloilta oli otettu pois maata kruunun uudisasukkaille.⁹⁷⁴

Iisalmesta – erityisesti sen pohjoislaidalta – on löydettävissä taloja, joissa verotus nousi huimasti⁹⁷⁵. Tärkein selitys oli se, etteivät nämä talot olleet aikaisemmin maksaneet juuri nimeksikään veroa, mutta myös maanmittarien tekemät virheet vaikuttivat asiaan. Verotaakka kasvoi epätasaisesti, mikä herätti pitäjäläisissä tyytymättömyyttä. Niin kauan kuin verovapausvuosia riitti, ei asia aktualisoitunut. Vapaavuosien umpeuduttua 1800-luvun alussa ne tilanhaltijat, jotka eivät 15–20 vapaavuoden aikana olleet saaneet suuria maitaan raivatuksi pelloksi tai olivat kaskenneet ne pitkäksi aikaa tuottamattomiksi, eivät pystyneet maksamaan kasvaneita verojaan. Jo ”uuden veron” ensikannossa kerrotaan Iisalmessa jääneen 40 tilaa autioksi. Maaherra Wibeliuksenkin mielestä verotus oli läänissä epätasaista ja paikoitellen kohtuuttoman ankaraa. Hän arveli kuninkaalle vuonna 1806, että ellei verotuksellista epäkohtaa korjattaisi, olisivat Savon ja Karjalan läänin tilat pian perikadossa. Verotuksen tarkastukset olivat pahasti kesken, kun sota alkoi. Pohjois-Savon verotus oli esillä myös Porvoon valtiopäivillä 1809.⁹⁷⁶

⁹⁷³ Jutikkala 1958, 298–300; Wirilander 1960, 147–148; Klinge 2006, 162.

⁹⁷⁴ Klinge 2006, 159, 161, 166; Rissanen 1927, 405.

⁹⁷⁵ Kaarakkalassa seitsemäntoistakertaiseksi, Haapajärven kylässä joillakin kuusitoistakertaiseksi, Sukevan taloissa jopa kaksikymmentäneljäkertaiseksi.

⁹⁷⁶ Wirilander 1960, 246; Klinge 2006, 162, 164; Rissanen 1927, 405–406.

5.2.2.2 Verorästit kasvoivat vuosi vuodelta

Sotavuosina veroista vain murto-osa saatiin kerättyä Pohjois-Savossa. Buxhoevdenin 18. helmikuuta antamassa ensimmäisessä julistuksessa todettiin, että ”tavalliset kruunun-ulosotot, tulevat tästä ajasta luonnossa maxaa, ainoastans vanhan maanveron kirjanjälkan”. Myös virkamiesten palkat jäivät entiselleen.⁹⁷⁷ Osana rauhoittamispolitiikkaa keisarillisella manifestilla (17.6.1808) annettiin anteeksi edellisiltä vuosilta maksamatta jääneet kruunun verorästit, eikä vuoden 1807 verojakaan kannettu 1808. Päätös herätti tyytymättömyyttä varmasti niissä verovelvollisissa, jotka olivat velvollisuutensa hoitaneet ajallaan. Veronkannon kaaos lisääntyi, kun miehitysarmeija alkoi ylläpidokseen vaatia vuoden 1808 veroja ennen niiden normaalia maksuaikaa.⁹⁷⁸ Savon ja Karjalan läänissä vuoden 1808 verojen kantoa ei ollut vielä aloitettukaan helmikuussa 1809. Tilanteesta on maininta myös maisteri Johan Niklas Gummeruksen kuolinpesästä keväällä 1809 tehdyssä perukirjassa, jossa edellisen vuoden kruununveroja ei voitu arvioida, sillä *sedan ej några Bohlräkning för detta år [1808] ännu skjidt*. Uusi maaherra Simon Wilhelm Carpelan oli kyllä antanut käskyn siihen, mutta verojen periminen oli vaikeaa jo sen vuoksi, että Ouluun Ruotsin armeijan joukkojen mukana paennut maaherra Olof Wibelius oli ottanut mukaansa muun muassa veronkantoa koskevat asiakirjat. Veronkanto lykkääntyi paljon yli laillisen veronkantoajan, aina joulun seutuun 1809 saakka, ja saatiin vasta alkuvuodesta 1810 joltisestikin suoritetuksi.⁹⁷⁹

Iisalmessa valtion hallintojärjestelmä ei toiminut kunnolla sotavuosina. Tavalliset hallinnon muodot olivat melkein kokonaan hävinneet. Virkamiehet joutuivat olemaan ensisijaisesti sotajoukkojen, vuoroin ruotsalaisten, vuoroin venäläisten toimeenpanijoina: huolehtimaan armeijoiden marsseista, muonituksesta, hevosten hankinnasta ja muista asetetuista velvoitteista. Keväällä 1808 ei aina ilmeisesti edes tiedetty, kumpaa osapuolta olisi pitänyt totella. Osa paikallisista viranomaisista pakeni Ouluun, mutta palasi sieltä myöhemmin⁹⁸⁰.

Virkamiesten oli usein mahdoton toimittaa varsinaisia virkatehtäviään. Veronkantokokoukset jäivät pitämättä ajallaan, tai niissä saatiin kerättyä vain vähäinen määrä veroja. Rahvas oli katojen köyhdyttämää, eikä pitäjänmakasiinilaitos toiminut, ainakaan tehokkaasti. Hyvinä vuosina viljaa mieluummin myytiin kuin talletettiin yhteisiin laareihin pahojen päivien varalle.⁹⁸¹ Iisalmelaiset talolliset velkaantuivat kato- ja sotavuosina niin valtiolle, kirkolle kuin yksityisillekin. Veroja jäi rästiin sadoilta paikallisilta talouksilta. Tutkimuskylissä kruununveroja oli rästissä ensimmäisenä sotavuonna liki kolmanneksella talouksista ja seuraavana vuonna runsaalla 40 prosentilla. (TAULUKKO 62.)

⁹⁷⁷ Buxhoevdenin suomenkielinen julistus 18.2.1808, Valvoja nro 2, 1.1.1908.

⁹⁷⁸ Neovius 1899, 58–59, 64 ja 85–86; Lappalainen 2005, 20.

⁹⁷⁹ Neovius 1899, 86; Ks. Kokkonen 2009b; KA, Pien-Savon ylinen tuomiokunta, Saapuneet asiakirjat. Iisalmen käräjäkunnan perukirjat 1809–1825. Ea:1. Perukirjat, 4.3.1809 (Gummerus).

⁹⁸⁰ KA, Buxhoevdenin siviilikanslia, Savon ja Karjalan läänistä saap. asiakirjat. Förtekning på alla i Kuopio Höfdingedöme eller Savolax och Kare lens Lähns befintelige tjenstemän af Lands justitiae clericiae staterne nro 3, sivu 12. (Digitaaliarkisto, <http://digi.narc.fi/digi/puu.ka>, digitoidut jaksot 81–82).

⁹⁸¹ Teerijoki 1993, 93, 99, 120 (kartta 5), 207 ja 256.

TAULUKKO 62 Tutkimuskylien taloudet, joilla oli maksamattomia kruununveroja 1808 ja 1809.

	1808 lkm	1809 lkm
Iisalmi kk.	12	20
Paloinen	23	48
Partala	5	4
Pappila	16	15
Yhteensä	56	87
Tutkimuskylien taloudet	186	197
%-osuus tutkimuskylien talouksista	30	44

Lähde: KA, Savon ja Karjalan lääni, Läänintilit 1808 ja 1809.

Henkikirjoissa tiloja merkittiin sotavuosina veronmaksukyvyttömiksi taivanomaista enemmän, ja varakkaat talolliset olivat myös hankkineet uusia tiloja omistukseensa. Sodan jälkeen tiloja myös pakkohuutokaupattiin useamman vuoden veronmaksukyvyttömyyden vuoksi. Esimerkiksi talollinen Antti Hyvärinen (s. 1766) omisti osan verotilasta Iisalmi 5. Verorästejä oli ainakin vuosilta 1808 ja 1809. Rippikirjassa 1807–1815 hänen perheensä oli merkitty talollisina Valkeismäki 3:een, mutta haudattujen luetteloissa 1808–1809 itsellisiksi. Antti Hyvärinen kuoli rintapistokseen toukokuussa 1808 ja hänen puolisonsa, itsellisleski Mari Akkanen (s. 1764) kuumeeseen helmikuussa 1809. Perilliset joutuivat myymään osuuden verotilasta (Iisalmi 5) huutokaupalla, joka järjestettiin pappilassa joulukuun alussa 1810. Huutokaupasta julkaistiin ilmoitus *Åbo Allmänna Tidning* -lehdessä 22.9.1810 nro 112.⁹⁸²

Kuten luvussa 5.1.3.1. on kerrottu, vuoden 1810 budjettiin hyväksyttiin 50 000 hopearuplaa ylimääräisiä verojen lyhentämisiin niiden hyväksi, joilla joko sodan seurausten tai muiden vaikeiden seikkojen nojalla saattoi olla laillinen oikeus lievennysten saantiin verotuksessa. Hallituskonselji oli vuoden 1810 budjetin valmistellessaan tullut siihen käsitykseen, että varsinkin Ahvenanmaa ja suuri osa Vaasan ja Savon ja Karjalan lääninä olivat sodasta kärsineet niin voimakkaasti, etteivät asukkaat moneen vuoteen kykenisi veronmaksuun. Valtion erityistukea suunnattiin Kuopion, Vaasan ja Oulun lääneihin – varsinkin syyskesän 1810 jälkeen, kun halla oli vienyt laajoilta alueilta liki koko sadon. Iisalmelaisetkin saivat viljalainoja sekä korvausta verolyhennyksiään varten. Hallituskonselji yritti näin elvyttää talouksia veronmaksukykyisiksi.⁹⁸³

Pitäjänskokousten pöytäkirjojen perusteella iisalmelaiset kokivat verotuksen yhdeksi suurimmista yhteiskunnallisista ongelmista 1800-luvun alussa. Savon ja Karjalan läänin verotuksen kohtuuttomuudesta puhuttiin ja kirjoitettiin

⁹⁸² KA, IISA, Rippikirja 1807–1815 I Aa:10; KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylinen kk, Iisalmien hk 1805–1811, Bba 6–7, Henkikirja 1808–1810; Åbo Allmänna Tidning 22.9.1810 nro 112

⁹⁸³ Jääskeläinen, 2011, 101 ja 104; Neovius 1899, 162, 170, 203–206.

laajemminkin Suomen sodan molemmin puolin. Vuoden alkupuolella iisalmelaisten verotusta käsiteltiin useassa yhteydessä. Varsin valistuneelta vaikuttavan ”Savon asukkaan” (*Savolax Bo*) muistio 31.1.1812 kreivi Kustaa Mauri Armfeltille on säilynyt. Sen mukaan Iisalmen pitäjältä oli kertynyt verorästejä sodan jälkeen yhteensä 18 000 riksiä (12 000 riksiä banco), koska iisalmelaiset eivät olleet pystyneet maksamaan uutta veroa neljään vuoteen 1808–1812. Myös *Savolax Bo* mainitsee syyksi sodan ja katovuodet.⁹⁸⁴ Verorästien määrä oli yli kaksi kertaa suurempi kuin iisalmelaisten saama hyvitys kärsimistään sotavahingoista. Ei siis mikään ihme, että helmikuussa 1812 Iisalmen pitäjänkokouksessa keskusteltiin vakavin sävyin katovuosien vaikutuksista ja iisalmelaisten köyhtymisestä. Jälleen pitäjän pohjois- ja itäosien todettiin kärsineen eniten. Vaikka pitäjäläiset olivat saaneet kruununmakasiineista lainaviljaa (sekä siemen- että leipäviljaa) ja vaikka vuonna 1811 oli hyvä sato, olivat he pahoin velkaantuneet. Rästissä olivat pitäjänkokouksen laskelmien mukaan jo neljän vuoden verot 1808–1811.⁹⁸⁵

Maanmittauslaitoksen ylitirehtööri Abraham Nordenstedt teki vuoden 1813 alussa matkan, jossa hän tutki maanmittaus- ja verotusoloja. Muistio kenraalikuvernööri Fabian Gotthard von Steinheilille on päivätty 25.5.1813. Nordenstedt piti verotuksen kohtuullistamista erittäin tärkeänä: ”Asia on erittäin merkittävä: muutoin osa maata autioituu, ellei Hänen Keisarillinen Majesteettinsa vuosittain myönnä vapautuksia maaveroista”. (*”Saken är af den högst betydande vigt, att antingen skall en del af Landet blifva öde, eller ock Hans Kejsarliga Maj:t ärligen efterskänka Hemmans räntor.”*) Nordenstedtin tarkastuskierroksen aikaan Iisalmissa oli tiloja, joilla oli 5–8 vuoden verorästtit. Näin hän kuvaa toisaalta uuden ”järjettömän korkean” veron ja toisaalta verojen perimisen laiminlyöntien seurauksena kasautuneiden verorästtien aiheuttamaa surkeaa tilannetta Iisalmen pitäjässä, erityisesti Kiuruveden kappelissa ja pitäjän pohjoisosissa:

Järjettömän korkeiden verojen ja lääninkonttorin laiminlyötyä kruununverojen aikanaan perimisen ja niiden ulosoton (*infordra*) on tämä lääni tullut tuhotuksi eikä voi ilman Hänen Keisarillisen Majesteettinsa hellintä sydämellisyyttä ikinä tulla kesannoltaan (*ur sitt lägervall*) autetuksi. Liian suuren verotuksen seuraukset eivät käyneet ilmi, ennen kuin ne, joita ryöstettiin, ennättivät valittamaan siirtyneistä jälkivaikutuksista, sillä ensimmäisen verokannon jälkeen heti noin 40 tilaa muuttui Iisalmen pitäjässä autioksi; ja tämä määrä on sittemmin vuosittain kasvanut.⁹⁸⁶

Vuonna 1816 Savon ja Karjalan läänin kuvernööri Gustaf Aminoff ilmoitti senaatille, että läänin väestö oli verojen korkeuden ja katovuosien vuoksi niin köyhtynyttä, ettei esimerkiksi Nurmeksessa ja Iisalmella pakkohuutokaupattaviksi joutuneista 70 tilasta saatu myydyksi kuin 20, koska jäljelle jääneitä 50 tilaa ei kukaan halunnut huutaa.⁹⁸⁷ *Åbo Allmänna Tidningen*issä julkaistiin 27. heinäkuuta 1816 ilmoitus kruununrästtien vuoksi pidettävästä tilojen pakkohuutokau-

⁹⁸⁴ Muistion sävy on kriittinen maaherrana kahteen otteeseen toiminutta Simon Wilhelm Carpelania (1785–91 ja 1809–10) kohtaan, mutta myönteinen vuosina 1803–08 maaherrana toiminutta Olof Wibeliusta kohtaan. ”Savolax Bo” 31.1.1812, Danielson 1893, 164–167.

⁹⁸⁵ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokous 23.2.1812.

⁹⁸⁶ Danielson 1893, 174.

⁹⁸⁷ Rissanen 1927, 406.

pasta, jossa oli huudettavana lukuisia iisalmelaisiakin tiloja. Ensimmäisenä lueteltiin uudet kohteet, joita oli yhteensä 19. Niiden lisäksi oli luettelo tiloista, joita oli yritetty turhaan pakkohuutokaupata keväällä 1816. Näitä kohteita oli peräti 28. Näin ollen Iisalmen pitäjässä oli kesällä 1816 pakkohuutokaupattavana kruununrästien vuoksi yhteensä peräti 47 tilaa. Niistä valtaosa oli pitäjän syrjäisemmillä laidoilla, kuten Haajaisilta, Kaarakkalasta, Lampaanjärveltä, Marttisenjärveltä, Nälännöltä, Osmangilta, Remekselästä, Sulkavalta ja Sutelasta. Tutkimuskylien alueelta oli pakkohuutokaupattavana vain yksi tila, Erkki Härmän tila Iisalmi nro 5, joka vuoden 1815 henkikirjassa on merkitty autioksi.⁹⁸⁸

Eino Jutikkalan (1958) mukaan juuri verorästien vuoksi Ylä-Savossa oli perintö- ja verotilojen muuntuminen kruununtiloiksi ollut 1700-luvun loppupuolella kaikkein nopeinta Suomessa. Kruununmaan osuus oli Iisalmen seudulla Ruotsin vallan päättyessä edelleen ainakin yhtä suuri kuin Uudenkaupungin rauhan jälkeen.⁹⁸⁹ Iisalmen pitäjän tiloista vain alle neljäsosa oli Ruotsin vallan lopulla perinnönluontoa. Varsinainen perinnöksi ostojen kausi alkoi Pohjois-Savossa vasta 1840-luvun jälkipuoliskolla.⁹⁹⁰

5.2.3 Liikkuminen työn perässä

Myös muuttoliike liittyy kotitalouksien resilienssiin. Gutmannin mukaan maanomistavat talolliset eivät hevin luopuneet tilastaan ja muuttaneet kriisipaikkakunnalta pois. Sen sijaan tilattomille työnperässä muuttaminen oli keino vahvistaa resilienssiä, jos omasta pitäjästä oli vaikea löytää toimeentuloa. Iisalmen pitäjässä tarjolla olleita sodanjälkeisiä työmahdollisuuksia voidaan tarkastella välillisesti muuttoliikkeen avulla. Jos pitäjässä on muuttovoittoa, on todennäköistä, että siellä on tarjolla töitä ja elinmahdollisuuksia. Huonot taloudelliset tai poliittisesti rauhattomat ajat puolestaan kääntävät muuttoliikkeen usein tappiolliseksi. Sodanaikaisesta muuttoliikkeestä ei Iisalmen pitäjästä ole vuosittaista tilastollista tietoa, koska 1800-luvun alkupuolen muuttaneiden luettelot tuhoutuivat sodan aikana. Joka viides vuosi kootuista väestötauluista on kuitenkin mahdollista saada tietoa muuttoliikkeestä, joka perustuu seurakunnalta saatuihin muuttotodistuksiin ja niiden avulla laadittuihin muuttaneiden luetteloihin. On siis huomattava, että muuttaneiden luettelot eivät kerro esimerkiksi kerjäläisten laittomasta tai muusta epävirallisesta muutosta.

Väestötaulujen mukaan 1801–1805 Iisalmeen muutti kaiken kaikkiaan liki 570 ihmistä ja paikkakunnalta lähti muualle lähes 500 ihmistä. Sisäänmuutto oli runsaat 70 henkilöä suurempi kuin poismuutto. Pitäjästä muuttaneissa oli liki yhtä paljon naisia ja miehiä. Sen sijaan pitäjään muuttaneista 61 prosenttia oli miehiä, jotka usein olivat lähipitäjistä tulleita rengiksi pestautujia. Useat peräkkäiset kato- ja sotavuodet eivät näytä pysäyttäneen muuttoliikettä, ainoastaan hidastaneen sitä. Pitäjään muutti väkeä reilu kymmenen prosenttia vähemmän 1806–1810 kuin edellisenä viisivuotiskautena. Pitäjästä poismuutto väheni neljä

⁹⁸⁸ Åbo Allmänna Tidning nro 88 27.7.1816; KA, Hk-sarja, Kuopion läänin hk 1809–1815, K1-k7, Henkikirja 1815, Iisalmi 5.

⁹⁸⁹ Jutikkala 1958, 298–300.

⁹⁹⁰ Jutikkala 1958, 299 (kartta).

prosenttia. Lukumääräisesti väkeä virtasi 1806–1810 suurin piirtein saman verran Iisalmen pitäjistä pois kuin sitä sinne tuli. Iisalmi oli kuitenkin noin 30 hengellä muuttovoittainen. Uuden vuosikymmenen alkupuolella Iisalmen veto-voima kasvoi ja pitäjään muutettiin huomattavasti enemmän kuin sieltä muutettiin pois. Poismuutto oli vähentynyt huomattavasti, sisäänmuutto puolestaan kasvanut entistä enemmän. Vuosina 1810–1815 Iisalmesta muutti alle 350 ihmistä, mutta pitäjään muutti lähes tuhat ihmistä. Muuttovoittoa oli viiden vuoden aikana peräti 600 henkilöä. Sodanjälkeisinä vuosina Iisalmen pitäjän vetovoima oli huomattavasti suurempi kuin ennen sotaa tai sodan aikana. (TAULUKKO 63.)

TAULUKKO 63 Muuttoliike Iisalmen pitäjässä viisivuotiskausittain 1801–1805, 1806–1810 ja 1811–1815 väestötaulukujen mukaan.

Ajanjakso	Poismuutto	Sisäänmuutto	Muuttovoitto
1801–1805	493	566	73
1806–1810	471	500	29
1810–1815	345	946	601

Lähde: KA, IISA, Muuttaneiden luettelot.

Sodan ja peräkkäisten katojen köyhdyttäminä vuosina 1810–1812 poismuutto Iisalmesta oli hieman koholla, etenkin vuonna 1811, jolloin pitäjistä muutti reilusti yli sata henkilöä. Samana vuonna Iisalmeen kuitenkin muutti kaksisataa henkilöä, joten muuttovoitto oli tuolloinkin selkeä. (TAULUKKO 64.) Iisalmeen tultiin sodan jälkeen ennen kaikkea Kainuusta, Pohjois-Pohjanmaalta ja Pohjois-Savon lähiseurakunnista, kuten Nilsiästä, Maaningalta ja Kuopion pitäjistä. Muuttoliikkeen tilastojen valossa peräkkäiset katovuodet olivat ankarammat Iisalmen pohjoispuolella Oulun läänissä, mikä sai sikäläisiä etsimään toimeentuloa myös Iisalmesta, jossa työtä ilmeisesti oli jossain määrin tarjolla. Kainuussa köyhiä kerjäläisiä oli runsaasti liikkeellä 1810-luvun alkupuolella, ja alue oli muuttotappioista. Oulun läänin ulkopuolelle suuntautuvat muuttovirrat olivat verrattain vähäisiä mutta kohdistuivat Pohjanmaan lisäksi Pohjois-Savoon.⁹⁹¹

Muutto toiselle paikkakunnalle oli keino yrittää lisätä kotitalouden joustovaraa. Iisalmelaisia muutti pääasiassa lähiseurakuntiin, mutta jonkin verran myös Ouluun ja Vaasaan, Pohjois-Karjalaan ja jopa Ruotsiin. Useimmat lähtijät liikkuvat yksin tai pariskuntina, mutta isojakin talouksia oli muuttajina, jopa 6–9 henkilöä/talous. Tyypillisin syy poismuuttoon lienee ollut rengin tai piian pesti lähipitäjissä. (TAULUKKO 64.) Vuosien 1810–1811 poismuuttaneiden lopussa on merkintä, jossa kerrotaan yhden pitäjistä lähteneen olleen renki Matti Antinpoika Rytönen, josta oli luokiteltu irtolaiseksi. Sen jälkeen kun hän oli saanut rangaistuksen rikoksistaan, hän oli muuttanut Iisalmesta Pietariin. Keisari oli määrännyt 1809, että suomalaisiin tuli soveltaa samoja passimääräyksiä kuin venäläisiin. Iisalmen pitäjistä ja muusta Pohjois-Savosta ei kuitenkaan vielä 1810–

⁹⁹¹ Oulun läänin tilanteesta Turpeinen 1991; Turpeinen 1985, 63, 85, 89.

1830-luvuilla suurin joukoin vaellettu Pietariin, vaan sinne suunnattiin pääasiassa Viipurin läänistä, Kaakkois-Suomesta ja Etelä-Savosta. Matti Antinpoika Rytkösen lisäksi Iisalmen seurakunnan muuttaneiden luetteloihin 1810–1820-luvulla on merkitty vain kaksi muuta Pietariin muuttajaa: piika Kirsti Paakki Paaloisilta 1815 ja renki Sylvesteri Pykäläinen Pajujärveltä 1817. Iisalmelaisten Pietariin muutto lisääntyi merkittävästi vasta 1830-luvun kadoista lähtien.⁹⁹²

TAULUKKO 64 Muuttoliike Iisalmen pitäjässä 1811–1815.

	Poismuutto hlöä	Sisään- muutto hlöä	Muutto- voitto hlöä	Henkilöä/muuttokirja	
				Pois- muutto	Sisään- muutto
1810	70	136	66	1,9	1,6
1811	114	200	86	2,0	2,0
1812	73	199	126	2,4	1,6
1813	55	220	165	1,8	1,7
1814	52	202	150	1,6	2,0
1815	51	125	74	1,5	1,6

Lähde: KA, IISA, Muuttaneiden luettelot.

5.2.4 Joustovaran riskirajoilla: köyhäinapu ja varkaat

Köyhyys on suhteellinen käsite ja ajallisesti muuttuva. Köyhyys ja köyhät olivat 1800-luvun alun maaseudulla kasvava sosiaalinen ongelma, joka paheni Suomen sodan aikana ja johon reagoitiin varsin voimakkaasti sodan jälkeen. Köyhäinhuollon järjestely perustui vuoden 1686 kirkkolakiin, jonka mukaan ”cungin kihlakunnan pitää elättämän omat waiwaisens”. Vaivaishoito oli määrätty 1700-luvulla seurakunnan pakolliseksi tehtäväksi. Köyhistä, työkyvyttömistä ja vajaakuntoisista vain osa oli oikeutettuja kruunun ja seurakuntien järjestämään huoltoon ja apuun. Virallisessa vaivaisuudessa keskeisin kriteeri oli terveydellisistä syistä johtuva työttömyys ja työkyvyttömyys ja niistä johtuva köyhyys (*fattig*) tai rutiköyhyys (*utfattig*). Erityisesti sairauteen liittyvän työkyvyttömyyden katsottiin johtavan äärimmäiseen köyhyyteen ja veronmaksukyvyttömyyteen. Tällainen vaivaisuus oli edellytys sille, että ihminen oli oikeutettu saamaan kruunun ja kirkon organisoimaa köyhäinapua. Toisena vaivaisavun kriteerinä yleensä oli, ettei vaivaisella ollut perhettä, sukua eikä ystäviä, jotka olisivat kyenneet huolehtimaan hänestä. Käytännössä vaivainen oli siis tilaton, yksinäinen ja rutiköyhä.⁹⁹³

Köyhäinhuolto oli tiukasti kotipaikkaperustaista. Ihmisellä oli kotipaikkaoikeus siinä pitäjässä, missä hänellä oli ollut oma asunto tai hän oli ollut loisena tai palkollisena viimeksi verolle kirjoitettuna. Jos hän ajautui muualla vaivaishuollon tarpeeseen, kotipaikkakunnan oli silloinkin korvattava annettu apu ja otettava henkilö vastaan, jos hänet lähetettiin takaisin. Pitäjänkokouksilla oli oikeus kiel-

⁹⁹² Engman 2004, 23, 65–66; KA, IISA, *Muuttaneiden luettelot 1810–1841 I Ba:2*.

⁹⁹³ Miettinen 2018b, 295–299.

tää pitäjään muuttaminen loisilta ja vanhoilta, työkyvyltään heikoilta palkkolisilta. Lisäksi kerjuu oli ankarasti kiellettyä ilman viranomaisen myöntämää lupaa. Iisalmen pitäjä oli ilmeisen ongelmallista aluetta köyhäinhoidon ja kerjäläisten osalta. Jo 1800-luvun alkuvuosina oli kuningasta ja maaherraa myöten valitettu kerjäläisten ja irtolaisten paljoudesta ja rikollisuuden lisääntymisestä nimenomaan Kuopion ja Iisalmen pitäjissä. Maaherran mukaan irtolaisia ei ollut ylipäättäen missään niin paljon kuin Savon ja Karjalan läänissä. Vaarallisuus valteilla oli hänen mielestään suurinta juuri Iisalmessa. Näpistelyt ja varkaudet olivat lisääntyneet, ja ryöväyksiäkin sattui tämän tästä.⁹⁹⁴

Iisalmessa liikkui kerjäläisiä myös sota-aikana. Esimerkiksi pitäjän lounais- ja länsirajalla, sotatoimien kannalta syrjäisessä Pielaveden kappeliseurakunnassa, oli huhtikuussa 1808 kerjäläisiä ja työttömiä itsellisiä ”vieraista pitäjistä ja lääneistä”, kuten kappalainen Henrik Johan Lyra pitäjänkokouksen pöytäkirjassa määritteli heidän kotipaikkansa. Rajaseudun talollisia kiellettiin 24 killingin sakon uhalla olemaan vastaanottamatta pitäjän ulkopuolelta tulevia kerjäläisiä. Lisäksi ohjeistettiin ankarasti, että pitäjän omat avunpyytäjät oli saatava pysymään kinkeripiirissään (*så kallat kingeri*), jonka oli järjestettävä heidän ruokkimisensa vaivaisruotujärjestelmän mukaisesti.⁹⁹⁵

Suomen sodan jälkeen kerjäläisyys näyttää vain lisääntyneen, ja se koettiin ongelmaksi myös Iisalmessa. Pitäjässä oli jo omat köyhänsä ja kerjäläisensä, ja tilannetta pahensivat Pohjanmaalta pitäjään vaeltaneet kerjäävät irtolaiset. Heidän määrästään ei ole tarkkaa tietoa, mutta sodanjälkeisinä vuosina heitä käsiteltiin useaan otteeseen anonyyminä ryhmänä pitäjänkokouksen asialistalla. Vuoden 1811 piispantarkastuksenpöytäkirjan mukaan Iisalmen seurakuntalaisissa ei ollut oikeastaan yhtään irtolaista, ”*så kallade lösdrifvare*”, mutta sen sijaan valitettiin, että vuoden 1810 kadon vuoksi pitäjässä liikkui iso joukko pohjalaisia kerjäläisiä. Muuttaneiden luettelon mukaan pitäjään muutti väkeä paljon Siikajokilavasta ja Kainuusta, joten voi olettaa, että myös rekisteröitymättömät kulkijat tulivat samoilta seuduilta. Vielä keväällä 1813 Iisalmessa liikkui pohjalaisia kerjäläisiä niin paljon, että pitäjänkokouksen mukaan iisalmelaiset eivät inhimillisistä syistä pystyneet kieltäytymään hätäkärsivien auttamisesta. Esimerkiksi kenraalimajuri, vapaaherra Simon Wilhelm Carpelanin säterikartanon portille oli jätetty seitsemän kerjäläislasta, joita Carpelan oli omien sanojensa mukaan joutunut syöttämään ja vaatettamaan. Tiedettiin, että Pohjois-Pohjanmaalla oli monissa pitäjissä ollut täydellinen kato, joka oli ajanut ”lukemattomat” taloudet etsimään ”pelastustaan” lääninsä ulkopuolelta. Pitäjänkokouksessa muistutettiin, että jokaisen oli ilmoitettava antamastaan köyhäinavusta kirkkoherralle ja kunkin seurakunnan tuli omalla alueellaan huolehtia köyhistään. Tämä tarkoitti, ettei Kiuruveden kappeliseurakunnan alueeltakaan tullut päästää kerjäläisiä edes muualle Iisalmen emäseurakunnan alueelle. Virkamatkoillaan kenraalikuvernööri Steinheil havainnoi kerjäläisten, erikoisesti kuljeskelevien orpolasten

⁹⁹⁴ Piirainen 1958, 35–36; Salenius 1900, 5–7; Klinge 2006, 161.

⁹⁹⁵ Pielaveden seurakunta, Pitäjänkokousten pkt 1776–1831, II Ca:1, pitäjänkokous 3.4.1808, (digiarkisto, jakso 53); Räisänen 1981, 296.

paljouden. Hänen aloitteestaan asiaa ryhdyttiin tutkimaan. Senaatin mukaan ”alempien yhteiskuntaluokkien keskuudessa vallalle pääsyt ”ylellisyyden halu”, väkijuomien ylenmääräinen käyttö ja aviottomat lapset aiheuttivat kerjäläisyyttä. Rahvaan keskuudessa jo lapsesta saakka totuttiin kevytmieliseen ja suruttomaan elämään, minkä vuoksi monista rahvaanlapsista kehittyi ”yhteiskunnalle vain räsistä tuottavia yksilöitä”. Keskushallinnon tulkinnassa ei näytetä huomioidun maalaisrahvaan elämisen perusedellytysten niukkuutta ja epävarmuutta.⁹⁹⁶

Kerjääminen oli muodostunut Suomen sodan jälkeen ja etenkin vuoden 1812 kadon jälkeen valtakunnallista huomiota herättäväksi, vakavaksi yhteiskunnalliseksi ongelmaksi, jota kenraalikuvernööri Steinheil, hallituskonselji, maaherrat ja tuomiokapitulit yrittivät lieventää. Iisalmessakin etsittiin keinoja kerjäämisen ja kiertelyn estämiseen. Pitäjänkokouksessa käsiteltiin 1810-luvulla useaan otteeseen köyhäinhoidon järjestämistä. Sijoitushoito otettiin Iisalmella käyttöön 1810. Pitäjä jaettiin vaivaisruotuihin, joista laadittu luettelo hyväksyttiin 28.8.1810 pitäjänkokouksessa. Uudistus selittää osaltaan myös köyhien lukumäärän kasvua tilastoissa.⁹⁹⁷

Kenestä tahansa ei voinut tulla virallista köyhää. Ruotuvaivaiseksi pääsemistä päätti kirkkoherra ja kirkon luottamustoimissa palvelevat talollisisännät. On arveltu, että oli hyvin tapauskohtaista, kenet määriteltiin riittävän työkyvyttömäksi, apua tarvitsevaksi – ja apua ansaitsevaksi vaivaiseksi. Kukin pitäjäläisistä sitoutui huolehtimaan ja elättämään taloonsa sijoitetun köyhän. Ruotuköyhä oli vuoden ajan samassa paikassa ja siirtyi seuraavana vuonna toiseen ruotutaloon. Pitäjänkokouksessa todettiin, että jokaisen rehellisen (*redelig*) talon tuli huolehtia ja ylläpitää ruotuköyhänsä. Tavoitteena oli, että kerjäläisyys loppuisi pitäjässä. Jos ruotilainen kerjäsi, hän menetti ruotupaikkansa ja elatuksensa. Jos joku ruodun taloista kieltäytyi ottamasta ruotilaista kotiinsa, hän joutui maksamaan sakkoa 4 ruplaa 80 kopeekkaa. Piispantarkastuksen pöytäkirjan mukaan pitäjässä oli 1811 yhteensä 84 köyhäinruotua. Vaivauskassan varat olivat huvenneet sota-aikana köyhien avustamiseen. Esimerkiksi vuonna 1810 jaettu rixsin vuosivastus 56 köyhälle oli tavanomaista pienempi: 1810-luvulla pitäjänkokouksissa mainitut köyhäinavustukset olivat yleensä 2–3 rixsiä/henkilö. Köyhäinavustus oli pieni: se ei kattanut edes vuotuisen leipäviljan hintaa. On arvioitu, että avustukset kattoivat noin puolet, parhaimmillaankin korkeintaan 2/3 köyhän ihmisen vuotuisesta ruokabudjetista. Tilanne oli Iisalmessa tätäkin tiukempi, mitä selittänevät sotavahinkojen lisäksi useasti toistuvat, peräkkäisetkin katovuodet. Köyhien oli löydettävä myös tilapäistöitä tai saatava huoltoapua suku- tai kyläyhteisöstään, jos he eivät halunneet ryhtyä kerjäämään. Lisäksi metsistä saattoi kerätä puita ja poimia marjoja. Oman kylän ja alueen köyhät tunnettiin, ja heille myös tarjottiin elämismahdollisuuksia: asuinmökkejä, kasvi- ja eläinpaikkoja, laitumia. Seurakunnan avustus oli vain osa köyhien toimeentuloa,

⁹⁹⁶ KA, IISA, Piispantarkastusten pkt 1811–1844, Pöytäkirja, 10.3.1811 § 8; KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokous 9.5.1813 § 2; Pipping 1940, 60; Haatanen 1968, 114.

⁹⁹⁷ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 28.8.1810.

varsinkin jos he olivat työikäisiä ja edes jollain tavoin työkykyisiä ja heillä oli sukuverkostoja paikallisyhteisössä. Kansanomaisen moraalitalouden perusajatuksena oli, että yhteisön varakas väki oli velvollinen huolehtimaan köyhimpien perusturvasta, mutta näille annettiin vain sen verran, että hädässä oleva pärjäsi jonkin aikaa eteenpäin. Hätäavun vastineeksi avusta vaadittiin yleensä työpanosta. Paternalististen käsitysten mukaan isäntäväen oli annettava laillista suojelusta palkollisilleen, myös äkillisessä hädässä.⁹⁹⁸

Sodan jälkeen avustettavien määrä kasvoi vuosi vuodelta. Kuopion läänin maaherran vuonna 1816 antamien tietojen mukaan hänen alueeltaan oli 2 000 maanviljelijää joutunut luopumaan tilastaan ja vajonnut tilattomiksi Suomen sodan jälkeen. Tällaista joukkoa ei minkäänlaisilla vilja-avustuksilla saanut pysymään paikoillaan, vaan väki kerjasi maaherran mukaan leipää siellä, mistä sitä oli saatavilla.⁹⁹⁹ Tilanne oli tärkeä taustasyy sille, miksi vaivaisruotujakoa uudistettiin ja ruoturasitusta jaettiin useamman talollisen osalle. Pitäjäläiset sitoutettiin osallistumaan köyhäinhoidosta aiheutuneisiin rasituksiin sakan uhalla, mutta todennäköisesti rauhattomat olot myös muokkasivat asenteita myönteiseksi köyhäinruotujärjestelmälle. Autonomian ensimmäisenä vuosikymmenenä köyhien ruotuhoito vakiinnutettiin, ja köyhyysongelman hoitoa alettiin seurata tarkasti vuosittain pitäjänkokouksissa.¹⁰⁰⁰

Avustettavien köyhien määrä kasvoi pitäjässä 1805–1810. Vuonna 1805 Iisalmella ilmoitetaan olleen 38 ”vanhaa” (vaivaisköyhää), ja väestötaulujen mukaan köyhiä oli yhteensä 85. Viisi vuotta myöhemmin 1810 vaivausavun varassa oli 56 henkeä, ja väestötaulujen mukaan köyhiä oli lähes sata. Kaikki vaivaiset eivät saaneet vaivaishoitoa tai -avustusta.¹⁰⁰¹ Väestötauluissa 1805 ja 1810 oli täytettävänä myös kohta, johon tilastoitiin pitäjän köyhät sen mukaan, asuivatko he lapsiensa luona, nauttivatko he kotonaan köyhäinapua (*som hemma njuta Fattigdel*) vai olivatko he köyhäintalossa, hospitaaleissa, kehrulaitoksessa tai vankilassa. Verrattaessa vuosia 1805 ja 1810 havaitaan, että köyhien lukumäärä oli kasvanut runsaalla kymmenyksellä: 85:stä 95:ään. Iisalmessa oli ennen sotaa yleisempää, että köyhät asuivat aikuisten lastensa luona kuin sodan jälkeen. Lastensa luona hoidetut köyhät olivat siis pääsääntöisesti suhteellisen iäkästä väkeä. Köyhäinapua saavia oli sodan jälkeen suhteellisesti huomattavasti enemmän kuin ennen sotaa, mikä viitanee siihen, että he olivat keskimäärin nuorempia kuin pitäjän köyhät ennen sotaa. (TAULUKKO 65.) Ehkä hieman yllättäen kasvatti-perheisiin sijoitettujen lasten määrä väheni lähes kolmanneksen vuodesta 1805

⁹⁹⁸ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 28.7.1810 § 1; Piispantarkastusten pkt 1811–1844 II Cd:3, pöytäkirja, 9.3.1811 § 16 ja 10.3.1911 § 11; Rissanen 1927, 365; Pentikäinen 1970, 23–24; Miettinen 2018b, 301; Moring & Wall 2017, 38–40, 63–64; Stark 2005, 81. On arvioitu, että naisten palkka sadonkorjuutöissä oli noin 60–85 prosenttia miesten palkasta.

⁹⁹⁹ Pipping 1940, 61; Rissanen 1927, 367–368; KA, IISA, Piispantarkastusten pkt 1811–1844 II Cd:3, pöytäkirja 9.3.1811 (TK 1460), pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, esim. pitäjänkokoukset 28.8.1810, 23.2.1812 ja 9.5.1813.

¹⁰⁰⁰ Esim. KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822, pitäjänkokous 10.7.1814.

¹⁰⁰¹ Rissanen 1927, 366–368; KA, IISA, Väestötaulukot 1749–1809 II Df:1 ja 1810–1910 II Df:3, vuodet 1805, 1810.

vuoteen 1810: sadasta lapsesta seitsemäänkymmeneen, vaikka sota-ajan väestökriisi varmasti sinänsä lisäsi orpolasten määrää. Toisaalta vähäosaisia lapsia myös kuoli paljon sodan aikana.¹⁰⁰²

TAULUKKO 65 Iisalmen pitäjän köyhät 1805 ja 1810 väestötaulujen mukaan.

	1805 lkm	1810 lkm	1805 %	1810 %
Lasten tai muiden elätettävänä	73	50	86	53
Köyhäinapua saavia	12	45	14	47
Köyhäksi tilastoidut yhteensä	85	95	100	100
Naisleskien %-osuus köyhistä	33	32		

Lähde: KA, IISA, Väkilukutaulukot 1805 ja 1810.

Nälkä johti myös rikoksen tielle. Esiteollisen ajan rahvaan moraalinen talousoppi saattoi hyvinkin venyä kriisin aikana tarkoittamaan oman käden oikeutta viljaan.¹⁰⁰³ Tuomiokirjoista löytyy Suomen sodan aikaan tapauksia, joissa iisalmelaiset olivat varastaneet nälkäänsä. Välikäräjillä 31.8.1808 käsiteltiin uudisraivaaja Paavo Höökin tapausta, jossa hän oli syytettynä viljavarkaudesta. Valkeiskyläläinen Paavo Höök oli saatu elokuussa kiinni itseteosta, kun hän oli varastamassa vilja-aitasta Lars Dahlströmin ruukintilalta Salahmilta. Aitan kivi-jalka oli siirretty pois ja sitä kautta oli kaivauduttu lattian läpi viljakaukaloon. Dahlströmin puoliso Maria Pursiainen ja piika Elina Hukkanen olivat saaneet viljavarkaan kiinni. Kiinnioton jälkeen Höök oli tunnustanut ruukinomistaja Dahlströmille vieneen vilja-aitasta yhteensä puoli tynnyrillistä viljaa. Kuulustelun yhteydessä Höök oli kertonut varastaneensa pakottavasta nälästä.¹⁰⁰⁴ Uudisraivaaja Paavo Höök haki sotakorvauksia yhteensä 51 riksiä.¹⁰⁰⁵

Talollinen Tuomas Manninen (Salahmi 1, Pirttimäki) oli puolestaan ryöstänyt heinäkuussa 1808 viljaa kruununkyydistä, jota paikalliset talolliset kuljettivat Vieremältä Pulkkilaan. Manninen oli tullut suorittamaan hevosen kanssa kruunun määräämää hollikyttä kotoaan Salahmilta Vieremälle, jonne Vieremäjärven rannalle oli vesiteitse tuotu viljalasti. Manninen asui maantien varrella, ja hän oli jättänyt kolme viljasäkkiä matkan aikana kotiinsa. Kun viljavarkaus paljastui rykmentin kirjurille Samuel Antellille ja lääninveromestari (*landröntemästare*) Gustaf Fredrik Kepplerukselle, he lähtivät yhdessä paikallisen nimismiehen kanssa ottamaan Mannista kiinni tämän kotoa. Tuomas Mannisen hallusta löytyi kaksi täyttä viljasäkkiä käyttämättömänä, mutta kolmannesta säkistä oli perheen nälkää lievennetty 24 kapallisella. Manninen lupasi korvata käyttämänsä viljan sadonkorjuun jälkeen. Perheen nälänhädän lisäksi Manninen puolusteli tekoaan sillä, että muutkin talolliset olivat piilotelleet viljasäkkejä ja että sotilaat jopa myivät viljaa kruununkuljetuksista talollisille.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰² KA, IISA, Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1 vuosi 1805 ja 1810–1910, II Df:3 vuosi 1810.

¹⁰⁰³ Stark 2005, 72.

¹⁰⁰⁴ KA, Pien-Savon ylinen tk, tuomiokirja 1808 (KO a 10), Välikäräjät 31.8.1808 § 1.

¹⁰⁰⁵ KA, SOTAVAH Caa:25, 30.3.1809 § 860 Paavo Höök.

¹⁰⁰⁶ KA, Pien-Savon ylinen tk, tuomiokirja 1808 (KO a 10)§ 1.

5.3 Rauhoittamispolitiikan paikallisia piirteitä

5.3.1 Paikallishallinnon vakaus

Haminan rauhassa 1809 Suomen alue liitettiin osaksi Venäjää. Myös iisalmelaiset muuttuivat virallisesti Ruotsin kuninkaan alamaisista Venäjän keisarin ja Suomen suuriruhtinaan alaisuuteen. Porvoon valtiopäivillä keisari Aleksanteri I otti Suomen väestön virallisesti alamaisikseen, ja väestö edustajiensa kautta hyväksyi vastavuoroisesti Venäjän keisarin lailliseksi esivallakseen. Keisari oli vahvistanut pitävänsä voimassa Ruotsin aikaiset lait, uskonnon ja privilegiot. Säädyt antoivat uskollisuuden ja kuuliaisuuden valan, keisari hallitsijavakuutuksensa. Kyse ei ollut enää sodanaikaisesta rauhoittamispolitiikasta, joka tähtäsi sotajoukkojen riittävään huoltovarmuuteen ja sodan voittamiseen, vaan Suomen nopeasta ja lopullisesta rauhoittamisesta.¹⁰⁰⁷

Maan rauhoittamisen kannalta paikallinen papisto oli ollut alusta alkaen avainasemassa. He pysyivät sota-aikana viroissaan ja täyttivät kuuliaisesti uudenkin esivallan antamat tehtävät. Papistolla oli ohjat keskeisillä maaseutuyhteisön julkisilla areenoilla, kuten jumalanpalveluksissa, pitäjänkokouksissa, kinkereillä ja piispantarkastuksissa. Marraskuusta 1808 alkaen Iisalmen papisto luki saarnastuolista kirkkokansalle kuninkaallisten kuulutusten sijaan keisarillisia ohjeita ja määräyksiä. Julistuksien pääsanoma oli 1809, että aiemmat perustuslait ja privilegiot säilytetään ja että venäläisten sotilaiden aiheuttamat vahingot siviiliväestölle korvataan. Erioikeuksien ja perustuslakien säilyttäminen oli jo aiemmissa 1700-luvun miehityksissä hyväksi havaittu toimenpide. Porvoon valtiopäivillä annettu vastaavanlainen lupaus oli Suomen rauhoittamisen kannalta merkittävä. Yhteiskuntajärjestyksen säilyttäminen lievensi osaltaan kotitalouksien tilannetta. Taloudellisen joustokyvyn kiristyessä äärimmilleen sentään yhteiskunnalliset rakenteet pysyivät entisellään.¹⁰⁰⁸

Paikallisen papiston johdolla kirkossa alettiin esirukoilla hänen keisarillisen majesteettinsa, Suomenmaan suuriruhtinas Aleksanterin ja hallitsijahuoneen puolesta. Iisalmesta ei ole tietoja, että kirkkokansa olisi hiljaisuudella protestoinut uutta esivaltaa vastaan. Hämeestä tiedetään tapauksia, että seurakunta vaikeni, kun pappi pyysi rukouksen yhteydessä siunausta keisarille. Venäläisten julistusten yhteydessä he istuivat, mutta nousivat ylös, kun Ruotsin kuninkaan nimi mainittiin Ruotsin ajalta asti voimassa olleissa määräyksissä.¹⁰⁰⁹ Suomalainen luterilainen papisto tuki arvovallallaan maan rauhoittamista ja esivallan muutosta. Aleksanteri I:n luottomies, piispa Magnus Jakob Alopæus (1743–1818) teki piispantarkastuksen Iisalmen seurakuntaan keväällä 1811. Iäkäs piispa kehotti paikalle kerääntyneitä pitäjäläisiä ”järkkymättömään uskollisuuteen ja halukkuuteen totella maan korkeimpia viranomaisia”. Viestillä oli paljon kuulijoita,

¹⁰⁰⁷ Villstrand 2002, 141–142, 150; Villstrand 2012, 296.

¹⁰⁰⁸ Villstrand 2012, 288; Karonen 2014, 429–430, 433.

¹⁰⁰⁹ Villstrand 2012, 321.

sillä pitäjäläiset velvoitettiin aina osallistumaan piispantarkastuksiin. Periaatteessa kotiin sai jäädä vain talon- ja karjanhoitoon tarvittava määrä ihmisiä. Piispa tarkasti seurakuntalaisten luku- ja kirjoitustaidon, ja hänelle raportoitiin kirkkokurin ja kristillisen kulttuurin tilasta pitäjässä. Lisäksi aikuisten eli käytännössä maataomistavien miesten kesken käytiin monipuolisesti läpi paikallisen seurakunnan epäkohtia, myös maallisia käytännön asioita pappilan ja pitäjänmaksasiin korjauksesta köyhäinhoitoon, rokotuksiin ja kansanopetukseen.¹⁰¹⁰

Sodan jälkeen Suomeen luotiin oma keskushallinto, mutta lääneissä, kihlakunnissa ja hallintopitäjissä hallinto pysyi ennallaan ja virkamiehet pysyivät viroissaan. Venäläisten rauhoittamispolitiikan kannalta oli tärkeää, että esimerkiksi Iisalmessa pitäjäläisten tuntemat toimitusvouti Johan Lindberg ja nimismiehet vastasivat paikallisesta järjestyksestä ja veronkannon järjestämisestä. Sodan jälkeen uusi esivalta halusi välttää tyytymättömän ja nälkiintyneen kansan kapinointia. Paikallisten siviilivirkamiesten asiantuntemusta venäläiset tarvitsivat myös verojen keräämisessä, jota oli tehokkainta jatkaa entiseen tapaan. Näin miehityksestä alueesta pystyttiin hyötymään nopeasti, mistä venäläisillä oli kokemusta jo isonvihan siviilihallinnon ajalta 1717–1721. Paikallisesti yksi suurimmista muutoksista sodan jälkeen oli ruotuarmeijan lakkauttaminen 1810 (ks. luku 4.4).¹⁰¹¹

Päiviö Tommila on luonnehtinut Aleksanteri I:n rauhoittamispolitiikkaa kaksijakoiseksi. Toisaalta tavallisen kansan olot ja elinympäristö pyrittiin säilyttämään mahdollisuuksien mukaan entisellään. Toisaalta sivistyneistölle pyrittiin antamaan enemmän etuja kuin mitä sillä ennen oli ollut, jotta johtavan kerroksen tyytyväisyys olisi taattu ja säteilisi heidän kauttaan myös kansaan. Venäläiset käyttivät esimerkiksi taitavasti kunniamerkkejä ja muita keisarillisia armonosoituksia sitoakseen Suomen avainhenkilöitä puolelleen. Paikallisesti talollisille myönnettiin esimerkiksi herastuomarin arvoja, kuten Iisalmessa lautamies Juhana Kauppiselle ja Risto Ruotsalaiselle, jotka olivat osallistuneet talonpoikaiskahakoihin. Upseerit saivat pitää virkatalonsa, vaikka Suomen sotaväki lakkautettiin.¹⁰¹²

Nils Erik Villstrand on todennut, että sota antoi monille aiheen tarkistaa alkuperäistä Ruotsin valtakunnalle uskollista näkemystään. Sellaiset, jotka sodan alussa olivat ajatuksin ja teoin tukeneet Ruotsin sodankäyntiä, saattoivat myöhemmässä vaiheessa toimia aktiivisesti sen puolesta, että saisivat kansan alistumaan uudelle esivallalle. Max Engman on painottanut, että suurin osa yhteiskunnan ylimmistä kerroksista oli vakuuttunut jo vuonna 1808 siitä, että Suomen valloitus jäisi pysyväksi ja että vastarinta olisi turhaa. Uudet virat ja uranäkymät, keisarilliset palkinnot ja kunnianosoitukset helpottivat näissä yhteiskuntakerroksissa lojaliteetin siirtämistä Aleksanteria I:lle.¹⁰¹³

¹⁰¹⁰ KA, IISA, Piispantarkastusten pkt 1811–1844, pöytäkirja vuodelta 1811. TK 1460. ”till rättvisa, försorlighet, fridsamhet, måttlighet, obrottslig Trohet och villig lydriad för Landets Höga Öfverhet, Hans Kejslerliga Majt”; Markkola 2010, 402.

¹⁰¹¹ Kuvaja 2002, 37.

¹⁰¹² Tommila 1984, 112; Villstrand 2012, 288.

¹⁰¹³ Villstrand 2012, 319; Engman 2009b, 196.

Esimerkkejä säätyläisen suhtautumisen muutoksesta ja erittäin nopeasta sopeutumisesta uuteen esivaltaan löytyy lisalmestakin. Havainnollisin on vapaaherra Simon Wilhelm Carpelanin tapaus. Hänen mainitaan osallistuneen kevään 1808 vastarintaan nimenomaan talonpoikaisjoukkojen johtajana (ks. luku 2.1.3). Carpelan oli arvovaltainen aatelinen: Viaporin entinen komentaja, Savon ja Karjalan läänin maaherran virasta eläkkeellä jäänyt kenraali ja vapaaherra. Eläköidyttyään Carpelan oli asettunut lisalmen pitäjän Haapajärven kylän Runnille, Kiurujoen rannalle raivaamaansa Wilhelmsdalin säterikartanoon viettämään eläkepäiviään. Valistushenkinen Carpelan edisti pitäjässä maanviljelyä, soiden raivaamista, raudanvalmistamista ja rokonistutusta isorokkoa vastaan. Hän taivutteli savolaisia siirtymään savupirteistä savupiipullisiin asuinhuoneisiin. Suomen sodan aikoihin Carpelan viljeli muutaman vuoden myös kirkkoherran virkataloa kirkkoherra Laguksen kuoleman (vuonna 1806) jälkeen. Carpelan oli perustamassa Salahmin ruukkia yhdessä Dahlströmin veljesten kanssa, ja myöhemmin ruukki siirtyi kokonaan Carpelanin omistukseen.¹⁰¹⁴

Ylemmän yhteiskuntaryhmän jäsenillä oli korkea sosiaalinen asema ja vaikutusvaltaa yhteiskunnassa, minkä ansiosta heillä oli mitä todennäköisimmin myös parempi mahdollisuus puolustautua kriisin aikana. On ymmärrettävää, että Simon Wilhelm Carpelanin kaltainen yhteiskunnallisen eliitin edustaja reagoi keväällä 1808 Pohjois-Savossa hyökkäävästi, sillä hän halusi säilyttää yhteiskunnallisen asemansa. Carpelanin osallisuudesta talonpoikaiskahakoihin on säilynyt tietoja ainakin ylipäällikkö Klingsporin yksityiskirjeessä kuningas Kustaa IV Aadolfille 27.4.1808. ”Hän [*Carpelan*] oli itse tulella ja on täynnä hehkuva intoa,” Klingspor kuvasi Carpelania. Danielsonin mukaan Simon Wilhelm Carpelania ei tämän omasta pyynnöstä mainittu julkaistuissa raporteissa, vaan paikallisten kahakoiden johtajaksi mainittiin Erkki Ollikainen. On ilmeistä, ettei Carpelan halunnut tuoda omaa osuuttaan kevään 1808 vastarintaliikkeessä esiin ainakaan sen jälkeen, kun venäläisten voitto alkoi varmistua.¹⁰¹⁵

Tuskin vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan oli kahakoiden johtohahmonakaan pelkästään rahvaan asialla vaan lähinnä puolustamassa omaisuuttaan, privilegioitaan ja yhteiskuntajärjestyksen säilymistä. Carpelanin ja paikallisen maaseutuväestön välit eivät vaikuta olleen kovin sydämellisiä keväällä 1808. Talvikäräjille Carpelan oli haastanut kymmeniä iisalmelaisia talollisia ja torppareita maksamattomien papinkymmenysten vuoksi. Käräjät alkoivat 20.4.1808, hieman ennen talonpoikaiskahakoinnin alkua. Kirkkoherran pappilan vuokraajana Carpelanilla oli oikeus periä paikallisilta papinsaatavia, jotka koostuivat voista, leivästä, lihasta, riistalinnuista, kalasta, viljasta, pellavasta, hampusta ja villasta. Carpelanin ja rahvaan välille oli syntynyt eripuraisuutta, koska määräykset pikusaatavista eivät olleet tarkkoja. Talolliset ja torpparit jättivät kuitenkin tulematta käräjille, ja Carpelanin asian käsittely lykkääntyi. Maalaisrahvaan näkökulmasta viivytely oli selviytymiskeino taloudellisesti vaikeassa tilanteessa.¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁴ Ivalo 1907, 87; Klinge 2006, 12, 178–179, 184–190.

¹⁰¹⁵ Teerijoki 2001. Simon Wilhelm (1731–1814); Danielson 1896, 153; Pennanen 1982, 36; Weiss 2000, 167.

¹⁰¹⁶ KA, Pien-Savon ylinen tk, tuomiokirja 1808 (KO a 10), Talvikäräjät 20.4.1808, esimerkiksi § 108–120.

Vuokrasopimuksen mukaan vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan maksoi pappilasta 200 riksin vuosivuokraa kirkkoherran viranhoitajalle Pehr Johan Collanille. Carpelanilta jäi kuitenkin iso osa vuokrasta rästiksi, mikä johtui hänen mukaansa juuri siitä, ettei ollut saanut perittyä paikallisilta kirkkoherran pikkusääntä.¹⁰¹⁷ Carpelan näyttää pitäneen taloudellisesti puoliaan pappilan vuokraajana eikä suostunut korjaamaan omalla kustannuksellaan venäläisten sotilaiden aiheuttamia vahinkoja pappilassa. Pehr Johan Collan ilmoitti tuomiokapitulille 1809, ettei Carpelan voinut täyttää pappilan vuokrasopimuksen maksuehtoja, koska tämä oli kärsinyt sodan takia tuntuvia vahinkoja. Pappilassa majoilleet venäläiset sotilaat olivat hävittäneet pappilan koko vuoden sadon ja tuhonneet torppia ja niiden viljelyksiä pappilan alueelta.¹⁰¹⁸

Liittoutuminen ja yhteistyö kuuluvat aktiivisiin toimintamalleihin, joita erityisesti eliitti suosii. Päämääränä on yleensä henkilön tai perheen vaikutusvallan lisääminen. Jos eliitin jäsen pakenisi, hän menettäisi vaikutusvaltaisen asemansa yhteisössään. Tästä syystä säätyläiset pyrkivät mieluummin vaikuttamaan asioihin ja sitä kautta säilyttämään asemansa yhteisössä. Suomen sodan aikaan eliitin liittoutumista venäläisten kanssa helpotti huomattavasti valloittajan rauhoittamispolitiikka, johon keskeisesti kuului liittoutuminen läänien ja paikallisten viranomaisien kanssa, jotta yhteiskunta säilyisi järjestäytyneessä tilassa ja armeijan huolto mahdollistuisi. Molemmat osapuolet voittivat: venäläiset takasivat eliitin privilegiot ja palkitsivat heitä – ja vastavuoroisesti Ruotsin vallan aikainen virkakunta siirtyi hoitamaan asioita entiseen malliin uuden esivallan alaisuudessa. Kenraalimajuri Carpelanin osalta uskollisuus Ruotsin kuninkaalle ja aseellinen vastarinta valloittajia vastaan vaihtui viimeistään loppukesästä yhteistyöksi venäläisten kanssa, samaan aikaan kun venäläisten voitto alkoi olla ilmiselvää sodan lopputulos. Carpelan nimitettiin – toistamiseen elämänsä aikana – Savon ja Karjalan läänin maaherraksi vuoden 1809 alusta.¹⁰¹⁹

Buxhoevden oli esittänyt keisarille, että Suomen maaherroiksi nimitettäisiin kansan luottamuksen saavuttamiseksi nimenomaan suomalaisia, ei venäläisiä. Buxhoevden lähestyi Carpelania jo elokuun alussa 5.8.1808 kirjeellä. Buxhoevden vetosi Carpelanin pitkään kokemukseen, alueen ja lääninhallinnon tuntemiseen ja palvelu- ja uhrimieleen. Buxhoevden totesi Carpelanin nauttivan yleistä luottamusta läänissä. Maaherran tärkeimmäksi tehtäväksi nähtiin kansan rauhoittaminen ja talonpoikaisen vastustuksen, gerillan, taltuttaminen.¹⁰²⁰ Buxhoevdenin

¹⁰¹⁷ Maaherra Carpelanin 29.3.1809 antaman päätöksen mukaan syksyllä oli Iisalmen kirkkoherralle tuotava limppu ja metsälintu, talvella leipä ja palanen kuivattua eli suolattua lihaa. Kalakeitto kesällä oli vähintäänkin 5 naulaa kaloja, talvella kuivattuja tai suolattuja kaloja 3 naulaa. Riita Carpelanin ja seurakuntalaisten välillä ratkesi vasta keisarillisella päätöksellä 24.7.1812. Keisari vahvisti ja hyväksyi kirkkoherran saavat sellaisiksi kuin ne oli vuonna 1756 määrätty. Virkatalon arrendaattorina Carpelan oli luvannut 200 riksin vuokran lisäksi Collanille täysihoidon pappilassa ja ruokaa yhdelle hevoselle sekä apupappi Birathille 28 tynnyriä viljaa, kortteerin, lämmityksen ja kaalimaan. Vuokraehdot kertovat osaltaan Iisalmen kirkkoherran pappilan suuruudesta. Salenius 1900, 15; Rissanen 1927, 320–321.

¹⁰¹⁸ Rissanen 1927, 321; Salenius 1900, 10–11.

¹⁰¹⁹ Engman 2008a, 430; Klinge 2006, 198–199; Weiss 2000, 167–168.

¹⁰²⁰ Buxhoevden Carpelanille, Turku 5.8.1808 (24.7.1808), Handlingar rörande... osa 1, nro 569, 279–281; Klinge 2006, 199; Osmonsalo 1947, 326, 424.

mukaan Carpelanin tuli maaherrana työskennellä siten, että läänin rahvas keskittyisi maatalouden harjoittamiseen eikä osallistuisi enää millään tavoin sotaan. Aseistetut talolliset tai muut yleistä rauhaa rikkovat henkilöt ammuttaisiin kuoliaiksi tai hirtettäisiin. Heidän kotinsa ja omaisuutensa poltettaisiin, ja rikollisten lähimmät omaiset syöstäisiin äärimmäiseen kurjuuteen niin, että heiltä puuttuisi katto päänsä päältä ja kaikki elämän ylläpitämiseen tarvittava (*hvarigenom de brottsliges närmaste anhörige äro störtade uti det yttersta elände, saknande tak öfoer hufvudet och allt till lifvets underhåll*). Buxhoevden odotti, että Carpelan maaherrana pystyisi vakuuttamaan paikallisväestön kuuliaisuuden eduista ja ennen kaikkea pitämään rahvaan rauhallisena.¹⁰²¹

Vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan otti Savon ja Karjalan läänin maaherran viran vastaan uuden vuoden alusta alkaen. Vuonna 1809 hänelle myönnettiin Pyhän Annan ritarikunnan ensimmäinen luokan kunniamerkki, suurristi.¹⁰²² Ensimmäisessä kiertokirjeessään tuore maaherra Carpelan vetosi lääninsä asukkaisiin: ”Seuratkaa minua, pysykään rauhallisina, hoitakaa kotejanne kuin aidot maanpojat (*Jordens Söner*) ja olkaa kuuliaisia kaikessa monarkillenne, joka lempeydellään voittaa kaikkien sydämet”. Carpelan kehotti uskomaan iloiseen ja onnelliseen tulevaisuuteen. Hän edellytti läänin papistolta ehdotonta tukea. Carpelan mainitsi myös sotakorvausasian, jota hän piti tärkeänä alueen rauhoittamisen kannalta. Carpelan kehotti pappeja lähettämään mahdollisimman nopeasti luetelot niistä, jotka sodan aikana olivat kärsineet venäläisten sotilaiden aiheuttamista vahingoista. Vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan oli myös aateliston valtiopäiväedustajana läsnä Porvoon maapäivillä, ainakin niiden alussa maaliskuussa 1809. Näin hän ryhtyi uuden suunnan ja uuden tilanteen näkyvien kannattajien joukkoon.¹⁰²³

Heinäkuussa 1809 Simon Wilhelm Carpelan kirjoitti maaherran asetuksessaan, ettei kukaan läänissä voinut olla tietämätön siitä maanisän uskollisuudesta (*Lands Faderliga huldhet*), jolla keisari oli suomalaisia kohdellut. Suomalaiset olivat saaneet pitää lakinsa, privilegionsa ja oikeutensa. Lääni oli saanut viljalainoja, köyhimmät armolahjoja. ”Meitä oli käsitelty kuin rakkaita lapsia”. Keisarilliset armonosoitukset ja hyvät teot olivat maaherra Carpelanin mukaan niin isoja, että ne sitoivat läänin asukkaat kiitollisuuteen, uskollisuuteen ja kuuliaisuuteen. Jos joku unohti tämän ja häiritsi rauhaa ja turvallisuutta, hänet otettaisiin kiinni, tuotaisiin maaherran eteen ja eristettäisiin muusta yhteiskunnasta. Kirjeen kärkenä oli varoittaa rahvasta ryhtymästä minkäänlaisiin rauhattomuuksiin, mikä samalla myös osoittaa, että yhteiskunnalliset olot eivät olleet kaikilta osilta vielä tasaantuneet.¹⁰²⁴

Simon Wilhelm Carpelan erosi 1810 maaherran virasta ja palasi Wilhelmsdaliin.¹⁰²⁵ Vuoden 1811 piispantarkastuksen yhteydessä sattui pieni episodi, joka niin ikään osoittaa, etteivät pitäjäläiset pyrkineet ainakaan mielistelemään vapaa-

¹⁰²¹ Handlingar rörande... I 1893, nro 569, s. 279–281.

¹⁰²² Klinge 2006, 198.

¹⁰²³ Klinge 2006, 199–200; Cederberg 1906–08, 112–113.

¹⁰²⁴ Maaherra Carpelan, Kungörelse 12.7.1809, Cederberg 1906–1908, 113–114.

¹⁰²⁵ Klinge 2006, 199.

herra Carpelania. Piispantarkastuksen lopuksi piispa luki ruotsiksi tarkastuspöytäkirjan, joka tulkattiin suomeksi. Sen jälkeen piispa siunasi seurakuntalaiset. Paikalla oli kuudennusmiehiä ja talonisäntiä. Osa heistä huomautti paroni Carpelanin läsnä ollessa, että tämä yhä käytti tallinaan ja navettanaan pappilassa olevaa ja pitäjälle kuuluvaa vanhaa rakennusta, vaikka sodan aikana käyttökelvottomiksi rikotut talli ja navetta olisivat olleet helposti korjattavissa. Carpelan vastasi kritiikkiin kertomalla, että kyseiset rakennukset tarvitsivat merkittävää korjausta, johon hän ei ollut velvollinen omilla varoillaan.¹⁰²⁶ Carpelan kuoli vuonna 1814. Sitä ennen pitäjäläisten ja Simon Wilhelm Carpelanin välit tuskin ennättivät mainitsemisen arvoisesti parantua.

Nils Erik Villstrand on huomauttanut, että venäläisten kanssa sodan aikana yhteistyötä tehneistä säätyläismiehistä oli Suomen väestölle myös hyötyä, vaikka kansallinen historiankirjoitus näki heidän maineessaan jonkinlaisen särön. Yhteistyö- ja myöntövyysmiesten henkilöhistoriaa tutkittaessa on pohdittava rajaa, joka kulkee tilanteen vaatiman sopeutumisen ja henkilökohtaiseen etuun pyrkivän liioitellun matelevuuden välillä. Samoin on olemassa raja tavoitteita edistävän vastarinnan ja vahingollisen kiivauden välillä.¹⁰²⁷

Iisalmessa säätyläiset ja talonpoikaisväestö olivat olleet yhteisrintamassa keväällä 1808 vastustamassa venäläisiä ja taistelemassa kuninkaan puolesta. Talonpoikaiskahakoinniksi nimetyssä vastarinnassa paikallisten säätyläisten rooli oli aktiivinen ja johtava. Monet heistä toimivat aina vuoden 1808 loppupuolelle saakka venäläisiä vastaan. Uskollisuudenvaloja ei Iisalmessa vannottu, kuten luvussa 2.2. on kerrottu. Iisalmelaisten ei tarvinnut ennen loppuvuotta muodostaa kantaansa suhteessa uskollisuuteensa Venäjän keisaria kohtaan, sillä pitäjä käytännössä kuului marraskuuhun 1808 asti ainakin osittain ruotsalaisten hallitsemaan alueeseen. Venäläisten rauhoittamispolitiikkaan kuului myös, että sodan aikaiset ”kapinoitsijat” saivat sodan jälkeen jatkaa elämäänsä normaalisti säätyyn katsomatta. Talonpoikaisjohtaja Erkki Ollikainen toimi aktiivisesti pitäjänkokouksissa. Kapinalliseksi vielä syksyllä 1808 leimattu maanmittari Karl Fredrik Boisman muutti pian sodan jälkeen Laukaaseen, työskenteli komissiomaanmittarina, eteni urallaan ja sai maanmittaustirehtöörin arvon 1829. Vapaaehtoiskomppanian päällikkö, kapteeni Sahlstein palasi sodan jälkeen Ruotsista Iisalmeen ja jatkoi maatalouden kehittämistä edistyksellisellä Kumpumäen tilallaan, jolle venäläiset sotilaat olivat aiheuttaneet huomattavan suuret vahingot. Sahlstein ja Ollikainen osallistuivat aktiivisesti pitäjän yhteisten asioiden hoitoon. Sahlsteinin vapaakomppaniaan kuulunut vänrikki A. B. Winter toimi sodan jälkeen Iisalmessa kruununnimismiehenä. Risto Hokkanen palasi pappilan torppaan.

Jo ennen sotaa Iisalmessa oli syntynyt hurmoshenkistä herännäisyyttä, jonka keskuksena oli Savojärven alue Ollikkalan kylässä. Iisalmen pitäjässä vaikutti kaksi maallikkosaarnaajaa: talollinen Paavo Ruotsalainen (1777–1852) ja pyöräntekijä, torppari Juhana Puustijärvi, sotilasnimeltään Lustig (1771–1833).

¹⁰²⁶ KA, IISA, Piispantarkastusten pkt 1811–1844, pöytäkirja 9.-11.3.1811. TK 1460.

¹⁰²⁷ Villstrand 2012, 291.

Heidän välillään ilmeni ristiriitoja, jotka näyttävät kärjistyneen myös sodan aikaan. Lustig kuului niin kutsuttuihin ”suruttomiin”: hän tanssi ja saattoi säestäää tanssijoita viulullaan. Ruotsalainen ei hyväksynyt Lustigin maallista toimintaa. Kirkkoherra Collan oli joutunut rauhoittelemaan ristiriitoja. Sota-aika ei kuitenkaan näytä voimistaneen paikallista pietismiä. Collanin mukaan herätykset olivat laimenneet moneksi vuodeksi Suomen sodan jälkeen. Herännäisissä oli mukana talollisia, torppareita, itsellisiä, renkejä ja piikoja, mutta ei herrasväkeä. Kyse ei kuitenkaan ollut yhteiskuntavastaisuudesta ja kapinoinnista säätyläisiä vastaan, vaikka ristiriitoja kirkkoherra Collanin ja heränneiden välillä ilmeni ja niitä jouduttiin 1810–1820-luvun vaihteessa käräjillä asti puimaan.¹⁰²⁸

5.3.2 Suhtautuminen venäläisiin

Iisalmissa ei näyttäisi syntyneen vakavia jännitteitä maalaisrahvaan ja venäläisten kanssa yhteistyötä tehneiden virkamiesten välille. Aivan ongelmattomat suhteet eivät kuitenkaan olleet. Havaittavissa on jonkin verran passiivista niskurointia esimerkiksi veroja ja muita velvoitteita kohtaan.¹⁰²⁹ Sodan päättymisen jälkeenkin Iisalmen pitäjässä liikkui ja majoittui venäläisiä, mikä myös vaati paikallisilta sopeutumista. Sotilaat olivat ilmeisesti aiheuttaneet majapaikoissaan jonkinasteista rauhattomuutta omalla käytöksellään. Pitäjänkokouksessa 28.5.1809 käsiteltiin pappilan alueelle majoittuneen Käkisalmen pataljoonan varuskunnan (*garizonnen*) polttopuun tarvetta. Pöytäkirjassa on rivien välissä luettavissa tyytymättömyyttä myös maaherra, kenraalimajuri ja vapaaherra Simon Wilhelm Carpelania kohtaan, joka ”itsepäisesti” (*envist*) oli majoittanut venäläiset pappilaan. Venäläisten vuoksi pitäjäläisiltä oli vaadittu toimittamaan niin paljon polttopuita, että näillä oli niistä jo pulaa. Pitäjäläiset selvittivät, etteivät he omasta mielestään olleet velvollisia toimittamaan polttopuita pappilaan. Maanmittari Zachris Packman ehdotti jonkinlaisena kompromissina, että pappilan torppareiden pitäisi tarvittaessa hankkia venäläiselle sotajoukolle puut. Pitäjänkokous muodosti maaseutuyhteisössä julkisen areenan, jossa myös tällaisia yhteiskunnallisesti arkaluontoisia asioita oli mahdollista käsitellä, joskin pöytäkirjassa hyvin hienovaraisesti.¹⁰³⁰

Iisalmeen myös asettui pieni venäläinen varuskuntayhteisö. Keisari Aleksanteri I oli saatu 1811 vakuuttuneeksi siitä, että Paloisille tuli rakentaa linnoitus. Venäjän ulkopoliittinen tilanne oli kiristynyt, sillä Napoleon oli varustautumassa sotaan Venäjän tuhoamiseksi. Aleksanteri I pelkäsi, että Ruotsi yhtyisi taisteluun Napoleonin liittolaisena. Silloin Ruotsin sotavoimat saattaisivat yrittää työntyä Oulun–Kuopion maantietä etelään Pietaria kohti.¹⁰³¹ Paloisten kylästä ostettiin

¹⁰²⁸ Pentikäinen 2014, 47–57; Pentikäinen 1970, 39–62.

¹⁰²⁹ Santeri Rissanen 1927, 301 ja 321; KAi, Pien-Savon ylinen tk, KO a 10, Iisalmen käräjäkunta, tuomiokirja 1808.

¹⁰³⁰ IISA. Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 28.5.1809 § 3.

¹⁰³¹ Räisänen 1959, 28–29. Kun Napoleon miehitti Ruotsin Pommerin, julistautui Ruotsi puolueettomaksi ja teki huhtikuussa Venäjän kanssa, jossa Ruotsi sitoutui taisteluun Ranskaa vastaan. Liittosopimus vahvistettiin elokuussa 1812, jolloin Venäjä saattoi katsoa luoteisrajansa turvatuksi ja Ruotsin muuttuneen liittolaisekseen.

Venäjän valtiolle tarpeelliset maat linnoitusta varten. Linnoitus oli perustettava Paloisvirran molemmille rannoille, mutta painopiste olisi eteläpuolella.

Kauppakirjat syntyivät talollisten kanssa neljästä talosta: molemmista Paloistaloista sekä talollisen Olavi Mansikan omistamista Tähtiniemestä (Stjernuddista) ja Paloisniemestä (Svedjenäsistä). Sopimukset allekirjoitettiin tammikuussa 1812. Mansikalle maksettiin korvausta 5 000 riksiä, Paloisten kestikievarin omistajille Petteri Möykkyselle ja Juho Pulkalle yhteensä 2 000 riksiä ja pohjoisemman Paloistilan omistajille Abraham Remekselle ja Heikki Lipposelle yhteensä 2 000 riksiä. Talolliset olivat kuitenkin – sopimuksesta huolimatta – haluttomia luopumaan tiluksistaan venäläisten edellyttämällä ehdoilla. Paloiskyläläiset asettuivat vastustamaan tilojensa myyntiä linnoitusta varten. Venäläisten ja paikkakuntalaisten välillä ilmeni jonkin verran muutakin avointa kärhämöintiä. Vastaanhangoittelevat iisalmelaiset kieltäytyivät esimerkiksi osallistumasta linnoitustöihin kesällä 1812. Olavi Mansikka ja hänen puolisonsa Liisa Pulkka muuttivat kuitenkin jo samana vuonna Pohjanmaalle ja asettautuivat Oulunjoen seurakunnan alueelle talollisina. Tilasta saatu korvaus auttoi heidät uuden elämän alkuun. Kaihoa entiselle kotiseudulle varmaan tunnettiin, esimerkiksi heidän poikansa otti Oulun triviaalikoulussa ja Turun yliopistossa opiskellessaan nimen Carl Henrik Stjernudd. Kalle Heikki Mansikka oli ollut seitsemänvuotias, kun perhe luopui Tähtiniemen tilastaan Paloisilla.¹⁰³²

Pieniä harmejä venäläisten kanssa ilmeni, mutta mitään suuria valituksia sotilaat eivät Iisalmessa aiheuttaneet ainakaan kirjallisten lähteiden perusteella, mitä nyt pitäjänkokouksissa sivuttiin muutaman kerran venäläisten läsnäoloa. Lapinlahtelaisen Marketta Ollikaisen kertoman muistitiedon mukaan Alapitkän kylässä oleskelleet venäläiset sotilaat olivat ystävällisiä: ”Heillä oli runsaasti leipää, jota he antoivat myös paikkakuntalaisille.” Leipä oli ollut herkkua, kun monin paikoin oli järsitty pettua. Venäläisten leipä oli ollut kooltaan ”suurta ja paksumaa”.¹⁰³³

Paloisten linnoitukseen asettui venäläistä sotaväkeä jo alkuvuodesta 1812. Talojen luovuttamat niityt otettiin hevosten laitumiksi. Paloisille siirretyt joukot kuuluivat Suomessa edelleen oleskelemaan miehitysarmeijaan. Poliittis-sotilaallinen tilanne muuttui 1812 niin, ettei Paloisvirran varustelutöihin mainittavammin koskaan ryhdytty. Ruotsi ja Venäjä solmivat liittosopimuksen, jossa ne takasivat toistensa rajat. Venäjän tuella Norja liitettiin Ruotsiin, joten Ruotsi sai korvauksen Suomen menettämisestä. Kuopion varsinainen varuskuntaväki muutettiin 1816 Iisalmeen, todennäköisesti Paloisten linnoitukseen. Paloiskylässä päästiin mittaustöihin vasta, kun linnoituksen varusväestä oli komennettu avuksi sotilaita. Heinäkuussa 1827 riitaisuudet lopulta päättyivät ja maanomistajat saivat vaatimansa hyvityksen tiloistaan. Samoihin aikoihin sotaväki kuitenkin poistettiin Paloisilta ja linnoituksen maat vuokrattiin Venäjän valtion laskuun. Maa oli rauhoittunut niin, ettei Paloisten kaltaisia sisämaan linnoituksia enää tarvittu.¹⁰³⁴

¹⁰³² KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 26.7.1812, Iisalmen srk; Räisänen 1959, 28; Kotivuori 2005, nro 13506.

¹⁰³³ Margareeta Ollikainen, Puurunen 1994, 90.

¹⁰³⁴ Räisänen 1959, 31–33 Villstrand 2012, 330–331.

Iisalmen pitäjän kirkonkirjoihin alkoi 1816–1826 ilmestyä tavallista runsaammin Paloisten kohdalle merkintöjä aviottomista lapsista ja paikallisten tai muualta Paloiskylään siirtyneiden naisten avioliitoista venäläisten sotilaiden kanssa. Sodan jälkeen ensimmäiset iisalmelaisnaisten ja venäläisten solmimat avioliitot solmittiin toukokuussa 1813 ja maaliskuussa 1815. Venäläisten kanssa solmittuja avioliittoja oli 1813–1826 yhteensä kuusitoista.¹⁰³⁵

5.3.3 Paikallinen jälleenrakennuksen agenda

Porvoon valtiopäivillä 1809 käsiteltiin sodan aiheuttamia ongelmia. Huomattava osa säätyjen anomuksista koski sotavahinkoja, majoitus- ja kyyditysasioita, henkilökohtaisen turvallisuuden takaamista, siviilihenkilöiltä otettujen aseiden takaisin luovutusta, sotavankien palauttamista ja marketenttien toimintaa. Esimerkiksi talonpoikaissääty nosti voimakkaasti esiin sotakorvausasiat ja valmisteli yhteensä 39 anomusta, joista ensimmäisessä pyydettiin sotavahinkojen pikaista korvaamista, ensimmäisenä asunnottomille, sotaa paenneille ja eniten kärsineille. Talonpoikaissäädyn muissakin anomuksissa käsiteltiin sota-ajasta aiheutuneita menetyksiä, kuten vilja- ja rehutoimitusten ja pakko-ottojen sekä kyytien, kuljetusten ja majoituksen maksamista. Talonpoikaissääty toi esiin myös sen, että kyyti- ja majoitusrasitus oli jakaantunut epätasaisesti maan eri osien kesken sota-aikana. Anomusten lisäksi talonpoikaissääty esitti kuusi toivomuspontta, joista ensimmäisessä pyydettiin korvausta Ruotsin armeijalle suoritetuista toimituksista, joita ei ollut vielä maksettu.¹⁰³⁶

Talonpoikassäädylle jätettiin kahdeksan valitusta, jotka koskivat sotavahinkoja ja niiden korvaamista. Niitä lähetettiin pahimmin kärsineitä alueilta: Oulun pitäjän, Korsholman pohjoisen ja eteläisen kihlakunnan, Keski-Pohjanmaan alaosan tuomiokunnan, Merikarvian ja Siikaisten seurakuntien, Vähä-Savon yläosan kihlakunnan sekä eräässä valituksessa, joka oli ilmeisesti peräisin Karjalasta.¹⁰³⁷ Iisalmi kuului Vähä-Savon yläosan kihlakuntaan. Helmikuussa 1809 pitäjänkokouksessa valittiin kuudennusmies Aukusti Pesonen Haapajärven kylästä edustamaan iisalmelaisia, kun Kuopiossa valittiin Vähä-Savon ylisen kihlakunnan talonpoikaissäädyn valtiopäiväedustaja.¹⁰³⁸ Vaali pidettiin Kuopiossa 7. maaliskuuta 1809 ja pohjoissavolaisena talonpoikana Porvooseen matkasi talollinen Pietari Väänänen Muuruvedeltä Kuopion pitäjästä. Hän oli ollut talonpoikaissäädyn edustajana myös Norrköpingin valtiopäivillä 1800. Väänänen toimi Porvoon valtiopäivillä siviili- ja talousvaliokunnassa sekä valtiopäiväin lopussa asetetussa toimitusvaliokunnassa. Samalla kun Vähä-Savon ylisen kihlakunnan edustajaa valittiin Porvoon valtiopäiville, kiirehdittiin myös korvausten maksamista sotavahingoista sekä Pohjois-Savoja epäsuotuisasti kohtelevan verotuksen

¹⁰³⁵ Räisänen 1959, 31.

¹⁰³⁶ Halila 1962, 527; KA, Porvoon valtiopäivien kokoelma, talonpoikaissäädyn konseptipkt 1809, 1363, Talonpoikaissäädyn pöytäkirja 17.5.1809, 52–61; Jääskeläinen 2000, 30–31.

¹⁰³⁷ KA, Porvoon valtiopäivien kokoelma, talonpoikaissäädyn konseptipkt 1809, Rahvaan anomukset ja valitukset, 195–197, 206–208, 213–214, 216–217, 221, 230; Jääskeläinen 2000, 32.

¹⁰³⁸ KA, IISA, pitäjänkokouspkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 19.2.1809 § 3.

pikaista uudistamista. Ylä-Savon kihlakunnan osalta valitus oli lyhyt ja ytimekäs, ja siinä puututtiin vain sotavahinkojen korvaamiseen sekä verotuksen tarkistamiseen.¹⁰³⁹

Myös pitäjänkokousperinne jatkui keskeytyksettä. Paikallisyhteisön kannalta pitäjänkokoukset olivat yhteisten asioiden sopimis- ja päätöksentekopaikkoja. Suomen sodan jälkeisinä taloudellisesti vaikeina aikoina pitäjänkokoukset tarjosivat julkisen areenan, jonne oli mahdollista viedä käsiteltäväksi yhteisöä hiertäviä asioita, keskustella niistä – ja etsiä ratkaisukeinoja ongelmiin. Tällaisen foorumin olemassaolo oli omiaan lisäämään paikallisyhteisön joustokykyä yhteistyön ja yhteisöllisyyden avulla. Keskustelijoiden joukko tosin oli rajattu, sillä pitäjänkokouksiin osallistuivat maata omistavat miehet. Pitäjänkokoukset edustivat maaseutuyhteisön isäntäjulkisuutta¹⁰⁴⁰, johon kuuluivat myös käräjät lautamiehineen sekä henkikirjoitus- ja veronmaksutilaisuudet. Pitäjänkokouksissa kirkkoherran rooli puheenjohtajana oli keskeinen asioiden johdattelijana. Pitäjän vaikutusvaltaisimmat miehet – upseerit, virkamiehet ja suurimmat maanomistajat – tekivät aktiivisesti aloitteita käsiteltävistä asioista. Heidät kirkkoherra usein mainitsee nimeltä kokousten pöytäkirjoissa.

Iisalmessa pitäjänkokouksia pidettiin säännöllisesti, ja myös sotavuosina kokoonnuttiin. Tämä osoittaa, että paikallisyhteisö ei ollut kriisinaikana lamassa tai kaaoksessa vaan pystyi ylläpitämään päätöksenteon rakenteita. Sodan jälkeen iisalmelaiset isäntämiehet ja säätyläiset kerääntyivät useaan kertaan pohtimaan esimerkiksi venäläisten sotilaiden pahasti hajottamien Iisalmen pappilan, kirkon, kellotapulin, hautausmaan, pitäjäntuvan ja pitäjänmakasiinin korjaamista. Ne kaikki olivat kärsineet suuria tuhoja sodan aikana. Seurakunnan yhteiset rakennukset remontoitiin vähitellen 1810-luvun kuluessa. Pitäjänmakasiinin lattia oli rikottu sodan aikana. Kirkosta oli säretty ikkunat. Venäläiset sotilaat olivat käyttäneet polttopuikseen kirkon rappuset, ovet ja lattian sekä kellotornin ovet ja kirkon puuaidan. Päätöksenteko ja päätösten toteuttaminen ei ollut helppoa, sillä isännät eivät olleet innostuneita uusista rasituksista eivätkä perukkalaiset kirkon, pappilan ja pitäjäntuvan korjauksista.¹⁰⁴¹

Pitäjäntupa jouduttiin rakentamaan kokonaan uudestaan vuonna 1814. Kaikkien pitäjäläisten piti osallistua rakennustöihin kappeliseurakuntalaisia myöten. Talolliset toivat rakennustarvikkeita. Velvollisuuksia kuitattiin myös päivätöinä. Kun Nilsin rajalla olleet kylät laiminlöivät rakennusosuusvelvollisuutensa, päätti pitäjänkokous 1815 pyytää maaherralta toimenpiteitä näiden velvoittamiseksi uhkasakon uhalla tekemään osuutensa. Kun niskoittelijat eivät sittenkään täyttäneet velvollisuuttaan, ostettiin rakennustarvikkeita heidän kustannuksellaan.¹⁰⁴²

¹⁰³⁹ KA, Porvoon valtiopäivien kokoelma, talonpoikaissäädyn konseptipkt 1809, 1363 (Ote Kuopion pitäjän kk:n käräjäpöytäkirjasta 7.3.1809 § 3.); Halila 1962, 487; Hirvonen, Maija 2007: Väänänen, Pietari. Kansallisbiografia-verkkajulkaisu.

¹⁰⁴⁰ Markkola 2010, 402–403.

¹⁰⁴¹ KA, IISA, Piispantarkastusten pöytäkirjat 1811–1844 II Cd:3, pöytäkirja 1811. TK 1460; Rissanen 1927, 432;

¹⁰⁴² Rissanen 1927, 392; KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 li Ca:1, pitäjänkokous 19.2.1809 § 2.

Sodan aikana pitäjäläisiltä oli jäänyt paljon viinijvärästejä, joita kersantti ja virkaatekevä nimismies Björklund alkoi 1809 ulosmitata. Varoja rakennustöihin kerättiin myös perimällä seurakuntalaisilta erilaisia maksuja. Esimerkiksi pappilan särkynyt viinikellari korjattiin perimällä ehtoollisella käynnistä kuuden kopeekan maksu. Pitäjänkokouksessa jopa päätettiin 1811, ettei ripille pääsisi, jos ei olisi suorittanut viiniäyriään ja maksanut viinijviään.¹⁰⁴³

Myös hautausmaata ympäröinyt puuaita oli tuhoutunut sodan aikana. Sen uudelleen rakentaminen on esimerkki siitä, miten jälleenrakennuksesta tarvittiin niin pitäjän säätyläisiä, talollisia kuin tilattomiakin. Yhteisössään arvostettu kuudennusmies Aukusti Pesonen Haapajärveltä esitti 1810 ensimmäisen kerran ajatuksen kirkkomaan aidan rakentamisesta kivistä. Pitäjänkokous päätti syksyllä 1811, että hautausmaan ympärille tehtäisiin kiviaita. Kirkkomaan laajennuksen kiviaitoineen ja portinpaikkoineen suunnitteli paikallinen komissionimaanmittari ja Ahmon kartanon omistaja A. J. Packman. Kaikkien emäpitäjän tilojen oli osallistuttava aidan kustannuksiin. Niiden oli tuotava osuuttaan vastaava määrä kiviä kirkolle. Kovin nopeasti aita ei valmistunut. Aidan latoi lopulta vuonna 1818 pitäjänsuutari, torppari Juho Kostander. Palkka oli kaksi riksiä/juoksukyynärä. Aita maksoi yhteensä noin 150 riksiä.¹⁰⁴⁴

Iisalmen kirkkoherran pappila oli kärsinyt pahoin sodan aikana loka-marraskuussa 1808. Pappilan pihapiiristä oli purettu polttopuiksi kymmenen rakennusta, samoin neljä sen torpista. Lisäksi oli muun muassa menetetty peltojen kasvua. Loputkin torpat olivat kärsineet niin paljon, että Birathin mukaan melkein kaikki olivat kevääseen 1809 asti olleet autioina.¹⁰⁴⁵ Pitäjänkokouksessa 18. maaliskuuta 1810 käsiteltiin pappilan tulisijojen ja korsteenipiippujen korjaamista. Pitäjäläisten ehdotuksesta päätettiin, että varat korjauksiin otettaisiin kirkonkassasta. Vuoden 1811 piispantarkastuksessa kuitenkin huomautettiin, ettei kirkon varoja saanut käyttää pappilan remonttiin – korkeintaan etukäteismaksuna, joka piti korvata myöhemmin seurakunnalle. Pappilan rakennusten korjaukset olivat vielä keväällä 1811 tekemättä, kun riittäviä korvausvaroja ei ollut. Pappilan virkatalon vuokraaja, entinen maaherra vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan raportoi korvausavustuksen toivossa lääninhallitusta 18.8.1810 kertoen, ettei koko pappilassa ollut yhtään asuttavaa huonetta, ja talven jo lähestyessä olisi ollut taloudellisesti järkevää ryhtyä korjauksiin. Vaikka Carpelan katsoi, ettei hänellä ollut velvollisuutta korjata sodanjälkiä, maaherra Aminoff oli toista mieltä. Piispa lupasi omalta osaltaan kiirehtiä pappilan korjaamisen aloittamisesta, mutta pappilan navetan ja tallin korjaaminen lykkääntyi monella vuodella. Vielä vuoden 1813 alussa kirkkoherra Pehr Johan Collan valitti, ettei voinut siirtää karjaansa Väärnin kappalaisen pappilasta kirkkoherran virkataloon, koska navetan ja tallin

¹⁰⁴³ Rissanen 1927, 375.

¹⁰⁴⁴ Rissanen 1927, 388; KA, IISA, Piispantarkastusten pkt 1811–1844 II Cd:3, pöytäkirja 1811 § 15.

¹⁰⁴⁵ KA, SOTAVAH Caa:26, § 79; Nimenomaan polttopuina poltosta piispantarkastuksen pöytäkirjassa KA, IISA, Piispantarkastusten pkt 1811–1844 II Cd:3, pöytäkirja 1811 § 13. Rissanen ja Kortelaisen mukaan seitsemän rakennusta oli purettu polttopuiksi ja muita rakennuksia turmeltu sekä 22 pappilan torppaa saatettu aivan autioksi. Tämä johtuu Rissanen epähuomioissa tekemästä käänkövirheestä, joka on sitä kautta tullut Kortelaisenkin tekstiin. Rissanen 1927, 432; Kortelainen 1977, 87.

välikatot, ovet ja kaikki sisustukset olivat edelleen tuhattuina. Pitäjänkokous salli Collanin käyttä pappilan vieressä sijaitsevaa monihuoneista vanhaa rakennusta väliaikaisena karjasuojana, sillä eläimet oli saatava kylmältä suojaan. Tarkoitus oli, että Sonkajärven ja Rutakon talolliset alkaisivat korjata tallia ja navettaa keväällä. Huhtikuussa hirsiä ja materiaaleja ei kuitenkaan ollut vielä riittävästi koossa kirkon, kellotornin, pappilan ja pitäjätuvan korjausta varten. Tästä syystä pitäjänkokouksessa määriteltiin yksityiskohtaisen tarkasti, mitkä kylät toimittivat mitäkin rakennustarpeita kirkolle: lautoja, päreitä, tervaa ja nauvoja Oulusta, tiiliä Kuopiosta ja niin edelleen.¹⁰⁴⁶

Kaiken kaikkiaan Iisalmen seurakunnan pitäjänkokouksissa käsiteltiin aina 1810-luvun puoliväliin saakka sodassa tuhoutuneen omaisuuden korjaamista kirkosta ja pappilasta pitäjänmakasiiniin ja pitäjätupaan. Konkreettinen jälleenrakennus eteni hitaasti ja osin vastentahtoistekin paikallisten talollisten päivätöinä ja tavaratoimituksina. Ulkopuolista jälleenrakennusapua seurakunnalle ei tiettävästi myönnetty.

Vaikuttamisyriytykset

Paikallisyhteisössä pyrittiin myös löytämään keinoja vaikuttaa viranomaisiin aina keisaria myöten. Suomalaiset talonpojat olivat perinteisesti vedonneet kuninkaaseen, kun ratkaisua paikallisesti ei löytynyt. Näin menetellen iisalmelaiset olivat esimerkiksi aktiivisesti ja varsin menestyksekkäästi puolustaneet kaskeamisoikeuttaan.¹⁰⁴⁷ Suomalaiset talonpojat yrittivät jatkaa kuninkaaseen vetoamisen perinnettään myös keisarikunnassa. Iisalmen pitäjänkokouksessa 23.2.1812 valittiin kaksi edustajaa viemään toiveita eteenpäin keisarin edustajille verotukseen, viljalainoihin ja sotilasruotujen purkamiseen liittyen. Talonpojat olivat tottuneet valitsemaan edustajiaan valtiopäiville. Myös Porvoon valtiopäivät nähtiin yhtenä perinteisenä mahdollisuutena vaikuttaa, kun helmikuussa 1809 iisalmelaiset valtuuttivat kuudennusmies Aukusti Pesosen Haapajärven kylästä valitsemaan Pohjois-Savon edustajaa Porvoon valtiopäiville. (Ks. luku 5.2.3.)¹⁰⁴⁸

Kohtuuttomaksi koettu verotus oli ehdottomasti yksi tärkeimmistä asioista, joita sodanjälkeisissä pitäjänkokouksissa käsiteltiin. Verotus koetteli kotitalouksien taloudellista resilienssiä. Pitäjäläiset vaativat, että ennen sotaa kuninkaan lupamaa ja läänissä jo vuonna 1806 aloitettua verotuksen oikeudenmukaisuuden tarkastusta jatkettaisiin. Prosessi oli ollut pahasti kesken sodan alkaessa ja pitkään pysähdyksissä sen jälkeen. Pitäjänkokouksessa 18. elokuuta 1811 puheenjohtaja, kirkkoherra Pehr Johan Collan tiedusteli osanottajilta, miten heidän mielestään tulisi menetellä. Kapteeni Jakob Johan Sahlstein käytti puheenvuoron, jossa hän ehdotti, että kokous valitsisi lähetystön edistämään verotusasiaa Tu-

¹⁰⁴⁶ KA, IISA, Piispantarkastusten pkt 1811–1844, II Cd:3, pöytäkirja 9.-11.3.1811; KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokoukset 24.1.1813 § 3, 11.4.1813 § 2 ja 3, 19.4.1813.

¹⁰⁴⁷ Rissanen 1927, 395–398.

¹⁰⁴⁸ Esim. KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 ja 1812–1822 II Ca: 1–2, pitäjänkokoukset 19.2.1809, 18.8.1811, 23.2.1812 ja 26.7.1812.

russa. Näin voitaisiin vaikuttaa hallituskonseljiin ja sitä kautta keisariin. Pitäjänkokouksen pöytäkirjan mukaan Sahlsteinia kannatettiin voimallisesti (*kraftligt*), nimeltä mainittuina toimitusvouti ja kruununnimismies Johan Lindberg, herastuomari Juhana Kauppinen ja kuudennusmies Aukusti Pesonen. Keskustelussa pidettiin yksimielisesti tärkeänä, että kapteeni Sahlsteinin kanssa Turkuun lähtisi yksi tai useampi talonpoikaissäädyn edustaja. Sen sijaan eri näkemyksiä ilmeni, kun piti päättää, ketkä lähetystöön valittaisiin. Huomionarvoista on, että ehdotettujen nimien joukossa oli kaksi kevään 1808 venäläisvastaiseen kahakointiin osallistunutta talollista: Erkki Ollikainen Ollikkalasta ja herastuomari Risto Ruotsalainen Nerkoolta. Pitäjänkokouksen pöytäkirja 18.8.1811 osoittaa osaltaan, että keskeiset vastarintaan osallistuneet ”kapinalliset” olivat paikallisesti arvonantoa ja vaikutusvaltaa nauttivia ja aktiivisia henkilöitä. Lopulta lähetystöön valittiin Sahlstein ja Ollikainen. Heille oltiin valmiit myöntämään myös matkakorvaukset.¹⁰⁴⁹

Sahlsteinin ja Ollikaisen muodostaman iisalmelaislähetystön Turun matkasta ei ole tässä yhteydessä tarkempia tietoja, mutta ainakaan verotusasia ei edennyt suotuisasti. Kesällä 1812 pitäjänkokouksessa valmistauduttiin kenraalikuvernööri Steinheilin vierailuun, jonka piti tapahtua joko Kuopiossa tai Iisalmissa. Vierailu nähtiin jälleen oivana mahdollisuutena esitellä epäkohtia ja uudistamistarpeita. Iisalmen pitäjä valtuutti vänrikki Anders Gustaf Savanderin lisäksi neljä talollista esittämään kenraalikuvernöörille pitäjän toivomuksia. Talolliset olivat herastuomari Juhana Kauppinen Koljonvirralta, Erkki Ollikainen Ollikkalasta ja heidän lisäksi entinen lautamies Juho Pulkka Vieremänjärveltä ja Risto Hynynen Rutakolta.¹⁰⁵⁰

Pitäjänkokouksessa 26.7.1812 laadittiin seitsemän kohdan lista niistä asioista, joita kenraalikuvernöörin toivottiin edistävän ja informoivan hallituskonseljia ja keisaria. Listaus kertoo siitä, mitä maata omistavat pitäjäläiset pitivät rauhankriisin keskeisimpinä ongelmina. Ykkösasiaksi nostettiin jälleen kerran verotuksen tarkistamisen loppuunsaattaminen. Toisena kohtana huomautettiin, että pitäjäläisten pitäisi saada maksu heidän jo aikaa sitten suorittamistaan kuljetusvelvollisuuksista. Erilaiset kyydit olivat rasittaneet paikallisia talollisia: vieneet heiltä aikaa, rehua ja väsyttäneet hevosia. Maksut olivat jääneet usein saamatta, ainakin täysimääräisenä. Kuormakuljetukset veivät taloista työvoimaa päiviksi ja viikoiksi. Yhtämittaisten ajojen näännyttämät hevoset olivat rehujen puutteessa kykenemättömiä kylvötoihiin.¹⁰⁵¹

Kyydityselvollisuudet aiheuttivat yleisesti talollisissa tyytymättömyyttä. Kenraalikuvernööri Sprengtporten pelkäsi alkuvuonna 1809, että kansan keskuudessa syntyisi jopa epäjärjestystä kyyditysrasitusten vuoksi. Hän antoi 20. helmikuuta yleisen kuulutuksen, jossa hän tuoreena kenraalikuvernöörinä kertoi saaneensa mielipahakseen tietoja kuljetusvelvollisuuksien täyttämisen ilmen-

¹⁰⁴⁹ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1771–1811 II Ca:1, pitäjänkokous 18.8.1811.

¹⁰⁵⁰ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokous 26.7.1812.

¹⁰⁵¹ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokous 26.7.1812; Lehtonen 1925, 90.

neistä niskoittelusta ja hitaudesta, vaikka kyytimaksua oli jopa korotettu aiemmasta. Sprengtporten halusi välttää ankarampia toimenpiteitä ja kehotti maanmiehiään suorittamaan velvollisuutensa. Hän myös lupasi, että kuljetukset maksettaisiin – niin siihen asti maksamattomat kuin vastedes ansaittavat kyytirahat.¹⁰⁵²

Iisalmelaisten talollisten edellytettiin osallistuvan edelleen kuljetuksiin, vaikka varsinaiset sotatoimet olivatkin pitäjän osalta ohi. Alkuvuonna 1809 Kuopiosta Ouluun kuljetettiin elintarvikkeita ja sotatarpeita, esimerkiksi puutavaraa kanuunaveneiden ja lastilaivojen rakentamista varten. Kenraalikuvernööri Sprengtporten käski Kuopion ja Oulun läänin maaherroja yhteistoimintaan, jotta kuljetukset saataisiin toteutettua keskeytyksettä. Suunnitteilla oli niin suuria transportteja, että niiden kuljettamiseen olisi tarvittu parin viikon aikana runsaat 5 600 hevosta. Vuoden 1791 kulkujärjestystä (*tågording*) kovennettiin niin, että kaikkien kiinteistöjen omistajien, aatelistosta ja puustellinomistajista lähtien, tuli yhtäläisesti talonpoikien kanssa osallistua kyydityksiin ja antaa hevosiaan käyttöön. Myös uudistalojen omistajien oli vapaavuosisistaan huolimatta otettava osaa ainakin joka toiseen vuoroon. Jokaista vähintään 50 hevosen suuruista kuljetusta seurasi kruununpalvelija tai muu luotettu mies, joka sai päivärahana 36 riksiä (24 killinkiä banco) ja yhden hevoskyydin. Perille saavuttua tuli heti maksaa täysi kyytimaksu rahtihevosista. Iisalmelaiset talolliset joutuivat ajamaan kuormia yli lääninrajan, usein Rantsilan kirkolle ja jopa Ouluun asti. Pitkät matkat rasittivat sekä hevosia että talollisia. Marraskuussa 1809 Oulun läänin maaherra Ehrenstolpe lähetti Limingan nimismiehen A. Sandelinin Iisalmeen Vieremän kylälle. Nimismiehen oli määrä panna liikkeelle kaikki Savon tien varrella saatavissa olevat hevoset ja hoitaa samalla viljan lähettäminen Vuolijoelta Ouluun. Vasta joulun alla 1809 maaherra ilmoitti kruununvoudeille, että holli-, reservi- ja kestiekievarikyydit asetettaisiin entiselle rauhanaikaiselle kannalle.¹⁰⁵³

Kolmanneksi Iisalmen pitäjäkokous esitti 26.7.1812 toivomuksen, että asukkaat saisivat maksaa kruunun veronsa, vuokransa ja muut maksunsa sillä valuutalla, joka oli heille helpoimmin saatavilla.¹⁰⁵⁴ Iisalmen pitäjäläiset kävivät vilja- ja voikauppaa Raaheen ja Ouluun, joilla puolestaan oli kauppavaihtoa Ruotsin kanssa. Tästä syystä ruotsalainen valuutta pysyi pitkään vallitsevana. Ruplia paikkakunnalle levisi jonkin verran sodan aikana, sen minkä venäläiset sotilaat maksoivat kyydeistä ja pakko-otoista. Kenraalikuvernööri Barclay de Tollyn määräyksen ja 29.12.1809 antaman manifestin mukaan verot oli suoritettava ruplina. Samalla paperiruplan arvoa alennettiin 32 killingistä 25 killinkiin, mutta siitä huolimatta venäläisen valuutan käyttäminen verojen kannossa oli Iisalmenkin korkeudella vaikeaa. Ainakin Oulun läänissä venäläisellä valuutalla jopa keinoiteltiin. Voittoa tavoittelevat halusivat sitä ostaa, ja köyhempi väki oli valmis vaihtamaan vähäiset ruplansa luullen saavansa voittoa. O. I. Lehtosen mukaan näin syntyi ankara ruplien puute. Keisarillisella julistuksella 30.12.1812 myönnet-

¹⁰⁵² Lehtonen 1925, 51.

¹⁰⁵³ Lehtonen 1925, 51–53, 87.

¹⁰⁵⁴ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokous 26.7.1812.

tiin rahvaalle oikeus käyttää veronmaksussa edelleen Ruotsin rahaa. Myös seteliruplalle määrätty kurssi oli aivan liian korkea, mikä vaikeutti tavallisen rahvaan kykyä selviytyä maksuistaan.¹⁰⁵⁵

Vasta neljänneksi iisalmelaiset tohtivat pyytää, että keisari korvaisi heidän sota-ajan menetyksensä. Kaikkiaan pitäjäläisten listassa oli seitsemän eritasoista kehittämissuositusta – ja todennäköisesti kokouksen priorisoimassa järjestyksessä. Viidentenä toivottiin varoja pitäjän viljamakasiinin lattian korjaukseen. Lattia oli sodan aikana tuhoutunut perusteellisesti. Vahingontekijöiksi ei kuitenkaan erikseen kirjattu venäläisiä. Kuudentena esitettiin parannuksia vesireitteihin ja ehdotettiin, että ennen sotaa aloitettua koskien perkausta jatkettaisiin. Viimeisessä eli seitsemännessä kohdassa toivottiin kohteliaain ja diplomaattisin sanankääntein, että kirkonkylään ja pappilan torppiin 1811 majoitetut venäläiset sotilaat siirrettäisiin muualle. Pitäjänkokous totesi pöytäkirjassa kohteliaasti, etteivät everstiluutnantti Savernieffin joukot olleet aiheuttaneet mitään häiriötä eikä siinä mielessä ollut tarvetta valittaa, mutta sotilaat olivat sijoitettuina juuri kirkon läheisyyteen, jonka taloja ja torppia käyttivät laajan pitäjän perukoilta jumalanpalveluksiin tuleva väki. Venäläisten vuoksi kirkkomatkalaiset eivät löytäneet majapaikkaa.¹⁰⁵⁶

Suomen sodalla oli vaikutuksensa maaseutuväestön kaupankäyntiin. Sodan aikana markkinoiden pito oli kielletty, joten iisalmelaisten vuotuiset markkinamatkat Kuopioon, Ouluun, Kajaaniin ja Raaheen eivät sodan aikana toteutuneet. Toisaalta sodan aikana poistettiin pikkutulli eikä sitä otettu käyttöön sodan jälkeenkään. Sodasta lähtien maalaiset saivat viedä vapaasti tuotteitaan kaupunkiin ja tuoda ostoksiaan sieltä. Pohjois-Savo alkoi Suomen sodan jälkeen vähitellen orientoitua Viipuriin ja Pietariin kaupankäynnissä, liikenteellisesti ja muuttoliikkeessä, esimerkiksi voikaupassa viimeistään 1830–1840-luvuilla. Savosta talonpoikien kauppareitti kulki usein Putikon kautta Laatokalle tai Saimaan vesistöä Joutsenoon tai Lauritsalaan. Talviteitä pitkin matka Iisalmeista Kuopioon kesti 1–2 päivää, Kuopiosta Joutsenoon viikon ja Joutsenosta Pietariin 3–4 päivää. Pohjois-Savossa alkoi säännöllisesti vieraila voisaksoja, jotka monesti maksoivat 1,5 ruplaa korkeamman hinnan leiviskältä kuin Pohjanmaalla olisi saanut. Raahelainen kauppaneuvos Zachris Franzén (1787–1852) hankki 1820-luvun loppupuolella Salahmin ruukin omistukseensa ja perusti Iisalmen pitäjään vielä toisenkin järvimalmia hyödyntävän ruukin Jyrkälle. Kauppaneuvos piti Iisalmea investoimisen arvoisena.¹⁰⁵⁷

Autonomian alkuvuosikymmeninä Ylä-Savon asema oli Pietariin nähden kuitenkin syrjäinen, ja suunnan muutos kesti vuosikymmeniä 1800-luvun alkupuolella ja edellytti muun muassa vesiliikenneväylien kehittämistä.¹⁰⁵⁸ Vastaava

¹⁰⁵⁵ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokous 26.7.1812; Lehtonen 1925, 44.

¹⁰⁵⁶ KA, IISA, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822 II Ca:2, pitäjänkokous 26.7.1812.

¹⁰⁵⁷ Alanen 1957, 150–152; Klinge 2006, 13, 118 ja 166–167; Räisänen 1959, 9.

¹⁰⁵⁸ Alanen 1957, 152; Engman 2004, 68. Iisalmelaisten kaupan suuntautumisesta etelään on osoituksena Ylä-Savon kihlakunnan valtuuttama Kuopion pitäjän ja Nilsin talonpoikien lähetystö, joka keväällä 1826 kävi oma-aloitteisesti esittämässä keisari Nikolai I:lle Saimaan kanavan rakentamista. Ensimmäisiä aikalaiskuvauksia Iisalmen pitäjän voi- ja viljakaupasta Pietariin autonomian aikana ovat sanomalehtien kirjeenvaihtajien kertomukset 1840-

tilanne oli esimerkiksi Liperin suurpitäjässä, josta asioitiin Pohjanmaalle kauem-
min kuin Karjalan eteläisistä pitäjistä.¹⁰⁵⁹ Pietariin suuntautuneessa voinvien-
nissä Pohjois-Savo oli tärkein vientialue 1800-luvun toisella neljänneksellä. Kar-
jaloudesta saadut tulot näyttävät puolestaan edistäneen kasvinviljelyä ja siten
auttaneen Pohjois-Savoa kaskiviljelyn kriisin yli.¹⁰⁶⁰

---

luvulta. Esimerkiksi "Iisalmelainen" kirjoitti Helsingfors Morgonbladissa 6.2.1842 rahvaan
hyvinvoinnin kasvaneen muun muassa juuri maalaistuotteiden ansiosta, "sittenkun Poh-
janmaan kaupunkien ja iisalmelaisten kaupankäynti on loppunut ja kääntynyt Pietariin".
Iisalmen kaupungin historian kirjoittajan Tauno Räisäsen mukaan Iisalmen kirkonkylästä
alkoi nimenomaan 1840-luvulta lähtien kehittyä huomattava Ylä-Savon voim ja muiden
maalaistuotteiden kaupan keskus. Räisänen 1959,44-45.

¹⁰⁵⁹ Tuomi 1984, 321.

¹⁰⁶⁰ Soininen 1974, 386.

6 JOHTOPÄÄTÖKSET

Tutkimuksen tarkoituksena on ollut kuvata Suomen sodan ja sen jälkeisen jälleerakennuksen olosuhteita paikallisväestön näkökulmasta, selvittää siviilien keskeiset kuormitustekijät ja analysoida kotitalouksien kriisinkestävyyttä. Resilienssillä tarkoitetaan yksilöiden ja yhteisöjen kykyä säilyttää toimintakykynsä muuttuvissa olosuhteissa ja valmiutta kohdata häiriöitä ja palautua niistä. Tärkein hengissä pysymiseen liittynyt piirre oli yleensä joustavuus. Jos esimerkiksi perhe pystyi ajoissa säästämään ravintoa ja muuttamaan toimintatapojaan, sen selviytymismahdollisuudet kriisistä paranivat.¹⁰⁶¹ Venäläisten aiheuttamat sotavahingot kohdistuivat Iisalmessa nimenomaan satokauden jälkeisiin ruokavarastoihin, jotka katovuodesta huolimatta olivat suurimmillaan vuodenkiertoa ajatellen. Ruotsin ja Venäjän armeijoilla oli siis mahdollisuus löytää kohtuullisesti muonaa, mutta iisalmelaisten kriisinkestävyyttä laajamittaiset pakko-otot ja tuhoisat ryöstelyt alensivat merkittävästi. Tämä näkyi erityisesti talvella 1809, jolloin pitäjässä kärsittiin viljapulasta ja korkeasta tautikuolleisuudesta.

Tutkimus vahvistaa aiempia tutkimustuloksia, joiden mukaan varhaismodernit väestökatastrofit johtuivat nimenomaan sotien, katojen ja kulkutautien yhtäaikaisuudesta. Sodan vaikutuksia on vaikea eristää muista samanaikaisista kriisitekijöistä tai mitata sodan täsmällistä osuutta kriisiin. Esimerkiksi Iisalmen pitäjässä oli jatkuvia peräkkäisiä katoja ja tautiepidemioita ainakin vuodesta 1802 lähtien. Edellisen vuosisadan loppupuolen nopea väestökasvu oli pysähtynyt. Tästä syystä muutos rauhanajasta sota-aikaan oli ainakin tilastollisesti jonkin verran lievempi kuin vaikkapa Ilmajoen kaltaisessa pitäjässä, jossa sotaa edeltänyt aika ei ollut yhtä ankara. Toisaalta iisalmelaisten mahdollisuudet varautua tuleviin kato- ja sotavuosiin olivat merkittävästi heikentyneet useiden peräkkäisten satojen epäonnistuttua. Varautuminen olisi vahvistanut kotitalouksien sodanaikaista resilienssiä.¹⁰⁶² Iisalmelaisten taloudellista resilienssiä alensi myös isossajaossa joutomaiksi määriteltyjen maa-alojen verovapausvuosien loppuminen juuri sodan kynnyksellä, ja köyhillä paikallisilla talollisilla oli vaikeuksia

---

¹⁰⁶¹ Häkkinen 1999, 122; Curtis 2014; de Vries 2008; Derosas & Oris 2002.

¹⁰⁶² Hemminki, Luttinen & Uotila 2010.

maksaa kasvaneita veroja. Verotarkistus keskeytyi sodan vuoksi. Lisäksi perinteinen kaskitalous oli vähenemässä ja sallittua enää erillisvapauksien nojalla.

Sota vähintäänkin syvensi paikallisen nälkäkriisin liki katastrofiksi: väestömenetys oli noin kymmenen prosenttia – ja pahimmissa kylissä jopa lähes kolmasosa. Kulkutaudit levisivät poikkeuksellisen rajusti sotilaiden mukana. Kuolleisuus oli ensimmäisenä sotavuonna lähes 90 promillea ja seuraavanakin selvästi yli ajan keskiarvon. Useat kuolematapaukset kotitalouksissa olivat yleisiä, ja kuolema vei jopa kokonaisia perheitä. Sota myös köyhdytti siviilejä aineellisin menetyksin. Maataloustuotanto väheni, ruokavarastot pienenevät, elintarvikkeiden hinnat nousivat, työkyvyttömyys ja sairastuvuus lisääntyivät ja poikkeuksellisen korkea kuolleisuus vähensi kotitalouksien työvoimaa. Yksittäinen kato tai tautiepidemia ei olisi saanut aikaiseksi näin monimutkaista tilannetta paikallisesti.

Sota ei kohdellut ihmisiä eikä alueita tasa-arvoisesti, ei edes pitäjän sisällä. Sattumallakin oli osuutensa. Lisäksi on huomattava, että sodan vaikutus ei pysynyt samana koko kriisin ajan. Paikkakunnalla olleiden sotajoukkojen koko, ajankohta ja oleskelun kesto vaikuttivat merkittävästi sodan jättämien jälkien laajuuteen ja syvyyteen. Esimerkiksi Iisalmen pitäjässä sotilaiden läsnäololla ja korkealla kuolleisuudella oli selvä yhteys. Sotilaita liikkui pitäjässä runsaasti maaliskuusta marraskuuhun 1808, minkä vuoksi kuolleisuus pysytteli koko ajan tavanomaista suurempana. Kuolleisuushuippuja oli useita: Sandelsin joukkojen etenemisvaiheessa touko-kesäkuussa, Ruotsin ja Venäjän joukkojen saapuessa pitäjään lokakuussa, sotajoukkojen jo jätettyä Iisalmen joului-tammikuussa sekä talven mittaan pahentuneessa ankarassa ravitsemustilanteessa maaliskuussa 1809.

Ensimmäisenä sotavuonna Iisalmen kuolleisuus oli samalla tasolla kuin korkeimman kuolleisuuden maaseutualueilla Ahvenanmaalla ja Pohjanmaalla, joissa kuolleisuusluku oli yli 80 promillea. Iisalmen kuolleisuusluvut eivät kuitenkaan olleet maan huippua. Pitäjä oli maantieteellisesti laaja ja harvaanasuttu, mikä oli omiaan hillitsemään epidemioiden leviämistä. Lisäksi, kuten edellä on huomautettu, Iisalmessa suhteellisen nopea väestökehitys oli pysähtynyt jo sotaa ennen, joten suhteellinen muutos positiivisesta negatiiviseen väestökehitykseen ei ollut vuonna 1808 niin äkkinäinen kuin satoisammilla alueilla. Tästä huolimatta sota-ajan kuolleisuus oli Iisalmessa keskimäärin yli kaksi ja puoli kertaa suurempaa verrattuna sotaa edeltäneisiin ja seuranneisiin vuosiin. Sodan jälkeen kuolleisuusluvut palautuivat jopa yllättävän nopeasti normaaleiksi aikakauden mittapuun mukaan. Tilanne oli pitäjässä jopa parempi kuin ennen sotaa: kuolleita oli alle kaksisataa vuonna 1810. Ylipäätään sodanjälkeinen kuolleisuus oli Iisalmessa hieman keskimääräistä alhaisempaa. Lisäksi avioliittoja solmittiin yli 2,5 kertaa enemmän vuonna 1810 kuin ensimmäisenä sotavuonna, ja lapsia syntyi 66 prosenttia enemmän. Demografisesti tarkasteltuna kriisi oli nopeasti ohi, minkä on todettu olevan luonteenomaista ylipäätään sodanjälkeiselle ajalle.

Taloudellinen ja sosiaalinen toipuminen kriisistä kesti demografista palautumista kauemmin. Iisalmen sotavahingot kuuluivat Suomen suurimpiin ja lähentelivät Pohjanmaan pitäjien pahimpia tuhoja. Iisalmelaisten luetteloiden so-

tavahinkojen kokonaissumma olisi ollut Vaasan läänin pitäjakohtaisiin tilastoihin sijoittuneena viidenneksi suurin (ilman alle 52 riksin vahinkoja). Kun sotavahingot suhteutetaan pitäjän väestömäärään, yli 10 000 asukkaan Iisalmessa vahingot (7 riksiä banco/asukas) olivat kuitenkin selvästi pienemmät kuin esimerkiksi Kuortaneella (95 riksiä/asukas), Saarijärvellä (25 riksiä/asukas) ja Närpiössä (20 riksiä/asukas), joissa väkeä oli huomattavasti vähemmän. Iisalmen pitäjän kokonaisvahingot olivat samaa tasoa kuin asukasmäärältään suurin piirtein samankokoisessa Ilmajoen emäseurakunnassa. Suuri osa Iisalmen pitäjästä jäi sotatoimialueen ulkopuolelle, ja sotavahingot keskittyivät tienvarsikyliin. Savolainen hajanainen korpiasutus suojasi monia syrjäisiä taloja vahingoilta.

6.1 Keskeiset kuormitustekijät

Suomen sota rasitti iisalmelaisia merkittävästi. Kotitaloudet joutuivat kohtamaan useita yhtäaikaista kuormitustekijöitä, jotka vaikeuttivat heidän arkeaan ja koettelivat perheiden psyykkistä, fyysistä, taloudellista ja sosiaalista resilienssiä. Maatalousyhteisön kotitaloudet olivat myös tuotantoyksikköjä, joiden toimintaa sota häiritsi monin tavoin. (ASETELMA 3.) Lisäksi sodalla oli vaikutuksensa koko paikallisyhteisön taloudelliseen ja sosiaaliseen joustovaraan.

Ensinnäkin sota heikensi ihmisten fyysistä ja psyykkistä perusturvallisuutta ja vaikeutti heidän perustarpeidensa tyydyttämistä. Sota loi yleistä turvattomuutta ja synnytti pelkoja. Kollektiivisessa muistissa oli ankaria kokemuksia aiempien sotien ajoilta: väkivaltaa, ryöstelyä, ilkivaltaa ja muuta rauhattomuutta. Jo tästä syystä venäläisten miehitystä pelättiin. Uskottiin esimerkiksi, että osana Venäjää suomalaisista talonpojista tulisi maaorjia. Suomen sodan aikana osa siviileistä koki väkivaltaa tai ainakin sillä uhkailua. Henkiset kärsimykset ja turvattomuuden tunteet yleistyivät, vaikka iisalmelaiset eivät joutuneet varsinaisesti venäläisten kostotoimenpiteiden uhreiksi. Pelko näkyi myös pakenemisena piilopirtteihin. Sota toi surun tunteita. Poikkeuksellisen korkean kuolleisuuden vuoksi useat kotitaloudet kokivat läheistensä menetyksiä, jopa kokonaisia kotitalouksia menehtyi. Epäilemättä jokainen iisalmelainen tunsi vähintään yhden sota-aikana kuolleen, olipa kyseessä sukulainen tai naapuri.

Siviilien kokema väkivalta tai sillä pelottelu liittyi useimmiten joukkojen huoltoon ja sotilaiden perustarpeisiin: nälkäiset ja viluiset sotilaat etsivät muonaa, polttopuita ja kattoa pänsä päälle. Joukkojen läsnäolo Iisalmessa osui vuodenaikojen osalta haasteellisiin aikoihin: kevättalven niukkuuteen ja myöhäissyksyn varastojen runsauteen. Kylmissä ja kosteissa olosuhteissa sotilaiden oli hengissä pysyäkseen välttämätöntä löytää muun muassa lämmönlähteitä ja kuivia vaatteita. Hevosille ei ollut laituria tarjolla, joten niille tarvittiin nopeasti ja runsaasti rehua. Kun Ruotsin ja Venäjän armeijat jättivät pitäjän marraskuun puolivälin tienoilla, iisalmelaiset jäivät käymään talven yli kestäväää elonjäämiskamppailuaan. Tautiepidemiat, niukat ruoka-, rehu- ja polttopuuvarastot sekä tuhoutuneet asunnot ja eläinsuojat vaikeuttivat heidän elämäänsä.

Myös sota-ajan velvoitteet rasittivat paikallisväestöä, erityisesti talollisia. Itsellisväestöllä puolestaan oli tavanomaista suurempi uhka joutua asepalvelukseen, linnoitustöihin tai vaikkapa siltojen korjaamiseen. Siviilien yleisenä ja perinteisenä sodan ajan velvollisuutena oli majoittaa ja ruokkia sotilaita ja heidän hevosiaan. Paikallisväestön oli rangaistuksen uhalla suostuttava pakko-ottoihin, joista kuitenkin olisi pitänyt saada määräysten mukainen korvaus. Erityisen kuormittaviksi siviileille muodostuivat väkivaltaiset pakko-otot ja suoranaiset ryöstelyt, joista varsinkaan viimeksi mainittuja kummankaan maan armeijat eivät virallisesti hyväksyneet. Väkivaltaisissa pakko-otoissa omaisuusvahingot olivat huomattavia ja siviilit joutuivat kärsimään kivusta ja särystä.

Sotilaiden saapuminen pihapiiriin herätti varmasti jo lähtökohtaisesti talon tai torpan väessä aggressioita ja vastustusta. Niukkoina aikoina ei haluttu lisää suita jakamaan vähäisiä ruokavarastoja. Edes lämpimiä tiloja ei talviaikana tahtonut olla riittävästi tarjolla. Korvausanomuksissa mainittiin tyypillisesti, että venäläiset olivat väkivalloin vieneet viljoja ja heiniä, kotieläimiä ja kaikkea polttopuiksi kelpaavaa. Tämän seurauksena siviiliväestön oli tavanomaista vaikeampaa huolehtia perheensä ja kotieläintensä perustarpeista: ruoasta, lämmöstä ja turvallisuudesta. Talonväen aktiivinen vastustus saattoi toimia ikään kuin oikeutuksena väkivaltaiseksi muuttuneelle pakko-otolle. Jos uhkaukset eivät auttaneet, tartuttiin aseisiin. Monissa kansantarinoissa kerrotaan siviilien olleen valmiita puolustamaan omaisuuttaan. Konfliktitilanne oli valmis.

Varastojen hupeneminen jo myöhäissyksystä kuormitti paikallisväestöä todella paljon: ruokaa, rehua ja polttopuita oli tavallista vähemmän talven varalle. Talvella moni paikallinen poti aliravitsemusta ja joutui turvautumaan pettuun ja muihin korvikeruokiin. Myös tautiepidemiat olivat keskeinen kuormitustekijä. Taudit levisivät ja tarttuivat ahtaissa ja epähygieenisissä oloissa. Iisalmelaisiin taloihin ja mökkeihin ahtautui suuria määriä sotilaita, jotka romahduttivat ennestään matalan hygieniatason. Tietämystä tartuntojen estämiseksi ei ollut riittävästi. Tiiviissä joukoissa kulkutaudit levisivät ja aiheuttivat sekä lyhytaikaista että pitempiä aikaista työkyvyttömyyttä – ja poikkeuksellisen suurta kuolleisuutta. Moni kotiin palanneista sotilaista kärsi erilaisista vammoista, jotka alensivat heidän työkykyään.

Toiseksi sota vaikutti maaseutuyhteisön tuotantoyksiköihin eli kotitalouksien tuotannontekijöihin. (ASETELMA 3.) Työvoiman ja -ajan menetykset kuormittivat kotitalouksia. Venäläisten joukkojen saapuessa pitäjään monet perheet pakenivat syrjäseuduille piilopirtteihin, mikä ei voinut olla häiritsemättä tilan normaalia arkea ja taloudenpitoa. Kulkutautien lisäämä työkyvyttömyys ja kuolleisuus vähensivät työvoimaa. Ruotusotilaat olivat rintamalla, hevosia oli pakko otettu tai niitä käytettiin armeijoiden huoltokuljetuksiin. Myös velvollisuuksien lisääntymisen vuoksi maaseuturahvaalla oli käytössään vähemmän työvoimaa ja -aikaa. Vaikka esimerkiksi kyytivelvollisuuksista tuli saada korvaus, se ei riittänyt kompensoimaan työmiehen ja hevosen aiheuttamaa, kymmenienkin työpäivien vajausta maatalossa. Kyytivelvollisuuksista luvattuja korvauksia ei läheskään aina saatu, joten menetetty työaika ja panos oman tilan töissä jäivät täysin korvaamatta. Paikallisten talollisten näkökulmasta ongelma oli niin suuri, että

sodan jälkeen useissa pitäjänkokouksissa asia nostettiin esiin ja korvauksia yritettiin saada jälkikäteen.

Maaomaisuuden ja kiinteistöjen tuhot alensivat merkittävästi kotitalouksien resilienssiä. Sotajoukkojen oleskelu paikkakunnalla verotti maatalousyhteisön keskeisiä raaka-aineita: vaurioitti peltoja, kulutti niittyjä, vähensi maidontuotantoa ja sitä kautta vointuotantoa. Siemenviljasta, heinistä ja polttopuista vallitsi niukkuus. Lisäksi sota vähensi maatalouden reaali-pääomaa. Myös työvälineiden ja kulkuneuvojen menetykset kuormittivat kotitalouksia. Taloista ja torpista vietiin veneitä, rekiä ja kärryjä sotajoukkojen tarpeisiin. Teitä ja siltoja vahingoitettiin. Peltoja ja niittyjä suojaavia aitoja tuhottiin suuria määriä polttopuiksi, mikä altisti varsinkin pellot eläinten tuhoille ja vaikeutti hevosten ja lehmien laiduntamista. Eläin- ja rehusuojat ja varastoaitat vahingoitettiin pahoin. Tiloilta vietiin myös tärkeitä työkaluja: kirveitä, lapioita, viikatteita, sirppiä, auroja ja kuokkia, mikä vaikeutti jälleenrakennukseen ryhtymistä. Kun venäläiset anastivat veneitä ja kalastusvälineitä, mahdollisuudet parantaa ruokatilannetta kalastuksella vähenivät. Ylipäätään työvoimaa, -aikaa ja -välineitä oli käytettävissä aiempaa vähemmän, mikä ei ainakaan lisännyt maatalouden tuottavuutta eikä helpottanut siuelinkeinojen harjoittamista.

Kolmanneksi sota vähensi maataloustuotantoa, millä oli vaikutuksensa tilojen kannattavuuteen. (ASETELMA 3.) Sotilaiden ja hevosten ruokkiminen sekä viljan ja juuresten pakko-otot vähensivät talollisten mahdollisuuksia hyödyntää satokauden tuotteita omavaraistaloudessaan tai kauppatavarana. Pitäjäläisten hevos- ja karjavarallisuus väheni sodan aikana. Karjan menetykset vaikuttivat voikauppaan ja hankaloittivat peltojen lannoitusta. Sota-aikana kaupankäynti kärsi erilaisista häiriötekijöistä, kuten hintojen noususta ja turvattomista kauppareiteistä. Leipäviljan ja ylipäätään elintarvikkeiden hintojen kohoaminen raskasti erityisesti köyhintä väestönosaa. Toisaalta he, joilla oli varastoissaan viljaa, hyötyivät tilanteesta. Sota lisäsi paikallisyhteisön taloudellista polarisaatiota.

Sota yhdistettynä samanaikaisiin katovuosiin ja kasvaneeseen verotaakkaan aiheutti maksukyvyttömyyttä. Talollisilta jäi veroja ja kymmenyksiä rästiin. Tilanne paheni vuosi vuodelta 1810-luvun alkupuolella. Tiloja autioitui ainakin kameraalisesti. Sodan jälkeen pakkohuutokaupat yleistyivät, mutta tiloja oli vaikea saada kaupaksi, koska harvalla oli ylimääräistä rahaa hankkia maaomaisuutta. Toisaalta varakkaat pitäjäläiset hyötyivät tilanteesta. Esimerkiksi varatuomari Gabriel Heinrichus hankki merkittävän maaomaisuuden Iisalmesta Suomen sodan jälkeen. Ylipäätään Iisalmessa maanomistajat vaihtuivat vilkkaasti sodanjälkeisinä vuosina. Yleisesti ottaen sota kuitenkin köyhdytti iisalmelaisia ja vaikutti välillisesti myös perheiden sosiaaliseen statukseen. (ASETELMA 3.) Talollisia ja talollisen poikia vajosi tilattomaan väestöön, ruotusotilaiden perheitä tilattomiksi. Talollisten leskistä saattoi tulla itsellisiä, ja edesmenneiden upseerien täysi-ikäiset tyttäret joutuivat kiertelemään sukulaistalosta toiseen vailla selkeää yhteiskunnallista statusta.

ASETELMA 3 Lisäalmlaisten kokemia kuormitustekijöitä sota-aikana ja sen jälkeisenä aikana.

Kuormitustekijöiden kohdentuminen	Sodan aiheuttamia kuormitustekijöitä
<p>1. Fyysiset ja psyykkiset perustarpeet (ruoka, lämpö, lepopaikka, turvallisuus, terveys, läheiset/ yhteisöllisyys)</p>	<p>Erilaiset pelot Läheisten ja tuttavien menetykset Ahtausta Hygieniatason romahtaminen Pula ruoasta ja rehusta Turvattomuuden tunne (väkivalta, pelottelu, uhkailu) Sairastavuuden ja työkyvyttömyyden lisääntyminen Fyysinen väsymys (esim. raskaat ja pitkät sotakuljetukset) Pula polttopuista Lämpimien vaatteiden, peittojen yms. menettäminen Kerjäläiset, loiset: ei pysyvää asuntoa ja toimeentuloa</p>
<p>2. Tuotannontekijät 2.1. Työvoima ja -aika</p> <p>2.2. Reaalipääoma (rakennukset, työvälineet, kulkuneuvot, vetojuhdat, tiet, sillat)</p> <p>2.3. Raaka-aineet ja energia (maa ja luonnonvarat, polttopuut)</p>	<p>Työkyvyttömyys (sairastaminen, vammat) Kuolemantapaukset Ruotusotilaat sodassa Sota-ajan velvollisuudet veivät pois talon töistä Pakaneminen piilopirttiin jätti talon työt tekemättä Itsellisväestöstä (työvoimasta) ylitarjontaa</p> <p>Siltojen särkeminen Teiden kunto huononi Asuntojen, eläinsuojien, aitojen, varastojen tuhot ja vahingoittumiset Hevosten menetykset Hevosia ja kalustoa kuljetusvelvollisuuksissa (ei käytettävissä) Veneiden, rekien ja kärryjen pakko-otot (liikkumisen ja tavaroiden siirtämisen vaikeutuminen) Työvälineiden särkeminen ja anastaminen (työnteon vaikeutuminen)</p> <p>Maaomaisuuden vauriot ja menetykset (pellot, niityt, metsät) Karjan menetykset (maito, voi, teurasliha ja nahat) Siemenviljaa vähemmän Polttopuun puute</p>
<p>3. Tuotteet</p>	<p>Viljan, rehun ja erilaisten elintarvikkeiden pakko-otot ja anastukset</p>

4. Kannattavuus	Viljaa ja voita vähemmän kaupattavaksi, vähemmän tuloja Turvattomat kauppareitit Viljan hinnan nousu hyödytti vain harvoja Työstä ja tuotteista saamatta jääneet korvaukset Rästiveroja ja -kymmenyksiä tilojen autioituminen, kruununluonto pakkohuutokaupat
6. Asema yhteisössä	Köyhtyminen Sosiaalinen vajoaminen (tai nousu)

6.2 Kuormitustekijöiden vaikutukset

Tutkimus vahvistaa aiempien tutkimusten tuloksia, että väestökriisien taustalla on moninaisia yhteiskunnallisia syitä ja vaikutuksia: poliittisia, taloudellisia, sosiaalisia ja kulttuurisia tekijöitä. Iisalmelaisten köyhtymistä osoittavat sekä verifioidut sotavahinkoluettelot että vuosina 1808–1811 laaditut perukirjat, varsinkin tutkimuskylänsä osalta. Ilmoitettujen sotavahinkojen kokonaissumma oli yli 116 000 riksiä. Kotitalouksien luettelot sotavahingot vaihtelivat yhdestä rikistä lautamies Juhana Kauppisen 5 600 rikkiin. Keskimääräinen sotavahinkoluettelo oli 175 riksiä. Se oli 18 ruistynnyrin arvoinen. Viljamäärä vastasi yhdeksän hengen vuotuista viljan tarvetta. Pitäjässä verifioitujen sotavahinkojen kokonaissummalla olisi tyydytetty 5 800 ihmisen vuotuinen leipäviljan tarve. Jos vahingot olisivat jakaantuneet tasan iisalmelaisille kotitalouksille, menetykset olisivat olleet 75 riksiä/talous. Summalla yksittäinen kotitalous olisi saanut hankituksi kahdeksan ruistynnyriä. Viljamääränä summa vastasi neljän hengen viljan vuosikulutusta. Näillä mittareilla iisalmelaisten sotavahingot vaikuttavat suurilta, varsinkin kun ottaa huomioon, että mukana olivat ainoastaan venäläisten aiheuttamat aineelliset menetykset. On muistettava, että myös Ruotsin armeijan läsnäolo kuormitti paikallisväestöä. Epäilemättä kotitalouksien taloudellinen jousto-vara joutui nälkäkriisistä kärsivässä pitäjässä todelliseen koetukseen.

Aineelliset vahingot kohdistuivat alueellisesti keskeisten teiden ja vesireittien varsille, kuten myös aiempi tutkimus muualta Suomesta on osoittanut. Havainnollisia esimerkkejä ovat iisalmelaiset kestikievarit ja postitalot, jotka kaikki kärsivät suuret sotavahingot. Ne olivat sijainniltaan helposti sotilaiden tavoitettavissa, sillä sodankäynti keskittyi kulkureiteille ja niiden läheisyyteen. Myös tutkimuskylät sijaitsivat keskeisten liikennereittien varrella, ja ne joutuivat kantamaan huomattavan osan sotajoukkojen huollosta ja lisäksi taistelut käytiin niiden alueella. Tutkimuskylissä kärsittiin keskimääräistä huomattavasti suuremmista sotavahingoista. Alueen kuolinpesät olivat sota-aikana ja heti sen jälkeen pienempiä, velkaisempia ja varattomampia kuin pitäjässä keskimäärin.

Keskiverto korvausanomus oli liki 40 prosenttia vuoden 1800 verotuksen perusteena olleesta varallisuudesta (nimellisarvona), ja yli 80 prosenttia kuolinpesien nettovarallisuudesta, mikä myös kertoo sotavahinkojen taloudellisesta

merkityksestä. On kuitenkin edelleen muistettava, että maaseudulla omaisuus oli suurelta osin kausivarallisuutta: syksyllä vilja- ja muut ruokavarastot olivat suurimmillaan, mutta ne hupenivat talven ja kevään aikana minimiin. Iisalmelaiset hakivat pääasiassa loka-marraskuussa sattuneisiin sotavahinkoihin korvauksia, joten on luonnollista, että tuolloin heidän varallisuudestaan viljat ja heinät muodostivat merkittävän osuuden. Jos kuukauden mittainen aselepo ja Koljonvirran taistelun kaltainen tilanne perääntymisvaiheineen olisivat osuneet kevättalveen, vilja- ja heinämenetykset eivät olisi muodostuneet läheskään yhtä suuriksi kuin syksyllä 1808, koska sotilailla ei olisi enää ollut mitä ottaa. Sotilaiden huollon kannalta tilanne olisi ollut katastrofaalinen. Nimenomaan kausivarallisuuden vuoksi korvausanomusten suhde perukirjoissa ilmoitettuun varallisuuteen oli huomattavan suuri, varsinkin kun iisalmelaisten perukirjoissa ei yleensä huomioida talollisten kausivarallisuutta (satoja ja ruokavarastoja) muutoin kuin välillisesti kiinteistön verotusarvossa.

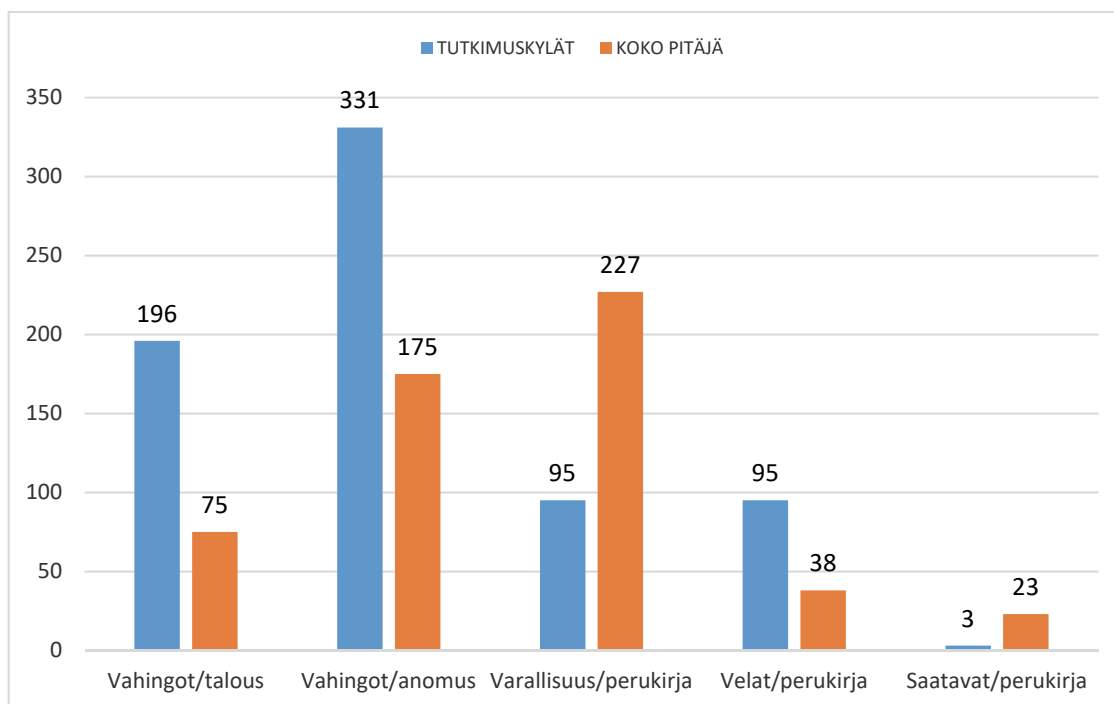
Säätyläisten vahinkoluettelot olivat keskimäärin suurimpia, runsaat 500 riksiä. Heidän talouteensa sotavahingoilla näyttäisi olleen kuitenkin suhteellisesti vähäisin vaikutus. Säätyläisten keskimääräiset vahingot muodostivat "vain" neljänneksen kuolinpesien keskinettovarallisuuteen verrattuna. Talollisten keskimääräinen vahinkokorvaushakemus oli suuruudeltaan 187 riksiä ja kuolinpesien nettovarallisuus 279 riksiä. Talollisten sotavahingot olivat kaksi kolmasosaa heidän keskimääräisestä kuolinpesänsä nettoarvosta. Muulla maaseuturahaalla keskimääräinen korvaushakemus ylitti moninkertaisesti heidän keskimääräisen netto-omaisuutensa arvon. Mitä köyhemmästä taloudesta oli kysymys, sitä enemmän sodan aikana koetut aineelliset menetykset vaikuttivat perheen talouteen ainakin lyhyellä aikavälillä ja selviytymiseen tulevana talvikautena. Viljapula ei pitäjässä muodostunut aivan totaaliseksi, mutta kun viljan hinta nousi sodan aikana, varsinkin köyhimmät tilattomat pitäjässä elivät suoranaudessa nälihädässä.

Myös perukirjoista näkyy, kuinka taloudelliset vaikeudet keskittyivät niille alueille, joihin oli kohdistunut eniten sotavahinkoja. Tutkimuskylien tilanne poikkesi pitäjän yleistilanteesta. Kuolinpesien keskimääräinen nettovarallisuus oli vain kaksi riksiä. Korvausanomusten suuruus tutkimuskylissä oli keskimäärin 330 riksiä, joten sotavahingot ovat suorastaan katastrofaalisen suuret verrattuna kuolinpesien varallisuuteen - tai pikemmin varattomuuteen. (KUVIO 38.) Kun iisalmelaisista kuolinpesistä varattomia ja ylivelkaantuneita oli lähes joka neljäs, tutkimuskylissä heitä oli yli puolet. Sotavahingot olivat yksi keskeinen syy tutkimuskylien kotitalouksien köyhtymiseen.

Venäläisten aiheuttamat vahingot kohdistuivat Iisalmessa ennen kaikkea maata viljelevään ja karjaa kasvattavaan väestöön eli heihin, joilta oli saatavissa apua sotajoukkojen huoltoon. Kaksi kolmasosaa sotavahinkoluetteloista oli talollisten, rahallisesti arvioituna lähes kolme neljäsosaa iisalmelaisten sotavahingoista. Myös pappilan torpparit ja pitäjän säätyläiset kokivat verrattain suuria menetyksiä. Pienikin menetys saattoi olla kokijalleen kohtalokas, esimerkiksi vaatimattomissa itsellitalouksissa. (KUVIO 38.)

KUVIO 38

Koonti sotavahinkojen ja varallisuuden suhdetta kuvaavista keskeisistä tunnusluvuista (riksiä) tutkimuskylissä ja lisälmen pitäjässä.

Ankarimmillaan yksittäinen perhe saattoi joutua sodan uhriksi kolmella eri tavalla: kulkutaudit tappoivat perheenjäseniä, heidän piti osallistua raskaisiin joukkojen huoltovelvollisuuksiin ja venäläisten sotilaiden kosto kohdistui ryöstelynä aineelliseen omaisuuteen ja väkivaltana talonväkeen. Taistelualueen taloissa menetettiin käytännössä kaikki. Esimerkiksi Reetta Tuovinen ja Tiina Makkonen menettivät miehensä, kotinsa ja osan lapsistaan. Korvausanomuksen tekneistä tutkimuskyläien talouksista noin 40 prosenttia oli kärsinyt läheisten menetyksistä ja runsaalla 70 prosentilla sotavahingot ylittivät 52 rixin rajan. Pahiten kärsineissä ja henkilömenetyksiä kokeneissa talouksissa oli paljon talollisia ja pappilan torppareita. Toisaalta enemmistö, noin 60 prosenttia tutkimuskyläien korvausanomuksista oli sellaisista kotitalouksista, joissa ei todennäköisesti ollut kuolemantapauksia sotavuosina. Vähimmillä henkilömenetyksillä näyttävät selviytyneen säätyläiset. Vaikka heillä oli muihin pitäjäläisiin verrattuna suuret aineelliset menetykset, vahinkojen vaikutus jäi verrattain pieneksi heidän taloudelleen. Itsellis- ja palkollistalouksien aineelliset vahingot olivat rahallisesti pieniä, mutta muodostivat merkittävän osan heidän omaisuudestaan. He olivat aineistossa myös aliedustettuna suhteessa osuuteensa pitäjän väkiluvusta. Sotavahinkoluetteluihin ja perukirjoihin nojaava tutkimus tulee korostaneeksi ennen muuta maata omistavan ja viljelevän väestön näkökulmaa. Muista lähteistä, kuten henkikirjoista, kirkonkirjoista ja viranomaisten raporteista, on luettavissa tilattoman väestön köyhyydestä ja määrän lisääntymisestä.

Yleisesti ottaen tutkimuskyläien kotitaloudet pienenivät sodan aikana yhdellä hengellä – viisihenkisistä nelihenkisiksi. Naisten ja miesten kuolleisuudessa ei sota-aikana ollut merkittävää eroa. Kuolema ei myöskään valinnut kohteitaan

iän mukaan, vaan kuolleisuus oli suurta ikään katsomatta. Erityisesti huomiota herättää työikäisten suhteellisen korkea kuolleisuus, millä oli vaikutuksensa kotitalouksien työvoimaan. Kotitalouksien ikärakenne vanheni. Lesket kasvattivat suhteellista osuuttaan: sota-aikana riehuneet tautiepidemiat purkivat kuoleman kautta monta avioliittoa. Paljon oli tapauksia, jossa sekä kotitalouden isäntä että emäntä kuolivat. Sota lisäsi myös orpolasten määrää.

6.3 Resilienssin indikaattorit

Esiteollisten paikallisyhteisöjen kriisinkestävyyttä ilmentämään on Daniel R. Curtis kehittänyt kolme resilienssi-indikaattoria (ks. luku 1.2.3): 1) kuolleisuus, 2) maatalousmaa sekä 3) asunnot ja muut pääomahyödykkeet. Iisalmen pitäjässä kaikki kolme indikaattoria antoivat viitteitä alhaisesta resilienssistä. Poikkeuksellisen korkea kuolleisuus aiheutti jo ennen sotaa väestönkasvun pysähtymisen, ja vuosina 1808–1809 väkiluku väheni voimakkaasti. Maatalousmaa ei sinänsä kärsinyt kovin suuria vaurioita ja oli käytettävissä jo seuraavaa satokautta varten, mutta sodan, katojen ja epidemioiden sekä isojakoon liittyneen verotuksen kiristymisen yhteisvaikutuksesta iisalmelaiset maatilat joutuivat vaikeuksiin, olivat maksukyvyttömiä ja verot rästytyivät vuodesta 1808 alkaen. Iisalmen pitäjässä pakkohuutokaupattiin tiloja 1810-luvulla poikkeuksellisen paljon ja suhteellisen halvalla. Lisäksi monet iisalmelaiset kärsivät merkittäviä kiinteistötuhoja: asuntoja, eläinsuojia ja varastoja oli tuhottu ja vahingoitettu. Työvälineitä, kulkuvälineitä sekä hevosia ja karjaa oli anastettu. Kaikki nämä seikat vaikeuttivat jälleenrakentamista ja hidastivat toipumista, vaikka demografisten tilastojen valossa pitäjässä palauduttiin jopa hämmästyttävän nopeasti väestönkasvun uralle. Pitäjä oli sodan aikaankin muuttovoittoinen, mikä kertoo siitä, että olot olivat ainakin paremmat kuin Kainuussa ja Pohjois-Pohjanmaalla, josta väkeä Iisalmeen vaelsi.¹⁰⁶³

Iisalmelaisilla kotitalouksilla ilmeni jonkin verran taloudellista ja sosiaalista joustovaraa. He pystyivät hieman poikkeamaan tavanomaisesta ja rikkomaan rakenteellisia odotuksia. Kotitalouden tilanteeseen vaikuttivat monet seikat, kuten olivatko he maanomistajia, köyhiä vai varakkaita, velkaantuneita vai velkojia, oliko perheessä alaikäisiä ja/tai täysi-ikäisiä lapsia, tyttöjä vai poikia. Olennaista oli, että kotitaloudessa oli riittävästi työvoimaa suhteessa ruokittaviin suihin sekä verojen ja muiden maksujen suuruuteen. Kotitalouksien rakenne oli tavallaan jatkuvassa koetuksen ja muutoksen tilassa, rakenteen oli joustettava kulloisenkin tilanteen mukaan.¹⁰⁶⁴

Sota-aikana monet naiset hoitivat perheidensä taloutta. Heissä oli paljon leskiä, mutta myös ruotusotilaiden ja upseereiden ollessa rintamalla tai miesten ollessa sairaita tai muuten kyvyttömiä isännöimään, näiden puoliset vastasivat

¹⁰⁶³ Curtis 2014, 19, 23.

¹⁰⁶⁴ Derosas & Oris 2002; Oris & Ochiai 2002, 78; Fauve-Chamoux 2002, 130; Moring 2002, 174; Alter, Capron, Neven & Oris 2002, 404–409.

taloudenpidosta ja laadituttivat korvausanomuksia. Emäntien roolien vahvistuminen oli kotitalouksien resilienssiä vahvistava tekijä: kotitalous pystyi kriisiaikana toimimaan, vaikka isäntä oli kuollut, työkyvytön tai poissa paikkakunnalta. Toinen havainnollinen esimerkki sodanaikaisesta kotitalouden joustosta on palkollisten pestäminen. Iisalmelaiset talolliset vähensivät palkollisten määrää sodan aikana, mutta palkkasivat pian jälleenrakennuksen alettua palkollisia uudelleen, jopa aiempaa enemmän. Itäsuomalaisessa kaskiyhteiskunnassa kotitalouksien vauraus oli perustunut pitkälti suurten perheiden tarjoamaan työvoimaan. Tästäkin näkökulmasta oli luontevaa, että rauhaan palatessa jälleenrakennusta alettiin vahvistaa lisäämällä työvoimaa välittömästi palkollisia pestäamalla ja pittemällä tähtäimellä syntyvyyden kautta. Sen sijaan sodan aikana kotitaloudet näyttävät pyrkineen minimoimaan jäsenmääränsä. Tavoitteena näyttää olleen ennen kaikkea ydinperheen toimeentulon takaaminen. Kotitalouden jäsenmäärää sopeutettiin niukentuneisiin oloihin, minkä seurauksena itsellistalouksien määrä kasvoi huomattavasti. Sota-ajan henkikirjoihin itselliset merkittiin irtaimiksi väeksi (*lösa karlen/qvinnan*), jonka asemaa viranomaiset seurasivat ilmeisen tarkoin. Ilman isäntävaltaa olevia uhkasivat sota-aikaiset pakkotyöt ja palvelu armeijassa.

Sota aiheutti sosiaalista vajoamista. Talollisia ja talollisen poikia vajosi tilattomiksi, ruotusotilaiden perheistä tuli torppareita tai tilattomia. Kokonaisia tiloja autioitui. Lesket pyrkivät avioitumaan mahdollisimman pian uudelleen, varsinkin alle 40-vuotiaat. Talollisten ja torppareiden lesket menivät usein naimisiin selvästi itseään nuoremman kanssa. Näin moni talollisen poika saattoi säilyttää sosiaalisen asemansa talollisena, ja leski varmisti kotitaloudelle työteliään isännän. Sen sijaan iäkkäämmät, yli 40-vuotiaat naislesket, jatkoivat usein leskiemäntinä, kunnes nuorempi sukupolvi otti ohjaket käsiinsä. Näin varmistettiin tilan säilyminen suvulla. Pappilan torppareiden kesken oli havaittavissa eräänlaisia liittolaisperheitä, joiden välillä solmittiin avioliittoja ja haluttiin varmistaa, että torpat pysyivät samoilla suvuilla. Verkostot lisäsivät kotitalouksien resilienssiä, olipa kyseessä säätyläinen, talollinen tai köyhä itsellinen.

Yhteiskunnallinen tuki- ja hoivaverkko pohjautui Iisalmessakin ennen kaikkea perheen ja suvun työpanokseen. Isoissa talouksissa oli joustovaraa ja työtehtäviä liikenä myös vaivaisille ja vanhuksille. Huolenpito ulottui appivanhempien lisäksi taloudellisesti ahtaalla oleviin sisaruksiin, orvoksi jääneisiin sisarusten lapsiin ja vanheneviin leskisetiin ja -tätiiin. Beatrice Moring käyttämä ”kotitalouden syklinen kehitys” -käsite kuvastaa hyvin myös iisalmelaisten kotitalouksien muodon ja rakenteen muutoksia. Itsellisperheet sen sijaan olivat pieniä ydinperheitä, joiden kriisinkestävyys oli haurasta ja joustovaraa pientä. Tosin heilläkin oli omia suku- ja naapurustoverkostojaan, joista saattoi tarpeen tullen saada työtä ja hätäapua. Perinteiden mukaisesti paikallisyhteisössä sukulaisilta ja naapureilta saatiin hätä- ja talkooapua, luottoa sekä turvaa. Apu ja tuki olivat toisaalta vastavuoroista, ja ne perustuivat ajatukseen, että kuka tahansa saattoi seuraavan kriisin kohdatessa olla avun tarpeessa.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶⁵ Moring 1994, 141; Waris 1999, 38.

Kriisiaikoina ruokakunnat pyrkivät säilyttämään tasapainonsa ulkoisen kontaktinmuodostuksen avulla. Jos kotitalous sai tynnyrin tai pari siemen- ja leipäviljaa velaksi, lisäsi se jo kotitalouksien resilienssiä ja auttoi heitä jaloilleen sodan jälkeen. Iisalmelaisten perukirjoissa 1808–1809 varsinkin tutkimuskylien kuolinpesät ovat velkaisia. Monet olivat saaneet katoaikana viljaa lainaksi, mutta eivät olleet edenneet jälleenrakennuksessaan niin pitkälle, että olisivat ennättäneet maksaa velkaansa takaisin, ja näin vainaja jätti jälkeensä velkaantuneen kuolinpesän. Jos talous oli kärsinyt merkittäviä aineellisia vahinkoja, kuten Koljonvirran taistelualueen talot, kuolinpesät olivat velkaisia ja varattomia, jopa ylivelkaantuneita. Perukirjojen perusteella iisalmelaiset saivat lainaa lähes poikkeuksetta omasta pitäjästään. Talolliset lainasivat toisilleen. Vauraimmat talonpojat ja säätyläiset toimivat pitäjän pankkiireina. Taloudellisten suhteiden toimintakenttä oli iisalmessakin omapitäjäpainotteinen, myös kriisiaikoina. Ruokakuntien välisessä vuorovaikutuksessa oli olennaista vähentää taloudellista epävarmuutta ja pyrkiä minimoimaan satovaihteluiden ja muiden ulkoisten seikkojen vaikutus toimeentulolle.¹⁰⁶⁶

Perifeerisellä maaseutualueella kotitaloudet eivät tavoitelleet elinkeinoiltaan voittoja ja rikastumista, vaan jokapäiväistä leipää. Kotitalouksien tavoitteena oli turvata vähintään minimitoimeentulon saavuttamiseksi tarvittava työvoima. Viljan myynti oli järkevää, jos ruista kertyi yli oman tarpeen, sillä oli kysyntää ja siitä maksettiin riittävän hyvä hinta. Iisalmessa viljanmyynti ei ollut talonpojille säännöllinen ja vakaa osa toimeentuloa vaan ajoittainen ylimääräinen lisä, josta oli saatu nauttia ilmeisen vähän 1800-luvun alkuvuosina. Maatilojen toiminta oli lähtökohdiltaan pitkälti omavaraisuuteen perustuvaa ja kannattavuuden suhteen matalatavoitteista, mikä toimi resilienssiä vahvistavasti kriisiaikoina, kun välttämättömintä toimeentuloa ei ollut jakamassa kovin paljon ylimääräistä työvoimaa. Iisalmessa elettiin jossain määrin monitoimitaloutta, jossa maanviljelyn ja viljakaupan lisäksi harjoitettiin karjan kasvatusta ja voikauppaa sekä kalastusta ja metsästystä. Tämä toi maata omistaville kotitalouksille hieman sisäistä joustoa: oli mahdollisuuksia siirtyä tarvittaessa väliaikaisesti elinkeinosta toiseen. Toisaalta kun Suomen sodan aikaan ei pitäjään saatu tarpeeksi ulkopuolista elintarvikeapua, tilattoman väestön elämisen ehdot jäivät pitkälti talollisväestön armoille.¹⁰⁶⁷

Haurain sodan vaikutuksille oli nimenomaan tilaton väestö. Heillä ruoka- ja siemenvarastot olivat yleensä olemattomat. Niukoista päivätöistä saadut palkkiot eivät riittäneet sota-aikana kallistuneen viljan hankkimiseen. Myös pienten, karujen tilojen viljelijät hukkuivat kriisin aikana helposti velkoihinsa, ja heille kertyi verorästejä. He joutuivat lähettämään lapsiaan palkollisiksi muualle tai pahimmassa tapauksessa jopa luopumaan uudistilastaan. Monet Iisalmessa pakko- huutokaupatuista tiloista olivat uudistiloja pitäjän syrjäseudulla. Isonjaon aikainen verojen kiristäminen oli saattanut iisalmelaitiloja taloudelliseen ahdinkoon jo ennen Suomen sotaa. Jäsenmäärältään suurilla kotitalouksilla oli enemmän

¹⁰⁶⁶ Piilahti 2007, 268, 278.

¹⁰⁶⁷ Piilahti 2007, 278; Meriläinen-Hyvärinen 2008, 83–84, 99, 115; Häkkinen 1999, 112.

joustovaraa ja kriisinkestävyttä itäsuomalaisessa paikallisyhteisössä kuin pie-
nillä ydinperheillä.

6.4 Iisalmelaisten joustovara vs. resilienssin ideaalityypit

Tutkimus tuo uutta tietoa yhteiskunnallisten tekijöiden yhteisvaikutuksesta 1800-luvun alun siviilien elämään sekä paikallisyhteisön ja kotitalouksien mahdollisuuksista ja keinoista reagoida kriisiin. Iisalmi kuului pitäjiin, joissa Suomen sodan aikaiset aineelliset ja henkilömenetykset olivat huomattavan suuria. Sodanaikaiset velvollisuudet kuormittivat väestöä suhteellisen pitkään, käytännössä melkein koko vuoden 1808, ja esimerkiksi aina vuoteen 1812 asti Iisalmen suunniteltiin venäläisten sotilaslinnoitusta. Pahimmillaan ensimmäisenä sota-
vuonna pitäjän väestö lähes tuplaantui. Varsinkin tienvarsikylien ja vesistöreit-
tien äärellä sijainneet kotitaloudet joutuivat venymään sekä Ruotsin että Venäjän
joukkojen muonittamiseen ja majoittamiseen. Noin 40 prosenttia kotitalouksista
ilmoitti kärsineensä venäläisten aiheuttamista aineellisista vahingoista, tutki-
muskylien osalta valtaosa. Pahiten joukkojen huolto haavoitti iisalmelaisten ko-
titalouksien ruoka- ja rehuvarastoja, ja maaherran raporttienkin mukaan nälän-
hätä uhkasi pitäjää. Kuolleisuus pysyi keväästä 1808 kevääseen 1809 poikkeuk-
sellisen korkeana. Pitäjän väkiluku väheni. Kotitalouksien lisäksi koko Iisalmen
pitäjän resilienssi oli koetuksella.

Poliittis-hallinnolliset päätökset, julkisen talouden tila ja infrastruktuuri
ovat esimerkkejä yhteiskunnallisista tekijöistä, joilla oli vaikutusta sekä paikalli-
sen väestökriisin syvenemiseen että sen lieventämiseen. Valtion hätäavustustoim-
enpiteitä voidaan luonnehtia lyhytnäköisiksi ja lähes suunnittelemattomaksi
tilanteeseen reagoinniksi. Syrjäiseen Iisalmen pitäjään saatu hätäapu ei ollut riit-
tävää, ja avun saannissa oli ongelmia. Tiedonkulku oli puutteellista, hidasta ja
epäluotettavaa. Viljaa jäi mätänemään, kun hallinnollisia päätöksiä sen kuljetta-
misesta ei saatu ajoissa. Logistiikkaongelmat olivat suuria. Hätäapu oli viljalai-
naa, jota veroa maksavat tilalliset saivat. Heiltä avustus oli mahdollista periä hy-
vien satojen aikaan takaisin korkojen kera, vaikka korko tuntui köyhistä talolli-
sista korkealta. Korvaukset sotavahingoista olivat puolestaan pitkälinen, vuo-
sien prosessi, jota mukautettiin sotatapahtumien ja maan rauhoittamispolitiikan
edistymisen mukaan. Alkuaan korvauksia luvattiin lähinnä propagandistisista
syistä, mutta sittemmin venäläiset katsoivat parhaaksi aloittaa sotavahinkojen
korvaamisprosessin edistääkseen maan rauhoittamista. Korvauserusteista ja
korvausten suuruudesta päättäminen kesti suhteellisen kauan. Aluksi Turussa
jopa tulkittiin, ettei Kuopion läänin tilanne vaatinut sotakorvauksien myöntä-
mistä. Myönnetyt korvaukset, pääasiassa verohelpotuksina, olivat loppujen lo-
puksi vain murto-osa kärsityistä vahingoista.

Venäläisten harjoittama, oloja laaja-alaisesti ennallistava rauhoittamispoli-
tiikka lievensi kriisiä tehokkaasti. Sotakorvausprosessi varmasti osaltaan rau-
hoitti paikallisia tunnelmia ja edisti sopeutumista uuteen esivaltaan. Kotitalouk-

sien resilienssin kannalta tärkeää oli yhteiskuntajärjestyksen säilyminen lähes ennallaan. Tutut virkamiehet, entiset verot ja velvollisuudet sekä luterilaisen kirkon opit olivat edelleen maaseuturahvaan arkea. Asioita hoidettiin kuten ennenkin, ja talonpojat säilyttivät vapautensa. Jopa vastarintaan osallistuneet saivat palata virkoihinsa ja tiloilleen, ja osaa heistä myös palkittiin kunnianosoituksin ja arvonnimin. Upseerien ja ruotusotilaiden perheille myönnettiin eläkkeitä ja sopeutusaikoja, mitkä auttoivat ainakin osaa heistä sopeutumaan sodanjälkeiseen aikaan ja ruotuarmeijajärjestelmän purkamiseen. Kaikki tämä vähensi arkisen elämän epävarmuutta ja laimensi kapinoinnin tarvetta. Nälkäräjällä taiteiluun ja toistuviin tautiepidemioihin maalaisraivas oli arjessaan tottunut ja karaistunut.

Olojen ennallaan säilyttämisen tavoite näkyi paikallisyhteisössä myös siten, että Iisalmessa tiukennettiin suhtautumista köyhiin ja kerjäläisiin. Pitäjään luotiin uudet köyhäinruodut ja pyrittiin sakkujen uhalla valvomaan, etteivät irtolaiset ja kerjäläiset ylittäisi ilman lupaa pitäjän rajaa. Toisaalta omanlaistaan dynaamista kehittämisotetta oli havaittavissa pitäjänkokouksissa, joissa maataomistavat keskustelivat kirkkoherran johdolla jälleenrakennuksesta ja nimesivät lähetystöjä viemään anomuksia eteenpäin päättävälle taholle. Koselleckin määritelmän mukaisesti Suomen sodan aikaisessa paikallisessa kriisissä vallitsi yleisen epävarmuuden ja sattumanvaraisuuden lisäksi avoin odotushorisontti. Sota-, nälkä- ja kuolleisuuskriisi ruokki paikallisyhteisössä epävarmuutta ja sattumanvaraisuutta mutta avasi myös uusia mahdollisuuksia, joita erityisesti säätyläiset ja varakkaat talolliset hyödynsivät.

David R. Curtisin mukaan esiteollisen ajan sosiaalinen ja taloudellinen kehitys linkittyy ennen kaikkea omaisuuden ja vallan käyttöön, jaettavuuteen ja vaihdettavuuteen. Hän on muodostanut neljä esiteolliselle yhteiskunnalle ominaista selviytymisstrategian ideaalityyppiä sen perusteella, kuinka tasa-arvoisia/polarisoituneita ja dynaamisia/muuttumattomia niiden keskeiset varallisuuden ja vallan rakenteet olivat (ks. luku 1.2.3). Curtisin ideaalimalli tiivistäen: mitä tasa-arvoisempi ja oikeudenmukaisempi yhteiskunta, sen enemmän sillä oli resilienssiä selvitä kriiseistä. Epätasa-arvoisessa omaisuuden ja vallan jakautumisessa ihmiset menettivät kyvyn kontrolloida omaa kohtaloaan tai hyötyä työnsä tuloksista.¹⁰⁶⁸

Curtisin malli soveltuu pohjaksi, kun luonnehditaan kiteytetysti Iisalmen pitäjän Suomen sodan aikaista (noin 1805–1815) resilienssiä. (ASETELMA 4.) Varallisuuden jakautumisen suhteen Iisalmi sijoittui 1800-luvun alun Savossa tasa-arvoisimpaan kolmannekseen.¹⁰⁶⁹ Tyypillinen kotitalous oli maata viljelevä tilallinen, useimmat kruunun tilalla ja vauraimmat perintötilalla. Talolliset pyrkivät sota-aikanakin säilyttämään tilansa ja jatkamaan maatalouden harjoittamista. Heidän selviytymisstrategiansa painottui protektionistisiin keinoihin. Talollisten tavoitteena oli säilyttää *status quo*, totuttu yhteiskunnallinen tilanne valtasuhteineen. Toisaalta maataomistavat kärsivät suhteellisesti suurimmat taloudelliset vahingot sodan aikana, toisaalta he selvisivät sodasta parhaiten ja heille myös kohdistettiin avustustoimenpiteitä. Maa oli tilallisten tärkein pääoma, piti heidät

¹⁰⁶⁸ Curtis 2014, 23, 60, 270–271.

¹⁰⁶⁹ Nummela 1990.

kriiseissäkin paikallaan, toi heille vakiintuneisuutta ja taloudellista turvaa ja loi tulevaisuuden uskoa. Aivan kuten Myron P. Gutmannin tutkimuksessa, iisalmelaiset talollisetkaan eivät vastanneet sodan aiheuttamiin kuormitustekijöihin muuttamalla ansaintatapaansa, vaan heidän joustovaransa oli toisen tyyppistä. He saattoivat kyllä tehdä tuotannollisia muutoksia: sopeuttaa työvoimaa, muuttaa kylvömääriä ja tavarankuljetusreittejä, mutta he eivät vaihtaneet käyttämiään maatalousvälineitä ja -tekniikoita. He eivät tavoitelleet voittoa, vaan elantoa kotitaloudelleen. Talollisten kyky selviytyä sodasta, säilyttää omaisuutensa sekä omistus- ja hallintaoikeutensa maahan oli Iisalmessakin yhteydessä siihen, kuinka paljon kotitaloudella oli työvoimaa, siemenviljaa, hevosia ja karjaa, talven yli riittävää kausivarallisuutta sekä sukulaisuuteen ja paikallisyhteisön kontaktiverkoston liittyvää tukiverkostoa. Protektionistisella strategialla haluttiin yleisesti välttää riskejä, vähentää mahdollisia häiriötekijöitä ja ennustamattomia markkinavaikutuksia. Sopeutuminen uuteen esivaltaan, kotitalouden koon sopeuttaminen tuotannon mukaiseksi sekä erilaiset keinot säilyttää isännättömäksi jäänyt tila suvun omistuksessa voidaan nähdä esimerkkeinä maataviljelevien iisalmelaisten protektionistisesta selviytymisstrategiasta. Myös esimerkiksi naapurivallan – kuten talkoilla – ja sukulaisten huolenpidolla tähdättiin siihen, että yhteisön jäsenet selviäisivät kriisistä ja voisivat palata vähimmäisperustarpeet tyydyttävään arkeen.

Säätyläisten ja varakkaiden talollisten näkökulmasta Curtisin ideaalimalli kallistuu Iisalmessa protektionistisista strategioista dynaamisempaan suuntaan. Kriisin ja jälleenrakennuksen aikoina he näkivät sekä mahdollisuuksia toimia että vaikuttaa olosuhteisiinsa. Säätyläiset ja vauraat talolliset nauttivat myös luottamusta paikallisessa yhteisössä. Yhteisöllisyyden tunne ja luottamus antoivat heille lisää resilienssiä ja tulevaisuudenuskoista jälleenrakennuksen tahtoa. Vaurailta maanomistajilla oli sekä halua rauhoittaa että kehittää paikallista yhteisöä, huolimatta sota-ajan epävarmuudesta ja ongelmista. Säätyläisten ja tavallisen maalaisrauhaan varallisuuserot olivat suuret, mikä ei Curtisin mallin mukaan edistänyt dynaamisia strategioita. Epätasa-arvoisuus ei kuitenkaan Iisalmessa välttämättä johtanut resilienssin vähenemiseen. Varakkaat toimivat aktiivisesti pitäjänpankkiireina. Luottamuksellaan ja luotonannollaan he olivat vaikuttamassa siihen, että köyhtyneet talolliset ja torpparit eivät menetyksistään huolimatta välttämättä joutuneet perikatoon, vaan pääsivät vilja- ja rahalainoilla uuden elämisen alkuun. Luottottamalla vaikeuksiin joutuneita varakkaat edesauttoivat pitäjän yleistä vakautta ja hyvinvointia. Kaiken kaikkiaan varakkailla pitäjäläisillä oli muita enemmän liikkumavaraa ja vaikutusvaltaa. Tämä näkyi esimerkiksi kevään 1808 vastarinnassa, jota mobilisoivat nimenomaan pitäjän hyväosaiset.

Varakkaat maanomistajat hyödynsivät johdonmukaisesti pitäjänkokousta vaikuttamisen foorumina ja halusivat vaikuttaa myös yhteisin lähetystöin virkamiehiin ja uuteen esivaltaan. He olivat valmiita jakamaan vaikutusvaltaansa ja tietämystään yhteisön eduksi. Esimerkiksi sotavahinkoluetteloiden laatimisprosessin organisointia voidaan osaltaan pitää joustavana selviytymisstrategiana: tarttumisenä tarjottuun mahdollisuuteen toimia yhteisön taloudelliseksi hyväksi.

misena tarjottuun mahdollisuuteen toimia yhteisön taloudelliseksi hyväksi. Kirjotustaitoisten säätyläisten rooli oli merkittävä paikallisyhteisön vakauden ja resilienssin vahvistajana, vaikka saadut korvaukset jäivätkin vähäisiksi. Vastaavasti yhteistyö venäläisten kanssa ja rauhoittamispolitiikan tukeminen olivat nimenomaan pitäjän varakkaimpien – kirkkoherrojen ja virkamiesten – suhteellisen varhain omaksuma joustava selviytymisstrategia, joka koitui lopulta koko paikallisyhteisön eduksi. Toisaalta he, joilla oli ruoka- ja viinavarastoja, saattoivat myös harjoittaa (vaihto)kauppaa sotilaiden kanssa ja näin hyötyä poikkeustilanteesta. Lisäksi varakkaat pitäjäläiset käyttivät sotavuosien jälkeistä polarisoitunutta tilannetta edukseen: saatavista oli odotettavissa myös korkotuloja, ja he myös ostivat edullisesti pakkohuutokaupattavia tiloja omistukseensa. Vauraus auttoi hyötymään kriisistä, kuten maan arvon laskusta ja viljan hinnan noususta. Säätyläisiä myös muutti pois paikkakunnalta, sillä uusi tilanne loi heille uramahdollisuuksia pitäjän ulkopuolella. Vauraiden iisalmelaisten selviytymisstrategiat olivat selvästi muita pitäjäläisiä joustavampia ja dynaamisempia. (ASETELMA 4.)

Kato- ja sotavuosien yhteisvaikutus polarisoi paikallisyhteisöä: omaisuuden ja vallan jakaantumista ja käyttöä. Maaherran raporteissa kuvaillaan rahvaan eläneen nälänhädän partaalla. Leipäviljan suhteen pitäjäläiset jakaantuivat niihin, joilla oli viljaa omaan käyttöön ja jopa lainattavaksi, ja niihin, joilla ei ollut varaa eikä mahdollisuuksia hankkia riittävästi huomattavasti kallistunutta viljaa. Häädänalainen tilanne loi lyhytkestoisia ja -näköisiä strategioita, joissa avoimilta näyttäneet mahdollisuudet sulkeutuivat nopeasti. Tämä ilmeni esimerkiksi kevään 1808 talonpoikaisessa vastarinnassa, joka syttyi varsin spontaanisti ja jonka yhtenä motiivina oli saada venäläisten viljakuormista helpotusta vaikeaan viljatilanteeseen. Lyhytnäköisiin strategioihin joutuivat turvautumaan myös määrällisesti kasvava itsellistäväestö, joka liikkui satunnaisia töitä etsien, kerjäläiset, jotka vaelsivat leivän perässä jopa pitäjältä toiseen, ja esimerkiksi nälkäänsä varastivat. (ASETELMA 4.)

Neljänneksi Iisalmessa käytettiin myös rajoittavia ja pakottavia selviytymisstrategioita, joihin limittyivät sota-ajan velvollisuudet ja venäläisten rauhoittamispolitiikka. Rajoittavat ja pakottavat strategiat olivat tyypillisesti sekä virkamiesten että maataomistavien yhteisöllisesti käyttämiä resilienssikeinoja sodan kaltaisissa poikkeusoloissa. Vallanpitäjien tavoitteena oli säilyttää järjestys ja ehkäistä häiriöt rajoituksin, pakottein, uhkauksin ja rangaistuksin. Kriisin aiheuttama epävakaisuutta yritettiin paikallisyhteisössä vähentää myös esimerkiksi torjumalla kerjäläisyyttä sakkojen uhalla ja luomalla uusi ruotujärjestelmä, joka pakotti pitäjän talolliset osallistumaan köyhäinhoitoon. Irtolaisia uhkasi joutuminen armeijan palvelukseen, jos he eivät löytäneet palkollispaikkaa tai muuta hyväksyttävää toimeentulomuotoa. (ASETELMA 4.)

Tässä tutkimuksessa rinnakkaisesti käytettyihin resilienssi, joustovara ja kriisinkestävyys -käsitteeseen kiteytyvät kotitalouksien mahdollisuudet ja tavat reagoida kriisiaikojen ulkoisiin ja sisäisiin muutostekijöihin. Karkeasti yleistäen kotitalous selviytyi kriiseissä sitä paremmin, mitä enemmän sillä oli joustovaraa. Resilienssiä oli monentyyppistä, kuten ekologista, taloudellista, sosiaalista, mo-

raalista ja muulla tavoin kulttuurista. Luonnon olosuhteita hyödyntävää ekologista joustovaraa Iisalmessa ilmeni katovuosina siten, että peltoviljelyn rinnalla pystyttiin hyödyntämään vielä kaskista saatavia runsaitakin satoja. Kaskeaminen oli mahdollisuus myös silloin, kun sotavahingot olivat kohdentuneet maatalouden työvälineisiin ja sotajoukot turmelleet peltoja ja niittyjä. Kaskeajan työvälineet olivat yksinkertaisia ja helposti valmistettavissa. Ekologista joustovaraa tarjosivat myös Iisalmen pitäjän runsaat järvenrantaniityt, laiduntamiseen soveltuvat kaskiahot, kalaisat vedet ja metsänriista sekä luonnosta löytyvä erilainen hätäruoka. Taloudellista resilienssiä olivat edellä mainitut muutokset kotitaloudessa tuotantoyksikkönä. Sosioekonominen joustovara liittyi kotitalouden sosiaaliseen ja taloudelliseen asemaan, valtaan ja varallisuuteen paikallisyhteisössä. Moraalin venyttäminen ja esimerkiksi velvoitteissa viivytys saattoivat myös vahvistaa resilienssiä, ainakin lyhyellä tähtämellä. Muuta kulttuurista joustovaraa olivat esimerkiksi tietämys korvikeravinnon käytöstä, perinteiset normit ja tavat huolehtia hädänalaisista, vanhuksista ja vaivaisista sekä esimerkiksi naisten mahdollisuudet hoitaa kotitalouden taloudenpitoa isännän puuttuessa tai ollessa estyneenä. Yksilöiden ja kotitalouksien toimintamahdollisuudet olivat kiinteässä yhteydessä sosioekonomiseen statukseen, yhteisössä vallitseviin oikeuksiin ja vapauksiin sekä rajoitteisiin, perinteisiin, arvoihin ja instituutioihin, kulttuuriseen kontekstiin.

Rakenteellisten ja kulttuuristen tekijöiden lisäksi kotitalouksien aktiivinen toiminta ja mikrotason päätöksenteko vaikuttivat niiden selviytymiseen. Tutkimus osoittaa, että ulkoisesti hyvinkin samanlaiset kotitaloudet samantyyppisine sodanaikaisine menetyksineen saattoivat selviytyä hyvin eri tavoin. Esimerkiksi talonisäntä tai leskiemäntä joutui tekemään ratkaisuja ja päätöksiä resurssien jakamisesta ja siitä, ketkä hän asetti kotitaloudessaan etusijalle. Ei ole lainkaan yllättävä tutkimustulos, että säätyläisellä ja vauraalla talollisella oli moninaisemat mahdollisuudet selviytyä kriisistä kuin maattomalla väestöllä, vaikka edellä mainittujen aineelliset menetykset olivat selvästi suuremmat. Tutkimus kuitenkin osoittaa, ettei ollut mitään ennalta määrättyä sosiaalisen aseman, siviilisäädyn, iän, sukupuolen ja varakkuuden sanelemaa kohtaloa, vaan samanaikaisesti kulttuurin rajoja koeteltiin ja kulttuurinen konteksti kehittyi inhimillisessä toiminnassa. Yhteiskunnallisissa rakenteissa oli aina jonkin verran joustovaraa.¹⁰⁷⁰

---

¹⁰⁷⁰ Lee, Campbell & Bengtson 2004, 431–433.

ASETELMA 4 Iisalmelaisten kriisinkestävyys peilattuna Curtisin (2014) esiteollisten yhdyskuntien ideaalityyppeihin selviytymistrategioihin suhteessa vallan ja varallisuuden tasa-arvoiseen jakautumiseen ja muuttumiskykyyn.

Vallan ja varallisuuden jakautuminen/ muuttumiskyky	Tasa-arvoinen	Polarisoitunut
Dynaaminen	Joustavat strategiat Esim. Pitäjänkokoukset maataomistavien vaikuttamisareenana, kevään 1808 vastarinnan mobilisointi, sotavahinkoluetteloiden verifiointi, pitäjänpankkiirit, kriisin hyödyntäminen, yhteisön rauhoittaminen	Lyhytnäköiset strategiat Esim. venäläisten huoltokuormien ryöstely, kerjäläisten vaeltaminen pitäjistä toiseen, nälkään varastaminen, viivyttely velvoitteissa
Muuttumaton	Protektiiviset strategiat Iisalmelaisten kotitalouksien tyypillinen selviytymisstrategia: pyrkimys säilyttää maaomaisuus ja <i>status quo</i> , sukulaisten ja naapurien häätäpu	Rajoittavat ja pakottavat strategiat Esim. yhteisön suhtautuminen irtolaisiin, köyhäinhoiton järjestäminen, rauhoittamispolitiikka, sota-ajan velvollisuudet

6.5 Jatkotutkimuksen mahdollisuuksia

Tutkimukseni on tuottanut uutta tietoa ja syventänyt tietämystä Suomen sodan ajasta paikallistasolla, lähellä ihmistä. Tutkimuslähteiden päärunon ovat muodostaneet sotakorvausanomukset, henkikirjat, seurakunnalliset väestölähteet ja perukirjat. Käytetyt lähteet ovat mahdollistaneet tutkimusaineiston analysoinnin sekä kvantitatiivisesti että kvalitatiivisesti, vaikka lähdeaineistot ovat syntyneetkin viranomaisten ja seurakunnan hallinnollisiin tarkoituksiin eivätkä kuvaamaan yksittäisten ihmisten kokemuksia ja kohtaloita. Tutkimuksessa yhdistyy kaksi tasoa. Ensinnäkin eri lähdeaineistojen tietoja yhdistelemällä on hahmottunut kunkin yksittäisen kotitalouden tila sota-aikana ja sen jälkeen, sodanaikainen elämäntarina. Toisaalta yksittäisten kotitalouksien tietoja yhdistämällä on rakennut kokonaiskuva sekä tutkimuskylistä että koko pitäjistä. Näin on saatu esiin niin yleistä ja tyypillistä kuin erityistä ja monivivahteista. Yksittäisten kotitalouksien tapaukset toimivat myös tilastollisia ilmiöitä valaisevina esimerkkeinä. Lähteitä tarkoin ristiin lukemalla, vertailemalla ja tulkitsemalla on pystytty syventämään analyysia. Kun tutkimuksen kohteena olevia kotitalouksia on tarkasteltu useamman lähdesarjan avulla, tutkimuksessa on väistämättä painottunut lähdekriittinen ote. Valittu tutkimustapa, joka yhdistää rakenteiden ja yksilöllisen toiminnan sekä niiden välisen vuorovaikutuksen tarkastelun, osoittautui monin tavoin hedelmälliseksi.

Riittävän monipuolinen ja runsas lähdeaineisto mahdollistaa 1800-luvun alun siviilien sotakokemusten esiintuomisen ja heidän tarkastelunsa toimijoina aikansa sosiaalis-taloudellisissa rakenteissa, vaikkei aikakaudelta olekaan säilynyt maaseuturahvaan kirjoittamia päiväkirjoja, kirjeitä tai muuta henkilökohtaista ja tyyppillisesti ”kokemushistoriallista” kirjallista materiaalia. Sodan mikrotason sosiaali- ja taloushistoriallisessa tarkastelussa on toki edelleen syventämisen varaa, kuten itsellisväen tilanne, tilojen pakkohuutokaupat ja maaomaisuuden omistajuudessa tapahtuneet muutokset, verorästiongelman ratkaisu ja kotitalouksien tilanteen seuraaminen pitemmällä aikavälillä. Iisalmelaisen aineiston perusteella talonpoikaiskahakoiden johtohenkilöinä olivat pitäjän varakkaimmat säätyläiset, lautamiehet ja talolliset. Oman tutkimuksensa aihe olisi vastarinnan johtohenkilöiden verkostojen tutkiminen ja ylipäätään kahakointiin osallistuneiden sosiaalisen taustan ja motiivien selvittäminen.

Yhteen paikkakuntaan keskittynyt Suomen sodan sosiaali- ja taloushistoriallinen tutkimus kaipaa ehdottomasti rinnalleen alueiden välistä vertailua, jota olemme jonkin verran jo tehneet Merja Uotilan ja Tiina Hemmingin kanssa¹⁰⁷¹. Vertailevan näkökulman avulla voi pohtia esimerkiksi, mitä eroja ja yhtäläisyyksiä siviilien sodassa oli eri puolilla Suomea, poikkesivatko sodan kuormittavuus ja kotitalouksien resilienssi toisistaan alueellisesti. Varallisuusverotietojen perusteella tiedetään, että läntinen Suomi, erityisesti lounaisosa, oli huomattavasti varakkaampaa kuin Itä-Suomi. Miten tämä näkyi paikallistasolla sodasta toipumisessa? Ekologisen, sosioekonomisen ja kulttuurisen resilienssin analysoinnissa nimenomaan alueiden välinen vertailu olisi luonteva ja relevantti lähestymistapa.

Suomen sota oli osa Napoleonin aikaisia sotia ja kansainvälistä politiikkaa. Myös aikakauden kansainvälinen resilienssitutkimus on mahdollista, vaikkei sotakorvausanomusten kaltaista lähdesarjaa muualta Euroopasta olekaan löydettävissä. Suomalaisen siviilien sodanaikaisten kuormitustekijöiden ja kotitalouksien resilienssin vertailu esimerkiksi Preussiin, Itävaltaan ja Espanjaan sekä suomalaisen vastarinnan tarkastelu osana eurooppalaista guerilla-liikehdintää olisivat tutkimuksellisia teemoja, joissa kansainvälinen vertaileva tutkimus tuottaisi varmasti uusia mielenkiintoisia näkökulmia. Joustovara sodan kuormitustekijöihin Itä-Suomessa oli hyvin erilainen kuin Keski- ja Etelä-Euroopassa – pohjoisen karut luonnonolot, sijainti asutuksellisesti periferiassa ja esimerkiksi itäisen perheinstituution piirteet muovasivat omanlaisiaan selviytymiskeinoja.

Kriisiaikoja Suomessa on tutkittu verrattain paljon, mutta niiden ajallista mikrotason vertailua vähemmän. Yhtenä poikkeuksena mainittakoon Antero Heikkisen Kuhmoon sijoittuva Kirveskansa-tutkimustrilogia. Iisalmen pitäjän Suomen sodan aikainen tarkastelu herättää luontevasti kysymyksen kehityksestä 1810-luvulta eteenpäin. Miten Suomen sodan aikainen väestökriisi erosi 1830-luvun kato- ja koleravuosista ja 1860-luvun nälkävuosista? Oliko siviiliväestön resilienssissä eroja? Vastaavasti Suomen sotaa edeltäneet väestökriisit 1700-luvulla ovat tästä näkökulmasta pitkälti tutkimatta.

¹⁰⁷¹ Hemminki, Luttinen & Uotila 2010; Hemminki, Luttinen & Uotila 2020.

Tutkimukseni perimmäisenä tarkoituksena oli syventää ja monipuolistaa käsitystämme Suomen sodasta. Tavoitteenani oli soveltaa talous- ja sosiaalishistoriallista tarkastelutapaa – niin kutsuttua uutta sotahistoriaa – myös esimodernin aikakauden sotien tutkimukseen. Suomen sodan aikainen ainutlaatuinen lähteistö, ennen kaikkea sotavahinkojen korvaamisprosessin aikana syntyneet asiakirjat, 1800-luvun alun väestörekisteri- ja kameraalilähteet sekä 1800-luvulla kerätty muistitieto muodostivat keskeisen tutkimusaineiston, jota ristiin- ja syväluokemalla oli mahdollista muodostaa kokonaiskuva siviiliväestön olosuhteista, kokemuksista ja resilienssistä. Tutkimuksen avulla saa käsityksen sodan merkityksestä ja vaikutuksesta paikallisyhteisölle. Tutkimus tuo uutta tietoa suomalaisten olosuhteista kansallisen historian käännekohtassa, jossa siirryttiin Ruotsin valtakunnan alamaisista Venäjän valtakuntaan kuuluneeksi suuriruhtinaskunnaksi. Tutkimus nostaa esiin periferian näkökulman, niin sotaan kuin esivallan vaihdokseen.

Narratiivi on keskeinen osa historiantutkimusta. Jokainen tutkija luo kertomuksen tutkimuskohteestaan, olivatpa teoreettiset lähestymistavat, tutkimuslähteet, metodit ja esittämistapa valittu minkä tahansa paradigman mukaisiksi. Tarina, jonka olen tutkijana halunnut kertoa, yhdistää yksilön toiminnan ja yhteiskunnalliset rakenteet sellaisina kuin ne ajallisesti ja paikallisesti ilmenivät Suomen sodan aikoihin Iisalmen pitäjässä. Rakenteet vaikuttivat ihmisen mahdollisuuksiin toimia, mutta ne myös joustivat ja ihmisten toiminta vaikutti niihin. Tutkimus toivottavasti hieman ravistelee kansallisen historiankirjoituksen rakentamaa myyttistä kuvaa Suomen sodan sankareista ja avaa tuoreita näkökulmia 1800-luvun alun talous- ja sosiaalishistorian tutkimukselle.

SUMMARY

This dissertation examines the effects of war on civilians in an early modern local community, during and after the Finnish War between Sweden and Russia in 1808–1809. The research focus is on how the crisis evolved and what the circumstances of war were like locally, how the war burdened civilians and the local community economically and socially, and what kind of resilience they had against the crisis.

The Finnish War was a tiny part of the Napoleonic Wars in Europe, but in Finland the war was one of the most severe demographic crises. This war was also the period of Finnish transition from Swedish rule to becoming a Duchy of the Russian Empire; the war has even had a mythical role in the national narrative in Finland. This study offers a different perspective, that of New Military History, taking an interest in social and economic aspects of wars from the civilian's point of view.

In Finland, the public contemporaneous debate on the Finnish War was non-existent until the 1830s. In particular, no criticism of the Russians was presented in public because of censorship. For example, the material damage in Finland caused by the Russians, the violence against the civilian population, and the Finnish wartime guerrillas were not desirable topics for public discussion. The wartime memories lived mostly only as oral memories in families and local communities.

The first generation of historians of the Finnish War had fought in it as officers. They published their diaries, memories, and biographies from the 1830s. They were interested in the details of warfare, strategies, and tactics. Former officers had personal experiences and views, but little local knowledge. For this research, however, their writings offer eyewitness descriptions of local war events. The second generation of historians dealt with the war in the national context from the late nineteenth century. Finnish historians emphasized the importance of the war in building the nation. Their interpretations were Runebergian, in the spirit of *The Tales of Ensign Stål* by national poet J. L. Runeberg: the Finnish people's own will and willingness to bravely take up arms to defend themselves played a major role in giving Finland a special status as part of the Russian Empire. Especially during the policy of Russification of Finland (1899–1905 and 1908–1917) the importance of defending one's own country was emphasized. The centenary of the Finnish War intensified the patriotic spirit, although this was still restricted by censorship. The national-romantic literature associated with the Finnish War flourished and reinforced myths that were also maintained by scholars. The war was politicized as a research object and remained an instrument of (extreme) right-wing historical politics after the Civil War in 1918.

After the Second World War, researchers of the Finnish War clearly distanced themselves from the national-romantic research tradition. The Finnish War was placed more within the framework of European politics. However, until the twenty-first century, the Finnish War was studied primarily in the national context from a military-historical and political-administrative perspective, and

war events were presented in detail in local history books. But how did the local ordinary people experience the war and the system transition to a Grand Duchy of Russia?

At the end of the last millennium, there was a gradual social scientific shift from macro-level structures to micro-level research in history. The transition has been characterized as an individual's return to history. From the beginning of the twenty-first century, more and more attention has been paid to the impact of wars on soldiers and civilians: individuals, families, genders, and entire generations, even from one generation to the next. The researchers' focus was on wartime life, the communal and individual experiences of war, and, more generally, analytical description of wartime phenomena, taking into account the social, economic, and cultural effects of war. The paradigm shift was so strong that the trend was named the New Military History, although it is more precise to talk about the economic, social, and cultural history of war. New Military History has focused on modern wars, but gradually the approach has increasingly been applied to early modern wars. The theoretical framework of this dissertation has been influenced by many different studies, including "War and Rural Life in the Early Modern Low Countries" by Myron P. Gutmann, "Coping with Crisis: The Resilience and Vulnerability of Pre-Industrial Settlements" and the most recent study of the Finnish War by Martin Hårdstedt and Jussi Jääskeläinen.

Theoretical Concepts

The Finnish War is known as one of the most severe demographic crises in Finland, but the nature of this crisis in 1808–1809 and its effects on everyday life at local level have been examined surprisingly little. According to Reinhart Kosellek, "crisis" is a transition, a change in the existing situation, during which the solution is unresolved, unpredictable, and uncertain. An open horizon of expectations creates general uncertainty and instability. This contingency is an essential part of the crisis.

To characterize crisis, its outbreak is perceived as sudden and unexpected, even preparations for it have been made. Crisis is the opposite of the ordinary. Economic, social, and political factors underline crisis, and their combined effect is to cause the crisis to accumulate and eventually escalate. Crisis is not an objective situation isolated from human activity. Therefore, it is also important to consider who wants to influence the crisis, what motivates them, what opportunities they seek to exploit, and what they wish to prevent.

Resilience refers to the ability to act in changing circumstances and to face and recover from disruptions. A resilient community or individual can adapt, or react in other ways, to a crisis. Many studies, such as those by Curtis (2014), de Vries (2008), Derosas and Oris (2002), Häkkinen (1999) and Moring (1994), have found that flexibility was one of the most important aspects associated with survival in early modern crises. If the family was able, for example, to save food in reserve and adapt their economy to the changing circumstances, their chances of

survival improved. The concept “war stressors” means the things and circumstances that made it difficult to satisfy basic needs, to earn a living, and continue to live familiar everyday life.

Daniel R. Curtis has analyzed why some settlements in pre-industrial times had the resilience to cope with external crises and some did not. He has used three markers or indicators for measuring the extent to which a pre-industrial settlement was resilient or vulnerable to exogenous crises: (1) population decline or stagnation caused by an exogenous event or its connected problems, (2) loss or degradation of agricultural land, and (3) destruction of housing and other capital goods. According to Curtis, the concepts of property and power are the foundations for understanding early modern development. He divides pre-industrial societies into four basic types based on their equality and capacity for change, and how equal or polarized, dynamic, or unchanging their central structures of wealth and power were. The more equal and just a society was, the more it had the resilience to survive a crisis. In an unequal distribution of property and power, people lost the ability to control their own destiny or benefit from the results of their work. Curtis identified the following basic types of pre-industrial societies, according to their coping strategies: 1) protectionist (egalitarian, persistent and risk-avoidant), 2) flexible (egalitarian and dynamic), 3) restrictive-coercive (polarized and persistent) and 4) short-termist (polarized and dynamic).

The concept of community has many meanings, all related to some form of group formation and social interaction. In this research, the local community includes all persons who lived in a parish. This was more than an administrative unit; within it, there were many kinds of communicative interaction (parish meetings, church events, court sessions, representatives and delegations, marriage and economic contacts, etc.). The parish consisted of villages where people-to-people interaction was immediate and personal. The village was a regional community of several agrarian households.

The word family does not appear, at least not generally, in the documents on early nineteenth-century agrarian Finland. The word is not even used to describe a biological relationship. In this period, the people living and working at a manor, farm, tenant farm, or cottage formed a household, which was the smallest production unit in the local agrarian community. According to Peter Laslett's classical definition, the key criteria for household members are locational, functional, and partly biological and marital kinship.

The discussion of the European Marriage Pattern has highlighted the differences between (North-)Western and Southern or Eastern European families. The traditional Eastern Finnish household has typically been characterized as a large kinship unit: a multi-member family that consists of many generations, biological and marital relatives, and co-workers, but not so many servants. The marriage age was low, the average household was large, and the number of adults relatively high. In Eastern Finland, the family formed a working unit. The purpose of the independent household was to secure the daily livelihood for its members. The larger the household, the more workforce and opportunities it had

for diversified livelihoods. The number of nuclear families among the landowners was low, but landless households were smaller and simpler in structure. Large households have been considered as one of the mechanisms that strengthened the resilience of families in Eastern Finland. This dissertation shows how exceptionally high mortality, material damage, and other war stressors impacted on both the livelihood and structure of households.

Material and Methods

The focus of scrutiny is on a Finnish parish (which had about 60 villages), and especially on four selected villages near the Koljonvirta battlefield, which I call the research villages. Iisalmi was a large, but sparsely populated parish in Eastern Finland. When the war broke out, the parish was a peripheral part of Eastern Sweden, far from Stockholm and the Baltic Sea. During the war, Iisalmi was controlled by the Swedish or Russian army; during the truce in autumn 1808, the parish area was divided between both armies.

Local delineation does not mean looking at the subject in isolation from the other regions, society, and the world with which a local community and its people interact. By focusing on a local community, it is possible to obtain information that would otherwise be difficult, if not impossible, to explore in large areas or across the country.

The main objective of this study is to examine the impact of the war on a local community, the economic and social structure of its households, which requires pooling data from several sources on individual households. The Russian pacification policy created a new source for studying households: applications for compensation for war damage which Russians caused to civilian property. I have read through the court records searching for verified applications from the parish of Iisalmi. In total, I have systematically collected information about war damage to 665 households. In addition to this, I have followed the compensation process of every application until 1815. One of the aims of the study is to relate the reported war damage to the victim's property, which requires an estimation of the economic situation of the household just before or during the war. The 1800 property census records provide information on the situation several years before the war. In addition, I have used 193 inventory deeds of estates in Iisalmi in 1808–1811 as research material. The other main primary sources are census records, church records, administrative documents, and even local oral war memories saved for posterity in archives, newspapers, and local history books from the 1850s to the 1930s.

I have analyzed the situation of families from about 1800 to 1815 by critically reading and closely comparing the sources. I have systematically gathered information about individual households, written the life stories of the research villagers (107 households which applied for compensation for war damage) during and in the years after the war, and combined information from individual households to provide both village and parish level statistics.

Burdens of War

The dissertation confirms previous research findings that early modern demographic disasters were the complex results of simultaneous wars, crop failures, and epidemics. It is difficult to isolate the effects of war from other contemporaneous crisis factors or to accurately measure its contribution to the crisis. Iisalmi had continuous successive bad harvests, malnutrition, and epidemics before the Finnish War, at least since 1802. Under those circumstances the rapid population growth of the previous century slowed down. For this reason, the demographic transition from peacetime to wartime was not so steep statistically as in wealthier Western Finland, where pre-war conditions did not impact so severely on the population. In contrast, the ability to be prepared for crop failures and wartime had diminished in Iisalmi. The economic resilience of the impoverished rural population was further reduced in the early 1800s by taxation reform. In addition, the traditional slash-and-burn technique of agriculture was no longer effective.

The war deepened the local hunger crisis almost to a catastrophe: depopulation was about ten percent, and in the worst villages up to nearly 30 percent. The epidemics spread exceptionally effectively through contact with the soldiers who were accommodated in civilians' homes. During autumn 1808, the parish population almost doubled. Large numbers of soldiers crowded into the houses and crofts of Iisalmi, so the low standard of hygiene collapsed. Mortality was close to 90 per thousand in the first year of the war and clearly above the average in the next year, too.

The war did not affect people and regions equally, not even inside a parish. It should also be noted that the impact of war was not at a consistent level throughout. The season, size of armies, and duration of military presence in a community significantly influenced the extent and depth of the effect. There was a clear connection between the presence of soldiers and high mortality in Iisalmi. However, Iisalmi mortality rates were not the highest in Finland. The parish was geographically large and sparsely populated, and, as mentioned above, the transition to wartime was demographically not so radical because of successive previous years of crop failures and malnutrition. Nevertheless, the wartime mortality rate in Iisalmi was on average more than two and a half times higher than the average annual mortality before and after the war.

This study also confirms previous research findings by Jussi Jääskeläinen that the majority part of the verified war damage in Finland is linked with the logistics of Russian troops. The local community was an essential logistical resource for both armies. The damage was worst beside the main road from Kuopio to Oulu via Iisalmi and on the important boat routes in the lakes around Iisalmi. The farms and crofts close to the main road suffered most from material losses and mortal epidemics. About 40 percent of households in the parish reported having suffered material damage by Russians, and the vast majority of households in the four research villages. Their food and feed stores emptied and, according to the governor's reports, famine threatened the region.

The war damage to the Iisalmi parish was the worst in Eastern Finland and among the greatest in Finland, but compared to the population, the damage per

capita in Iisalmi was remarkably lower than in the worst affected areas in Ostrobothnia, on the western coast. Iisalmi was a very large but sparsely populated parish. Its remote villages were better spared disease, plundering, vandalism, and property theft.

Research shows that the war burdened civilians, households, and the local community heavily and in many ways, not only by malnutrition, disease, and material damage. Households were confronted with a number of simultaneous pressures that challenged the mental, physical, economic, and social resilience of families and households as working units. The war had an impact on the resilience of the entire local community.

The war weakened the basic physical and mental security of the people and made it more difficult to meet their basic needs. The war created general insecurity and fears. In collective memory, there were harsh experiences from earlier wars against Russia: violence, looting, vandalism, and other unrest. For these reasons, the Russian occupation was feared. During the Finnish War, some civilians experienced violence, or at least intimidation. Mourning, mental suffering, and feelings of insecurity became more common. Due to the exceptionally high mortality rate, many households experienced the loss of their loved ones, or even all their members.

The violence or intimidation experienced by civilians was mostly related to basic needs of the soldiers: hungry men in cold and rainy conditions were looking for food supplies, warm and better clothes, and a roof over their heads. Hundreds of horses had no pasture, so they needed feed. When the Swedish and Russian armies left Iisalmi around mid-November 1808, the local people remained struggling for survival over the following winter. Disease epidemics, scarce supplies of food, feed, and firewood, and destroyed homes and animal shelters made their lives difficult.

Various obligations burdened the local population, especially the peasants, during the war. In wartime, it was the traditional duty of civilians to house and feed the soldiers and their horses. The households should have got compensation but often they did not. Civilians had to bake great amounts of bread for soldiers, guard grain storehouses, build fortresses, rebuild bridges, and transport (sick) soldiers and food supplies. The war affected the production units of the rural community. Households were burdened by the loss of labor and time. In addition, many families fled the Russians to remote areas, which disrupted normal daily farming life and housekeeping. Epidemics caused at least temporal disablement and exceptionally high mortality, not least among working-age people.

Destruction of real estate significantly reduced household resilience. The presence of the troops disturbed agriculture by damaging the fields, consuming meadows, and reducing milk and butter production. There was a scarcity of grain, hay, and firewood. Households were also burdened by the loss of tools and vehicles, which made reconstruction more difficult. Boats, sleighs, and carts were appropriated by the armed forces. Roads and bridges were damaged. Large quantities of fences protecting fields and meadows were destroyed for firewood. Animal shelters, grain stores, and barns were badly damaged. When the Russians

stole boats and fishing equipment, the chances of improving the poor food situation by fishing decreased.

The war reduced agricultural production, which had an impact on the profitability of farms. Feeding soldiers and army horses, as well as the plunder of grain and other provisions, reduced the chances of the farmers to use the harvest products in their self-sufficient household or merchandize them. The loss of livestock affected the traditional butter trade and made it more difficult to fertilize the fields. The poorest were particularly burdened by the rise of prices of grain and food in general. In contrast, those who had grain in their stores benefited from the situation. The war increased the economic polarization of the local community.

The war impoverished the local population in many ways. In addition to the loss of property, the peasants did not always receive the agreed remuneration for their carriage duties, so the lost working time on their own farms were not compensated for. Combined with the simultaneous crop failures and losses of labor, the war caused insolvency. Households had to lend grain and could not pay their annual taxes and tithes. The situation in Iisalmi worsened year by year in the early 1810s. After the war, exceptionally many indebted peasants lost their farms. In contrast, wealthy parishioners benefited from the crisis by buying more land at low prices.

The impoverishment is evidenced by both the verified war damage lists and the estate inventory deeds of 1808–1811. The average war damage list was worth 18 rye barrels. This amount of grain was needed to make an annual supply of bread for nine persons. The total amount of war damage verified in Iisalmi would have satisfied the annual bread grain consumption of 5,800 people, about half of the parish population. The damage was the greatest alongside and near the main roads, where the farms suffered most. The average claim was close to 40 percent of the nominal value of the taxable property in 1800, and more than 80 percent of the net property in the average estate inventory deed. It should be remembered, however, that in rural areas wealth was largely seasonal. The people of Iisalmi claimed compensation for war damage that mostly occurred between October and November, so it was natural that at that time grain and hay stores constituted a significant part of their wealth. The fruits of the harvest were however ignored in the property tax records for 1800 and in the estate inventory deeds.

Resilience to Crisis and Copying Strategies

The local gentry suffered the greatest war damage on average, but the losses had a relatively small impact on their household economy. Peasants lost two thirds of their average net worth of property. For other rural people, the average claim for compensation was many times their average net property. The poorer the household, the more the material losses affected the family finances (at least in the short term) and survival in the coming winter. The grain shortage did not turn out to be total, but when the price of grain increased during the war, the landless people were especially at risk of immediate famine. The inventory property deeds for 1808–1811 show that the households in the four research villages

were much poorer than the average household in the parish and had almost no property but excessive debts.

The average household size in the research villages decreased by one person during the war – from five to four. There was no significant difference in mortality between women and men during the war. Neither did death discriminate by age group. The relatively high mortality rate among the working-age population is striking, however, and this impacted on the household workforce. Households were getting older. The relative proportion of widows increased. The war also increased the number of orphans cared for by relatives. Even during the war, the parish had more immigration than emigration. So the circumstances were at least better than in the northern neighboring regions, Kainuu and Northern Ostrobothnia, from where people migrated to Iisalmi seeking food and work.

Households in Iisalmi had some economic and social resilience depending on whether they were landowners or landless, wealthy or poor, creditors or indebted, and had servants or seasonal workers, minor or adult children, sons or daughters. In the peripheral rural areas, households were not looking for profits and enrichment, but for daily bread. Landowners suffered from the greatest economic losses during the war, but also survived the war best. As for example Myron (1982) and Curtis (2014) have shown, the land was the most important real capital for farms, providing them with stability and financial security even in times of crisis. Peasant households did not respond to war stressors by changing their way of earning. They aimed to maintain the status quo and return to it after a crisis: that is, their main coping strategy was protective.

The aim of the peasant households was to secure at least the labor force needed to reach the minimum income. Farms were largely self-reliant and low-profitability, which reinforced resilience in the crisis. They could also quickly release excess labor. In addition to cultivating land, livestock farming, and the butter trade, fishing, and hunting were practiced. All this gave the peasant and tenant farmer households a bit more flexibility. They might have made productive changes – adjusting the labor force, partly returning to traditional slash-and-burn cultivation, changing sowing rates or transport routes – but they did not change their agricultural equipment and techniques. Their protectionist strategy was generally aimed at avoiding risks. Adjusting the size of the household to production and the various ways of maintaining the status of the family can be seen as examples of a protectionist coping strategy used by the peasants.

When soldiers and officers were on the front lines or when the master of household was sick or otherwise incapable of hosting, their wives were responsible for the household and its finances and for example made claims for compensation for war damage. Thus, households strengthened their resilience in the crisis: the household was able to function even if the master was dead, unable to work, or absent. Another example of flexible household resilience during the war was the number of servants and seasonal workers. Households in Iisalmi reduced the number of servants and seasonal workers during the war, but as soon as the reconstruction began, they were reinstated, in even greater numbers than before. The households were also strengthened in the longer term by increasing

post-war birth rates and labor-to-be. Young widows sought to remarry as soon as possible, so they could maintain their social status and a strong enough labor force in the household. Instead, older peasant widows over 40 years of age continued to lead the household until the oldest son was ready to become master of the house. This was to ensure that the home estate remained in the family. Old and poor widows often remarried each other.

During the crisis the number of peasant household members was adjusted to the hardening conditions, resulting in a significant increase in the number of landless day laborers, vagabonds, and beggars. The war caused social subsidence. The crises did not affect all members of the local community equally, but the structural social, and economic inequalities were accentuated. Landless people were more likely to sink into absolute and long-term poverty, making them more socially vulnerable in crises. In disease epidemics, death was most likely to befall those with the worst living conditions. For example, fluctuations in grain prices may not have had much impact on the household economy, which was almost self-sufficient, but for the landless population higher prices could be catastrophic and lead to famine.

Networks of families increased the resilience of households. If a household was able to receive voluntary work for building a new house to replace the destroyed one, to loan a barrel or two of grain for the winter and for the next harvest, all this added resilience and helped the household to cope with harsh circumstances. The social support and care network, however, was based primarily on the work of the family. Households with multiple members had the flexibility to employ and care for their sick, disabled, and elderly. The concept of "cyclical household development" used by Beatrice Moring reflects changes in the shape and structure of households in Isalmi in wartime and in post-war conditions.

Landless workers were worst affected by the war. They had no food stores. Seasonal jobs were not sufficient to earn daily bread for their poor immediate families, because grain prices had risen during the war. The nuclear families of landless people were vulnerable and had low resilience, but even they usually had some relatives and previous employers who were able to provide them work for daily food, if needed. In a local community, relatives and neighbors provided emergency and social assistance, credit, and security. The support was reciprocal and based on the idea that anyone could need help during the next crisis. Only homeless people unable to work and without relatives to care for them could receive poor relief, granted on a discretionary basis each year.

The wartime and post-war years polarized the local community in terms of wealth and power. The distress situation of people facing shortage and trouble created short-sighted strategies in which windows of opportunity that seemed to open were though quickly closed. This was manifested, for example, in spring 1808 in the peasant rising, which ignited quite spontaneously and was partly motivated by hunger. The growing number of day laborers and beggars used typically short-term coping strategies: they moved to take up random jobs, walked from one farm to another asking for bread, and even stole to alleviate their hunger.

Restrictive and coercive coping strategies were also used in the local community, intertwined with wartime responsibilities and the Russian policy of pacification. Such strategies were typically the community-based resilience of landowners, priests, military and civil officials. Their goal was to maintain the status quo and prevent disruption through restrictions, sanctions, threats, and punishments. During and after the war, the local community hardened its attitudes to the poor and beggars in Iisalmi.

State emergency aid was not sufficient, and there were problems accessing it. The aid was not given freely, but as a grain loan that had to be repaid. Compensation for war damage was strictly regulated and many applications were rejected. The granted compensation was tiny, nominally worth 10 percent of the material loss at the highest, and the process took years. Coping with crisis in the periphery still largely depended on self-help for poor households and the reciprocal mercy of the local wealthy people. The Russian pacification policy also mitigated the crisis effectively. The compensation process certainly contributed to calming local settlement and facilitating adaptation to the new political authority. It was important for local resilience that the social order remained almost unchanged. Familiar local officials, privileges and duties, and Lutheran doctrines continued to be part of everyday rural life. Even those involved in the resistance were able to return to their posts and farms, and some were also honored. All of this reduced the uncertainty of everyday life and diluted the need for rebellion.

The crisis fueled uncertainty in the local community, but also opened up new expectations and opportunities. Some kind of dynamic coping strategy was evident in parish meetings. Landowners, under the leadership of their vicar, used parish meetings as a forum of influence for communal reconstruction and to compensate for crop failures, war stressors, and taxation, which poor householders experienced as too heavy. They were prepared to influence officials and Russian rule through representatives and delegations. Many wealthy landowners were ready to share their influence and knowledge for the benefit of the community. Organizing the process of verifying war damage inventories can be considered as one flexible coping strategy. Priests, officials, artisans, and other literate persons played a significant role in strengthening the stability and resilience of the local community. By lending to those in need, the wealthy contributed to the overall stability and well-being of the parish. Similarly, co-operation with the Russians and support for the policy of peace-making were precisely the flexible survival strategy adopted relatively early on by the wealthiest. Their larger networks, sense of community, and mutual trust gave them more resilience and a future-oriented desire for reconstruction. Wealthy landowners had a desire to both pacify and develop the local community, despite the uncertainties and problems created by the war. The coping strategies of the wealthiest in Iisalmi were flexible and dynamic. They had more room for maneuver and influence. This was reflected in the peasant rising in the spring of 1808, too.

Curtis' model was used as a framework to characterize the resilience of the Iisalmi household during the Finnish War (ca. 1805–1815). The concept of resilience crystallizes households' potential to respond to external and internal

changes in times of crisis. There were many types of resilience, such as ecological, economic, social, and cultural. Socio-economic flexibility was related to the status, power, and wealth of the household in the local community. Boosting morale and delaying obligations could also strengthen resilience, at least in the short term. Cultural resilience included knowledge of the use of substitute nutrition, traditional norms, ways of caring for the weaker members of the community, and the traditional moral economy.

This dissertation has produced new information and deepened knowledge about the Finnish War, early modern crisis and resilience at local level, close to the people in their living circumstances. The chosen research approach, which combines the examination of local structures and individual action, proved in many ways fruitful. The structures influenced the ability of each person to act, but they were also flexible to respond to human activity.

LYHENTEET

EMP	European Marriage Pattern
Hiski	Suomen Sukututkimusseura, Historiakirjat-tietokanta (http://hiski.genealogia.fi/historia/)
hk	henkikirjat
IISA	Iisalmen maaseurakunnan arkisto
KA	Kansallisarkisto
kk	kihlakunta
kk.	kirkonkylä
KRA	Kansanrunousarkisto
MHKA	Maanmittaushallituksen kartta-arkisto
pkt	pöytäkirjat
RGVIA	Venäjän valtion sotahistoriallinen arkisto
SE	Senaatti
TA	Talousoasto
saap.	Saapuneet
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SOTAVAH	Pien-Savon ylinen tuomiokunta, varsinaisasiaain pöytäkirjat 1809, Iisalmi, verifioidut sotavahinkoluettelot, talvikäräjät Caa:25 ja syyskäräjät Caa:26.
SRA	Svenska Riksarkivet
tk	tuomiokunta
v.l.	Venäjällä käytössä ollut juliaaninen ajanlasku, 1800-luvun alussa 12 päivää jäljessä gregoriaanisesta ajanlaskusta.

KÄYTETYT VANHAT MITAT

Lähteenä on käytetty *Tiima, tiu, tynnyri. Miten ennen mitattiin. Suomalainen mittasanakirja*. Toim. Juhani Kostet. Turun maakuntamuseon julkaisu 9. Kuudes uudistettu painos. Turun museokeskus. IS-Vet Oy. 2010.

Auma

Viljamitta, määrittämätön. Esimerkiksi kaskiviljaa varastoitiin aumoihin (*stackar*).

Dukaatti

Noin 3,5 gramman painoinen kultaraha.

Holli

Majatalojen välinen matka. Hollilla tarkoitettiin myös kyydinpitovuoroa ja kesti-kievarin tupaa.

Kannu

Vetomitta. Kannun suuruus on noin 2,6 litraa.

Kappa

Vetomitta. Kappa on noin 5,5 litraa. Monikkomuodossa kapat tarkoitti virkamiehille ja käsityöläisille jyvänä kapalla mitattua palkkaa.

Kesäkuorma

ruots. *lass*. Heinämitta, jonka suuruus vaihteli eri puolilla Suomea.

Killinki

Rahayksikkö. Yksi riksi oli 48 killinkia.

Kopeekka

Venäläinen rahayksikkö. Yksi rupla oli 100 kopeekkaa.

Kortteli

Vetomitta tai pituusmitta. Pituusmittana noin 14,8 senttimetriä.

Kuorma

Heinämitta, joko reki- tai kärrykuorma. Rekikuormasta käytettiin myös nimitystä talvikuorma, kärrykuormasta kesäkuorma. Kuormien koko vaihteli.

Kyynärä

ruots. *aln*. Pituusmitta. Kyynärpään ja keskisormen pään väli. Noin 59 senttimetriä.

Leiviskä

Elintarvikkeiden painomitta. Leiviskä oli 8,5 kilogrammaa.

Manttaali

ruots. *mantal*. Veroyksikkö. Veroluku, jonka perusteella maatilan maavero määrättiin.

Motti

ruots. *mått*. Vetomitta, tilavuusmitta. Neljännessyltä halkoja. Metrin mittaisista haloista ladottu metrin pituinen pino, joka on 1,15 metriä korkea. Metrin yli menevä osa oli kuivumisvara. Myös olkia mitattiin motteina.

Naula

ruots. *skålpund*. Painomitta elintarvikkeille. Naula oli noin 425 grammaa.

Parmas

ruots. *parm*. Heinä-, halko- ja olkimitta, noin 408 kilogrammaa. Parmas oli sylillinen puituja olkia. Parmas sisälsi kaksi kesäkuormaa. Virallisesti parmaksen pohja-ala oli kaikilta sivuilta $4\frac{3}{4}$ kyynärää ja korkeus $3\frac{3}{4}$ kyynärää.

Peninkulma

ruots. *mil*. Pituusmitta, noin 10,7 kilometriä.

Plootu

Plootuiksi kutsutaan 1644–1768 lyötyjä valssatuista kuparilevyistä tehtyjä rahoja.

Puuta

ven. *pud*. Venäläinen painomitta, joka oli noin 16,4 kilogrammaa eli noin kaksi leiviskää. Ruistynnyri painoi 12 leiviskää eli 6 puutaa.

Riksi

ruots. *riksdaler*. Rahayksikkö. Riikintaalerista käytetty suomenkielinen nimitys. Yksi riksi oli 48 killinkiä.

Runstykki

ruots. *runstycke*. Rahayksikkö. Vuosina 1802–1825 lyöty 1/12 killingin kolikko. Yksi killinki oli 64 runstykkiä.

Rupla

ruots. *rubel*. Venäläinen rahayksikkö.

Sammio

Vetomitta. Sammio on suurikokoinen, avoin, soikean tai pyöreän muotoinen säilytysastia. Isosammio on 700–1 000 litraa, pikkusammio 200–300 litraa.

Savu

ruots. *rök*. Veroyksikkö. Itsenäisen maatilan veromitta. Aluksi manttaali, myöhemmin $\frac{1}{4}$ manttaalia. Savu tarkoitti myös itsenäistä taloutta, ruokakuntaa.

Syli

ruots. *famn*. Pituusmitta vasemman käden keskisormen päästä oikean käden keskisormen päähän, kun kädet on ojennettuina sivuille suoriksi. Noin 1,8 metriä. Syli oli neljä kyynärää (2,36 metriä) pitkä ja kolme kyynärää (1,77 metriä) korkea pino puita. Pituusmittana syli oli kolme kyynärää eli 4,2 kuutiometriä.

Säkki

Vetomitta. Määrittämätön.

Taaleri

Rahayksikkö. Riikintaaleri oli Ruotsin päärahayksikkönä 1777–1873. Seteleissä oleva merkintä "*riksdaler specie*" eli specieriikintaaleri osoitti setelien olevan vaihdettavissa hopearahaan. Myöhemmin setelirahan kurssi heikkeni suhteessa hopearahaan ja setelikurssi ilmaistiin termillä "*riksdaler banco*" eli pankkoriikintaaleri.

Tuuma

Pituusmitta, 2,47 senttimetriä.

Tynnyri

Vetomitta. Kuivan tavaran mittana 165 litraa. Tervamittana noin 125 litraa. Tynnyri viljanmittana oli noin 180 litraa.

Tynnyrinala

ruots. *tunnland*. Pinta-alamitta. Alun perin kylvömitta: ala, joka kylvettiin tynnyrillä viljaa. 14 000 neliökyyntä.

Valtionvelkaraha

ruots. *Riksgälds, riksdaler riksgälds*. Valtionvelkakonttorin 1791–1834 liikkeelle laskema raha. Osittain katteettomien rahojen kurssi oli huonompi kuin hopea- ja setelirahojen kurssi. Iisalmelaiset käyttivät vaihtosuhdetta 1 pankkoriksi=1,5 valtionvelkarahaa, mikä oli myös virallinen vaihtokerroin.¹⁰⁷²

Muutamia huomioita rahayksiköistä

Tutkimusajanjakson aikana Ruotsissa oli käytössä yleisimpänä valuuttana Ruotsin valtion velkakirjoihin sidotut velkakirjasetelit eli velkakirjariksit (*riksdaler i riksgäldsedlar, rdr rgs*) ja hopeaan sidotut pankinriksit (*riksdaler banco specie, riksdaler i riksbankens sedlar, rdr bko*). Tässä tutkimuksessa käytetään pääsääntöisesti – yhtenäisyyden vuoksi – velkakirjariksia, joka lyhennetään riksiksi. Vuonna 1803 yhdellä pankinriksillä sai 1,5 velkakirjariksia. Tämä suhde vakiinnutettiin tuolloin rahayksikköjen väliseksi suhteeksi, ja se säilyi käytännössä ruotsalaisrahayksikköjen suhdelukuna pitkälle 1800-luvulle. Suhdetta 1:1,5 käytetään yleisesti myös iisalmelaisissa sotakorvausanomuksissa ja perukirjoissa. Käytännössä Ruotsin ajan lopulla oli käytössä rinta rinnan hopeariksejä, pankinriksejä ja velkakirjariksejä, jopa vanhoja taalareita ja ploitujakin ajoittain. Kaikissa tapauksissa 1800-luvun alkupuolella ei edes selviä, oliko käytetty rahayksikkö vaihtovelkakirjaseteli vai pankinriksi. Iisalmelaisten sotakorvausluetteloissa valtionvelkariksi oli yleisempi, joten sitä käytetään myös tässä tutkimuksessa. Perukirjoissa puolestaan käytetään 1808–1811 pääasiassa pankinriksia, jotka tässä tutkimuksessa on muunnettu valtionvelkarikseiksi.¹⁰⁷³

Venäjällä oli käytössä sekä hopearupla että pankkoassignaatti eli paperirupla (setelirupla). Lisäksi liikkeellä oli vielä kupariruplia. Autonomian ensimmäisinä vuosina yksi hopearupla oli 2–3 paperiruplaa. Venäjän rahan suhde Ruotsin rahan oli epävakaa. Ruplaa devalvoitiin ja revalvoitiin vuosittain 1810–1812. Setelirupla heikkeni sekä Ruotsin rahan että hopearuplaan verrattuna. Venäjän viranomaiset pyrkivät jo keväällä 1808 pitämään pakolla korkeampaa arvoa seteliruplien osalta kuin mikä oli niiden todellinen vaihtosuhte Ruotsin rahan.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷² Ojala 1999, liitetaulukko 1:3.

¹⁰⁷³ Ojala 1999, 369–370; Lagerqvist 2010, 57–59.

¹⁰⁷⁴ von Bonsdorff 1929, 221; Neovius 1899, 120–121; Ojala 1999, 370–371. Vuoden 1808 loppussa yksi hopearupla oli kaksi seteliruplaa, helmikuussa 1810 kolme seteliruplaa.

Vuoden 1808 lopussa määritelty veronmaksussa käytettävä vaihtosuhte oli seuraava: yksi pankinriksi oli 2 seteliruplaa 50 kopeekkaa ja yksi valtionvelkaseteliriksi oli 1 setelirupla 70 kopeekkaa. Venäläinen paperiraha ei tahtonut saavuttaa suomalaisten luottamusta, ja sen arvo vaihteli. Sprengtporten määräsi 27.2.1809 maaherroille lähettämässään kirjeessä, että ruotsalaisen ja venäläisen keskinäinen arvo oli laskettava seuraavasti: yksi hopearupla oli 2 seteliruplaa, yksi pankinriksi oli 2 seteliruplaa 25 kopeekkaa ja yksi valtionvelkaseteliriksi oli 1 setelirupla 50 kopeekkaa. Keisarillisella manifestilla 29.12.1809 Suomen suuriruhtinaskunnan pää- ja perusrahasi määrättiin Venäjän hopearupla. Sen virallinen arvo Ruotsin pankinriksiin oli 33 killinkiä 4 runstykkiä. Tarkoitus oli, että kruunun veronkannossa, virastoissa ja tuomioistuimissa vuoden 1810 alusta alkaen vastaanotettaisiin vain Venäjän rahaa. Maksamattomat rästit, verot ja sakot oli näin ollen suoritettava ruplina. Kaupassa, teollisuudessa ja muussa yksityisessä rahaliikenteessä sallittiin vuoden 1811 alkuun asti Ruotsin rahan käyttö. Keisarillinen manifesti 23.2.1811 määritteli vaihtosuhteet seuraavasti: yksi hopearupla oli 3 seteliruplaa, yksi riksi oli 4 seteliruplaa 32 kopeekkaa.¹⁰⁷⁵ Hallituskonseljissa käytettiin 29.12.1809 rahamanifestin vaihtokerrointa 2,88 siirryttäessä pankinrikseistä setelirupliin.

---

¹⁰⁷⁵ Neovius 1899, 88-89, 109, 120-121.

LÄHTEET

Tutkimuksessa on aktiivisesti etsitty tutkimusaineistoksi erilaisia arkisto- ja kirjallisuuslähteitä, jotka kertovat Iisalmen pitäjän ja pitäjäläisten olosuhteista Suomen sodan aikaan. Kansallisarkiston Joensuun toimipisteessä sijaitsee Iisalmen maaseurakunnan arkisto, jonka väestörekisteriarkisto muodostaa keskeisen tutkimusaineiston: rippikirjat, lastenkirjat, syntyneiden ja kastettujen luettelot, kuolleiden ja haudattujen luettelot, muuttaneiden luettelot ja perukirjat. Myös seurakunnan hallintoarkiston aineistoja on hyödynnetty, kuten piispantarkastusten pöytäkirjaa vuodelta 1811, pitäjänkokousten pöytäkirjoja, väkilukutaulukoita ja seurakuntaan saapuneita viranomaisien kuulutuksia. Lisäksi tutkimuksessa on käytetty jonkin verran muiden seurakuntien aineistoja, esimerkiksi Pie-laveden kappeliseurakunnan rippikirjoja ja pitäjänkokousten pöytäkirjoja sekä vertailevasti muutamien Pohjanmaan seurakuntien aineistoja. Seurakuntien arkistot ovat nykyään digitoitu ja löytyvät Kansallisarkiston digitaaliarkistosta.

Seurakunnan arkiston lisäksi iisalmelaisten perukirjoja on tuomiokunnan arkistossa, joka sijaitsee Kansallisarkiston Joensuun toimipisteessä. Iisalmen pitäjä muodosti Suomen sodan aikaan Iisalmen kärjäkunnan Pien-Savon ylisessä tuomiokunnassa, joka perustettiin vuonna 1796. Pien-Savon ylisen tuomiokunnan arkiston (Ea:1, 1809–1825) lisäksi iisalmelaisten perukirjoja on arkistoitu Pien-Savon tuomiokuntaan (Ec:2, vuodet 1762–1810).

Pien-Savon ylisen tuomiokunnan arkistossa säilytetään myös Iisalmen käräjien tuomiokirjoja. Tässä tutkimuksessa on hyödynnetty vuoden 1808 renovoitua tuomiokirjaa, jota olen tutkinut Kansallisarkistossa Helsingissä. Iisalmelaisten sotavahinkoluettelot verifioitiin vuoden 1809 käräjillä. Olen käynyt vuoden 1809 tuomiokirjojen varsinaisasioiden pöytäkirjat järjestelmällisesti läpi Kansallisarkiston Joensuun toimipisteessä ja kerännyt tiedot iisalmelaisten tekemistä sotavahinkoluetteloista. Iisalmelaisten verifioimia ja eteenpäin lähettämiä sotavahinkoluetteloita löytyy myös Kansallisarkiston päätoimipaikasta Helsingistä: Buxhoevdenin siviiliarkistosta sekä ennen kaikkea Senaatin (hallituskonseljin) talousosaston kamaritoimituskunnan arkistosta. Sotakorvauksiin liittyviä päätöksiä on etsitty myös registraattorinkonttorin arkistosta, jossa säilytetään talousosaston yhteisistunto- ja jaostopöytäkirjoja.

Iisalmen pitäjän henkikirjat 1800–1815 sijaitsevat Kansallisarkiston Joensuun toimipisteessä. Iisalmi kuului Savon ylisen kihlakunnan henkikirjoittajan alueeseen. Henkikirjoja on mahdollista tutkia myös digitaalisessa muodossa Kansallisarkiston digitaalisessa arkistossa. Varsinainen henkikirjasarja alkaa vuodesta 1809, mutta myös sitä aiempia henkikirjoja on digitoitu läänintilien yhteyteen. Iisalmen pitäjä kuului Savon ja Karjalan lääniin. Läänintilien aineistoa on hyödynnetty laajemminkin kuin vain henkikirjojen osalta. Lääninhallituksen arkisto on pahoin tuhoutunut Suomen sodan ajalta, eikä vuoden 1807 jälkeen ole maaherrojen kertomuksia eikä kruununvoutien kertomuksia Iisalmen kihlakunnasta, ennen kuin myöhemmin 1810-luvulta.

Sotavahinkoilmoitusten lisäksi Suomen sotaan liittyvää aineistoa on löytynyt esimerkiksi Kansallisarkiston Suomen sota 1808–1809 –kokoelmasta ja Porvoon valtiopäivien kokoelmasta. Iisalmen pitäjän taloudellista tilannetta kuvaavaa aineistoa ovat vuoden 1800 varallisuusveroluettelot ja Böckerin kokoelmassa, joita molempia voi tutkia Kansallisarkistossa mikrofilmeinä. Varallisuusveroaineistoa säilytetään Svenska Riksarkivetissa Tukholmassa. Åbo Akademiassa olevasta Suomen Talousseuran arkistosta löytyi Daniel Hallin Ylä-Savon kihlakunnan kuvaus vuodelta 1800.

Tutkimuksessa on ollut mahdollista hyödyntää myös Venäjän valtion sotahistoriallisen arkiston pääesikunnan sotatieteellistä arkistoa, joka on Iisalmen pitäjää koskevan aineiston osalta digitoitu Iisalmen kaupungin hallinnoimassa *Koljonvirta – historiaa ja yrittäjyyttä* -hankkeessa 2005–2007. Asiakirjat on käänntänyt hankkeelle tutkija Juri Shikalov silloisesta Joensuun yliopistosta.

Kartat ovat muodostaneet myös tärkeän tausta-aineiston. Iisalmen pitäjän pitäjäkartat 1750-luvulta ja 1840-luvulta on digitoitu ja löytyvät Heikki Rantatuvan Vanhat kartat -portaalista. Vanhempaa pitäjäkarttaa säilytetään Svenska Riksarkivetissa Tukholmassa ja 1840-luvun karttaa Kansallisarkistossa Helsingissä. Ruotsin pääesikunnan julkaisusarjassa *Svenska kriget åren 1808–1809* on runsaasti erilaisia tilannekarttoja Suomen sodan ajalta. Niiden avulla on pystytty hahmottamaan tapahtumien kulkua Iisalmen pitäjässä. Karttojen avulla on selvitetty myös sotavahinkoja kärsineiden kotitalouksien sijaintia. Iisalmen maaseurakunnan arkistossa olevat pappilan virkatalojen kartat ovat puolestaan selventäneet pappilan torppien sijaintia.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkistossa on tallennettuna huomattava määrä kansantarinoita Suomen sodan ajalta. Tässä tutkimuksessa on hyödynnetty kymmeniä Iisalmen pitäjään ja Koljonvirran taisteluun liittyviä tarinoita. Materiaali on rajattu niin, ettei Iisalmen pitäjästä myöhemmin irtautuneiden kuntien Suomen sodan aikaisia aineistoja ole hyödynnetty järjestelmällisesti. Myös Kuopion Isänmaallisen yhdistyksen arkistosta sekä vanhoista sanomalehdistä (Kansalliskirjaston digitaaliarkisto) on kerätty Iisalmeen liittyviä kansantarinoita. Tutkimuksessa käytetty muistitieto on tallennettu lähes poikkeuksetta ennen toista maailmansotaa.

Olen hyödyntänyt tutkimuksessani kirjallisuutta kolmella tavalla. Suomen sodan kokeneiden henkilöiden muistelmat, tutkimusajan lähdejulkaisut sekä 1800-luvun ja 1900-luvun alkupuolen tutkimus- ja kaunokirjallisuus ja sanomalehdet muodostavat lähdekirjallisuuden, jota on hyödynnetty arkistolähteiden rinnalla rakennettaessa tutkimuksellista kokonaiskuvaa Iisalmen pitäjän tilanteesta 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Lähdekirjallisuutta käytettäessä on korostunut lähdekriittinen ote.

Henkilöiden ja sukujen historiaa, paikallisoloja ja paikallista muistitietoa tallentavaa kirjallisuutta on eroteltu lähdeluetteloon muusta lähde- ja tutkimuskirjallisuudesta. Sukukirjat, kylähistoriat, kotiseutukirjat ja muut paikallishistoriikit sisältävät mielenkiintoista muistitietoa ja sukututkimusta, mutta ne eivät kuitenkaan ole kaikilta osiltaan historiantutkimuksen kriteerit täyttävää tutkimusta. Niiden erottaminen varsinaisesta tutkimuskirjallisuudesta on sen vuoksi

perusteltua ja auttaa näin lukijaa hahmottamaan julkaisujen luonteen. Erityisesti haluan mainita Väinö Holopaisen ansiokkaasti kokoamat verkkosivut Savon rykmentistä 1695–1809, jotka ovat helpottaneet merkittävästi Iisalmen komppanian ruotusotilaiden sotilasuraan liittyvien tietojen etsimistä.

Toisen maailmansodan jälkeinen historiantutkimus muodostaa teoreettisen ja aihealuetta yleisesti valaisevan ja taustoittavan, pääosin akateemisen tutkimuskirjallisuuden. Rajanveto lähdekirjallisuuden, kotiseutukirjallisuuden ja tutkimuskirjallisuuden välillä ei kuitenkaan ole yksiselitteinen. Esimerkiksi O. I. Lehtosen ja L. G. Bonsdorffin 1920-luvulla valmistuneet väitöskirjat ovat edelleen urauurtavia ja myös nykytutkimuksen näkökulmasta merkittävää aihealueen tutkimusta. Tämän vuoksi ne ovat osa tutkimuskirjallisuutta. Samoin Santeri Risasen 1920-luvulla ilmestynyt Iisalmen pitäjän historia on paikallishistorioiden klassikkoja. Tarkastelu- ja esittämistapa on jo vanhanaikainen, mutta lähdeviitauksineen sekin tarjoaa käyttökelpoista ja luotettavaa tietoa Iisalmen pitäjästä 1800-luvun alussa. Lähde- ja tutkimuskirjallisuuskatsaus on esitetty johdantoluvussa.

I PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Kansallisarkisto KA

Buxhoevdenin siviilikanslia, Savon ja Karjalan läänistä saapuneet asiakirjat

- Vahinkokorvausanomukset tutkimuspöytäkirjoineen, Iisalmi, nrot 140–144. Digitaaliarkisto 81–84.
- Förtekning på alla i Kuopio Höfdingedöme eller Savolax och Karelens Lähns befintelige tjenstemän af Lands justitiae clericiae staterne nro 3, sivu 12. (Digitaaliarkisto, 81–82.)
- Förtekning uppå de Kuopio läns tjenstemän och handvärkade hvilka varit högvederbörligt tillstånd från Uleåborgs stad återvänt till sine stationen. (Digitaaliarkisto 101–102.)
- Förteckning på betjeningen vid clericie och ecclesiastique staten i Borgå stift, såsom den samma befunnits vid början år 1808. 4.1.1808. (Digitaaliarkisto 83–84.)

Böckerin kokoelma, nide 1, Idensalmi härad, Idensalmi, mikrofilmi 100.

Carl Mannerheimin arkisto

- Lisiä v. 2006. Keisari Aleksanteri I:n vastaukset 7.1.1809 Suomen lähetyskunnan kirjelmään 14.12.1808, asiakohda VI. Kansallisarkiston verkkonäyttely 1809, Suomen lähetystö 1808–1809. <http://www.narc.fi/Arkistolaitos/nayttelyt/1809/Album.html>

Henkikirjat-sarja, Kuopion lääni, Henkikirjat 1809–1815 K1–K7, Iisalmi

Iisalmen maaseurakunta IISA

Väestörekisteriarkisto

- Rippikirja 1780–1786, I Aa:7
- Rippikirja 1787–1791, I Aa:8
- Rippikirja 1805–1815, I Aa:9
- Rippikirja 1807–1815, I Aa:10
- Rippikirja 1816–1826, I Aa:11–12
- Rippikirja 1827–1837, I Aa:13–14
- Rippikirja 1839–1850 I Aa:15–17
- Rippikirja 1851–1860 I Aa:18–20
- Rippikirja 1861–1870 I Aa:21–24
- Lastenkirja 1790–1826, I Ab:5
- Lastenkirja 1827–1839, I Ab:6
- Lastenkirja 1827–1839, I Ab:7
- Muuttaneiden luettelot 1768–1774, I Ba:1
- Muuttaneiden luettelot 1810–1841 I Ba:2.
- Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1772–1789, I Ca:2
- Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1805–1821, I Ca:3
- Vihittyjen luettelot, 1805–1821, I Eb:3
- Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1805–1821, I F:3
- Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1821–1830 (osana Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1822–1833, I Ca:4)
- Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1831–1834, (Hiski)
- Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1840–1847, I F:6
- Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1855–1860, I F:8, (Hiski)
- Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1861–1879, I F:9, (Hiski)
- Perukirjat 1777–1810 I Jee:1

- Perukirjat 1811–1819 I Jee:2

Hallintoarkisto

- Piispantarkastusten pöytäkirjat 1811–1844, II Cd:3
- Pitäjänkokousten pöytäkirjat 1771–1811 II Ca:1
- Pitäjänkokousten pöytäkirjat 1812–1822 II Ca:2
- Pääkirjat 1770–1889 III Ga:3
- Väkilukutaulukot 1749–1809 II Df:1, mikrofilmi VÄ 98
- Väkilukutaulukot 1810–1910, II Df:3, mikrofilmi VÄ 98.
- Saapuneet kuulutukset 1805–1809 II Ef:7

Talousarkisto

- Kartat ja piirustukset, Muut kartat ja piirustukset, III Jd:9, Iisalmen kirkkoherran virkatalo, kartta vuodelta 1904, laatinut K. H. Väänänen sekä Iisalmen kirkkoherran virkatalo. Komissiomaanmittari W. Forssin mittaamat tilukset 1855–1856.

Ilmajoen seurakunnan arkisto, Väkilukutaulukot 1775–1852 II Df:2, vuosi 1810.

Kangasalan seurakunnan arkisto, Rippikirja 1815–1823.

Kuortaneen seurakunnan arkisto, Väkilukutaulukot 1802–1848, 1850–1877 II Df:3, vuosi 1810;

Maaningan seurakunta, Rippikirja 1787–1796, I Aa:3

Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-aineisto (MHKA).

- Gylldenin kartta 1850
- Iisalmen pitäjänkartta 1844–1846. Kartta Iisalmen pitäjästä Kuopion lääniä 1844–1846. Varamaanmittarit P. G. Hynen ja T. E. Hartman ja osaksi G. Thilén. (1:20 000. Heikki Rantatupa, Historialliset kartat -portaali, <https://expo.oscapps.jyu.fi/s/vanhakartta/page/pitajankartat>)

Närpes församling, Folkmängdstabeller 1749–1836 IIDf, VÄ 132, vuosi 1810

Pielaveden seurakunta

- Rippikirja 1802–1812, I Aa:8, Iisalmi
- Rippikirja 1824–1834 I Aa:12, Iisalmi

- Rippikirja 1835–1845 I Aa:16, Taipal 6 (förrer 2), Iisalmi
- Pitäjänkokousten pöytäkirjat 1776–1831 II Ca:1

Pien-Savon tuomiokunta, Saapuneet asiakirjat, Perukirjat 1762–1810 Ec:2, Iisalmi.

Pien-Savon ylinen tuomiokunta

- Varsinaisasiain pöytäkirjat 1809 Caa:25–26, Iisalmi, Sotavahinkoluettelot. (SOTAVAH. Caa:25–26)
- Saapuneet asiakirjat. Iisalmen kärjäkunnan perukirjat 1809–1825. Ea:1.

Porvoon valtiopäivien kokoelma

- Suomen lähetyskunta Pietarissa 1808, kansio 12, Suomen lähetyskunnan pöytäkirjat 12.–16.12.1808, pöytäkirja 14.12.1808 § 6. Kansallisarkiston verkkonäyttely 1809, Suomen lähetystö 1808–1809. <http://www.narc.fi/Arkistolaitos/nayttelyt/1809/Album.html>
- Talonpoikaissäädyn konseptipöytäkirjat 1809. Ote Kuopion pitäjän kihlakunnan kärjäpöytäkirjasta 7.3.1809 § 3; Rahvaan anomukset ja valitukset, 195–197, 206–208, 213–214, 216–217, 221, 230

Renovoidut tuomiokirjat, Pien-Savon ylinen tk, Varsinaisten asiain pöytäkirjat 1808, KO a:10, Iisalmi

Saarijärven seurakunnan arkisto, väkilukutaulukot 1748–1841 II Df:1, vuosi 1810

Savon ja Karjalan läänintilit

- Tositekirja 1800 (tunniste 9003), Iisalmen henkikirja.
- Tositekirja 1808 (tunniste 9091), Iisalmi

Savon ylinen kihlakunta, Iisalmen henkikirjat

- vuodet 1801–1804 Bba:5
- vuodet 1805–1806 Bba:6
- vuodet 1807–1811 Bba:7

Senaatti, talousosasto

- Registraattorinkonttori, Talousosaston yhteisistunto- ja jaostopöytäkirjat 1809 Ca:1, Ca:7 (2.9.1812 SEN 90), Ca:10 (2.1.1814 SEN 96 ja 4.6.1812 SEN 98), Ca:15 (29.11.1816 SEN 106)
- Kamaritoimituskunta, saapuneet asiakirjat, sotavahinkojen korvausanomukset 1808–1813, Ed:6, Ed:8, Ed:11

- Kamaritoimituskunta, luettelot sotavahingoista ja korvausasiain valmistelua koskevia asiakirjoja Ed:29.

Suomen sota 1808–1809 kokoelma

- Komento-osaston asiakirjat I 1A; Namn Rulla Öfver Idensalmi Compagnie för år 1808.
- Komento-osaston asiakirjat, I A 2a: Käskyt ja käskykirjelmät ylemmältä päällystöltä ja ylemmiltä viranomaisilta
- Conradin kokoelma III 8 b.
- Kansio 10, III 9, 59, Uskollisuudenvala Aleksanteri I:lle (Verkkonäyttely Asiakirjoja Suomen sodasta 1808–1809, Venäjä vaatii uskollisuutta, http://www.narc.fi/1809opetusaineisto/pdf/venaja_vaatii_uskollisuutta_suomi4.pdf)

Kuopion Isänmaallinen Seura, Kuopio

Santeri Rissanen, Iisalmi, Koljolan tappelusta, kertonut mökkiläinen K. Ahonen, Iisalmi, Haajaiskylä, vihko 1053:7, sivut 25–34.

SKS (SKS), kansanrunousarkisto (KRA)

Historialliset tarinat ja paikallistarinat, sota- ja vainoajat

- Hyrynsalmi. Saario, Sirkka. KRK 65:72. Heikkinen, Ville.
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 116:414. Hannes Nissinen, 45 v.
- Iisalmi. Santeri Rissanen 112. 1936. J. H. Heiskanen, maanviljelijä
- Iisalmi. Santeri Rissanen 113. 1936. Antti Dufva, työmies.
- Iisalmi. Santeri Rissanen 119. 1936. Ville Niskanen, ent. talollinen k. 62 v.
- Iisalmi. Santeri Rissanen 120. 1936. Aappi Väisänen, talollinen Iisalmi, Poro-
vesi.
- Iisalmi. Santeri Rissanen 121. 1936. J. Korolainen, maanviljelijä Iisalmi, Viitaa.
- Iisalmi. Santeri Rissanen 122. 1936. Ville Niskanen, ent. maanviljelijä
- Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 8. 1885. Hinriikka Sonninen.
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 116:411. Hannes Nissinen, 45 v.
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 116:446. Emäntä Nissinen, 55 v.
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 116:450. Kalle Niskanen, kauppias, 62 v.

- Iisalmi. Rutakko. Ruotsalainen, L. 9. 1885. Helena Ryhänen.
- Iisalmi, Rutakko. Ruotsalainen, L. 25. 1891. P. Lyra.
- Iisalmi, Partala. KRK. Sundberg, Leo 12 v. N:o 24. 1935. Kertoja Riikka Sundberg, 52 v., kot. Iisalmen pitäjältä.
- Iisalmi. Sundberg, Leo. KRK 120:25. Nuutinen, 28 v.
- Iisalmi mlk., Mankko. Eine-Maija Thessler. TK 102:89. 1961. Oskari Honkanen, mv., s. 1890.
- Iisalmi. Lindman, Yrjö. KRK 106:22.
- Iisalmi. Santeri Rissanen. KRK 115:108. 1935. Ville Ruotsalainen, lossari, 72 v.
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 113. 1936. Antti Dufva, työmies.
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 114. 1936. Sylvi Nissinen, ent. talollinen
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 115. 1936. Esa Kellberg, vanginvartija.
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 123. 1936. Ville Ruotsalainen, lossari, 72 v.
- Iisalmi. Santeri Rissanen. KRK 115:111. 1935. Ville Ruotsalainen, lossari, 72 v.
- Iisalmi. KT 69. Brofeldt, Pekka 9. 1937.
- Iisalmi, PK 22. Härkönen, Vilho. 3981. 1938.
- Iisalmi. PK. 22. Härkönen, Vilho 3985. 1938.
- Iisalmi. Lilius, L.. 296. 1888. Reetrik Taavitsoinen, kuullut vanhalta sotamieheltä Mikko Tiusalta.
- Iisalmi. Santeri Rissanen 108. 1936. Pekka Huttunen, haudankaivaja.
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 109. 1936. Lindman, maanviljelijä
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 109. 1936. Lindman, maanviljelijä
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 114. 1936. Sylvi Nissinen, ent. talollinen
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 116. 1936. August Rissanen, nimismies.
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 120. 1936. Aappi Väisänen, talollinen Iisalmi, Porovesi.
- Iisalmi. Santeri Rissanen. 121. 1936. J. Korolainen, maanviljelijä, Iisalmi, Viitaa.
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 115:8. Isak Nyberg, kupariseppä, 60 v.
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 115:6. Heikki Vartiainen, ent. jahtivouti, 78 v.

- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 115:20.
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 115:32. Saara Sahlström, leski, 70 v. (Kertonut lastensa lapsille).
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 115:31. Antti Dufva, työmies, kuol. n. 60 v.
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 115.33. Juho Roth, maavilj, 70 v.
- Iisalmi. Rissanen, Santeri. KRK 115:65. Ville Ruotsalainen, lossari, 72 v.
- Jaakkima. Th. Schwindt. VK 89:69.1879. (Kopioitu 1943 Kansallismuseon kokoelmista).
- Kaavi. K. Teräsvuori. 168. 1911. Paavo Miettinen, lampuoti, vähän yli 40 v.
- Kiimasjärvi. R. Engelberg. 1067. 1903. Huureis-veljekset.
- Kirvu. Pennanen, O.. 1751. 1941. Risto Kaija, 87 v., s. Kirvun Valittulassa.
- Kiuruvesi. Santeri Rissanen. 111. 1936. Heikki Saastamoinen, maanviljelijä
- Kontokki. R. Engelberg 1366. 1903. Jupla Nykänen.
- Kuhmo. Matti Kyllönen. PK 46:8231. 1938.
- Kuortane. Frans Kärki 3076. 1947. Ent.tal. Elias Ylikokkila, 77 v. (vaimo Sanna 69 v.) Kuortaneen Ruonan kylässä.
- Kuortane. Frans Kärki 3096. 1947. Ent.virkatalon vuokraaja Anders August Haavisto, 73 v. ja vaimo Sanna Kuortaneen Haavistosta.
- Kuortane. Frans Kärki 3106. 1947. Ent.tal. Elias Heroja, 80 v. Kuortaneen Herojan kylästä. Kuullut lapsena isoisältä Erkki Herojalta.
- Kuortane. Frans Kärki 3050. 1947. Ent. virkatalon vuokr. Anders August Haavisto, s. 1855, Kuortane Haavisto, kuullut ent. sotamies Elmiltä, joka eli eläkeläisenä Haavistossa ja oli kuollessaan yli 100 v.
- Kuortane. Frans Kärki. 3071. 1947. Ent.talonemäntä Vappu Mustapää, 84 v. Kuullut isoäidiltään Vapulta.
- Kuusamo. Engelberg, R.. 2243. 1903. Antti Posio.
- Kuusamo. R. Engelberg. 2160. 1903. Hermann Ellala.
- Lapinlahti. Otto Vartiainen. PK 23:4159. 1938.
- Liminka. KRK 207. Huhtala; niku 1.
- Nurmes, Porokylä. J. Hautala. 1332. 1939. "Rukki-Kuokkanen", 80 v.
- Nurmes. Pekka Lasanen. KRK 163:854. 1935. Pekka Lasanen, 70 v. (K. 8 v. sitten).

- Pielavesi. Pauli Mäntylä 76. 1947. Optatus Raatikaenen.
- Pielavesi. Tiitinen, M. 911. 1935. Maria Tiitinen, 75 v. Pielavesi. Kuullut nuorena vanhojen kertovan.
- Pielavesi. KT 105. Tolonen, Niilo 33. 1937. Ida Karttunen, s. 1874.
- Pielavesi. Pulkkinen, Hannes. KRK 113:252. Abel Pulkkinen, 55 v., kuulu mummovainajaltaan.
- Pielavesi. Tiitinen, M. 4210. 1938. Maria Tiitinen, emäntä, s. 1864 Pielavedeltä. (sivu 2).
- Sonkajärvi. Rissanen, Santeri. KRK 116:301. Samuel Heiskanen, 72 v. Vieremä, Valkeiskylä.
- Sonkajärvi. Rissanen, Santeri, KRK 116:324. Lassi Ruotsalainen, 70 v.
- Suomussalmi. Engelberg, R. 1556. 1903. Jeremias Seppänen.
- Suomussalmi. R. Engelberg 1556. 1903. Jeremias Seppänen.
- Rantsila. PK 44. Adolf Söderberg 7914. 1938.
- Riistavesi. Koponen, Juho. KRK 103:16.(sivu 2).
- Rovaniemi. KT 222. Saraniemi, Y. A.. 3. 1937.
- Tohmajärvi. Edv. Härkönen. 465. 1937. Antti Härkönen, s. 1864. (sivu 2).
- Tuusniemi. Pölläkkä. Koponen, Juho KRK 103:29 Kert. Jussi Pentikäinen, kuollut parikymmentä vuotta sitten 85-vuotiaana. (sivu 3).
- Vieremä. KT 90. Hynynen, Hanna. 10. 1936.
- Vieremä. PK 24. Ales Laukkanen. 4500.1938.
- Vieremä. Pauli Mäntylä. 276. 1948. Erkki Heiskanen, s. 1899, kauppias.
- Vieremä. Rissanen, Santeri. KRK 116:350. August Rissanen, nimismies, k. 1909, Iisalmi.
- Vieremä. Rissanen, Santeri. KRK 116:342. Samuel Heiskanen, 72 v.
- Vieremä. Pauli Mäntylä 277. 1948. Erkki Heiskanen, s. 1899, kauppias.
- Vieremä. Pauli Mäntylä 301. 1948. Antti Kärkkäinen, s 1889, seppä ja metsästäjä.
- Vieremä. Santeri Rissanen KRK 115:110. 1935. K. Ahonen, maanviljelijä , 50 v.
- Vieremä. Hynynen, Hanna. KRK 97:179.

Suomen Talousseura (Finska Hushållningssällskapets arkiv), Åbo Akademi, Åbo

- Hall, Daniel; Beskrifning öfver Öfre Savolax härad år 1800. Sockenbeskrifningar D VII.

Svenska Riksarkivet (SRA), Tukholma.

- Iisalmen pitäjänkartta 1755–1757: Geographisk Charta över Idensalmi Sokn i Savolax Medle delen Härad förfatad efter Högvederbörlig befallning Åren 1755, 1756 och 1757. Komissiomaanmittarit Pehr Krook ja Olof Borgström. 1:20 000. Heikki Rantatupa, Historialliset kartat -portaali, <https://expo.os-capps.jyu.fi/s/vanhakartta/page/pitajankartat>
- Varallisuusveroluettelot 1800–1803, mikrofilmi FR 78. Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t 1600t – 1840, Förmögenhetsuppskattningen 1800–1803, Kuopio län, Idensalmi Sokn.
- Sotilasasiakirjat, mikrofilmi WA 576. Nimiluettelo 1808, Savolax lätta inf.reg.

Venäjän valtion sotahistoriallinen arkisto (RGVIA), Pääesikunnan sotatieteellinen arkisto, Moskova. (Asiakirjat ovat digitaalisessa muodossa Iisalmen kaupungin hallinnoiman Koljonvirta – historiaa ja yrittäjyyttä -hankkeen 2005–2007 arkistossa. Asiakirjat on kääntänyt hankkeelle tutkija Juri Shikalov silloisesta Joensuun yliopistosta.) Fond 846, opis 16, Osa 1:

- numero 3277, osasto 2, numero 1668. Käskyt sotaministeriltä kenraaliadjuntantti ruhtinas Dolgorukille.
- numero 4, osasto 2, numero 1668, Aleksejevin raportti nro 4 13.10.1808 Dolgorukille.
- osasto 2, hylly 3, numero 617. Tutshkovin kirje Dolgorukille 11.10.1808, sivu 39.
- numero 3253, osasto 2 numero 1664. Kenraaliluutnantti Tutshkov I:n armeijakunnan sotatoimet yhdessä kenraaliadjuntantti ruhtinas Dolgorukin kanssa 18.9.–20.12.1808.
- numero 3278, Kenraaliluutnantti Tutshkov I:n raportti 6.10.1808 kenraali, kreivi Buxhoevdenille.
- numero 3278, Kenraali, kreivi Buxhoevdenin raportti keisarille ajalta 22.–25.10.1808, päivätty Kokkolassa 25.10.1808.

II PAINETUT LÄHTEET

Kansallisbibliografia ja matriikkelit

- Kansallisbiografia-verkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: SKS, 1997– (viitattu 1.12.2018) URN:NBN:fi-fe20051410

- Kotivuori, Yrjö, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852. Verkkojulkaisu 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi>, viitattu 1.12.2018
- Lunelund-Grönroos, Birgit 1946, Matriculum Gymnasii Borgoensis 1725–1809, 1946. Suomen Sukututkimusseuran julkaisuja XVII. Helsinki.
- Tigerstedt, E. S. (1908); Biografiska anteckningar om Savolax Brigadens män 1808–1809. Helsinki 1908.
- Vaajakallio, E. O. 1929, Suomen maanmittarit 1628–1928. Nimi- ja henkilöluettelo. Helsinki: Suomen maanmittari-yhdistys.
- Wirilander, Kaarlo 1970, Matrikel öfver ungdomen vid Kuopio Triwialskola 1788–1815. Suomen Sukututkimusseuran julkaisuja XXVII. Turku.

Komiteanmietinnöt (KM)

KM 1884:4 Keisarilliselle Majesteetille Komitealta, joka on asetettu Kuopion läänin irtaimen väestön tilan parantamisasiaa varten.

Lait ja asetukset

- Henkilötietolaki 22.4.1999/523
- Ruotsin valtakunnan laki 1734

Lehdet, Kansalliskirjasto

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu> viitattu 1.12.2018

Helsingfors Dagblad 2.1.1881

Helsingfors Morgonblad 6.2.1842

Helsingfors Tidningar 13.10.1858

Historisk Tidskrift 1886

Iisalmen Sanomat 13.5.1952, 30.5.1952, 23.10.1958

Finlands Allmänna Tidning 22.4.1831, 27.6.1860

Litteraturbald för allmän medborgerlig bildning 1.8.1861

Morgonbladet 6.8.1881

Oulun Wiikko-Sanomat 16.6.1860, 27.12.1873,

Saima 1844–1845

Salmetar 27.10.1908, 14.5.1910, 21.7.1910, 13.10.1910, 15.10.1910, 27.10.1910,
13.11.1934, 25.10.1958

Sanomia Turusta 31.8.1858

Savo 18.7.1882...26.9.1882

Suometar 6.8.1858, 17.9.1858, 3.6.1859, 10.6.1859, 10.12.1859, 8.11.1861

Tapio 30.3.1878, 10.9.1881

Uusi Suometar 3.1.1881

Valvoja 1.1.1908

Åbo Allmänna Tidning 22.9.1810; 4.1.1812, 24.4.1813, 26.8.1815, 27.7.1816;
22.4.1831, 22.5.1860.

Åbo Tidning 28.11.1804.

Lähdekirjallisuus

- Aminoff, Greg. Adolfs. 1839, Relation om f. d. Sawolaks Brigadens af Kongl. Finska Arméén, deltagande i 1808 & 9 årens fälttåg. Finland och Westerbotten jemte underrättelser om dess upplösning 1810, med Företeckningar på de vide Brigaden under nämnde tjenstgörande Officerare och Civil-Embetsmän, sat 7 Palncher. Götheborg.
- Asp, C. H., Rancken, J. O. I., Montgomery, Gustaf., Mankell, Julius 1860, Bidrag till femtioåriga minnet av Döbeln och björneborgarne i finska kriget 1808 och 1809. Anteckningar af en civil tjensteman vid Björneborgs regemente. Stockholm.
- Bladh, C. E. 1849, Minnen från finska kriget åren 1808-1809. Stockholm: Marcus & comp.
- Blomstedt, Oskar 1857, Vältväepeli Roth`in uro-työt Ruovedellä. Helsinki: SKS.
- Blomstedt, Oskar 1858, Kuwaelmia 1808 wuoden sodasta Suomessa. Edellinen osa. Helsinki: P. Tikkanen.
- Blomstedt, Oskar 1862, Kapina Kauhajoella v. 1808. Turku: J. W. Lillja ja Kumpp.
- Bomansson, Karl August 2008 (1852), Skildring af folkrörelsen på Åland 1808. En scen ur Suomis sista strid med en öfversikt af Åland i allmänhet. Mariehamn: Ålands kulturstiftelse.
- Brakel, Carl Adolf 1994 (1862); Muistiinmerkittyä kahdesta sodasta. Vuosien 1789-1790 sekä 1808-1809 sotaretket Suomessa. Suomentanut Juhani A. Niska. [Katinala]: Kirja-vana.
- Bulgarin, Faddei 1996 (1848), Muistelmia Suomen sodasta 1808-1809. Teoksessa Sotilaan sydän, Suomen sodasta Engelin Helsinkiin. Toimittanut ja suomentanut Marja Itkonen-Kaila, SKS, Helsinki.
- Burman, Johan Jakob 1858, Berättelse om femte brigadens af finska armeen krigsrörelser och operationer i Savolaks, Karelen, Öster- och Westerbotten åren 1808 och 1809. Utg. af Robert A. Renvall. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk: 2. Helsingfors: Finska vetenskaps-societeten, 1858.
- Cederberg A. R. 1906-1908; Eräitä kirjeitä vuosilta 1808 ja 1809. Historiallinen Arkisto XX:2. Suomen Historiallinen Seura, 1906-1908.
- Collan, P. J. 1824; Om hushållningen uti Idensalmi Socken. Underrättelser från kejserliga finska hushållnings-sällskapet N:o 5. Andra samlingen. Utgifwen af C. C. Böcker. Åbo.
- Danielson, Johan Richard 1890, Suomen yhdistäminen Venäjän valtakuntaan: K. Ordinin "Suomen valloitus" -nimisen teoksen johdosta. Kansanvalistusseuran toimituksia 74. Helsinki: WSOY.
- Danielson, Johan Richard 1891, Suomen sisällinen itsenäisyys. Jatkuvien hyökkäysten torjumiseksi. Porvoo: W. Söderström.
- Danielson, J. R. 1893, 'Asiakirjoja maalaisolojen valaisemiseksi vuosisatamme alulla erittäinkin Savossa ja Karjalassa'. Historiallinen Arkisto XIII. Ensimmäinen vihko. Helsinki 1893

- Danielson, Joh. Rich. 1896, Suomen sota ja Suomen sotilaat vuosina 1808 ja 1809. Weilin & Göös, Helsinki.
- Danielson-Kalmari, J. R. 1908, Suomen sota 1808-1809. Porvoo 1908.
- Eek, J. F. 1819, En officerares vid f. d. Finska Armen lefnadshändelser och missöden. Stockholm: Carl Delén.
- Ehrström, Erik Gustaf 2008 (1808), Ylioppilaan sotapäiväkirja 1808. Suomentanut Maija Hirvonen. SKS:n toimituksia 1143. Helsinki: SKS.
- Färling, F. J. 1886, Wirta-monumentet: dess uppkomst och aftäckning. Redogörelse. Björneborg.
- Generalstabens krigshistoriska afdelning 1890-1922, Sveriges krig åren 1808 och 1809. Stockholm: Norstedt & Söner.
- Generalstabens krigshistoriska afdelning 1902, Sveriges krig åren 1808 och 1809. Tredje delen I. Text och bilagor. Stockholm: Nordstedt & Söner.
- Generalstabens krigshistoriska afdelning 1910, Sveriges krig åren 1808 och 1809. Femte delen I. Text. Stockholm: Nordstedt & Söner.
- Generalstabens krigshistoriska afdelning 1910; Sveriges krig åren 1808 och 1809. Femte delen. II. Bilagor. Stockholm: Nordstedt & Söner.
- Generalstabens krigshistoriska afdelning 1910, Sveriges krig åren 1808 och 1809. Femte delen. III. Kartor. Stockholm: Norstedt & Söner.
- Grotenfelt, Gösta 1899, Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden. En redogörelse af Gösta Grotenfelt. Helsingfors: J. Simelii arfvingars boktryckeri aktiebolag.
- Handlingar rörande förvaltningen i Finland år 1808 (1893). Suomenmaan hallinnollista kirjevaihtoa vuodelta 1808. 1:nen osa. Todistuskappaleita Suomen historiaan IV. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Handlingar rörande förvaltningen i Finland år 1808 (1895). Suomenmaan hallinnollista kirjevaihtoa vuodelta 1808. Andra delen 1, Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Hausen, Reinhold (toim.) 1916, Bref och uppteckningar från kriget i Finland 1808-1809. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 130. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Holm, Carl Johan 1977 (1836); Muistiinpanoja Suomen sodasta 1808-1809, suom. Arto ja Kirsti Ingervo. Espoo: Weilin+ Göös.
- Hornborg, Eirik 1908, Finska kriget 1808-09. Skrifter utgivna av "Svenska Folkskolans Vänner". Häft 65. Helsingfors.
- Ivalo, Santeri 1907; Suomen sota 1808-1809. Helsinki: Kansanvalitusseura.
- Jauhiainen, J. B. 1931, Muistoja ja kertomuksia Sandelsin olost Kuopion pitäjän Toivalan kylässä vuoden 1808 sodan aikana, Kuopion Isänmaallisen Seuran toimituksia 5, Aarni V:1930. Kuopio: Kuopion Isänmaallinen Seura.
- Kilpeläinen, A. S. 1926; Etuvartio. Maanpuolustuksen kehityksestä ja vaiheista Pohjois-Karjalassa Ruotsin vallan aikana II. Porvoo: Werner Söderström.
- Kivekäs, K. F. 1876, Suomen sota vuosina 1808-1809. Helsinki: SKS.

- Kuopion ja Iisalmen pitäjien asukkaille v. 1809 pyydetyistä vahingonkorvauksista. Historiallinen Aikakauskirja XXIII, 1912–1913. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki.
- Lilius, Aksel 1888, Tilattoman väen oloista Kuopion läänissä. Helsinki.
- Linden, K. E. 1908, Sjukvård och läkare under kriget 1808-1809. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 85. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Liprandi, I. 1861, Om tiden för stilleståndets utgång före slaget vid Virta bro. Litteraturlösa för allmän medborgerlig bildning 8/1861.
- Lähteenkorva, Yrjänä 1933, Koljonvirran taistelu, Suomen aliupseeri.
- Lönnrot, Elias 1981 (1838), Suomalaisen talonpojan kotilääkäri. Neljäs korjaamaton laitos. Lääketieteellisen oppimateriaalikustantamon kustannuksella K. R. Virtasen kirjapainossa Tampereella.
- Mellin, Gustaf Henrik 1838, Scener ur sista finska kriget. Stockholm: W. Lundeqvist & Komp:s bokhandel.
- Mellin, G. H. 1897, Paavo Nissinen. Kuvaelmia viimeisestä Suomen sodasta. Suomentanut Antti Jalava. Kolmas painos. Werner Söderström, Porvoo.
- Michailovski-Danilevski 1850, Beskrifning öfver Finska kriget till lands och sjös åren 1808 och 1809, uppå allernådigste befallning. Tavastehus: Nordenswan, 1850.
- Montgomery, Gust. 1842, Historia öfver kriget emellan Sverige och Ryssland åren 1808 och 1809. Förra delen. Örebro 1842.
- Nervander, Emil 1906, Keisari Aleksanteri I:sen matkat Suomessa. Vanhempien ja uudempien lähteiden sekä muistotietojen mukaan. Helsinki: Otava.
- Ordin, K. F. 1889, Pokorenje Finlandii. Opyt "opisania po neizdannym" istocnikam". Tipografia I. N. Skorohodova. S.-Peterburg.
- Ruotsalainen, Lassi 1996 (1885–1887), Konttikuusi ja tiimastukki. Lassi Ruotsalaisen vuosina 1885-1887 Kuopion Isänmaalliselle Seuralle tallettamaa vanhaa perinnetietoa Rutakolta. Toim. Kaarina Ruotsalainen. Iisalmi.
- Satavuotinen muisto 1908. Kirjoittanut nimimerkki K. G. Valvoja nro 2 1.1.1908.
- Schulman, Hugo 1909, Taistelu Suomesta 1808–1809. Suomentanut Werner Anttila. Porvoo: WSOY.
- Sorvali, Irma 2005, Kirjurin muistiinpanoja Suomen sodan veteraanin suullisista kertomuksista. Faravid. Pohjois-Suomen historiallisen yhdistyksen vuosikirja XXIX. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Suchtelen, Jan Peter van 1836, Kriget emellan Sverige och Ryssland, åren 1808 och 1809. Utgiven af Paul van Suchtelen, översatt af R. F. G. Wrede. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Sonninen, Taavetti 1999 (1930–1951), Muistojen kirja Lapinlahdelta. Editointi Eeva & Aatto Sonninen. Jyväskylä.
- Åberg, J. O. 1882, Erkki Ollikainen: historiallis-romanttinen kertomus Sandels'in sotaliikkeistä Itä-Suomessa w. 1808. Suom. Arwo L:nd. Tampere: J. F. Olan.

Åttioåriga minnen 1890. Deklarationer, Proklamationer, Kungörelser och andra officiella publikationer utfärdade i Finland under kriget 1808–1809 och under de nästföljande åren. Helsingfors: G. W. Edlunds förlag.

Tilastot

Tilastokeskus, SVT, Väestö 1999:8. (Nieminen, Mauri 1999, Väestötilastoja 250 vuotta. Katsaus väestötilaston historiaan vuosina 1749–1999.)

Painamattomat opinnäytteet, esitelmät ja artikkelit sekä pro gradut verkossa

Bachhofer, Herbert (2012) Mythos Andreas Hofer. Diplomarbeit, University of Vienna. Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät. Verkkojulkaisu University of Vienna, http://othes.univie.ac.at/26475/1/2012-10-13_9505839.pdf, viitattu 22.10.2018.

Jääskeläinen, Jussi 2000, Tuntemattomat sotavahingot. Venäläisten sotajoukkojen toiminnasta aiheutuneet sotavahingot Turun ja Porin läänissä Suomen sodan aikana. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto, Suomen historia.

Koivisto, Sanna 2000, Kuortanelainen väestökriisi, pro gradu, Suomen historia, Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-2000846086> ;

Korhonen, Jaana 1986, Mikkeliläisten varallisuus kustavilaisella ajalla, pro gradu, Suomen historia, Jyväskylän yliopisto.

Pennanen, Jouko 2008, Kenraali Aleksejev ratkesi itkuun – Koljonvirran taistelun kriittiset vaiheet. Esitelmä ”Sota Suomesta 1808”, historian opetuksen ja tutkimuksen kesäpäivillä Iisalmessa 1.8.2008.

Pentikäinen, Elina 1970, Kansanhurmoksesta herätysliikkeeksi. Pohjois-Savon herännäisyyden muodostuminen 1790–1820-luvuilla. Lisensiaatintutkielma. Teologinen tiedekunta, Suomen ja Skandinavian kirkkohistoria. Helsingin yliopisto.

Pitkänen, Kari 2008, Suomen sota yhtenä viime vuosisatojen tuhoisimmista kuolleisuusriskeistä. Julkaisematon esitelmä IX suomalaisilla historiapäivillä 9.2.2008 Lahdessa.

Toivanen, Jenni 2005, Lesken elämää. Leskeys naisen elämän osana ja sosiokulttuurisena ilmiönä 1700-luvun lopun sisäsuomalaisella maaseudulla. Lisensiaatintyö, Jyväskylän yliopisto, historian ja etnologian laitos, Suomen historia.

Toivanen, Kati 2014, Sotilaskarkuruus Suomen sodassa 1808–1809. Sotilaskarkuruuden laajuus sekä karkureiden taustoja ja sodanjälkeisiä vaihteita eri rykmenteissä. Helsingin yliopisto Humanistinen tiedekunta Filosofian, historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos Pro gradu -tutkielma, Suomen ja Pohjoismaiden historia.

Varstala, Pia 2007, Sociala anpassningsprocesser i Nykarleby socken efter kriget 1808-09: en fallstudie av yrkesmässig omplacering bland avskedade

soldater och familjebildning under 1810-talet. Historia, pro gradu. Åbo: Åbo Akademi.

Åberg, Lasse 1968, Iisalmen komppanian ruotusotamiehet ja sotilastorpat sekä torppien maanjakovaiheet. Pro gradu, Jyväskylän yliopisto, historian laitos, Suomen historia.

Verkkosivustot

Holopainen, Väinö, Savon rykmentti, Iisalmen komppania.

<http://www.rajapuro.net/savojr/iisalmi.html> (luettu 19.8.2018). [Sisältää Väinö Holopaisen osittain puhtaaksi kirjoittamia Iisalmen komppanian katselmuksia.]

Lääketieteen sanasto, Duodecim,

http://www.terveyskirjasto.fi/terveyskirjasto/tk.koti?p_artikkeli=ltt03810.

TENK, Humanistisen, yhteiskuntatieteellisen ja käyttäytymistieteellisen tutkimuksen eettiset periaatteet ja ehdotus eettisen ennakkoarvioinnin järjestämiseksi, verkkojulkaisu

<http://www.tenk.fi/sites/tenk.fi/files/eettisetperiaatteet.pdf> viitattu 3.3.2018.

Pohjois-Savo – järvialueet vaikuttavat ilmastoon, Suomen muuttuva ilmasto, verkkojulkaisu Ilmasto-opas.fi <https://ilmasto-opas.fi/fi/>, luettu 22.3.2018.

III SUKU-, KYLÄ- KOTISEUTUKIRJAT JA PAIKALLISHISTORIIT

Ahlstrand, Jarmo 1988, Ylä-Savon Kauppisten sukukirja I. Helsinki: Kauppisten sukuseura ry.

Ahonen, Yrjö, Alhomäki, Keijo & Orbinski, Katriina 1998, Orbinskin suku. Orbinskin sukuseura ry.

Kojola, Ilpo 2015, Ruotusotilaat Kala- ja Pyhäjokilaaksoissa 1733–1809.

Kalajokilaakson Kotiseutuliitto ry ja Pyhäjokialueen Kotiseutuliitto ry.

Kokkonen, Jouko 2005, Hajallaan ku Haajaiskylä – koossa ku Konolanmäki, Haajaisten ja Konolanmäen kyläkirja. Iisalmi: Haajaisten nuorisoseura.

Pennanen, Jouko 1978, Ruhtinas Dolgoruki ja verinen Koljonvirta. Iisalmi: Ylä-Savon Säätiö.

Pennanen, Jouko 1982, Sven Dufva ja Koljonvirta 1808. Iisalmi: Ylä-Savon säätiö.

Puurunen, Leo 1994, Lapinlahti. Kotiseutukirja. Lapinlahti: Lapinlahti-Seura.

Puurunen, Leo 2003, Lisää sattumia Lapinlahdelta. Lapinlahti.

Salenius, J. M. 1900, Iisalmen seurakunnasta menneillä vuosisadoilla. Kuopio: Osakeyhtiö Kuopion Uusi Kirjapaino.

IV TUTKIMUSKIRJALLISUUS

- Ahokas, Minna 2008, Valistusfilosofien teokset suomalaisissa kaupungeissa 1700-luvulla. Teoksessa Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla. Toim. Cecilia af Forselles & Tuija Laine. SKS:n kirjaston julkaisuja 20. Helsinki: SKS.
- Ahonen, Into 1938, Savon jääkärirykmentin vaiheet 1770–1810. Tampere: Tampereen Kauppakirjapaino.
- Ailes, Mary Elizabeth 2018, *Courage and Grief. Women and Sweden's Thirty Years War. Early Modern Cultural Studies*. University of Nebraska Press; Lincoln and London.
- Alanen, Aulis J. 1957, Suomen maakaupan historia. Jyväskylä: Kauppiaitten Kustannus.
- Alapuro, Risto 1994, Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933. Helsinki: Hanki ja jää.
- Alenius, Kari & Fält, Olavi K. (toim.) 2011, Talvisota kokemuksena. *Studia historica septentrionalia* 63. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Alter, Georg, Capron, Catherine, Neven, Muriel & Oris, Michel 2002, *When Dad Died: Household Economy and Family Culture in Nineteenth Century East Belgium*. Teoksessa *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*. Toim. Renzo Derosas & Michel Oris. Bern: Peter Lang.
- Alter, George, Manfredini, Matteo, Nystedt, Paul, Campbell, Cameron, Lee, James Z., Ochiai, Emiko & Rettaroli, Rosella 2004, *Gender Differences in Mortality*. Teoksessa Tommy Bengtson, Cameron Campbell, James Z. Lee et al., *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts/London, England.
- Appleby, Andrew B. 1978, *Famine in Tudor and Stuart England*. Liverpool University Press, Liverpool.
- Aronsson, Peter 1992, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandsocknar, 1680–1850*. *Bibliotheca Historica Lundensis* 72. Lund: Lund University Press.
- Asplund Ingemark, Camilla 2009, *Historiska sägner som muntlig tradition*. Teoksessa Camilla Asplund Ingemark & Johanna Wassholm, *Historiska sägner om 1808–09 års krig*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsinki.
- Aunola, Toini 1967, *Pohjois-Pohjanmaan kauppiaiden ja talonpoikien väliset kauppa- ja luottosuhteet 1765–1809*. Historiallisia tutkimuksia LXXII. Suomen Historiallinen Seura: Helsinki.
- Beattie, Cordelia & Stevens, Matthew Frank 2013, *Introduction: Uncovering Married Women*. Teoksessa *Married Women and the Law in Premodern Northwest Europe*. Toim. Cordelia Beattie and Matthew Frank Stevens. The Boydell Press.

- Bengtson, Tommy 2002, *Why Dad Dies. The Mortality of Men in their Working Ages in the 18th and 19th Centuries*. Teoksessa *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*. Toim. Renzo Derosas & Michel Oris. Bern: Peter Lang.
- Björn, Ismo 2007, *Kaskimetsiä ja tervatynnyreitä*. Teoksessa *Suomen historian kartasto*. Päätoimittaja Pertti Haapala. Toimittaja Raisa Maria Toivo. Helsinki: Karttakeskus.
- von Bonsdorff, L. G. 1929, *Den Ryska Pacificeringen i Finland 1808–09*. Helsingfors: Söderström.
- Broers, Michael 2010, *Napoleon's Other War. Bandits, Rebels and their Pursuers in the Age of Revolutions*. Peter Lang Ltd, Oxfordshire.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker 1979 (1968), *Den svenska historien 11. Karl Johan och freden*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Curtis, Daniel R. 2014, *Coping with Crisis. The Resilience and Vulnerability of Pre-Industrial Settlements*. Surrey: Ashgate.
- Cygnæus, Fredrik 1858, *Joachim Zachris Duncker och hans omgivning. Bilder ur förgångna tidens lif. 1*. Helsingfors.
- Danhieux, Luc 1983, *The evolving household in Lampernisse*. Teoksessa *Family forms in historic Europe*. Toim. Richard Wall, Jean Robin and Peter Laslett. Cambridge University Press, Cambridge.
- De Goat, Eric 2009, *En riktig SvinMarknad. Stämningar hos krigsdeltagare*. Teoksessa *Stormvindar - en bok om ödesåret 1809*. Toim. Ingvar von Malmberg. Årsbok för Riksarkivet och Landarkiven 2009, Stockholm.
- Derosas, Renzo & Oris Michel (toim.) 2002; *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*. Peter Lang.
- Devolder, Daniel 2002, *Effects of the European Late Marriage Patter on Kinship. A Study Using a Microsimulation Model*. Teoksessa *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*. Toim. Derosas, Renzo & Oris Michel. Peter Lang.
- Engman, Max 2004, *Pietarinsuomalaiset*. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Engman, Max 2008a, *Den unge falkens flykt*. Teoksessa *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det Svenska riket*. Toim. Max Engman & Nils Erik Villstrand. Svenska Litteratursällskapet i Finland. Helsingfors.
- Engman, Max 2008b, *Sodan muisto. Julkaisussa 1809 - Ero ja uusi alku. 200 vuotta Suomen sodasta*. Helsinki: Kansallismuseo, Stockholm: Livrustkammaren.
- Engman, Max 2009a, *1808 års män, En nationell tolknings födelse*. Teoksessa *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess följder i eftervärldens ögon*. Toim. Max Engman. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Engman, Max 2009b, *Pitkät jäähvyäiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen*. Helsinki: WSOY.
- Engman, Max 2009c, *Runebergs krig på scen. Film och operett om hjältemod*. Teoksessa *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess*

- följder i eftervärldens ögon. Toim. Max Engman. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Ericson 2002, Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred. Lund: Historiska media.
- Ericsson, Tom 2000, War and Local Society – Social and Demographic Changes in Northern Sweden after the War between Sweden and Russia. Teoksessa *Between the Imperial Eagles. Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780-1820*. Meddelande 58–59. Toim. Fred Sandstedt. Stockholm: Armémuseum.
- Esdaile, Charles J. 2004, *Fighting Napoleon. Guerrillas, Bandits and Adventures in Spain, 1808–1814*. New Haven and London: Yale University Press.
- Fagan, Brian 2000, *The Little Ice Age. How Climate Made History 1300–1850*. Basic Books: New York.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 2002, *Strategies of Household Continuity in a Stem-Family Society. From Heirship to Headship*. Teoksessa *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*. Toim. Renzo Derosas & Michel Oris. Bern: Peter Lang.
- Forsberg, Juha 2014, *Ruukinpatruuna vastaan kaskitalonpojat. Juantehtaan kolmet käräjät 1776, 1789, 1808 ja salamurha 1810*. Publications of the University of Eastern Finland 87. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.
- Forselles af, Cecilia & Laine, Tuija (toim.) 2008, *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla*. SKS:n kirjaston julkaisuja 20. Helsinki: SKS.
- Forsius, Arno 2001, *Isorokko eli variola. Kuvauksia lääketieteen historiasta*. Verkkosivusto <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/variola.html>.
- Fraser, Ronald 2008, *Napoleon's Cursed War. Popular Resistance in the Spanish Peninsular War*. London, New York: Verso.
- Frigren, Pirita 2017, *Tirkistelyä vai ymmärryksen lisäämistä? Historiantutkija arkaluontoisista asioista kirjoittamassa*. Teoksessa *Historiantutkimuksen etiikka*. Toim. Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola, Helsinki: Gaudeamus.
- Giddens, Anthony 1984 (1979), *Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia. Toiminnan, rakenteen ja ristiriidan käsitteet yhteiskunta-analyysissä*. Helsinki: Otava.
- Grönros, Jarmo, Hyvönen, Arja, Järvi, Petteri, Kostet, Juhani, Rantatupa, Heikki & Väärä, Seija [2010], *Sanasto aamasta äyrityiseen, 2010*. Teoksessa *Tiima, tiu, tynnyri. Miten ennen mitattiin. Suomalainen mittasanakirja*. Toim. Juhani Kostet. Turun maakuntamuseon julkaisuja 9. Kuudes uudistettu painos. Turku: Turun maakuntamuseo.
- Gustafsson, Sofia 2018, *Ruotusotilaiden vaimot ja lesket 1721–1808*. Teoksessa *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Toim. Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi. SKS:n Historiallisia tutkimuksia 278. Helsinki: SKS.
- Gutmann, Myron P. 1980, *War and Rural Life in the Early Modern Low Countries*. Assen: Van Gorcum.

- Haapala, Pertti & Lloyd, Christopher 2018, Johdanto: Rakennehistoria ja historian rakenteet. Teoksessa Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000). Toim. Pertti Haapala. Tampere: Vastapaino.
- Haatanen, Pekka 1968, Suomen maalaisköyhälistö tutkimusten ja kaunokirjallisuuden valossa. Porvoo–Helsinki: WSOY.
- Habermas, Jürgen 2004 (1962), Julkisuuden rakennemuutos. Tutkimus yhdestä kansalaisyhteiskunnan kategoriasta. Suomentanut Veikko Pietilä. Tampere: Vastapaino.
- Hagberg, Magnus, Sandin, Per, Edgren, Helena, Frondelius, Satu, Kuurne, Jouni & Skoog, Martin (toim.) 2009, 1809: ero ja uusi alku. 200 vuotta Suomen sodasta. Tukholma: Livrustkammaren.
- Hajnal, J. 1983, Two kinds of pre-industrial household formation systems. Teoksessa Family forms in historic Europe. Toim. Richard Wall, Jean Robin and Peter Laslett. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hakala, Pertti 1999, Kriget 1808–1809. Forskningsläget ur finländsk synvinkel. Teoksessa Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning. Toim. Martin Hårdstedt och Göran Backman. Oravais: Oravais historiska förening.
- Hakala, Pertti (toim.) 2009, Venäjän keisarikunta ja Suomen suuriruhtinaskunnan synty 1808–1820. Arkistolaitoksen toimituksia 6. Helsinki: Kansallisarkisto.
- Halila, Aimo 1962, Porvoon valtiopäivät ja autonomian alkuaika. Teoksessa Suomen kansanedustuksen vaiheet 1850-luvun puoliväliin. Suomen kansaneduslaitoksen historia. Ensimmäinen osa. Helsinki: Eduskunnan historiakomitea.
- Hanssen, Börje 1952, Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. Akademisk Avhandling. Ystad: Lantbruksförbundets Tidskriftsaktiebolag.
- Happonen, Päivi 2004, Sukututkimuksen asiakirjaopas. Väestöhistorialliset arkistolähteet. Mikkeli: Karjala-tietokantasäätiö.
- Happonen, Päivi 2009; Kaksi todellisuutta? Kirkonkirjat ja henkikirjat Sortavalan kaupungin väestöllisen profiilin kuvaajina 1800-luvun alusta vuoteen 1940. Joensuun yliopisto, yhteiskunta- ja aluetieteiden tiedekunta, Yhteiskuntatieteellisiä julkaisu 96. Arkistolaitoksen toimituksia 8. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Heikkinen, Antero 1988; Kirveskansan elämää. Porvoo–Helsinki: WSOY.
- Heikkinen, Antero 1997; Kirveskansan murros. Elämää Kuhmossa koettelemusten vuosina 1830-luvulla. Helsinki: Yliopistopaino.
- Heikkinen, Antero 2000; Kirveskansa ja kansakunta. Elämän rakennusta Kuhmossa 1800-luvun jälkipuolella. SKS:n toimituksia 794. Helsinki: SKS.
- Heikkinen, Sakari, Hjerppe, Riitta, Kaukiainen, Yrjö, Markkanen, Erkki & Nummela, Ilkka 1987, Förändringar i levnadsstandarden i Finland 1750–1913. Levstandarden i Norden 1750–1914, Rapporter til den XX

- nordiske historikerkongres Reykjavik 1987, Bind III, toim. af Gunnar Karlsson. Reykjavik.
- Heiskanen, Anu 2018, Naisen kokemus, sota ja selviytyminen. Kolmanteen valtakuntaan 1944 lähteneet suomalaiset naiset. Helsingin yliopisto, valtiotieteellinen tiedekunta. Helsinki.
- Hellspong, Mats 2006, Börje Hanssens doktorsavhandling Österlen. Omläsning av en klassiker. RIG - Kulturhistorisk tidskrift, vol. 89, nr. 4/2006. Saantitapa: <https://journals.lub.lu.se/rig/article/view/3709/3354>. Viitattu 20.2.2018.
- Hemminki, Tiina 2010, Finska krigets inverkan på det materiella välståndet. Böndernas förmögenhet i Nodrmaling och Ilmola. Historisk Tidskrift för Finland 3/2010.
- Hemminki, Tiina 2014, Vauraus, luotto, luottamus. Talonpoikien lainasuhteet Pohjanlahden molemmin puolin 1796–1830. Jyväskylä studies in humanities 232. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Hemminki, Tiina, Luttinen, Jaana ja Uotila, Merja 2010: Marscherande epidemier. Finska krigets dödlighet på lokal nivå. Historisk Tidskrift för Finland 3/2010.
- Hemminki, Tiina, Luttinen, Jaana & Uotila, Merja 2020, Suomen sodan jäljet ja jälleenrakennuksen edellytykset. Teoksessa Piia Einonen ja Miikka Voutilainen (toim.), Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria. [Käsikirjoitus, julkaistaan 2020.]
- Hentilä, Seppo 2018; Pitkät varjot. Muistamisen historia ja politiikka. Siltala: Helsinki.
- Hiltunen, Mauno 1996, Siikajokilaakso keskiajalta vuoteen 1860. Teoksessa Hiltunen, Mauno, Forss, Aulis & Vilkuna, Janne, Siikajokilaakson historia I. Siikajoki: Siikajokilaakson kunnat ja seurakunnat.
- Hirvonen, Maija 2007, Väänänen, Pietari. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Julkaistu 30.7.2007. Helsinki: SKS.
- Hornborg, Eirik 1955, När riket sprängdes. Fälttågen i Finland och Västerbotten 1808–1809. Helsingfors: Schildt.
- Huldén, Leena 2008, Kuusijalkainen vihollinen. Niveljalkaisten vaikutus länsimaiseen sodankäyntiin. Suom. Marketta Klinge. Helsinki: Schildt.
- Hytönen, Kirsi-Maria 2014, "Ei elämäni lomina mahtunut". Naisten muistelukerrontaa palkkatyöstä talvi- ja jatkosotien ja jälleenrakennuksen aikana. Suomen kansantietouden tutkijain seura 13. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Häkkinen, Antti 1992, Introduction. Teoksessa Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present. Toim. Antti Häkkinen. Studia Historica 44. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Häkkinen, Antti 1993, Vaikuttivatko väärät hätäaputoimet vuosien 1867–1868 suureen kuolleisuuteen? Teoksessa Petri Karonen (toim.), "Pane leipään puolet petäjäistä" - nälkä ja pulavuodet Suomen historiassa. Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitoksen 14.–15.6.1993 järjestämän

- kesäkurssin esitelmät. Jyväskylän yliopisto, historian laitos, Suomen historian julkaisuja 19. Jyväskylä.
- Häkkinen, Antti 1999, Nälkä, valta ja kylä 1867–1868. Teoksessa *Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Toim. Pertti Haapala. Tampere: Vastapaino.
- Häkkinen, Antti, Ikonen Varpu, Kari Pitkänen & Hannu Soikkanen 1991, *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. Toim. Antti Häkkinen, Hannu Soikkanen, Varpu Ikonen & Kari Pitkänen. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Hårdstedt, Martin 1999, *I krigets tjänst – Det militära underhållet och det civila samhället i Västerbotten under kriget 1808–1809. Krig kring Kvarken – Finska kriget och slaget vid Oravais i ny belysning*. Toim. Martin Hårdstedt & Göran Backman. Oravais: Oravais historiska förening.
- Hårdstedt, Martin 2000, 'Living off the Country – Logistical, Local Resources and Civilian Society in the North of Sweden during the Swedish-Russian War of 1808–1809'. Fred Sandstedt (toim.), *Between the Imperial Eagles. Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780-1820*. Meddelande 58–59. Stockholm: Armémuseum.
- Hårdstedt, Martin 2002, *Om krigets förutsättningar: den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808–09*. Skrifter från institutionen för historiska studier 3. Umeå: Umeå universitet, institutionen för historiska studier.
- Hårdstedt, Martin 2006, *Finska kriget 1808–1809*. Stockholm: Prisma.
- Hårdstedt, Martin 2009, *Fänriks Ströms sägner. Finska kriget 1808–09 utifrån ett rekonstruerat människoöde*. Teoksessa *Stormvindar – en bok om ödesåret 1809*. Toim. Ingvar von Malmborg. Årsbok för Riksarkivet och Landarkiven. Stockholm.
- Hårdstedt, Martin 2010, *Omvälvningarnas tid. Norden och Europa under revolutions- och Napoleonkrigen*. Norstedts: Stockholm.
- Hårdstedt, Martin & Backman, Göran (toim.) 1999, *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning*. Oravais: Oravais historiska förening.
- Ikonen, Varpu 1991, *Kaksi 1800-luvun nälkäkriisiä – Suomi ja Irlanti*. Teoksessa *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. Toim. Antti Häkkinen, Hannu Soikkanen, Varpu Ikonen & Kari Pitkänen. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo.
- Isohookana-Asunmaa, Tytti 2008; *Pohjanmaan asukkaiden kokemuksia sodasta*. Julkaisussa *Suomen sota Keski-Pohjanmaalla 1808–1809*. Toim. Miska Sliden. K.H. Renlundin museo – Keski-Pohjanmaan maakuntamuseo. Kokkola: Kokkolan kaupunki.
- Junila, Marianne 2000, *Kotirintaman aseveljeyttä. Suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkainelo Pohjois-Suomessa 1941–1944*. *Bibliotheca Historica* 61. Helsinki: SKS.

- Jussila, Osmo 2009, *Från ärolöst till ärorikt. 1808–1809 års krig med ryska ögon. Teoksessa Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess följder i eftervärldens ögon. Toim. Max Engman. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.*
- Jutikkala, Eino 1949, *Varallisuussuhteet Suomessa Ruotsinajan päättyessä. Historiallinen Aikakauskirja 3/1949. Helsinki.*
- Jutikkala, Eino 1958; *Suomen talonpojan historia. Toinen, uudistettu ja lisätty laitos. SKS:n julkaisuja 257. Helsinki: SKS.*
- Jutikkala, Eino 1980, *Asutus ja väestö. Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi. Helsinki: Tammi.*
- Jutikkala, Eino 1994, *Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian äärioviivoja. Porvoo: WSOY.*
- Jussila, Tuomas & Rantanen, Lari (toim.) 2018, *Nälkävuodet 1867–1868. SKS:n toimituksia 1443. Helsinki: SKS.*
- Jyrkilä, Faina 1975, *Siirtoväen sopeutuminen kylmillä tiloilla. Osa 1, Maatila, talouskeskus ja koti. Jyväskylän yliopiston sosiologian laitoksen julkaisu 14. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.*
- Jyrkilä, Faina 1976, *Siirtoväen sopeutuminen kylmillä tiloilla. Osa 2, Fyysinen ja sosiaalinen sopeutuminen. Jyväskylän yliopiston sosiologian laitoksen julkaisu 16. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.*
- Jääskeläinen, Jussi 2011; *Paikallisyhteisö resurssina ja tuhojen kohteena Venäjän armeijan logististen ratkaisujen seuraukset Suomen sodassa 1808–1809. Åbo: Åbo Akademi.*
- Kaartinen, Marjo 2005, *Eettinen käänne – hyvä ja oikea historia? Teoksessa Kaartinen, Marjo & Korhonen, Anu, Historian kirjoittamisesta. Turku: Kirja-Aurora.*
- Kaarninen, Mervi 2017, *Punaorvot. Minerva: Helsinki.*
- Kalela, Jorma 2017, *Historian rakentaminen eettisenä hankkeena. Teoksessa Historiantutkimuksen etiikka. Toim. Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola. Helsinki: Gaudeamus.*
- Kallioinen, Mika 2009, *Rutto ja rukous, Tartuntataudit esiteollisen ajan Suomessa. Jyväskylä: Atena.*
- Kananen, Heli Kaarina 2010, *Kontrolloitu sopeutuminen : ortodoksinen siirtoväki sotien jälkeisessä Ylä-Savossa (1946-1959). Jyväskylä studies in humanities 144. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, humanistinen tiedekunta.*
- Karjalainen, Mikko 2016, *Vähän uutta, vähän vanhaa, vähän lainattua – uutta sotahistoriaa etsimässä. Sotahistoriallinen aikakauskirja 36. Helsinki: Suomen Sotahistoriallinen Seura ja Sotamuseo.*
- Karonen, Petri 2006, *Johdanto. Kun rauha tuo omat ongelmansa. Teoksessa Petri Karonen ja Kerttu Tarjamo (toim.), Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla, Historiallinen Arkisto 124, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.*
- Karonen, Petri 2008a, *Coping with peace after a debacle. The crisis of the transition to peace in Sweden after the Great Northern War (1700–1721). Scandinavian Journal of History 3/2008.*

- Karonen, Petri 2008b, Johdanto: Suomen sodan kansainvälinen tausta, tapahtuma ja seuraukset. Julkaisussa Suomen sota Keski-Pohjanmaalla 1808–1809. Toim. Miska Sliden. K.H. Renlundin museo – Keski-Pohjanmaan maakuntamuseo. Kokkola: Kokkolan kaupunki.
- Karonen, Petri 2013, Vuosien 1741–1743 sota. Teoksessa Viipurin läänin historia 4. Vanhan Suomen aika. Toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa ja Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalan Kirjapaino.
- Karonen, Petri 2014, Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809. 4. uudistettu painos. SKS: Helsinki.
- Karonen, Petri & Tarjamo, Kerttu (toim.) 2006, Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla, Historiallinen Arkisto 124. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Karonen, Petri & Villstrand, Nils Erik 2014, Sotilaskansan tuskainen taival. Teoksessa Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma maa -kirjasarjassa 1900–1960. Toim. Petri Karonen ja Antti Räihä. Historiallisia tutkimuksia 267. Helsinki: SKS.
- Karonen, Petri & Villstrand, Nils Erik 2017, Kriser och resiliens i Finlands historia 1400–2000. *Historisk Tidskrift i Finland* 4/2017.
- Kauranen, Kaisa 1999; Rahvas, kauppahuone, esivalta: katovuodet pohjoisessa Suomessa 1830-luvulla. Historiallisia tutkimuksia 204. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Katajala, Kimmo 1994, Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta 1683–1697. Historiallisia Tutkimuksia 185. Jyväskylä: Suomen Historiallinen Seura.
- Katajala, Kimmo 2002, Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150-1800). Historiallisia tutkimuksia 212. Helsinki: SKS.
- Kavén, Pertti 2010, Humanitaarisuuden varjossa. Poliittiset tekijät lastensiiroissa Ruotsiin sotiemme aikana ja niiden jälkeen. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Keränen, Jorma 1993, Nälkämaan laulu. Kainuu ääriesimerkkinä nälkäalueesta. Julkaisussa Petri Karonen (toim.), ”Pane leipään puolet petäjäistä” – nälkä ja pulavuodet Suomen historiassa, Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitoksen 14.-15.6.1993 järjestämän kesäkurssin esitelmät. Jyväskylän yliopisto, historian laitos, Suomen historian julkaisu 19. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kinnunen, Tiina 2006, Kiitetyt ja parjatut. Lotat sotien jälkeen. Otava: Helsinki.
- Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim.) 2013, Ihminen sodassa: suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta. Helsinki: Minerva.
- Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville 2018, Sota sosiaalisena ja kulttuurisena ilmiönä. Toinen maailmansota ja uusi sotahistoria suomalaisissa väitöstutkimuksissa. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2018.
- Kivimäki, Ville 2013, Finnish Soldiers’ War Experience, Trauma, and Military Psychiatry. Åbo Akademi, HF, historia. Turku: Åbo Akademi.

- Kivimäki, Ville 2015, Uusi Suomi. Sotasukupolvi ja sodanjälkeinen aika. Teoksessa Kivimäki, Ville & Hytönen, Kirsi-Maria (toim.) 2015, Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950. Tampere: Vastapaino.
- Kivimäki, Ville 2017, Väkivalta sodassa tutkimuseettisenä kysymyksenä. Teoksessa Historiantutkimuksen etiikka. Toim. Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola. Helsinki: Gaudeamus.
- Kivimäki, Ville & Hytönen, Kirsi-Maria (toim.) 2015, Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950. Tampere: Vastapaino.
- Kivimäki, Ville, Hytönen, Kirsi-Maria & Karonen, Petri 2015, Ennen huomispäivää. Toisen maailmansodan päättyminen Suomessa ja Euroopassa. Teoksessa Kivimäki, Ville & Hytönen, Kirsi-Maria (toim.), Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950. Tampere: Vastapaino.
- Klinge, Matti 1997, Keisarin Suomi. Suomennos Marketta Klinge. Helsinki: Schildts.
- Klinge, Matti 2004; Poliittinen Runeberg. Suomentanut Marketta Klinge. Helsinki: WSOY.
- Klinge, Matti 2006; Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa. Helsinki: SKS.
- Klinge, Matti 2009; Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815. Helsinki: Otava.
- Klingenberg, Hilding 2009, Repression och legitimering – Rysk maktutövning i Åbo Generalguvernement 1717–1721. Civilförvaltningen under en ockupation med jämförande utblickar. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Knapas, Rainer 2009, Kulttuurin muutos Suomessa vuoden 1809 jälkeen. Julkaisussa 1809 – Ero ja uusi alku. 200 vuotta Suomen sodasta. Kansallismuseo ja Livrustkammaren. Stockholm: Livrustkammaren.
- Kokkonen, Jukka 2009a, Pojat kansan urhokkaan. Suomalaisten jalkaväkimiehistön sotilaskarkuruus Ruotsin ajalla. Julkaisussa Rajamaakunta ja sota. Suomen sodan taustoja ja tapahtumia. Toim. Jukka Kokkonen ja Jukka Partanen. Pohjois-Karjalan historiallisen yhdistyksen vuosikirja 13. Joensuu: Pohjois-Karjalan historiallinen yhdistys.
- Kokkonen, Jukka 2009b, Savon ja Karjalan lääninhallituksen arkiston katoaminen Suomen sodan yhteydessä. Julkaisussa Rajamaakunta ja sota. Suomen sodan taustoja ja tapahtumia. Toim. Jukka Kokkonen ja Jukka Partanen. Pohjois-Karjalan historiallisen yhdistyksen vuosikirja 13. Joensuu: Pohjois-Karjalan historiallinen yhdistys.
- Korpiola, Mia 2013, Spousal Disputes, the Marital Property System and the Law in Later Medieval Sweden. Teoksessa Married Women and the Law in Premodern Northwest Europe. Toim. Cordelia Beattie and Matthew Frank Stevens. The Boydell Press.
- Kortelainen, Tuomas 1977; Iisalmen seurakunnan historia 1627–1977. Iisalmi: Iisalmen seurakunta.

- Koselleck, Reinhart 1973 (1959); *Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 36. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Koskinen, Ulla 2018, *Suomessa selviytymisen historiaa. Kivikaudelta keskiajalle ja 1900-luvun alkuun*. Helsinki: Into Kustannus.
- Koskivirta, Anu 2017, *Crimes of Desperation: Poverty-Related Filicides 1810–1860*. *Journal of Finnish Studies* 1/2017.
- Koskivirta, Anu & Lidman, Satu 2017; *Historioitsija eettisten valintojen äärellä*. Teoksessa *Historiantutkimuksen etiikka*. Toim. Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola. Helsinki: Gaudeamus.
- Kotilainen, Sofia 2010, *Sodan äänet ja niiden jälkikaiku siviiliväestön mielissä*. *Historiallinen Aikakauskirja* 3/2010.
- Kovero, Martti 1945, *Katovuosista Suomessa Ruotsin vallan aikana isonvihan jälkeen*. Eripainos *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 1944, 40. vsk, 4. Helsinki: Kansantaloudellinen Yhdistys.
- Kujala, Antti 2001, *Miekka ei laske leikkiä. Suomi suuressa pohjan sodassa 1700–1714*. *Historiallisia tutkimuksia* 211. Helsinki: SKS.
- Kujala, Erkki 2003, *Sodan pojat. Sodanaikaisten pikkupoikien lapsuuskokemuksia isyyden näkökulmasta*. *Jyväskylän Studies in Education, Psychology and Social Research* 222. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kuokkanen, Tiina, Kallio-Seppä, Titta, Nurmi, Risto & Ylimaunu, Timo 2009, *Arkeologi huussissa. Käymälän kehityksestä uuden ajan alkumetreillä. Arkeologian haasteet/Muinainen yksilö. Arkeologipäivät 2009*. Suomen Arkeologinen Seura SARKS, verkkojulkaisu, viitattu 22.9.2018, http://www.sarks.fi/ap/ap2009/ap2009_08_kuokkanen_etc.pdf
- Kuusisto-Arponen, Anna-Kaisa 2008, *Identiteettipoliittista rajankäyntiä: muistot evakko- ja sotilasten paikkatunteen rakentajina*. *Terra* 3/2008. Helsinki: Suomen Maantieteellinen Seura.
- Kuvaja, Christer 1999, *Försörjning av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721*. Åbo: Åbo Akademi.
- Kuvaja, Christer 2002, *Provisioning of the Russian Army in Finland During the Occupation 1713–1721*. *Scandinavian Journal of History* 1/2002.
- Kuvaja, Christer 2012, *Finska bönder som den ryska ockupationsarméns försörjare 1713–1721*. Teoksessa *Mat och krig. Armémuseum årsbok 2012*. Toim. Martin Skoog. Stockholm: Armémuseum.
- Lagerqvist, Lars O. 2010, *The Monetary System in Sweden around 1809*. Teoksessa *Monetary Boundaries in Transition. A North European Economic History and the Finnish War 1808–1809*. Toim. Tuukka Talvio & Cecilia von Heijne. *The Museum of National Antiquities Stockholm. Studies* 16. Stockholm: Statens historiska museum.
- Lagerstedt, Ilpo (toim.) 2010, *Sven Tuuvan aseveljiä. Suomen sodan veteraaneja*. Helsinki: Books on Demand, cop.
- Laine, Tuija 2008, *Pappi kirjanomistajana ja -välittäjänä 1700-luvulla Uudenmaan ja Hämeen läänissä*. Teoksessa *Forselles, Cecilia & Laine,*

- Tuija 2008, Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla. SKS:n kirjaston julkaisuja 20. Helsinki: SKS.
- Laitinen, Erkki 1999, Keski-Suomen väestö. Teoksessa Keski-Suomen historia 1. Keski-Suomen vanhin historia. Toim. Mauno Jokipii. Jyväskylä: Keski-Suomen maakuntaliitto.
- Lappalainen, Jussi T., Ericson Wolke, Lars & Pylkkänen, Ali 2008, Suomen sodan historia 1808–1809. SKS:n toimituksia 1200. Helsinki: SKS.
- Lappalainen, Jussi T. 2005; Parselit, jakopalkat, vakanssimaksut ja augmenttiverot. Maaveron vaiheet autonomian aikana. Genealogiska Samfundets i Finland årsskrift 46. Helsingfors: Genealogiska Samfundet i Finland.
- Lappalainen, Mirkka 2012, Jumalan vihan ruoska. Suuri nälänhätä Suomessa 1695–1697. Helsinki: Siltala.
- Laslett, Peter 1983, Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared. Teoksessa Family Forms in Historic Europe. Toim. Richard Wall, Jean Robin and Peter Laslett. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laslett, Peter & Wall, Richard 1972, Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lee, James Z., Campbell, Cameron & Bengtson, Tommy 2004, Agency and Demography Eurasian Comparisons of Life under Pressure. Teoksessa Tommy Bengtson, Cameron Campbell, James Z. Lee et al., Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900. Cambridge, Massachusetts/London: The MIT Press.
- Lehtonen, Heikki 1990, Yhteisö. Tampere: Vastapaino.
- Lehtonen, O. I. 1925, Kuvauksia Oulun läänin oloista Aleksanteri I:n aikana. Edellinen osa. Maaherra Ehrenstolpesta ja läänin hallinnollisista oloista. Historiallisia tutkimuksia VIII:1. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Leskelä-Kärki, Maarit 2004; Tutkija ja kolme sisarta. Polkuja henkilökohtaiseen historian tutkimukseen. Teoksessa Johanna Latvala, Eeva Peltonen & Tuija Saresma (toim.), Tutkija kertojana. Tunteet, tutkimusprosessi ja kirjoittaminen. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 79. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Levi, Giovanni 1992, Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaisyhteisö 1600-luvun Italiassa. Suomentanut Kaisa Kinnunen ja Elina Suolahti. Esipuhe Matti Peltonen. Tutkijaliiton julkaisusarja 73. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Lindgren, Jan 2000, Logistik under Stora nordiska kriget. Historisk Tidskrift för Finland 4/2000.
- Lintunen, Tiina 2015, Punaisten naisten tiet. Valtionrikosoikeuteen vuonna 1918 joutuneiden Porin seudun naisten toiminta sota-aikana, tuomiot ja

- myöhemmät elämänvaiheet. Turku: Turun yliopisto, yhteiskuntatieteellinen tiedekunta.
- Luttinen, Jaana 2010a: Krigets spår och återgången till fred. Ett lokalsamhälle i det inre av Finland efter krigsåren 1808–1809. *Historisk Tidskrift för Finland* 3/2010.
- Luttinen, Jaana 2010b: Leskeksi sotavuonna 1808. Teoksessa Monelta kantilta. Professori Ilkka Nummelan 60-vuotisjuhlakirja. Toim. Jari Ojala ja Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Luttinen 2012, Metsän hahmottaminen ja haltuunotto (1500–1850). Teoksessa Ihminen ja metsä – kohtaamisia arjen historiassa. Osa 1. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Helsinki: Metsäkustannus.
- Luttinen, Jaana 2014, Perinteiset maaseutuelinkeinot autonomian ajalla. Teoksessa Autonomisen Suomen rajamaa. Toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjamaa ja Jouko Nurmiainen. Viipurin läänin historia V. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseätiö.
- Lounatvuori, Irma 1996, Mallin mukaan maan tavalla. Mallipiirustukset ja sotilasvirkatalojen rakentaminen 1687–1810. Helsinki: Museoviraston rakennushistorian osasto.
- Lähteenmäki, Maria, Tautinen sota. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2004.
- Makropoulos, Michael 2013, Über den Begriff der "Krise". Eine historisch-semantische Skizze. *INDES, Zeitschrift für Politik und Gesellschaft* 1/2013.
- Malinen, Antti & Tamminen, Tuomo 2017; Jälleenrakentajien lapset. Sotienjälkeinen Suomi lapsen silmin. Helsinki: Gaudeamus.
- von Malmborg, Ingvar 2009, Stormvindar – en bok om ödesåret 1809. Årsbok för Riksarkivet och Landarkiven. Stockholm.
- Markkanen, Erkki 1977, Maaseutuväestön varallisuusolot ja luottosuhteet sisä-Suomessa elinkeinoelämän murroskaudella v. 1850–1914. *Studia historica Jyväskyläensia* 14. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Markkanen, Erkki 1988; Perukirja tutkimuslähteenä. *Studia historica Jyväskyläensia* 37. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Markkola, Pirjo 2006, Ikaalisten entisen emäpitäjän historia. 3, Suuresta Pohjan sodasta pitäjänjakoon 1721–1852. Honkajoki: Honkajoen kunta.
- Markkola, Pirjo 2010, Yhteisö, yksilö ja julkiset areenat. Teoksessa Monelta kantilta. Ilkka Nummelalle omistettu juhlakirja. Toim. Jari Ojala, Jari Eloranta ja Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Historian ja etnologian laitos.
- Matinolli, Eero 1957, Porvoon hiippakunnan papinvaalit ja papinvirkojen täyttäminen aikakautena 1721–1808. *Sosiaalishistoriallinen tutkimus*. Turun yliopiston julkaisuja B 66. Turku: Turun yliopisto.
- Meriläinen-Hyvärinen, Anneli 2008, Luonnon kanssa käsikkäin. Selviytymisen strategiat neljässä pohjoissuomalaisessa yhteisössä eri aikoina 1680-luvulta 1990-luvulle. *Kansatieteellinen arkisto* 52. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

- Mielke, James H. & Pitkänen, Kari J. 1989, War Demography: the Impact of the 1808–1809 War on the Civilian Population of Åland, Finland. *European Journal of Population* 5/1989.
- Miettinen, Riikka 2017, Hullut, pahat, olosuhteiden uhrin? Eettiset kysymykset itsemurhien historian tutkimuksessa. Teoksessa *Historiantutkimuksen etiikka*. Toim. Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola. Helsinki: Gaudeamus.
- Miettinen, Riikka 2018a, Maaseudun itselliset ja ”inhyses” hallinnollisena kategoriana. Teoksessa *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Toim. Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi. SKS:n Historiallisia tutkimuksia 278. Helsinki: SKS.
- Miettinen, Riikka 2018b, Vaivaiset ja työkyvyttömät uuden ajan alun maaseudulla. Teoksessa *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Toim. Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi. SKS:n Historiallisia tutkimuksia 278. Helsinki: SKS.
- Miettinen, Riikka & Viitaniemi, Ella 2018, Johdanto: Länsi-Suomen maaseudun tilattomat tutkimustehtävänä. Teoksessa *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Toim. Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi. SKS:n Historiallisia Tutkimuksia 278. Helsinki: SKS.
- Miettinen, Riikka & Viitaniemi, Ella (toim.) 2018, *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. SKS:n Historiallisia tutkimuksia 278. Helsinki: SKS.
- Miettinen, Tiina 2012, Ihanteista irrallaan. Hämeen maaseudun nainen osana perhettä ja asiakirjoja 1600-luvun alusta 1800-luvun alkuun. *Acta electronica Universitatis Tamperensis* 1229. Tampere: Tampereen yliopisto, yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö.
- Moring, Beatrice 1994, Skärgårdsbor, Hushåll, familj och demografi i finländsk kustbygd på 1600-, 1700- och 1800-talen. *Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk*. Finska Vetenskaps-Societen 145. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societen.
- Moring, Beatrice 2002, Continuities and Discontinuities after the Death of the Household Head in Pre-Industrial Finland. Teoksessa *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*. Toim. Renzo Derosas & Michel Oris. Bern: Peter Lang.
- Moring, Beatrice & Richard Wall 2017, *Widows in European Economy and Society, 1600–1920*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Muroma, Seppo 1991, Suurten kuolovuosien (1696–1697) väestönmenetykset Suomessa. *Historiallisia tutkimuksia* 161. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Mäkelä, Pentti 2007, Vuosien 1917–19 kulkutaudit, espanjantauti ja vankileirikatastrofi, Historiallisepidemiologinen näkökulma Suomen väestön korkeaan tautikuolleisuuteen. Suomen sotasurmat 1914–22-projekti. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 16/2007. Helsinki: Valtioneuvoston kanslia.

- Människoöden och olike företeelser under Stora ofreden 1714–21 och 1808–09 års krig, 2010. Vasa: Projektgruppen Krig och elände.
- Möller, Sylvi 1939, Kapinayritys Loimaalla ja kansan mieliala syksyllä 1808. Historiallinen Arkisto 45. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Möller, Sylvi 1945 Buxhoevdenin päämajaan asetettu komitea ja sen arkisto. Eripainos Historiallinen Aikakauskirja 1946, nro 2. Helsinki.
- Nelsson, Bertil 2001; Duncker och Savolaxbrigaden: Finska kriget 1808–09. Lund: Historiska Media.
- Nelsson, Bertil 2008 (2001); Suomen sodan sankari. Duncker ja Savon Prikaati. Suom. Heikki Eskelinen. Helsinki: Ajatus Kirjat.
- Nenonen, Marko 1999, Juokse sinä humma. Teoksessa Maata, jättä, kulkijoita. Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860. Toim. Tapani Mauranen. Helsinki: Tielaitos.
- Neovius, Ernst 1899; Suomen raha-asiain järjestämisestä Porvoon valtiopäiviä lähinnä seuranneina vuosina. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Nevala-Nurmi, Seija-Leena 2012, Perhe maanpuolustajana. Sukupuoli ja sukupolvi Lotta Svärd- ja suojeluskuntajärjestöissä 1918–1944. Tampereen yliopisto, yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö. Tampere: Tampere University Press.
- Niemelä, Jari 1990, Tunteeton ruotusotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa. Historiallisia tutkimuksia 157. Turku: Turun yliopisto.
- Niemelä, Jouko 2015, Suomen sodan aika 1808–1809 Alavudella Etelä-Pohjanmaalla. Venäläisten sotilaiden siviilien kohtaaminen ja kohtelu Suomen sodan aikana 1808–1809 Alavudella Etelä-Pohjanmaalla sekä alavutelaisotilaiden kohtalo. Espoo: J Niemelän Kirja Oy.
- Nummela, Ilkka 1988, Förmögenhetsskillnaderna i Finland under slutet av 1700-talet. Historisk tidskrift för Finland 1/1988.
- Nummela, Ilkka 1990, Savolaisten varallisuuserot historian valossa – vuoden 1571 hopeaveroluettelosta tämän vuosisadan alkuun. Snellman-instituutin B-sarja 17. Kuopio: Snellman-instituutti.
- Nummela, Ilkka 1993, Inter arma silent revisores rationum : toisen maailmansodan aiheuttama taloudellinen rasitus Suomessa vuosina 1939–1952. Studia Historica Jyväskyläensia 46. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Nummela, Ilkka 1995, “Keski-Suomen varallisuuskuva autonomian ajan lopulla”. Teoksessa: Roiko-Jokela Heikki & Timo Pitkänen (toim.), Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina. Jyväskylä: Jyväskylän Historiallinen Arkisto.
- Nummela, Ilkka 2007, Varallisuus. Teoksessa Suomen historian kartasto. Päätoimittaja Pertti Haapala. Toimittaja Raisa Maria Toivo. Helsinki: Karttakeskus.
- Nummela, Ilkka 2013, Suomen aateliston varallisuudesta autonomian alkupuolella. Historiallinen Aikakauskirja 2/2013.

- Nummela, Ilkka 2018, Väestö, asutus ja elintaso ennen teollistumista 1500–1900. Teoksessa Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000). Toim. Pertti Haapala. Tampere: Vastapaino.
- Nygård, Henry 1999, Ett efterspel – Skadeståndsanspråken på den ryska armén år 1808. Några exempel från Österbotten. Krig kring Kvarken – Finska kriget och slaget vid Oravais i ny belysning. Toim. Martin Hårstedt & Göran Backman. Oravais: Oravais historiska förening.
- Näre, Sari 2017, Sota ja seksi. Rintamamiesten seksuaalikerrontaa talvi- ja jatkosodan ajalta. Tammi: Helsinki.
- Näre, Sari 2018, Helsinki veressä. Naiset, lapset ja nuoret vuoden 1918 sodassa. Tammi: Helsinki.
- Ojala, Jari 1999, Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Oksala, Teivas & Kaimio, Maarit, Kirjallisuus. Teoksessa Antiikin kulttuurihistoria. Toim. Henrik Lilius, Saara Lilja, Holger Thesleff, Päivi Setälä, Jaakko Suolahti & Eija Kämäräinen. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Oris, Michel & Ochiai, Emiko 2002, Family Crisis in the Context of Different Family Systems. Teoksessa When Dad Died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies. Toim. Renzo Derosas & Michel Oris. Bern: Peter Lang.
- Osmonsalo, Erkki K. 1947, Suomen valloitus 1808. Porvoo-Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Osmonsalo, Erkki K. & Viljanen, T. V. 1949, Suomen sota vv. 1808–1809. Teoksessa Suomen historian käsikirja. Toim. Arvi Korhonen. Porvoo-Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Ovaskainen, Kielo 1966, Kartanolla kuunneltua. Pohjoissavolaisten maalaistalojen rakennuksista, esineistä ja niiden nimistä viime vuosisadan lopulla. Aarni 12. Kuopio: Kuopion Isänmaallinen Seura.
- Paaskoski, Jyrki 2009a, Venäjän keisarikunta ja Suomen suuriruhtinaskunnan synty 1808–1820. Näyttely 21.4.–17.9.2009 Kansallisarkisto. Arkistolaitoksen toimituksia 6. Toim. Pertti Hakala. Helsinki: Arkistolaitos.
- Paaskoski, Jyrki 2009b, "Åt sådana män, som Duncker, uppreste fornverlden ärestoder", Fredrik Cygnaeus biografi över J. Z. Duncker och mottagandet av den. Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess följder i efterverldens ögon. Toim. Max Engman. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Pakarinen, Olavi & Miettinen, Marita 1994, Suuri Savontie. Vanhan valtatieen tarina. Mikkeli: Tielaitos, Kaakkois-Suomen tiepiiri, Mikkelin maakuntakonttori.
- Paksuniemi, Merja 2014, Vahvoiksi kasvaneet. Lapin lapset sodan jaloissa. Siirtolaisuusinstituutin tutkimuksia A 45. Turku: Siirtolaisuusinstituutti.

- Paloheimo, Maare 2017, *Petitioning the Tsar for Help: Survival Strategies of an Impoverished Finnish Merchant after the Great Fire of Turku 1827*. *Journal of Finnish Studies* 1/2017.
- Panelius, Olav 1985, *Veteraner och soldatänkor från Finska kriget 1808–09*. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 60, Skrifter utgivna af Svenska litteratursällskapet i Finland 521. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Parland-von Essen, Jessica 2008, *Kirjanomistus kulttuurihistoriallisen tutkimuksen kohteena: helsinkiläiset ja heidän kirjansa 1700-luvulla*. Teoksessa Cecilia af Forselles & Tuija Laine (toim.), *Helsinkiläiset ja heidän kirjansa 1700-luvulla*. SKS:n kirjaston julkaisuja 20. Helsinki: SKS.
- Partanen, Jukka 2009, *Todellisuus myyttien takana. Näkökulmia Suomen sodan ajan Pohjois-Karjalasta*. Teoksessa *Rajamaakunta ja sota. Suomen sodan taustoja ja tapahtumia*. Toim. Jukka Kokkonen ja Jukka Partanen. *Pohjois-Karjalan historiallisen yhdistyksen vuosikirja* 13. Joensuu: Pohjois-Karjalan historiallinen yhdistys.
- Paukkunen, Leo 1989, *Siirtokarjalaiset nyky-Suomessa*. Jyväskylän yliopiston yhteiskuntapolitiikan laitoksen tutkimuksia A5. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Peltonen, Ulla-Maija 2003, *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*. SKS:n toimituksia 894. Helsinki: SKS.
- Pentikäinen, Elina 2014, *Kansanhurmoksesta herätysliikkeeksi. Pohjois-Savon herännäisyyden muodostuminen 1790–1820-luvuilla*. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian lisensiaatintyö vuodelta 1982. *Väärnin pappilan julkaisuja* 16. Lapinlahti: Väärnin pappila.
- Perlinger, Anders 2005, *Sockenbankirerna. Kreditrelationer och tidig bankverksamhet. Vånga socken i Skåne 1840–1900*. *Nordiska museets handlingar* 130. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Persson, Anders 2007 (1986): *1808 Gerillakriget i Finland. Tredje upplagan (första upplagan 1986)*. Stockholm: Svenskt Militärhistoriskt Bibliotek.
- Persson, Anders 2008, *Suomen sodan unohdetut sankarit*, Helsinki: Otava.
- Petander, C.-B. J. 1989, *Kungliga Wasa Regemente 1808–1809*. *Svensk-österbottniska samfundet nro 45. Årsbok 1987–1988*. Vasa: Svensk-österbottniska samfundet.
- Piilahti, Kari-Matti 2007; *Aineellista ja aineetonta turvaa: ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*. *Bibliotheca historica* 106. Helsinki: SKS.
- Piirainen, Veikko 1958, *Kylänkierrolta kunnalliskotiin. Savon ja Pohjois-Karjalan maaseudun vaivaishoitotoiminta vaivaishoidon murroskautena 1800-luvun jälkipuoliskolla*. *Historiallisia tutkimuksia* XLIX. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Pipping, Hugo E. 1940, *Landsbygdens sociala problem i Finland kring mitten av 1800-talet*. *Särtryck ur Ekonomiska Samfundets Tidskrift, ny serie* hft. 47. Helsingfors: Ekonomiska Samfundet.

- Pipping, Knut 1947, *Kompaniet som samhälle. Iakttagelser i ett finskt frontförband 1941–1944*. Acta Academiae Aboensis 16:1, Åbo: Åbo Akademi.
- Pitkänen, Kari 1979, *The Changing Features of Mortality in Finland in the 18th and 19th Centuries*. The Fifth Scandinavian Demographic Symposium, 13–16 June 1979 at Hurdalssjøen, Norway. Scandinavian Demographic Society 5/1979.
- Pitkänen, Kari 2007, *Suomen väestön historialliset kehityslinjat*. Teoksessa Seppo Koskinen et al. (toim.), *Suomen väestö*. Helsinki: Gaudeamus.
- Pitkänen, Timo 1995, *Tuomikunnan asiakirja-aineisto*. Teoksessa *Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina*. Jyväskylän historiallinen arkisto 1. Toim. Heikki Roiko-Jokela ja Timo Pitkänen. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos, Jyväskylän maakunta-arkisto, Jyväskylän historiallinen yhdistys.
- Pulma, Panu 2018, *Irtolaiseksi joutumisen riski Länsi-Suomessa 1700-luvulla*. Teoksessa *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Toim. Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi. SKS:n Historiallisia tutkimuksia 278. Helsinki: SKS.
- Rantanen, Anja 2014, *Pennförare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Reinilä, Anna-Maria 1983, *Lääkintä- ja terveystieteiden kirjallisuus maallikoiden käsissä*. Teoksessa *Kansa parantaa. Kalevalaseuran vuosikirja 63*. Toim. Pekka Laaksonen ja Ulla Piela. Helsinki: SKS.
- Renvall, Pentti 1983 (1965), *Nykyajan historiantutkimus*. Toinen painos. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- Rissanen, Santeri, 1927; *Iisalmen entisen pitäjän historia*. Iisalmi
- Romppainen, Hannu 2011, *Kuninkaallisen Kajaanin pataljoonan miestappiot Suomen sodassa 1808–1809*. Genos 2011 (82): 2. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.
- Rosenberg, Antti 1976, *Väestöolot 1721–1870*. Hämeen historia III 3/2: vuodesta 1721 noin vuoteen 1870. Hämeenlinna: Karisto.
- Runeberg, J. L. 1982 (1848); *Vänrikki Stoolin tarinat*. Suom. Paavo Cajander. Toim. Vesa Mäkinen. Porvoo: WSOY.
- Räisänen, Tauno 1959, *Iisalmen kauppalan ja kaupungin historia 1860–1930*. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.
- Räisänen, Tauno 1981, *Kirkollinen elämä seurakunnan jakamiseen saakka*. Teoksessa Tauno Räisänen ja Kalevi Kumpulainen, *Pielaveden ja Keiteleen historia I 1870-luvulle*. Keitele, Pielavesi: Keiteen ja Pielaveden kunnat ja seurakunnat.
- Räsänen, Riitta 1976, *Pohjoissavolainen pihapiiri*. Aarni 16. Kuopio: Kuopion Isänmaallinen Seura.
- Saarimäki, Pasi 2017, *Aviottomien lasten elatuksen eettinen tutkiminen*. Teoksessa *Historiantutkimuksen etiikka*. Toim. Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola, Gaudeamus, Helsinki.

- Salminen, Heikki 2007, Lappu kaulassa yli Pohjanlahden. Suomalaisten sotalaisten historia. Turku: Siirtolaisinstituutti.
- Salomaa, Tapani (toim.) 1983, Vieremän kirja. Jyväskylän yliopiston kotiseutusarja 19. Vieremä: Vieremän kunta ja seurakunta.
- Sandbichler, Bernhard 2002, Andreas Hofer 1809: eine Geschichte von Treue und Verrat. Tyrolia-Verlag: Innsbruck.
- Savolahti, Raimo 1998, Rajakapteeni Olli Tiainen. Historiikki. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseätiö.
- Sayer, Andrew 2004, Moraalitalous ja poliittinen talous. Suom. Ilkka Kauppinen. Teoksessa Moraalitalous. Toim. Ilkka Kauppinen. Tampere: Vastapaino.
- Secombe, Wally 1986, Patriarchy stabilized: the construction of the male breadwinner wage norm in nineteenth-century Britain. *Social History* 1/1986.
- Sihvola, Juha 2003, Historiallisen tiedon kasvu ja edistys. *Historiallinen Aikakauskirja* 1/2003.
- Siironen, Miika 2012, Valkoiset. Vapaussodan perintö. Vastapaino: Tampere.
- Sirén, Kirsi 1999, Suuresta suvusta pieneen perheeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla. *Bibliotheca Historica* 38. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Sjöberg, Maria 2007, Stormaktstiden krig – och kvinnor. Något om betydelsen av perspektiv. *Historisk Tidskrift (Sweden)*, 2/2007.
- Sjöberg, Maria 2008, Kvinnor i fält 1550–1850. Hedermora/Möklinta: Gidlunds Förlag.
- Soikkanen, Hannu 1991, "Miekalla, nälällä ja rutolla" – kriisit historiassa. Teoksessa Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet. Toim. Antti Häkkinen, Hannu Soikkanen, Varpu Ikonen & Kari Pitkänen. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Soininen, Arvo M. 1974, Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle. *Historiallisia tutkimuksia* 96. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Solantie, Reijo 2012, Ilmasto ja sen määräämät luonnonolot Suomen asutuksen ja maatalouden historiassa. *Jyväskylä Studies in Humanities* 196. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Stark, Eija 2005, Oma apu paras apu. Katsaus maalaisköyhälistön moraalitalouteen. Teoksessa *Kansanetiikkaa. Käsitteitä hyvästä ja pahasta*. Toim. Pekka Laaksonen, Seppo Knuuttila ja Ulla Piela. Kalevalaseuran vuosikirja 84. Helsinki: SKS.
- Steinlechner, Siegfried 2000, Des Hofers neue Kleider. Über die staatstragende Funktion von Mythen. Innsbruck/Wien/München: Studien-Verlag.
- Sulkunen, Irma 1999, Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeet 1700–1800-luvulla. Helsinki: Hanki ja Jää, Gaudeamus.
- Suomen kansankulttuurin kartasto 1976, Osa 1, Aineellinen kulttuuri. Toim. Toivo Vuorela. Helsinki: SKS.

- Suomen taloushistoria 3 , Historiallinen tilasto, 1983. Toim. Kaarina Vattula. Helsinki: Tammi.
- Talve, Ilmar, Suomen kansankulttuuri. SKS:n toimituksia 514. Helsinki: SKS.
- Talvitie, Petri 2018, Isojaon vaikutus tilattoman väestön asemaan. Teoksessa Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800. Toim. Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi. SKS:n Historiallisia tutkimuksia 278. Helsinki: SKS.
- Tarkiainen, Kari 2009, Hjärtat eller magen? Teoksessa Stormvindar – en bok om ödesåret 1809. Toim. Ingvar von Malmborg. Årsbok för Riksarkivet och Landarkiven 2009. Stockholm.
- Taskinen, Ilari 2018, Sotahistorian uudet virtaukset ja kansainväliset keskustelut 1990-luvulta tähän päivään. Historiallinen Aikakauskirja 4/2018.
- Teerijoki, Ilkka 1993; Nälkävuosien turva? Pitäjänmakasiinit Suomessa 1700-luvulla. Historiallisia Tutkimuksia 175. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Teerijoki, Ilkka 2001, Carpelan, Simon Wilhelm (1731–1814). Kansallisbiografia, julkaistu 6.9.2001. Helsinki: SKS.
- Tepora, Tuomas & Roselius, Aapo (toim.) 2018, Rikki revitty maa. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö. Helsinki: Gaudeamus.
- Tilastokeskus 2012, Kuvernöörien kertomukset. Tilastoarkisto. Verkkosivusto http://www.stat.fi/tup/tilastoarkisto/kuvkert_kuvaus.html. Viitattu 22.3.2018.
- Toivanen, Kati 2015, Sotilaskarkuruus Suomen sodassa 1808–1809. Genos 1/2015. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.
- Tommila, Päiviö 1984, Suomen autonomian synty 1808–1819. Helsinki: Valtioneuvoston kanslia.
- Train, Kelly Amanda 2016, Breadwinner Role. Teoksessa Encyclopedia of Family Studies. Volume I: A-C. Toim. Constance L. Shehan. The Wiley Blackwell.
- Tsuya, Noriko O., Nystedt, Paul, Manfredini, Matteo, Neven, Muriel and Campbell, Cameron 2004, Old-Age Mortality. Teoksessa Tommy Bengtson, Cameron Campbell, James Z. Lee et al., Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900. Cambridge, Massachusetts/London: The MIT Press.
- Tuomi, Maija-Liisa 1984, Suur-Liperin historia. Suur-Liperin historiatoimikunta.
- Tuominen, Marja & Löfgren Mervi 2018, Lappi palaa sodasta. Mielen hiljainen jälleenrakennus. Tampere: Vastapaino.
- Turpeinen, Oiva 1978, Infections diseases and regional differences in Finnish death rates 1749-1773. Population Studies 32:3. London.
- Turpeinen, Oiva 1979, Fertility and Mortality in Finland Since 1750, Population Studies 33:1. London.
- Turpeinen, Oiva 1985, Väestö ja talous 1721–1982. Kainuun historia II. Kajaani: Kainuun Maakuntaliitto.
- Turpeinen, Oiva 1986, Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868. Historiallisia Tutkimuksia 136. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

- Turpeinen, Oiva 1987, Katastrofaalinen kuolleisuus Suomen kaupungeissa 1808–1809, teoksessa *Nälkä, talous, kontrolli, Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Toim. Kari Pitkänen. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos sekä Suomen akatemian tutkimushanke ”1860-luvun suuret nälkävuodet”. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Turpeinen, Oiva 1991; *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808–1905*. Helsinki: Hallintohistoriallisia tutkimuksia 4.
- Turpeinen, Oiva 1999; *Sotakuolleisuus Suomessa*. Genos 2/1999. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.
- Täss’ Savon joukko tappeli. Suomen sota Savossa 1808. Toim. Jouko Aroalho ja Marianna Falkenberg. Snellman-instituutin A-sarja 23/2008. Kuopio: Snellman-instituutti.
- Ukkonen, Taina 2000, *Menneisyyden tulkinta kertomalla. Muistelupuhe oman historian ja kokemuksettomusten tuottamisprosessina*. SKS:n toimituksia 797. Helsinki: SKS.
- Uotila, Merja 2010, *Finska kriget i det pacificerade södra Finland. De lokala följderna av kriget ur lantantverkarnas perspektiv*. Historisk Tidskrift 3/2010.
- Uotila, Merja 2018, *Maaseutukäsityöläisten sosiaalinen asema ja keskinäinen hierarkia esimodernissa Suomessa*. Teoksessa *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Toim. Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi. SKS:n Historiallisia tutkimuksia 278. Helsinki: SKS.
- Valta, Matti 2005, *Virkamiehiä. Lääninhallinnon virkamiehet 1721–1808*. Suomen Sukututkimusseuran julkaisuja 56. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2017, *Vastuullinen historia*. Teoksessa *Historiantutkimuksen etiikka*. Toim. Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola. Helsinki: Gaudeamus.
- Vihola, Teppo 2008a, *Sodan vaikutukset siviiliväestöön*. Teoksessa *Täss’ Savon joukko tappeli. Suomen sota Savossa 1808*. Toim. Jouko Aroalho ja Marianna Falkenberg. Snellman-instituutin A-sarja 23/2008. Kuopio: Snellman-instituutti.
- Vihola, Teppo 2008b, *Suomen sota ja Savo*. Teoksessa *Täss’ Savon joukko tappeli. Suomen sota Savossa 1808*. Toim. Jouko Aroalho ja Marianna Falkenberg. Snellman-instituutin A-sarja 23/2008. Kuopio: Snellman-instituutti.
- Viita, Ossi (toim.) 1995, *Raahen tienoon historia 2. Raahen kaupungin ja Salon pitäjän eli Saloisten, Pattijoen ja Vihannin historia isonvihan jälkeen 1860-luvulle*. Raahen kaupunki.
- Vilkuna, Kustaa 1953, *Isien työ. Veden ja maan viljaa, arkityön kauneutta*. Valokuvat Eino Mäkinen. Helsinki: Otava.
- Vilkuna, Kustaa 1983, *Työ ja ilonpito. Kansanomaisia työnjuhlia ja kestitöitä*. Toinen, uusittu painos. Helsinki: Otava.

- Vilkuna, Kustaa H. J. 1999, Ikäihmiset ja vanhuuden tauti 1750–1900. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.) Vanhuus vaivat erilaiset. Jyväskylän historiallinen arkisto vol. 4. Jyväskylä.
- Vilkuna, Kustaa H. J. 2006, Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta. Historiallisia Tutkimuksia 229. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Villstrand, Britt-Marie 2014, Veteraner på piedestal femtio år efter 1808–09 års krig. Historisk Tidskrift för Finland 2014:1.
- Villstrand, Nils Erik 2002, Landet annorlunda. Uppsatser om Österbottens historia. Vasa: Svensk-Österbottniska Samfundet.
- Villstrand, Nils Erik 2012, Valtakunnanosa. Suurvalta ja valtakunnan hajoaminen 1560–1812. Suom. Jussi T. Lappalainen ja Hannes Virrankoski. Suomen ruotsalainen historia 2. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Virolainen, Kari 199, Elinikäinen taakka. Ikääntyneiden lappilaisten muistot vuorovaikutussuhteistaan jatkosodan ajan Saksan armeijan sotilaisiin ja neuvostoliittolaisiin sotavankeihin. Acta Universitatis Lapponiensis 27. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Virrankoski, Pentti, Suomen historia. Ensimmäinen osa. SKS:n Toimituksia 846. Helsinki: SKS.
- Virtanen, Elina 2018, Schwester, lotta ja maanpelturi. Ruth Munckin (1886–1976) muistot ja tulkinnat elämänsä kulusta. Bibliotheca Sigillumiana 2018:6. Turun yliopisto, humanistinen tiedekunta, kulttuurihistoria. Turku.
- Voionmaa, Väinö 1969 (1915), Suomen karjalaisen heimon historia. Toinen, muuttamaton painos. Porvoo: WSOY.
- Vornanen, Jukka 2018, ”Pettu vanha tuttu”. Perinteisen korvikeruokakulttuurin ja jäkäläleipävalistuksen yhteentörmäys. Teoksessa Nälkävuodet 1867–1868. Toim. Tuomas Jussila ja Lari Rantanen. SKS:n Toimituksia 1443. Helsinki: SKS.
- Voutilainen, Miikka 2016, Poverty, Inequality and the Finnish 1860s Famine, Jyväskylä Studies in Humanities 287. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Voutilainen, Miikka 2017, Nälän vuodet. Nälänhätien historia. Jyväskylä: Atena.
- de Vries, Jan 2008, The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy 1650 to the Present. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vuorimies, Heikki 2011, Ruotusotilaiden tutkiminen. Suomen Sukututkimusseuran oppaita 1. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.
- Vuorinen, Heikki S. 2002, Tautinen historia. Tampere: Vastapaino.
- Wall, Richard 1983, Introduction. Teoksessa Family Forms in Historic Europe. Toim. Richard Wall, Jean Robin and Peter Laslett. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wall, Richard 1986, Work, Welfare and the Family: an Illustration of the Adaptive Family Economy. Teoksessa The World We Have Gained.

- Histories of Populaton and Social Structure. Toim. Bonfield, Lloyd, Smith, Richard M. and Wrightson, Keith. Oxford: Basil Blackwell.
- Walter, John & Schofield, Roger 1989, *Famine, Disease and Crises Mortality in Early Modern Society*. Teoksessa *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern society*. Toim. John Walter and Roger Schofield. Cambridge studies in population, economy and society in past time: 10. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Waris, Elina 1999, *Yksissä leivissä. Ruokolahtelainen perhelaitos ja yhteisöllinen toiminta 1750–1850*. Bibliotheca Historica 48. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Weiss, Holger 2000, *Nälkä*, teoksessa *Ilmestyskirjan ratsastajat, Sota nälkä, taudit ja kuolema historiassa*. Toim. R. Marjomaa, J. Nurmiainen ja H. Weiss. Tampere: Vastapaino.
- Wilmi, Jorma 2018, *Maaseudun palkolliset ja heidän mahdollisuutensa sosiaalisen aseman nousuun 1700-luvun jälkipuoliskolla*. Teoksessa *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Toim. Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi. SKS:n Historiallisia tutkimuksia 278. Helsinki: SKS.
- Winberg, Christer 1975, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen. Meddelanden från historiska institutionen i Göteborg Nr 10*. Göteborg: Historiska institutionen i Göteborg.
- Wirilander, Kaarlo 1960, *Savo kaskisavujen kautena*. Savon historia III. 3. Kuopio: Savon Säätiö.
- Wirilander, Kaarlo 1964, *Savon väestöoloja 1721–1870*. Historiallinen Arkisto 59. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Wirilander, Kaarlo 1974; *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870*. Historiallisia tutkimuksia 93. Suomen historiallinen seura. Helsinki.
- Wolke, Lars Ericson 2008; *Haminan rauhan 1809 jälkeen. Pojat kansan urhokkaan: suomalaiset sotilaat Ruotsissa*. Julkaisussa *1809 – Ero ja uusi alku. 200 vuotta Suomen sodasta*. Kansallismuseo ja Livrustkammaren. Tukholma: Livrustkammaren.
- Wrede, Johan 2005, *Världen enligt Runeberg. En biografisk och idéhistorisk studie*. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Ylikangas, Heikki 1976, *Puukkojunkkareitten esiinmarssi. Väkivaltarikollisuus Etelä-Pohjanmaalla 1790–1825*. Helsinki: Otava.
- Åström, Anna-Maria 1993; *'Sockenboarne'*. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland nr 585. *Folklivsstudier XIX utgivna genom Folkkulturarkivet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

LIITTEET

Liite 1.

Ryöstelyn, ilkvallan ja taistelujen aiheuttamat vahingot Iisalmen pitäjässä (etelästä pohjoiseen) sotavahinkoluetteloiden mukaan.

Korvauksenhakija	Sijainti	Tapahtuma-aika	Vahinkojen suuruus	Tapahtumakuvaus
Talollinen Erkki Ollikainen	Ollikkala 6	20.3.1808/1809	49	Ryöstetty kodista
Postitalonpoika Paavo Roivainen	Ollikkala 9	loka-, marras- ja joulukuussa 1808	611	Raakuudella tuhottu
Lampuoti Jopi Hyvärinen	Ollikkala 10, kenttäväpeli Costianin puustelli	Syksyllä 1808	188	Väkivalloin anastettu ja tuhottu
Talollinen Sipi Tenhunen	Martikkala 3		34	Ryövätty
Talollinen Sakari Hujanen	Kääriänsaari 1	venäläisten ollessa pitäjässä	60	Ryövätty
Maanmittari Karl Fredrik Boisman	Ulmala, Pakaskylä	venäläisten ollessa pitäjässä	1 863	Otettu luvatta sekä tuhottu
Merimiehen vaimo Kaija Mellin	Ulmala	Loka-, marras- ja joulukuussa 1808	145	Väkivalloin ja kokonaan maksamatta ryövätty ja anastettu
Talollinen Heikki Remeksen perilliset	Palois 1, Paloistalo	Loka-marras-kuussa 1808	660	Silmien alla koti tuhottiin polttamalla
Kestikievarin leskiemäntä Kirsti Kolehmainen	Palois 1, Paloistalo		1 636	Ottaneet maksutta tai tuhonneet
Sotatuomari Freone Lagus	Palois 2, Tähti-niemi	Keväällä Oulusta Kuopioon edetessään sekä syksyllä 1808	1 126	Ottaneet, polttaneet ja rikko-neet omaisuutta
Talollinen Paavo Väisänen	Palois 3		662	Maksutta ottaneet ja tuhonneet omaisuutta
Torppari Klementti Lappalainen	Palois 1		28	Anastaneet
Köyhä leski-vaimo Eeva Liisa Berg	Palois		20	Tuhottu

Torppari Antti Kyyriäinen	Pappila	Marssiessaan Pohjanmaalle	177	Osittain polttaneet ja tuhonneet, osittain ottaneet mukaansa
Torpparin leski Kaisa Kaaralainen	Pappila	Syksyllä 1808 edetessään Pohjanmaalle	727	Ilman vähäisintäkään maksua osittain väkivaltaisesti ottaneet, osittain polttaneet
Torppari Risto Honkanen	Pappila	Syksyllä 1808 edetessään Pohjanmaalle	479	Ilman maksua ottaneet ja tuhonneet
Pitäjäntuvan lämmittäjä Anna Kajanus	Pappila	Marraskuussa 1808 edetessään Pohjanmaalle	104	Väkivaltaisesti tuhonneet
Torpparin leskivaimo Helena Berg	Pappila	Marraskuu 1808	97	Osittain tuhottu, osittain anastettu
Lautamies Juhana Kauppinen	Iisalmi 2, Kauppi Iisalmi 2, Linna	27.10.1808	4 558 1 081	Ryöstely, polttaminen, vahingoittaminen, tulitus ja ampuminen
Talollisen leski Reetta Tuovinen	Iisalmi 5	Koljolan ja Kaarakkalan taistelun aikaan marraskuussa 1808	1 088	Taistelussa menetetty
Talollisen leski Tiina Makkonen	Iisalmi 6	Taistelun aikana ja sen jälkeen lokakuussa 1808	798	Anastettu sekä tulella tuhottu
Talollinen Paavo Kattainen	Valkeiskylä, Kattaala (maksu)	Marraskuussa 1808	962	Maksutta anastettu, tuhottu ja poltettu
Torppari Aukusti Kettunen	Haajaistaival, Halmeniemi	Marraskuussa 1808	14	Ryövätty
Torppari Heikki Heiskanen	Valkeiskylä, Hyttimäki	Marraskuu 1808	36	Sapelin lyönnein ja iskuin anastettu
Kapteeni Sahlsteinin vaimo Hedvig Lovisa Orbinksi	Valkeiskylä/Vieremä, Kumpumäki	Oleskelunsa aikana Kumpumäessä marras- ja joulukuussa 1808 ja tammikuussa 1809	2 102	Ryöstetty ja tuhottu
Talollisen leski Anna Hurskainen	Marttisenjärvi (Salahmi)	10.2.1809	275	Vahingot aiheutettu yöllä
Talollinen Niilo Nissinen	Nissilä 1	Marras- ja joulukuussa 1808	177	Ryöstämällä anastettu, ilman maksua

Liite 2.

Iisalmelaisten sotakorvausanomukset, yhteenveto kylittäin

	Anomusten lkm	Yhteensä riksiä	Vahinkojen keskiarvo, riksiä	%-osuus anomuksista (n=665)	%-osuus ilmoitettujen vahinkojen rahallisesta arvosta, riksiä (n=116 327 riksiä)
Alapitkä	3	1093	364	0	1
Haajainen	12	1294	108	2	1
Haajaistaival	3	226	75	0	0
Haapajärvi	16	682	43	2	1
Hernejärvi	8	276	35	1	0
Iisalmi	36	12168	338	5	10
Jokela	4	42	11	1	0
Jyngänniemi	2	37	19	0	0
Karvasalmi	7	960	137	1	1
Kauppilanmäki	6	200	33	1	0
Kilpijärvi/-saari	11	1186	108	2	1
Kiuruvesi	3	205	68	0	0
Kivikko	2	317	159	0	0
Kivistö	9	575	64	1	0
Koppola	10	957	96	2	1
Kääriänsaari	6	246	41	1	0
Lampaanjärvi	6	274	46	1	0
Lapetelä	8	245	31	1	0
Leppälahti	6	89	15	1	0
Lukkarila	1	36	36	0	0
Luupuvesi	7	185	26	1	0
Martikkala	10	463	46	2	0
Marttisenjärvi	8	952	119	1	1
Narvalahti	18	1943	108	3	2
Nerkoo	54	12611	234	8	11
Nerkoonniemi	5	215	43	1	0
Nieminen	1	14	14	0	0
Niemisjärvi	2	153	77	0	0
Nissilä	18	3830	213	3	3
Ollikkala	59	9308	158	9	8
Onkivesi	4	169	42	1	0
Pajujärvi	17	1921	113	3	2
Paloinen	25	8383	335	4	7

Pappila	39	11259	289	6	10
Partala	11	4609	419	2	4
Petäjäjärvi	1	45	45	0	0
Pitkälänmäki	2	75	38	0	0
Porovesi	2	451	226	0	0
Pyöriä	3	66	22	0	0
Pörsänmäki	11	485	44	2	0
Ruokoinen, Ruotaanlahti	10	448	45	2	0
Rutakko	14	375	27	2	0
Ryhälänmäki	8	210	26	1	0
Salahmi	11	5310	483	2	5
Sonkajärvi	8	93	12	1	0
Sutela	15	762	51	2	1
Toivakko	1	25	25	0	0
Ulmala	40	11048	276	6	9
Uura	1	16	16	0	0
Valkeinen/Valkia-	28	7017	251	4	6
Vehmasjärvi	7	2932	419	1	3
Vieremä	24	7458	311	4	6
Viitaa	12	1109	92	2	1
Väisälänmäki	8	259	32	1	0
Vänninmäki	15	538	36	2	0
Muut	7	482	69	1	0
YHTEENSÄ	665	116327	175	100	99

Liite 3.

Yli 520 valtionvelkariksin kärsineet korvauksenhakijat vahinkojen suuruuden mukaan.

Nimi	Asema	Kylä	Ilmoitetut vahingot, riksiä
Juhana Kauppinen	Lautamies	Iisalmi 2	4 558
Juhana Kauppinen	Lautamies	Iisalmi 2	1 081
Petteri Rönkä	Kestikievarin isäntä	Salahmi	2 351
Hedvig Lovisa Orbinski	Kapteenin puoliso	Vieremä	2 102
Karl Fredrik Boisman	Maanmittari	Ulmala	1 863
Liisa Pulkka	Talollisen vaimo	Paloinen	1 752
Liisa Lappalainen	Lautamiehen leski	Partala	1 645
Kirsti Kolehmainen	Kestikievarin isännän leski	Paloinen 1	1 636
Risto Ruotsalainen	Lautamies	Nerkoo 4	1 619
Heikki Kumpulainen	Talonisäntä	Vehmasjärvi 1	1 420
Heikki Korhonen	Talollinen	Ulmala 8	1 307
Niilo Kärkkäinen	Talollinen	Vehmasjärvi	1 158
Freone Lagus (Johan Lindgrenin välityksellä)	Sotatuomarin kartanon vouti	Paloinen, Tähtiniemi	1 126
Samuli Karjalainen	Talollinen	Vieremä 2	1 124
Saara Mähönen	korpraalin ja torpparin vaimo	Pappila	1 098
Reetta Tuovinen	Talollisen leski	Iisalmi	1 088
Lauri Toppinen	Talollinen	Partala	1 086
Heikki Leiviskä	Talollinen	Salahmi	960
Jussi Halonen	Lautamies	Ollikkala 5	979
Paavo Katainen	Verotilan omistaja	Valkiamäki	962
Antti Väisänen	Talollinen	Nerkoo 5	944
Petteri Lappalainen	Verotalollinen	Valkiamäki 5	924
Heikki Partanen	Talonisäntä, kestikievari	Nissilä	886
Matti Ruotsalainen	Talollinen, postitalo	Ulmala 9	852
Olli Eskelinen	Talollinen	Nerkoo 4	851
Niilo Remes	Talollinen	Valkiamäki 2 ja 3	842
Tiina Makkonen	Talollisen leski	Iisalmi	798
Jussi Ruotsalainen	Torppari	Pappila	793
Petteri Paavonpoika Kääriäinen	Talollinen	Nerkoo 3	760
Kaisa Kaarakainen	Torpparin leski	Pappila	727
Lauri Lappalainen	Tilanomistaja ja isäntä	Nissilä 1	708
Olli Pietikäinen	Torppari	Pappila	691
Lars Dahlström	Ruukinomistaja	Salahmi	688
Heikki Hujanen	Talollinen	Ollikkala	664
Antti Hyvärinen, Henrik Remeksen perilliset	Talollinen	Koski, Paloinen	660
Aapeli Kettunen	Torppari	Pappila	665

Paavo Väisänen	Talollinen	Paloinen	662
Lauri Heikinpoika Roiva	Talollinen	Ollikkala 9	657
Antti Nissinen	Kestikievarin isäntä	Vieremä	643
Lauri Savolainen	Talollinen	Nerkoo 2	640
Paavo Hiltunen	Talollinen	Alapitkä 1	627
Samuli Kaikkonen	Torppari	Pappila	626
Lauri Kiiskinen	Talollinen	Partala 5	625
Petteri Sonninen	Talollinen	Ulmala	624
Paavo Kettunen	Talollinen	Sonkajärvi	623
Anna Reg. Zidén (o.s. Grönström)	Insinöörin leski	Iisalmi	611
Pauli Roivainen	Talollinen	Ollikkala 9	611
Anders B. Winter	Nimismies	Paloinen	605
Hemminki Ruotsalainen	Talollinen	Pajujärvi	583
Petteri Kauppinen	Talollinen	Iisalmi	579
Erik Waldén	Kappalainen	Vieremä, Kyrönniemi	576
J. Mechelin	Ent. pitäjänräättäli	Iisalmi	569
Anna Stina Wehrmark	talollisen leski	Paloinen	520